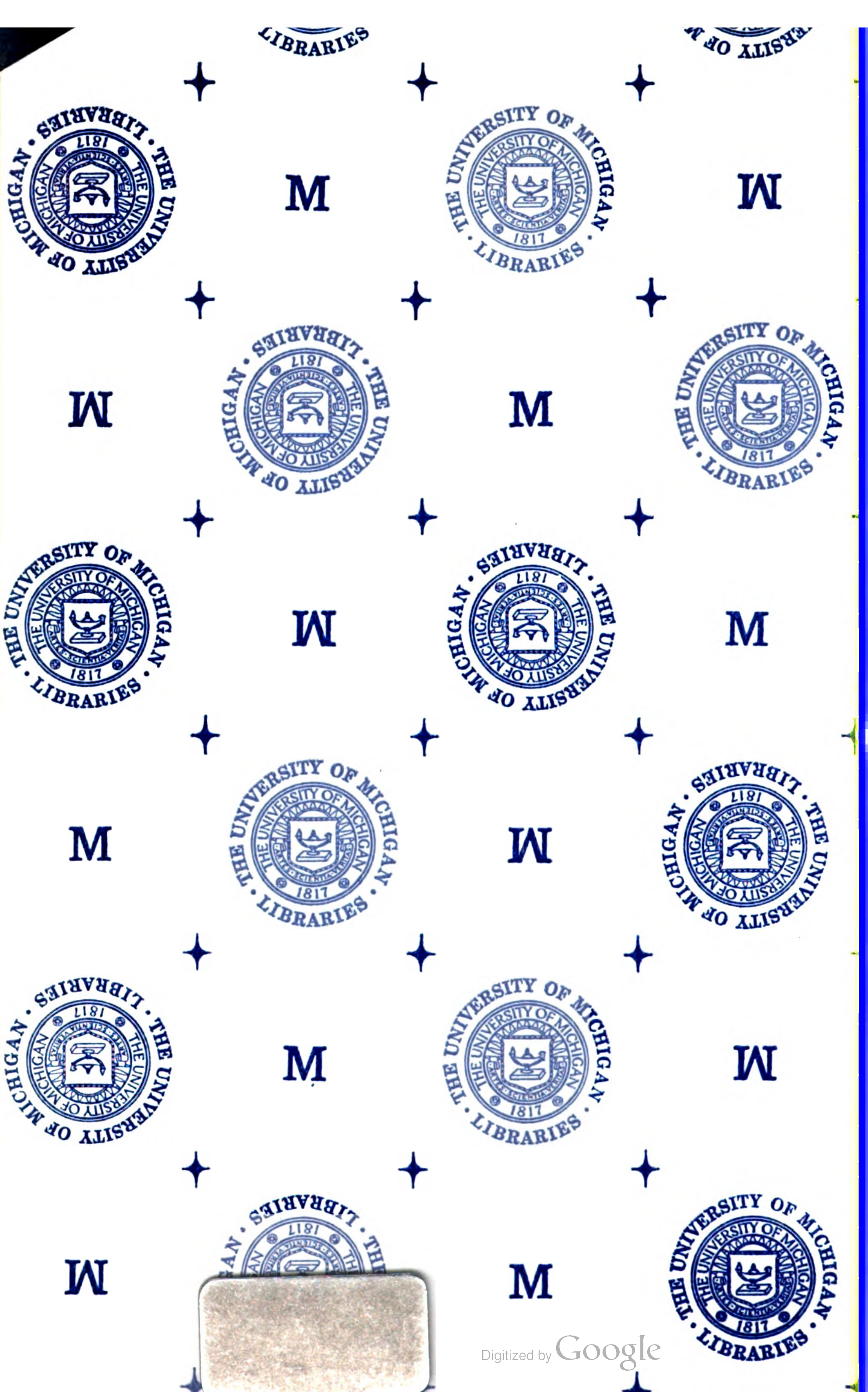

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES
1817
M
Digitized by Google

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817
M

[...]alizam

[...]MUNISTA JUGOSLAVIJE

[...]ADRŽAJA

1973 7-8

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-0
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 7-8

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СОЮЗ КОММУНИСТОВ И ТЕОРИЯ

СТУДИИ И СТАТЬИ

CONTENTS

THE LEAGUE OF COMMUNISTS AND THEORY

STUDIES AND ARTICLES

Savez komunista i teorija*

Najdan Pašić

AKTUELNI PROBLEMI NAŠE MARKSISTIČKE TEORIJE I DRUŠTVENIH NAUKA I POLITIKA SAVEZA KOMUNISTA

Savez komunista Jugoslavije vodi dalekosežnu akciju kritičkog preispitivanja stanja u društvu i u svojim sopstvenim redovima i vrši mobilizaciju radničke klase i svih socijalistički opredeljenih snaga za borbu u kojoj se rešavaju ključna pitanja našeg daljeg društvenog razvoja na samoupravnim socijalističkim osnovama.

Složeni istorijski zadaci raskidanja obruča klasnog društva i izgradnje socijalizma zahtevaju od avangarde radničke klase — njene partije — da bude adekvatno organizovana za neposrednu revolucionarnu akciju, da stoji čvrsto na pozicijama radničko-klasnih interesa, da po svom sastavu i idejnim opredeljenjima predstavlja integralni deo onih društvenih snaga koje su samim svojim položajem u društvu usmerene da menjaju svet i osvajaju nove prostore za razvoj i humanizaciju društva. Uspešno rukovođenje borbom za društveno oslobođenje rada zahteva od avangarde radničke klase sve to, ali i više od toga. Ono traži da Savez komunista bude sposoban da naučnom, teorijskom analizom i osmišljavanjem društvene stvarnosti i revolucionarne prakse (u kojoj je on sam angažovan kao predvodnička snaga i faktor organizovane svesti) otkriva objektivne zakonitosti date etape društveno-istorijskog razvoja i da na toj osnovi gradi strategiju revolucionarnog pokreta. Zadatke krčenja novih istorijskih puteva može uspešno da ostvaruje samo politička avangarda koja ima kvalitete partije komunista u Marksovom smislu reči, partije koja „teorijski prednjači ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta". Što su uslovi borbe za progresivno menjanje društvenih odnosa složeniji i što su neposredni zadaci značajniji i veći, veća je i potreba da se rukovodeća uloga klasno najsvesnijeg dela revolucionarnog pokreta izgrađuje i potvrđuje kroz stvaralačko povezivanje teorijskog mišljenja sa konkretnim zadacima koje pokret rešava u životnoj praksi.

* U ovoj rubrici objavljujemo deo saopštenja podnetih na savetovanju o temi „Savez komunista i teorija" koje je u organizaciji Komisije Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad održano 18. i 19. juna ove godine u Beogradu.

I

Govoriti o akcionoj sposobnosti Saveza komunista znači gc o njegovoj osposobljenosti da teorijski prednjači, to jest da mobi tencije teorijskog i naučnog mišljenja u rešavanju zadataka koj iz same prakse revolucionarnog menjanja društvenih odnosa. ' sobnost povezivanja teorijskog i naučnog mišljenja sa praktičn cijom bila je i ostala bitna dimenzija i determinanta revolucionar ge Partije.

Otuda baš u ovom trenutku kada su progresivne snage naš štva tako intenzivno angažovane u borbi za nove produkcione i dominantnu poziciju udruženog rada u ukupnom procesu društ produkcije, i kada se naše društvo u celini našlo na velikom skom raskršću suočeno sa ozbiljnim teškoćama i složenim, istori vim zadacima, problemi stanja i razvoja marksističke teorije i stvaralaštva i društvena angažovanost nauke dobijaju izuzetan i aktuelnost.

Za revolucionarnu radničku partiju kao što je Savez ko Jugoslavije povezivanje teorijskog mišljenja i praktične revoluc borbe nije apstraktno i doktrinarno pitanje, nego bitan uslov vanja njene društvene uloge. Istorijski bilans dosadašnje re narne borbe Saveza komunista to nepobitno potvrđuje. Svaki rezultat ostvaren u toj borbi predstavlja u isto vreme i svedo sposobnosti Partije da teorijski pronikne u suštinu date društve rijske situacije i da na toj osnovi utvrdi pobedonosnu strategij tične revolucionarne akcije.

Ali je tačno i obrnuto: periodi kada je, zbog pritiska pragn i rutinerstva u radu Saveza komunista, zbog jačanja uticaja bi skog subjektivizma u Partiji i u društvu, ili zbog ustupaka s koje su želele da ospore rukovodeću ulogu Saveza komunista, do potcenjivanja idejnog i teorijskog rada i do slabljenja stvarn caja kritičke misli na društvenu praksu — to su, po pravilu koje ne zna za izuzetke, bili periodi stagnacije u razvoju društvenih i opasnog nagomilavanja društvenih protivrečnosti.

Bilo da je reč o prodoru birokratsko-tehnokratskih tendenci neposredno ugrožavaju elementarna samoupravna prava radnika cionalizmu koji napada same temelje višenacionalne socijalistič jednice ili o malograđanskom liberalizmu koji u ime formalne i koegzistencije svih interesa i ideologija dovodi u pitanje vodeću radničke klase i njene političke avangarde — sve te pojave koinc sa zanemarivanjem marksističke ideologije i teorije i njihovim u potiskivanjem na margine osnovnog toka društveno-istorijsko tanja.

Komunistička partija Jugoslavije je odnela pobedu u narod bodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji jer se pokazala sposobn utvrdi gde leže glavne potencijalne sile društvenog prevrata i da svoju akciju u tome pravcu: ona je uspela da u svojoj teorijski ranoj revolucionarnoj strategiji poveže i ujedini progresivne ist težnje narodâ naše zemlje da ostvare nacionalnu ravnopravnost

bodu sa težnjom radničke klase i svih eksploatisanih slojeva da učine kraj sistemu klasne eksploatacije. Tako je otkrivanjem specifičnosti narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u našoj zemlji KPJ dala ne samo praktičan, nego i značajan teorijski prilog rasvetljavanju zakonitosti i različitih puteva ostvarivanja socijalističke revolucije u savremenom svetu. Sa tim su povezana i značajna saznanja o suštini nacionalnog pitanja i o problemima socijalističkog federalizma do kojih je došao Savez komunista povezujući teorijsko mišljenje i društvenu praksu.

Uspešan otpor velikodržavnom hegemonističkom pritisku staljinizma ne bi bio moguć da se KPJ nije od početka orijentisala na proučavanje i analizu dublje društvene suštine i objektivne uslovljenosti toga konflikta koji je najdirektnije ugrozio samostalan razvojni put naše revolucije. Otkrivajući dublju društvenu suštinu iza onoga što je bilo vidljivo na površini političkih zbivanja, Partija je uspela da postigne dve stvari koje će imati trajan značaj za dalji socijalistički razvoj u našoj zemlji i za dublje shvatanje nekih pojava i zakonitosti prelazne epohe:

prvo, data je produbljena marksistička kritika etatizma i birokratizma zasnovanih na državno-svojinskom monopolu, kao i onih političkih i idejnih tendencija koje iz takvih odnosa proizlaze;

drugo, uvođenjem radničkog samoupravljanja stvorena je čvrsta i trajna društveno-ekonomska osnova koja će obezbeđivati dalji samostalan razvojni put naše revolucije i otvoriti proces formiranja novih, samoupravnih produkcionih odnosa u kojima se prevazilaze elementi svojinskog monopola i u kojima udruženi radni ljudi ovladavaju uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. Tako se povezivanjem socijalističke teorije i socijalističke prakse i razvojem samoupravnih oblika organizovanja društva trasira konkretan istorijski put društvenog oslobađanja rada.

Često se i danas može čuti mišljenje da je stvaranje radničkih saveta u Jugoslaviji bilo akt pre svega pragmatsko-političkog prilagođavanja situaciji koja je bila stvorena sukobom sa Kominformom, a da je teorija došla tek kasnije da apologetski blagoslovi praksu. Takva mišljenja su sasvim netačna i nesaglasna sa onim što se realno događalo. Ona ignorišu ono što je bilo bitno za ostvarivanje rukovodeće uloge Partije, a to je stalno povezivanje teorije i prakse u društvenoj akciji Saveza komunista. U ekspozeu koji je održao pred Saveznom skupštinom 26. jula 1950. godine povodom donošenja Zakona o radničkim savetima drug Tito je naglasio da taj zakon *„sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa* u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam“. Ove Titove reči najbolje pokazuju da je Komunistička partija Jugoslavije već u to vreme imala dosta precizne predstave o dalekosežnosti i implikacijama revolucionarnog koraka koji je učinjen stvaranjem radničkih saveta.

Najvažniji teorijski radovi već s početka pedesetih godina jasno svedoče o kontinuitetu razvoja celovite teorijske koncepcije o suštini i

putevima samoupravnog preobražaja društva. Od izolovanih zametaka samoupravnih odnosa stvorenih formiranjem prvih radničkih saveta pa do razvijenih oblika i koncepata organizovanja čitavog društva na samoupravnim osnovama — kako se to utvrđuje novim ustavom — postoji jedinstvena razvojna nit i u praktično-političkoj akciji Saveza komunista i u njegovim osnovnim teorijskim opredeljenjima.

Na žalost, mi još nemamo dovoljno teorijskih i naučno-istorijskih studija koje bi kritički i analitički obrađivale genezu i osnovne sadržaje onoga što bismo uslovno mogli nazvati teorijom samoupravnog socijalističkog razvoja našeg društva. A to je jedna važna potreba društva s gledišta podsticanja i unapređivanja teorijskog mišljenja i stvaralaštva kod nas, kao i s gledišta idejnog opštenja sa međunarodnim radničkim pokretom. Zato ovo pitanje sigurno zaslužuje da bude ozbiljno pretresano i na ovom savetovanju.

Noseći istorijsku odgovornost za svesno usmeravanje društvenog razvoja, Saveza komunista je bivao u situaciji da nalazi teorijske i praktične odgovore na vrlo složena pitanja koja je nametalo samo kretanje društva novim istorijskim putevima. Problemi se nisu mogli ni odlagati ni prosto prenositi u sferu apstraktnih teorijskih konstrukcija jer je svaki duži zastoj na putu kojim se pošlo mogao da dovede u pitanje već ostvarene početne prodore. Osnovni, klasno opredeljen cilj — društveno oslobođenje rada — određivao je i pravac u kome su bili usmereni napori svesnih socijalističkih snaga tokom više od dve decenije borbe za samoupravni društveni sistem, takav sistem u kome interesi i potrebe ljudi u udruženom radu i njihove težnje i opredeljenja postaju osnovna pokretačka sila celokupnog društvenog razvoja. Na tim osnovama, predvodeći i prateći, proučavajući i uopštavajući iskustva i zahteve revolucionarne prakse, Savez komunista je obogaćivao marksističku teorijsku misao novim saznanjima, novim definisanjem značajnih problema razvoja socijalističkog društva, konkretnom analizom novih produkcionih odnosa i protivrečnosti društvene svojine, teorijskim uopštavanjem iskustava ostvarivanja diktature proletarijata i vodeće uloge radničke klase u uslovima izgradnje samoupravnog sistema društvenih odnosa.

Uobličen je koncept političke organizacije društva čija je celokupna institucionalna struktura (organizacija društveno-političkih zajednica, delegatsko povezivanje samoupravne društvene osnove sa centrima političkog odlučivanja, skupštinski sistem, interesne zajednice itd.) usaglašena sa prirodom novog produkcionog odnosa koji omogućuje i zahteva presudan uticaj čoveka u udruženom radu na čitavu sferu političkog odlučivanja. Kritika buržoaske predstavničke demokratije dobila je time materijalan, konkretno-istorijski izraz. Otvoren je proces podruštvljavanja politike.

Veliki teorijski značaj imaju iskustva Saveza komunista u ostvarivanju njegove uloge glavne organizovane snage socijalističke svesti u našem društvu. Njegovom revolucionarnom akcijom obezbeđivano je da društveni razvitak dobije karakter svesno usmeravanog društveno-istorijskog procesa. Zato su i sve snage u društvu koje su angažovane

u političkim i idejnim borbama pre svega nastojale da ostvare svoj uticaj na Savez komunista. Pitanja mesta i uloge Saveza komunista, njegove organizacije i načina delovanja predstavljala su one tačke u kojima su se naročito oštro sukobljavale i lomile oprečne društveno-istorijske tendencije. Da bi očuvao svoj klasni karakter, svoju povezanost sa radničkom klasom i sposobnost da presudno utiče na glavni tok istorijskih zbivanja, Saveza komunista je morao stalno da razvija kritičku svest i teorijsko saznanje o svom sopstvenom društvenom biću i svojoj ulozi u svakoj fazi društvenog razvoja. Otuda veliki i teorijski i praktično-politički značaj onih saznanja do kojih je Savez komunista došao kritički ispitujući svoju sopstvenu delatnost i savlađujući kako pritisak antiradničkih, liberalističkih i malograđansko-anarhističkih shvatanja koja su u stotinama raznih varijanti dovodila u pitanje vodeću ulogu Saveza komunista i težila da ga „u ime demokratije" odgurnu što dalje od matice društveno-istorijskih zbivanja tako i pritisak birokratsko-etatističkih i tehnokratskih struja koje su nastojale da okuju Savez komunista u ulozi nosioca osamostaljene vlasti nad radničkom klasom i nad čitavim društvom.

Da bi uspešno vodio i dobijao klasne bitke u našoj zemlji osiguravajući njen socijalistički razvitak, Savezu komunista su bila neophodna što produbljenija i što tačnija saznanja o ukupnosti uslova i oblika u kojima se ostvaruje istorijski hod socijalizma u savremenom svetu. Provincijalizam i samozadovoljno, samozaljubljeno zatvaranje u krug sopstvenih iskustava i svoje specifične situacije bili su uvek tuđi svakom istinski revolucionarnom radničkom pokretu. Smatrajući radnički pokret u sopstvenoj zemlji neodvojivim delom međunarodnog radničkog pokreta, Savez komunista je nastojao da, oslanjajući se na saznanja koja je crpao iz sopstvene revolucionarne prakse, pronikne što dublje u osnovne zakonitosti savremene društveno-istorijske epohe i da u beskrajnom šarenilu konkretnih uslova i oblika borbe za revolucionarno menjanje postojećeg stanja otkriva ono što predstavlja elemente povezanosti, solidarnosti i zajedničkog interesa socijalistički opredeljenih društvenih snaga u čitavom svetu. Savez komunista je dao svoj doprinos dubljem razumevanju istorijske uslovljenosti i stvarne prirode nekih karakterističnih fenomena prelazne epohe. Kritika etatizma na međunarodnom planu i s njim povezane blokovske podele sveta, kritika neokolonijalizma i raznih oblika njegovog agresivnog ispoljavanja u novim uslovima, dublje prodiranje u implikacije sve većeg jaza koji se stvara između razvijenih i nerazvijenih zemalja, ocene o svetsko-istorijskom značaju i domašaju narodnooslobodilačkih pokreta porobljenih naroda i o bitno izmenjenim uslovima borbe radničke klase za njeno društveno oslobođenje u svim delovima savremenog sveta — sve je to predstavljalo idejno-teorijsku podlogu na kojoj se konstituisao koncept politike nesvrstanosti i aktivne miroljubive koegzistencije. Strategija borbe za mir i socijalizam u svetu dobila je time širu i pouzdaniju idejno-teorijsku osnovu.

Savez komunista je do sada dao mnoge nepobitne dokaze svoje sposobnosti da stvaralački primenjuje i razvija marksističku teoriju kao

instrument i oružje revolucionarne prakse. Ta njegova sposobnost nije, razume se, nikakva nepromenljiva veličina ni bogomdano svojstvo. Osvrt na pređeni revolucionarni put ukazuje na jednu *opštu zakonitost:* sposobnost Saveza komunista da teorijski prednjači i da ujedinjuje revolucionarnu teoriju i revolucionarnu praksu bila je utoliko veća ukoliko je on sam doslednije uklanjao i likvidirao izvore birokratskog subjektivizma u svojoj društvenoj poziciji i načinu ostvarivanja svoje vodeće idejne i političke uloge.

Pobedom u oružanoj revoluciji Komunistička partija Jugoslavije uzela je u svoje ruke komandne pozicije u novoformiranom mehanizmu državne vlasti, pretvorila se u vladajuću partiju. Organizovana državna prinuda je bitan instrument nasilnog menjanja društvenih odnosa u korist pobedničke radničke klase. Za ostvarivanje svojih revolucionarnih ciljeva avangarda klase — njena partija — služi se ne samo organizovanjem društvenog i političkog delovanja radničke klase i radnih masa uopšte i idejnim usmeravanjem njihove akcije, nego i sredstvima državne sile pomoću koje likvidira sve preostale izvore ekonomske i socijalne moći svrgnutih eksploatatorskih klasa i preseca okove kojima su bile sputane nove istorijske sile društvenog progresa.

Ali, u uslovima dok novi produkcioni odnosi još nisu razvijeni i učvršćeni, i dok se vezivanje udruženih proizvođača sa sredstvima za proizvodnju vrši posredstvom državno-svojinskog monopola, partija na vlasti je pod snažnim pritiskom birokratsko-subjektivističkih oblika svesti. Takva svest se začinje u nedrima same partije kao izraz objektivnih protivrečnosti u kojima ona ostvaruje svoju vodeću društvenu ulogu. Čim korišćenje sredstava organizovane prinude prekorači teško vidljivu granicu do koje je ono nužno i opravdano potrebama same radničke klase, nastaje neizbežna zamena ciljeva: mesto da bude instrument kojim se Partija služi za oslobađanje inicijative i stvaralačkih potencija radničke klase, državna prinuda se pretvara u sredstvo vladanja nad radničkom klasom i nad čitavim društvom. To je osnovna istorijska pouka staljinizma.

Karakteristična crta birokratskog subjektivizma jeste iluzija da državni zakon, koji je izraz subjektivne volje vladajućih političkih snaga, samim donošenjem postaje objektivna zakonitost društvenog življenja. Zato je za svaku birokratizovanu radničku partiju karakterističan prezriv odnos prema teoriji i prema naučnom istraživanju uopšte, gašenje smisla i sposobnosti za teorijsko mišljenje. Takvoj partiji nije stalo do nauke i teorije koje otkrivaju objektivne zakone društvenog kretanja prosto zato što uobražava da te objektivne zakone može zameniti subjektivnim diktatima svoje volje. U gvozdenom zagrljaju birokratskog subjektivizma izdiše svaka nauka i svaka naučna teorija. Zamenjuje ih manje ili više rafinirana apologetika i razne, danas vrlo razvijene naučne tehnike održavanja postojećeg društvenog stanja.

Za odnos partije prema teoriji i prema društvenoj nauci uopšte od presudnog je značaja kako ona određuje svoju sopstvenu ulogu i kako je ostvaruje u praksi. Samo partija koja ima osnovna svojstva komunističke partije u Marksovom smislu reči može da bude nosilac najna-

prednijih oblika društvene svesti, faktor koji podstiče teorijsko mišljenje i svestrano podržava razvoj nauke i naučnoistraživačkog rada. Takva partija svoju ulogu vidi ne u tome da društvu nameće gotove utopije i subjektivističke konstrukcije raznih „popravljača sveta", nego u tome da stvara prostor za što doslednije delovanje onih društvenih snaga koje su po prirodi svojih stvarnih dugoročnih interesa i po svom položaju u procesu materijalne reprodukcije društvenog života pozvane i sposobne da budu nosioci dubokih društvenih promena za koje su stvorene objektivne istorijske pretpostavke. Zato je takva partija životno zainteresovana za napore usmerene u pravcu otkrivanja objektivnih zakonitosti egzistencije i razvoja datoga društva, za smelo i neumorno traganje za novim i naprednijim što je kao istorijska mogućnost sazrelo u nedrima staroga društva. Samo partija koja tako shvata svoju ulogu u stanju je da se kritički odnosi prema sopstvenoj praksi i rezultatima sopstvene društvene akcije i da kao vodeća društvena snaga svesno gradi situaciju u kojoj ne samo teorija teži ka praksi, već i revolucionarna praksa teži ka teoriji.

Opredeljujući se za samoupravni put društvenog razvoja, za takav sistem odnosa u kome interesi udruženog rada (a ne volja i zapovest aparata državne vlasti) predstavljaju onu snagu koja nosi razvitak društva u celini, Savez komunista je proširio prostor za slobodan razvoj nauke i teorijskog mišljenja. On je proširio realnu osnovu svoje zainteresovanosti za razvoj nauke i rezultate naučnih istraživanja i novih teorijskih saznanja jer bez njih nije u stanju da obezbedi uspešno usmeravanje društvenog razvoja.

„Stojeći na gledištu da nauka i umetnost tim više odgovaraju stvarnim interesima društvenog napretka ukoliko se, svaka na svoj način i svojim sredstvima, smelije predaju traženjima i otkrivanjima istine o prirodi i društvu, o čoveku kao društvenom biću, o odnosima čoveka prema složenim problemima prirode, ljudskog društva i samog čoveka u svoj njegovoj duhovnoj strukturi — SKJ se zalaže za stvarnu slobodu stvaralaštva u nauci i umetnosti... SKJ u isto vreme ustaje protiv „teorija" koje u ime apstraktnih koncepcija slobode u stvari ukidaju istinsku slobodu naučnog i umetničkog stvaranja potčinjavajući ga praktično reakcionarnim političkim tendencijama." Ovi stavovi uzeti iz Programa SKJ doživeli su svoju istorijsku verifikaciju i ne traže ni danas nikakvu ispravku ni dopunu. A najmanje zaslužuju da budu zaboravljeni!

Baš zato što je zainteresovan za razvoj nauke uopšte i posebno za razvoj društvenih nauka kao bitne potencije društvenog napretka, savlađivanja stihije i humanizacije odnosa među ljudima Savez komunista ne može pokazivati ravnodušnost i nemar prema problemima i društvenim uslovima naučnog rada i stvaralaštva niti se miriti sa distanciranjem nauke od realnih problema koji zasecaju direktno u osnovna pitanja društvenog razvoja. Još manje sme Partija da sama stimulira takvo stanje i takve orijentacije koje, u ime slobode nauke i spokojstva politike, proglašavaju kao vrhovnu mudrost esnafski princip „nauka naučnicima, a politika političarima". Time se, razume se, ne otklanjaju,

nego se samo liberalnom frazom zamazuju realne ideološko-klas dele i konfrontacije koje presecaju, doduše ne na isti način i podj vidljivo, i oblast nauke i društvene teorije kao i oblast politike.

U samoupravnom društvu, koje mora da se oslanja na nau i da vodi klasne bitke, teorija i metod dijalektičkog materijalizma specifično mesto i ulogu u povezivanju nauke i društvene prakse. sizam niti pretenduje niti može da zameni sve posebne društvene ili da ukine njihovu relativnu samostalnost, ali može da ih rev niše, da ih učini društveno angažovanim i tako osposobi da pro dublju suštinu društvenih zbivanja ne samo sa gledišta onoga št već i sa gledišta onoga što nastaje. To je istinska funkcija marks teorije u službi najprogresivnijih društvenih snaga, u službi ra klase.

Najveća svoja naučna otkrića Marks je učinio revolucionišu žoasku političku ekonomiju, koja je posle svog „herojskog doba" ženog imenima Adama Smita i Davida Rikarda brzo zašla u p mutne vode vulgarnog pragmatizma i apologetike smrtno uplaše revolucionarnih društvenih i političkih implikacija svojih ranij krića.

II

Epohe velikih revolucionarnih prevrata nikad ne ostavljaju mesta ni mnogo istorijskih šansi za društveno neangažovanu, ko plativnu nauku koja svet posmatra sa gledišta društvene statike i doprinosi toj statici. Takva nauka je besprizivno osuđena na puk gonstvo i jalovost. Ova istina pokazuje se naročito reljefno u društvu danas, društvu koje nema neke velike naučne tradicije, pa ni mogućnosti da inercija takve tradicije prikriva prazninu u p konkretnih naučnih ostvarenja tamo gde takvih ostvarenja nema.

Stvarni domet naše društvene nauke, njene šanse i njene isto mogućnosti neposredno su determinisani njenom sposobnošću da ne faktor koji će biti uključen i integrisan u revolucionarni proces štvenog preobražaja i da s tih pozicija osvetljava i osmišljava nov vojne puteve samoupravnog društva.

Prenošenje samoupravljanja iz sfere teorijske vizije u sferu re cionarne prakse otvara u sasvim konkretnoj formi čitav niz važnih blema čije rešavanje zahteva viši stepen i nove oblike neposredno gažovanja nauke i revolucionarne teorije. Zbog toga svako udalja društvenih nauka i kritičke teorijske misli od društvene prakse i n realnih i suštinskih problema može da izazove, s jedne strane, sman sposobnosti društva da u punoj meri iskoristi objektivne moguć svoga razvoja, a, s druge strane, i stagniranje naučne i teorijske i njihovu faktičku degradaciju. Konciznu definiciju ovog problema d drug Kardelj u svojoj studiji *Beleške o našoj društvenoj kritici.* T se na jednom mestu kaže: „Ako socijalističke snage ne budu spos da razviju stvaralačku društvenu kritiku koja odgovara današnjim blemima, koja zna da posegne dublje u objektivne zakonitosti r

faza socijalističkog razvoja (ili, kako obično kažemo, prelaznog doba) i otvori nove perspektive — naći će se socijalističko društvo pred jalovom kritikom, a aktuelne probleme će rešavati empirijski, stihijski, pragmatistički."[1]

Naše današnje savetovanje neće odgovoriti svojoj svrsi partijskog savetovanja o teorijskom radu ako se u fokusu rasprava ne nađu problemi odnosa naše društvene prakse i nauke i teorije koje bi bile saznajni izraz, kritika i neophodan putokaz te prakse. Govori se, obično bez mnogo udubljivanja u stvari, o zaostajanju nauke i teorijskog mišljenja iza zahteva prakse. Kada je reč o jednom značajnom delu nauke i teorije koja se razvija na univerzitetskim katedrama i u institutima — i koja se ponekad pežorativno krsti profesorijalnom naukom — onda nije reč samo o prostom zaostajanju, nego i o kretanju na dva različita koloseka.

Ne treba zaboraviti da smo posle jednog perioda kome su osnovni ton davale tendencije dogmatske uniformnosti ušli naglo u period naučnog i teorijskog „laissez-faire-a" u kome su se ispoljile tendencije užurbanog i grozničavog uvoza naučne proizvodnje naročito iz razvijenih kapitalističkih zemalja Zapada. Uvožene su, bez nekog strožeg kriterijuma i selekcije, ne samo pojedine naučne koncepcije i istraživačke tehnike, nego i kompletne naučne discipline sa svojim teorijskim osnovama, metodologijom, pa čak i sa društvenom problematikom koja je predmet istraživanja. To je, razume se, moralo da stvori teškoće u odnosima nauke i društvene prakse.

Nošena pokretačkim silama revolucije, naša društvena praksa je svojim osnovnim stremljenjima i samoupravnim odnosima, koji su se u njoj začeli i koji su počeli da izrastaju u celovit sistem društvene organizacije, prerasla po mnogo čemu okvire i horizonte klasnog društva.

Naša društvena nauka jednim svojim delom vratila se, međutim, u nasleđeni položaj sledbenika i trabanta institucionalne nauke i misaonih struja koje su često izražavale drugačije, našem društvu tuđe društvene odnose i ideološko-klasna opredeljenja.

Tendencija otuđivanja društvene nauke i teorijske kritike od prakse samoupravnog preobražaja društva ispoljavala se, grubo govoreći, u tri osnovna vida:

Prvi vid otuđenja, karakterističan naročito za deo sociologije i političkih nauka, nastao je usled mehaničkog ili nedovoljno kritičkog preuzimanja teorijsko-metodoloških koncepata koji su nastali u drugim društveno-istorijskim situacijama i pretežno kao izraz nastojanja i potreba konzervativnih društvenih snaga za očuvanje postojećeg društvenog stanja. U društvima koja sebe krste postindustrijskim i poslekapitalističkim ili, još hvalisavije, „društvima izobilja" i „socijalne dobrobiti" došlo je do vanredno velike ekspanzije jedne vrste društvenih nauka koje su s pravom nazvane naukama društvenog statusa quo (razne varijante neopozitivizma, vulgarnog empirizma i naročito funkcionalizma). Tamo gde su se javile, te „nauke" vrše, bez sumnje, neke za poredak važne, pa čak

[1] „Socijalizam", br. 9/1965, str. 1085.

i neophodne funkcije: u sferi upravljačke tehnike kao i u sferi ideologije one na svoj način „podmazuju šrafove“ vrlo složene mašinerije postojećeg društvenog poretka i daju neophodne podatke za orijentaciju tekuće politike u najrazličitijim oblastima društvenog života. Svojim vrlo apstraktnim generalnim teorijama i svojim metodima i tehnikama empirijskog istraživanja one omogućuju prodiranje naučne misli do suština jednog određenog reda, ali ne i preko onoga što predstavlja „oficijelnu istinu“ datoga društva, istinu koja a priori isključuje mogućnost revolucionarnih društvenih promena ili koja takve promene trpa u sferu socijalne patologije. Mehanički preneti na tlo revolucionarne prakse našega društva, kategorijalni sistem i istraživačka tehnika ovih nauka davali su rezultate koji su po pravilu bili društveno irelevantni ili su čak zamagljivali pravu suštinu problema. Svodeći rezultate naučnih istraživanja na zbir trivijalnih empiričkih konstatacija, one su otežavale, pa čak i sprečavale pristup dubljim suštinama društvenih zbivanja.

To, razume se, ne znači da smo od slobodnijeg komuniciranja sa društvenim naukama savremenog građanskog društva imali samo štete i da je ukupan bilans po nas negativan. I sa te strane dobila je naša društvena nauka značajne razvojne podsticaje. A negativni uticaji bili su utoliko manji ukoliko je naša naučna misao imala dublje korene u revolucionarnoj stvarnosti i iskustvima našega društva i ukoliko je zbog toga bila sposobnija da vrši kritičku selekciju i da prihvata samo ono što kao stvarna naučna tekovina i naročito kao metod i tehnika istraživanja može da nađe korisnu primenu i u analizi naše društvene stvarnosti.

Drugi tipičan vid otuđenja teorijske misli od društvene prakse jeste subjektivistička kritika te prakse sa stanovišta apstraktne humanističke filozofije i njenih principa izvedenih iz metafizičko-idealističkih predstava o čovekovom „generičkom biću“. Ta kritika je već u samom pristupu otuđena od prakse jer društvenoj stvarnosti prilazi ne da bi je kritički izučavala i tako na nju delovala, nego da bi joj sudila. Osnovna slabost te kritike je ona ista slabost od koje pate i shvatanja njenih osnovnih izvora i uzora: mladohegelijanskih radikalnih kritičara koje je Marks kritikovao još dok je formalno pripadao njihovom krugu, zatim, predstavnika frankfurtske neohegelijansko-mladomarksističke škole i, najzad, Marksova i Fromova shvatanja. Zaneta sopstvenom prevratničkom misijom, ta kritika ignoriše kako pitanje realnih socijalnih snaga koje su kadre da izvrše stvarni revolucionarni preokret tako i pitanje objektivnih uslova u kojima to postaje stvarna istorijska mogućnost i nužnost. Ali baš ta slabost „radikalne kritike“ stvara u isto vreme i privid njene snage: ona može u svojoj kritici da bude utoliko radikalnija i žešća ukoliko je manje vezana i opterećena poznavanjem objektivnih zakonitosti društvenog života kojima je Marks nastojao da naoruža revolucionarni radnički pokret.

Bilo bi, razume se, pogrešno previđati pozitivne podsticaje koje je kritika inspirisana delima mladoga Marksa dala prevazilaženju okoštalih simplificiranih šablona dogmatiziranog marksizma i kritici njegove birokratske prakse ili ignorisati značaj upozorenja na opasnost koju

nosi prodor građanskog neopozitivizma i funkcionalizma u marksistički način mišljenja.

Ali, posebno kada je reč o našem društvu, realni problemi društvenog preobražaja na socijalističkim i samoupravnim osnovama i borba za stvarnu humanizaciju odnosa na toj konkretno istorijskoj podlozi dobili su već toliko opipljive oblike i načine ispoljavanja da je delovanje na njih uvezenim oružjem apstraktne „radikalne kritike“ iluzorno.

Tu važi ono što je Marks pisao za nemački „istinski“ socijalizam pokazujući kakav korak nazad predstavlja oblačenje odnosa realne klasne borbe i sukoba društvenih interesa u apstraktne fraze uopštenog filozofskog humanizma i humanističke kritike: „Oni su svoje filozofske gluposti napisali iza francuskih originala. Tako su, na primer, iza francuske kritike novčanih odnosa napisali „otuđenje ljudskog bića“, iza francuske kritike buržoaske države pisali su „ukidanje vladavine apstraktnog opšteg“ itd. ... Tako je francuska socijalističko-humanistička literatura bila formalno uštrojena. Pa kako je ona u ruci Nemca prestala da bude izraz borbe jedne klase protiv druge, Nemac je bio sretan da je savladao „francusku jednostranost“, da je mesto istinskih potreba zastupao potrebu za istinom, a mesto interesa proletarijata interese ljudskog bića, čoveka uopšte, čoveka koji ne pripada nikakvoj klasi, čak uopšte ni stvarnosti, već samo maglenom nebu filozofske fantazije“.[2]

Postavljajući se elitistički iznad društvene stvarnosti i njenih realnih tokova, apstraktno-humanistička kritika nije u stanju da pronađe rešenja za probleme koje pokreće, osim takvih „rešenja“ koja u ime „čistog samoupravljanja“ hoće da ukinu realne tokove samoupravnih procesa i da potisnu radničku klasu kao najvažnijeg društvenog subjekta tih procesa. A takva rešenja mogla bi imati samo jedan oslonac — državnu silu koja u borbi sa objektivnim zakonitostima društvenog života neprekidno jača izvore svoje osamostaljene vlasti nad društvom.

Treće, ali ne i najmanje opasan vid otuđenja teorije od društvene stvarnosti ispoljava se u raznim oblicima dogmatizma koji lišava marksističku teorijsku misao njene bitne revolucionarno-kritičke i dijalektičke dimenzije i svodi je na niz opštih mesta i uprošćenih, kanoniziranih formula. Bez sposobnosti da shvati i prizna ono novo što se rađa u samoj revolucionarnoj praksi, dogmatizam kopa nepremostiv jaz između teorije i prakse, između normativnog i stvarnog.

Distanciranje jednog dela nauke i društvene kritike od živih problema društvene prakse ne može se prosto pripisati stranim idejnim uticajima na našu naučnu i teorijsku misao. Takav zaključak bi, sigurno, bio ne samo jednostran, nego i pogrešan, pogotovu ako bi se na osnovu takve ocene prihvatilo mišljenje koje se čuje ne tako retko da izlaz treba tražiti u administrativnom sužavanju prostora za izražavanje divergentnih shvatanja i u idejnom autarkizmu.

Stanje u nauci i teoriji kao posebnim oblicima društvene svesti ne može se odvajati od opšteg idejnog stanja u društvu niti od onih materijalnih i drugih okolnosti koje su to stanje uslovili. Duže vremena,

---

[2] Karl Marks i Fridrih Engels, *Izabrana dela*, tom I, „Kultura“, Beograd, 1949, str. 39.

manje ili više vidljivo, liberalizam je vršio veliki uticaj na opredeljenja i ponašanja ne samo u široj oblasti idejnog života društva, nego i u Savezu komunista. S obzirom na prirodu društvenih slojeva koji se kroz njega oglašavaju na političkoj i društvenoj sceni, liberalizam traži uvek maksimalan prostor za individualnu akciju i za samotok društvenih kretanja, a minimalan prostor za organizovanu društvenu akciju i uticaj na tokove društvenog života. U uslovima nedovoljne razvijenosti i integrisanosti samoupravnih društvenih odnosa i niskog stepena akcione organizovanosti radničke klase nije uvek uspevalo da se borba protiv birokratizma sa samoupravnih pozicija dovoljno razgraniči od liberalizma. (Školski primer za to daje iskustvo sa donošenjem i primenom amandmana XV. Intencija toga amandmana bila je veća sloboda radnih kolektiva u izboru oblika unutrašnje organizacije preduzeća, a rezultat je bio koncentrisanje više ili manje nekontrolisane vlasti u rukama tehnokratsko-birokratskog upravljačkog sloja.)

Nije slučajno što je idejni sukob i obračun Saveza komunista sa liberalizmom u sopstvenim redovima i u društvu nastupio u onom trenutku kada su stupanj razvoja samoupravljanja i razrešavanje društvenih konflikata na samoupravnoj osnovi nametnuli potrebu boljeg i svestranijeg organizovanja radničke klase i radnih ljudi uopšte, i to ne samo u organizacijama udruženog rada i u drugim osnovnim samoupravnim zajednicama, nego i na najširem društvenom planu. Veoma važan vid ovakvog organizovanja radničke klase predstavlja neposredno samoupravno povezivanje i integrisanje udruženog rada sa naukom i njenim rezultatima.

Izgrađivanje stabilne samoupravne društvene pozicije naučne delatnosti i njeno uklapanje u sistem slobodne razmene rada između radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija jeste put na kome treba da se ostvari povezivanje naučne i teorijske misli sa društvenom praksom.

Razvoj nauke i sve ono što on sobom donosi — stalan porast produktivnosti društvenog rada, stalan porast sposobnosti društva da svesno određuje osnovne parametre svoga razvitka — to je, kao što je i Marks predviđao, postalo bitna karakteristika savremenog društva. Svako moderno društvo, svaki društveni sistem danas mora da nađe *svoja* rešenja za problem apsorbovanja nauke u ukupan proces društvene reprodukcije na kome se zasniva njegova egzistencija. Velike klasne bitke našeg vremena prenele su se neposredno i na teren odnosa između nauke i društva. Problem od egzistencijalne važnosti za svaki društveni sistem jeste pitanje koje konsekvence za društvene odnose i za samu nauku proizlaze iz određenih oblika integrisanja nauke i teorije sa društvenom praksom. Konkretno: kakvi društveni odnosi i koje klasne pozicije jačaju na toj osnovi i kakvi su u takvoj situaciji uslovi i perspektive razvoja same nauke?

U svoj svojoj veličini i složenosti ovaj kompleks problema stoji danas i pred našim društvom. Noseći odgovornost za razvoj samoupravnog socijalističkog društva u celini, Savez komunista nosi odgovornost i za uspostavljanje takvih odnosa između nauke, teorijskog mišljenja

i društvene prakse iz kojih će neprekidno da se reprodukuje dominantna pozicija udruženog rada. To znači da treba graditi takav sistem odnosa u kome se svaki napredak nauke i teorijskog mišljenja izražava neposredno kao jačanje društvene moći čitave radničke klase i u kome se, s druge strane, svaki korak napred revolucionarne društvene prakse pretvara u impuls za naučno i teorijsko stvaralaštvo.

U pripremama za Deseti kongres Savez komunista je otvorio širok front borbe za rešavanje ključnih problema za dalji razvoj samoupravnog socijalističkog društva. Organizovano i što je moguće šire i neposrednije angažovanje nauke i teorije u rešavanju zadataka koje definiše Platforma za Deseti kongres jeste u isto vreme i konkretan put stvaralačkog povezivanja naučnog i teorijskog mišljenja sa društvenom praksom.

Rešavajući probleme konstituisanja samoupravljanja kao celovitog sistema društvene organizacije, nauka rešava u isto vreme i pitanje svog sopstvenog samoupravnog položaja. Što je samoupravni položaj nauke uopšte, a posebno društvenih nauka čvršće ugrađen u ukupan sistem društvenih odnosa, to je manje mogućnosti da potreba angažovanja nauke u rešavanju problema društvene prakse i u realizovanju usvojene politike bude iskorišćena za podređivanje nauke zahtevima političkog pragmatizma i za njeno degradiranje u apologetiku koja samo povlađuje dnevnoj politici i stvara iluzije o njenoj nepogrešivosti.

Za nauku istinski integrisanu u samoupravno društvo ni jedan problem društvenog života i razvoja neće biti isuviše sitan da bi se ona njime bavila niti suviše krupan da bi, kao pitanje političke strategije, prevazilazio njene kompetencije. U razvijenom samoupravnom socijalističkom društvu konačno će biti prevaziđen „večiti problem" međusobnog odnosa i konfrontacije nauke i politike jer i jedna i druga postaju samo deo odnosa među samoupravno organizovanim radnim ljudima. A to i jeste cilj kome težimo.

Franjo Kožul

SAVEZ KOMUNISTA U RAZVOJU SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA*

S obzirom na naš zadatak, postavlja se pitanje: koje determinantne društvene stvarnosti i teorijske misli unijeti u fokus naših razmatranja da bismo se približili savremenosti i da bismo mogli dati bar skroman doprinos raščišćavanju i trasiranju puta daljeg izgrađivanja koncepta i organizacije samoupravljanja, smišljenog prije svega u kontekstu analize idejnog smisla i političke prakse Saveza komunista, njegovog teorijskog, pa i praktičnog djelovanja u konstituisanju, uopštavanju, građenju i razvijanju samoupravne solucije društvenog razvoja?

Za naučno istraživanje uloge avangarde, što u ovom kontekstu znači identifikaciju Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, stvorene su realne istorijske i društveno-političke pretpostavke, iako — posmatrano vremenski — razvoj našeg komunističkog pokreta nije tako dug. Tek je u aktuelnom vremenskom prostoru realno moguće pristupiti istorijskoj elaboraciji uloge Saveza komunista u procesima socijalističkog preobražaja i u daljem razvijanju socijalističke revolucije.

Savez komunista je organizacija koja je sama inicirala problem teorije (o sebi i o svojoj ulozi), ali ne kao posebno izdvojen entitet, nego u okviru socijalnog građenja odnosa u ukupnom sklopu društvenih okolnosti. Time se upravo potvrđuje činjenica da se Savez komunista transformiše u novi kvalitet komunističke organizacije. Komunističke partije u tradicionalnim, što bi se reklo klasičnim oblicima težile su univerzalnom značenju, a jedan model organizacije dugo je održan za istorijski izum kao jedino moguće povijesno ishodište za sva vremena i za sve društvene prostore. Ukoliko je, pak, bilo nemoguće da se ideološkim i političkim instrumentima ostvari zamišljena „vječna ideja“ ili pragmatistički „cilj“, to se često postizalo ili pokušavalo postići posredstvom državne prinude poistovjećujući teoriju partije sa teorijom države.

Proces demitologizacije uslovljen je nizom istorijskih i praktično izmijenjenih okolnosti.

Prvo, univerzalističko značenje partije je već razoreno ili je u procesu razaranja.

---

* Recenzenti ovog rada su: Ivan Brigić, Nikola Babić, Fuad Muhić, Ismet Kreso i Milorad Muratović.

Drugo, partije u svijetu nisu više ekspoziture jednog centra i sve se više okreću realnosti u kojoj djeluju, i u teorijskom i u praktičnom pogledu. Naravno, tome su uveliko doprinijele pojave blokovske podjele svijeta na sfere uticaja, gdje je primaran kriterij bio polarizacija kao geografski pojam, zatim razlike u sistemu, a manje u ideologijama, to jest polarizacija na čistu ideologiju takozvanog univerzalnog komunizma i univerzalnog kapitalizma.

Treće, demitologizaciji krutih ideoloških ljuštura i dogmatskih anticipacija, okretanju sopstvenoj stvarnosti, poseban doprinos je dao SKJ. Otuda bi se, s pravom, moglo kazati da je specifična avangardna uloga SKJ doprinijela da se brže potiru elementi koji su određivali klasični model partije i da se partija tipa SKJ ugrađuje u ukupnu datost samoupravnog društva.

Četvrto, pokazalo se da koncept organizacije nije isto što i komunistički pokret, te da je organizacija nužno u funkciji pokreta, a ne njegova pretpostavka.

Peto, tome su, svakako, doprinijela ogromna dostignuća u sferi tehnike i nauke, a posebno rapidan razvoj sredstava masovnog komuniciranja. Ni kapitalizam niti socijalizam nisu više zatvorene vojno-političke cjeline da bi se njihov socijalni sadržaj mogao određivati na nivou ideološke propagande koja je u ranijim uslovima bila u mogućnosti da mitologizira društvene realnosti.

Zahvaljujući opštim dostignućima, i običan čovjek je u stanju da danas spoznaje realnost te da kritički vrednuje i zauzima vrijednosne stavove. Ne ostajući u horizontu pukog vjerovanja, on samim tim razbija mitološku svijest i ideološke predrasude.

Socijalizam je pokazao svoje vrijednosti, istorijski i aktuelno, izvan mitova, kao što je i svojim bogatim iskustvom i rezultatima dokazao da se ne zasniva na mitovima i mistifikacijama, nego na zakonitostima društveno-istorijskog razvoja utemeljenim u društvenoj stvarnosti.

KRATAK ISTORIJSKI OSVRT NA RAZVOJ AVANGARDNE ULOGE PARTIJE

Komunistička partija se istorijski javlja u klasnoj strukturi kapitalizma kao izraz klasne borbe i najprije se izdvaja u zasebnost kao dio radničke klase, sa posebnim revolucionarnim programom, vrijednostima, ideološkim i etičkim obilježjima. Dok su druge partije tokom vremena ostale u istom statusu u odnosu na ukupan sklop društvenih okolnosti okoštavajući i konzervirajući se ili, pak, propadajući rekonstruišući se ili reorganizujući se po tradicionalnom uzoru, dotle komunistička partija pokazuje tendenciju da se razvija na principima dijalektike i da na taj način osigurava vitalitet svoga bitisanja i aktivnosti. Borba komunističke partije ponajprije počinje na teorijskoj razini. Koncept komunističke partije sadržan je još u Manifestu, gdje se partija definiše kao avangarda svijesti koja prerasta u revolucionarnu avangardu. Međutim, radikalne promjene i transformacije od vremena

kad je pisan Manifest do naših dana razvile su i nov kvalitet sadržaja i formi za građenje komunističke organizacije.

Prava transformacija izvršena je onda kada se partija više ne određuje samo kao teorijska avangarda, nego istovremeno i kao avangarda radničke klase koja je *vođena naučnom teorijom*. Sukobi se više ne odvijaju na realizaciji klasičnog oblika opozicije i klase na vlasti, nego se partija i sama javlja kao „opozicija" jer je ona najsvjesniji dio revolucionarne radničke klase, to jest posrednik između istorijskih i praktičnih ciljeva te klase. Njena borba se ne odnosi samo na osvajanje političke vlasti i društvene dominacije, nego se prenosi na širi plan, to jest u sam revolucionarni pokret.

Tendencije teorijske naravi unutar radničkog pokreta i unutar samih komunističkih partija iz istorije su manje ili više poznate i one se još uvijek ukrštaju, a borba oko teorijskog i praktičnog koncepta u izmijenjenim povijesnim okolnostima traje nesmanjenim intenzitetom. Isto tako, poznato je da je u revolucionarnom preobražaju akcentovan sklop problema praktične naravi. To se posebno ispoljilo kada je partija došla u poziciju da praktično gradi novu organizaciju društva. Tako je bilo u vrijeme Pariške komune, zatim u vrijeme Lenjinovih sukoba sa Kauckim i Rozom Luksemburg, a potom u vrijeme Lenjinovog obračuna sa liberalima, menjševicima, anarhistima i drugima. Čitav docniji razvoj komunističkog pokreta odvijaće se u znaku staljinističke revizije Marks—Engelsova i Lenjinova koncepta komunističke partije i dominacije univerzalizma. Međutim, do radikalnog zaoštravanja sudara oprečnih teorijskih koncepata, iz čega su se reprodukovale i različite solucije praktične akcije, došlo je u najdrastičnijoj formi u sukobu KPJ i Informbiroa, kada se KPJ počinje distancirati od dogmatskog doktrinarstva i univerzalizma.

Jedno od temeljnih pitanja uvijek se odnosilo na borbu između koncepcija i solucija o tome da li partiju razvijati kao pokret ili kao organizaciju. To je posebno izraženo u sukobu između Lenjina i njegovih protivnika. Lenjin je i na teorijskom i na praktičnom planu ostavio djelo o tome kako treba da izgleda komunistička organizacija u vrijeme čina oružane revolucije i praktičnog preuzimanja vlasti. Poznata je njegova deviza da komunistička partija nije samo teorijska avangarda, nego i avangarda koja se oslanja na *naučnu* teoriju, ali još više avangarda koja *praktično* izvodi revoluciju. Da bi otvorio viziju budućnosti nakon samog čina preuzimanja vlasti, Lenjin je izašao sa čuvenim principima o ustrojstvu partije na bazi „demokratskog centralizma". Tako, po tom njegovom konceptu, partija ima mogućnosti da bude svjesna društvena snaga, vođena naprednom i naučnom teorijom, ali u isto vrijeme i borbama u praktičnom građenju socijalne organizacije društva. Partija se ne bori za prevlast u parlamentu i ne gradi samo državni aparat koji bi odgovarao njenoj ulozi, nego se i ona sama organizuje, u izvjesnom smislu, po uzoru na državu ili djelimično i preuzima funkcije koje su tradicionalno slovile kao državne. Tako je nastao koncept partije primjeren „revolucionarnom etatizmu", a na njemu je kasnije iskrsla i pojmovna konstrukcija „spajanja partije i države". Dolaskom

partije na vlast sa svom ozbiljnošću se postavilo i pitanje o modelu partije — kadrovskom ili masovnom. Na teorijskom planu zanimljiva je misao Đerđa Lukača, koji, slično Lenjinu, pokušava spojiti teorijsku i praktičnu dimenziju komunističke partije. Po Lukaču, partija je forma posredovanja između teorije i prakse, u suštini konkretan princip posredovanja između čovjeka i istorije, uslov pretvaranja čovjeka iz posmatrača i objekta istorijskih zbivanja u kreativnog čovjeka.

Postavilo se pitanje i na teorijskom i na praktičnom planu: da li radničkoj klasi, kao pokretu koji je samodjelatan, treba avangarda i da li je partiji nužna funkcija avangarde ako je ona uglobirana u radničku klasu? Ostvarivanje opštedruštvenog preobražaja zaoštravalo je ovo pitanje i u našem prostoru u odnosu na funkciju SKJ.

Istorijska je istina da sve snage koje debituju u povijesti istupaju sa pozicija avangarde u ime opšte i za opšte pokušavajući da svojim interesom pokriju sve interese ili, pak, da razjedinjenje i suprotstavljanje interesa na političkom i ideološkom planu niveliraju i pomire krećući se iznad *realnosti* datih suprotnosti u „liku" avangarde.

Za KPJ to pitanje nije nikada bilo sporno i stoga postoji puna identifikacija komunističke organizacije i avangarde. Ni za Marksa nema spora o tome da je avangarda jezgro svjesnog dijela radničke klase koje ide naprijed, misaono i akciono pokreće latentne snage, organizuje ih i povezuje. Na taj način osigurava pretpostavke za dalje kretanje komunističke revolucije, u čemu je Marks i vidio šansu povezivanja, odnosno organizovanja proletarijata kao klase. Drukčije kazano, to je proces „prerastanja klase po sebi u klasu za sebe", dakle formiranja proletarijata u klasu. Međutim, po Marksu, partija je dio pokreta koji se integrira u klasu kao organizaciju. U tom značenju ništa nije moguće uklapati ili vještački integrirati u unaprijed pripremljene kalupe i šablone. Partija ne može sama niti samo za sebe unaprijed graditi organizaciju da bi tek naknadno u nju ugrađivala revolucionarne sadržaje, već obrnuto, njena organizacija izrasta iz revolucionarnog sadržaja.

U teorijskoj ravni stalno se ponavljalo pitanje smisla partije kao komunističke avangarde. U procesu teorijskih rasprava razvilo se mnoštvo određenja partije: od pozitivističkih, apstraktno humanističkih do revolucionarnih interpretacija. Svaka od tih orijentacija nalazi svoje pristalice i svoje sljedbenike. Dakle, iako je Lenjin, na primjer, odnio i teorijsku i praktičnu pobjedu nad svojim protivnicima, time nije okončan krug problema koji su promišljeni u poznatim Lenjinovim sukobima. Komunistički pokret je stalan proces transformisanja i ukidanja pretpostavki okoštavanja i „stanja mirovanja". Organizacija je, nema sumnje, funkcija pokreta, ona ga čini efikasnijim, organizovanijim, uklanja trvenja i zastoje, ali se i ona (kao organizacija) vremenom *fetišizira*, pa tako temeljni problem postaje pitanje izbora *modela* organizacije. Ako je pokret, kao osnovna snaga revolucije, neefikasan bez čvrste organizacije tipa partije, onda snaga organizacije jača, ali samim tim joj prijeti opasnost od birokratiziranja.

Jedno od daljih pitanja razvoja komunističke organizacije, pa i SKJ, jeste: kako očuvati čvrstu vezu sa radničkom klasom, odnosno sa svojom

socijalnom bazom? Istovremeno i pitanje: da li pokret ili organizacija spada u najsloženije probleme? Nakon svih istorijskih događaja u kojima je djelovao SKJ se danas nalazi upravo pred tim pitanjem, pa se odgovor na njega ne može više odgađati. Opasnost da se partija vremenom odvoji od klasne osnove, to jest od radničke klase, i da se degradira u vladajuću partiju sa pravom na politički monopol, o čemu su pouke iz prošlosti indikativne, veoma je bitna. Zatim slijedi pitanje: kako u uslovima još uvijek nedovoljne zrelosti radničke klase i nepostojanja svih relevantnih pretpostavki za njenu samodjelatnost obezbijediti primjereno razrješavanje društvenih protivrječnosti i razviti kohezionu ulogu partije na tom pravcu?

U tom slijedu promišljanja dolazimo i do pitanja: šta je samoupravljanje i šta je avangarda u samoupravljanju?

Jedino u uslovima kada postaje moguće da radnička klasa od osnovice postane stvarni pokretač, da postane ono što je imao na umu Gramši kada je pisao da radnička klasa „prerasta od ruke u mozak i da djeluje kao mozak i volja", postoji šansa i za novo pitanje o potrebi postojanja avangarde, ali teorijski je nužan cjelovit koncept avangarde u sasvim novim aktuelnim uslovima.

Naravno, na postavljena pitanja ne možemo odgovoriti a da ne respektujemo istorijske uslove, kao što ne možemo odgovoriti ni izvan totaliteta društva i izvan relevantnih dimenzija savremenosti. Samo u onoj soluciji u kojoj bi samoupravljanje postalo *samodjelatnost* radničke klase i u kojoj bi se svijest o istorijskom cilju razvila do nivoa stvarne spoznaje i realizacije interesa radničke klase avangarda bi bila izlišna, ali takvo stanje je anticipacija, ne već i stvarnost. Hod naše partije po mukama, dakle, značio je i prolaz kroz sva raskršća i prelaz preko svih istorijskih Rubikona kako na unutrašnjem partijskom planu tako i u međunarodnom prostoru. A i sva moguća rješenja što ih poznaje društvena misao iz ove sfere društvenog življenja djelovala su na proces razvijanja KPJ, odnosno SKJ. U tom hodu SKJ je uvijek nalazio primjeren izlaz iz stanja odvojenosti od radničke klase i da se partija ne transformiše u apsolut sa pravom na idejni i politički monopol. Međutim, nakon svih oscilacija na tom putu uspjeha i neuspjeha došli smo u jednom ciklusu ponovo pred pitanje o odnosu partije i radničke klase. To je naša druga markantna tačka za teorijsku analizu.

Savez komunista je milionska organizacija, a što je argument za tvrdnju da on ne može biti čvrsta, kadrovska i monolitna organizacija kakva je bila KPJ u ratnom i neposredno poratnom periodu. Neposredno iza rata KPJ je prihvatila u osnovi pozitivistički i tradicionalno isproban koncept partije tipa revolucionarne organizacije po uzoru na državu. Vrh partije je istovremeno i teorijski subjekt i političko-praktični vršilac vlasti. U isti mah on određuje teorijsku vrijednosnu orijentaciju dajući teorijsku podlogu za praktične odluke ili, pak, post festum nastoji da praktične odluke teorijski elaborira. To nije bilo pitanje samo takozvanog unutrašnjeg partijskog života ili partijskih odluka u užem smislu, nego su takvim sistemom i metodom regulacije bile obuhvaćene materijalne i duhovne sfere svekolikog društvenog življenja. Tako

je nastao samosvojan sistem podjele rada u samoj Partiji po poznatim određenjima: „teorijski" i „radni" sastanci, u čemu je hipertrofija „prorade" materijala dominantan oblik „unošenja svijesti spolja", a „prorada" direktiva i odluka bila je neformalan zakon pokretanja na praktičnu akciju. Odbijanje, neprihvatanje ili kolebanje u izvršavanju odluka, odnosno politički osmišljene prakse, označavalo se kao nedostatak svijesti u Partiji ili kao karakteristika nedovoljno razvijene svijesti radničke klase. Tako se u to vrijeme i u našoj stvarnosti stvarala svijest o Partiji kao izvoru svekolikog teorijskog znanja i izvoru svih inicijativa za praktičnu akciju.

Godine razvoja samoupravljanja

Vrijeme „revolucije u revoluciji", što počinje ili se ciklusno oformljuje od 1948. do 1953. godine, zapravo je za istoriju KPJ od primarnog značaja, ne samo zbog toga što su se tada desili krupniji istorijski događaji, nego što se, moglo bi se reći, tada otvara novi istorijski proces kojim se završio evolutivni put u borbi KPJ za novo, socijalističko društvo i stvorile pretpostavke za razvijanje novog modela socijalne organizacije — sistema samoupravljanja.

Ovdje nije potrebno ponovo se vraćati, a ni posebno dokazivati, da se ideja o samoupravljanju i originalnom modelu samoupravnog društva, u kojem i povijesno i faktički KPJ ima avangardnu ulogu, a time i istorijsku odgovornost, probijala, sa manje ili više uspjeha, još iz vremena prije revolucije, a pogotovo u toku oružane revolucije. U spoljnoj formi revolucionarni etatizam se može tumačiti kao vremenski „prekid kontinuiteta". Sam čin transformacije nije označio završetak ni sukoba ni borbe niti je oblikovao stanje u kojem se izmijenio čitav sistem vrijednosti borbe i metoda u sukobu oprečnih tendencija. Čitave dvije decenije, od Šestog kongresa do danas, sudar oprečnih tendencija se ispoljava kao sukob etatističko-staljinističkog i samoupravnog, odnosno ispoljava se u kritici jednog od ova dva modela. Iz toga stanja su se i reprodukovale *divergentne ideološke orijentacije,* čija se snaga manje ili više osjećala. Tu su se iscrpljivali: energija, vrijeme, čime je u mnogome odgođena funkcija građenja novog i borba sa drugim ideologijama i platformama. Tradicija i socijalna inercija, privatno sopstvenički mentalitet, uz čije prisustvo se razvijalo samoupravljanje, nisu iščeznuli, nego su, naprotiv, u svim takozvanim kriznim situacijama dolazili do snažnog izražaja. Mijenjanjem stanja u kojem je Partija držala sve niti u svojim rukama u oblasti materijalne proizvodnje, ideologije, kulture i politike oslobodile su se snage koje su počele da djeluju u našem savremenom trenutku. Među tim snagama razvijaju se i one koje su nošene socijalnom motivacijom da se stave u opoziciju Savezu komunista.

Kako je vrijeme odmicalo, sve je manje bilo moguće divergentne ideologije istisnuti iz društva, diskreditovati ih posredstvom idejnih instrumenata i političke prinude jer su pretpostavke za to njihovo djelovanje stvarne.

Neposredno iza nas je vrijeme kada su sve ove ideološke divergentnosti na neki način dobile svoju fizionomiju, odnosno kada su izašle iz latentnih u razvijenije oblike. Društvena misao i politička analiza su uspjele da otkriju njihovu realnu sadržinu i da ih simbolički identifikuju. No, i pored toga, još uvijek je teško dati preciznu analizu i nominalno odrediti sve ideološke orijentacije o kojima se upravo danas tako mnogo govori. Prije svega, poslije Šestog kongresa, u sukobu antibirokratskih i birokratskih snaga, samoupravljanja i etatizma, kao dominantnih oprečnih orijentacija, u mnogome je izostala borba protiv drugih idejnih orijentacija i u teoriji i u praksi. Teorija grupne svojine, zatim teorija o kombinaciji postindustrijskog društva i građanske ideologije, onda teorija o „humanističkoj koncepciji partije" kao socijalnog prosvetitelja, jednako kao i teorije o potrebi „stalnog rušenja postojećeg", ali ne samo u filozofskom i teorijskom značenju, te teorija o tehnokratskim solucijama i rješenjima prosvećene birokratije, svakako spadaju u krug *pitanja koja nisu na zadovoljavajući način teorijski rasvijetljena*. To je treći krug pitanja koja obuhvata naša analiza.

Prema tome, u razvijenom ili nerazvijenom sistemu samoupravljanja, gdje je Partija u cijelosti integrirana u koncept društvene strukture tipa organizacije radničke klase, još uvijek nije dovoljno rasvijetljen teorijski put da bismo mogli da odgovorimo na pitanje: kakav model avangarde je nužan samoupravnom sistemu odnosa, pogotovo danas kada je proces decentralizacije vlasti radničke klase osnažen, kada, moglo bi se reći, sam po sebi dovodi društvenu stvarnost pred pitanje: kakva je uloga društvene avangarde ako je samodjelatnost dovedena na viši nivo i ako je samoupravljanje dobilo novu formu u kojoj radnička klasa treba stvarno da odlučuje o višku svog rada i o svojoj sudbini uopšte? Naravno, na to pitanje je već dat odgovor na nivou političkih stavova i programske orijentacije. Partija, odnosno SKJ u avangardnoj ulozi je istorijska nužnost jer ona je upravo u takvoj ulozi i dovela razvitak društvenih odnosa do stanja koje poznajemo, ali je na teorijskoj misli da svu novinu vremena naučno i teorijski tek osmisli kako bismo se oslobodili političkog pragmatizma i povratnog djelovanja na društvenu stvarnost idejnim, političkim i prinudnim sredstvima. Savez komunista se nije zaustavljao na razini vlastitog adaptiranja novonastalim okolnostima; no, prošlost iza nas je bogata voluntarizmom i pragmatizmom. Poznato je da su krupne političke odluke često donošene bez dovoljne teorijske pripreme i bez prečišćenog puta u teorijskoj ravni. To se moralo odraziti na praksu.

Ukupan problem koncepta partije na planu teorije i političke prakse postaje daleko složeniji u vrijeme provođenja ustavnih amandmana, kada na planu državne organizacije imamo posve nov kvalitet međunacionalnih i međurepubličkih odnosa. U tako složenom državnom strukturiranju Savez komunista postaje ponovo osnovni faktor kohezije i integracije, ne samo u sferi stvaranja svijesti i ideološkog jedinstva, nego i na planu političke akcije. U prošloj deceniji se pokazalo da je država bez SKJ nemoćna da uspostavi ravnopravnu saradnju među republikama našeg modela jer je nemoguće uz primjenu klasičnih dr-

žavnih instrumenata i metoda graditi samoupravnu ravnopravnost. To je najsnažniji indikator kuda bi tok razvoja krenuo bez SKJ.

Pokazalo se da država bez Partije u avangardnoj ulozi može da bude instrumenat dezintegracije. Vrijeme iza nas je testiralo da SKJ ne može sa sebe skinuti odgovornost za sudbinu revolucije. Prema tome, imamo osnovne pretpostavke i teorijske i praktične naravi od kojih je nužno polaziti ako je u pitanju koncept i model Saveza komunista u daljem razvoju samoupravnog sistema odnosa. Tu je, dalje, pitanje odnosa države i partije (našeg modela), a ne tradicionalno teorijsko pitanje „spajanja" ili „odvajanja".

Prvo, očigledno je da je istorijska uloga Saveza komunista uloga avangarde i da izvan takve uloge nema razloga za njegovo postojanje ili, pak, postoji opasnost da se degeneriše u oblik građanske partije i da brani državnu politiku.

Drugo, bez Saveza komunista, kao stvarnog posrednika između istorijskih i aktuelnih interesa radničke klase, nije moguća socijalna kohezija i integracija svijesti i akcije, pogotovo ako se ima na umu ukupna društvena stvarnost naše zemlje u kojoj je istorija ostavila ogroman fond protivrječnosti i suprotnosti svake vrste, pa i u radničkoj klasi.

Treće, Savez komunista u takvoj funkciji, to jest funkciji avangarde, ne može biti ni principijelno ni organizacijski postavljen po uzoru na državu federalnog tipa, nego je njegovo postojanje kao jedinstvene organizacije upravo realna pretpostavka za ostvarivanje federalne države, kako to i koncipiraju ustavni amandmani, čija je primjena u toku.

Četvrto, vrijeme neposredno iza nas je pokazalo da kvazihumanistički koncept partije nije revolucionarni koncept iako je u omotaču humanističke vizije čovjeka, nego da je to realan prostor za restauraciju građanske ideologije liberalnog anarhističkog izdanja što ga poznajemo iz istorije radničkog pokreta. Prema tome, Savez komunista Jugoslavije je utoliko humanističan ukoliko osigurava pretpostavke i prostore za radikalizaciju revolucije, čija je krajnja konsekvenca istinska vlast radničke klase, odnosno krajnji cilj ukidanje partije, „jer je njeno savršenstvo istovremeno i njeno nestajanje sa istorijske pozornice", kako bi to rekao Gramši.

Peto, nema čisto partijske sfere i sfere drugih faktora u vršenju socijalnih promjena. Svako istiskivanje SKJ iz bilo koje oblasti stvara prostor drugim ideologijama. To se evidentno pokazalo na primjeru ekonomije šezdesetih godina.

Osnovni principi utemeljenja SKJ u revolucionarnoj praksi

Svaki narod u svojoj istoriji bilježi faze razvoja od konstituisanja, mirnog hoda, „nemirnih vremena" do revolucionarnih i radikalnih preobražaja, bilježi uspone i padove i tako stvara svoju istoriju koja se razlikuje od istorije drugih i to je ono što taj narod odvaja u specifičnu društvenu zajednicu.

U istoriji razvoja, bilo da se radi o zastoju, usponu ili padu, uvijek su pojedini periodi bili vezani za ličnost i centralne tačke događaja. Za istoriju je najjednostavniji metod bio da odslika prošlost, označi opšte trendove kretanja jednog društva i da se u ideološkom aspektu vrijednosno opredijeli spram vrijednosnih činjenica, to jest da izvuče vrijednosne sudove o pojedincima, događajima, činjenicama u društvu uopšte. Tako nastaje istorijski metod posmatranja kojim se najčešće proces razvoja u vrijednosnom smislu dijeli na „negativni" ili „pozitivni", a ovi kvaliteti se, opet, određuju u zavisnosti od ideološkog koncepta društva u vreme kada se istorija piše. Međutim, samo se po sebi razumije da stvaranje i pisanje istorije nije i nikada ne može da bude podudarno.

Istorijske i dijalektičke suprotnosti su trajan pratilac razvoja, ali ono što nas istorija uči je činjenica da je njihov intenzitet nekada izlazio iz okvira „normalnog", što se ne odvija po zakonima socijalne inercije. To su, zapravo, istorijske tačke u kojima se razrješava sve ono što se u periodu ili fazi „normalnog" nagomilalo iz dalje ili bliže prošlosti. Takve tačke radikalnog preobražaja određuju se kao čin revolucije, iako ona nije samo čin obračuna između klasno i ideološki podijeljenih snaga. Čin obračuna je samo jedan oblik u vršenju socijalnih preobražaja jer nakon prostog čina fizičkog obračuna između suprotstavljenih snaga revolucija nastavlja svoj hod sa svim posljedicama što slijede nakon tog drastičnog momenta. Bolovi, traume i posljedice tog drastičnog sudara klasnih ideologija ne prestaju faktom pobjede i poraza, i to iz više razloga.

Osjećaj trijumfa, euforije i romantičarskog zanosa, povijesno gledano, nakon pobjede često je značio otvaranje novih protivrječnosti i sukoba. Gledano na duži rok, sva umješnost, vještina i snaga pobjednika su u tome kako novo i revolucionarno — u kontekstu problema o kome govorimo — sačuvati od vlastitog promašaja, s jedne strane, a, s druge, kako onemogućiti poražene snage u njihovoj nakani da ostvare pretpostavke da bi se u izmijenjenim okolnostima regenerirale i restaurirale. Nema ni jedne društvene snage koja je došla na vlast u poziciji pobjednika a da nije nudila viziju boljeg, iluziju da je samim tim što je nova i pobjednička istovremeno progresivna i revolucionarna i da se njeni interesi podudaraju sa opštim interesima. Ipak, iskustvo istorije pokazuje da se u ciklusu životne vitalnosti jedne generacije iluzije obore i da se novi kvalitet preobrazi u suprotnost onome što se nudilo kao vizija, odnosno da se dođe do saznanja da je „projektovani" i programski proklamovani svijet samo iluzija ili, pak, ideološka zabluda. Osim toga, svaka generacija koja debituje u istoriji nastoji da iziđe iz anonimnosti i da svoje vrijeme pokuša proglasiti vremenom epohe, svoju djelatnost istorijskim vremenom, dakako, revolucionarnim i progresivnim.

KPJ, odnosno SKJ u periodu minule tri decenije pojavljuje se u istoriji kao vodeća društvena snaga i odvaja se od sličnih snaga u istoriji upravo po tome što ne priznaje ni jedno stanje kao stanje savršenstva i što nikada ne stvara iluziju ideološkog privida o vremenu u kojem gradi istoriju. S obzirom na naš osnovni zadatak, može izgledati da se

vraćamo u prošlost, ali sa povijesnog stajališta period od pedeset godina tek je nužna pretpostavka da bismo na bazi vlastite stvarnosti i iskustva, te iskustva i stvarnosti drugih naroda, uporednim metodom mogli graditi teorijske pretpostavke istorijske analize djelovanja jedne društvene sile i njenog doprinosa konstituisanju i građenju društvenih odnosa. S druge strane, tek na osnovu takvog iskustva moguće je zasnivati vlastitu teoriju. Jer teorija može da izrasta upravo na obilju iskustvene građe stvorene u jednom socijalnom prostoru koji ima specifična obilježja raznolike naravi, a još plodnije može se ispitivati vlastita praksa s obzirom na vremensku distancu. Naravno, pri tome se moraju respektovati opšte zakonitosti i svi nužni postulati teorijske analize da bi teorija kao uopšteno iskustvo mogla da izdrži praktične poremećaje, odstupanja i oscilacije. Metod komparacije je bitan i objektivan uslov da bismo mogli „mjeriti" kvalitete koje osmišljavamo, odnosno da bismo mogli izvoditi generalne zaključke i vrijednosne sudove. Ali, iskustvo svakog naroda znači i korektiv u okviru univerzalnosti i opštosti u teoriji, pogotovo ako se radi o specifičnim uslovima u kojima se jedan narod razvija i gradi svoju istoriju.

Ako ovdje pretpostavimo da opštost i opšte zakonomjernosti poznajemo, da nam je bliža i dalja istorija i u vremenskoj i u prostornoj dimenziji poznata, onda je za nas od primarnog značaja upravo to što našu zajednicu čini specifičnom i istorijski korektivnom u okvirima opšteg i univerzalnog.

Novija istorija naroda Jugoslavije zapravo je istorija njihovog konstituisanja, integracije na novoj istorijskoj razini, na novoj kulturi i civilizaciji. Takve težnje, tendencije i orijentacije su postojale i ranije, ali se ovdje radi o novom povijesnom kvalitetu, novoj istorijskoj situaciji koja je sazrijevala u samosvijesti običnog čovjeka ili je, pak, dosegla nivo svijesti. Za posljednjih pedeset godina u našem socijalnom prostoru razvile su se pretpostavke i uslovi da utopija postane stvarnost, dakle, pretpostavke ujedinjavanja i integracije na novoj osnovi.

Od samog početka nije bilo sporno da li su uslovi sazreli, pri čemu se misli na opšte istorijske okolnosti, kao što su oni sazrijevali i kod drugih naroda — ranije ili, pak, sazrijevaju danas. Primarno je bilo kako to što je sazrelo, izraslo i stvoreno od potencije podstaknuti i oživotvoriti. U tom istorijskom trenutku zapravo i počinje istorija KPJ, ali i istorija zajednice naroda zasnovane na klasno-buržoaskom konceptu. U tako zgusnutom i kratkom vremenu desilo se mnoštvo događaja, promjena i preobražaja, u čemu je KPJ imala ulogu istorijskog analizatora. Zato nas ovdje, kao naredno pitanje, interesira upravo Partija, njeno djelovanje i *njeno mjesto u procesu integracije jugoslovenskih naroda*. Naravno, suvišno bi bilo, štaviše i nemoguće, vršiti istorijsku analizu događaja sa ciljem da se otkrije sve ono što je KPJ ugradila u baštinu naše novije istorije. Međutim, za nas je od izuzetnog značaja savremeno stanje jer se u nizu transformacija jugoslovenskog društva upravo vrši jedna od najsloženijih u svakom pogledu. Prema tome, čini se da je upravo vrijeme za analizu i po dubini i po širini socijalnog zbivanja svega onoga što je relevantno *za procjenu vlastitog iskustva,*

uspjeha i domašaja da bi se sa više pouzdanosti i teorijske osmišljenosti moglo krenuti dalje u razvoju samoupravnog sistema, odnosno sa manje voluntarizma i pragmatizma nego što smo ih imali, odnosno što su možda bili nužni u neposrednoj prošlosti.

Buržoazija je pokazala svoju nemoć i nesposobnost da izvede istinsku integraciju i da konstituiše zajednicu jugoslovenskih naroda u modernom smislu te riječi. Buržoazija se u tom poduhvatu poslužila klasnim instrumentima prinude, odnosno sredstvima što ih poznajemo u prošlosti kada su konstituisani i integrisani drugi narodi Evrope, a da pri tome nije respektovala ni istorijske okolnosti niti osobenosti miljea, što je svojstvo događaja u novom vremenu. Ona nije mogla nadvisiti sebe, zbog čega je djelovala i na klasnom i na nacionalnom planu više kao faktor dezintegracije nego ujedinjavanja.

Kako se buržoazija više rastakala u vlastitoj nemoći, bez izgleda na racionalno ishodište, Partija je prije nego što je osvojila (faktičku) političku vlast sve više postajala faktor istorijske analize i faktor kohezije.

Partija je respektovala svu novinu vremena i okolnosti u kojima djeluje kao faktor kohezije i uz te pretpostavke gradila je koncept razrješavanja društvenih protivrječnosti.

Dakle, ovdje bi bilo nužno pokazati koje su bitne determinante ugrađene u koncept Partije s kojima je ona ušla u obračun i gradila novu strukturu društva. To nije bitno samo zbog analitičke istorijske razrade da bismo na činjenicama pokazali ispravnost puta SKJ, nego je nužna retrospektivna analiza da bismo na kritičkoj distanci vidjeli gdje su započeti procesi očuvani, gdje su bitni principi utemeljeni, a zatim gdje se odstupalo ili kolebalo te koje su posljedice takvog djelovanja Saveza komunista.

U istorijskoj ravni ukazaćemo samo na bitna programska načela i principe koji su činili temelj u praktičnoj akciji komunističke organizacije Jugoslavije i koji su na neki način sadržani i u Programu SKJ ili su građeni još u vrijeme revolucije.

Prvo, Partija je kao temeljno postavila klasno oslobođenje, dakle, pitanje klasnih odnosa, a odmah povezano s tim, s obzirom na istorijske okolnosti, postavila je kao svoj cilj i osnovni princip i nacionalno oslobođenje.

Drugo, doktrinarstvo i dogmatizam su shvaćeni kao bitan faktor podsticanja, ali Partija je gradila nužan kritički odnos naspram doktrina i dogmi kao naspram vrijednosti po sebi.

Treće, polazilo se od realnosti da je nužno u ovom prostoru pružati istinu istorijskog stanja i jasnu sliku kako bi čovjek mogao da zauzme pravi i istinski stav naspram istorijske istine. S druge strane, trebalo je ostvariti stanje u kojem će se istorijski stvorena svijest o novom osloboditi ideoloških privida i osjećanja političke manipulacije.

Četvrto, socijalizam je temeljna vrijednost i koncept društvenih odnosa kome nema alternative.

Peto, Partija je od početka svoje novije istorije gradila vjeru u vlastite snage naroda polazeći od pretpostavke da svaki narod sam gradi

svoju vlastitu sudbinu. Saradnja s drugima, uzajamna pomoć i zajedništvo čine zajednički interes. Takvo saznanje i takav program Partija je imala i u najtežim trenucima novije istorije. To je činjeno i onda kada je bilo daleko lakše i oportunije potražiti izvore posredničke moći (što je ne rijetko predlagano) i tako snagu crpsti iz moći drugih, velikih, zaštitničkih snaga izvan nas. Često je to ličilo više na avanturu nego na političku mudrost. Međutim, takav put u građenju svijesti i akcije pokazao je svoju punu opravdanost.

Šesto, Partija nije opozicija ili opoziciona snaga, profila stranaka ili partija u građanskom smislu, nego je uvijek koncipirana i razvijana kao supstrat ili faktor društvene kohezije, to jest kao „partija u velikom istorijskom smislu". To znači da u svom projektu budućnosti Partija nije podrazumijevala vlastitu adaptaciju političkim oscilacijama i trenutnim okolnostima, nego je insistirala na revoluciji koja traje i mijenja oblike i metode u stvaranju ukupnog revolucionarnog učinka. S druge strane, Partija se nikada nije izdvajala u silu za sebe kao vodeća partija na vlasti, nego se uvijek i stalno „izlagala riziku" pokrećući u ukupnoj strukturi procese i promjene, što inače nije poznato u istoriji građanskih partija. Naime, poznato je da su sve stranke i partije u istoriji, dolazeći na vlast, „zaustavljale vrijeme" i proglašavale svoju vladavinu savršenstvom dostignutog jer su se u procesu osvajanja vlasti „testirale" da su na „pravom putu". Međutim, KPJ je temeljila svoj koncept na dijalektičkom procesu nužnih istorijskih promjena stalno otvarajući nove procese i prostore za širenje revolucionarne misli i akcije, ne prihvatajući bilo koje stanje kao stanje mirovanja. Čak su i neke komunističke partije dolaskom na vlast i prihvatajući tradicionalne doktrine okoštavale stvarno stanje, u čemu se na neki način SKJ izdvaja iz stila, načina rada i djelovanja tradicionalnih komunističkih organizacija.

Sedmo, KPJ se dosljedno teorijski odredila naspram države. Ona nikada nije „skrivala" niti mistificirala problem države. Naime, u procesu osvajanja vlasti i uspostavljanja novog sistema odnosa ona je bez dvojbe prihvatila princip „revolucionarnog etatizma" kao najefikasniji način za očuvanje i dalje razvijanje rezultata revolucije. Međutim, ona nikada nije sudbinu države vezala za sudbinu Partije. Istorijska uloga države je teorijski poznata, bar što se tiče marksističkog značenja tog fenomena. Prema tome, KPJ nije svoju sudbinu vezala za državu, nego je, možda, u najtežem istorijskom trenutku otvorila proces njenog odumiranja. Takav se metod za tradicionalni, dogmatski i doktrinarski način mišljenja opire čak i zdravom razumu.

Osmo, na međunarodnom planu internacionalistički aspekt koncepcije KPJ je dalja čvrsta konstanta. Parola iz revolucije „Tuđe nećemo, svoje ne damo" ostala je trajan moto i čvrst princip na internacionalnom i međunarodnom planu djelovanja SKJ. Razvoj koncepcije nesvrstanosti i uloga naše zemlje u razbijanju blokovskih koncepcija upravo su potvrda takvih principa. Za SKJ, kao dio socijalističkih i savremenih progresivnih snaga, karakteristična je stalna povezanost sa međunarod-

nom revolucionarnom borbom, ispoljavanje internacionalizma i solidarnosti, načelo ravnopravnosti i pravo na vlastiti put socijalističkog razvoja.

Deveto, SKJ se uvođenjem sistema samoupravljanja sasvim precizno odredio prema fenomenu čovjeka, samodjelatnosti klase i povezanosti tehničkog napretka sa oslobođenjem rada. Nema potrebe naglašavati u kojoj je mjeri naš vijek zahvaćen procesima dehumanizacije. Naravno, dehumanizacija i reduciranje čovjeka na prost faktor racionaliteta čini se u ime različitih vrednota, bilo da se radi o dehumanumu modela fašizma ili Staljinovog poimanja čovjeka, ili, pak, o degradiranju čovjeka na nivo moderne tehničke životinje.

Svi programski akti SKJ, kao forme što odražavaju njegov koncept i teorijsku osnovu, sadrže upravo ona određenja po kojima je čovjek osnovna vrednota i po kojima nema nikakve vrijednosti koja bi se mogla pretpostaviti čovjeku. Dakle, iako je stalno bio u poziciji „iskušenja" s obzirom na mnoštvo divergentnih ideoloških orijentacija (pogotovo u ekonomskoj sferi) po kojima bi se daleko brže, efikasnije i ekonomičnije savlađivao otpor posredstvom represivnog sistema i lažnog humanizma, SKJ je istrajavao na osnovnom istorijskom zahtjevu.

U sve ove temeljne principe, njihovo građenje i razvijanje uveli smo Partiju kao istorijski faktor analize, na osnovu čega pratimo evoluciju i radikalne promjene. Naravno, na taj način SKJ i posmatramo kao središnju tačku, iako smo u uvodu već naznačili da je on napustio metod građenja posebne teorije partije.

Svaka druga teorija koja se ne bi oslanjala na marksističku misao i ove principe nije teorijski fond SKJ, nego je fond što je suprotan i teoriji i praksi koju je on gradio i gradi. Naravno, ovdje se nećemo zadržavati na analizi sukoba divergentnih teorijskih orijentacija, nego ćemo pokušati da sistematski naznačimo temeljne principe iza kojih je stajao SKJ tokom posljednje tri decenije. U svim programskim aktima, odlukama i rješenjima SKJ nalazimo utemeljene upravo ove principe. Osim toga, naša marksistička literatura, koja čini osnovni ideološki fond u teorijskom aspektu, bogata je upravo u ovom smislu. Prema tome, ako govorimo o ideološkom fondu i njegovom sumiranju, kako bismo mogli da se koristimo vlastitim iskustvom, onda, po našem mišljenju, to je riznica čije pozitivno značenje možemo i teorijski i empirijski argumentirati.

Događaji u prošlosti pokazali su da su upravo principi na kojima se gradila i razvijala organizacija SKJ bili stalno uporište u vršenju socijalnih promjena i u savlađivanju otpora revoluciji. S druge strane, iskustveno se pokazalo da je svaki zastoj i kolebanje oko ovih temeljnih principa izazivao poremećaje, oscilacije, a, moglo bi se reći, i krize. Vjerovatno je da su posljednje godine, koje se označavaju kao godine socijalne napetosti i krize u Savezu komunista, rezultat takvih kolebanja, što je stvaralo realan prostor za ideologije temeljene na principima drukčijim nego što su principi SKJ.

Ovdje nije moguće dalje obrazlaganje šta se sve u kratkom i zgusnutom vremenu ispoljavalo kao opstrukcija onom što je programirano na bazi navedenih principa. Isto tako, mnoštvo je koncepcija i rješenja

što su permanentno predlagani u zamjenu za ove principe (i izvan Partije i od strane frakcija unutar nje od 1937. godine do naših dana).

Ovdje bi bilo od izuzetnog značaja analizirati Program SKJ iz današnje perspektive (mislimo da je to jedno od prvih pitanja koja teorija mora nužno obraditi) kako bi se na tom temeljnom programskom aktu argumentovano pokazala ugrađenost ovih principa u programsku orijentaciju SKJ.

Ako i površno analiziramo i konsultujemo osnovne principe sadržane u Programu, vidljivo je da su u tom programskom aktu utemeljeni upravo svi oni principi o kojima smo naprijed govorili. Brzina događaja i promjene nastale u posljednjih petnaest godina sigurno nalažu i nova programska uopštavanja iskustva SKJ, pa je otuda i logično pretpostaviti potrebu unošenja novih elemenata u Program i eventualne korekcije. Međutim, bitni sadržaj Programa je aktuelan i primjeren konceptu samoupravnog društva i konceptu SKJ i danas kao i u vrijeme kada je Program donesen.

Program je, dakle, politički i istorijski akt Saveza komunista koji i formalno politički oblikuje jednu evoluciju, kao i revolucionarne razvojne tendencije SKJ. Tu se SKJ identifikovao pred jugoslovenskim društvom, radničkim i komunističkim pokretima u svijetu i svjetskoj javnosti uopšte kao avangarda radničke klase i samoupravljanja. Nisu bili slučajni toliki otpori i pritisci spolja da se odustane od donošenja Programa jer je upravo ovaj dokumenat svijetu pokazao šta Savez komunista i strateški i taktički hoće u oblasti izgradnje socijalističkog društva.

Prema tome, tvrdnje da SKJ „ne zna šta hoće“ rezultat su kolebanja oko realizacije Programa, njegove dalje razrade i dograđivanja u praktičnoj akciji. Koliko nam je poznato, nema ni jednog naučnog ni teorijskog djela bilo kojeg stepena analize da je posvećeno teorijskoj analizi Programa kao temeljnog akta. Citati i formulacije su preuzimani iz Programa SKJ kako je kome trebalo — za afirmaciju ili negaciju vlastitog stava.

Misaono putujući od početka do najnovijeg vremena, mogao bi se s'eći utisak da se razvoj društva i SKJ kretao pravolinijski, bez odstupanja i zastoja, kao da nije bilo divergencija i oscilacija od osnovnog trenda u građenju samoupravnog koncepta društva i razvoja SKJ. Samo se po sebi razumije da takav utisak ne odgovara stvarnosti jer su, bez dvojbe, osnovni trend razvoja pratile, najopštije kazano, bar dvije vrste tendencija: prvo, u sferi teorije, ili, još bolje, u sferi svijesti, i, drugo, u društvenoj praksi, jer je praksa i provođenje Programa u život bila i ostaje ključno pitanje Saveza komunista. Praksa ili nije bila utemeljena na teorijski pročišćenim osnovama ili, pak, nije dobila teorijsku artikulaciju.

Kako je naš cilj i zadatak da tragamo za onim što teorijski još uvijek nije osvijetljeno ili bar nije dovoljno osmišljeno, pokušaćemo da u osnovnim linijama ukažemo na takva temeljna pitanja iz oblasti politike i ekonomske ideologije.

Izvlačimo jednu pojmovnu konstrukciju ili termin koji ima i realan sadržaj da na njegovoj analizi pokušamo na nivou politike objasniti odstupanja, zastoje, trvenja. To pitanje u našoj novijoj naučnoj i teorijskoj misli još uvijek nije dotaknuto.

FRAKCIJSKA ODSTUPANJA

Naime, gledano u istorijskoj retrospektivi, svaku organizaciju i partiju, pa i KP Jugoslavije, (hipotetički) karakteriše *frakcijska* borba. Stoga bismo ovdje, shodno cilju naše analize, izostavili probleme vezane za klasne sukobe i ideološke sudare SKJ sa ideologijama čija je klasna osnova dijametralno oprečna ideologiji radničke klase, a time i njene partije, i ostali na parcijalnom problemu koji sinonimno i pojmovno određuje *frakcionaštvo*.

Metodološki i sadržajno, vjerujemo da bi analizom fenomena frakcije bilo moguće objasniti odstupanja i zastoje na započetom revolucionarnom putu u vršenju društveih promjena. Samo se po sebi razumije da se ukupnost problema ne može reducirati na frakcijsku borbu, ali za unutarpartijski razvoj pitanje frakcija je od izuzetnog značaja za analizu pređenog puta u razvoju SKJ, pa i razvoja samoupravnog društva. I to dvostruko: s jedne strane zato što je frakcionizam slabio jedinstvo u Partiji kao osnovnu pretpostavku u razvijanju i građenju samoupravljanja i SKJ, a s druge strane zato što frakcije po prirodi stvari uvijek traže, pogotovo kad su nemoćne i u začetku, saveznike i oslonac u svakoj snazi koja bi ih poduprla u osvajanju vlasti i političkih pozicija. Prema tome, na jednoj strani one slabe front borbe za koncept revolucije, dok na drugoj strani njihovim djelovanjem se stvaraju prostori i pretpostavke za restauraciju preživjelih snaga, a opet zbog vlastite nemoći frakcije najčešće traže oslonac u snagama izvan naše zemlje.

Pojava frakcija i frakcijske borbe nije naš specifikum. Frakcije su stare koliko i klasno društvo, a moderni oblici frakcija koliko i moderne partije i organizacije. To nije nepoznanica, ali je od značaja da na teorijskom planu još uvijek nismo ni pokušali da otkrijemo uzroke, socijalne uslove u kojima se frakcije pojavljuju u KPJ. Može se poći od pretpostavke da je to „pravilo igre“ u političkim strukturama i organizacijama i zadovoljiti se time kao zakonomjernom pojavom u političkoj istoriji.

Međutim, tradicionalno poimanje frakcija nije isto što i njihovo poimanje u našoj stvarnosti i tu dolazimo do pitanja: u čemu je specifičnost fenomena? Naime, frakcije u građanskim partijama i organizacijama odvajaju se od centra u lijevo ili u desno — dalje ili bliže, ali se one i programski, deklaratorno, pa i formalno odvajaju u zasebnost. Praktično gledano, odvajaju se u zasebne organizacije ili partije i nastavljaju da djeluju kao zasebne i samostalne ideološke grupe.

Ovdje nije moguće dalje rasvjetljavati složene fenomene koje određujemo pojmom „frakcija“, nego ih samo markiramo. Ako uspijemo

da ih identificiramo, već bi to bio indikator nužnosti teorijskog rasvjetljavanja ne samo radi istorijske analize, nego i radi budućnosti.

Istina, u teorijskoj ravni se, tradicionalno, svako frakcionaško ponašanje klasificiralo kao „desno" ili „lijevo" — desna ili lijeva frakcija. Ne ulazeći u kritiku takvog pristupa fenomenu i takvog načina mišljenja, naše osmišljavanje situiraćemo u kontekst ukupne analize. Mi imamo u vidu isključivo našu stvarnost i pojave ove vrste u našem društveno-političkom prostoru.

Svakako, bilo bi najvažnije otkriti socijalne, ekonomske, idejne i političke, pa zatim mentalno-psihološke i kulturne uzroke tih pojava. Nama to ovdje nije moguće. Međutim, bez pretenzija na potpunu i egzaktnu zasnovanost naših tvrdnji i bez pretenzija na potpunu teorijsko-analitičku razradu, ukazaćemo na nekoliko bitnih pojava frakcija u SKJ, od kojih su neke empirijski bliže i lakše uočljive, a druge izvedene i dalje, pa im je teže odslikati fizionomiju i objasniti ih pomoću starih pojmovnih konstrukcija. Takođe, neke su tradicionalne i poznatije, dok su druge, na neki način, naša differentia specifica. Počećemo od onih za koje mislimo da su se u čitavom periodu razvitka Partije nedvojbeno ispoljavale.

Prvo, u okviru jedinstvenog ideološkog pokreta i organizacije Komunističke partije Jugoslavije trajno se odvija sukob (iz kojeg i izrastaju frakcije) između pristalica takozvanog internacionalističkog tipa partije, čvrsto vezane za jedan internacionalni centar („komunistički Vatikan"), i komunista koji internacionalnu dimenziju prihvataju kao ravnopravnost komunističkih partija, a ne subordinaciju i vertikalno povezanu organizaciju, dakle, komunista antidogmatskog i antidoktrinarskog shvatanja komunizma i komunističke organizacije u Marksovom smislu riječi. Komunistička partija Jugoslavije je jedna od prvih partija u svijetu koja se razgraničila od ideologije „univerzalizma" i „monolitnosti" po diktatu iz jednog centra. S druge strane, razgraničila se od teorije i prakse po kojima je samo jedan, zauvijek dat koncept i organizacija jedino provjeren, opštevažeći. Naravno, ona se distancirala od unificiranog modela socijalizma, bez obzira na vrijeme, socijalne, istorijske i kulturne okolnosti u kojima se on izgrađuje.

Frakcija u obliku pristalica „univerzalizma" i „internacionalizma" zapravo je najstarija pojava frakcija u KPJ. Ona se odvajala i izdvajala iz KPJ upravo zbog toga što nikada nije vjerovala u vlastiti narod, a još manje je vjerovala u svoju vlastitu snagu kao vodeće društvene moći u toku socijalnih promjena. Njene bitne karakteristike su, dakle, traženje izvora moći izvan društvene stvarnosti u kojoj djeluje. Tako je svoju nevjeru u revoluciju i ideologiju uvijek pokušavala proglasiti komunističkom vrlinom. S druge strane, sva novina vremena nije u tom obliku frakcije izmijenila dogmatski i doktrinarski način mišljenja.

Frakcija tipa „univerzalizma" zapravo stalno gradi misteriju od komunizma i partije kao nadnaravnih fenomena što nemaju veze sa društvenom stvarnošću. Pretpostaviti je da je i takav način mišljenja utjecao da se od komunizma i partije grade fetiši i bauci u svijesti običnog

čovjeka, što je, dakako, najviše odgovaralo buržoaziji u borbi prot munističke ideologije i partije.

Frakcija ovog tipa je tako reći stalan pratilac razvoja KPJ, znato je da se ona 1948. godine i formalno pokušala do kraja dista i suprotstaviti KPJ.

Kada gledamo iz sadašnje perspektive i analiziramo sve faze jima se ovaj oblik frakcije jasnije diferencirao, očito je da je upravo u onim snagama koje nisu mogle da prate vrijeme, da r tuju istorijsku stvarnost socijalnog miljea gdje djeluju. Te sna vjeruju u moć naroda i u njegovu zrelost da ideju Partije podrži vede u život. Misterija i misteriozni izvori moći, naravno, pri obliku svijesti u kojem realnost nije prisutna i otuda njihova p traženja komunističkog „boga" koji svojom imaginarnom moći r probleme epohe na univerzalnom planu.

Drugi oblik frakcije koji, takođe, nije novijeg datuma, ali u vremenu dobiva nova obilježja jeste pojava *liberalističke* frakcije je inače stalan pratilac komunističkog pokreta prošlog i našeg Liberalizam i u radničkom i u komunističkom pokretu ima duž riju, naslanja se na evropski liberalizam kao pokret za neutral klasne borbe, u stvari na poseban oblik ideologije građanske klas

Lenjinova borba sa liberalizmom unutar radničkog i komunis pokreta je zapravo posljednja otvorena teorijska bitka. Od Lenji naših dana pitanje liberalizma kao da je skinuto s dnevnog red se utisak kao da je nastao vakuum, sem u praktičnoj akciji.

Pojava frakcije tipa liberalizma još uvijek nije našla mjesto tičkoj analizi, pogotovo nije kritički rasvijetljen njen novi socijal litički sadržaj, čak ni na elementarnom nivou. To je pitanje odg i pomjereno do nedozvoljivih granica.

Liberalizam se uvijek pojavljivao u omotaču „humanizma", „ kratije" i „slobode", poput tako reći čitave ideologije buržoazije. tikomunističkoj borbi liberalizam je okupljao sve one snage k utonule u samozadovoljstvo i koje se u vlastitoj samoobmani bor tiv revolucije i revolucionarnih promjena uopšte. Naravno, kor toga imaju samo one snage koje „u ime slobode" uvode teror.

Buržoazija je gotovo jedno i po stoljeće optuživala diktaturu letarijata kao oblik vladavine, a komunizam kao pokret, da, na imanentno nose u sebi gušenje ličnih sloboda, na jednoj strani, a nacionalni na globalnom planu, pa otuda, navodno, smjeraju i ug nju nacionalnih sloboda. Na žalost, Staljin joj je u tome pomogao žanjem argumenata o dehumanizaciji.

Liberalistička frakcija u SKJ je svoju ideologiju zasnivala u c upravo na takvom buržoaskom političko-ideološkom antikomunisti i antiproleterskom klasnom konceptu, pa se ona otuda i oslanjal glavito na čuvenu antikomunističku „maksimu" o radikalnoj podi nosti savremenog svijeta na „slobodni" i komunistički. Da se održ frakcija, liberalizam je svoja glavna uporišta nalazio u antistaljir stalno sugerirajući da je staljinizam neizbježna forma diktature p tarijata i na taj način pravdao svoju frakcijsku poziciju i orijent

Borba KPJ protiv staljinizma, naš humanistički koncept samoupravljanja i naša internacionalistička koncepcija humanizacije međunarodnih odnosa kao da su ohrabrili frakciju liberala da se i otvoreno distancira od SKJ i da pređe u direktnu borbu protiv samoupravljanja nudeći pri tome kao novu, a de facto staru liberalističku ideologiju u nacionalističkom i separatističko-šovinističkom omotaču.

Liberalizam u Partiji praktično se pojavio i osnažio sa Đilasom i nije prestajao do naših dana, da bi se ponovo ispoljio najsnažnije u fazi transformisanja društva na osnovama ustavnih amandmana. Dok se liberalizam u buržoaskim strukturama ispoljavao kao opoziciona snaga naspram monokratija i represivnih sistema tipa fašizma, on se u našem prostoru pojavio u okviru Partije kao metod frakcijske borbe za vlast. U spletu okolnosti s početka pedesetih godina Đilas se — iako u „velikoj dilemi" kojem „bogu" da se privoli: Staljinu ili Trockom — napokon opredjeljuje za građanski koncept ideologije liberalizma. U nemoći da iznađe pravo „rješenje", on se vraća na isproban liberalistički sistem. Njegov neuspjeh da istraje u frakcijskoj borbi logično ga je udaljio od Partije do krajnjih granica — u buržoasku ideologiju. Zanimljivo je da se takav stil ponavlja i u najnovije vrijeme.

Ostaje otvoreno pitanje o tome koje su specifičnosti modernog liberalizma što se pojavio unutar SKJ. Tvrdi se da je on u našem slučaju ekonomski liberalizam i da se svodi na zahtjeve koje je postavljala buržoazija u fazi takozvane slobodne inicijative. U slobodnoj interpretaciji to bi značilo da je riječ o obnovljenom liberalizmu tipa „laissez faire, laissez passer", koji — u sprezi sa nacionaltehnokratijom kao, navodno, dezideologiziranim entitetom — „zahtijeva" da se što prije i direktno „stigne" u „društveno blagostanje" — bez SFRJ, bez SKJ i bez samoupravljanja. Konsekvenca toga je da Partija i država treba da se uzdrže od bilo kakvog „uplitanja" u oblast materijalne produkcije, a time i u građenje društvenih odnosa u ekonomskoj oblasti, od koje zapravo zavisi ukupan socijalni sistem. Istovremeno to bi značilo ukidanje svih instrumenata socijalističkog karaktera — od plana i usmjeravanja do raspodjele i kontrole tržišta. S obzirom na sveukupnost naših istorijskih i aktuelnih okolnosti, ekonomski liberalizam bi dopustio uvođenje principa „prava jačeg" — na grupnom, globalnom i personalnom planu. Liberalizam je čak i u svom pojavnom obliku na našem tlu za veoma kratko vrijeme pokazao koliko je efikasan u razvijanju socijalne anarhije i, još više, koliko je efikasan u razvijanju socijalne diferencijacije, tog prvog koraka ka klasnoj diferencijaciji.

Uostalom, problem materijalne produkcije i sfere ekonomije i jesu u praksi osnovna pitanja na koja, sudeći po svemu, nismo odgovorili na teorijskom planu, usljed čega se upravo tu osnažio voluntarizam i politički pragmatizam.

Osim analiziranih frakcijskih oblika, tokom razvoja KPJ, odnosno SKJ vidno se ispoljavalo i devijantno ponašanje grupa i pojedinaca. Sadržaje takvog ponašanja ne bismo mogli, međutim, pojmovno odrediti kao frakcijsko mada ono u mnogim aspektima sadrži elemente frakcionaštva.

Teško je ulaziti u psihološke i mentalne osobine grupa i pojedinaca, ali, posmatrano na našem primjeru, očito se u KPJ i iz nje grupe i pojedinci izdvajaju onda kada njihove vizije, iluzije i viđenja ne nalaze odraza u stvarnosti. Pretpostaviti je da je njihov angažman u revoluciji i u Partiji bio zasnovan na ličnim kalkulacijama jer ličnu opredijeljenost nastoje proglasiti kao opštu. Kada se realnost počinje odupirati iluzijama, a tvrdoća društvene stvarnosti se ne rješava prostim faktorom pobjede i poraza, nego se kontinuitet revolucije nastavlja, njihovo izdvajanje označava kraj njihovog vitalnog ciklusa, ali to oni ne mogu niti hoće da priznaju. Njihovi zahtjevi prema revoluciji svode se u stvari na „problem" njihovog personalnog statusa. Postoji vrijeme i trenutak u istoriji, grč obračuna, kada snaga ličnih motiva, čak i fizička snaga, imaju snagu faktora revolucije. Međutim, kada se „stvari" smjeste na njihova prava „mjesta", kada rušenje treba zamijeniti kreacijom, nedorasli zadatku vremena — bilo intelektualno bilo moralno — nužno odstupaju od osnovnog i daljeg kretanja. Ovaj oblik devijantnog ponašanja samo prividno nije od značaja, ali karakteristika je svih frakcija da se u praktičnoj akciji udružuju i čine zajednički blok protiv Partije. Njihova karakteristika je sumnja u nove snage, zamjena kritike kritizerstvom i izazivanje smetnji u praktičnoj akciji, iako oni i ovdje destrukciju proglašavaju komunističkom vrlinom, sa obrazloženjem da su „diskriminirani", zapostavljeni i da nisu dobili satisfakciju za učešće u borbi ili u organizaciji. Svaka novina u taktici Partije koju nameće život i politička fleksibilnost za njih je izdaja jer se ne podudara sa njihovim moralnim i intelektualnim habitusom.

Korijene ove pojave nije moguće utvrditi na nivou impresija i pukih empirijskih činjenica. Na nju smo ukazali samo da bismo podstakli društvenu misao na kritičko-istorijsko istraživanje i teorijsko osmišljavanje jer ona nije prolazna niti karakteristična samo za kadrove iz revolucije, o kojima je bilo već riječi, nego je, po svemu sudeći, nužno predvidjeti njeno kontinuirano obnavljanje u različitim, donekle izmijenjenim oblicima. Međutim, ipak bismo u formi hipoteza signalizirali uzroke, po našem mišljenju, reprodukcije ovog modela devijantnog ponašanja.

Prvo, ima se utisak da se vremenom oformila svijest da u uslovima nedostatka privatne svojine karijera i položaj na hijerarhijskoj ljestvici imaju značenje ne samo simboličkog, nego i faktičkog priznanja ličnog doprinosa opštoj stvari. Na taj način karijera postaje motiv na akciju, a ako se lična vizija karijere ne ostvari, onda je rezignacija motiv devijantnog ponašanja. Pojam karijere podrazumijeva ekonomski status, društveni prestiž i satisfakciju za zasluge.

Drugo, komunističke partije, pa i KPJ, odnosno SKJ, u fazi razrješavanja fundamentalnih društveno-istorijskih problema orijentirane su na iscrpljivanje svih vitalnih snaga društva, a time se iz fokusa interesovanja u mnogome isključuju snage koje su završile ili se približavaju kraju vlastitog vitalnog ciklusa na personalnom planu. Rješavanje toga problema pomjereno je na plan ostvarivanja materijalnih satisfakcija, što nije niti može biti dovoljno.

Pretpostaviti je da su lični motivi i ciljevi izdvajanja raznovrsni. Tu je sigurno u pitanju renegatstvo, grupašenje, nemoć prilagođavanja promjenama u načinu vođenja revolucije, neslaganje sa pojedinostima, a slaganje u strateškim ciljevima, domet do kojeg takve grupe i pojedinci ne mogu da prate tokove i da se uklapaju u njih. Za te motive bismo mogli reći da su prolazni i nebitni.

Da ukažemo na još jedan model ponašanja sa frakcijskim obilježjima. Naime, novija istorija SKJ je primjer kako je moguće pothranjivati devijantno ponašanje u vlastitim redovima usljed neadekvatnih metoda u kadrovskoj politici, distribuciji funkcija i političkom promovisanju.

Primjeri frakcijskog izdvajanja i devijantnog ponašanja u vrhu partijskog vođstva samo su vidljiviji indikatori jer je sistem i na nižim nivoima isti. To je na nižim nivoima u partijskoj i političkoj terminologiji označeno kao „grupašenje", ali smisao i orijentacija su identični, budući da su i posljedice slične, samo što su po stepenu štetnosti različitog značaja.

Iskustveno, u različitim fazama razvoja Partije pojedinci su se izvanrednom brzinom uspijevali penjati na hijerarhijskoj ljestvici, najprije po položaju, a odmah zatim uzurpacijom i kumulacijom funkcija, političkom promocijom, kao ljudi od vanrednih sposobnosti. Stalnim podsticanjem i davanjem ovlaštenja bez dovoljne kontrole foruma i baze takvi ljudi vremenom postaju „nezamjenljivi". Oni u početku pokazuju ambicije i slijede političku orijentaciju foruma i Partije uopšte, ali vremenom, pretpostaviti je, u njima se rađa svijest upravo da su nenadoknadivi i nezamjenljivi u svojim funkcijama. Njihova mišljenja, stavovi i akcije se uzimaju bez kritičke distance, bez rezerve. Najprije stoga što su oni u svojim djelatnostima bez kontrole, a svakako i usljed već formirane svijesti o njihovoj vrijednosti na nižim nivoima, poltronskog ponašanja onih kojima su takve ličnosti okružene, pa sve to rađa svijest o posebnoj vrijednosti, o snazi nezavisnoj od foruma i Partije, kao nadarenost, posebna politička, intelektualna, državnička sposobnost itd.

Društveno-naučno je teško dokazivati mentalno-psihološke transformacije na personalnom planu, ali je realno, s obzirom na istorijske činjenice, pretpostaviti transformacije takve vrste. Takvom mentalitetu, s obzirom na uobrazilju da su ljudi posebnih vrijednosti, forumski rad i obaveze postaju okov jer je za njih takav rad mediokritetski motiviran mnoštvom elemenata gdje nije u pitanju samo „čisti um", nego i politički oportunitet. Forumi najčešće prihvataju njihove prijedloge i mišljenja i rijetko da im ko protivrječi. Njihovo „znanje" i „umijenje" jesu čiste pretpostavke. To još više brani sujetu i osionost, te se rađa *svijest o zasebnoj* vrijednosti. „Miljenici" ne ignorišu samo niže na stepenici niti samo bazu, nego i forum kojem pripadaju. Tako, objektivno, svaki kolektivni rad, respektovanje baze i korekcija, za njih postaje teret i, da nije korektiva, u njihovoj viziji poslovi bi mogli ići brže, efikasnije i racionalnije. U svijesti običnog čovjeka takve lčnosti postaju misterija, legenda i kult sposobnosti. Nosioci frakcijske borbe ponašaju se i djeluju upravo suprotno od istinskih revolucionara, koji se nikada ni za

trenutak ne odvajaju od socijalno-klasne osnove i koji nikada ne pokušavaju da grade mit od svojih ličnosti. To znači da autoritet komuniste ne izrasta iz tobožnje mistične moći njegove ličnosti niti iz frakcijske borbe u društvenim i političkim procesima. Racionalni autoritet komuniste temelji se na sklopu objektivnih okolnosti socijalno-klasne osnove.

Frakcionaši ovog oblika, suprotno tome, najprije grade misterije o svojim ličnostima i, najčešće, ne dolaze u realni kontakt sa bazom da bi baš time pojačali interesovanje neupućenih masa. Tek kada im se učini da je realna društvena situacija zrela, oni „izlaze" i počinju graditi platformu divergentnu od Partije, a pogotovo počinju tražiti oslonac i saveznike unutar zemlje i u inostranstvu. Prema tome, njima je Partija kao najmoćnija društvena snaga, kao akumulirani autoritet bila nužna da bi uspjeli u socijalnom i političkom promovisanju i u sticanju autoriteta i društvenog prestiža pošto bi svaki drugi put bio nemoguć. Odmah iza toga slijedi odvajanje u frakciju, koja saveznike i oslonac traži i u preživjelim građanskim slojevima, nacionalizmu, šovinizmu, dogmatizmu, birokratskim snagama itd.

Da zaključimo. O tome da je riječ upravo o frakcijama u našem iskustvu, svjedoči najprije to da ni jedna divergentna ideologija nije nalazila vlastitu platformu izvan Partije niti izvan socijalističkog koncepta, a zatim sve frakcije u našem iskustvu doista su pokušale istrajati u svojim zahtjevima upravo unutar Partije ili uz njenu pomoć. Prividno su i one za socijalizam, za komunističku ideju jer im treba autoritet revolucionarne avangarde, a tek kasnije bi pokazale svoju pravu fizionomiju, kao što ju je, uostalom, u nedovršenom obliku pokazao i maspokret. Krizne faze su njihove šanse i tačke kada se i formalno odvajaju od Partije.

Pošto naše tvrdnje izlažemo u formi hipoteza, s ciljem da one podstaknu na posebna istraživanja, ne ulazeći u analizu društvenih uslova i uzroka koji postoje u socijalno-klasnoj osnovi, čini se da je nužno ukazati bar na dva osnovna uzroka ove pojave:

Prvo, pretpostaviti je da u metodu, pa i u svijesti, još uvijek ima ostataka tradicionalnog koncepta i organizacije Partije, pa time i staljinističkog načina mišljenja, po kojem je u ovom kontekstu „izabrani" subjektivni faktor osnovni pokretač istorije, a unošenje svijesti spolja najbitnija komponenta formiranja svijesti uopšte.

Drugo, s obzirom na našu višenacionalnu strukturu, osamostaljenjem ličnosti u funkcijama razvija se i njihova svijest o zasebnoj vrijednosti; oni postaju nacionalni „heroji", nacionalni simboli, a pokazalo se da su takve frakcijske grupe i pojedinci s tim računali u trenutku odlaska u disidente.

SAVEZ KOMUNISTA I EKONOMSKA IDEOLOGIJA

Iako bi se dalo pretpostaviti da smo iscrpli temu našeg rada, čini se da je naš zadatak tek sada postavljen. Nalazimo se pred pitanjem: šta se ipak desilo, posebice u proteklo j deceniji, izvan proklamovanja

i istraživanja opštih principa i izvan onih pojava koje smo skicirali u prethodnim izlaganjima? Ukupan problem zastoja i trvenja nije moguće reducirati samo na takozvane čisto političke fenomene ili unutarpartijske probleme, što smo ih sinonimno markirali kao problem frakcija. Činjenice, argumenti i pojave nameću utisak da se naš razvitak i u teorijskoj ravni i u praktičnoj akciji sapleo u protivrječja upravo u sferi *materijalne* proizvodnje.

„Praksa" već godinama „optužuje teoriju" da „ne stiže" društvenu stvarnost, da ne prati lanac uzroka i posljedica u životnim procesima i da tako ne osigurava pretpostavke na koje bi se mogla oslanjati praktična kreacija bez poznatih rizika koje izaziva voluntarizam i politički pragmatizam.

Osim toga, teorija se „optužuje" da ne osmišljava nove i razvijene procese i društvene tvorevine, nego da je zadržala nivo kritičkog praćenja stvarnosti ne nudeći ishodište i načine kako da se otklone posljedice.

Suprotno tome, teorija optužuje političku praksu da se odvija nekontrolisano i tako daje nezavisan smjer društvenom razvoju uopšte bez teorijske „predspreme" i teorijskih pretpostavki. Teorija, pogotovo nauka, ne može naći uporišta u pojavnim oblicima stvarnosti bez nužnog i obimnog fonda iskustvenih činjenica. Tako se teorija stalno vraćala na izvore iz dalje i bliže prošlosti ili je, pak, ostajala na nivou spekulacija, apstraktnog i vizionarskog trasiranja teorijskog puta praksi. U nedostatku osmišljenosti novog i u pokušaju da se odvoji od dogmatskog, teorija je i sama ostajala na razini takozvanog naučnog pragmatizma.

Međusobno „optuživanje" prakse i teorije postaje pouzdan indikator da je pragmatizam u velikoj mjeri bio dominantan u građenju novog koncepta društva, a pogotovo u građenju njegove praktične organizacije. Partija se već dugo (teorijski) ugradila u ukupan koncept samoupravnog društva. Ali, u našim uslovima nije problem „čisto" teorije Partije, nego problem teorija samoupravnog modela odnosa. To traži kreaciju najvišeg stepena. Napisano, kazano ili u praksi provjereno daleko je lakše naučiti, procijeniti i spoznati nego graditi novo.

Postoje trenuci istorije kad su snaga volje, ideologija i politička nadarenost od izvanrednog značaja. U prostim situacijama, u jednostavnim strukturama, u fazi „rušenja" postojećeg, iracionalne snage mogu da budu pokretač od izvanrednog značaja ako se usmjere i ako im se ponudi vizija kao motiv za akciju, ali samo do čina rušenja. Međutim, u razvijenom društvu, u spletu novih protivrječja i opštih povijesnih okolnosti, kreacije počinju nakon razaranja starog. Tokom cijele istorije čovjek našeg podneblja je rušio da bi gradio, rušenje je bilo preduslov građenja. Potencijali u fazi razaranja i uspostavljanja novog pokazali su se u toku revolucije u svoj svojoj snazi.

U godinama od epohalnog značaja, u vrijeme uspostavljanja novog sistema odnosa, a time i građenja novog socijalnog statusa Partije postavljen je sasvim nov i ambiciozan istorijski zadatak pred jugoslovensko društvo uopšte, a pogotovo pred Savez komunista, koji je i istorijski i aktuelno bio i ostao odgovoran za sudbinu novog.

Istorijski i društveni novum pružio je dvije vrste akcija: prvo, teorijsko građenje platforme, na čemu se temeljila i idejna orijentacija SKJ, i, drugo, brzinu socijalne akcije jer je dinamika promjena bila izvanredno intenzivna i u izvanredno zgusnutom vremenu.

Istina, postojao je istorijski fond marksističke misli kao osnovni temelj građenja novog koncepta i organizacije društva. Ali, o tome kakva treba da izgleda praktična organizacija novog društva, za to Marks nije dao praktična rješenja, pa ni Lenjin, izuzev za stvarnost Sovjetskog Saveza. To je ostalo generaciji koja gradi novu istoriju i sva umješnost, vještina i mudrost jeste u tome kako graditi praktičnu socijalnu organizaciju društva.

Vremenski gledano, novi kvalitet procesa i sadržaja započeo je da se gradi u fazi konstituisanja samoupravnog modela odnosa. Gledano teorijski, ta novina je sadržana u odlukama Šestog kongresa SKJ, odakle i počinju izrastati novi kvaliteti, a njihovo značenje ima odjeka i na vrijeme u kojem živimo, u našoj savremenosti.

Radikalan raskol s Informbiroom 1948. godine i uvođenje sistema samoupravne organizacije društva — čije pravno značenje nalazimo u Ustavnom zakonu iz 1953. godine, a idejno-političko u odlukama Šestog kongresa — jesu prelomne tačke u razvoju jugoslovenske zajednice uopšte, a pogotovo u razvoju SKJ.

Šesti kongres dao je opštu idejnu i političku orijentaciju za razvijanje društveno-političkog i privrednog sistema. U Rezoluciji tog kongresa se kaže:

„Kongres jednodušno ukazuje da radničko upravljanje privrednim preduzećima, koje je dovelo do stvaranja socijalističkih odnosa u oblasti proizvodnje, i samoupravljanje radnog naroda imaju preloman odlučujući značaj za dalji razvoj i učvršćenje socijalističke demokratije i socijalizma." I dalje: „Prava neposrednih proizvođača u privredi mogu samo da se dalje šire i produbljuju, i to u utvrđivanju i raspodjeljivanju viška rada, nacionalnog dohotka, novih investicija itd."

U referatu druga Tita na Šestom kongresu SKJ o tome se kaže: „istinsko demokratsko upravljanje počinje ondje gdje prestaje funkcija upravljanja države u privredi preko njenog aparata".

Šesti kongres je otvorio mnoštvo procesa. On predstavlja platformu za građenje antidogmatskog i antibirokratskog sistema društvenih odnosa.

Opravdano je da Šesti kongres SKJ označimo i kao značajnu fazu napuštanja doktrinarstva, shema i šablona u razvijanju materijalne reprodukcije. Šesti kongres je otvorio novu stranicu istorije u kojoj se gradi specijalan koncept demokratije, a istovremeno i novi koncept društvenih odnosa kakve ne poznaje praksa socijalističkih zemalja iako je taj koncept čvrsto utemeljen na principima marksizma.

Koliko je god ovaj kongres, odnosno koliko su god njegove odluke otvorile povijesnu novu budućnost u odnosu na već isprobani i odbačeni staljinistički model, danas je moguće ustvrditi, elaborirajući praksu, da Šesti kongres nije u istoj mjeri „zatvorio" slobodne prolaze buržoaskim ideologijama i uticajima buržoaskog mentaliteta u svijesti. Istina,

rukovodstvo SKJ je još na Petom plenumu Centralnog komiteta SKJ 1954. godine analiziralo posljedice procesa otvorenih na Kongresu i sasvim jasno ukazalo da je nužno vršiti izvjesne korektive kako proces demokratizacije ne bi dobio obrnut efekt. Ali, to još uvijek nije teorijski ni artikulirano.

Temeljni problem je bila i ostala oblast materijalne produkcije, odnosno socijalne organizacije privrede. Privreda je centralni problem Saveza komunista već punih dvadeset godina. Ne samo zbog toga što je materijalna produkcija i odnosi koji se grade u procesu produkcije osnova ukupne nadgradnje, nego i zato što ona ima direktan uticaj na društvenu svijest, društvene odnose i ideologiju i što su tu i glavne slabe tačke stalnog napada opozicije, pa i napada spolja.

Privreda je mjerljiva i vidljiva veličina i moguće je pozitivno i negativno kvantificirati, statistički iskazati njene vrijednosti i upotrijebiti ih kao argument.

Nakon svega što se desilo u neposrednoj ili nešto daljoj prošlosti čini se da smo stekli nekoliko čvrstih i nedvojbenih saznanja.

Prvo, sve su opozicione i frakcijske snage tražile uporište u oblasti privrede i gradile svoju platformu nudeći upravo različite koncepte i modele njene društvene organizacije.

Odmah uz to se veže i saznanje da je velika iluzija zahtjev i tendencija po kojoj bi SKJ trebalo istisnuti iz oblasti materijalne reprodukcije. Pokazalo se da je i prvi korak u tom pravcu stvorio prostor za druge idejne snage.

Drugo, propusti i promašaji, teorijske i praktične naravi, zapravo su pretpostavljali uporište drugim konceptima i ideologijama. Godinama se teorija (pa i SKJ, koji je unosio idejni sadržaj u teoriju) zadržala na analizi i vrednovanju dva osnovna koncepta privređivanja. Međutim, kako praksa ne trpi zastoje, pragmatizam i politički voluntarizam postaju dominantni u kreiranju praktične organizacije privrede.

Poduhvati što su građeni više na temelju političke mudrosti, intuicije i snagom volje nego na naučnom pristupu otkrivanja zakonomjernosti i realnih mogućnosti nužno su davali nezavisan smjer u pozitivnom ili negativnom pravcu ukupnog društvenog razvoja. Teorija se stalno iscrpljivala oko sukoba između samoupravljanja i etatističko-birokratskog načina proizvodnje, a samoupravljanje je više građeno na kritici etatističkog modela nego što je kreativno osmišljavano kao novi kvalitet.

Treće, donošenje Programa SKJ 1958. godine označava cjelovitu orijentaciju, što je za dalji tok razvoja od izvanrednog značaja. Program je istorijski dokumenat koji je sumirao istorijski tok razvoja socijalističke misli i akcije, a pogotovo vlastitu ulogu i vlastito stanje. Na idejno-političkom planu Program označava definitivno uklanjanje misaone dileme: da li samoupravljanje ili nešto drugo? Tada je bilo već dovoljno teorijskih pretpostavki, ali i iskustvenih činjenica što su upozoravale da socijalizam nije izum niti „dobro po sebi", nego da je realni život nužno graditi respektujući sve aktuelne i povijesne okolnosti. Sve do donošenja Programa antisamoupravne i dogmatske snage

imale su iluziju da SKJ vodi taktičku borbu protiv dominacije jednog komunističkog centra i jednog modela po kome su sve druge partije i zemlje ekspoziture ili društveni pripadnici tog centra. Međutim, Program SKJ je u svojim magistralnim odredbama sa dovoljno jasnoće pokazao koji je put daljeg razvoja samoupravljanja na unutrašnjem planu i kakav je odnos SKJ na internacionalnom planu jer Program SKJ određuje samoupravni socijalizam kao „društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kome društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači, u kome se vrši raspodjela prema principu „svakome prema radu" i u kome se, pod rukovodstvom radničke klase, koja se kao klasa i sama mijenja, svi društveni odnosi postepeno oslobađaju klasnih suprotnosti i svih elemenata „iskorišćavanja" čovjeka od strane čovjeka".

Program je posebno od značaja za sferu materijalne proizvodnje, odnosno za ekonomsko-proizvodnu ideologiju SKJ.

Program je, kako je vrijeme odmicalo, sve više postajao „istorijski dokumenat", a sve je manje uvažavan kao temeljni idejni koncept samoupravljanja koji je nužno ostvarivati u praktičnom životu. Ukidanje direktivnog privređivanja i uopšte ukidanje direktiva u SKJ koje obavezuju, u nedostatku izgrađene teorijske osnovice, opšteprihvaćene i primjerene za novi kvalitet odnosa, te devalviranje vrijednosti Programa SKJ dovodi do stanja u kojem je svaka istina i u teoriji i u praksi samo jedna od mnogih „istina". Tu se i začinju ozbiljni razlozi i borba sa opozicijom oko koncepta privređivanja, a još više se začinje na teorijskom planu čitav splet teorija i teorijica o privrednom sistemu. Poznata je, međutim, istorijska istina da stanje u materijalnoj reprodukciji nije moguće izolirati, nego da se ono izravno odražava na svijest i komunista i čovjeka uopšte.

Stiče se utisak da se ekonomska teorija bavila više načelima i osnovnim konceptualnim pitanjima nego praktičnom organizacijom materijalne proizvodnje. Tako je došlo do preplitanja političkih i teorijskih osmišljavanja prakse.

U kontekstu naše analize čini se nužnim da se ukaže na ono što se kao osnovno i bitno desilo upravo u tom trenutku.

Upravo u vrijeme od donošenja Programa koincidira mnoštvo socijalnih, ekonomskih i idejno-političkih činilaca destruktivnog sadržaja i, prema tome, nije bilo „ključne karike", a niti se problem mogao reducirati na mali broj socijalnih i ekonomskih uzroka.

Ovdje ćemo pokušati skicirati samo ono o čemu danas, kad je vrijeme iza nas, čini se da nema spora:

Prvo, u vrijeme trijumfa Saveza komunista Jugoslavije, koji se formalno označava 1955. godinom, mnogi u svijetu bili su voljni i spremni da pomognu i da podstaknu razvoj Jugoslavije. Kasnije se osjećao stalan pritisak i prigušivanje — ucjenama i postavljanjem uslova.

Drugo, vjerovati je da se investicioni ciklus završavao upravo u to vrijeme; pošto smo tada obnavljali tehničku osnovicu industrije, trebalo je tehnologiju modernizirati, što je tražilo dodatne napore, a bo-

rili smo se i s tezama o zadržavanju zastarjelih kapaciteta, koji ne mogu izdržati konkurenciju niti održati tempo uspona u proizvodnji.

Treće, nakon što je kolektivizacija oblika seljačkih radnih zadruga odbačena, poljoprivreda je ostala izvan kruga interesovanja i teorije i politike, a selo je istorijska protuteža, pogotovo u našim uslovima: selo, zapravo, i nije bilo faktor društvenog razvoja kao suplement industrijskoj oblasti, a, s druge strane, „seljačka psihologija", opterećena privatnosopstveničkim mentalitetom i špekulantstvom svih vrsta, nije ostala izvan utjecaja anarhičnog ponašanja privrednih subjekata, pogotovo u godinama visokog stepena dezorganizacije.

Četvrto, po osnovnoj programskoj orijentaciji SKJ, komuna je imala da bude okvir socijalnog građenja, stvaranja kohezije i usklađivanja interesa, a time i faktor podsticanja svih energija na akciju. Međutim, pokazalo se da su lokalne zajednice, usljed zbira okolnosti, bile više sklone da razvijaju lokalni duh i zasite lokalne interese nego što su imale na umu cjelinu socijeteta. Lokalna birokratija počinje oponašati državnu birokratiju po metodu djelovanja, manirima u ponašanju, standardu, odnosno druge grupe na horizontalnoj i vertikalnoj razini. Težište je bilo u tome da se zadrži što više društvenih sredstava na lokalnoj teritoriji ili, pak, da se dobiju iz fonda društvene akumulacije. Tu se prelamao tradicionalni odnos prema državi kao nečem što je strano i tuđe iako u sasvim izmijenjenim okolnostima kada gubitak na jednoj strani istovremeno znači i gubitak za sve.

Peto, da bi istrajao na započetom, Savez komunista „prepušta" ekonomsku politiku, a time i raspodjelu društvenog kapitala državi. Pod pritiskom zahtjeva da se iz sfere materijalnih procesa ukloni laicizam i diletantizam sve se više insistira na konceptu po kojem plasiranje kapitala (investicija), disperziju kapaciteta i cijene treba podvrgnuti robno-novčanim zakonima tržišta. Tako, u nastojanju da se odrekne monopola i pozicije apsoluta u građenju samoupravnog društva, Savez komunista Jugoslavije maksimalno ispušta sferu ekonomije iz kruga svoje neposredne djelatnosti, ali time se skida i odgovornost.

Šesto, država je nalazila vrlo vješt način kako da se oslobodi odgovornosti za materijalne procese, ali da, ipak, posredno zahvata višak rada i da upravlja društvenom akumulacijom. O tome govori posebna „istorijska" uloga Opšteg investicionog fonda jer njegovo uspostavljanje označava uvođenje funkcionalizma i funkcionalnog upravljanja u samoupravljanje. Fond je bio osnovni i glavni trezor društvene akumulacije. Pošlo se od pretpostavke da on ima funkciju objektivnog faktora, pogotovo u oblasti investicija i lokacije kapaciteta, da ne bi dolazilo do usitnjavanja, dupliciranja i nerentabilnog plasiranja kapitala, čega je bilo u „čisto" državnom sistemu regulacije.

Iako ekspozitura države, konkurs postaje osnovni oblik ili instrument po kome se „objektivno" vrši distribucija društvene akumulacije, a garancija teritorijalnih organa vlasti i participacija u investicijama kroz učešće na konkursu — temeljna pretpostavka uspjeha. Izuzetak su činile fiksne investicije u vojne objekte ili objekte od posebnog značaja, što je bilo izuzimano posebnim odlukama. Na taj način državni

organi nisu učestvovali u verifikaciji kriterija konkursa jer su oni po formi osnovni kriteriji ekonomske, a ne političke naravi. Time se i uvela obaveza vraćanja kredita uz garanciju teritorijalno-političke zajednice.

Sedmo, i u sferi ideologije, a pogotovo etike, u to vrijeme koincidira mnoštvo pojava i utjecaja. Zahtjevi da se radikalno razriješe pitanja markirana u poznata dva pisma Izvršnog komiteta CK SKJ nisu realizovani i stalo se na pola puta. Prvi put u svojoj novijoj istoriji Partija nije istrajala na započetom, nije izvršeno što je postavljeno kao zadatak komunista. To je prvi indikator da je jedinstvo u SKJ narušeno. Kasniji korektivi i pragmatičke mjere grade izlomljenu liniju u osnovnom kursu SKJ.

Kakve su posljedice toga, kao rezultante koincidirajućih uzroka, teorija i politička misao je već uočila, otkrila i osmislila, a tok kasnijih događaja ih je još više doveo do posljednjih konsekvenci.

Osnovno je da je društvena akumulacija ostala izvan domašaja samoupravne organizacije društva. Funkcionalni centri ekonomske moći začinju i razvijaju se od tada sve do najnovijih radikalnih promjena. Iz tog vremena datiraju „političke fabrike" jer se država formalno nije miješala u plasiranje kapitala, a posredstvom upravnih odbora, kadrovskih odbora i metodom pritiska držala je ključne pozicije. Na taj način ne samo da nije upravljala, nego je i skidala odgovornost funkcionalnih centara za posljedice ekonomske, kao i političke naravi.

Osim toga, funkcionalni centri finansijske moći nisu se izlagali nikakvom ekonomskom riziku jer su garancije teritorijalnih organa vlasti skidale takav rizik.

Konkurs je po logici stvari stavljao u povoljniji položaj one koji su već razvijeni jer je učešće temeljni kriterij, a garancije su najčešće bile bez realnog pokrića ili fiktivne. Bitno je bilo dobiti, a „kasnije ćemo vidjeti".

Nije bio rijedak slučaj da na istoj regiji za iste investicije konkuriše više tražilaca investicija, a elaborate su im sačinjavale iste stručne organizacije. Osim toga, kao centralno stjecište društvenog kapitala, OIF je vezao tako reći sve decentralizovane fondove uslovljavajući im njihovo trošenje. I još jedna značajna činjenica. Naime, OIF je enormno zadužio Jugoslaviju u inostranstvu. Ako se doda zaduženje federacije, onda je jasno da upravo iz tog vremena datira tako veliki deficit naše zemlje u ekonomskim odnosima s inostranstvom.

Tako su nastale različite situacije po regijama, granama i privrednim organizacijama. Jedni su dobili zajmove nepovratno, drugi su morali da ih vraćaju. Prelijevanje fondova privrede u investicije (zbog stalnog pritiska) ugrozilo je one koji nisu dobili investicije, ali je još više ugrozilo dostignuti nivo opšte i lične potrošnje. Sve je to izazvalo lančani poremećaj u strukturi cijena.

U taj splet problema ugrađuje se tada i nova pojava takozvane privatne inicijative kao suplimenta moderne industrije, što takođe neće biti bez odraza na kasniji tok događaja, pogotovo u toku procesa pojačane socijalne diferencijacije.

U tome kritičnom trenutku naslutiti je jednu svojevrsnu „taktičku" grešku SKJ. Savez komunista, da bi ipak istrajao na započetom, i dalje odstupa i ustupa mjesto klasičnim formama državnog djelovanja kako bi država svojim intervencijama izvela do kraja započeti proces, a Partija „mogla" to svojim ideološkim i političkim autoritetom pokriti i u pripremama i post festum. Osim toga, Partija se poslužila metodom građanske partije. Umjesto da se čitava stvarnost predoči čovjeku našeg podneblja, koji je uvijek spreman da se susretne sa zbiljom, ostalo se na nivou propagande. Međutim, propaganda, ideološka orijentacija i obrazloženje stvarali su u stvari privid od realnosti iako je praksa uporno upozoravala upravo suprotno.

Nagli skok cijena, recesija u zapošljavanju, emigracija, brzo izveden proces socijalne diferencijacije i, što je najvažnije, pad standarda radničke klase samo su spoljni, vidljivi i mjerljivi indikatori da su proklamacije i praksa u raskolu. Sve je neumitno moralo da nađe odraza prije svega na sferu svijesti i na etičku sferu komunista. U tom spletu okolnosti prvi put se ozbiljnije pojavljuju „spasioci", ne samo u obliku frakcije — da bi osvojili dominantni vrh ili izmijenili, odnosno korigovali kurs Partije — nego i sa zahtjevima radikalnog obrata.

Njihovi zahtjevi su utemeljeni upravo na praksi i na stanju u oblasti materijalnih procesa, u ekonomskoj sferi. Međutim, njihov prvi i najbrži cilj je bio označiti SKJ istorijskim krivcem za stanje u kakvo smo dospjeli, a time ga i skinuti sa istorijske pozornice, u najmanju ruku devalvirati njegov autoritet kao vodeće snage — avangarde.

Bilo bi suvišno ponovo analizirati sve oblike opozicionih snaga pošto je to u centru aktuelnosti i na planu teorije i na planu prakse.

Da zaključimo. Iskustvo iza nas pokazuje da Savez komunista ne može izuzimati pojedine oblasti niti se kolebati u tome koja su područja njegovog djelovanja, a koja to nisu. Gdje god SKJ napusti prostor, tu oponentske snage i ideologije nalaze prostor za svoje djelovanje. Čini se da je sfera ekonomije u minulom razdoblju upravo bila sfera djelovanja divergentnih ideologija.

Samo se po sebi razumije da se teorija i nauka ne mogu bez ostatka uključiti u partijske odluke jer bi se na taj način od nauke stvarala dogma. Ali, isto tako, takozvana objektivizacija ili neutralnost nauke danas nije moguća čak ni u takozvanim egzaktnim naukama, a pogotovo ne u naukama koje danas prate uzroke i posljedice aktuelne društvene stvarnosti.

Da ovdje nastavimo traganje za uzrocima, čini se to važnije nego što bi bilo važno, nakon svega, ponavljati posljedice čiji smo svjedoci i poznavaoci.

Funkcionalizam u upravljanju je sve više snažio, čiji je rezultat stvaranje, uporedo, ekonomske moći kao disfunkcija integracije, a to je ekonomska osnovica novom fenomenu što se određuje kao tehnokratija. U jednom stanju kada svaki prijedlog postaje jedna od mogućih istina za razrješenje, prijedlozi se umnožavaju, zajednički imenitelj svih divergentnih orijentacija je *nacionalizam*. Ako sumiramo razvojnu liniju, čak ni tehnokratija u našem slučaju nije bila „čist" model tehnokratije.

I ona je bila nacionaltehnokratija. Ona je, kao zakasnjela socijalna sila, našla osnovicu i uporište u tehnici, ali političku podlogu i garanciju uspjeha na političkom planu tražila je u nacionalizmu.

Pretpostavljajući da je šansa stvorena, nacionalisti čitav proces razvoja Jugoslavije vraćaju na polazne pozicije. Žarište problema pokušavaju povratiti na sukob Srba i Hrvata, što je, pored ostalog, stari isprobani metod ignorantskog stava prema drugim nacijama i narodnostima. S druge strane, čitav sklop problema se na taj način pokušava pomjeriti sa klasnog na nacionalne kolosjeke. Razlika u ponašanju se ispoljava u činjenici da jedni vide ishodište u separatizmu, a drugi u liberalizmu oslanjajući se na tradicionalne koncepcije, ali, s obzirom na naše uslove, i liberalizam dobija nacionalnu dimenziju. Dakle, ne samo liberalizam kao mogućnost neutralizacije klasnih protivrječnosti i sukoba, nego i liberalizam kojim se onemogućuje nacionalna ravnopravnost.

Brz proces socijalne diferencijacije stalno je bio indikator da se klasno pitanje pomjera u „zadnje redove", čime bi se utjecaj i moć radničke klase rastočili, polarizacija vršila po drugim, a ne klasnim kriterijima.

U taj splet okolnosti upliće se i jedan specifičan društveni fenomen. Naime, skorojevićki i sitnosopstvenički mentalitet se nekontrolisano uklapa u cjelinu novih protivrječja. Sada i on traži svoju šansu, ne samo tako što podržava snage destrukcije, nego i u praksu — posredstvom takozvane privatne inicijative — unosi svu zaostavštinu mešetarstva i špekulacije, što postaje jedna od dimenzija procesa socijalne diferencijacije. Sitnosopstvenički mentalitet je još jednom istupio u ulozi negativnog faktora našeg razvoja uopšte, a to se ne tako rijetko zanemaruje i ispušta iz vida, kao što se, uostalom, ispuštalo iz vida i agrarno pitanje u nas. Brzo bogaćenje — što je očit dokaz postojanja mogućnosti eksploatacije — nije problematično samo zbog nastajanja novih razlika u ekonomskom statusu, nego ono u našoj strukturi znači regeneraciju prošlosti, ali se ispoljava i kao faktor formiranja sitnoburžoaske svijesti i ideologije.

Ako bismo na početku postavili cilj da pokušamo utvrditi gdje teorija nije odgovorila na pitanja koja postavlja samoupravni sistem kao primarni društveni odnos, sada nam se nameće zaključak da je osnovno pitanje, koje i dalje ostaje otvoreno, pitanje ekonomskog sistema. Ovoj tvrdnji se može prigovoriti da je taj sistem osnovica čitave strukture društvenih odnosa. Međutim, oblast materijalne produkcije tokom cijele istorije samoupravljanja u našoj zemlji nije teorijski osmišljena, a upravo taj nedostatak naučnog osmišljavanja je pretpostavka cvjetanja voluntarizma i pragmatizma. Osim toga, tu se najčešće reagiralo post factum, što je takođe jedan od osnovnih uzroka stalnih poremećaja.

Praksa je pokazala da to nije stručni posao u užem smislu te riječi niti puka funkcija moderne države, a to znači da Partija ne može prenijeti zadatak, pa samim tim ni odgovornost, istorijskog i aktuelnog osmišljavanja sfere materijalne produkcije na „svoje produžene ruke" kao što su država ili funkcionalni centri. Kao što ima „štabove" za

osmišljavanje drugih oblasti društvenog života, Partija mora, pošto je povijesno odgovorna, imati svoje „specijaliste“ i za sferu ekonomije, ne u tehnološkom i specijalističkom, nego u ideološkom smislu, pogotovo ako napuštamo državu u njenoj klasičnoj ekonomskoj funkciji.

Dugo se pokušavalo da se ono što nismo uspjeli riješiti mehanizmom samoupravnog djelovanja razriješi posredstvom kompromisa na razini međurepubličkih državnih organa. Očito je sada da se time izazvalo više konflikata nego što ih se razriješilo, naravno, upravo stoga što se Partija u mnogome „distancirala“ od sfere ekonomije, pa se ukupnost problema razrješavala samim tržištem ili tradicionalnim državnim intervencijama. Rezultat je poznat.

„Strah“ od brzog i nekontrolisanog reagiranja na ekonomske procese, potreba da se očuva princip koncentracije kapitala da bi se osigurala ciklusna mijena tehnologije i međunarodna moć velikih ekonomskih centara, zatim oprez da se obračunom ne ošteti ekonomski i politički prestiž u svijetu i nastojanje da se ne regenerira sistem prinude tipa državnog reglementiranja, osim toga, konflikti u vrhu partijske i državne piramide, sve je to dovelo do tačke kada više nije bilo moguće ostvariti nove procese i razvijati sistem samoupravljanja, nego se osjećalo prisustvo metoda odgađanja i pomjeranja.

Deveti kongres je postavio sva navedena pitanja, ali je kao centralno figuriralo pitanje o ulozi, položaju i ukupnom konceptu SKJ. Teorijske i idejno-političke pretkongresne rasprave englobiraju cjelovitu situaciju, ali i u njima figurira koncept Partije kao jedno od temeljnih pitanja. Očito je da se još uvijek pretpostavljalo da će se ukupna socijalna situacija rasplesti normalnim tokom i da treba i dalje snažiti tendencu po kojoj SKJ treba da bude misaona i prosvjetiteljska avangarda i idejno-politički korektiv u razvoju samoupravljanja, a ne i praktičan vršilac osnovnih socijalnih funkcija od vitalnog značaja za sudbinu razvoja samoupravnih odnosa. Analiza sadržaja odluka Devetog kongresa, pogotovo pretkongresnih rasprava, nameće utisak da je došlo do simbioze različitih orijentacija, a da je time ostalo i mnoštvo otvorenih pitanja, opet u sferi materijalne proizvodnje, više nego u drugim oblastima društvenog života. Uporedo i dalje jača orijentacija na funkcionalno upravljanje, a SKJ se organizuje na teritorijalnom principu. Tako reorganizacija SKJ na neki način potvrđuje princip po kojem se SKJ „odriče“ prava na idejni i politički „monopol“, a posebno ostavlja građenje odnosa u sferi produkcije drugim društvenim činiocima. Prvi začeci građenja ustavnih amandmana, po kojima se nužno mijenja politički sistem u smislu razrješavanja nacionalnog pitanja i pitanja položaja radničke klase, označavaju vrijeme kada se snage opozicije sve vidnije polariziraju i izdvajaju u zasebnost. Ustavni amandmani su „aktivirali“ dvojako djelovanje antisamoupravnih snaga i snaga opozicije Savezu komunista Jugoslavije. Po jednima, amandmane je trebalo onemogućiti i zaustaviti njihovu primjenu u praksi, a drugi su, u nestrpljenju, pretpostavili da su amandmanima stvoreni prostori i izgrađene pretpostavke za njihovu otvorenu borbu protiv SKJ, što je bio pokušaj zloupotrebe revolucionarnih promjena u funkciji antisamoupravnih snaga.

Ponovo je centralna tačka napada SKJ i u tom smislu se izišlo sa prijedlozima o konceptu SKJ. Prijedlozi se tada kreću od zahtjeva da se Partija konstituiše po uzoru na državu federalnog modela, dakle, partija nacionalnog tipa. Cilj je bio sam po sebi jasan — razbiti jedinstvo SKJ, onemogućiti njegovu integrativnu i kohezionu snagu, a uspostaviti višepartijski sistem, odnosno pluralizam, što više i ne bi bila partija tipa avangarde, nego jedna od građanskih partija. Po drugom osnovnom prijedlogu, Partija treba da zadrži funkciju socijalnog prosvjetitelja, da ostane korektiv ili moralni nadomjestak države i na taj način da bude istisnuta kao organizovani subjekt iz matice revolucije, što u mnogome podsjeća na Martovljevo koncipiranje partije menjševičkog tipa, odnosno na likvidatorstvo. Tako, dakle, Partija treba, nizom uzastopnih reorganizacija i reformi, da izgubi karakter partije „u velikom istorijskom smislu".

Nedostatak teorijski razrađenog koncepta partije primjerenog za svu novinu vremena u kojem živimo i ustupci koji su činjeni sa ciljem da se razrješavaju protivrječnosti i suprotnosti što ih je nametnula faza transformacije samoupravnog društva, bez presijecanja osnovnog trenda u razvoju samoupravne demokratije, okuražili su snage destrukcije i kontrarevolucije. Očito im se učinilo da SKJ „ne zna šta hoće", da „ne može da se snađe" u spletu novih procesa i pojava, pa to treba iskoristiti. Sada nam je jasno da je obračun bio neodgodiv.

Politički, idejno i moralno SKJ je savladao jednu od najsloženijih faza u svom razvoju, ali i u razvoju socijalističke Jugoslavije. Politički i idejno su poraženi ostaci dalje prošlosti, ali je nadvladano i mnoštvo negativnosti koje je donio sam razvoj samoupravljanja.

Sumiranjem ukupnosti činjenica i pređenog puta u posljednjih dvadeset godina čini se da se iskristalisalo nekoliko čvrstih pretpostavki od kojih se mora polaziti u projektovanju i građenju budućnosti, koja zahtijeva kreaciju najvišeg stepena. Od istorijskog koraka koji SKJ čini upravo danas zavisiće i budućnost SKJ i samoupravnog društva, pa i izgradnja socijalizma u Jugoslaviji.

Bez pretenzija da obuhvatimo sve relevantne dimenzije društva i sve pretpostavke, markiramo samo one o kojima, čini nam se, nema dvojbe.

Prvo, pokazalo se da su principi na kojima je SKJ od početka revolucije gradio ideološku i etičku koncepciju jednako aktuelni danas kao i u vrijeme kada su utemeljeni. Odmah uz ovu tvrdnju imamo i spoznaju da svako kolebanje i odstupanje od principa znači istovremeno zaustavljanje toka revolucije.

Drugo, postalo je jasno da se socijalizam samoupravnog modela ne mijenja po volji političkih opozicija i da socijalizam nije političko pitanje, nego sistem odnosa o kojem radnička klasa, pa ni druge progresivne snage nemaju sumnje i neizvjesnosti. To je već postala samosvijest

i svijest čovjeka u našem prostoru. Radnička klasa i čovjek u ovom prostoru pokazali su da je socijalizam tipa samoupravljanja kakav gradimo sindrom življenja, pretpostavka, a ne voluntaristička kreacija koju bi neko mogao po volji mijenjati političkim instrumentima.

Treće, Savez komunista u ulozi avangarde je pretpostavka i uslov odvijanja revolucije. Pokazalo se da bi svaki drugi model partije značio dovođenje u pitanje svih rezultata revolucije. Ma kako da je koncipiramo, ma koje atribute da joj dodajemo i ma koliko je faktor jedinstva izvedenog prinudom, država bi ukupan sistem vrijednosti i odnosa očito brzo preobratila u suprotnost ciljeva koje postavlja SKJ. Država može biti, doduše, korektiv u funkciji klasnog instrumenta, ali bez partije, pogotovo u našoj strukturi, ona ne može nikako biti faktor integracije, ako se integracija hoće graditi bez prinude, jer na bazi prinude i nema istinske integracije.

Četvrto, test iz minule prakse je dao rezultate po kojima je jasno da SKJ ne može i istorijski ne smije izostavljati ni jednu sferu društvenog života bez domašaja i odgovornosti SKJ. Nema dvojbe, gdje je god ostavljen slobodan prostor, pokrile su ga snage opozicije — od filma do privrede i kulture, u najširem značenju. Iz toga logično slijedi da nema partijskih poslova ili funkcija zasebno, a zasebno poslova i funkcija državnih ili drugih organizovanih snaga, čak za modernu partiju nema ni „čisto“ partijskih pitanja, izuzev kada je riječ o profilu članstva, disciplini i političkom ponašanju.

Peto, evidentno je da je pitanje organizacije jedan od značajnih problema modernog života uopšte. Model organizacije nije moguće graditi nezavisno od principa jer organizacija je oblik ostvarivanja samih principa, a neadekvatna organizacija, povratno djelujući, narušava upravo principe na kojima se gradi. Prema tome, dimenzija organizacije je temeljno pitanje djelovanja SKJ uopšte. Organizacija mora biti u funkciji principa i ciljeva i ona je konstantna i ne smije biti podložna svakodnevnom voluntarizmu koji vodi organizacionom nihilizmu. Pokušaj da se upravljanje cjelokupnim životom prepusti snagama izvan organizovanog uticaja SKJ, a SKJ organizira po principu teritorije značio je zapravo najviši stepen neutralizacije organizovane akcije komunista. Teritorijalne organizacije, s jedne strane, i funkcionalno upravljanje društvenim poslovima, s druge strane, znače stanje u kojem je čitav društveni život počeo da teče pored i izvan organiziranog djelovanja SKJ u bazi, a to je kriza.

Šesto, pojava frakcija u SKJ bila bi dalja čvrsta spoznaja jer je frakcijska borba dala svoj „veliki doprinos“ u procesu razvoja opozicije. Frakcije su bile ohrabrenje, podrška i saputnici klasnih ostataka, jednako kao i dogmatsko-birokratskih, odnosno tehnokratskih snaga u posljednjih petnaest godina naročito. Prema tome, nužno bi bilo sa više naučne argumentacije rasvijetliti socijalno-ekonomske, idejno-političke i moralno-etičke uzroke sukcesivnog pojavljivanja frakcija unutar SKJ, a pogotovo rasvijetliti njihovo racionalno jezgro i specifičnost u našem iskustvu. Bez dvojbe je da to nije naša differentia specifica, ali je osobena zbog složenosti naše socijalne i nacionalne strukture.

Sedmo, došli smo do saznanja da još uvijek nemamo ni teorijskog ni programsko-deklaratornog, pa ni praktičnog cjelovitog koncepta etike samoupravljanja. U spletu mnoštva protivrječja komunisti Jugoslavije su se stalno nalazili između različitih vrijednosnih orijentacija, nuđenih „s desna“ i „s lijeva“, sa Zapada ili sa Istoka. U istorijskom kontekstu osjećalo se stalno prisustvo različitih vrijednosnih sistema, koji su nastojali dobiti i teorijsku artikulaciju — od ideologije masovnog, potrošačkog društva, preko kvazihumanizma, egalitarizma, asketizma, do liberala, profitaša i pristalica „anticipiranog blagostanja“, čime bi se opravdala prinuda i zastoji u realizaciji ciljeva revolucije.

Komunisti Jugoslavije nemaju izdvojenih interesa, zasebnih od radničke klase i radnog čovjeka uopšte. Prema tome, etička baza samoupravljanja je etika komunista, a komunisti su faktor njene realizacije.

Građenje etičke osnovice u jednom sasvim novom sistemu odnosa (u okruženju starih etičkih kategorija koje postoje posebno u svijesti) i kombinacija različitih etičkih principa nije posao jednog dana ni decenije, ali nakon stečenih iskustava čini se da je vrijeme za utvrđivanje temeljnih normi ponašanja. Pokušaj da se tako velik povijesni poduhvat realizuje u formi „kodeksa samoupravljača“ je parcijalan i nedovoljan s obzirom na veličinu i značenje istorijskog zadatka. Kako se teorijska misao u mnogim sferama kretala između dva osnovna sistema — buržoaskog i etatističko-birokratskog — tako se u sferi svijesti prelamalo etičko pitanje. Kada je u pitanju etički sistem, nije ni geopolitički položaj Jugoslavije bez značaja jer se i istorijski i aktuelno nalazimo na granici između „dva svijeta“: najprije između Orijenta i Zapada, pa se u nas ukrštaju različite kulture, a zatim između kapitalističkog svijeta i svijeta socijalizma, gdje se ukrštaju dva osnovna svjetska ideološka koncepta, a uza sve to naša orijentacija je da gradimo svoj vlastiti koncept — samoupravljanje. Za originalan, specifičan i istorijski nov koncept nužna je nova etika življenja i ponašanja, nužno je utvrditi nove vrijednosne principe kao pretpostavke života u zajednici samoupravnog društva i temeljne vrijednosti ukupne strukture. Na nivou deklaracija, parola i maksima mnoge principe je vijekovima gradila crkva i iskoristila vrijednosti koje su univerzalne. Buržoazija je takođe utemeljila svoj sistem na velikim principima univerzalnog karaktera, ali je razvijala i nove kako je vrijeme donosilo, sa novim pojavama i protivrječnostima etičkog karaktera. Principe komunističke etike ugradile su sve komunističke partije u svoje programe, dakako i KPJ.

Međutim, ukupna novina koja ima elemente nove civilizacije s obzirom na tehniku i tehnološka dostignuća, izrastanje velikih sila i pokušaji da se učvrsti stroga podjela na dva velika svjetska sistema, uza sve novine u sferi kulture, čini se da nas dovode pred zadatak: kako graditi našu, specifičnu i novu etiku samoupravljanja? Pretpostaviti je da je vrijeme kada treba i na etičkom planu odgovoriti na pitanje: šta je tehnika i tehnologija našeg vremena, šta je država, šta je življenje od tuđeg rada izvan klasične eksploatacije, šta znači vršiti društvene funkcije, šta je birokratsko i tehnokratsko ponašanje u kontekstu samoupravnih odnosa, šta je solidarnost koncipirana u novom vremenu, šta je

sporazumijevanje itd. Etika samoupravljanja bila bi istovremeno, uz ideološki koncept na kojem se gradi ukupnost odnosa, baza iz koje bi izrastala čvrsta etika komunista provedena u programu, statutu i samoj organizaciji, dakle, njen svjestan i organizovan smisao.

S obzirom na naš međunarodni položaj, čini se da bi bilo nužno otklanjati tradiciju po kojoj se najčešće ukupna struktura Jugoslavije dijeli na „dvije kulture ili dva sistema utjecaja", „dvije istorijske razdaljine između Istoka i Zapada", dvije ili tri religije, dakle, uvijek su se više naglašavali faktori dezintegracije nego zajedništvo. Naravno, pokušaj da se „stepenice po volji preskaču" opirao bi se zdravom razumu, ali učvršćivanje novog i u sferi etike značilo bi prevazilaženje negativnog iz prošlosti.

Možda u mnogim našim tvrdnjama, načinu osmišljavanja i u zaključivanjima ima utopističkog ili, blaže rečeno, romantičarskog uobraženja da možemo posredstvom građenja koncepta partije graditi i ukupnost života. Mi smo vođeni mišlju da su partije danas — ne samo komunističke — istorijski analizator, da one sve više izlaze iz faze političke potencije u osvajanju klasne vlasti i da su i nosioci ukupnog osmišljavanja života. To što se velike partije na Zapadu smjenjuju ne obara naše gledište jer se radi o partijama koje pripadaju istoj klasi, a, s druge strane, njihov „posao" nije samo da izbornim procesom uspostave vladu koja bi odgovarala njihovim klasnim i idejnim opredjeljenjima, nego su, gledano istorijski, forma prevazilaženja klasične države, koja više i ne može biti sinonim za društvo kao u prošlosti.

Koncept ustavnih promjena osmišljava Partiju kao ustavnu kategoriju, ali ne isključivo kao političku organizaciju, nego i kao društvenog reprezentanta u strukturi državne vlasti. To je novina koja znači da tu ne može biti razdaljine između stvarnosti i deklaracija: da je država (ustavno) jedina vlast, a da odlučuju, u stvari, centri u vrhu Partije, kao što ne može doći ni do „spajanja" države i Partije. Partija je utemeljena u bazi i dijeli sudbinu klase čija je avangarda, pa zašto to ne normirati. Realno je da će to izazvati „teorijski šok" kod tradicionalista i apologeta klasno-klasične države jer je za njih država jedini iznađeni modus razrješavanja društvenih protivrječnosti i konflikata, natklasna i natkonfliktna sila. S druge strane: zašto jedna partija nalazi mjesta u ustavnom konceptu? Svakako je i to novina koja je za tradicionalnu ili dogmatsku svijest neprihvatljiva. Kad SKJ ne bi bio reprezentant interesa radničke klase i svih socijalističkih slojeva koji u samoupravljanju nalaze svoj istorijski i aktuelni interes, tek tada bi bilo neodrživo da on bude ustavna kategorija. Partija „u velikom istorijskom smislu" nije organizacija čiji su ciljevi osvajanje i održavanje političke vlasti, nego da kao organizirani pokret stalno otvara revolucionarne procese u cilju uspostavljanja društvenog stanja u kojem ona sama ne bi bila više istorijska nužnost.

Na kraju da preciziramo našu namjeru: bez obzira na to kako je formalno postavljen naš zadatak, mi smo nastojali da ukupnu analizu podredimo jednom cilju — građenju koncepta i organizacije SKJ.

Razmišljanja i osmišljavanja nismo usmjeravali na raščišćavan lema: da li za kadrovsku ili masovnu partiju, teorijsku avangar avangardu koja vrši praktičnu vlast, da li socijalnog prosvjetitel čvrsto organizovanu partiju, da li federalnu partiju ili partiju kac tora socijalne integracije, da li humanistički ili revolucionarni r da li univerzalnu partiju tipa Kominterne i Informbiroa ili partiju je situirana u istorijsko stanje strukture u kojoj djeluje, da li p ili organizaciju. Vidjeli smo u izlaganjima da se oko koncepta p saplitalo mnoštvo drugih teorija i idejnih orijentacija, od menjše liberala i socijaldemokrata do klubaša i „reformatora“ koji su t njeno ukidanje i uklanjanje iz matice revolucije.

Svi ovi i drugi elementi istorijske i teorijske analize bili su pot da pomoću njih odslikamo evoluciju i da dospijemo do osnovnih blema naše aktuelnosti. Za nas je bitno traženje odgovora na pita tome kakvu partiju treba koncept samoupravnog društva i kakvu nizaciju partije koja bi odgovarala vremenu u kojem djeluje i, još u vremenu koje dolazi.

Naša kritička distanca spram prakse i teorije koje je gradio i vijao SKJ, takođe, nije usmjerena na to da bismo dokazali kako je u nekom vremenu „griješio“ i da takve greške plaćamo, nego da b ukazali na oscilacije oko osnovnog trenda te da bismo sa više po nja mogli izvoditi vrijednosne sudove i utvrđivati vrijednosne činj na kojima bismo gradili i razvijali samoupravljanje, s time i SKJ.

Skice pretpostavki i čvršće pobrojavanje argumenata su metodo postulati da bismo učinili jasnijom sliku razvoja i stanja te da b lapidarno markirali osnovne elemente analize.

Sumirajući ukratko rezultate naše analize, uvjereni smo da im voljno čvrstih pretpostavki od kojih je moguće poći u razvijanju i đenju koncepta partije, što bi u isto vrijeme značilo i razrješavanje s nih i vještačkih dilema o kojima smo govorili.

Prvo, marksizam kao teorijska i idejna osnovica pruža dov „prostora“ da se SKJ utemelji u takav osnov sa svim inovacijama nosi moderno doba.

Drugo, Program SKJ, u kojem je koncentrisan i osmišljen isto i aktuelni interes radničke klase, nudi mogućnost da on sam po fundamentalan programski akt društva u idejnom, političkom, etič pa i sistemskom planu. Tako se razrešava dilema „masovno — ka vsko“.

Treće, samoupravljanje je već na sadašnjem nivou novina i u voju komunističkog pokreta. Prema tome, i kao primjerni odnos i socijalna organizacija društva, ono stvara pretpostavke da se slobod svijesti i akcije po kojima se „opredjeljujemo“ za jedan od postoj svjetova i sistema u tim svjetovima. Dakle, samoupravljanje sadrži mente naše posebnosti koje moramo anglobirati u programsku ori taciju u svakom pogledu.

Četvrto, Jugoslavija je svojim naporima ostvarila najviši mo stepen samostalnosti ne samo u odnosu na blokove i sisteme, nego odnosu na dogmatizam, tradicionalizam i ideološki fetišizam. Da

stvorene su pretpostavke da sami, nezavisno, gradimo društvenu strukturu. Time se uklanjaju predrasude i prevazilazi samosvijest o univerzalnom socijalizmu i univerzalnom kapitalizmu. Dakle, naše građenje budućnosti pretpostavlja respektovanje nove kulture, novog kvaliteta u svjetsko-istorijskim razmjerama.

Peto, organizacija je uslov bez kojeg moderni čovjek i svijet više ne mogu ostvarivati ni elementarne potrebe. Organizacija je funkcija cilja i njegovog ostvarenja. Prema tome, organizacija SKJ je temeljna pretpostavka da bi se istorijski i aktuelni ciljevi i zadaci ostvarili. Organizacija nije nezavisna varijabla, nego čvrsto vezana za principe, izgrađuje se na principima. Teorijski gledano, organizacija mora biti efikasna, funkcionalna i ekonomična u pogledu trošenja ljudskih i materijalnih snaga.

Program nalaže ciljeve i zadatke (bliže i dalje), a na organizaciji je da najkraćim putem, otklanjajući trvenja i zastoje koji su karakteristični za spontano i anarhično ponašanje grupa i pojedinaca, ostvaruje zadatke koji su već postavljeni, a ne da ih organizacija ili njeni hijerarhijski poredani forumi tek postavljaju. Onaj ko hoće da ima atribut avangarde nužno mora prihvatiti organizaciju kao socijalni okvir svog djelovanja jer je i organizacija, kao svjesno postavljanje cilja, unapred utvrđeno ljudsko ponašanje.

Može se pretpostaviti da mnoštvo pojedinaca prihvata avangardni program i orijentaciju, ali da oni na personalnom nivou takvu društvenu ulogu ne mogu prihvatiti. Prema tome, avangarda nije sinonim za manjinu, elitni krug.

Na kraju, naša zaključna razmatranja predstavljaju kvintesencu svih naših razmišljanja i ukupne analize, a nikako analitički razrađen sistem svih relevantnih dimenzija složenog socijalnog fenomena. Pokušali smo da izgradimo hipotetički okvir u kojem rasvjetljavamo način prevazilaženja jednog dijela protivrječnosti i suprotnosti sa jasnom predodžbom da bi izgrađivanje cjelovitog koncepta zahtijevalo drugi pristup, više vremena i prostora.

ODNOS IZMEĐU ŽIVOTNE SITUACIJE RADNIČKE KLASE, POLOŽAJA I ULOGE SAVEZA KOMUNISTA TE STANJA TEORIJSKE MISLI*

I

Prema Marxovoj viziji, snage općeljudske emancipacije su proletarijat i teorija „koja čovjeka proglašava najvišim bićem za čovjeka", politička organizacija kao središnji član, a socijalizam kao njezin zbiljski teren.

Realizacija ove Marxove vizije naročito u određenim razdobljima XX stoljeća proživljavala je krizu. Možda najteže simptome krize, ali i elemente njezina prevladavanja bilježimo u posljednja dva desetljeća. Otkuda kriza u realizaciji ove vizije?

Da upitno razmotrimo ponajprije ulogu, ponašanje i društveni položaj radničke klase, to jest „srca općeljudske emancipacije". Evidentno je da je čitavo ovo razdoblje od Marxova vremena ispunjeno pokušajima i promašajima, određenim rezultatima i neuspjesima proletarijata, čije ponašanje neosporno verificira Marxovu viziju ostvarenja općeljudske emancipacije. Međutim, još nigdje proletarijat nije postao faktički vladajućom klasom. Naime, radnička klasa svoju neposrednu vlast osigurava jedino na način postojanja samoupravnih asocijacija na svim nivoima društvenog odlučivanja.

Drugi faktor Marxove vizije općeljudske emancipacije je humanistička revolucionarna teorija. Nije li ona sama po sebi izazvala simptome krize praktične realizacije? Unatoč tome što je Marx izrijekom potvrdio da nije dovoljno da jedino teorija teži ka realizaciji, već da sama stvarnost treba stremiti ka ozbiljenju teorije, da li je njegova teorija primjerena u polaznim pretpostavkama? Temeljne Marxove teze općeljudske emancipacije nisu sporne. Ali Marx nije mogao sve predvidjeti i sve reći. Valjalo je nastaviti razmišljati, kreirati teoriju na pragu izvorne Marxove misli respektirajući nove probleme nove socijalne prakse. To je primarni zadatak komunističke inteligencije. Komunistički po-

---

* Referat je izradila grupa autora: Srđan Vrcan, Stipe Šuvar, Veljko Cvjetičanin, Branko Caratan i Rade Kalanj.

kret u početku nije imao vlastitu inteligenciju. On zatiče tradicionalnu inteligenciju, ali zbog zajedničkog povijesnog interesa: praktičke i teorijske kritike postojećeg stanja ubrzo se jedan dio inteligencije nalazi na istom poslu sa radničkim (komunističkim) pokretom. Formira se „organski tip inteligencije" (Gramsci), koja srasta sa radničkim pokretom.

U skladu sa evolucijom komunističkog pokreta zavisio je i njegov odnos prema inteligenciji. Taj odnos ima interakcijski karakter. Premda se komunistički pokret smatrao baštinikom Marxove teorije isto kao i lijeva inteligencija, među njima je gotovo od početka uz saradnju dolazilo i do nesporazuma. Odnos između inteligencije i komunističkog pokreta vrlo je složen. Činjenica je da inteligencija kao sastavni dio komunističkog pokreta nije bila uvijek i u cijelosti na nivou povijesnih potreba u kreiranju revolucionarne teorije. To potvrđuje i kriza teorije u komunističkom pokretu koja je suviše dugo trajala.

Otkuda insuficijencija stvaralaštva prije svega kritičke humanističke inteligencije u komunističkom pokretu? Čini se da je jedan od razloga u stavu avangardne organizacije pokreta naspram vlastite inteligencije. Pod sistematskim pritiskom partijskih rukovodstava bile su najizrazitije tri tendencije u ponašanju komunističke inteligencije: gorljivi agitatori i propagandisti koji populariziraju i njeguju partijsko-birokratsku ideologiju (čitaj apologetiku). Ti su se ponekad pretvarali u nosioce grupnog i individualnog mazohizma; dvojne ličnosti — homo duplex — koje iz discipline prihvaćaju partijske teze, ali intimno misle drugačije dok ne postanu sterilni u teorijskom pogledu. Komunistički pokret nije magnetsko polje mediokriteta, ali oni koji s uspjehom polože sve ispite, na žalost, pretvaraju se u intelektualne mediokritete; i, napokon, snažne i borbene ličnosti koje najčešće dolaze u sukob sa određenim dijelovima pokreta. Dokaz njihove veličine je u tome što izvan partije nastavljaju marksističku teorijsku djelatnost. Naravno, bilo je i pravih otpadnika pokreta.

Treći, medijacioni član — politička organizacija — involvira oba prethodna pola: radničku klasu i inteligenciju. Komunistički pokret odnio je oružanu, revolucionarnu pobjedu u zaostalim društvenim strukturama. Da bi osvojio političku vlast i bio arhitekt novih socijalnih struktura u zaostalim zemljama, taj je pokret inzistirao na čvrstoj organizaciji i gvozdenoj disciplini: „dajte nam čvrstu organizaciju revolucionera i mi ćemo prevrnuti Rusiju". Premda je upravo Lenjin visoko cijenio teoriju („ulogu avangardnog borca može odigrati samo partija koja se rukovodi naprednom teorijom") i premda je zajedno sa Kautskim ponavljao da inteligencija izvana unosi svijest u radnički pokret, Lenjin je već izražavao skepsu u podobnost intelektualaca zbog njihova individualizma da se podvrgnu disciplini jedne ovakve čvrste organizacije. Ovu uslovnu skepsu Staljin je kasnije apsolutizirao.

Naime, kada se komunistički pokret, ili, tačnije, kada su se komunističke partije učvrstile na vlasti, počeo se stvarati novi socijalno-politički kontekst djelovanja inteligencije. Čvrstina i zatvorenost partijske strukture tendencijski su isključivale slobodu diskusije, a principi

i metodi efikasnosti demokratsku borbu mišljenja, životni element intelektualnog stvaralaštva. Prevlast birokratiziranog partijsko-državnog aparata nad revolucionarnim mišljenjem i djelovanjem predstavljala je odsudan stav i naspram lijeve inteligencije. Birokratska „hijerarhija je hijerarhija znanja". Najviši krugovi u birokratskoj hijerarhiji smatraju da posjeduju apsolutno znanje, ali, kao što svaka stvar ima dvojno značenje: jedno realno i jedno birokratsko, tako je i znanje realno i birokratsko. Suprotnost između nauke i birokratskog znanja u tome je što ovo posljednje „autoritet uzima za princip znanja, a njegovo obogotvorenje za vlastito ubjeđenje".

Kao izraz birokratskog znanja dominirala je dogmatska i fatalistička teza u komunističkom pokretu o automatskoj realizaciji budućnosti koja je već napisana, samo je potrebna vidovitost što je svojstvo birokracije da je otčita pa da otpočne njeno socijalističko ispunjenje. Takav je stav u mnogome paralisao teorijsku djelatnost kao neophodan dijalog sa živim problemima socijalne prakse. Moderna znanost otkriva nam otvorenost suvremenog povijesnog zbivanja, polideterminizam faktora i alternativa razvitka, prema tome i „neizvjesnost" budućnosti.

Postoje li dublji, „metafizički" razlozi takvoj negativnoj ulozi političke organizacije? Moguća su u osnovi dva odgovora na to pitanje. Ako bi nam ishodišna pozicija bio Michelsov „gvozdeni zakon oligarhije", tada bismo zajedno s njim rezignirano ponovili da je svaka organizacija nužno oligarhija, birokracija, pa ni komunističke organizacije ne mogu biti izuzetak. I ove organizacije uređuju svoje unutarnje i globalne društvene odnose na principu birokratske hijerarhije. Iz toga se može izvesti zaključak da nam ne treba organizacija budući da se svaka organizacija nužno pretvara u oligarhiju, što je socijalna osnova dogmatizacije teorije.

Može li se bez organizacije napredovati ka cilju — općeljudskoj emancipaciji? Sigurno da ne može, ali je pitanje kako izbjeći birokratizaciju. Da li razlozi birokratizacije leže u samoj organizaciji ili izvan nje u globalnim društvenim strukturama? Upravo drugo ishodište tražit će ključ za razumijevanje fenomena birokratizacije u socioekonomskim uvjetima globalnog društvenog života.

U posljednjem desetljeću snažnije se manifestiraju nove socijalne tendencije integracije radničke klase i inteligencije. Zahvaljujući naučno-tehnološkoj revoluciji, naglo se smanjuje onaj dio radničke klase koji je nosilac fizičke potfunkcije rada. Premda taj dio klase još uvijek čini i u najrazvijenijim društvima oko 25% cjelokupnog aktivnog stanovništva, on nije nosilac tehnološko-ekonomskog progresa, ali o tom dijelu radničke klase treba voditi računa jer je njegov položaj u suvremenom društvu najteži. U porastu je onaj dio radničke klase koji je nosilac stručne (intelektualne) potfunkcije rada. Briše se klasična, oštra granica između radnika i stručnih kadrova (inteligencije) na nivou tvornice. Budući da stupanj obrazovanja i nije bitan kriterij za određivanje klasne, socijalne stratifikacije, radnici i stručni intelektualni kadrovi nalaze se objektivno u jednakom društvenom, klasnom položaju naspram vlasnika tvornice ili profesionalnih upravljača. Na osnovi toga

formira se nova radnička klasa, o čemu treba voditi računa u suvremenom komunističkom pokretu.

I na globalnom društvenom planu inteligencija je objektivno sve bliža interesima radničke klase, ali ne više samo zbog klasičnih, povijesnih motiva, već zbog novih motiva položaja čovjeka u suvremenom društvu i njegovoj prirodnoj sredini (okolišu).

Prema tome, motivi borbe radničke klase na mikro i makroplanu u sve većoj mjeri su prihvatljivi i za inteligenciju. Zato smatramo pseudodilemom da li je subjekt socijalne revolucije radnička klasa ili inteligencija. Povijesni subjekt borbe za socijalizam je radnička klasa.

Inteligencija nikada nije bila jedinstvena, niti po svojem socijalnom porijeklu niti po svojem „nazoru na svijet", pa ni danas. U suvremenom društvu također je sve evidentnija tehnokratska tendencija čiji je nosilac prije svega stručno-tehnička inteligencija. Ne smatramo svu stručno-tehničku inteligenciju tehnokratskom, niti po statusu niti po programu. Želimo jedino naglasiti da se suvremena inteligencija nalazi u procijepu između jednog socijalističkog, humanističkog programa i nerazvijene prakse samoupravnih asocijacija, s jedne strane, i tehnokratskog programa i sve snažnije prakse vladavine stručnjaka, s druge strane.

Komunistički pokret nije proživljavao samo teorijsku, već i praktično-organizacijsku krizu. Više je nego očito da naslijeđena klasična komunistička organizacija, ma koliko pojavno izgledala moćna, nije više svojom hijerarhijskom strukturom primjerena suvremenim društvenim uvjetima borbe za socijalizam. Postignuti su izvjesni rezultati u prevladavanju teorijske krize socijalizma. Doduše, o renesansi socijalističke misli još se uvijek ne može govoriti. Postignuti teorijski rezultati vrlo su skromni. Komunističkom pokretu danas je jasnije nego na početku protekle dekade što više nije borba za socijalizam, ali je samo nešto jasnije što jeste borba za socijalizam u suvremenim uvjetima. U posljednje vrijeme samoupravljanje nije samo predmet sve češćih teorijskih rasprava borbe za socijalizam, već postaje i središnja kategorija kolektivne svijesti.

II

Danas je već postalo uobičajeno reći da je osnovni zadatak Saveza komunista dovođenje radničke klase u rukovodeću poziciju u svim društvenim odnosima. U praktično-političkim akcijama ne rijetko se prepušta upozoriti na osnove takve orijentacije, a na drugoj strani teorija ostaje dužna odgovora na niz teorijskih dilema koje u svojoj krajnjoj konzekvenci nisu samo teorijske naravi. Većinu odgovora u biti nije problem dati. Marksizam ih je u osnovi davno dao. Problem je nastao prije pod pritiskom različitih političkih tendencija koje su, braneći svoje interese, nudile rješenja dilema o promjenama u biću radničke klase, ulozi modernog proletarijata i klase industrijskih radnika u našem društvu. Jedni su, polazeći od realno postojećih tendencija tehnološko-znanstvene revolucije, izvlačili zaključak o smanjivanju društvene uloge

radnika i tražili nosioca društvenog progresa u kreatorima i nosiocima tehnoloških i znanstvenih rješenja modernog doba. Zaboravljajući pri tome da je svojstvo masovnog subjekta društvenog progresa dato nekim drugim koordinatama, zapadali su u tehnokratske devijacije i onda kada su respektirali socijalizam kao cilj. Drugi su, nezadovoljni revolucionarnim aktivitetom određenih segmenata radničke klase, masovnu snagu socijalizma ili makar detonator socijalnih promjena tražili u društvenim grupama koje su, kao, na primjer, studenti, pokazivale najveću spremnost za akciju. Nije bilo teško primijetiti da su građanske strukture u nas, kada se raspravljalo o klasnim odnosima, u različitim varijantama povlačile ili znak jednakosti između radničke klase i nacije ili tvrdile da smo u krajnjoj liniji svi radnici ili da ne postoji neka posebna klasa unutar radnog naroda. Ukratko, izbjegavale su priznavanje postojanja posebnog interesa radničke klase. Staljinizam je u masovnu upotrebu uveo termin trudbenika, koji je bez kritičkog razgraničavanja obuhvaćao prijateljske klase radnika i seljaka te „poštenu" inteligenciju. Reprezentiranje u ime klase očito je bilo ugodnije ukoliko je onaj u čije se ime djelovalo bio „utopljen" u jednoj široj kategoriji. Različite varijante rješenja pojavljivale su se i u obliku koncepcije o polaritetu radničke klase i birokracije ili, u politički drugačije motiviranoj verziji, u odnosu klase i kontraklase s različitim određivanjima i prve i druge. Neki su u određivanju radničke klase danas isuviše inzistirali na elementima bitnim za vrijeme domonopolnog kapitalizma, a drugi su, ignorirajući da se još uvijek radi o prelaznom periodu, već vidjeli dovršeno stapanje radničke klase i kategorije radnih ljudi ili radnog naroda.

Ovih posljednjih nekoliko varijanti rješenja ispušta iz vida jednu prilično jednostavnu istinu klasičnog marksizma koja se sastoji u tome da je osnovna polarna klasna suprotnost modernog društva između klase radnika i klase kapitalista. Nakon naše socijalističke revolucije eliminirana je praktično u cjelini klasa privatnih vlasnika industrijskog kapitala. Preostali su na jednoj strani radnička klasa, koja je već samim revolucionarnim prevratom zadobila prve promjene unutar sebe same, i na drugoj strani čitav niz takozvanih srednjih slojeva koji su politikom svjesnih socijalističkih snaga upućeni na to da postaju sve više radni ljudi, to jest oni koji ne žive od profita. Međutim, time nismo željeli reći da su socijalne promjene bile takve naravi da su mogle preko noći izmijeniti onaj položaj radničke klase u kojem je za vrijeme kapitalizma bio koncentriran totalitet ljudskog otuđenja, ne neka posebna nepravda, nego, kako se Marx plastično izrazio, „nepravda uopće". To znači da radnička klasa nije u cijelosti oslobođena takvog svog položaja dokle god postoje klase i klasne razlike. Najveće socijalne razlike i dalje ostaju klasne razlike. Odatle, sve dokle postoji radnička klasa, ona ima dobre razloge da bude zainteresirana za totalan društveni prevrat; njen interes kao posljednje klase na dnu društvene hijerarhije ostaje identičan s interesom socijalnog progresa. I na drugoj strani svi ostali, iako sve više svjesnom socijalističkom akcijom bivaju dovođeni u poziciju radnog čovjeka koji u perspektivi treba biti izjednačen s položajem radnika, nisu identični niti s radničkom klasom, ali ni s buržoazijom,

iako se u svojim tegobama i otuđenjima u pravilu osjećaju ugodnije od pripadnika radničke klase. Između njih i radničke klase ne postoje antagonističke suprotnosti, ali neke druge suprotnosti postoje bez obzira na to da li se radi o birokraciji ili sveučilišnim profesorima ili nekom trećem iz reda onih koji se nalaze s druge strane klase proletera determinirane u smislu socijalne egzistencije.

Ovdje treba napomenuti da klasne suprotnosti nisu date samo različitim socijalno-ekonomskim položajem. Klasa u Marxovom smislu uključuje i pojam klasne svijesti kao i institucionalizirani izraz te klasne svijesti: političku organiziranost klase. Tu se na istoj strani unutar politički organizirane klase nalaze i oni koji joj pripadaju po svom socijalnom položaju kao i oni koji joj pripadaju po svom političkom opredjeljenju. Međutim, to ipak ne znači da osnovni problem socijalizma nije klasa industrijskog proletarijata u svojoj empirijskoj datosti. Njeno oslobođenje cilj je socijalizma, a njen društveni interes motorna je snaga socijalnog prevrata.

Određivanje bića naše radničke klase nije nužan zadatak samo zato što avangarda mora znati koga predstavlja i tko za njom ide. To je zadatak ne samo od akademske važnosti i nije uvjetovan samo potrebom teorijske jasnosti. Taj zadatak postavlja se zato što je stupanj emancipacije te empirijski date radničke klase najbolji indeks socijalizma. Mogli bismo reći jedini postojeći. Promjene koje je u pravcu svog ukidanja, promjene koje je na putu svoje ekonomske, političke, kulturne, radne, ukupne dezalijenacije doživjela naša radnička klasa mjera su stupnja realizacije socijalizma. Prvo pitanje je tko čini tu klasu u njenoj dinamičkoj društvenoj strukturi, a drugo, kakve kvalitativne promjene ona doživljava. Tek odgovori na oba pitanja daju mogućnost praktične orijentacije.

U kapitalizmu radnička klasa predstavlja onu veliku grupu ljudi koja se unutar podjele rada bavi neposrednom proizvodnjom materijalnih dobara potrebnih za zadovoljavanje ljudskih potreba. Po Lenjinovoj definiciji iz *Velike inicijative,* svijet materijalne proizvodnje određuje mjesto koje ta klasa zauzima u društvenoj podjeli rada. Ona time što proizvodi višak vrijednosti za druge snosi ujedno i tuđu potrebu rada. Unutar kategorije neposrednih proizvođača radnici su oni koji obavljaju, pored ostalog, i fizičke potfunkcije unutar ukupnog procesa materijalne proizvodnje (ili unutar strukture ukupnog radnika, kako je to Marx objasnio u *Kapitalu).* Pod radnicima se, naravno, misli na proizvođače u tipičnoj proizvodnji materijalnih dobara modernog doba — industrijskoj proizvodnji. Taj položaj u društvenoj podjeli rada epohe kapitalizma osnova je iz koje je izveden odnos vlasništva, način stjecanja i veličina udjela u raspodjeli, uloga u organizaciji rada, položaj u društvu u cjelini, spoznaja tog položaja i interesi koji iz toga proizlaze, kao i politička borba za realizaciju tih interesa. To su elementi koje je marksizam, posebno Marx i Lenjin, već davno razradio.

Za nas je bitno odgovoriti na pitanje kakve je promjene u našoj modernoj radničkoj klasi izazvao proces izgradnje socijalizma, a zatim i tehnološko-znanstvena revolucija.

Očito je da tehnološko-tehnički napredak, prvo, smanjuje relativno u društvu broj neposrednih proizvođača iako se apsolutno ta kategorija stalno povećava i, drugo, unutar neposredno proizvodnog rada sve je manji udio fizičke potfunkcije. U automatiziranoj proizvodnji ta potfunkcija svedena je na takav minimum koji je praktično zanemariv. Međutim, to ne znači da zbog toga nije više moguće odrediti granice klase, kao što to neki tvrde, niti samo to da se klasa mijenja, već to prije svega ukazuje na elemente nestajanja klase (a i klasa) uopće. Pri tome treba imati u vidu još uvijek relativno u prosjeku ne suviše zavidan tehnološki nivo naše proizvodnje koji iz anticipacije opće tendencije ne dozvoljava već danas izvođenje radikalnih zaključaka u pogledu promjene klasne strukture.

Socijalistička revolucija izmijenila je odnose vlasništva prvo uvođenjem državnog vlasništva, a zatim i društvenog, koje u biti znači proces prevladavanja privatnog vlasništva uopće. Samoupravljanje je dovelo do destrukcije tog odnosa i instaliralo nove odnose i u organizaciji rada. Ovdje je potrebno upozoriti na diskrepanciju između normativno datih mogućnosti i ovladavanja utjecajima koje je klasa realno osvojila. Promijenjen je i način dobijanja onog dijela društvenog bogatstva kojim pripadnici klase raspolažu jer se od najamnine prešlo na raspodjelu prema radu koja ima tendenciju pretvaranja viška rada u potreban rad. Možda bi bilo teško reći da su u ukupnoj raspodjeli društvenog bogatstva jako narušeni stari odnosi i pored ukidanja eksploatacije i klase koja živi od profita. Robna privreda je neke relativne socijalne razlike u posljednje vrijeme čak pojačala, a klasni socijalni korektivi nisu djelovali onako kako bi trebalo. U cjelini materijalni položaj radničke klase, i pored niza promjena na bolje (između ostalog, i kao posljedica određene socijalne politike), i dalje u najmanju ruku nije zavidan (dohoci, stambena politika, mogućnosti vertikalne društvene mobilnosti i slično). Ako se tome doda da je proces ekonomskog i političkog razotuđivanja radničke klase, i pored neosporno velikih inicijativa, sa gledišta historije tek započeo, da je utjecaj radnika i u samoupravnim, a i u ostalim političkim strukturama tek na pragu onoga što bi trebao postati, onda i dalje ostaje radnička klasa kao osnovni nosilac socijalnog progresa.

Naša društvena teorija, na žalost, te elemente destrukcije i prevladavanja klasa i klasnih odnosa nedovoljno prati da bi mogla dati uvijek jasan odgovor dokle se došlo sa mjerama socijalističke rekonstrukcije društva. Sa svoje strane Savez komunista nije dovoljno potpomogao, ohrabrivao i zahtijevao upravo takva istraživanja. Zato nije niti čudno da čak ne postoji, uzmimo, instrumentarij statistike koji je prilagođen praćenju promjena pojedinih elemenata klasne strukture.

Ako je danas klasna orijentacija Saveza komunista programski izvan sumnje, ako već nije u praksi uvijek dovoljno uporno i radikalno bila ostvarivana, ostaje našoj društvenoj marksističkoj teoriji trajan zadatak rješavanje dileme oko klase i procesa ukidanja klasa. Ako se prva etapa revolucije, etapa političke revolucije, sastojala u preuzimanju vlasti, program socijalne revolucije nije ostvariv ukoliko se ne realizira

proces prenošenja kontrole nad cjelokupnim društvenim odnosima na samu radničku klasu. Taj odnos klase i njene političke superstrukture (ne samo klase i partije) postaje na taj način mjera realizacije socijalizma. Samim tim on treba i u totalu i u svim svojim elementima doći u centar pažnje marksističke teorijske misli.

III

Radnička klasa u našem suvremenom društvu doživjela je neosporno posljednjih dvadesetak godina izvanredno buran i značajan razvitak. Govoreći na veoma općenit način, može se ustvrditi da je ona zbilja postala onaj segment našeg suvremenog društva na kojem se potvrdila Marxova teza da će se proces društvene preobrazbe odvijati u brutalnijim ili humanijim oblicima prema stupnju razvitka radničke klase. U stvari, radništvo je u razdoblju od dva posljednja desetljeća doživjelo takve duboke društvene promjene koje ga čine izvanredno značajnim segmentom našeg društva i veoma bitnim elementom u suvremenoj općoj društvenoj situaciji. Stoga je očito da pitanja stvarnih životnih prilika i općih egzistencijalnih uvjeta suvremenog radništva, zbiljskog ukupnog društvenog položaja radničke klase, tipičnih životnih šansi koje se realistički nude najširim dijelovima radništva, stvarnog mjesta radničke klase u ukupnoj društvenoj raspodjeli (od raspodjele materijalnog bogatstva do raspodjele društvene moći, utjecaja i ugleda), primarnog životnog iskustva koje veoma široki dijelovi radništva stvaraju u svojem svakodnevnom društvenom životu, artikulacije konkretnih oblika klasne svijesti suvremene radničke klase na svim njezinim razinama (od razine tekuće svakodnevne svijesti radnika u masovnim razmjerima do razine teorijski razvijene, maksimalno racionalne klasne svijesti epohalne naravi) — postaju izuzetno značajna društvena pitanja koja se ne mogu i ne smiju zanemariti niti potcijeniti bez velikih rizika. Pod pretpostavkom, razumije se, da se uvijek ima na umu da suvremeni socijalistički pokret kao klasni pokret duguje svoju vitalnost, svoju prodornost i svoju društveno-akcionu sposobnost ponajprije širini, dubini i čvrstini svoje ukorijenjenosti u najšire dijelove radničke klase, a samoupravni društveni sistem duguje svoju stabilnost, svoju sposobnost rezistencije te svoju djelotvornost u rješavanju ključnih problema društvenog života i društvenog razvoja, koje mu nameće šira povijesna situacija, ponajviše svojoj stvarnoj uspješnosti da aktivira, mobilizira i usmjeruje na optimalan način one vitalne, radne i društvene potencijale koje radnička klasa u svojim najširim dijelovima danas u sebi nosi.

Vrijedi se u ovom kontekstu prisjetiti nekih dosta jednostavnih činjenica koje se odnose na razvitak radničke klase u nas u posljednjih četvrt stoljeća.

Prije svega, očito je da je radnička klasa u nas doživjela baš u posljednje dvije decenije veoma brzu ekspanziju. Ona je u stvari postala „velika“ društvena klasa, čak i u doslovnom brojčanom smislu. Zapravo je radništvo u nas od jedne prilično malobrojne društvene skupine —

koja je činila samo jedan relativno brojčano uzak i ograničen segment društva, okružen daleko brojnijim seljaštvom, koje je, iako podvrgnuto procesu ubrzanog raslojavanja, predstavljalo u brojčanom smislu daleko najmasovniji, većinski dio društva, i dosta brojnom tradicionalnom sitnom buržoazijom — naraslo u čisto brojčanom smislu do te mjere da danas tvori najznačajniji, najmasovniji i vjerojatno većinski segment našeg društva. Moglo bi se, stoga, ustvrditi da je radništvo ranije predstavljalo veliku društvenu klasu u tradicionalnom marksističkom smislu te riječi ponajprije i ponajviše po svojem strategijski značajnom mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje i u ukupnoj društvenoj podjeli rada, te po svojoj inherentnoj vezanosti za dominantne tendencije daljnjeg razvitka materijalne društvene produkcije i reprodukcije, pa uz to i po stupnju svoje brojčane konsistencije i značajne društvene koncentracije. Danas, međutim, radništvo u nas ima i sva druga obilježja prave velike društvene klase. I u čisto brojčanom smislu jer je u međuvremenu izraslo doslovno u relativno najbrojniji i najmasovniji segment suvremenog društva. U tom smislu moglo se zaključiti s pravom da naše društvo nikad ranije u svojoj novijoj prošlosti nije po svojem stvarnom klasnom i slojevnom sastavu bilo više radničko društvo nego što je to danas unatoč dosta burnog razvitka takozvanih srednjih slojeva. Za indirektnu ilustraciju ove tvrdnje može se uzeti — ostavljajući po strani sva moguća teorijska razglabanja o tome tko sve danas pripada suvremenom radništvu u nas — statistički podatak da je od 3,852.444 ukupno zaposlenih osoba u društvenom sektoru na 1. prosinca 1970. godine bilo 2,658.907 osoba (ili 69% od ukupno zaposlenih) koje su imale čisto radničku kvalifikaciju, pa su, prema tome, svakako pripadale suvremenom radništvu.

I ne samo to. Očito je isto tako da, bez obzira na to kakvi su stvarni dominantni trendovi daljnjeg razvitka radništva u uvjetima najviših, do sada postignutih stupnjeva industrijalizacije društva, radništvo u nas tvori još uvijek onaj segment našeg društva koji je u stalnom i bjelodanom brojčanom porastu. I to predstavlja jednu dosta sigurnu i značajnu činjenicu našeg suvremenog društvenog života.

Nadalje, radnička klasa nije u nas posljednja dva desetljeća doživjela samo svoju brzu brojčanu ekspanziju, koja je dovela do toga da radništvo u najtradicionalnijem smislu danas čini skoro 50% aktivnog stanovništva. Ona je isto tako doživjela i još bržu ekspanziju svoje stvarne i temeljne društvene uloge u ukupnom svijetu rada i u složenom procesu materijalne produkcije i reprodukcije društva. Naime, proces materijalne produkcije i reprodukcije društvenog života stalno pretpostavlja i zahtijeva aktivizaciju velikih količina živog, tekućeg rada ili žive radne moći — prema Marxovoj terminologiji iz *Kapitala* — koji se u procesu materijalne proizvodnje opredmećuje i stvara čitav svijet novostvorenih materijalnih vrijednosti. U tom smislu ukupan društveni proces materijalne produkcije i reprodukcije našeg suvremenog društva pretpostavlja i traži — isto kao što je to pretpostavljao i tražio jučer i prekjučer — stalnu mobilizaciju, stalnu aktivizaciju i stalno ugrađivanje velikih količina živog, tekućeg rada kao jedan od najvažnijih oblika inputa u

ukupan proces društvenog života i funkcioniranja društvenog sistema. Međutim, uloga radničke klase u nas u ovom pogledu također se veoma proširila. Naime, moglo bi se s razlogom ustvrditi da je baš radništvo prvi put u novijoj povijesti našeg društva doista postalo najvažniji nosilac i najznačajniji izvor one radne moći i one mase živog, tekućeg rada koja se stalno opredmećuje u najrazličitijim oblicima i na najrazličitije načine te stvara najveći dio novostvorene vrijednosti. Stoga bi se i u ovom pogledu moglo s razlogom ustvrditi da je naše suvremeno društvo postalo više nego ikad ranije društvo radništva, to jest takvo društvo koje se faktički materijalno i duhovno održava, reproducira i razvija na temelju stalne i masovne upotrebe i konstantnog opredmećivanja živog, tekućeg rada baš radnika. To je živa radna moć suvremenog radništva te živi, tekući rad radničke klase koji je postao u najvećoj mjeri tvorac ukupnog materijalnog bogatstva čitavog našeg suvremenog društva.

I ne samo to. Isto tako se može s razlogom pretpostaviti da su baš problemi optimalne aktivizacije žive radne moći suvremenog radništva te usmjeravanja živog, tekućeg rada radničke klase i, još više, problemi optimalne upotrebe te radne moći i tog živog rada postali sudbonosni društveni problemi stabilizacije našeg društva i njegovog djelotvornog daljnjeg socijalističkog razvitka.

Na kraju, radnička klasa u nas je u posljednjih dvadesetak godina doživjela i veoma značajne unutarnje strukturalne promjene takvog opsega kakve ranije nikad nije doživljavala na tako buran način.

Ponajprije, radnička klasa u nas je značajno poboljšala svoju ukupnu obrazovnu i kvalifikacionu strukturu. Iako se radništvo u nas stalno obnavljalo i veoma značajnim prilivom sa sela, iz redova seljaštva, a posebno onog njegovog dijela koji je u nešto lošijem općem društvenom položaju, ipak je opće širenje osnovnog obrazovanja i stručnog obrazovanja dovelo do poboljšanja prosječne obrazovne razine radništva. U tom smislu suvremeno radništvo je prošlo u prosjeku više godina redovnog školskog obrazovanja nego ijedno drugo ranije radničko pokoljenje. Isto tako, nikad ranije radnička klasa u nas nije u svom konkretnom sastavu imala više radnika koji su proveli više godina na redovnom školovanju nego što to ima danas. Iako, razumije se, školska naobrazba suvremenog radništva ostaje u prosjeku još uvijek izrazito nepovoljna, ipak se, uzimajući u obzir broj radnika koji imaju više od osam godina redovnog školovanja, može ustvrditi da nikad ranije u nas nije bio veći broj onih radnika koji po svojem ukupnom školskom obrazovanju stoje iznad razine polupismenosti koju čini, prema nekim autorima, samo četvorogodišnja osnovna škola.

Slične konstatacije se mogu ponoviti i u odnosu na kvalifikacionu strukturu suvremene radničke klase. Razumije se, kvalifikaciona struktura našeg suvremenog radništva daleko je od optimalne ili čak samo poželjne strukture. Međutim, ipak je prosječna kvalifikaciona struktura suvremene radničke klase daleko povoljnija nego što je bila ikad ranije. Iako se i u ovom pogledu osjećaju negativne posljedice značajnog priliva sa sela, iz redova seljaštva te isto tako masovnog odlaska radnika na

rad u inozemstvo, ipak je očito da danas ima više visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika u nas nego što ih je bilo ikad ranije, i u apsolutnim i u relativnim brojkama. Visokokvalificirani i kvalificirani radnici uzeti zajedno činili su 1970. godine oko 46,1% svih zaposlenih s radničkim kvalifikacijama u društvenom sektoru. Pored toga, treba imati na umu da dio radnika koji se vode kao polukvalificirani radnici predstavlja prave specijalizirane industrijske radnike. I više od toga. Koliko su značajne promjene u radničkoj klasi, govori već sama činjenica da danas ima više visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika u suvremenom radništvu nego što je bilo u nas uopće radnika neposredno prije drugog svjetskog rata i početka socijalističke revolucije.

Nadalje, radnička je klasa u posljednja dva desetljeća doživjela i stanovite promjene u svojoj čisto profesionalnoj strukturi, koje nisu za potcjenjivanje. Tako su očito neka ranija radnička zanimanja izumrla ili su na putu izumiranja, druga su se u značajnoj mjeri izmijenila, treća, sasvim nova radnička zanimanja su se pojavila. Ali, više od toga, profesionalna struktura radničke klase u nas se istodobno i značajno proširila i poboljšala. Iako i u ovom pogledu postoji još uvijek nezadovoljavajuće stanje, ipak se mora priznati da je suvremeno radništvo u cijelosti u čisto profesionalnom smislu spremnije za daleko veći i daleko raznovrsniji raspon najrazličitijih radnih operacija i tehnoloških procesa nego što je to bio slučaj ikad ranije. Ovo, razumije se, ne isključuje za pojedine segmente suvremenog radništva i sve one negativne posljedice koje proističu iz razvijene podjele rada i specijalizacije.

Isto tako je očito da suvremeno radništvo u nas ima u do sada najvećoj mjeri obilježje pravog industrijskog radništva. Prije svega, industrijsko radništvo doživljuje veoma brz rast. Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu u nas podvostručio se u razdoblju od 1952. do 1971. godine. Drugo, radnici zaposleni u industriji i rudarstvu čine danas gotovo 60% svih zaposlenih s radničkim kvalifikacijama u društvenom sektoru. Treće, 63,3% svih osoba s radničkim kvalifikacijama koje su zaposlene u industriji i rudarstvu radi u većim industrijskim radnim organizacijama, to jest u onima koje zapošljavaju preko 1.000 radnika. U tom pogledu sigurno u sastavu radničke klase u nas nikad ranije nije bilo u apsolutnim i relativnim brojkama više pravih industrijskih radnika koji su radili i rade u pravim industrijskim radnim organizacijama i na radnim procesima što pripadaju svijetu pravog industrijskog rada. Četvrto, iako je i suvremeno radništvo u cijelosti i naročito u nekim svojim segmentima još dosta čvrstim vezama vezano za selo i zemljoradnju, te se još uvijek u značajnoj mjeri obnavlja pridošlicama sa sela, ipak u suvremenoj radničkoj klasi u nas danas ima i apsolutno i relativno više radnika koji po svojem porijeklu pripadaju barem drugoj generaciji radnika nego što ih je bilo ikad ranije u ovom našem društvenom prostoru.

Na kraju, moglo bi se ustvrditi da je radnička klasa u nas posljednjih desetljeća doživjela burnu ekspanziju svojih složenih društvenih potreba i aspiracija. I to kako pod utjecajem stalnijih i čvršćih dodira s industrijaliziranim, tehniciziranim i urbaniziranim svijetom tako i na

temelju visoko postavljenih proklamiranih ciljeva socijalističkog pokreta u nas. I u ovom pogledu se može s visokim stupnjem vjerojatnosti pretpostaviti da je prosječna razina potreba i aspiracija suvremenog radništva daleko iznad svih ranijih razina. I to, dakako, znači da se u krilu suvremenog radništva te posebno nekih njegovih segmenata (na primjer, radničke omladine) stvaraju značajni društveno-energetski naboji koje ne bi trebalo potcjenjivati niti u ocjenjivanju mogućeg radnog i inovatorskog potencijala suvremenog radništva niti u ocjenjivanju opsega i oštrine mogućeg radničkog nezadovoljstva u veoma masovnim razmjerima.

Sve ovo se, razumije se, ne ističe ponajprije i ponajviše da bi se istakao veliki napredak koji je u ovom pogledu ostvaren posljednjih dvadeset godina u socijalističkoj Jugoslaviji, ili još manje da bi se eventualno prikrili i potcijenili svi oni krupni problemi, očite teškoće i krizna stanja koja se danas u nas javljaju unatoč velikog napretka. Sve ovo se, naprotiv, ističe prije svega da bi se naglasilo kakvi su ogromni ukupni vitalni, radni, inovatorski i društveni potencijali koje upravo suvremeno radništvo u nas u sebi nosi. To su zapravo potencijali koji na svoj način i za naše suvremene društvene prilike potvrđuju poznatu Marxovu tezu da je revolucionarna klasa najveća proizvodna snaga. A to znači i potencijali koji predstavljaju jednu od veoma snažnih mogućih poluga za brži industrijski napredak, ali isto tako i jednu od veoma značajnih društvenih rezervi od čije optimalne aktivizacije i mobilizacije te racionalne upotrebe u ukupnom procesu društvene produkcije i reprodukcije ovisi u velikoj mjeri i tempo i stabilnost daljnjeg razvitka našeg suvremenog društva. Štoviše, ovo se ističe jer se drži da je radnička klasa rijetko kad ranije u sebi nosila tako velik, složen i raznovrstan vitalni, radni i društveni potencijal. Uostalom, dobro, ali samo jednostrano iskustveno svjedočanstvo o tom potencijalu pruža nam činjenica da su se značajni dijelovi našeg suvremenog radništva gotovo svih kategorija, odlazeći na rad u inozemstvo, uspješno uklopili u privredni život privredno daleko razvijenijih zemalja od naše i uključili u industriju koja je u pravilu na daleko višem stupnju općeg tehnološkog razvitka. I to uklopili i uključili dosta uspješno ponajviše zahvaljujući samo mehanizmima materijalne motivacije u inače dosta nepovoljnim prilikama i uz mnoge otežavajuće okolnosti.

IV

Radnička klasa i u suvremenim historijskim uvjetima našeg društva nosi u sebi i one društvene potencijale koji je i dalje čine glavnim kolektivnim subjektom daljnjih revolucionarnih društvenih promjena povijesnog značaja u pravcu šire i cjelovitije emancipacije društva od društvenih odnosa, struktura i institucija eksploatatorske, represivne, alijenirajuće i limitirajuće naravi, tipičnih za svijet klasnog društva i klasne civilizacije uopće. I to je čine takvim kolektivnim subjektom revolucionarnih promjena ne ponajprije po nečijim željama i formalnim proklamaci-

jama, već ponajviše na temelju realne životne situacije najširih dijelova suvremenog radništva i realnih životnih šansi koje se u tako artikuliranoj životnoj situaciji realistički uspostavljaju, s jedne strane, te, s druge strane, na temelju društvenog položaja radnika. Naime, ne poričući očevidne i značajne promjene u životnoj situaciji suvremenog radništva te značajno poboljšanje ukupnog društvenog položaja širokih dijelova radništva, ipak ostaje činjenica da još uvijek nisu nadoknađeni svi oni socijalni hendikepi i zaostaci u široj društvenoj afirmaciji radništva koji imaju svoje duboke izvore u povijesnom klasnom nasljeđu. Isto tako, ostaje činjenica da se veoma široki i veoma značajni dijelovi suvremenog radništva još uvijek nalaze i u općoj životnoj situaciji i u ukupnom društvenom položaju koji su očito nepovoljni, i to kako u odnosu na druge realne segmente našeg suvremenog društva tako i u odnosu na sve one objektivne mogućnosti koje je opći društveni razvitak stvorio. U tom pogledu se ponovno potvrđuje stara istina da je šira društvena emancipacija radništva i razvijenija socijalna afirmacija radničke klase doista nemoguća bez istodobne emancipacije čitavog društva od strukturalnih društvenih odnosa eksploatatorske, represivne, alijenirajuće i limitirajuće klasne naravi. I obrnuto, svako održavanje, obnavljanje, konsolidiranje ili ponovno oživljavanje i uspostavljanje društvenih odnosa, struktura i institucija klasne naravi najizravnije se odražava na realnu životnu situaciju masovnih dijelova radništva i na opći društveni položaj radničke klase. Stoga se može ustvrditi da je stvarna društvena emancipacija radništva od klasnih odnosa te šira i cjelovitija socijalna afirmacija radničke klase — konkretno izražena i na razini svakodnevnog društvenog života u radikalnom poboljšanju opće životne situacije masovnih dijelova suvremenog radništva i, još više, u radikalnoj izmjeni općedruštvenog položaja radničke klase, na djelu, a ne samo u proklamacijama i programskim projekcijama — najbolje mjerilo i jedini, stvarno pouzdan indikator stvarne emancipacije čitavog društva od klasnih odnosa, klasnih struktura i institucija, klasnih privilegija i klasnih razlika te stvarnog prevladavanja društveno-strukturalnih zakonitosti materijalne produkcije i reprodukcije društva iz kojih se na razini suvremene povijesne epohe neumitno prije ili kasnije uspostavljaju pravi klasni odnosi.

Još uvijek nepovoljna opća životna situacija suvremenog radništva izražava se u našim suvremenim prilikama na veoma različite, ali međusobno povezane načine. Isto tako, još uvijek nepovoljan opći društveni položaj veoma masovnih dijelova suvremenog radništva odražava se u očitom socijalnom hendikepiranju širokih segmenata radništva u odnosu na druge realne socijalne slojeve.

Još uvijek nepovoljna opća životna situacija veoma masovnih dijelova suvremenog radništva izražava se prije svega u stvarnom mjestu koje dijelovi radničke klase imaju u raspodjeli osobnih dohodaka. Najširi i osnovni dijelovi suvremenog radništva prolaze u toj raspodjeli lošije od mnogih drugih socijalnih kategorija u nas. Tako najširi dijelovi radništva spadaju u one kategorije stanovništva čiji su prosječni osobni dohoci ispod općeg prosjeka. Isto tako, prosjeci svih kategorija

suvremenog radništva, čak uzetog u najužem smislu onih zaposlenih koji posjeduju radničku kvalifikaciju, osim prosjeka visokokvalificiranih radnika, nalaze se ispod razine svih drugih kategorija zaposlenih. Barem u nekim sredinama su prosječni dohoci svih radničkih kategorija, osim visokokvalificiranih radnika, ispod razine prosječnih dohodaka i zaposlenih s nižom školskom spremom. (Primjer za jedan veliki industrijski centar u Hrvatskoj: prosjek osobnih dohodaka za redovno radno vrijeme i drugih primanja unutar radne organizacije iznosio je 1971. godine 202.233 dinara, prosjeci za radničke kategorije su istodobno bili: za visokokvalificirane radnike 265.303, za kvalificirane radnike 187.001, za polukvalificirane radnike 161.425 te za nekvalificirane radnike 126.911. Istodobno su prosjeci za zaposlene sa srednjom školskom spremom bili 196.218 te za zaposlene s nižom školskom spremom 189.444.)

To se, razumije se, ponavlja kad se od raspodjele osobnih dohodaka za redovno radno vrijeme pređe na raspodjelu svih drugih primanja. I u ovim vidovima raspodjele sve radničke kategorije, osim visokokvalificiranih radnika, prolaze lošije od svih drugih socijalnih kategorija.

Ovo, dakako, dobija još šire dimenzije ako se uzmu u obzir dvije činjenice: prvo, ne samo primanja u jednoj godini ili u jednom vremenskom trenutku, već ukupna primanja u toku čitavog prosječnog radnog vijeka i, drugo, ne samo primanja pojedinca, već ukupna primanja obitelji. Nepovoljni aspekti životne situacije najširih dijelova radništva u tom slučaju postaju još izrazitiji. Otkrivaju se one negativne okolnosti koje pogađaju radništvo u pravilu i u nesrazmjernoj mjeri. Naime, i tamo gdje u jednom određenom vremenskom trenutku ne postoje nikakve značajnije razlike u primanjima stanovitih radničkih kategorija i pripadnika nekih drugih socijalnih slojeva, značajne se razlike pojavljuju kad se uzmu u obzir njihova očekivana ukupna primanja za čitav radni vijek. Drugim riječima, očekivanja mogućih poboljšanja vlastitih primanja u toku čitavog radnog vijeka veoma su diferencirano raspodijeljena. Gornja granica mogućeg prosječnog poboljšanja vlastitih primanja za čitav radni vijek skoro za sve radničke kategorije je unaprijed jasno limitirana i daleko je niža u odnosu na početna primanja nego za mnoge druge socijalne kategorije, čak i onda kad se njihova prosječna primanja na početku radne karijere približuju ili kad se samo u jednom trenutku izjednačuju.

Isto tako, prosječna primanja radničkih obitelji i radničkih domaćinstava po članu obitelji ili domaćinstva u pravilu se pokazuju kao izrazito niža od istih primanja skoro svih drugih socijalnih slojeva osim seljaštva. Naime, radničke obitelji ili radnička domaćinstva su nešto relativno brojnija od drugih; prosječan broj zaposlenih članova je nešto niži; broj izdržavanih osoba je u prosjeku nešto viši nego u drugim slučajevima; na kraju, i kad su drugi članovi obitelji ili domaćinstva zaposleni u stalnom radnom odnosu, oni u pravilu rade na radnim mjestima koja su slabije nagrađivana. Stoga su razlike u prosječnim prihodima po članu obitelji ili domaćinstva daleko veće nego razlike u primanjima pojedinaca kad se usporede prosječna primanja radničkih obitelji ili radničkih domaćinstava i obitelji ili domaćinstava nekih drugih

socijalnih slojeva. Za ilustraciju se navode podaci iz jedne velike industrijske radne organizacije u jednom većem gradskom središtu: prosječan prihod po članu obitelji manje od 500 dinara mjesečno imalo je 74,4% obitelji nekvalificiranih radnika, 69,7% obitelji polukvalificiranih radnika, 47,0% kvalificiranih radnika, 31,3% visokokvalificiranih radnika te 15,1% zaposlenih s nižom školskom spremom, 4,5% zaposlenih sa srednjom školskom spremom, dok su obitelji zaposlenih s višom i visokom školskom spremom imale sve prihode po članu obitelji iznad 500 dinara mjesečno. Stoga relativno najveći dio onih obitelji ili domaćinstava gradskog stanovništva koje po prosječnim prihodima po članu obitelji ili domaćinstva treba ubrojiti u socijalno ugrožene čine radničke obitelji ili domaćinstva.

Nepovoljna životna situacija najširih segmenata radništva, osim visokokvalificiranih radnika, odražava se i na prosječnoj strukturi budžeta radničkih domaćinstava. Naime, najveći dio rashoda tročlanih i četvoročlanih radničkih domaćinstava u prosjeku otpada na ishranu, piće, odjeću, stanovanje i higijenu, dakle, na zadovoljavanje onih potreba i aspiracija koje u najvećoj mjeri spadaju u nužne vitalne potrebe. U neku ruku, općenitije govoreći, ukupan društveni proces reprodukcije suvremenog radništva u njegovim najširim masovnim segmentima kao temeljnog nosioca živog, tekućeg rada koji se stalno ugrađuje i mora ugrađivati u proces ukupne društvene produkcije i reprodukcije društva i koji je nužan sastavni dio procesa ukupne društvene produkcije i reprodukcije čitavog društva vrši se na još uvijek relativno niskoj ukupnoj razini.

Nadalje, nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva izražava se na svoj način i u dominantnom načinu rješavanja stambenog pitanja i u općim uvjetima stanovanja radnika danas. Prije svega, sve radničke kategorije, osim visokokvalificiranih radnika, spadaju u one društvene kategorije za koje je karakteristično da problem vlastitog stanovanja rješavaju pretežno samostalno bez pomoći društvene zajednice ili radne organizacije. I po tome se ti dijelovi radništva odmah razlikuju od svih onih socijalnih kategorija našeg suvremenog društva za koje je karakteristično da svoj stambeni problem rješavaju ili su riješili uz pomoć društvene zajednice ili radne organizacije u kojoj rade. Zatim, sve radničke kategorije rješavaju svoj stambeni problem u prosjeku sporije od mnogih drugih socijalnih kategorija. Nadalje, opći uvjeti stanovanja najširih dijelova radništva su teži i nepovoljniji i onda kad imaju stan od općih uvjeta stanovanja mnogih drugih segmenata našeg društva. Na neki način bi se moglo ustvrditi da neriješen stambeni problem, dosta ograničene šanse poboljšavanja uvjeta stanovanja, nepovoljni uvjeti stanovanja jesu društvene pojave koje srazmjerno najoštrije i najčešće pogađaju upravo najšire dijelove suvremenog radništva u kontekstu gradskog stanovništva, iako se baš radništvo javlja kao onaj dio društvene zajednice iz čijih dohodaka se stvara najveći dio one mase društvenih sredstava koja se ulažu u stambenu izgradnju.

Nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva isto tako se odražava i na općem mjestu koje radnička klasa ima danas u postojećem sistemu školovanja. Naime, općenito govoreći, postojeći sistem školovanja u svojoj cijelosti više održava i obnavlja početni hendikepirani i deprivilegirani položaj radništva nego što služi kao društveni mehanizam kojim se takav položaj mijenja i nadilazi. U stvari, postojeći školski sistem svojim spontanim funkcioniranjem i svojom ukupnom strukturom pridonosi činjenici da se suvremeno radništvo u najvećoj mjeri društveno reproducira čistim samoobnavljanjem i prilivom iz redova seljaštva. U neku ruku postojeći školski sistem ima čak i stanovitu ideološku funkciju u pejorativnom smislu te riječi time što početne društvene razlike i nejednakosti, koje se javljaju prije svega kao razlike u životnom krugu i obiteljskom ambijentu, a koje pogađaju radništvo, legitimira kao navodne razlike i nejednakosti u osobnim sposobnostima pojedinaca. U stvari, najveći dio radničke djece ide u škole koje pripremaju za radnička zanimanja. U tom pogledu i u uvjetima našeg suvremenog društva jedna od presudnih životnih odluka koje utječu na kasniju životnu sudbinu i životne šanse pojedinaca jest ona odluka koja se donosi nakon završene osmogodišnje škole, a koja jedan dio mladih ljudi usmjeruje u škole za radnička zanimanja, a drugi dio u gimnazije. Štoviše, moglo bi se reći da su baš razlike u društvenim šansama radničkog djeteta i djeteta nekih drugih socijalnih kategorija u našem društvu da postignu i najviše stupnjeve školskog obrazovanja daleko veće nego razlike u prosječnim prihodima pripadnika tih istih socijalnih kategorija.

I područje ukupne socijalne sigurnosti se javlja kao jedno od značajnijih područja društvenog života na kojima se očituje još uvijek izrazito nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva. To se, razumije se, pokazuje ponajprije u pogledu nezaposlenosti kao masovne pojave. Nezaposlenost je društvena pojava koja u nesrazmjernoj mjeri pogađa veoma značajne dijelove suvremenog radništva. Zapravo najveći dio nezaposlenih čine osobe radničkog i zemljoradničkog porijekla. One su po pravilu i relativno najduže nezaposlene. Zatim, sigurnost na radnom mjestu daleko je manje izražena za najšire dijelove radništva nego za mnoge druge socijalne kategorije koje danas postoje u našem društvu. U stvari, najširi dijelovi radništva su relativno najviše izloženi i pogođeni svim onim negativnim okolnostima koje utječu na ukupnu socijalnu sigurnost. Njih najviše i najizravnije pogađaju sve ozbiljnije teškoće i krizna stanja u koje upada radna organizacija u kojoj rade. I to nesrazmjerno teže čak i onda kad na prvi pogled izgleda da jednako pogađaju sve članove radne organizacije. Međutim, opća životna situacija tih dijelova suvremenog radništva je takva da se svako pogoršanje njihovog materijalnog položaja odmah odražava na mogućnosti zadovoljavanja nužnih i vitalnih potreba, dok kod nekih drugih socijalnih kategorija eventualno pogoršanje u pravilu dovodi do limitiranja ili restrikcije mogućnosti zadovoljavanja njihovih potreba i aspiracija višeg ranga. To se na svoj način ponavlja i kad se radi o teškoćama i kriznim stanjima u koje upada lokalna zajednica

ili čitavo društvo. I u takvim situacijama u pravilu najveći teret pada na leđa najširih dijelova radništva.

Na kraju, nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva odražava se i u izrazito nepovoljnom položaju radništva u raspodjeli društvene moći i utjecaja, i to kako na razini radne organizacije i lokalne zajednice tako i na razini globalnog društvenog sistema. Ako bi se uzela samo stvarna društvena moć i utjecaj radništva na području ukupne društvene raspodjele, odmah bi se moglo reći da najširi dijelovi radništva imaju značajan utjecaj samo na raspodjelu osobnih dohodaka unutar pojedinačne radne organizacije te da je to područje raspodjele na kojem se moć i utjecaj radništva ponajprije i ponajviše izražava u obliku moći i utjecaja jedne takozvane veto grupe. Sva druga područja raspodjele i sve druge razine odlučivanja o ukupnoj društvenoj raspodjeli stoje izvan svakog značajnijeg utjecaja najširih dijelova radništva. U tom smislu možda najveće socijalne razlike koje postoje danas u našem društvu jesu razlike u mogućnostima da se utječe na odluke ili odlučuje o ogromnoj masi društvenih sredstava koja se u najvećoj mjeri izdvajaju iz radne organizacije.

Svi ovi aspekti nepovoljne opće životne situacije suvremenog radništva sistematski i u pravilu pogađaju najšire i najmasovnije dijelove radništva: relativno najveći dio kvalificiranih radnika, skoro sve polukvalificirane i nekvalificirane radnike. Jedino su visokokvalificirani radnici u nešto povoljnijoj općoj životnoj situaciji i u nešto povoljnijem općem društvenom položaju. Međutim, taj dio suvremenog radništva u nas još uvijek čini jedan dosta skroman i ograničen dio suvremenog radništva koji u prosjeku ostaje ispod jedne šestine svih radnika.

Treba istodobno dodati da ovi nepovoljni aspekti opće životne situacije imaju relativno stabilnu narav, sistematske su prirode i pokazuju tendenciju da se reproduciraju i kumuliraju. Međutim, ono što je najbitnije leži u činjenici da svi takvi nepovoljni aspekti opće životne situacije širokih dijelova suvremenog radništva nisu indiferentni prema stvarnom odnosu radništva prema najvažnijim sredstvima za proizvodnju, prema osnovnim izvorima društvenog bogatstva i prema najznačajnijim ekonomskim resursima društva. Zapravo, nepovoljni aspekti opće životne situacije moraju se odraziti i na mogućnost uspostavljanja i održavanja ravnopravnog odnosa svih najvažnijih sudionika u procesu materijalne produkcije i reprodukcije i svih objektivnih uvjeta za realizaciju živog, tekućeg rada društva naspram sredstava za proizvodnju, što su klasici marksizma držali kao osnovnu strukturalnu pretpostavku da se spriječi obnavljanje i reproduciranje sistematske i strukturalne interesne dominacije nad živim, tekućim radom te njegove isto tako sistematske eksploatacije.

V

Radnička klasa još nema adekvatnu ulogu u odlučivanju društveno-političkim poslovima ne samo s obzirom na proklamirane idejne norme, već ni s obzirom na dostignutu faktičku, a osobito potencijalnu

snagu. Stupanj i priroda njene društvene organiziranosti nisu još primjereni njenoj vodećoj ulozi.

Samoupravljanje je prema zamisli autentičan oblik ostvarivanja rukovodeće društvene uloge radničke klase. Međutim, u praktičnoj realizaciji ideje samoupravnosti ispoljile su se određene negativne karakteristike i prepreke.

Samoupravljanje je koncipirano na pretpostavci jedinstvenosti interesa u mikro i makrozajednici i na pretpostavci o postojanju jedinstvene besklasne kategorije radnog naroda. Tijekom vremena upozoreno je u teoriji, a počelo se respektirati i u politici da se u našem društvu ne povećava samo horizontalna, već i vertikalna društvena slojevitost. U nas ne egzistira isti raspored klasnih snaga kao u građanskom društvu, ali postoje neprevladani ekonomski uvjeti klasne egzistencije, zatim socioekonomske i socioprofesionalne društvene grupe sa interesima koji su suprotni empirijskom i povijesnom interesu radničke klase. Samoupravljanje je društveni pokret radničke klase koji se može uspješno razvijati jedino kroz borbu sa antagonističkim grupnim interesima. Samoupravljanje je u našim uvjetima osnovni oblik klasne borbe.

Diskrepancija između norme i prakse jedno je od bitnih obilježja razvitka samoupravljanja. Raskorak između ideološko-normativnog sistema i samoupravljanja u praksi oduvijek je postojao. To samo po sebi nije uzrok krizne situacije samoupravljanja. Diskrepancija može biti izvor dinamike, ali i blokade razvitka samoupravljanja. Ideali, norme uvijek prethode realizaciji u društvenoj praksi. Međutim, empirijska istraživanja u drugoj polovini protekle dekade pokazuju da samoupravne norme imaju sve slabiju motivacionu snagu. Te su norme sve slabije djelovale kao integrativna socijalna snaga u klasi. Nivo samoupravnih aspiracija u klasi kao da je bio u opadanju, a nemoć i apatija postale su sve manifestnije. Na „osnovu“ toga učestale su pričice o utopističnosti samoupravljanja, širene od društvenih grupa koje su težile za monopolom.

Do nedavno imali smo i zastoj u kreiranju novih samoupravnih oblika, a u nekim oblastima društvenog života bilježili smo i nazadovanje. Oblici sami po sebi nisu odsudni, ali se počela ispoljavati institucionalizacija početnih oblika samoupravljanja, što je ugrožavalo njegovu revolucionarno-dijalektičku suštinu kao okvir socijalnog oslobođenja radničke klase. Opasnost je bila tim veća što se samoupravljanje do sad ostvarivalo pretežno kroz reprezentativne oblike, premda je u principu direktno odlučivanje klase.

Na globalnom društvenom planu radnička klasa je sa stanovišta svoje društvene uloge izvršila određen prodor u državno-političke strukture kroz vijeća proizvođača. Ali transformacijom vijeća proizvođača u funkcionalna samoupravna vijeća kao da se počelo napuštati ideju Pariske komune. Javna politička sfera našla se uglavnom izvan domašaja radničke klase, a u posjedu profesionalnih upravljačkih grupa. Samoupravljanje je egzistiralo u krilu etatizma i vrlo brzo iscrplo mogućnosti razvoja. Međutim, u razdoblju netom minulom etatizam se također počeo povlačiti, a samoupravljanje klase je istovremeno stagniralo. Soci-

jalni „vacuum“ počeli su ispunjavati nosioci grupnog, korporativnog vlasništva. Socioekonomski i politički sistem u totalitetu zbog svoje stihiji prepuštene dihotomije: etatizam — samoupravljanje počeo je ispoljavati svojstvo organizirane neodgovornosti. Birokracija kao profesionalni upravljački sloj više nije u cijelosti realizirala funkciju socijalnog planera globalnih društvenih procesa i funkciju državne kontrole, a udruženi proizvođači putem samoupravnih asocijacija još nisu mogli preuzeti ove bitne funkcije globalnog planiranja i socijalne kontrole. Vršilo se demontiranje jednog modela, ali ne i konstituiranje drugog, što je nepovoljno utjecalo na proizvodnju i raspodjelu. Sistem je pokazivao znakove neefikasnosti, a pokret je ostao bez konsistentne revolucionarne vizije. Različiti segmenti srednje klase u ekspanziji počeli su se koristiti procesom demokratizacije, a demokraciju shvaćati kao društveno stanje gdje svako može da radi što hoće. Privremeno povlačenje revolucionarne marksističke orijentacije interpretirano je kao simptom opće krize socijalizma, a samoupravni socijalizam u nas kao društvo bez budućnosti. Nepostojanje revolucionarnog vrijednosnog sistema ili sumnja u postojeći sistem vrednota širom su otvorili vrata oživljavanju romantike i nacionalnih mitologija u svim našim sredinama.

Radničkoj klasi je neophodna država, ali koja odmah odumire. Proces odumiranja države je protivurječan. To je stalna plovidba između Scile i Haribde. Bezrazložno jačanje države kao i prebrzo odumiranje njezinih funkcija štetni su za interese radničke klase. U nas su se ispoljile obje tendencije. Država se kao posrednik uplitala tamo gdje nije trebalo, ali se istovremeno nije osjećala njezina prisutnost tamo gdje je bila neophodna. Osim toga, transformacija nekih bitnih funkcija države zaustavila se na pola puta. Otpočelo je odumiranje monopolne funkcije države u proširenoj reprodukciji, ali sredstva za proširenu reprodukciju nisu prešla u vlasništvo radničke klase, nego su se na svom kružnom putu zadržala u posjedu različitih medijatora. Formirali su se centri otuđene ekonomske i finansijske moći na kojima participira poseban sloj ljudi odvojen od radničke klase. Javlja se grupno vlasništvo kao tendencija novog socijalnog eksploatatorskog odnosa nad radničkom klasom.

Također su podjednako opasne obje ispoljene idejne tendencije, jedna koja odumiranje države proglašava fatalnom zabludom i druga koja na državu u socijalizmu gleda jedino kao na nužno zlo i opreku samoupravljanju. Kao izraz društvene klasne podjele rada država u socijalizmu ima mnogo kompleksnije funkcije. Država bi trebala biti politička organizacija radničke klase, odnosno prije svega instrument klase u zaštiti njezinih interesa. Zaštitna funkcija države u praksi ne dolazi dovoljno do izražaja. Donosioci zakona i programskih dokumenata kao da ne poznaju u dovoljnoj mjeri realitet radničke klase, a još manje u njemu žive, već se kreću pretežno u vlastitom svijetu interesa i ideja. Treba stalno imati u vidu da se samo ona teorija u jednoj klasi ostvaruje koja je izraz njezinih interesa.

Odumiranje države i razvoj samoupravljanja jedinstven je društveni proces koji se nalazi u interakciji. Samoupravljanje treba razvijati

u sve tri bitne dimenzije: horizontalnoj, dubinskoj i vertikalnoj. Samoupravljanje je društveni pokret i bez aktivizma (spontanog i organiziranog) radničke klase u cjelini i na svim nivoima društvenog odlučivanja ne može biti revolucionarnih promjena. Čini se da je razvitak vertikalne dimenzije samoupravljanja i jačanje njegove materijalne osnove u trenutnoj situaciji najakutniji na planu konstituiranja radničke klase kao zaista vladajuće u globalnom društvu.

Razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji moguć je jedino u uvjetima tržišne privrede, ali ne bilo kakve. Međutim, tržišna privreda u nas ispoljila je negativne popratne pojave jednog zaostalog liberalističkog tržišta u kojem se smenjuju kratka razdoblja administrativnih, ali neefikasnih državnih mjera i razdoblja dugotrajnog ekonomskog samotoka. U ovakvoj samoupravnoj tržišnoj privredi oživjeli su svi interesi. Lični egoizam dobio je na tržištu legitimaciju grupnog egoizma. Umjesto prirodne ekonomske kompetitivnosti, na našem tržištu se sve više osjećala razorna konkurencija. Natjecanje je poprimilo oblik jagme. Takvo stanje tržišne privrede uvjetovalo je porast socijalnih nejednakosti te monopolne tendencije. Privatizacija je uzela toliko maha da je počela ugrožavati društveno vlasništvo. Ove tendencije nagrizale su samoupravljanje u razvitku, a norme samoupravnog ponašanja činile su iluzornim. Premda su ovo u biti socijalna pitanja, čija je okosnica nepravedna distribucija rezultata rada, u višenacionalnoj zajednici nužno su dobila i međunacionalni karakter.

Socijalno oslobođenje radničke klase može biti samo njezino vlastito djelo, ali zbog protivurječnosti unutar klase i postojanja antagonističkih društvenih grupa Savez komunista je kao avangardna organizacija klase neophodan. Uloga i funkcije Saveza komunista u suvremenim uvjetima vrlo su kompleksne. Bitna je funkcija Saveza komunista osposobljavanje radničke klase za revolucionarnu samodjelatnost, to jest ostvarivanje diktature proletarijata. Na jugoslavenskom iskustvu potvrđuje se aktualnost misli R. Luxemburg o obrazovanju klase kao životnom elementu diktature proletarijata. Savez komunista treba težište svoje akcije prenijeti na formiranje klasne kolektivne svijesti. Klasna kolektivna svijest kao snaga kritičkog rasuđivanja neophodna je idejna, duhovna supstancija neposredne socijalističke demokracije, odnosno diktature proletarijata. Bez takve svijesti radnička klasa ostaje, usprkos svim partijskim deklaracijama o njezinoj apstraktnoj povijesnoj ulozi, puki objekt vladanja i manipulacije.

Radijus praktične političke akcije Saveza komunista počeo se također u proteklom razdoblju sužavati. Savez komunista su isto tako nagrizale negativne tendencije tržišnog mehanizma, posebno privatizacija. Povećana vertikalna slojevitost u društvu počela je mijenjati socijalni sastav članstva Saveza komunista. Prema nepotpunim podacima, 75% članova Saveza komunista u radnom odnosu ima dohodak koji je viši od nacionalnog prosjeka. Savez komunista prema osnovnim stratifikacionim obilježjima postaje organizacija srednjeg i višeg sloja, a sve manje radničke klase. Poznato je da su radnici posljednjih godina u najvećoj mjeri napuštali Savez komunista. Treba postaviti pitanje:

može li takav Savez komunista biti avangarda u realizaciji povijesnog interesa radničke klase? Osim toga, dosadašnji negativni trendovi na globalnom društvenom planu i definirani položaj Saveza komunista u posljednjoj reorganizaciji kao da su u raskoraku. Naime, Savez komunista sve teže realizira svoju ulogu prije svega idejnim sredstvima. Dosta je prošireno mišljenje da drugačija sredstva nisu primjerena prirodi Saveza komunista u uvjetima razvoja samoupravljanja.

Neosporno je da stojimo pred problemom snaženja radničke klase ne više toliko brojčano koliko organizacijski, ali shvaćeno ne kao tehničko, već eminentno idejno-političko pitanje. Klasa je nešto više nego zbir jedinki. Ona je organizam koji postaje i treba da postane svjestan svoje cjeline. Za radničku klasu karakteristična je također opreka između njezine klasne psihe i klasne svijesti, individualnih i klasnog interesa te empirijskih i historijskog interesa. Tek kada radnička klasa u cjelosti razvije svijest o vlastitom klasnom interesu i povijesnom identitetu, ona može uspješno realizirati svoju društvenu ulogu. U tome je bit samoorganiziranosti klase, inače u našem društvu još uvijek atomizirane i fragmentirane. Ako je historija učiteljica života, ona nas podučava da samo onaj društveno-politički sistem može normalno funkcionirati ukoliko je njegov nosilac određena primarna grupa. Nosilac samoupravnog socijalističkog sistema može biti jedino radnička klasa. U nas su se iskristalizirala dva shvaćanja o opsegu radničke klase. Prema jednom shvaćanju, klasu sačinjavaju samo oni pripadnici koji neposredno rade u materijalnoj proizvodnji, obavljaju manuelne poslove i u organizaciji rada imaju mjesto pukih izvršilaca. Prema drugom shvaćanju, klasu sačinjavaju svi oni koji rade, sudjeluju u upravljanju i stječu dohodak prema rezultatima rada. Ova dva shvaćanja nisu u nepremostivoj opreci. Svako od njih je primjereno određenoj fazi klasne, društvene slojevitosti. I u ovom pitanju za nas može biti instruktivna Marxova teza o proizvođačkoj klasi. Zato smatramo da su na tragu Marxove misli oni teorijski radovi koji govore o formiranju nove društvene grupe „udruženih proizvođača“, a asocijacije udruženog rada smatraju daljnjom fazom u razvitku socijalizma.

VI

Komunistička je avangarda najsvjesniji i teorijski najspremniji dio radničke klase i stoga njezina uloga u razvoju teorijske misli raste srazmjerno njezinoj snazi i blizini klasnih ciljeva. Avangarda radničkog pokreta uvijek je u svojoj povijesti bila društveno jača, uvjerljivija i privlačnija kad je teorijski bila na razini svojih zadataka. Naprotiv, kad je god imala maćehinski odnos prema teoriji, bio je to signum njezine slabosti, uvod u pogubne involucije, uzrok porastu skepticizma izvana i iznutra.

Samoupravno socijalističko društvo bez sumnje je viši povijesni nivo socijalističke prakse. To, dakako, implicira i viši nivo socijalističke teorije. Dapače, samoupravljanje kao model socijalizma otvara teoriji nove

horizonte, od teorijske misli i komunističke avangarde traži goleme napore, vjerojatno bez presedana u dosadašnjoj povijesti radničkog pokreta.

Promotrimo li u toj svjetlosti teorijska dostignuća, razinu i proširenost marksističke misli u Savezu komunista, doći ćemo do zaključka o golemoj misaonoj snazi naše Partije, koja je krčila i nove puteve u teoriji i praksi svjetskog socijalizma, ali i o ozbiljnim simptomima teorijske insuficijencije i promašaja. Ovdje će, međutim, biti riječi prvenstveno o nekim negativnim aspektima stanja teorije i njezina razvoja u okrilju Saveza komunista jer je svrha naših napora prevladavanje onog što Partiju i naš cjelokupan socijalistički pokret na tom planu sputava.

Svakako stoji činjenica da je Savez komunista Jugoslavije, i pored idejno-političkih kolebanja i zastranjivanja do kojih je neprestano dolazilo u njegovim redovima, uspješno uočavao zakonitosti društvenog razvitka i određivao strateške zadatke svake od dosadašnjih etapa naše socijalističke revolucije. U najnovijem razdoblju to je, primjerice, našlo izraza i u već usvojenim ili pripremljenim novim ustavnim rješenjima; u teorijskoj i praktičnoj bici za udruživanje rada i radnika, za stvaranje osnovnih organizacija udruženog rada i za njihovo što slobodnije povezivanje u složenije asocijacije udruženog rada, za uvođenje delegatskog sistema u predstavničkim tijelima; u progresivnoj transformaciji odnosa u našoj federaciji i u republikama i pokrajinama; u produbljivanju i konsolidiranju nacionalne ravnopravnosti; u nastavljanju i produbljivanju kursa socijalističke samoupravne demokracije u svim oblastima društvenog života.

Time je Savez komunista formulirao polazne tačke svoje idejno-političke orijentacije za jedan duži rok. Ta je orijentacija sintetički izražena i u upravo formuliranoj Platformi za Deseti kongres.

Međutim, neosporna je i u samom Savezu komunista već naširoko analizirana činjenica da je upravo u razdoblju što je netom minulo, a naročito prije 21. sjednice svog Predsjedništva, Savez komunista proživljavao posljedice ozbiljnih idejno-političkih kolebanja i devijacija u svojim redovima i u našem društvu, koje su u osnovi bile izraz i rezultat onih tendencija društvenog razvitka koje su sprečavale i otežavale razvoj socijalističkog samoupravljanja i nastojale da prokrče put obnavljanju i razvijanju kapital-odnosa, državno-etatističkog monopola, tehnokratsko-birokratske uzurpacije i drugih klasnih monopola i privilegija onih snaga i slojeva koji još komandiraju uslovima i rezultatima rada neposrednih proizvođača i drugih radnih ljudi.

U redove Saveza komunista, pa i u njegova rukovodeća tijela do zabrinjavajućih su razmjera prodirale snage i ideje agresivnog nacionalizma, u separatističko-partikularističkim ili unitarističko-centralističkim varijantama, sitnoburžoaskog liberalizma i tehnokratskog elitizma, što je u samom Savezu komunista izazivalo odstupanja od klasne orijentacije, slabilo njegovu ulogu idejno-političke avangarde radničke klase i otupljivalo, razvodnjavalo i razbijalo njegovu praktičnu akcionu prodornost u borbi za daljnje društvene promjene na osnovama socijalističkog sa-

moupravljanja i za izgrađivanje društvenih odnosa koji vode udru nju rada i vladavini udruženih radnika.

Na istoj osnovi — otuđivanja viška rada i odlučivanja, kao i žavanja privilegija i monopola u materijalnoj i duhovnoj proizvodn odabrane manjine i ovjekovječenja klasnih razlika u podjeli rad dobivali su u društvu i u Savezu komunista prostor i vršili destrukt utjecaj i razni nosioci kvazilijevih teza i postupaka, malograđan intelektualizma i anarhističkog opozicionerstva.

Samo prividno izazvane „desnim" devijacijama, uporno su se žavale i jačale i snage birokratskog konzervativizma, informbirovšti neostaljinizma.

Svim tim tendencijama i njihovim nosiocima i u društvu i u Sa komunista zajedničko je to da u osnovi predstavljaju front suprots ljanja klasnoj liniji i klasnoj politici i da teže da očuvaju, usposta prošire otuđenost uslova i rezultata rada od radnog čovjeka, da oču i obnavljaju elemente najamnog odnosa u procesu društvene repro cije, da sačuvaju monopole i privilegije društvenih manjina u od na radničku klasu i široke mase radnog naroda.

U svim nacionalnim i društvenim sredinama tendencije nacio zma, liberalizma i lažnog ljevičarstva zapravo su se ispreplitale i bil izraz potiskivanja radničke klase u ime elita i malograđanskih menata.

U osnovi idejno-političkih devijacija stajala je težnja da se tel birokratski, grupno-svojinski i elitistički interesi ostvaruju na š i protiv interesa radničke klase i da se otuđeni i osamostaljeni ce ekonomske, a time i društvene i političke moći učvrste kao vlast radom i radnicima, a društveni slojevi koji iza njih stoje kao osnc pokretačke snage u našem društvu. Prema shvaćanjima nacionalista berala i tehnokrata, socijalističko samoupravljanje trebalo bi da b samo kulisa za suvereno odlučivanje užih grupa u poduzeću, na društvu, dok bi neposredni proizvođači i drugi radni ljudi dolazi najamni odnos prema centrima moći izvan materijalne proizvodn prema osamostaljenim trgovačkim i bankovnim sredstvima i fondovi Odlučna borba koju je Savez komunista Jugoslavije vodio za deet zaciju društvene reprodukcije time je korištena za uspostavljanje nosa koji se samo prividno razlikuju od starih etatističkih odnosa, a pravo na sceni i dalje ostaje vlast i odlučivanje izvan i iznad sam pravno udruženog rada i udruženih radnika.

Praksa je pokazala da je uspješno rješavanje problema socijalis ke izgradnje moguće samo u neposrednim akcijama radnih ljudi u r noj organizaciji i svuda tamo gdje oni ostvaruju svoje životne inte na osnovama raspolaganja onim što stvaraju i u raznim oblicima kla i opće socijalističke solidarnosti. Razumije se da komunisti trebaju pr njačiti u socijalističkoj praksi; oni treba da rade i žive u neposredn kontaktu sa ljudima i njihovim stvarnim životnim problemima, da pr zimaju odgovornost i za svoja djela i za svoje riječi.

Savez komunista Jugoslavije mora u prvi plan staviti borbu dosljednost, jasnoću i čistotu svoje idejne linije i za jedinstvo komu

sta u njezinom provođenju; mora zaoštriti idejnu borbu sa svim tuđim i neprihvatljivim idejnim orijentacijama i antipartijskim postupcima u svojim redovima.

Idejno-politička izgrađenost komunista, razgranata i smišljena idejna borba za socijalističke odnose i progresivnu svijest, a protiv svega što je antisocijalističko, reakcionarno, konzervativno i zaostalo, afirmacija i širenje marksističkog pogleda na svijet i stvaralačka primjena marksizma u društvenoj praksi — spadaju među najvažnije pretpostavke revolucionarnog djelovanja i učinka Saveza komunista.

U cilju idejnog osposobljavanja neophodno je u Savezu komunista stvarati i uvijek ostvariti povoljne uvjete reafirmacije i produbljivanja njegovog dosadašnjeg idejnog fonda koji je nastao u stvaralačkoj razradi i konkretizaciji općih marksističkih saznanja, a isto tako i u traženju novih teorijskih i idejno-političkih odgovora na aktuelna pitanja današnje etape naše socijalističke revolucije.

Uloga i razvoj marksističko-lenjinističke misli u Savezu komunista i u našem društvu u najtješnjoj je vezi sa razvijanjem i razvijenošću samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa, sa stupnjem organiziranosti i izgrađenosti klasne svijesti radničke klase i sa uspješnošću ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge SKJ.

Suprotstavljajući se antisocijalističkim ideologijama i antikomunističkim shvaćanjima i tezama i razvijajući oštru, principijelnu i argumentiranu idejnu borbu, komunisti se uporedo moraju odupirati i raznim ideološkim iluzijama, primitivnim i osiromašenim tumačenjima društvene stvarnosti, dogmatizmu i idejno-političkoj zaparloženosti i drijemežu u vlastitim redovima.

Komunisti su do sad često stajali po strani ili su čak i sami potpadali pod tuđe idejno-političke utjecaje, dok su se u sferama svijesti, teorije, kulture, nauke, javnog informiranja širile i nametale različite antisocijalističke ideologije — od ekstremnog nacionalizma do beznadnog dogmatizma i lažnog ljevičarstva, od tehnokratskih shvaćanja do destruktivne malograđanske teorije apolitičnosti. Partija nije poklanjala dovoljno pažnje svom teorijskom naoružavanju. Rezultati teorijskih nastojanja i istraživanja ostali su fragmentarni, nepovezani i razbacani; nije bilo ozbiljnih inicijativa u pravcu inventarizacije teorijskih dostignuća i njihove kritičke sinteze kao osnove za uvijek nova, kvalitativno sadržajnija, sistematskija i organiziranija teorijska htijenja. Stoga se ima dojam kao da uvijek moramo početi iznova. S druge strane, došlo je do nedopustivog raskoraka između pragmatizma onih dijelova pokreta koji imaju operativne funkcije i teorijske misli, koja zbog toga biva potisnuta na katedre, institute itd., odnosno koja je u izvjesnom smislu primorana na svoju rezervatsku, „elitističku“ izdvojenost. Tim je znatno sputano jačanje teorije u širinu i dubinu, zamrla je teorijska debata i stvaralačka komunikacija između Partije i teorijskog fronta. Zbog nedovoljne idejne izgrađenosti, zapuštenosti idejnog rada, nebudnosti, robovanja pragmatizmu i empirizmu komunisti su često trpjeli poraze od fonda ideja koje definitivno pripadaju svijetu prošlosti i s kojima marksistička misao i konfrontacija s marksističkih polaznih pozi-

cija mogu lako izaći na kraj ukazujući na njihov stvarni smisao i domet.

Osmišljavajući iskustva naše socijalističke prakse i trasirajući puteve našeg razvitka na osnovama samoupravljanja, Savez komunista treba da neprestano razvija teorijski rad i marksističku teoriju i u svojim redovima i u cijelom društvu nastojeći da okuplja i stimulira sve istinski kreativne snage u analizi i kritici kako naše društvene stvarnosti tako i materijalnog i duhovnog razvoja u suvremenom svijetu općenito. Stvaralačka borba mišljenja u tom je smislu preduvjet novih dostignuća marksističke misli u nas i njezinog prenošenja u masovnu društvenu svijest svih graditelja socijalizma.

Obično, kao što je uvijek i bilo, kao što je i Marx tumačio, ideologija vladajuće klase je i vladajuća ideologija u društvu. Međutim, mi moramo znati da se svaka vladajuća klasa mora brinuti da svoj pogled na svijet održava kao vladajući i da ne dopusti da bude potiskivan i potisnut jer u takvoj situaciji dolazi u opasnost i sama njena vladavina i vlast. Stoga bismo se morali suglasiti sa spoznajom da je marksizam čvršći, prodorniji i doista vladajući pogled na svijet u našem društvu ako se izgrađuje kao klasna svijest radništva i ako je oružje milijuna ljudi koji nastoje mijenjati svijet i društvo na principima što ih marksizam proklamira, što ih je postavio kao svoje ideale na osnovi tumačenja ljudskog društva i ljudske povijesti, prirode i svijeta.

U nas bismo općenito mogli mnogo govoriti o odnosu između društvene teorije i društvene prakse. Svakako da su se u razdoblju koje je za nama, kada je u cjelini naš društveni razvitak upadao u lutanja i kada su i organizirane socijalističke snage u društvu proživljavale svoje krize, nagomilali neki simptomi koji su vodili određenom otuđivanju društvene teorije od društvene prakse ili — može se i tako reći — društvene prakse od društvene teorije. Kad u ovom kontekstu kažemo društvena praksa, mislimo na socijalističku izgradnju na samoupravnim osnovama, a kad kažemo društvena teorija, mislimo na marksističku teoriju, na marksistički pogled na svijet.

Često se susreće mišljenje da je u nas s teorijom sve u redu, da smo mi teorijski razvijena sredina, da smo ispravno teorijski odredili društvene zadatke (kad kažemo mi, mislimo na organizirane socijalističke snage u našoj zemlji koje usvajaju marksizam), a da je praksa ono što odstupa od dobre i lijepe teorije. Na drugoj strani susrećemo posve suprotno mišljenje da je praksa ispravna, a da su se u teoriji javila razna skretanja koja se povećavaju i postaju sve opasnija. Dakako, mi ne možemo prihvatiti ni jedan ni drugi stav. Međutim, nije teško pokazati da su se kratki spojevi između društvene teorije i društvene prakse u nas doista događali i da se još događaju. Uostalom, ni jedan društveni pokret koji se za nešto bori i koji u toj svojoj borbi primjenjuje određeni pogled na svijet, dakle rukovodi se određenom teorijom, ne može biti i bez svojih padova u teorijskom pogledu i bez svojih padova u praktičkoj politici. U nas je u proteklim razdobljima bilo dosta padova i u teorijskom pogledu, te neke pojave u društvenom razvitku nismo znali objasniti i objašnjavati, nismo imali dobrih teorijskih rješenja

za određene stvari, pa je i zbog toga, pored ostalog, društveni razvitak zapadao u krize.

Kao tipičan slučaj mogli bismo navesti teorijske sporove oko uloge tržišta u nas. Ti su se sporovi javili u onom času kad je trebalo skinuti šapu države s ekonomike i pustiti samoupravno uređenim kolektivima, odnosno sve više samoupravno uređenim radnim organizacijama da se za svoj razvoj, opstanak, pa, prema tome, i za onu dionicu proizvodnje kojom za širu društvenu zajednicu stvaraju materijalna i duhovna bogatstva, same brinu, jer bez toga nema samoupravljanja. Ne može samoupravljanje kao novi društveni odnos, kao prvenstveno produkcioni odnos, postojati i razvijati se ako su uvjeti proizvodnje određeni od neke sile sa strane, ako su određeni od države koja sve propisuje, sve kontrolira, o svemu odlučuje. Na toj osnovi tržište se i u socijalizmu javlja kao ona snaga koja ispravlja državni voluntarizam. Mi smo, dakako, bili svjesni stihijne uloge tržišta, a i toga da tržište često funkcionira kao slijepa sila u društvu: koliko god pridonosi racionalizaciji privrednog razvoja, toliko može rađati nepravde, deformacije i slično.

Čini se da smo se u času kad se otvarao širi prostor tržištu — dakako, tržište u nas još uvijek nije dovoljno razvijeno, ali ne kao stihijsko, već kao kontrolirano tržište, i u tome nam prednjače ne samo socijalističke, nego i mnoge kapitalističke zemlje — u teorijskom pogledu bili približili liberalizmu kao ideologiji slobodnog tržišta i da nam se to onda vratilo i putem političkog pokreta, da su se pojačale tendencije razvijanja liberalne demokracije umjesto samoupravne, da je ideologija liberalizma prodrla i u Savez komunista, našla svoje eksponente i u njegovim rukovodstvima, te se u društvu počela širiti i na štetu marksizma i protiv marksizma.

Slučajno spominjemo liberalnu ideologiju, a mogli bismo za ilustraciju izabrati i neke druge negativne društvene procese koji su dobili prostor zato što određene pojave nisu bile ispravno teorijski sagledane, što je onda otvaralo prostor i za prodor drugih ideologija pored marksističke, pa i na štetu marksističke. Na primjer, ideologija nacionalizma, na svojevrstan način spojena s ideologijom etatizma, u nas je počela stjecati šanse za obnovu, za uspjeh, pa čak i da prevlada u društvu u onom času kad smo spoznali da treba kao alfu i omegu daljeg razbijanja etatističkog socijalizma u korist samoupravnog „oslabiti" državu, i to u prvom redu saveznu državu, koja je do tada imala glavne kompetencije u raspolaganju društvenom akumulacijom i u upravljanju društvenim investicijama. Čini se da su određena teorijska lutanja i zablude pridonijele i tome da se zaboravilo da je naš cilj postupno odumiranje države, a ne njeno jačanje na jednom nivou da bi se oslabila na drugom. Svi smo se suglasili u tome da treba brzo oslabiti, barem u ekonomici, mnoge do tada ključne kompetencije savezne države. A ono u čemu su se javila razilaženja, a time i praktični sukobi, praktične krize, bila su razilaženja u prenošenju državnih kompetencija na organiziranu samoupravu; naime, one su se počele prenositi na republičke države, na općine, na sve što postoji kao državna organizacija i državna institucija, odnosno ako se nije to događalo, onda su se počele prenositi na tako-

zvane otuđene centre ekonomske i društvene moći. I u toj se situaciji i nacionalizam probijao na površinu, i to na apoteozi nacionalne države, na uskrsavanju buržoaskih teorija nacionalnog pitanja, nacionalnog suvereniteta i, općenito, na svođenju ljudske zajednice na odnose među nacijama i na promatranju same nacije kao najsavršenije društvene grupe koja mora vječno ostati i boriti se za svoj identitet.

Da dalje ne ilustriramo! Moramo biti svjesni toga da smo u razdoblju koje je za nama imali i teorijskih padova u marksizmu i praktičnih odstupanja od marksističkih principa. Moramo, dakako, znati da će se to i ubuduće događati. Radi se samo o stupnju naše pripremljenosti, o našim naporima da društvenu teoriju i društvenu praksu što više dovedemo u sklad, da ne budu divergentne, nego da što više korespondiraju.

Posebno bismo nešto rekli o marksizmu na katedrama i za katedrama.

Kao što svi znamo, u nas je marksizam napravio masovan prodor na tlu pobjede socijalističke revolucije, i to u tom smislu da je više ili manje došlo do prenošenja i usvajanja onog oblika marksizma i onog stupnja marksističke svijesti koji je u tom trenutku postojao u prvoj zemlji socijalizma, u Sovjetskom Savezu. A poznato je i to da je marksizam tamo decenijama, zbog društvenog razvitka koji nam je uglavnom poznat, bio ogoljavan i sveden na neku svojevrsnu kanonistiku, na skup ogoljelih dogma, na vrlo vulgarizirana i površna tumačenja ljudskog društva i prirode. To je bio marksizam koji se uveliko bio podržavio i koji se proučavao kao neka vrsta društvene religije, kao neka vrsta vjeronauka i bitno se nije razlikovao od svakog drugog katehizisa, od svake druge religije. To je onaj sadržaj koji su prve generacije školske i studentske omladine u nas usvajale pod nazivom dijalektički materijalizam i historijski materijalizam. Mi smo kasnije počeli odstupati od tih naziva, a nazivi sami po sebi nisu važni. Ali, usprkos svemu, usprkos tome što smo se u društvenoj praksi, pa i u političkoj misli naglo odvajali od marksizma takve vrste i od one društvene prakse koja je rađala marksizam takve vrste — a događalo se to na podlozi historijski značajnog sukoba i razlaza s Informbiroom, kad je naše društvo kao srž marksizma osnažilo teoriju samoupravljanja kao osnovnu teoriju socijalističke revolucije i njenog razvoja u samom socijalističkom društvu — mi smo sve do danas malo pažnje posvećivali obrazovanju marksista koji bi marksizam na katedrama i s katedara počeli drugačije predavati i koji bi potiskivali onaj vulgarizirani marksizam sveden na beživotne i ogoljele dogme. Tako su po sili inercije i u nastavi na sveučilištima i u nastavi u srednjim školama ostali da predaju marksizam (ili su se reproducirali i kasnije na tom istom i takvom „marksizmu" odgajali) mnogi ljudi koji ni dan-danas nisu sposobni predavati marksizam drugačije nego kao ogoljele beživotne dogme, kao društvene apstrakcije što ih ne znaju primijeniti na analizu živoga društva, suvremene društvene prakse i suvremenoga svijeta.

Moramo se pribojavati da se danas, kad se toliko trudimo da marksističku naobrazbu u redovnim institucijama odgoja i obrazovanja po-

jačamo i kvalitetno podignemo, na mala vrata ne vrati ili pak ne ojača i taj i takav „marksizam".

Na drugoj strani, u težnji naše marksističke teorijske misli da negira staljinističku reviziju marksizma bilo je otkrivanja ranog Marxa, vraćanja zaboravljenim tekstovima klasika marksizma, vraćanja onom autentičnom misaonom nasljeđu jednostranim svođenjem marksističkog razvoja samo na razvoj marksizma u Sovjetskom Savezu. U nas su se nanovo otkrivale paralelne struje u marksizmu koje nikad nisu bile podlegle državnoj sili i državnom upravljanju marksizmom: bile su to struje koje su se razvijale u prvom redu u zapadnoj Evropi, a obilježene su i opusima Lukacsa, Korscha, Gramscija, Lefebvrea, Blocha i drugih mislilaca, uključujući i stanovite, marksizmu bliske antropološko-humanističke sadržaje nekih egzistencijalističkih i personalističkih filozofa itd. Međutim, u tom našem vraćanju ranom Marxu i otkrivanju svih tih drugih struja stvaralačkog marksizma u svijetu dogodilo se opet nešto nepoželjno.

Bilo je ispravno da se naša marksistička misao napreže, da se nakon jedne krajnosti kad se počela svoditi na puku apologetiku pretvori u otvorenu i bespoštednu društvenu kritiku. I marksizam na katedrama, koji je negirao „dijamat" vraćao se ranom Marxu, kasnije je evoluirao počinjući od pojma prakse kao temeljnog marksističkog pojma. Ali bilo je to ujedno i jednostrano razvijanje marksizma, kao „čiste" teorije, koja nije dovoljno empirijski zasnovana ili, ako to i jest, onda je u tome vrlo površna i više crpe podatke i primjere iz novina nego iz organiziranog istraživačkog rada na analizi vlastitog društva. Takav je marksizam morao doći u sukob s pokretom koji ga je stimulirao, dijelom je i dolazio, iako mislimo da taj nesporazum nije tragičan i da se može prevladati te da treba nastojati da se prevlada.

U ime apsolutizirane marksističke maksime o kritici svega što postoji taj je put dobrim dijelom, pod nazivom marksizma, vodio i pukoj društvenoj pamfletistici na publicističkom nivou, što ponekad proglašavamo vrhunskim marksizmom.

Iz razloga što smo ih dijelom spominjali, iz raskoraka teorije i prakse, nekih padova teorijske misli, a i lutanja društvene prakse, iz svih tih kriznih trenutaka koje smo proživljavali i proživljavamo, došlo je u nas i do jačeg prodora raznih antimarksističkih i nemarksističkih ideologija, a da marksizam u nas, gledan kao teorijska djelatnost, nije bio sposoban i, rekli bismo, nije ni u ovom trenutku dovoljno sposoban za ofenzivan obračun sa svim tim drugim i tuđim teorijama i ideologijama.

U nas se marksistička produkcija još uvijek svodi pretežno na teorijske interpretacije i reinterpretacije klasičnih marksističkih tekstova, a mnogo je manje aplikativno usmjerena, mnogo je manje usmjerena prema analizi vlastitog društva i suvremenog svijeta, i to analizi koja bi bila vrlo dokumentirana, argumentirana i minuciozno izvedena. To slabi općenito snagu i prodornost marksizma u nas jer se marksizam ne može svesti samo na reproduciranje osnovnih spoznaja, koje ne treba dovoditi u pitanje; marksizam se mora stalno teorijski dokazivati kao

živo, stvaralačko i borbeno učenje formuliranjem novih spoznaja i obogaćivanjem starih.

Mislimo da u tom smislu ne možemo biti zadovoljni našom marksističkom produkcijom jer je više egzegetska i plagijatska u odnosu prema dosadašnjem duhovnom nasljeđu marksizma u svijetu, pa i prijašnjim i dosadašnjim našim vlastitim marksističkim doprinosima marksizmu, nego što je usmjerena prema obogaćivanju tih spoznaja, njihovu revidiranju kad treba, prodoru u nove oblasti kako teorijskog mišljenja tako i teorijske analize postojećeg društva i svijeta.

Naše teorijske i političke diskusije danas su nedovoljno razvijene; nedovoljno je u društvu stimulativna klima za njih, a marksizam ne može živjeti, ne može se razvijati, ne može biti stvaralački pogled na svijet ako neprestano ne razvija borbu mišljenja, ako neprestano na svom vlastitom poprištu ne dovodi u pitanje svoje vlastite formulacije. I tu ima mnoštvo nesporazuma, mnoštvo činjenica, mnoštvo društvenih pojava koje hendikepiraju razvoj marksizma, njegov veći društveni utjecaj.

U našim teorijskim i političkim diskusijama još prevladava metoda diskvalifikacije, međusobnog svađalaštva, sumnjičenja za svaku nepoćudnu misao, optuživanja za subverzivnost i državno neprijateljstvo čovjeka koji je često i doista istinski marksist, a da njegov pogled na određene društvene situacije, određene društvene pojave, odnosno njegovo tumačenje tih situacija i pojava može biti neispravno, što onda treba dokazati u prvom redu diskusijom, idejnom borbom, borbom argumentima za određen pogled.

U nas dolazi i do sporadičnih zabrana knjiga, članaka, do sukoba između političara i teoretičara, koji se svi zaklinju u marksizam, u vjernost marksizmu, komunizmu i socijalizmu. Mislimo da zabrane na toj osnovi treba smatrati nečim što je društveno prolazno i što je izraz činjenice da je naš pokret, a prije svega Savez komunista na njegovu čelu u određenim trenucima bio u defenzivi, da je dolazio u teškoće, da nije bio dovoljno osposobljen da se bori ideološki, te utoliko pokazuje i sklonost za određenim represivnim mehanizmima.

Tješimo se da je to privremeno stanje, a ne trajna metoda idejne borbe u nas i da će, u to moramo vjerovati, ako se bolje organiziramo u bici za marksizam danas i ako bolje budemo ostvarivali naše zadatke u marksističkom obrazovanju, ta nesretna situacija biti to prije prevladana.

U određenim slučajevima neizbježno je ići i na administrativne i represivne mjere, kad ne ostaju druge metode ili kad one ne pomažu. Kada netko, recimo, pod firmom marksizma dovodi u pitanje sve što mi danas ovdje činimo, kad se pod firmom marksizma dokazuje da u ovoj zemlji nikad nije ni bilo socijalističke revolucije, da komunistički pokret nikad ništa pametno nije ni učinio, a ako je učinio, da je to prokockao, onda to, ako ne ide drukčije, treba kao vulgarnu pamfletistiku, uz ostalo, i zabranjivati. Ali, mislimo i na to da je konstelacija snaga i odnosa vodila i tome da se smatra nepoželjnim i nepoćudnim i ono što takvo doista nije, odnosno da su i ljudi koji su dobri teoretičari, a u najdub-

ljem smislu i dobri komunisti i onda kad ne moraju biti članovi Partije, ljudi koji nemaju drugog društva, drugog svijeta i druge orijentacije do ove naše, otpadali sa tog našeg puta zbog nagomilanih nesporazuma i zbog neadekvatnih metoda komuniciranja društvene teorije i društvene prakse, odnosno sukoba između prakse i teorije pokreta.

U tom bismo smislu rekli da je aktualan problem i slaba marksistička izgrađenost našeg političkog i partijskog aparata. Ljudi koji rade u političkom aparatu moraju biti dobri marksisti, moraju se truditi da budu što osposobljeniji marksisti, i osobito kad imaju i kvalifikacije i stvaralački ugled u društvu, onda imaju pravo da u punom smislu budu i teorijski marksisti. A danas su rijetki oni koji su u tome doista na visini.

Ne treba nam marksizam aparata koji bi se svodio na to da svaku dnevnu mjeru politike, bilo državne, bilo društvene bilo partijske, pod svaku cijenu opravdava i dokazuje. Marksizam se time pretvara u dnevnu apologetiku. Moramo što prije prevladati situaciju da se — kad nešto nije u redu, na primjer, u teorijskim radovima, u partijskoj publicistici, u publicistici koja se poziva na marksizam — stvar svede na to hoće li neki funkcionar, bez obzira koliko zna marksizam i na kojem forumu, dati za to kvalifikaciju i onda to skinuti s dnevnog reda zapravo pukom diskvalifikacijom koja se zasniva na snazi političkog autoriteta i trenutne političke klime.

Dakle, mi marksističku borbu mišljenja, borbu za teoriju marksizma, za ideale koji su u marksizmu zapisani moramo proširiti i borbu mišljenja među marksistima ne smijemo svesti na sukob između marksizma aparata i katedarskog marksizma, od kojih svaki ima neke svoje promašaje i zablude.

Nama je danas kao nikada potrebna marksistička interpretacija društvenih problema i društvenog razvoja. Mi smo, možda, masovno (na tom je stupnju bila masovna društvena svijest u nas kad se izišlo iz narodnooslobodilačke borbe) svi očekivali da je socijalističko društvo koje počinjemo graditi nešto vrlo jednostavno, da će taj socijalizam ubrzo stići kao neko društvo primitivno zamišljene pravde i društvenog blagostanja. A socijalizam je, naravno, složeno, još uvijek klasno društvo, doduše reducirano u svojoj klasnosti, u kojem se, ako se ne odigravaju bitni društveni procesi koji socijalizam unapređuju, mogu restaurirati i stari klasni odnosi. Sve se to, uostalom, dijelom događa i u našem društvu. Stoga mi moramo biti sposobni to ne samo objašnjavati, nego i svijest o složenosti i pozadini društvenih kretanja i zbivanja preko marksizma i s marksizmom prenositi na ljude, na široku masu ljudi, na nove naraštaje.

Kao primjer bismo spomenuli relaciju marksizam i samoupravljanje. Činjenica je da u nas ljudi koji često sami sebe smatraju marksističkim sociolozima sve više teorijski promatraju samoupravljanje kao participaciju, kao formalno sudjelovanje radnika u ovim ili onim diskusijama i odlučivanjima. Svođenje samoupravljanja u nas na partici-

paciju u tom smislu da je dovoljno da se radniku dopusti da o nečem formalno odlučuje zapravo je zastupanje antisamoupravnog koncepta razvitka društva, tjeranje vode na mlin tehnobirokratskog monopolizma. Nije toliko bitno razvijati formalno samoupravljanje koliko je bitno promijeniti proizvodne odnose i oligarhijsku strukturu odlučivanja, stvarati takvu armaturu društva koje će počivati na osnovnoj asocijaciji proizvođača. Štošta se oko samoupravljanja i u njemu danas nemarksistički promatra, pa i od onih koji sebe smatraju velikim marksistima.

Aleksandar Todorović

SAVEZ KOMUNISTA I RADNIČKA SVEST

Kada govorimo o razvoju radničke svesti u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu, treba da imamo u vidu sledeće pojave koje predstavljaju osnovne determinante u konstituisanju novih oblika radničke svesti:

1) objektivne društvene uslove, odnosno zakonitosti koje utiču na nastajanje novih oblika svesti;

2) nazadne oblike svesti kod izvesnih društvenih grupa i razvoj novog morala i samoupravne svesti;

3) subjektivne činioce koji doprinose razvoju novih oblika svesti.

U razmatranju navedenih činilaca pokušaćemo da osvetlimo njihovu ulogu i dejstvo u vezi sa konstituisanjem *samoupravne svesti* radničke klase Jugoslavije.

OBJEKTIVNI DRUŠTVENI USLOVI I RADNIČKA SVEST

Razvoj radničke svesti u kapitalističkim društvenim odnosima bio je uslovljen kako objektivnim tako i subjektivnim činiocima. Objektivni društveni činioci koji su se ispoljavali kroz klasni položaj, najamne odnose, stepen eksploatacije predstavljali su osnovne uslove koji su uticali na razvijanje različitih oblika svesti radničke klase. Međutim, za društvenu praksu naročito je važno da osvetli obim uticaja pojedinih činilaca i stepen njihovog dejstva na formiranje različitih oblika društveno-klasne svesti. Dok su u formiranju „stihijskog“ i ekonomskog oblika radničke svesti pretežan uticaj imali objektivni, materijalni društveni uslovi, dotle se na trećem stupnju razvoja radničke svesti pojavljuju novi činioci, partije radničke klase i revolucionari, koji „unose“ političko-teorijsku svest u radničku klasu.

Nesumnjivo da je politička svest proletarijata rasla s razvojem novih organizacionih formi borbe, a i s upotrebom novih elemenata i „oruđa“ (štampa i drugo) koji su doprineli razvoju borbe i razvoju svesti. Međutim, razvijanje političke svesti proletarijata uslovljeno je i političkim vaspitanjem radničke klase. Lenjin je u svome delu *Šta da se radi* isticao aktivan odnos revolucionara nasuprot spontanosti i zaosta-

gao se za unošenje političke svesti u radničke redove.[1] Lenjinovo zalaganje za svestrano političko razgolićavanje predstavlja uslov za vaspitanje političke svesti i za revolucionarnu aktivnost masa:

„Svest radničke klase ne može biti prava politička svest ako radnici ne umeju da reaguju na *sve moguće* slučajeve tiranije i ugnjetavanja, nasilja i zloupotrebe, *ma koje se klase* ti slučajevi ticali; i uz to da reaguju baš sa socijaldemokratskog, a ne s nekog drugog gledišta. Svest radničkih masa ne može biti prava klasna svest ako se radnici na konkretnim i uz to bezuslovno aktuelnim političkim činjenicama i događajima ne nauče posmatrati *svaku* od ostalih društvenih klasa u *svim* manifestacijama intelektualnog, moralnog i političkog života tih klasa; ne nauče primenjivati u praksi materijalističku analizu i materijalističku ocenu svih strana delatnosti i života svih klasa, slojeva i grupa stanovništva. Ko obraća pažnju, pozornost i svest radničke klase isključivo ili makar pretežno na nju samo — taj nije socijaldemokrat, jer je samopoznavanje radničke klase nerazdvojno povezano s potpuno jasnim shvatanjima ne samo teorijskih... tačnije bi čak bilo reći: ne toliko teorijskih, koliko na iskustvu političkog života izgrađenih predstava o uzajamnom odnosu *svih* klasa modernog društva.“[2]

Lenjinovo shvatanje političke svesti radničke klase predstavlja širok obim konstitutivnih elemenata. Lenjin zahteva od radnika poznavanje ne samo materijalnog života drugih klasa, nego i poznavanje njihovog intelektualnog, moralnog i političkog života, to jest poznavanje njihove klasne svesti. Jasnu predstavu o svim ovim elementima (materijalnim i duhovnim) radnička klasa treba da stekne u konkretnim događajima koji predstavljaju raznovrsne manifestacije klasnih društvenih odnosa. Zbog toga je i važna aktivnost revolucionara, koji treba kroz politička razgolićavanja da razvijaju političku i revolucionarnu svest radnika objašnjavanjem događaja i zbivanja u kapitalističkom društvu. Otuda proističe i zahtev koji postavlja Lenjin o unošenju svesti:

„Klasna politička svest može biti donošena radniku *samo spolja,* to jest izvan ekonomske borbe, izvan oblasti odnosa radnika prema poslodavcima. Oblast iz koje se jedino i može pocrpsti to znanje jeste oblast odnosa *svih* klasa i slojeva prema državi i vladi, oblast uzajamnih odnosa među *svim* klasama. Zato se na pitanje: šta da se radi da bi se radnicima donelo političko znanje, ne može davati isključivo i samo onaj odgovor kojim se u većini slučajeva zadovoljavaju praktičari, da i ne govorimo o praktičarima koji su skloni ekonomizmu, naime, odgovor: „Ići k radnicima“. Da bi *radnicima* doneli političko znanje, socijaldemokrati moraju *ići u sve klase stanovništva,* moraju slati na *sve strane* odrede svoje vojske.“[3]

Političku svest kao sistematizovan oblik društvene svesti treba revolucionari da unesu u radničku klasu. Oblast odnosa svih klasa i slo-

---

[1] Lenjin pokazuje kako konkretno treba prići političkom vaspitanju radničke klase na primeru razgolićavanja samodržavlja (V. I. Lenjin, *Šta da se radi, Izabrana dela,* tom 3, Beograd, 1960, str. 271—272).

[2] Ibid., str. 282—283.

[3] Ibid., str. 291.

jeva prema državi i vladi i oblast uzajamnih odnosa među ovim „klasama" predstavlja određenu strukturu koju otkrivaju revolucionari i vođe proletarijata i izražavaju kroz sistematizovane teorijsko-političke stavove koji odražavaju određene odnose.

Koji su teorijski elementi značajni iz Lenjinovih shvatanja o razvoju radničke svesti i kako se mogu koristiti kao orijentacioni metodološki uputi za proučavanje i razvijanje radničke svesti u samoupravnim odnosima?

Pre svega treba da istaknemo sledeće:

1. Novi, samoupravni položaj radničke klase determinira i razvoj nove, samoupravne svesti. Savez komunista Jugoslavije treba da ubrza oformljenje i konstituisanje nove, samoupravne svesti koja nastaje iz određenih odnosa. Zato se idejna i vodeća uloga Saveza komunista sastoji: (a) u borbi za menjanje društvenih odnosa i razvijanje samoupravnih odnosa; (b) u istiskivanju pasivnih, konzervativnih, konformističkih, birokratskih, tehnokratskih i raznih drugih oblika zaostale društvene svesti i u razvijanju novih oblika samoupravne svesti; (c) posebno je važno da SKJ preobražava zaostalu društvenu psihologiju, koja sadrži razne individualističke, malograđanske, egoističke i druge nazadne elemente, u pravcu razvijanja novih i progresivnih shvatanja inherentnih socijalističkoj ličnosti. Transformisanje nazadne društvene psihologije u progresivnom smeru stvara pogodne uslove za izrastanje i razvijanje napredne socijalističke ideologije kod pojedinaca i grupa čija je svest na nižem stupnju. Vodeća, avangardna uloga SKJ ogleda se u svim oblastima društvenog života. Ona se ispoljava u raznim elementima društvene strukture, ekonomske osnove i društvene nadgradnje, kroz praktično delovanje i usmeravanje u pravcu podizanja nivoa društvene svesti pojedinaca i društvenih grupa našeg socijalističkog društva.

2. Radnici u samoupravnim odnosima treba konkretno da upoznaju kako delatnost tako i intelektualne, moralne i političke manifestacije onih društvenih grupa koje predstavljaju kočnicu razvoja samoupravnih odnosa. To su birokratske, tehnokratske, nacionalističke i razne anarholiberalističke grupe.

To znači da treba da upoznaju posebne, egoističke i nazadne interese ovih grupa i da u svim konkretnim političkim događajima i zbivanjima efikasno reaguju na ovakve pojave koje predstavljaju ostatke klasnih odnosa u novom, samoupravnom društvu. Svakako da uspešna borba radničke klase može da se vodi ukoliko se identifikuju grupe i pojedinci koji u raznim sredinama istupaju sa birokratskih, tehnokratskih, nacionalističkih i anarholiberalističkih pozicija.

3. Radničkoj klasi je potrebno saznanje o svim klasama, odnosno o svim društvenim grupama, ostacima preživelih klasa i slojeva i o njihovoj nazadnoj psihologiji koja se reflektuje na različite načine u samoupravnom društvu.

U stvari, treba da se izuče ostaci klasnih odnosa na relaciji: samoupravljanje — birokratija; samoupravljanje — tehnokratija; samoupravljanje — nacionalizam i samoupravljanje — anarholiberalizam da bi

se utvrdili elementi ovih odnosa kako u ekonomskoj osnovi tako i u društvenoj nadgradnji, to jest u političkoj sferi.

4. Uloga Saveza komunista je značajna i za razvijanje samoupravne svesti, odnosno za „unošenje“ svesti u radničku klasu. Usavršavanjem samoupravnih odnosa i participacijom radnika u samoupravljanju nastali su novi odnosi koji determinišu razvoj samoupravne svesti. Međutim, ovakvi odnosi ne deluju automatski na razvijanje svesti. Postoje razni posebni činioci koji mogu da imaju, pored pozitivnog, i negativan karakter i zato je značajna uloga SKJ u konstituisanju nove, samoupravne svesti.

NAZADNI OBLICI SVESTI I RAZVOJ SAMOUPRAVNE SVESTI

Samoupravni odnosi predstavljaju takvu društvenu snagu koja svojim objektivnim delovanjem vrši preobražavanje zaostalih oblika svesti u nove, konstruktivne oblike društvene svesti, u samoupravne oblike svesti. Tradicionalni mentalitet i razna konzervativna i nazadna shvatanja izražavaju određene oblike svesti koji imaju svoju osnovu u samom društvu.

U stvari, u društvenoj strukturi, društvenoj podeli rada i drugim činiocima društvene stvarnosti egzistiraju negativni i nazadni elementi, od čijih uticaja nije pošteđena ni radnička klasa ni njena društvena svest. Naročito zaostali društveni odnosi nose u sebi elemente patrijarhalnih, konformističkih, konzervativnih i drugih nazadnih društvenih shvatanja koji utiču i na svest radničke klase. Ovi elementi, koji negativno deluju na društvenu svest radnika, a i na druge društvene slojeve, istaknuti su i u Programu Saveza komunista Jugoslavije:

„Društveno-ekonomsko uređenje Jugoslavije ne predstavlja ni harmoničnu socijalnu simbiozu ni idiličan poredak, samozadovoljan svojim „krajnjim savršenstvom“. Radnička klasa, osnovna snaga socijalističkog društva, nosi i garantuje socijalistički razvitak. Ali u samoj društveno-ekonomskoj strukturi zemlje postoji i niz ekonomskih, klasnih, političkih i idejnih protivrečnosti, koje u izvesnim uslovima mogu dobiti i antagonistički karakter. U takvim uslovima je nezadrživi, neumitni i usmereni razvitak socijalizma u isto vreme i objektivno usporavan, ograničavan, ispunjen teškoćama i problemima, koji se uvek ponovo moraju rešavati novim idejnim, političkim i materijalnim pobedama socijalističkih društvenih snaga. U tom upravo i jeste dijalektika društvenog kretanja i napretka.“[4]

Stavovi koji su izloženi u Programu SKJ ukazuju na činjenicu da u samoj strukturi socijalističkog društva postoje izvesni negativni činioci koji usporavaju društveni razvitak i na taj način i objektivno uslovljavaju izvesne negativne pojave u društvenoj svesti.

---

[4] *Program Saveza komunista Jugoslavije,* „Kultura“, Beograd, 1958, str. 140.

Treba istaći činjenicu da su duboki koreni tradicionalnog mentaliteta koji se reflektuje kroz lokalističke, partikularističke, nacionalističke i razne druge vidove.

Konzervativna svest se manifestuje u raznovrsnim oblicima, kao što su razna religiozna shvatanja, elementi patrijarhalne svesti, težnja za očuvanjem starih i preživelih običaja i shvatanja, neprihvatanje naprednih ideja, ispoljavanje neprijateljskog stava prema progresivnim društvenim kretanjima. Elementi konzervativizma imaju svoju duboku osnovu u svesti slojeva i klasa koje su istorijski preživele.

Apolitičnost je slična konzervativizmu. Međutim, apolitičnost predstavlja jednu stranu medalje konzervativizma. U stvari, konzervativna svest se može ispoljavati u nekoliko oblika u odnosu na naprednu ideološku svest. To su:

1. Borba za stare ideje i neprihvatanje novih, to jest borba protiv novih shvatanja predstavlja najizrazitiji oblik nazadne, konzervativne svesti.

2. Očuvanje starih shvatanja, ali tolerantnost prema novim. Komponente apolitičnosti su u ovom slučaju ispoljene prema novim shvatanjima, dok prema starim nisu. Ovakav oblik svesti bismo nazvali kvaziapolitičnim.

3. Opšta indiferentnost prema političkom životu. Pasivnost, „psihološka otupelost", izražava takav oblik konzervativne svesti koji je lišen svakog aktivnog delanja. Apolitičnost u ovom slučaju dolazi najviše do izražaja. Međutim, svaki „apolitični" stav ima za podlogu određenu ideologiju, to jest pogled na svet. Zato se i ne može govoriti o nekoj „čistoj" apolitičnosti, već o većem ili manjem stepenu delovanja konzervativnih oblika svesti.

Koreni konzervativne i „apolitične" svesti su u primitivnom mentalitetu, koji je proizvod zaostalih i nazadnih proizvodno-ekonomskih odnosa. I Savez komunista prožimaju izvesni činioci indiferentne političke svesti:

„Snažan prodor malograđanskog mentaliteta u redove SK; formiranje društvenog subjekta u komunisti-borcu trpi sve veći pritisak tendencije ka zatvaranju u privatnu egzistenciju; dosta široka pojava ravnodušnosti i pasivizacije potiskuje revolucionarnu osetljivost i reagovanje; „strah" od neposrednog ulaženja u akciju protiv pojava i njihovih „nosilaca" koji drže neke pozicije komande; „filozofija" nezameranja; spremnost na frazu, ali ne i na akciju, uz tendenciju da se propovedanje opšte politike predstavi kao „društvena aktivnost" itd. — prodor ovog mentaliteta objašnjavan je *nekritičkim omasovljenjem* Saveza komunista, to jest time što je u redove SK ušlo dosta „idejno nezrelih" i čak idejno tuđih ljudi! Gubimo iz vida da je ovim fenomenom zahvaćen i komunista iz redova klase, i komunista visoko marksistički obrazovan, i komunista prekaljen u ilegali i revolucionarnoj oružanoj borbi. Nije, dakle, stvar u tome što je SK postao suviše masovan, već u *privatizaciji*

i u odnosu snaga u borbi s birokratskim tendencijama u svakoj ćeliji društva."[5]

Nesumnjivo je da zaostali društveni odnosi uslovljavaju deformacije u društvenoj svesti, koje se posebno reflektuju na području morala. Ispitivanje ovih pojava (a i drugih) treba da doprinese dubljem sagledavanju korena koji ih uslovljavaju — radi uspešnije borbe naprednih društvenih snaga za njihovo otklanjanje. Kako patrijarhalne, građanske i druge moralne norme deluju na svest socijalističkog građanina? Šta je to što je u njima konzervativno, a šta napredno? Koje elemente i vrednosti ranijih moralnih shvatanja može da prihvati socijalističko društvo i razvija dalje radi konstituisanja socijalističkog morala? Koji su elementi novog u etičkim vrednostima socijalističkog društva? Šta se zbilo u području razvoja moralnih odnosa za dvadeset pet godina socijalizma? Ova pitanja (ni mnoga druga) nisu u nas teorijski i naučno osvetljena.

RAZVOJ SAMOUPRAVNE SVESTI I NASTAJANJE NOVIH MORALNIH VREDNOSTI

U kojim se oblastima društvenog života najpre razvijaju i nastaju nove moralne vrednosti? Koja područja društvenih odnosa predstavljaju najprogresivnije elemente u socijalističkom društvu i time čine okosnicu razvoja novog, socijalističkog morala?

Marks je ukazivao na činjenicu da stvarno duhovno bogatstvo individuuma potpuno zavisi od bogatstva njegovih stvarnih veza. Socijalistička revolucija ukida privatno vlasništvo i omogućuje uspostavljanje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Novi imovinski odnosi uslovljavaju razvoj *bogatstva stvarnih veza individua*, koje se reflektuju u raznovrsnim formama radničkog i društvenog samoupravljanja. Duhovno bogatstvo individua determinirano je bogatstvom objektivnih materijalnih i društveno-političkih veza. Na ovoj društveno-ekonomskoj osnovi razvija se nova, samoupravna svest i nove moralne vrednosti. Radnička klasa je najprogresivnija društvena grupa kako po svome objektivnom tako i po svome subjektivnom položaju i predstavlja osnovnu snagu razvoja socijalističkog društva. Prema tome, radnička klasa predstavlja takvu društvenu grupu u kojoj najpre iščezavaju zastarela moralna shvatanja, a nastaju i razvijaju se nove, socijalističke vrednosti. Malograđanski i građanski individualizam, moralni egoizam i tuđe ideološke sile koje deluju negativno u svesti ličnosti ispoljavaju se u manjem stepenu intenziteta u socijalističkom društvu. Mogućnost realizovanja novog, altruističkog morala, nasuprot buržoaskom individualizmu i egoizmu, leži u samom društvenom biću radničke klase.

Na bazi ovakve društvene svesti i novih ekonomsko-društveno-političkih odnosa razvijaju se nove moralne vrednosti socijalističkog društva. Isto tako, radnička klasa po svome objektivnom položaju u siste-

[5] Mito Hadži Vasilev, *Velika istorijska prekretnica*, „Komunist", 1968, str. 42.

mu radničkog samoupravljanja predstavlja onu društvenu grupu u kojoj se vrši ukidanje razlika između fizičkog i umnog rada. Prema tome, ako bismo pokušali da odgovorimo na prethodno postavljeno pitanje koje glasi: koja je to društvena grupa u kojoj se najviše razvio novi, socijalistički moral? — odgovor bi glasio: to je radnička klasa. Njen položaj u sistemu radničkog i društvenog samoupravljanja objektivno uslovljava mogućnost razvoja najprogresivnijih moralnih shvatanja.

Razvoj takvih moralnih vrednosti kao što su: *nov odnos prema radu, odnos prema društvenoj imovini, uzajamna pomoć u radu, altruizam, životni optimizam, formiranje celovite ličnosti čija se društvena svest razvija i manifestuje putem gazdovanja i upravljanja preduzećem* itd. predstavlja široko polje istraživanja novih etičkih odnosa socijalističkog društva. Nove promene koje su nastale u oblasti društveno-političkih i moralnih odnosa izražavaju u manjem ili većem stepenu dezalijenaciju ličnosti. Zbog toga, kada je reč o otkrivanju novog, progresivnog u moralnim shvatanjima, o poboljšanju i analizi toga novog, njegovom teorijskom uopštavanju, na istraživačima društvenog života leži zadatak da se pozabave ovim problemima. Tvrdnja da su stare moralne norme srušene, a nove, socijalističke još nisu stvorene — ne odgovara istini. Naprotiv, stare još žive (neke su odbačene ili delimično odbačene), modifikuju se i zaodevaju u novo ruho, a u krilu novog, socijalističkog društva razvijaju se i nove etičke vrednosti. Međutim, zaostala naučna svest, takva „naučna svest“ koja lovi činjenice po površini, koja je nesposobna da otkrije suštinske odnose koji leže iza pojavnog i površinskog, koja se ne udubljuje u konkretne naučne analize, nego više „kabinetski“ rasuđuje može da dođe no šablonskog zaključka da su stare norme srušene, a nove nisu stvorene.

Sociološke analize treba takođe da osvetle, na bazi konkretnih empirijskih istraživanja, *razne nijanse i stepene razotuđenja ličnosti na ekonomskom, političkom, moralnom i psihološkom planu.* Socijalistički društveni odnosi ne predstavljaju samo negaciju kapitalističkih odnosa, nego su u stalnom razvoju i prevazilaženju od strane radničke klase, koja putem prakse i naučne svesti evolutivno razrešava suprotnosti i stvara nove i slobodnije odnose.

„Dalji razvitak socijalizma menjaće društvenu strukturu u Jugoslaviji i ona će postepeno gubiti klasna i antagonistička obeležja. Za nju će sve više biti karakteristično sve slobodnije i sve snažnije društveno-ekonomsko ujedinjavanje kakvo traži razvijena podela rada i koje se vrši u skladu sa zajedničkim interesima društva i s ličnim interesima građana. Iz takvog osnova niču elementi jedne nove civilizacije koju svesno grade milioni ljudi prema svojim potrebama.

Iz takvih društvenih i političkih odnosa neizbežno moraju postepeno nicati i novi humanistički kvaliteti u odnosima među ljudima. Nova osnovna društvena uloga fabrika, zadruga, komuna, škola, društvenih organizacija, kao i porodice — sastoji se u razvijanju odnosa iskrenosti, poverenja, čovekoljublja, razumevanja, trpeljivosti, uzajamne saradnje i pomoći, jednom rečju, ljudskih simpatija i drugarstva među ljudima. U tome duhu i na takav način treba u socijalističkim uslovima sve više

da se razvijaju i borba mišljenja, kritika, metodi političke akcije itd. Ne radi se tu o odabiranju između nekoliko partijskih vrhova, kao u buržoasko-demokratskoj državi, već o odnosu prema konkretnim društvenim problemima koji se rešavaju. Čovek se u socijalizmu mora osećati svoj, ali ne kao sebičan i usamljen pojedinac. Čovek postaje svoj, i sve više slobodan, ukoliko više učestvuje u raznovrsnim oblicima zajedničke borbe, saradnje i pomoći, koji su zasnovani na osećanju i uverenju zajednice da je čovek najveća vrednost."[6]

Na taj način, humaniziranje ljudskih odnosa na ekonomskom, društveno-političkom, moralnom i psihološkom planu realizuje dezalijenaciju ličnosti. Spoznavanjem tendencija društvenih kretanja i delovanjem u skladu sa objektivnim zakonitostima ličnost postaje slobodna.

Radnička klasa stvara nove proizvodne odnose, samoupravne odnose. Praktičnom delatnošću poboljšava i usavršava samoupravne odnose. *A to znači da je radnička klasa najbitniji činilac u sklopu novih odnosa koji se razvijaju.* Prema tome, kada govorimo o novoj moralnoj svesti koja nastaje u samoupravnom društvu, neophodno je da je tražimo u klasi koja „vuče društvo napred", koja krči nove puteve razvitka i koja u razrešavanju brojnih objektivnih suprotnosti izgrađuje norme i vrednosti zasnovane na najprogresivnijim tokovima društvenog razvitka.

ULOGA SKJ U UNOŠENJU SVESTI U RADNIČKU KLASU

Radnička klasa samosvešću spoznaje društvene odnose u kojima se nalazi i transformiše ih, menja i uvodi nove odnose. Time ona menja i samu sebe i svoju svest. Radnička klasa je totalni društveni fenomen. Ona je „subjekt i objekt".

Đerđ Lukač je naglasio da totalitet ne određuje samo objekt, nego određuje i subjekt saznanja. Buržoaska nauka posmatrala je društvene fenomene sa gledišta individue. No, takvo polazište ne vodi nikakvom totalitetu. Ono najčešće vodi samo nečem fragmentarnom: „činjenicama" bez međusobnih veza ili delimičnim apstraktnim zakonima.[7]

Međutim, dok je buržoaska nauka orijentisana više na individualno, pojedinačno, na određene fragmente, to jest na isečke stvarnosti, dotle je marksistička nauka orijentisana na celinu, na svestrano razmatranje pojava, to jest na totalitet.

Lukač je pod totalitetom shvatao subjekt koji misli o sebi. Na taj način subjekt kao totalitet, pošto misli o sebi, istovremeno nužno misli i o objektu kao totalitetu. Po Lukaču, sa gledišta totaliteta kao subjekta jedino mogu da se postave klase u modernom društvu.[8]

Ove misli značajne su i danas u metodološkom pogledu. Radnička klasa, subjekt koji misli o sebi, spoznaje sebe kao objekt u novim, socijalističkim odnosima. Radnička svest kao najprogresivnija ideološka

[6] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd., str. 142—143.

[7] Vidi: Georg Lukacs, *Historie et Conscience de Classe*, Paris, 1960, str. 48—49.

[8] Ibid., str. 49.

snaga utiče na menjanje društvenih odnosa. Međutim, izmenom objekta, to jest objektivnih društvenih odnosa, menja se i spoznavalački subjekt, dakle, radnička klasa i njena svest. Radnička klasa je subjekt-objekt, to jest posebni totalitet. Spoznavanjem društvenih odnosa ona spoznaje širi totalitet, globalno društvo. Ali istovremeno ona spoznaje i sebe, svoje mesto i ulogu u sistemu određenih društvenih odnosa. U stvari, spoznavalački subjekt spoznaje kako opšte tako i posebne totalitete u okviru određenog društva.

Koje mesto zauzima SKJ u odnosu na radničku klasu kao subjekt--objekt? SKJ predstavlja avangardni i najprogresivniji deo radničke klase. On je, u stvari, parcijalni deo subjekta-objekta, to jest radničke klase:

„Komunisti nisu sekta, misionari, koji preziru neposredne interese i odvajaju se od te elementarne društvene snage. Ali, oni ne mogu biti ni zastupnici svakog trenutnog i parcijalnog iteresa, bez obzira na njegove društvene posledice, bez obzira na to kuda vodi, šta znači za celinu klasnog pokreta. Stoga komunisti nisu ni utopisti. Oni vode borbu da se oslobode one snage, oni elementi novog produkcionog odnosa i njihovi nosioci, koje u okrilju društva postoje i koje sopstvenim automatizmom još nisu osigurane od opasnosti degeneracije — birokratske uzurpacije. To je spoj objektivnih tendencija koje su date u produkcionom odnosu i revolucionarne akcije."[9]

Spoznaja i transformisanje određenih odnosa (samoupravnih odnosa) od strane SKJ i radničke klase uslovljeni su dvema grupama činilaca: (a) praktičnom delatnošću kroz procese proizvodnje i samoupravljanja i (b) teorijsko-ideološkom aktivnošću SKJ.

Metodi kojima se služi SKJ u razvijanju svesti radničke klase obuhvataju širok dijapazon praktično-političkih i teorijskih postupaka. O tome drug Tito na Devetom kongresu u referatu kaže:

„Od komunista se ne očekuje samo prava riječ, već uz nju — i smjela, odlučna akcija, koja će čitavom društvenom i političkom životu davati nove podsticaje i pokretati sve progresivne društvene snage da jačanjem samoupravnih odnosa mijenjaju postojeće stanje, da ostvaruju težnje i interese radničke klase i svih radnih ljudi.

No, Savez komunista se još nije dovoljno odlučno postavio u ideološkoj borbi protiv socijalizmu tuđih strujanja u našoj zemlji. Prakticizam u našoj svakodnevnoj aktivnosti jedan je od uzroka što komunisti nisu do sada posvećivali potrebnu pažnju na suzbijanju raznih, nama tuđih, ideja i skretanja koja nisu bezopasna za naš samoupravljački sistem. Da bi komunisti bili sposobni da se sa uspehom odupiru takvim tendencijama, oni moraju i sami da se ideološki dovoljno naoružaju marksističkim znanjem."[10]

Elementi koji su značajni kako za teorijsku borbu tako i za praktično-političke akcije zahtevaju od komunista viši stepen samostalnosti i inicijative. A da bi se to postiglo, neophodno je sticanje odgovaraju-

[9] *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije,* Beograd, 1969, str. 406.
[10] Ibid., str. 90—91.

ćeg znanja iz raznih oblasti društvenog života i obezbeđivanje jedinstva komunista u ideološko-političkom pogledu. „Unošenje“ svesti u radničku klasu i druge društvene slojeve mogu postići članovi SKJ ako poseduju odgovarajuće kvalitete. A to je neophodno za uspešne akcije jer se novi odnosi mukotrpno razvijaju krčeći nove puteve samoupravnog socijalizma. Određeni splet objektivnih suprotnosti (pozitivnih i negativnih) deluje na radničku klasu i druge društvene grupe i može da uspori razvoj samoupravljačke svesti. Ti činioci se ispoljavaju na raznovrsne načine. Oni izazivaju i određene posledice u društvenoj svesti:

„U uslovima kada je robna proizvodnja još deformisana administrativno-birokratskom intervencijom i kada se njene protivrečnosti time uvećavaju, kada nepovezano samoupravljanje još nije ovladalo celinom reprodukcije niti ravnomernijim uslovima privređivanja i raspodele, javljaju se aspiracije za monopolskim iskorišćavanjem sopstvenog položaja i težnje ka grupnoj svojini. Sistem raspodele je pod pritiskom dveju krajnosti: uravnilovke i težnje za privilegijama. Protivrečnosti se javljaju i u okrilju radničke klase i povezane su sa realnim položajem pojedinih njenih delova, još postojećim raskorakom između ostataka njenog najamnog bića i položaja upravljača, kao i sa osobenostima njenog istorijskog formiranja (zanatski karakter, dvostruke osnove socijalne egzistencije pojedinih slojeva radnika-seljaka, nivo kvalifikacione strukture). Privatno-svojinski odnosi u određenim sferama delatnosti takođe su izvor egoističkih težnji koje se ispoljavaju u prisvajanju čija osnova nije lični rad.“[11]

Zaostali oblici svesti reflektuju se u određenim slojevima radničke klase. Oni predstavljaju kočnicu u nastajanju novih, samoupravnih oblika svesti. Uravnilovka je karakteristična za utopijske oblike svesti radničke klase. Težnje za određenim privilegijama imaju svoj koren i izvor u klasnim društvenim sistemima. Egoistički interesi pojedinaca i izvesnih grupa su uslovljeni privatno-svojinskim odnosima koji egzistiraju u socijalističkom društvu. U ovakvim društvenim uslovima i sa ovakvim konzervativnim i regresivnim oblicima svesti ima da se bori SKJ radi razvijanja nove, samoupravne svesti radničke klase i drugih društvenih grupa. SKJ mora da vodi borbu kako protiv raznih izvora koji determiniraju zaostale oblike svesti tako i protiv prevaziđenih samoupravnih odnosa koji postaju kočnica daljeg razvoja socijalističkog društva. Samoupravljanje zahteva neprekidno usavršavanje i razvijanje sve demokratskijih odnosa. Oblici raspodele koji ne dovode do adekvatnog nagrađivanja prema radu, problemi koji se ispoljavaju na terenu stručnog rukovođenja i raznih načina samoupravnog odlučivanja, delovanje neformalnih grupa koje svoje posebne, parcijalne interese nameću kao opšte — predstavljaju određene protivrečnosti koje se manifestuju u samim samoupravnim procesima. Te protivrečnosti nameću Savezu komunista široko polje delatnosti radi njihovog razrešavanja:

„U društvu u kome deluju snažni parcijalni interesi, koji rađaju suženu svest, društvu u kome još postoje tendencije održavanja biro-

[11] Ibid., str. 394.

kratizma i privatno-svojinske tendencije, delovanje ostataka starog društva, njegove ideologije, kao i pritisak spoljnih klasno-birokratskih snaga, radničkoj klasi i svim društvenim snagama objektivno je potrebna avangarda kao idejna snaga i politička organizacija. Potrebna je snaga koja izražava celinu interesa pokreta i predvodi u borbi protiv svih otpora prema samoupravljanju i neposrednoj socijalističkoj demokratiji, snaga koja svojom naprednom teorijom, progresivnim idejama, otkriva mogućnosti daljeg kretanja napred i koja je organizuje da bi se te ideje pretvorile u delo."[12]

Uloga SKJ u „unošenju" svesti u radničku klasu ispoljava se na taj način što Savez komunista ukazuje radničkoj klasi i drugim društvenim grupama na „celinu interesa pokreta" koji se oličava kroz samoupravljanje. Ukazivanje na „celinu interesa" treba da doprinese ukidanju nazadnih primesa u svesti pojedinaca koji svoje posebne težnje i egoističke interese suprotstavljaju zajednici. U stvari, jednostrano shvaćeni interesi pojedinaca koji se suprotstavljaju zajednici (užoj ili široj) nisu ništa drugo nego elementi individualističkog i nazadnog morala koji ima osnovu u privatnoj svojini. Zato se pred SKJ postavlja pitanje promene svojinskih odnosa kroz razne oblike samoupravljanja. Ukoliko se menjaju odnosi u bazi, utoliko će biti uspešnija i plodotvornija borba za promene u društvenoj svesti.

Funkcija SKJ u razvijanju radničke svesti ostvarivaće se pretvaranjem određenih ideja u stvarnost. Radnici i pripadnici drugih društvenih grupa prihvataće ideje komunista ako se na konkretnim primerima, to jest kroz samoupravljačku praksu, uvere u njihovu efikasnost i validnost.

Kao što je uloga radničkih partija bila efikasna u kapitalizmu jer su one budile svest i borile se za interese radnika, to jest za ublažavanje eksploatacije (u određenim etapama) ili za ukidanje najamnih odnosa, isto tako SKJ se bori u današnjim uslovima za usavršavanje samoupravnih odnosa koji treba da eliminišu kako ostatke najamnih odnosa tako i elemente nazadnih shvatanja u svesti proizvođača-samoupravljača.

Dijalektičko prevazilaženje starih odnosa i stvaranje novih predstavlja osnovnu praktičnu akcionu delatnost komunista u raznim oblastima društvenog života. Biti svestan reformator društva znači biti revolucionar koji neprestano traži u postojećim odnosima klice novog i razvija ih i podiže na viši stepen. Takva praktična delatnost je sastavni deo, određeni subjektivni činilac u sklopu objektivnih društvenih zakona koji su nužna podloga nove, samoupravne svesti.

Mogućnost bržeg oformljenja i konstituisanja samoupravljačke svesti determinisana je objektivnim okolnostima, to jest sistemom samoupravnih odnosa. Prema tome, u „unošenju" teorijsko-političke svesti u radničku klasu Savez komunista potpomažu i takve objektivne okolnosti koje nužno orijentišu proizvođače-samoupravljače u pravcu „samo-

---

[12] Ibid., str. 396.

osvešćivanja". Radnička klasa, ili, bolje reći, klasa proizvođača-samoupravljača, jeste „objekt", realitet u kome deluju društveni zakoni koji prožimaju sam „objekt" i transformišu ga u progresivnom pravcu. Radnička klasa kao „subjekt" otkriva u samoupravnim procesima najprogresivnije tendencije kretanja i utiče na njihov razvoj. Avangarda radničke klase, SKJ, parcijalan je deo „subjekta-objekta". U SKJ skuplja se kao u žiži saznanje o najbitnijim komponentama objektivnih tendencija kretanja. Osvetljavajući te tendencije kretanja, SKJ ih kanališe u pravcu daljeg i demokratskijeg razvoja samoupravnih odnosa i na taj način omogućuje brži razvoj samoupravljačke svesti kao značajnog činioca socijalističkog društva.

Milorad Muratović

SAVEZ KOMUNISTA JUGOSLAVIJE KAO FAKTOR KOHEZIJE I SOCIJALNE INTEGRACIJE

Namjera nam je da u sklopu ove teme elaboriramo elemente za sljedeće dvije hipoteze:

(1) Postoji plodna korelacija između efikasnosti avangarde u ostvarivanju kohezije i socijalne integracije i osiguranja jedinstva teorijske avangarde utemeljene na naučnom marksističkom saznanju, bitnim interesima radničke klase i dostignutom iskustvu u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Stoga se Savez komunista danas određuje kao najrazvijenija svijest radničke klase i jezgro stvaralačkih snaga što se bore za slobodnu zajednicu udruženih proizvođača, odnosno kao faktor kohezije i socijalne integracije. Opravdano je da se upitamo: koji relevantni momenti čine sklop sadržaja na kojima Partija ostvaruje idejnu koheziju i društvenu integraciju, odnosno šta čini sadržaj vodeće i usmeravajuće uloge Saveza komunista Jugoslavije u ovom trenutku?

(2) Idejno-politička efikasnost i akciona mobilnost Saveza komunista Jugoslavije je bitno uslovljena stepenom razvijenosti unutrašnjepartijskog života. Revolucionarna organizovanost avangarde nije mehanička konstrukcija, nego je uvijek povezana sa stepenom razvijenosti klasne svijesti. Demokratski centralizam kao temeljni princip te organizovanosti jeste instrument za osiguravanje idejnog jedinstva avangarde i za pretvaranje ideologije Saveza komunista Jugoslavije u samoupravnu praksu. To znači da se ovdje pitamo: kako i kojim instrumentima Savez komunista Jugoslavije ostvaruje svoju ukupnu društvenu funkciju?

Oskudnost relevantne iskustvene i teorijske građe te ograničena namjena ovog priloga bar unekoliko opravdavaju samo djelomičnu elaboraciju, po našem mišljenju, krucijalnih elemenata u promišljanju skiciranih hipoteza.

I

Sadašnji društveni trenutak jugoslovenskog socijalizma karakterističan je po tome da se svi aspekti revolucije ispoljavaju istovremeno (sa istim intenzitetom) i u novom „liku". U isti mah se javljaju: politički, ekonomski, proizvodno-tehnički, kulturni, socijalni, moralni, idejni, na-

cionalni i internacionalni aspekt revolucije, što nije bila karakteristika ranijih perioda društvenog razvoja (pedesetih godina posebno se akcentuje politički, a polovinom šezdesetih godina ekonomski aspekt revolucije — privredna reforma). Ali, ni jedan od ovih aspekata ne javlja se u tradicionalnom izdanju.

Tako, politički aspekt revolucije ima dva ključna elementa: razvijanje socijalističkog samoupravljanja i borbu protiv antisamoupravnih i kontrarevolucionarnih ideologija i njihovih nosilaca (nacionalizma, liberalizma, tehnobirokratizma, etatizma i drugih). Osnovne oznake snaga kontrarevolucije jesu: to su ideologije otuđenog rada; bore se protiv radničke klase, njenih bitnih interesa i svih političkih organizacija, u prvom redu Saveza komunista Jugoslavije, a za vaninstitucionalne oblike djelovanja; bore se pod „barjakom" samoupravljanja, ali protiv klasne suštine samoupravljanja (samoupravljanje je postalo velika ideja u istorijskom smislu riječi, te o tome moraju da vode računa i njegovi protivnici); nikada se ne oslanjaju na svoj narod, nego na velike sile i njihove agenture; uvijek nastoje da iskoriste omladinu kao manipulativno sredstvo za ostvarivanje svojih uskih interesa i ciljeva. Svim protivnicima samoupravljanja je na čelu „socijalizam", a na začelju antisocijalizam. Pristalice tih snaga su svi oni pojedinci u radnoj organizaciji koji se zalažu da se od radnika otuđuju sredstva i rezultati njihovog rada, odnosno koji nastoje da radnik ne odlučuje o bitnim pitanjima života i rada radne organizacije (raspodjela dohotka, informisanje, ostvarivanje lične i kolektivne odgovornosti, stalno školovanje, solidarno rješavanje zajedničkih problema), ukratko, svi oni koji sprečavaju da se „sve knjige otvore radnicima".

Ekonomski aspekt revolucije ima takođe dvije bitne dimenzije: (a) razvijanje materijalnog i ličnog činioca društvene reprodukcije na taj način da se ostvari neposredan odnos između radnika i sredstava za proizvodnju u „liku" osnovnih organizacija udruženog rada i neposrednost između materijalne proizvodnje i drugih sfera društvenog rada (takozvana nadgradnja i vanprivreda) na taj način da se ove sfere uključuju u samoupravljanje i (b) razvijanje skladnog odnosa na relaciji minuli — živi rad — višak rada na način koji će osigurati ekonomsku i političku kontrolu organizovane radničke klase nad cjelokupnim procesom društvene reprodukcije.

„Novi lik" proizvodno-tehničkog aspekta revolucije ispoljava se u težnji njenog subjekta da se proizvodne snage razvijaju u rukama samoupravno-udruženog rada. I što se one brže razvijaju u rukama udruženog rada, to više služe za zadovoljavanje opštedruštvenih potreba, za osiguravanje univerzalnog razvoja proizvodnih snaga i brže dobijaju „ljudski lik". Tako, na primjer, 27 integrisanih radnih organizacija u SR Bosni i Hercegovini pojavljuju se kao nosioci razvoja u 36 nerazvijenih opština u ovoj Republici („Energoinvest", UNIS, RMK, „Šipad", „Soko", „Rudi Čajavec", „Hepok", „Mladen Stojanović" i druge).

Kultura i stvaralaštvo u svom razvoju se temelje na bitnim interesima radničke klase.

Socijalni aspekt revolucije ima tri dimenzije: raspodjela prema radu, raspodjela prema potrebama u nekim područjima života (obrazovanje, kultura, zdravstveno, penzijsko i invalidsko osiguranje) i socijalističko-samoupravna solidarnost u zaštiti i daljem razvijanju tekovina revolucije (samoupravljanje, bratstvo i jedinstvo, zajedništvo, federalizam državne zajednice). Tako solidarnim rješavanjem određenih potreba radnika u radnim kolektivima („besplatan" topli obrok, troškovi obrazovanja, stručnog usavršavanja, solidarno rješavanje stambenog pitanja, smještaja u dječja obdaništa i vrtiće djece roditelja koji imaju nizak lični dohodak, omogućavanje školovanja djeci roditelja sa najnižim primanjima), što je inicirano odlukama 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pismom druga Tita, osigurava se svođenje socijalnih razlika na razlike u ličnom radnom doprinosu, što je nužno razvijati kao princip raspodjele prema rezultatima rada.

Moralni aspekt revolucije sadrži: lično učešće u razvijanju socijalističkog samoupravljanja kao uslova ljudske slobode, sreće i progresa; odgovoran odnos prema radno-proizvodnim obavezama i permanentnom obrazovanju, uključujući i marksističko obrazovanje; osiguravanje provođenja principa da svi radni ljudi žive od svoga rada; zalaganje da se stalno razvija Savez komunista Jugoslavije kao avangarda radničke klase i socijalističkog samoupravljanja.

Svi napredni i progresivni radni ljudi imaju naglašen interes da se stalno razvija i da stalno jača Savez komunista Jugoslavije, u čemu se ispoljava idejni aspekt naše socijalističke revolucije.

Klasična formula: nacija = vladajuća klasa = država ne obezbjeđuje ni objašnjenje, a pogotovo rješenje klasno-nacionalnog fenomena u prostoru socijalističkog samoupravljanja. Naprotiv, suprotno tradicionalnom toku istorije, u našem prostoru se afirmacija radničke klase javlja kao osnova istinske afirmacije nacije, ali samo u uslovima socijalističkog samoupravljanja kao sistema društva.

Internacionalni aspekt u našim uslovima uključuje ostvarivanje radničko-klasnih i nacionalnih interesa, ali i interesa međunarodnog radničkog, progresivnog, humanističkog i oslobodilačkog pokreta u svijetu.

Cjelina ovih aspekata čini bitne interese radničke klase. Otuda jedino ovaj totalitet osigurava klasnu sadržinu socijalističkog samoupravljanja i sadržaj vodeće i usmjeravajuće uloge Saveza komunista kao faktora integracije i socijalne kohezije. Moglo bi se reći, parafrazirajući Lenjina, da pred revolucionarnim subjektom u jugoslovenskom prostoru danas postoji samo jedan zadatak, a to je da ukaže i ubijedi, osposobi radničku klasu i radne ljude da shvate, prihvate i neposredno učestvuju u kooperaciji, integraciji i upravljanju svim društvenim institucijama. Jer svi aspekti socijalističke revolucije javljaju se u socijalističkom samoupravljanju kao svojevrsnoj diktaturi proletarijata, odnosno u „liku" socijalističkog samoupravnog integruma.

II

Od 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma druga Tita imamo istorijski zadatu situaciju da reafirmišemo demokratski centralizam promišljen metodom i logikom Lenjina. Razvoj demokratskog centralizma kao metoda organizovanja i načina djelovanja Saveza komunista Jugoslavije može se misliti jedino u kontekstu bitne funkcije i sadržaja vodeće uloge avangarde, o čemu je dato nekoliko elemenata u prvom dijelu ovog priloga.

Suprotstavljanje demokratskom centralizmu danas se ne iskazuje u klasičnom vidu: pravljenjem raskola između demokratije i centralizma, odnosno suprotstavljanjem ova dva momenta u dijalektičkom sklopu. Osporavanje, negiranje i onemogućavanje principa demokratskog centralizma ispoljava se u liberalističkoj formi, u obliku organizacionog oportunizma i savremenog sektaštva, zatim u „liku" formalizma, verbalizma i slično.

Liberalistički pristup akcentuje činjenicu da sadržaj sam od sebe daje nove oblike zanemarujući marksističko saznanje da se sadržaj i forma nalaze u dijalektičkoj povezanosti te da i forma može da pomogne razvijanje novih sadržaja (na primjer, aktivi proizvođača unose nove sadržajne momente u fukciju Saveza komunista).

Isto tako, postoji organizacioni oportunizam i svojevrsno sektaštvo prema primjerenom razvijanju oblika akcionog i idejno-političkog povezivanja komunista u mjesnim zajednicama, opštinskim organizacijama, društveno-političkim organizacijama, prosvjetnim i kulturnim institucijama itd. Tako, na primjer, veoma se sporo ostvaruje stav Treće konferencije SKJ o organizovanju komunista u omladinskim organizacijama ili stav iz Akcionog programa Druge konferencije SKJ o akciono-političkom djelovanju komunista u mjesnoj zajednici. Oportunizam dolazi do izražaja i u vezi sa organizovanjem komunista u integrisanim sistemima, a iskazuje se u intencijama da se organizovanjem komunista u formi klasičnog rukovodstva (komitet, sekretarijat i slično) poboljša njihova efikasnost preko hijerarhijskog lanca. Istovremeno postoji opasnost stihijskog organizovanja u tim cjelinama, a izražava se u nastojanju da se onemogući efikasan način horizontalnog i vertikalnog povezivanja. Obje ove tendencije su podjednako štetne. Prva dovodi do stvaranja centralističkog i tehnobirokratskog načina odlučivanja, dok druga smjera ka autarkičnosti, parcijalizaciji, preferiranju parcijalnih na račun zajedničkih interesa. I jedna i druga tendencija isključuju idejno-političko i akciono djelovanje iz cjeline samoupravljanja kao neposrednog i integralnog društvenog odnosa. Do rješenja ovog problema moguće je dospjeti samo ako se pođe od osnovnih tendencija u razvoju proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Kao što se dijalektički odnos: konkretni — društveni rad, društveno upotrebna — društveno prometna vrijednost, pojedinačni — zajednički rad, individualna — društvena produktivnost, način proizvodnje — način raspodjele, proizvodnja vrijednosti — razmjena vrijednosti, potrebni rad — višak rada, prosta — proširena reprodukcija, podjela rada — različite kombinacije organizacije rada,

pojedinačni — ukupan radnik (koji, po Marksu, ima „oči i uši i sprijeda i pozadi") može razriješiti jedino na prostoru neposrednog samoupravljanja kao društvenog sistema, isto tako je logično da bez aktivnosti organizovanog člana Saveza komunista nema aktivnosti foruma i organa. Aktivnost foruma i organa javlja se kao rezultat pojačanog aktiviteta članstva, a ne obrnuto. Ovdje se otvara pitanje: kako brzo i efikasno skratiti vrijeme od pokretanja inicijative do usvajanja zajedničkog stava komunista integrisane cjeline (ponegdje period usaglašavanja traje i do pola godine), kako ostvariti efikasnu kontrolu provođenja donesenih stavova i utvrditi pojedinačnu i kolektivnu odgovornost? Ali to su taktičko-tehnička, a ne koncepcijsko-strategijska pitanja. Savremena informatika, razvoj stručnih službi, razvoj naučnoistraživačkih centara, javnih tribina i drugo omogućavaju da ova i druga pitanja dopru do zadovoljavajućeg odgovora.

Formalizam u radu i djelovanju ispoljava se u tvrdnji da je dovoljno da se usvoje zaključci, donesu stavovi, a da drugi to treba da provedu. Otuda ima znatan broj pasivnih i neutralnih članova u SKJ, koji nisu uključeni u aktivan politički život. Ovdje se otvara potreba idejno-političke diferencijacije kao uslova idejnog jedinstva SKJ. Procesi diferencijacije treba da idu u dva smjera: diferencijacija sa onim nosiocima partijskih knjižica koji su na suprotnim idejnim pozicijama i diferencijacija u odnosu na takozvane neutralne i pasivne članove. Principijelni stavovi i praktični rezultati u pogledu prvog smjera diferencijacije poznati su i snažno su došli do izražaja posebno poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ. Međutim, kada je riječ o tokovima diferencijacije na aktivne i pasivne članove Saveza komunista, tu nismo zabilježili značajnije rezultate. Istina, primjenjujući principe demokratskog centralizma, jasno je šta tu treba učiniti. Za to postoje tri solucije: osposobiti pasivne članove za akciju i uključiti ih u aktivan politički život. U vezi s tim postoji neposredna i konkretna odgovornost svakog člana i svake organizacije Saveza komunista. Zatim, ako se u tome ne uspije, treba preporučiti pasivnim članovima da sami napuste SKJ. Ako se ne uspije ni u prvom ni u drugom rješenju, tada su organizacije dužne da isključe neutralne i pasivne članove iz SKJ. Pošto je Savez komunista avangarda radničke klase, a ne masovna politička partija, u njenom sastavu ne može biti mjesta za neutralne niti za pasivne članove. Svaki član SKJ je kadar u sredini gdje „živi i radi". Ovdje dospijevamo do saznanja o potrebi razvijanja kritike, samokritike i borbe mišljenja kao instrumenta za ostvarivanje idejnog jedinstva SKJ. U drugu ruku, iskazuje se potreba razlikovanja između manjine i frakcije u Partiji. Frakcija djeluje uvijek na suprotnoj idejnoj platformi. Manjina mora provoditi odluku većine. U protivnom se pretvara u frakciju. Većinu i manjinu treba misliti u skladnoj povezanosti elemenata koji osiguravaju vodeću ulogu i jedinstvo SKJ (jedna organizacija čini manjinu u odnosu na opštinsku organizaciju, opštinska u odnosu na gradsku, republička u odnosu na Savez komunista Jugoslavije).

Verbalizam u ostvarivanju principa demokratskog centralizma ispoljava se kroz ponavljanje stavova viših organa ne vodeći računa o kon-

tekstu okolnosti u kojima te stavove treba provoditi. Otuda su svi organi u SKJ veoma odgovorni za razvijanje efikasne kontrole provođenja zaključaka što ih oni donose. Tu se kao značajno pitanje postavlja razvijanje primjerene stručno-analitičke, dokumentacione, informativne i propagandne službe, koja je danas na niskom nivou tehničke opremljenosti, metodsko-organizacione i marksističke osposobljenosti, a posebno je na neodrživom i neprimjerenom nivou produktivnosti rada.

U ovom slijedu promišljen, lik člana SKJ dobija posve nove akcente. Lik savremenog komuniste ima bar četiri aspekta: radni, politički, moralni i idejni. Radni aspekt čini aktivan odnos prema radno-proizvodnim obavezama i stalnom obrazovanju, uključujući i marksističko osposobljavanje. Politički aspekt lika komuniste iskazuje se kroz efikasnost u borbi za socijalističko samoupravljanje, a protiv antisamoupravnih snaga i kontrarevolucionarnih ideologija. Moralni aspekt lika komuniste ostvaruje se kroz borbu za raspodjelu prema rezultatima rada, socijalističku solidarnost i zaštitu klasnih interesa, bratstvo i jedinstvo, zajedništvo i slobodu naših naroda kao osnovne tekovine revolucije. Izuzetna je odgovornost komunista da osiguraju primjeren socijalni, nacionalni, starosni i drugi, a posebno politički sastav Saveza komunista kao uslov za pretakanje ideologije SKJ u samoupravnu praksu, u čemu se ispoljava idejni aspekt lika savremenog komuniste.

Ovih nekoliko teorijskih naznaka i iskustvenih uopštavanja daju mogućnost da se zaključi da SKJ vrši integrativnu i kohezionu funkciju utoliko ukoliko se potvrđuje kao avangardna snaga u razvijanju marksističke teorije, u osiguravanju pretpostavki za ostvarivanje interesa radničke klase putem njene organizovane političke, ekonomske, kulturne i druge samodjelatnosti i u stalnom uozbiljenju prakse socijalističkog samoupravljanja kao sistema društvenih odnosa. Demokratski centralizam kao instrument za osiguravanje idejno-političkog jedinstva, akcione mobilnosti i političke efikasnosti u neposrednoj je sponi sa stepenom razvijenosti klasne svijesti, te zato dobija vidove ispoljavanja primjerene funkciji avangarde i novom sklopu društvenih okolnosti.

Milan Mali

AVANGARDA I USTAVNE PROMENE

Ustav je danas jedno od centralnih pitanja društvenog života i preobražaja, pa se gotovo prirodno nameće pitanje o odnosu revolucionarne avangarde i Ustava. Ustav i njegove promene se tiču bitnih procesa u društvu, pa je jasno da to ne može mimoići ni Savez komunista.

Savez komunista, kao revolucionarna avangarda radničke klase i nosilac samoupravnog socijalističkog preobražaja, određuje se prema svim društvenim pitanjima, pa i prema Ustavu, a u određenom smislu bi se moglo reći i naročito prema Ustavu. A čim jedan revolucionarni subjekt uspostavlja i ima odnos prema određenom elementu društvenog preobražaja, on mora da trpi i uticaj iz tog odnosa.

Stoga se može reći da od činilaca koji će bitnije uticati na sadržinu rada i na delovanje Saveza komunista treba istaći u prvom redu nove ustavne i društvene promene. Te promene se odnose na najbitnija pitanja društvenih odnosa, društvene reprodukcije i društvenih funkcija i zahvataju sve društvene strukture i sve socijalne pozicije. Normativni preobražaj je značajan, a stvarni će zavisiti od toga koliko će socijalni nosioci preobražaja, pre svega radnička klasa, biti u stanju da dosegnu svoju ustavnu sliku, koliko praksa bude težila misli. U tome će dobrim delom biti izražen i sadržan i problem Partije.

Savez komunista se odredio prema tim promenama još u toku izrade Ustava jer je bio nosilac ideološkog i idejno-političkog procesa iz koga je proizašao novi ustavni sistem. Ustavne promene predstavljaju „materijalizaciju" osnovnog i dugoročnog klasnog, revolucionarnog interesa radničke klase.

U procesu stvaranja ideološke i idejno-političke osnove novih ustavnih rešenja Savez komunista je morao da se obračuna sa određenim antisocijalističkim tendencijama (pre svega sa nacionalizmom — separatističkim i hegemonističko-centralističkim). Isto tako, Savez komunista je u procesu vršenja novih ustavnih promena morao da trpi uticaj i tehnobirokratizma, anarholiberalizma i dogmatizma, a činjenica da je do ovakvih rešenja došao svedoči da je u tim sukobima stalno odnosio pobedu. Borba protiv tih tendencija je imala dvostruko pozitivno dejstvo: „provocirala" je dalji razvoj naše ideološke orijentacije i Savez komunista se akciono i idejno-politički učvršćivao. U ovom drugom po-

gledu Savez komunista Jugoslavije se učvrstio kao jedinstvena klasno-revolucionarna snaga, naročito osnaživši funkciju demokratskog centralizma i samostalnu odgovornost svih svojih delova.

Tačke iz kojih se može teorijski određivati i realno uspostaviti odnos između Saveza komunista i novih ustavnih i društvenih promena jesu: (a) Savez komunista je revolucionarna avangarda radničke klase i (b) Savez komunista je koheziona snaga društva odgovorna za samoupravni socijalistički karakter društvenih odnosa i društvene reprodukcije i za razvoj u celini. Nove ustavne i društvene promene se u bitnom tiču ta dva elementa Saveza komunista.

Prvo, ustavni i društveni preobražaj omogućuje samoorganizovanost i samodelatnost radničke klase pre svega kroz udruženi rad i delegatski sistem. Revolucionarna diktatura proletarijata data je konkretno-istorijski u samoupravljanju kao dominantnom društvenom odnosu utemeljenom u udruženom radu i u neposrednom ostvarivanju vlasti radničke klase kroz delegatski sistem. Koliko god ove promene bile na glavnom putu razvojnih tendencija koje počinju još od uvođenja samoupravljanja u našem društvu, toliko one danas znače jedan nov kvalitet u smislu neposrednog organizovanja radničke klase i ostvarivanja svih istorijski „dospelih" zadataka njenog samooslobođenja. Realizacija Ustava i stvarni samoupravni društveni preobražaj će u bitnom zavisiti od toga kako se radnička klasa bude organizovala i delovala, a u tome je sadržana i pozicija i odgovornost revolucionarne avangarde. Kako se socijalistička revolucije sve više realizuje kao delo same radničke klase, a ne kao posredovanje birokratije, tako raste i uloga i odgovornost Saveza komunista u istorijsko-revolucionarnom smislu kao avangarde radničke klase, a protiv opasnosti i tendencija njenog pretvaranja u instrument birokratskog društvenog sloja i odnosa. I radnička klasa i Savez komunista se pomeraju prema svojoj istorijsko-revolucionarnoj poziciji: radnička klasa postaje stvarni hegemon društvenog odnosa i nosilac proširene reprodukcije, a Savez komunista istinska revolucionarna avangarda radničke klase. U tome je sadržan dublji odnos Saveza komunista i ustavnih i društvenih promena, čija će praksa biti utoliko raznovrsnija i bogatija ukoliko je dublje ostvarivanje te suštine, ukoliko su raznolikiji i specifičniji društveno-istorijski uslovi kroz koje se taj proces realizuje. No, u tome je sadržana i ona druga, povratna strana tog odnosa: baš u borbi za realizaciju novih ustavnih i društvenih promena, za stabilizaciju materijalnih osnova novog ustavnog i društvenog života, koje su pre svega u udruženom radu kao istorijskom obliku kroz koji se rešava prisustvo i vladavina radničke klase i krči put ostvarivanju diktature proletarijata, vrši se i adekvatan preobražaj i razvoj samog Saveza komunista.

Još u jednom smislu je dalji ustavni i društveni preobražaj od posebnog značaja za Savez komunista. Novim ustavnim kategorijama o „razmeni rada", o „samoupravnim sporazumima" i „društvenim dogovorima" otvoren je prostor i izražen osnovni, klasno-istorijski karakter procesa socijalne revolucije u kome radnička klasa, oslobađajući sebe, oslobađa i čitavo društvo. Vrši se dublji socijalni preobražaj u kome

se radni društveni slojevi po svom materijalnom i društvenom položaju sve više približavaju radničkoj klasi, i to delatnošću pre svega same radničke klase. Taj proces ima klasno-revolucionarnu sadržinu, te se oslanja na revolucionarnu avangardu radničke klase. Stoga nije u pitanju samo prosta primena ustavnih normi, već ona primena ustavnih normi koja u isto vreme izražava društvenu revoluciju, koja znači realizaciju revolucionarnih ciljeva društvenog preobražaja.

Imajući oba ta elementa u vidu — i samodelatnost radničke klase i socijalni preobražaj u kome se radni društveni slojevi sve više približavaju materijalnom i društvenom položaju radničke klase i s njom sve više artikulišu svoje interese — Savez komunista uspostavlja svoj odnos prema Ustavu.

Drugo, Savez komunista je najodgovorniji faktor ukupne samoupravne socijalističke reprodukcije i koheziona snaga društva. Uloga tog elementa u vezi sa novim ustavnim i društvenim promenama raste. Novi procesi izražavaju rastuću demokratizaciju društva koja traži i koheziju na novim osnovama i u novoj sadržini. Autonomnost i sve veća samostalnost u delovanju pojedinih činilaca samoupravnog društveno-političkog sistema zahtevaju jedinstvenu usmerenost društvenih procesa, izraženih u njihovom samoupravnom socijalističkom karakteru, koji su određeni istorijskim i svakodnevnim interesima radničke klase.

To se tiče bitne društvene pozicije Saveza komunista kao revolucionarne avangarde radničke klase i revolucionarne društvene snage. Empirijski se to, baš u vezi sa rastućom demokratizacijom društva, postavilo u pitanju takozvanog mešanja ili nemešanja Saveza komunista. Najnovijim razvojem Savez komunista je u punoj meri rešio to pitanje i skinuo lažne ili naturene dileme. Savez komunista mora realizovati svoju ulogu na onaj način i onim sredstvima kako to realna društveno-istorijska situacija i klasni sadržaj socijalističke samoupravne demokratije traži. Savez komunista mora socijalističku samoupravnu demokratiju realizovati kao klasno pitanje — kroz samoupravljanje i vlast radničke klase, i u tome je sadržan i istorijski određen sam način ostvarivanja njegove društvene uloge.

U isto vreme raste autonomnost društvenih i političkih subjekata, pa i njihova odgovornost u okvirima u kojima vrše funkciju, a i u širim okvirima, pa i odgovornost za celinu. U pitanju je sam karakter pojedinih socijalnih i političkih funkcija (udruženog rada, komune, republike, autonomne pokrajine, federacije). Ta činjenica i socijalno-istorijski ciljevi prema kojima su ti procesi upućeni u bitnom tangiraju neke značajne elemente u razvoju i delovanju Saveza komunista, koji je nosilac društvene kohezije i samoupravne socijalističke usmerenosti društvenog razvoja i preobražaja.

Savez komunista mora pre svega da stalno jača, da razvija i primenjuje svoju osnovnu idejno-političku orijentaciju, da razvija sebe kao jedinstveni revolucionarni organizam preobražaja i ukupne društvene akcije. Stoga raste značaj onih principa i odnosa koji Savez komunista jačaju kao jedinstvenu revolucionarnu organizaciju. Dvadeset prva sednica Predsedništva SKJ, koja je od izvanrednog značaja za razvoj SKJ

kao jedinstvene revolucionarne organizacije radničke klase, jeste odgovor na potrebe i izazove koje je praksa ustavnih i društvenih preobražaja pod dejstvom datih materijalnih i socijalnih uslova postavila. To je odgovor na opasnosti i tendencije ideološke i političke dezintegracije Saveza komunista Jugoslavije, na pokušaj njegovog svođenja na „labilnu koaliciju republičkih i pokrajinskih saveza komunista".

Realizacija ustavnog sistema „počiva" na jednom stanju društvenih odnosa, organizovanosti i svesti. Ustav vidi društvo u njegovoj mogućnosti, u njegovoj revoluciji. Na primer, delegatski sistem traži i pretpostavlja jaku bazu, kao što je sistem političke reprezentacije zahtevao moć nad bazom. To uključuje borbu protiv jednostranog empirizma i tehnokratskog pragmatizma, zatim protiv partikularizma i drugih tendencija koje iskrivljavaju autentičan radničko-klasni sadržaj društvenih preobražaja. Ustav polazi od „čistih kategorija" radničko-klasne vlasti i samoupravljanja, a one se mogu ostvariti samo borbom i revolucionarnim preobražajem.

Ustavni sistem u procesu ostvarivanja živi kao ideološko i političko pitanje. To je ona vrsta normativne realnosti koja je ideološka i politička par excellence jer definiše najviše, dakle, klasno-istorijske ciljeve i interese. Stoga „uvođenje" ustavnog sistema u život znači neprestano ideološko i političko angažovanje. U datim društveno-istorijskim uslovima ne može se samo sa pozicije jednog interesa interpretirati ustavna sadržina. U sukobu interesa javlja se i njihova međusobna konkurencija i konkurencija njihovih interpretacija, od kojih svaka računa na svoje ostvarivanje dovodeći time „svoj" interes na vlast ili do vlasti. Međutim, usred tog sukoba interesa stoji radničko-klasni interes kao istorijski najjači, a u datom samoupravnom društveno-političkom sistemu i kao vladajući, a tu stoji i revolucionarna avangarda kao nosilac one društvene interpretacije (ideološke i političke) koja ima istorijsku prednost i neprestano pobeđuje. Naravno, ta interpretacija, pošto nije data u mirnom i beskonfliktnom prostoru, mora uvek biti i aktivno data, dakle, mora da bude sposobna da tuče svaku interpretaciju koja joj se suprotstavlja ili joj otima prostor. U tome je sadržana značajna razvojna strana Saveza komunista. Realna borba protiv ideologije birokratizma, tehnokratizma, nacionalizma, liberalizma, protiv dogmatizma i neostaljinizma i nije ništa drugo. Sve ono što se suprotstavlja radničko-klasnom interesu, suprotstavlja se i društvenoj ulozi Saveza komunista. Anarholiberalizam je u tom smislu „provala" klasno tuđih interesa i interpretacija, kao što je to i nacionalizam, a tehnokratizam je neposredno potiskivanje radničko-klasnih interesa i shvatanja. Dakle, to je u osnovi jedan isti trend u odnosu na bitno istorijsko i revolucionarno pitanje uloge i vlasti radničke klase.

Savez komunista nije samo ustavni činilac, već i unutrašnji faktor realizacije Ustava. Stoga bi se moglo reći da naš ustavni sistem na neki način „podrazumeva" klasno-revolucionarnu ulogu Saveza komunista, kao što izražava konkretno-istorijsku (samoupravno-socijalističku) formu diktature proletarijata. Odnos između Saveza komunista i ustavnog sistema nije klasičan odnos između političke partije i ustava jer ni

jedan pol tog odnosa ne izražava klasičnu (buržoasko-demokratsku) prirodu problema, iako ni Savez komunista ni Ustav nisu dati van istorijsko-klasnog odnosa društva, njegovog razvoja, nego baš u njemu.

U društvu neprestano iz „nove“ i „stare“ materijalne osnove nastaju brojni interesi, koji su u međusobnom suprotstavljanju i sukobu i ne odnose se jednako prema klasno-istorijskom razvoju društva. Ustav u sebi, kao odredišni, nosi radničko-klasni interes i prema njegovim potrebama izvodi principe i institucije. Stoga primena Ustava podrazumeva vladavinu radničko-klasnog interesa, odnosno dominaciju radničke klase u društvu. Savez komunista je revolucionarno-istorijski faktor tog procesa i u tome je njegov dublji odnos prema Ustavu, ne samo prema jednom određenom institutu, već prema Ustavu u celini.

Savez komunista mora umeti da Ustav koristi kao instrument revolucionarnog društvenog preobražaja „stavljajući“ i sebe samog u takvu društvenu poziciju koja obezbeđuje što brže dolaženje do cilja kojem kao revolucionarna snaga teži i čiju funkciju vrši u sadašnjici. Stoga on mora da teži maksimalnom ostvarivanju Ustava. Ali, Savez komunista time što se prema Ustavu odnosi kao prema sredstvu revolucionarne društvene akcije i preobražaja ne sme da ugrožava humanističku i inspirativnu širinu Ustava kao povelje radničke klase i širokih narodnih slojeva.

Ustav stimuliše samodelatnost radničke klase, a tome teži i Savez komunista. Isto tako, Ustav omogućuje da radnička klasa neposredno utiče na državu, pa u tom smislu ona može bolje i neposredno da „disciplinuje“ državu da vrši još istorijski neophodne funkcije zaštite tekovina revolucije. Utoliko Savez komunista može bolje da ostvaruje i proces demokratizacije društva ne ostavljajući bez zaštite dosadašnje tekovine socijalističkog razvoja. Stoga Savez komunista može sve stabilnije da se razvija kao vodeća idejno-politička snaga društva koja ne vrši neposredno vlast, ali stimulacijom neposredne akcije radničke klase „dežura“ nad ostvarivanjem klasno-revolucionarne sadržine i funkcije vlasti. Time što ne vrši neposredno vlast, revolucionarna avangarda ne slabi svoj istorijski odnos prema njenoj revolucionarno-klasnoj funkciji, već je sve više „prebacuje“ na radničku klasu neposredno i time se više približava ciljevima kojima istorijski teži.

Pitanje Ustava je pitanje socijalističke samoupravne demokratije. Stoga nas odnos prema Ustavu uvodi u sva osnovna pitanja samoupravnog socijalizma, a kad je reč o revolucionarnoj avangardi, onda gotovo u sva pitanja njenog razvoja i ostvarivanja njene uloge. Naravno, ne mogu se sva pitanja Partije posmatrati i izvoditi iz Ustava i njegovog ostvarivanja.

Gligorije Zaječaranović

MARKSIZAM U DANAŠNJOJ SITUACIJI I SAVEZ KOMUNISTA

Činjenica da je marksizam idejna osnova SKJ i da je ideolo
SKJ ideologija marksizma razvijenog i primenjenog u našim speci
nim uslovima ukazuje na ogroman značaj marksizma za delatnost i
vot SKJ i njegovih članova. Sasvim je jasno, međutim, da različiti
lazi marksizmu mogu imati uticaja na usmerenost i sadržaj delatn
u SKJ i u društvu uopšte. Zato je neophodno uzeti u obzir savrem
situaciju marksizma uopšte i posebno u našoj zemlji. To može pom
u bližem određivanju odnosa prema marksizmu.

Radi boljeg snalaženja i orijentacije u raznolikim prilazima mar
zmu i u njegovim različitim interpretacijama u današnjim uslovima
ophodno je imati na umu prisutnost i delotvornost marksizma danas gc
vo u celom svetu. Kao ideologija i kao nauka marksizam ima izvanreda
odlučujući značaj u društvenim zbivanjima. Otuda se njime moraju
nekad baviti i oni koji ga ne prihvataju, pa čak i njegovi ogorčeni
prijatelji. Ali, naročito je značajna činjenica da se samom marksiz
danas veoma različito prilazi i da se on toliko različito interpretira
je već postalo uobičajeno reći kako svako ima svoga Marksa, što, ra
me se, ne treba shvatiti bukvalno. To što se marksizam danas prihv
i brani ili, pak, kritikuje i negira u toliko mnogim i tako međusob
različitim varijantama zaslužuje posebnu pažnju, a ne samo obično
nenađenje i čuđenje. Poneke ekstremne interpretacije ne samo da se m
đusobno ogromno razlikuju, nego se čak uzajamno isključuju, a p
stalice tih suprotnih polova intelektualnog prilaza marksizmu bore
među sobom doista kao nepomirljivi protivnici, što ukazuje na ozbiljn
sporova i spornih pitanja. Ta borba u okviru samog marksizma ujedno
znak njegove istorijske pobede. Pošto je u osnovi nadvladao druge ide
logije, zahvativši osnovne progresivne snage savremenog sveta, — k
što ih je još ranije intelektualno-teorijski prevazišao samom svojom p
javom i osnovnom intencijom, temeljitošću i sistematičnošću, — sa
njegovi protivnici nastoje da se predstave kao pristalice kako bi
mogli „iznutra“ boriti protiv njega. Tu je pojavu, tada više kao mogu
nost, još Lenjin uočio: „Dijalektika istorije je takva da teoretska pobe
marksizma primorava njegove neprijatelje da se *prerušavaju* u marks

ste. Iznutra truli liberalizam pokušava da sebe oživi u obliku socijalističkog oportunizma."[1]

Nije teško naslutiti da su takve „pristalice" spremne na saradnju i savez sa desničarskim snagama i sa svakom građanskom idejnom i političkom strujom koja je voljna i sposobna da pomogne u borbi protiv progresivnih socijalističkih snaga i komunizma kao njihovog glavnog protivnika. Razume se da ta istorijska borba može da poprimi i vid borbe suprotnih koncepcija „u okviru" marksizma. To, svakako, treba imati u vidu kada se razmatra borba među marksistima (ili „marksistima") „različitih orijentacija", a koja je ponekad toliko žestoka da se može pomisliti da se radi o borbi klasnih protivnika u sferi ideologije.

Pogotovo treba imati u vidu da neke struje „marksista" stvarno ne vode nikakvu borbu protiv građanskih i uopšte nemarksističkih teorija i ideologija. Štaviše, između pojedinih struja „marksista" i izvesnih buržoaskih idejnih i teorijskih tokova ili pojedinačnih mislilaca postoji sasvim dobro razumevanje i saradnja, bez obzira na antisocijalističku i antikomunističku orijentaciju ovih drugih.

Već i ovo što je rečeno ukazuje na to da se okolnosti u kojima marksizam danas postoji i razvija se veoma mnogo razlikuju od nekadašnjih, u vreme njegovog nastanka. Protekli period, od vremena postanka marksizma do danas, neobično je bogat događajima koji istoriju savremenog čovečanstva čine naročito uzbudljivom i zgusnutom. Radikalnost i masovnost savremenih revolucija, kao i učestalost i žestina ratova i sukoba daleko nadilaze sve slične događaje u prošlosti. Tehnološki i industrijski razvoj dobio je ogromno ubrzanje. Pronalasci često zastarevaju i pre nego što su praktično primenjeni i provereni. Za razvoj i primenu nove tehnike potrebna su sve veća sredstva, a vek njene upotrebe je sve kraći. Ubrzani razvoj nauke nagomilava nova saznanja. Ulaganja u nauku su sve veća, a naučni život sve organizovaniji. Prirodno je očekivati i brže promene u društvenim odnosima i društvenom životu uopšte. A radikalne promene u produkcionim i drugim društvenim odnosima moraju izazivati oštriji raskid s prošlošću. Ovakvi društveni tokovi izazivaju paniku kod ponekih tradicionalista. Sve to još više komplikuje ionako već znatno složenu borbu ideologija i pogleda na svet u savremenoj situaciji čovečanstva.

Razume se, mora se imati u vidu da nikako nije reč o borbi i nadmetanju samo ideja i teorija. Kao što znamo iz istorijskog iskustva, a o tome govori i marksistička nauka o društvu, iza određenih socijalnih ideja i shvatanja obično se skrivaju ili se u njima izražavaju konkretni interesi određenih društvenih slojeva, klasa i grupa. Marks kaže „da se „ideja" uvek brukala ukoliko je bila različna od „interesa" "[2]. Slično je i Lenjin pisao: „Ljudi su uvek bili i uvek će biti glupe žrtve obmane i samoobmane u politici dok god ne nauče da iza svake moralne, religiozne, političke, socijalne fraze, izjave, obećanja traže *interese* ovih ili onih

[1] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* knj. I, „Kultura", Beograd, 1948, str. 66.
[2] K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica,* „Kultura", Beograd, 1959, str. 135.

klasa."[3] Moć, uticaj i rasprostranjenost takvih ideja je u tesnoj zavisnosti od interesa koje izražavaju. Izražavajući interese određenih društvenih klasa, slojeva ili grupa, ideje predstavljaju njihove zastave i simbole. U tom smislu se one mogu prepoznati po svome značenju, prodornosti i uticaju u društvenom životu, mada to nije ni u kom slučaju lako.

Kao što se osnovni interesi ljudi kao pojedinaca i kao pripadnika klasa ili grupa u današnjem društvu razlikuju od interesa iz vremena liberalnog kapitalizma, tako se razlikuju i njihove ideje i shvatanja. Individualistička ideologija liberalizma, koja je u borbi protiv srednjovekovne, teistički zasnovane ideologije i odgovarajućih hijerarhijskih društvenih odnosa imala određene zasluge, danas, u savremenom kapitalizmu, nije više naročito privlačna ni za svoje osnovne nekadašnje socijalne nosioce. I u nedavnoj prošlosti je ona izvlačila deblji kraj u sukobu sa totalitarističkim ideološkim koncepcijama nacionalsocijalizma i fašizma. Ona se često morala upravo svojim bivšim protivnicima, pa i religiji, obraćati kao svojim saveznicima u borbi protiv savremenih progresivnih ideologija i postala je glavni ideološki protivnik komunizma i marksizma. Otuda, s obzirom na istorijsku perspektivu društvenog razvoja i osnovne interese današnjih suprotstavljenih klasa i grupa, nije opravdano očekivati bilo kakve sinteze između socijalizma i marksizma, s jedne strane, i liberalizma, s druge strane. Anarholiberalističke predstave su u tom pogledu potpuno pogrešne i duboko štetne za socijalističke snage. One ometaju realizaciju socijalističkog programa i svojim apstraktnim humanizmom suprotstavljaju se marksističkom i komunističkom realnom i praktičnom humanizmu koji je usmeren prema radničkoj klasi kao osnovnoj progresivnoj društvenoj snazi, a ne prema nekim posebnim „pravima" i „sposobnostima" izvesnih elita ili pojedinaca. Nije nikako čudno niti je nesporazum to što predstavnici raznih varijanata liberalizma pružaju otpor sadašnjoj politici i „novoj inicijativi" SKJ usmerenim na uklanjanje konkretnih nedostataka i na ostvarivanje konkretnog programa i ciljeva socijalističkog razvoja našeg samoupravnog društva.

Marksizam je još na svome izvoru i početku, u Marksa, bio nastao kao „duhovno oružje" i „glava" proletarijata u borbi za opšteljudsku emancipaciju, mada proletarijat tada još nije bio u centru društvenih zbivanja, nego se tek probijao. Danas, kada je on postao osnovna snaga društvenog progresa, nema nikakve osnove i razloga za to da bi marksizam tražio druge glavne subjekte revolucije koja iz postojećeg stanja treba da vodi ka komunizmu. Oni koji se sada opredeljuju za druge, marginalne snage kao pokretače i nosioce revolucije u tome svom marginalizmu radikalno napuštaju same osnove marksizma i postavljaju se u stvari protiv njega i protiv komunističkog programa i cilja.

Ne sme se zaboraviti da su upravo klasna borba radničke klase u internacionalnim razmerama, pobeda socijalističkih revolucija i uspesi međunarodnog radničkog pokreta u ostvarivanju socijalističkih ciljeva,

[3] V. I. Lenjin, op. cit., str. 63.

makar delimično, čak i u okviru samih kapitalističkih zemalja, doveli do snažne afirmacije marksizma i ogromnog povećanja interesovanja za njegovo proučavanje. Rezultat toga je to što marksizam nije više potcenjen od mnogih građanskih ideologa, istoričara i teoretičara. Naprotiv, čak i oni ga intenzivno proučavaju, makar i u cilju njegovog pobijanja, to jest borbe protiv njega.

Štaviše, marksizam je kao dijalektička i materijalistička filozofija, kao sistematska i dosledna teorija, dobio značajna priznanja od strane mnogih građanskih filozofa i naučnika zbog svojih prednosti. Intenzivno i mnogo se prevodi i čita marksistička literatura, naročito dela klasika marksizma, pišu se rasprave i monografije i brane se doktorske disertacije o marksizmu. Po svemu tome se marksizam nalazi u centru interesovanja i predstavlja najuticajniju filozofiju i ideologiju u savremenom svetu.

Usled toga marksizam često privlači pažnju pristalica drugih filozofskih pravaca, idejnih struja i političkih pokreta. Ponekad neki od njih napuštaju svoje ranije orijentacije i prelaze na pozicije marksizma ili mu se bar približavaju. Nastaju idejne interferencije, preplitanja i prožimanja raznih misaonih tokova i tekovina i pokušaji izmirenja suprotnih ideja i principa. To, razume se, može imati izvesne implikacije u političkim kretanjima. Na osnovu specifičnih pristupa marksizmu, s gledišta raznih pravaca, njihovih teorijskih stavova i metodoloških principa, nastale su i različite interpretacije marksizma, od kojih su neke bliže izvornome marksizmu, a druge u osnovi ne napuštaju stanovište građanske filozofije i ideologije. Tako su nastala sagledavanja i poimanja marksizma s gledišta tomizma (ili neotomizma), pozitivizma, egzistencijalizma i personalizma, fenomenologije, strukturalizma, filozofije nauke i psihoanalize. Štaviše, u nekim varijantama poimanja i „razvoja" marksizma posebno dolaze do izražaja direktni i snažni uticaji pojedinih filozofa. Tako se može govoriti o hegelijanskom marksizmu, kao i o hajdegerovskom, markuzeovskom, sartrovskom ili, pak, staljinističkom marksizmu itd. Doduše, na taj način nastaju katkada interesantne intelektualne tvorevine i filozofski značajna dela. Ali, ako se pri tome napuštaju ili ne shvate i ne usvoje bitni principi Marksove materijalističke dijalektike i marksističkog shvatanja sveta, društva i čoveka, pa se umesto toga zadrže ili usvoje stavovi bilo koje građanske ideologije i teorije, što kod neupućenih može stvoriti utisak kao da se radi o nečem „novom" i „originalnom", onda to može predstavljati upravo unazađivanje i destrukciju marksizma, a ne njegovo unapređivanje i razvoj. Marksizam se ne može razvijati izneveravanjem njegovog duha i napuštanjem bitnih sadržaja koji predstavljaju osnovni deo epohalne svesti savremenog čovečanstva.

Doduše, ima shvatanja da se i u samome izvornom marksizmu nalaze mogućnosti za ideološke i teorijske diferencijacije. Međutim, čini se da to nije igralo odlučujuću ulogu u formiranju različitih pravaca mišljenja i struja u okviru najšire shvaćenog pojma marksizma. Naravno, sasvim je razumljivo što nastaju razlike u shvatanjima kako u intelektualnom razvoju neke ličnosti tako i u mišljenjima raznih ličnosti koje

pripadaju istoj idejnoj struji, što je uslovljeno raznim faktorima. kao što su sami osnivači marksizma više puta isticali, a što je, izgl neshvatljivo kritičarima marksizma, Marks i Engels, a sa njima i njin, slagali su se u osnovnim pitanjima marksističke ideologije i na što je i omogućilo konstituisanje marksizma kao idejnog i kao rev cionarnog političkog pokreta.

Ono osnovno i suštinski značajno u marksizmu predstavljaju: terijalistička dijalektika, kao najopštiji naučni metod i teorija, jalektički i materijalistički marksistički pogled na svet, dru i čoveka, naučni socijalizam i komunizam (kao cilj, pokret i njeg teorija) i socijalističko-humanistička vrednosna orijentacija, ne samo apstraktno-teorijsko (verbalno) opredeljenje, nego i kao realna i pı tična usmerenost na realizaciju novih društvenih odnosa i novog čoveka, u saradnji sa osnovnim progresivnim socijalističkim snag, današnjice, imajući u vidu da je upravo radnička klasa odlučujuća ga socijalističkog preobražaja društva. To su ujedno glavne linije graničenja sa antimarksističkim i antikomunističkim shvatanjima i hovim predstavnicima.

Prema tome, iako pojedini motivi, problemi, aspekti, teme, k gorije pružaju mogućnost za različite prilaze, interpretacije i jednos na razvijanja, koja mogu biti vrlo korisna i sadržajna, sve to neće n da se odredi i označi kao napuštanje marksizma i njegovo iskrivlja nje ili falsifikovanje dokle god se misaoni tokovi kreću u navede opštim okvirima, u skladu s duhom marksizma i dokle god su zasnovan njegovim osnovnim principima. U tom pogledu postoje mnoga pitanj okviru marksističke teorijske misli koja su zbog svoje „udaljenosti" praktičnog života i dnevne politike i akcije organizovane avanga gotovo nebitna za njenu delatnost. Zato sporovi o takvim „čisto" teo skim pitanjima ne moraju tangirati realni komunistički i radnički kret, uticati na njegovu akciju i ostvarivanje istorijskih ciljeva. U t smislu može se reći da postoji čak izvesna ravnodušnost u svakom kretu prema izvesnim teorijskim pitanjima, mada se pri tome dešav promašaji u oceni praktičnog značaja pojedinih pitanja i uticaja društvenu aktivnost različitih načina njihovog rešavanja. U stvari, oma često se teorijska pitanja uopšte potcenjuju i to označavamo prakticizam i pragmatizam, koji su, nesumnjivo, vrlo štetni, pored os log, i zbog toga što se na taj način zanemaruje teorijska perspekt istorijskog kretanja i smisao za vrednosti koje su suštinske i neodvoj od socijalizma i komunizma.

Posebno je značajno to što je marksizam danas zahvatio šir mase u celom svetu i time je postao materijalna sila. On je to pos u prvom redu kao ideologija radničkog pokreta i uopšte progresiv snaga savremenog sveta. Ali upravo u tome se nalazi jedan od osnov razloga različitog shvatanja, interpretiranja i razvijanja marksiz Budući da postoje ogromne razlike među pojedinim zemljama, država i regionima, sasvim je razumljivo da primena marksizma u raznim k jevima i zemljama nije ista. Kao što je poznato, naročito je Lenjin is cao da će putevi u socijalizam biti različiti. A to je potpuno prirod

jer različitim uslovima odgovaraju različita sredstva i načini njihove upotrebe, iako se pri tome može težiti ka realizaciji istih fundamentalnih ciljeva i vrednosti. Otuda postoje različiti prilazi marksizmu i s gledišta posebnosti i specifičnosti uslova u kojima se primenjuje ili želi primeniti marksizam.

Dato stanje proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, posebna istorija i kulturna tradicija, različiti nasleđeni oblici ideologije (moral, religija, filozofija itd.) nisu bez uticaja u odnosu na to kako će se poimati, interpretirati i dalje razvijati marksizam, šta će se u njemu posebno isticati, a šta zanemarivati itd. U tom pogledu je svaka do sada sprovedena socijalistička revolucija imala svoje karakteristične osobenosti i specifičan tok. Zato se s pravom govori o različitim modelima izgradnje socijalizma. Razlike su očigledne i ne moraju se posebno dokazivati mada se prema njima mogu zauzimati različiti stavovi s obzirom na značaj stečenih iskustava, efikasnost metoda itd.

Kada se govori o modelima socijalizma (sovjetski, jugoslovenski, kineski, kubanski itd.), to podrazumeva i određene razlike u poimanju i tumačenju marksizma. Iako se pri tome može poći od jednog te istog idejnog izvora, koji se potom dalje usložnjava, razvija ili, možda, shvata jednostrano, razlike koje naknadno nastaju mogu biti i veoma krupne. One su velike naročito na planu praktične delatnosti, pa i u onim područjima koja su u najtešnjoj vezi i uzajamnoj zavisnosti s političkom i društveno-ekonomskom praksom.

Zanemarimo li greške i jednostranosti koje se pri tome događaju, možemo konstatovati da se na ovaj način marksizam može više ili manje stvaralački razvijati i obogaćivati, teorijski i praktično. Ovo obogaćivanje i dalje razvijanje marksizma doći će do izražaja naročito onda ako se održava i razvija povezanost s naukama i naučnim metodima, posebno u proučavanju i menjanju društvene stvarnosti. U tom smislu se može reći da svaka nova revolucija daje svoj bitan doprinos teoriji i praksi marksizma.

Prema tome, radnička klasa i socijalističke snage svake zemlje, a naročito avangardna partija, moraju biti zainteresovane za konkretna naučna proučavanja društvene stvarnosti, društveno-istorijske situacije i odnosa političkih snaga s gledišta istorijskog razvitka imajući u vidu i tradiciju i sve promene koje se odvijaju. Naime, kao što Marks veli, „stvari se moraju uzimati onakve kakve jesu, tj. interes revolucije mora se ostvarivati na način koji odgovara promenjenim okolnostima“[4]. Na taj način, polazeći od naučnog i idejnog fonda marksizma, a oslanjajući se na naučno proučavanje društva u svakoj novoj situaciji, svaka partija razvija svoju teoriju i ideologiju. To joj pomaže u borbi za realizaciju opštih socijalističkih ciljeva i vrednosti. U tom smislu se može govoriti o marksizmu kao jedinstvu u razlikama. Izvorni marksizam je ono jedinstvo, koje je opšte i zajedničko dobro, ali koje se može prema raznim uslovima razvijati u raznim pravcima i tako dalje obogaćivati. Pri tome one razlike koje nastaju na osnovu posebnosti i specifičnosti uslova ne

---

[4] K. Marks, *Pisma Kugelmanu*, „Kultura“, Beograd, 1951, str. 22.

treba suprotstavljati jedne drugima. One dobijaju značaj suprotnosti ka se ono što vredi u posebnim situacijama predstavlja kao nešto univ zalno, opštevredno. Ali, naravno, u procesu socijalističke revolucije mo i u posebnim uslovima nastati iskustva i rešenja koja imaju opšti znač To se onda brže ili sporije prihvata kao opšta tekovina u razvoju ma sizma i kao njegovo bitno obogaćivanje.

Razume se da SKJ može da prihvata i koristi samo one teorij prilaze u interpretaciji i razvijanju marksizma koji mu omogućuju volucionarno delovanje, koji pružaju valjano teorijsko osmišljavanje a cije progresivnih organizovanih snaga u specifičnim uslovima ove zem to jest on prihvata ono što pomaže, a ne ono što se opire i suprotstav akciji. Pogotovo se ne može oslanjati na one snage koje trajno ost izvan radničkog pokreta, koje postaju tuđe i ravnodušne prema pokr i njegovim društvenim ciljevima, čime se na delu odriču marksizma i k munizma.

Kao što je i ranije naš komunistički pokret, delujući na osnovu ma sizma, koristio značajna iskustva revolucionarnog pokreta u drugim ze ljama, i kao što i drugi revolucionarni pokreti koriste naša iskustv teorijske i praktične doprinose riznici marksizma i socijalizma bilo perioda oružane borbe bilo iz sadašnjeg perioda razvoja socijalistič samoupravljanja, tako SKJ ni sada nije i ne treba da bude zatvoren stvarno nove ideje, za teorijske i praktične doprinose savremenog volucionarnog pokreta razvoju marksizma kao one teorije koja je us uspešnosti i savremenosti revolucionarnog pokreta. Ali on ne treba bude ni otvoren za razne tobože nove, a u stvari najčešće stare burž ske ideje, za antimarksistička i antisocijalistička shvatanja, za ono je suprotno njegovim ciljevima i opredeljenjima, što mu može sa smetati u akciji i u kretanju napred.

Nikola Babić

VIŠENACIONALNA ZAJEDNICA I SAVEZ KOMUNISTA

Konstituisanje prve jugoslovenske države, 1918. godine, imalo je za osnovu životnu potrebu naroda pojedinih jugoslovenskih zemalja da se oslobode od tuđinske vlasti i da u ravnopravnoj zajednici osiguraju svoju slobodu i nezavisnost. Ali to konstituisanje je provedeno na način koji je osiguravao uspostavu jednog centralističko-hegemonističkog uređenja u okviru kojeg je ugušivana sloboda i onemogućavana vlast naroda, i prenebregnute istorijske državno-pravne i političke tradicije pojedinih jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja i pokrajina. Velikosrpska buržoazija provodila je konsolidaciju nove države putem nasilja i političkih podvala od proklamacije o ujedinjenju, preko uvođenja Privremenog narodnog predstavništva koje je usvojilo nedemokratski izborni sistem, te preko provođenja izbora za Konstituantu u znaku političkog terora do donošenja Obznane, Vidovdanskog ustava i Zakona o zaštiti države. Takav način upravljanja bio je osnovno obilježje političkog života u čitavom međuratnom razdoblju.

Integralno jugoslovenstvo, nametano na taj način, predstavljalo je samo plašt za nacionalno ugnjetavanje. Ono je još više potenciralo razdor među narodima Jugoslavije i nesigurnost narodnosti, čime su se brojne građanske političke stranke obilato koristile u političkoj borbi, u pridobijanju birača i u jačanju ekonomskih pozicija građanskih snaga koje su predstavljale. U takvim prilikama pitanje nacionalnih odnosa u Jugoslaviji izbilo je u prvi plan društveno-političkog života.

Već od svog osnivanja KPJ se suočila sa problemom nacionalnih odnosa. Ona je naslijedila i u prvim godinama svoje političke aktivnosti provodila stavove socijaldemokratije o jednom jedinstvenom narodu na čitavom jugoslovenskom području. Otud za nju nije ni postojao problem pune nacionalne slobode pojedinih jugoslovenskih naroda niti položaja njihovih zemalja u Kraljevini SHS. Sva složena nacionalna problematika našla je mjesta u partijskom programu usvojenom na osnivačkom kongresu u formulaciji „jedna nacionalna država sa najširom samoupravom oblasti, okruga i opštine", a u programu usvojenom na (drugom) Vukovarskom kongresu, pod uticajem iluzija o nastupajućoj svjetskoj proleterskoj revoluciji, istaknuto je da „Sovjetska Republika Jugoslavija

treba da stupi u bratski savez sa svim susednim narodima radi vaspostavljanja sovjetske federacije balkansko-podunavskih zemalja, koja će biti sastavni deo međunarodne federacije sovjetskih republika".

Nacionalno pitanje u Jugoslaviji postavilo se kao problem slobodnog razvitka i ravnopravnosti pojedinih jugoslovenskih naroda i istorijski nastalih cjelina sa svim njihovim specifičnostima, pa, prema tome, i kao problem položaja pojedinih zemalja u zajedničkoj državi. Nacionalni unitarizam koji je poslije svog osnivanja zastupala KPJ predstavljao je indirektnu podršku centralističkom sistemu hegemonije u kojem su hrvatska, slovenačka i srpska nacija svedene na plemena, muslimanska, crnogorska i makedonska nacija potpuno negirane, a potpuno su prenebregnute teritorijalne posebnosti pojedinih zemalja i pokrajina sa specifičnom nacionalnom problematikom.

Neshvatanje nacionalnog pitanja i nekritičan odnos prema centralističkom uređenju države značili su za KPJ gubljenje saveznika u nacionalnim pokretima i u onim snagama koje su isticale zahtjev za federalističkim uređenjem države. Zato će se KPJ već početkom dvadesetih godina suočiti s ovim problemima, i to poslije prvih iskustava svoje sektaške politike, kada nacionalna problematika izbije svom snagom na površinu političkog života u vidu snaženja nacionalnih pokreta i okupljanja opozicionih građanskih političkih snaga oko zahtjeva za reorganizacijom države, koji se javlja kao reakcija na naglo jačanje centralističkog uređenja utvrđenog Vidovdanskim ustavom i manifestovanog u političkom nasilju. Od tada pa do potkraj tridesetih godina izgrađivao se postepeno stav KPJ prema nacionalnom pitanju i položaju pojedinih jugoslovenskih zemalja putem kontroverzne ideje o stvaranju balkanske i podunavske federacije, o razbijanju Jugoslavije „kao imperijalističke tvorevine" i o stvaranju nezavisne Hrvatske, Slovenije i Makedonije, o stvaranju radničko-seljačkih republika u Jugoslaviji, do shvatanja o nužnosti izgradnje jugoslovenske države kao zajednice ravnopravnih naroda. U toku tog procesa, u kojem su spoljni faktori ponekad imali presudan uticaj, KPJ je u političkoj praksi ranije iznalazila rješenja za pitanja onih naroda i njihovih zemalja gdje su nacionalni pokreti bili organizovaniji i jači i gdje su rješenja na principu „jednonacionalna zemlja — jedna politička jedinica" sama po sebi bila jednostavnija nego tamo gdje je nacionalna problematika bila komplikovanija.

Šestojanuarska diktatura je zabranila stranačko-političku aktivnost i zavela sistem najgrubljeg političkog terora u Jugoslaviji. Pod parolom integralnog jugoslovenstva provođena je politika pune državne i nacionalne unifikacije s ciljem da se razbiju i politički onemoguće nacionalni pokreti u pojedinim jugoslovenskim zemljama i trajnije učvrsti hegemonija velikosrpske buržoazije i dinastije. Tome je trebalo da posluži i nova administrativno-teritorijalna podjela države na banovine kojom su brisane nacionalne i istorijske granice pojedinih naroda gdje god je to bilo moguće.

Brahijalnim terorom režim diktature nanio je najteži udarac Komunističkoj partiji Jugoslavije, ionako oslabljenoj dotadanjim frakcijskim borbama i sektaštvom, i za više godina onemogućio njenu inten-

zivniju kontinuiranu političku djelatnost. Ali, iskustva iz te neravne borbe protiv diktature, trezveno sagledavanje posljedica narastanja fašizma u nekim evropskim zemljama i nacionalističko-separatističkih pokreta u Jugoslaviji, kao i realnija ocjena istupanja građanske opozicije sa zahtjevom za reorganizaciju centralističke države, koji je nailazio na sve veću podršku masa, omogućili su da se u KPJ nacionalni problem ocijeni kao prvorazredan politički problem, koji buržoaska opozicija posmatra na provincijsko-autonomnim osnovama federalizma, uglavnom putem borbe za podjelu vlasti. Stoga je KPJ u periodu slabljenja režima diktature i oživljavanja političke aktivnosti i mogla da izgradi nacionalni program kojim se definitivno odbacuje politika razbijanja Jugoslavije i realno prihvata koncepcija o potrebi preuređenja jugoslovenske države na bazi dosljednog rješenja nacionalnog pitanja putem stvaranja zajednice u kojoj bi bila obezbijeđena puna sloboda i ravnopravnost njenih naroda. Taj program dosegao je u drugoj polovini tridesetih godina do čvrstog stava o Jugoslaviji kao državnoj zajednici Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca; o federaciji koja dosljednije i principijelnije rješava pitanje slobode i ravnopravnosti pojedinih jugoslovenskih naroda nego regionalistički federalizam nekih građanskih opozicionih partija. Borbu za takvo rješenje nacionalnog pitanja KPJ je povezivala sa borbom za socijalno oslobođenje i isticala da se oba ta problema mogu samo zajedno razriješiti.

Kada se imaju u vidu svi elementi politike KPJ u nacionalnom pitanju i u pitanju položaja pojedinih zemalja i organizacije jugoslovenske državne zajednice u tome periodu, može se zaključiti da je KPJ već sredinom tridesetih godina zauzela u osnovi definitivan stav o jugoslovenskoj federaciji. U tome periodu KPJ je ukazivala i na specifičan položaj Bosne i Hercegovine, Vojvodine i Kosova zbog njihove višenacionalne strukture, ali još uvijek nije iznalazila njihovo rješenje. Problem složenih nacionalnih odnosa u ovim pokrajinama i politika režima i raznih građanskih stranaka prema njima nalazili su sve više mjesta u partijskim raspravama, člancima, lecima i proglasima, posebno poslije nacionalističkog sporazuma srpske i hrvatske buržoazije 1939. godine i teritorijalnog komadanja Bosne i Hercegovine, a prenebregavanja specifičnog položaja drugih pokrajina i oblasti.

U atmosferi agonije i političke besperspektivnosti koja je nastupila odmah poslije okupacije Jugoslavije neosporno je da je do tada izgrađena jasna politika KPJ u nacionalnom pitanju i prema položaju pojedinih zemalja u jugoslovenskoj državi bila značajan faktor za podizanje borbenog morala naroda i za njegovo okupljanje u jedinstveni narodnooslobodilački pokret. Izvesna kolebanja o budućnosti Jugoslavije kao države, pa i o jedinstvu KPJ javila su se i kod pojedinih komunista. Sasvim je sigurno da bi takva kolebanja, da su dobila masovniji karakter, imala teških posljedica za političku aktivnost KPJ i za jačanje borbenog duha i oslobodilačkog pokreta. Ali CK KPJ dao je sasvim jasan i nedvosmislen odgovor na pojavu takvih kolebanja. U „Srpu i čekiću", organu CK KP Hrvatske, iznesena je ta značajna platforma u kojoj je ukazano da su se „komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije,

Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugih ujedinili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije" ne zato što su bili „pristalice versajske Jugoslavije", nego zato da se lakše zajedničkim snagama „bore protiv zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslovenskim vladama i čitavoj jugoslovenskoj buržoaziji"; da je Jugoslavija „danas pregažena, okupirana i rasparčana"; da je „sve narode Jugoslavije snašla ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji je došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije", te da komunisti ne priznaju „tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača".

Izložena je jasno platforma KPJ u novonastaloj situaciji, prema kojoj se pred komuniste koji su u sastavu jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije, a čije je narode snašla ista sudbina postavlja pitanje „da li će se danas razjediniti i rasparčati svoje snage kad treba da se bore protiv zajedničkog neprijatelja. Ne, nećemo se razjediniti", istaknuto je u uvodniku „Srpa i čekića", „nego ćemo danas jače nego ikad da se zbijemo u jedinstvene redove oko našeg Centralnog komiteta KPJ, okupiti oko sebe sve narode Jugoslavije... povesti odlučnu i nepomirljivu borbu za istjerivanje imperijalističkih okupatora iz naših porobljenih i okupiranih zemalja i rušenje svojih domaćih tlačitelja i eksploatatora. A kada sebi zajedničkim snagama izvojujemo istinsku slobodu i nezavisnost, *onda ćemo među sobom urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode*".

To je, dakle, bilo već utvrđeno stanovište KPJ o nacionalnom pitanju, samo aktuelizirano u uslovima okupacije i oslobodilačke borbe koji su ga istakli u prvi plan. Takva orijentacija otvorila je perspektivu oslobođenja, nacionalne afirmacije, ravnopravnosti i rješenja socijalnih problema. Ona je široke narodne mase otrežnjavala od grube političke stvarnosti u Jugoslaviji poslije kapitulacije, podsticala ih i mobilisala. Njome je, u stvari, KPJ istakla i utvrdila politiku zajedničke borbe svih naroda i narodnosti Jugoslavije za oslobođenje u kojoj će svaki od njih izvojevati pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Takav start u revoluciju bio je neosporno presudan i odlučujući u sudbinskoj opredijeljenosti za novu, na ravnopravnosti naroda i narodnosti zasnovanu, Jugoslaviju. Pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ narodnooslobodilački pokret, odnosno njegove oružane snage, novi sistem vlasti i masovne antifašističke organizacije nastajali su i razvijali se u svakoj jugoslovenskoj zemlji na nacionalnoj osnovi sa osnovnom devizom borbe za punu nacionalnu slobodu i za novu jugoslovensku državu u kojoj će njeni narodi biti ravnopravno udruženi. Na taj način od samog početka narodnooslobodilačke borbe prišlo se i praktičnom rješavanju nacionalnog pitanja onako kako je to rješenje zagovarala i programirala KPJ, a takva orijentacija omogućila je narodnooslobodilačkom pokretu bržu i uspješniju mobilizaciju osnovnih snaga svih naroda i narodnosti Jugoslavije u borbu za nacionalno oslobođenje i za dublji politički i socijalni preobražaj na socijalističkim osnovama.

Stavove KPJ o nacionalnom pitanju prihvatilo je i nagovijestilo kao norme uređenja jugoslovenske zajednice naroda i narodnosti Prvo

zasjedanje AVNOJ-a, a ozakonilo ih je Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Na revolucionarnim odlukama AVNOJ-a izgrađen je ustavni poredak, odnosno cjelokupan društveno-politički sistem nove jugoslovenske federativne zajednice.

Bez temeljitog revolucionarnog preobražaja izvojevanog oslobodilačkim ratom i socijalističkom revolucijom svih naroda i narodnosti Jugoslavije, pod neposrednim rukovodstvom KPJ kao jedine integracione snage njihovih zajedničkih interesa, ne bi moglo biti ni naše revolucionarne 1948. godine koja je zacrtala put borbe za puni suverenitet i ravnopravnost odnosa među socijalističkim zemljama; ne bismo imali našu revolucionarnu 1950. godinu — godinu uvođenja samoupravljanja, koja je snažno nagovijestila borbu protiv etatističkog i centralističkog sistema; a bez tih prelomnih međaša u razvitku našeg društveno-političkog sistema ne bi se mogla ostvariti ni značajna ustavna reforma koja je započeta 1963. godine, a sada se privodi kraju. To je, u stvari, bio taj proces dogovaranja o najcjelishodnijem uređivanju naših međunacionalnih odnosa i o usavršavanju zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije koji je KPJ nagovijestila 1941. godine. On je mogao imati svoj progresivni uspon samo inspirisan i vođen od Saveza komunista Jugoslavije.

U poslijeratnom periodu se, naime, pokazalo da je nemoguće uz primjenu klasičnih državnih instrumenata i metoda graditi ravnopravnost na samoupravnim osnovama bez jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije. U svim oblastima društvenog života u kojima je slabio uticaj Saveza komunista javljao se dosta širok prodor građanske ideologije, a takvim pojavama se država ne može suprotstaviti. Ta ideologija se manifestovala i u jačanju nacionalizma, čiji plod su bili određeni oblici nacionalne neravnopravnosti od pojava da ekonomska ravnopravnost nije adekvatno pratila politički i pravno utvrđenu ravnopravnost, preko pojave više političkih centara ili centara ekonomske moći, do partikularizma i separatizma.

U okviru provođenja ustavnih amandmana na planu državne organizacije stvoren je posve nov kvalitet međunacionalnih i međurepubličkih odnosa. Savez komunista u tako složenom državnom strukturiranju ostaje osnovni faktor kohezije i faktor integracije ne samo u sferi stvaranja svijesti i ideološkog jedinstva, nego i na planu svakodnevne praktično-političke akcije. Razvijanje međurepubličke i međupokrajinske saradnje u duhu ustavnih amandmana stvorilo je mogućnost da se na principima ravnopravnosti i demokratije ostvaruju društveni dogovori i samoupravno konstituisanje stavova o ključnim pitanjima i problemima od interesa za republike i pokrajine, odnosno ono što je od zajedničkog interesa za pojedine narode i narodnosti čitave naše socijalističke zajednice.

Za obezbeđenje takvog razvitka uloga Saveza komunista je bila presudna. Najznačajnija komponenta takve njegove uloge bila je borba protiv nacionalizma kao najreakcionarnije i najopasnije ideologije i prakse — u širokom rasponu od velikodržavnog unitarizma do ekstremnog separatizma — koja je na našem tlu ostavila teške posljedice u međunacionalnim odnosima — od isključivosti i netolerancije do geno-

cida. Zbog toga je neophodno ne samo učvrstiti saznanje, nego i u sva
kodnevnoj konkretnoj realizaciji idejno-političkih zadataka obezbijedi
u daljem razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa, u realizaciji u
tavnih amandmana i na toj osnovi presudnog uticaja radničke klase
svih radnih ljudi da ravnopravnost i istinsko jedinstvo naših narod
i narodnosti dobije stvarnu, konkretnu, idejnu, političku i materijaln
osnovu. Neosporno je da u tim naporima treba organizovanije prići izu
čavanju i teorijskih pitanja iz te oblasti.

Borba za nastavljanje socijalističke revolucije, za razvijanje socija
lističkog samoupravljanja kao jedinstvenog produkcionog i društveno
odnosa, za bratstvo i jedinstvo i punu ravnopravnost naroda i narod
nosti, za njihov svestran i slobodan nacionalni, kulturni i socijalni raz
voj, za afirmaciju neotuđivog prava radničke klase svakog naroda i na
rodnosti da samostalno raspolaže viškom rada i cjelokupnim sredstvim
društvene reprodukcije — neposredan je i dugoročan zadatak Savez
komunista Jugoslavije. Taj se zadatak može ostvariti stalnim razvija
njem solidarnosti i uzajamne pomoći naroda i narodnosti Jugoslavij
na svim poljima društvenog života. A takvu orijentaciju Savez komuni
sta može ostvariti samo u punom svom jedinstvu.

Studije i članci

Augustin Papić

OD LUSAKE DO ALŽIRA

Problemi ekonomskog razvoja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju

Četvrti sastanak šefova država i vlada nesvrstanih zemalja održava se u Alžiru u septembru ove godine, upravo tri godine nakon sastanka u Lusaki. Iako je trogodišnji period dosta kratak za sagledavanje dugoročnih problema ekonomskog i društvenog razvoja nesvrstanog svijeta, on je istovremeno dovoljno dug da se dadnu ocjene o realizaciji aspiracija nesvrstanih zemalja i da se zauzmu stavovi o daljim akcijama.

Ima mnogo elemenata koji ukazuju na to da će ekonomski problemi biti glavna tema sastanka u Alžiru. Problemi ekonomskog razvoja trajno su prisutni u susretima i akcijama nesvrstanih zemalja. To proizlazi iz duboke povezanosti ekonomike i politike, iz toga da se nesvrstanost i ravnopravna uloga u međunarodnim odnosima može ostvariti samo pod pretpostavkom bržeg ekonomskog i društvenog razvoja i adekvatnijeg učešća u međunarodnim ekonomskim odnosima, ali i obrnuto: političke akcije, borba za nezavisnost, za ravnopravno učešće u rješavanju međunarodnih problema, za obezbjeđenje mira tijesno su povezani i utiču na ubrzan ekonomski i društveni razvoj ovih zemalja. Zbog toga su se na dnevnom redu i u dokumentima svih skupova nesvrstanih zemalja, od Beograda preko Kaira do Lusake, nalazili problemi ekonomskog razvoja.

Akcije nesvrstanih zemalja imale su dubokog uticaja na međunarodnu zajednicu kao cjelinu. One su posebno privukle pažnju najšireg kruga zemalja u razvoju. Tako je došlo do formiranja Grupe 77 zemalja u razvoju. Ova grupa pokazuje izrazitu i kontinuiranu aktivnost u oblasti međunarodne saradnje za razvoj, a njene akcije i pogledi u suštini odražavaju interese i stavove nesvrstanih zemalja, koje su najbrojniji dio ove grupe.

Nakon konferencije u Lusaki održan je niz sastanaka nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju na kojima su činjeni napori za realizaciju principa i ciljeva izraženih u Lusaki. Najznačajniji događaj koji je uslijedio neposredno nakon Lusake predstavlja usvajanje Međunarodne strategije za razvoj (Druga dekada razvoja za period 1971—1980) od strane Generalne skupštine UN (24. oktobra 1970).

Grupa 77 zemalja u razvoju i posebno UNCTAD aktivno su učestvovali u pripremanju Druge dekade, a onda zajedno sa drugim međunarodnim organizacijama i tijelima i u akcijama za njenu konkretizaciju i realizaciju. Na toj liniji od posebnog značaja je Deklaracija Grupe 77 zemalja sa ministarskog sastanka u Limi (Peru, novembar 1971), Treća konferencija UNCTAD, održana u Santjagu (Čile, april — maj 1972), ministarski sastanak nesvrstanih zemalja održan u Džordžtaunu (Gijana, august 1972), kao i niz zasjedanja Savjeta UNCTAD, regionalnih ekonomskih komisija u Aziji, Africi, Latinskoj Americi i Evropi, zasjedanja GATT i međunarodnih finansijskih institucija.

Međutim, sve te aktivnosti odvijale su se u veoma složenim međunarodnim političkim i ekonomskim uslovima, koji su na određen način pogoršali ekonomski položaj zemalja u razvoju, a potrebu međunarodnih akcija učinili još hitnijom. Istovremeno razvijene zemlje postale su u sve većoj mjeri preokupirane svojim problemima, traženjem rješenja za međusobne protivurječnosti, kao i unapređenjem ekonomskih odnosa između socijalističkih zemalja i razvijenih zemalja Zapada. Sve to je potisnulo u stranu probleme nerazvijenog svijeta.

Zbog toga sastanak nesvrstanih u Alžiru ima ogroman značaj za oživljavanje interesa međunarodne javnosti i razvijenog svijeta, za položaj i probleme zemalja u razvoju, za saradnju i adekvatniju podršku razvijenog svijeta, za jedinstvo i akciono osposobljavanje nerazvijenog svijeta, za definisanje puteva i metoda za bržu realizaciju međunarodne politike za razvoj.

PRODUBLJUJE SE RASKORAK IZMEĐU RAZVIJENIH ZEMALJA I ZEMALJA U RAZVOJU[1]

U vrijeme održavanja konferencije u Lusaki (a to je bila završna godina Prve dekade razvoja) ekonomski položaj nerazvijenog svijeta bio je krajnje nezadovoljavajući, a razlike između razvijenih i nerazvi-

[1] U cilju potpunijeg razumijevanja materije kojom se bavi ovaj članak dva pitanja, pretežno metodološke prirode, zaslužuju pažnju. Riječ je, s jedne strane, o kategorizaciji zemalja sa stanovišta stepena razvoja i, s druge strane, o ekonomskim kriterijumima na osnovu kojih se vrši ocjena stepena ekonomskog razvoja.

Kada se govori o zemljama u razvoju, autor ima u vidu one zemlje koje pripadaju Grupi 77, i to iz dva razloga: prvo, što su te zemlje zaista zemlje u razvoju i, drugo, što su one ulagale i što ulažu organizovane napore za svoj ubrzani razvoj i za unapređenje međunarodne ekonomske saradnje.

Međutim, statistički podaci i analize u najvećem broju slučajeva odstupaju od prednje definicije. Prema definiciji Statističkog ureda UN, postoje tri klase zemalja: klasa I obuhvata razvijene zemlje tržišne privrede (zemlje OECD, Južnoafrička Republika i zemlje južne Evrope, a unutar njih i Jugoslavija); klasa II obuhvata grupu zemalja u razvoju (sve ostale zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike); klasa III obuhvata socijalističke zemlje istočne Evrope članice SEV-a, Albaniju i socijalističke zemlje Azije (za ove posljednje statistički podaci su nepotpuni; neke od njih još uvijek nisu članice Ujedinjenih nacija).

jenih veoma duboke. To pokazuju i slijedeći podaci o učešću triju kategorija zemalja u stanovništvu, u bruto nacionalnom proizvodu i u izvozu u procentima u 1970. godini[2]:

	Zemlje u razvoju	Razv. zemlje tržiš. priv.	Zemlje SEV-a	Ukupno
Stanovništvo	60,5	27,1	12,4	100
Bruto nac. proizvod	12,0	71,1	16,9	100
Izvoz	17,5	72,4	10,1	100
Bruto nac. proizvod po stanovniku $	210	2.775	1.440	1.057

Globalno posmatrano, nerazvijeni svijet, na koji otpada blizu 2/3 čovječanstva, raspolagao je u 1970. godini samo sa oko 1/8 bruto nacionalnog proizvoda svijeta, a u svjetskom izvozu učestvovao je sa nešto više od 1/6. Bruto nacionalni proizvod po stanovniku nerazvijenog svijeta bio je oko 14 puta manji od onoga u razvijenim zemljama Zapada i oko 7 puta manji u odnosu na socijalističke zemlje istočne Evrope.

Posebno zabrinjava činjenica da se raskorak između razvijenih i nerazvijenih neprestano proširuje. U 1860. godini odnos između nerazvijenih i razvijenih bio je 1:5, u 1900. godini 1:6, oko 1930. godine 1:7,50, oko 1960. godine 1:10, oko 1970. godine 1:14. Ukoliko se izvrše korekcije zbog odnosa cijena između razvijenih i nerazvijenih, tada se raspon u 1900. godini smanjuje na 1:4, a u 1970. godini na 1:8. Međutim, razlike između najmanje razvijenih i najviše razvijenih bile su 40 puta veće u 1970. godini. Ima predviđanja po kojima bi razlika između nerazvijenih i razvi-

---

U nekim analizama u kategoriju zemalja u razvoju uključene su i zemlje južne Evrope: Grčka, Turska, Jugoslavija, Kipar, Malta, Španija, Portugal. Međutim, jedino Jugoslavija i Kipar pripadaju Grupi 77 zemlja u razvoju i nesvrstanim zemljama.

Daleko složeniji problem predstavlja definisanje kriterijuma za uporedbu stepena razvoja i klasifikacija zemalja sa tog stanovišta. U najvećem broju slučajeva za tu svrhu upotrebljava se bruto nacionalni proizvod po stanovniku izražen u dolarima. Pri tome najveće teškoće proizlaze iz obračuna domaćih valuta u odnosu na dolar (sa devalvacijom dolara i fluktuacijom nekih valuta te teškoće su ogromno povećane). Pored toga, u slučaju socijalističkih zemalja, postoje i određene metodološke razlike.

Iz prednjih razloga postoje velike razlike u ocjeni stepena razvoja pojedinih zemalja zavisno od toga da li je obračun vršen na bazi zvaničnog kursa, na bazi kupovne moći dolara u pojedinim zemljama, na osnovu nekih fizičkih ekonomskih indikatora ili kombinacijom raznih pokazatelja. Zbog toga pojedine pokazatelje stepena razvoja treba primiti više kao indicije, a ne kao gotove činjenice (vidi detaljnije: A. Papić, *Međunarodna politika za ekonomski razvoj*, „Pregled“, Sarajevo, br. 9/1972).

[2] „Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy“. UNCTAD secretariat, TD/B/429/ ADD. 2; 21. mart 1973.

jenih bila u 2000. godini 1:25, a po realnim cijenama 1:15.[3] Prednje bi značilo gotovo udvostručenje razlika u realnim odnosima u periodu od 30 godina, dok je za udvostručavanje razlika u proteklom periodu trebalo 70 godina. To postaje jasnije ako se ima u vidu da razvijeni svijet u toku jedne godine poveća svoj dohodak za preko polovine ukupnog dohotka po stanovniku u nerazvijenim zemljama.

Međutim, prosjeci ne mogu dati realnu sliku zbog razlika koje postoje unutar nerazvijenog svijeta. U Grupi 77 postoje znatne razlike između zemalja proizvođača nafte, zemalja koje su se više industrijalizirale i ostalih zemalja. Pri tome je najteži položaj najmanje razvijenih zemalja u razvoju.[4]

Zemlje u razvoju pokazuju višu stopu rasta industrijske proizvodnje od razvijenih zemalja (57% povećanje u 1968. u odnosu na 1955. godinu), ali to nije moglo znatnije uticati na njihovo učešće (oko 10%) u industrijskoj proizvodnji svijeta[5].

Većina ovih zemalja nalazi se u kritičnoj situaciji u pogledu ishrane, a glad i nedovoljna uhranjenost, naročito djece, karakteristika je

[3] Bruto domaći proizvod po stanovniku (u tekućim cijenama i u dolarima iz 1953. godine, osim za 1970. godinu) bio je:

	1900.		1929.		1958.		1970.		1970.
	$	indeks	$	indeks	$	indeks	$	indeks iz 1953.	tekuće cijene u $
Zemlje u razvoju	75	100	90	120	110	147	135	180	205
Razv. zemlje tržiš. priv.	480	100	690	144	1.105	230	1.850	385	2.780
Odnos:									
zemlje u razvoju prema razvijenim zemljama	1:6,4		1:7,7		1:10,0		1:13,7		1:13,6

P. Bairoch iznosi da prema procjenama koje su izvršili Delahaut i Kirschen u 1957. godini raskorak između cijena u zemljama u razvoju i cijena u SAD iznosi 80%, a taj raskorak u odnosu na sve razvijene zemlje bio je 65 do 70%. To znači da u prvom slučaju nivo dohotka zemalja u razvoju treba povećati za 80%, a u drugom za 65 do 70% kako bi se vodilo računa o ovim odnosima cijena. Ako se uzmu u obzir ove korekcije, tada se raskorak između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja u 1900. godini svodi na 1:4, a u 1970. godini na 1:8 (Paul Bairoch, *Le tiers-monde dans l'impasse*, Gallimard, Paris, 1971).

Obračun indeksa i odnosa izvršio A. P.

[4] Ukupno 25 najmanje razvijenih zemalja imale su bruto nacionalni proizvod po stanovniku 85 $ u odnosu na 210 $ kao prosjek za sve zemlje u razvoju. Ovih 25 zemalja učestvuju sa 5,2% u stanovništvu svijeta (1970), a samo sa 0,5% u bruto nacionalnom proizvodu svijeta (1969) i sa 0,4% u svjetskom izvozu (1970).

„Special Measures for the Least Developed among the Developing Countries". UNCTAD secretariat, TD/Supp. 1; 14. mart 1972.

[5] „The European Economy from the 1950 to the 1970". ECE — Economic Survey of Europe in 1971.

mnogih od ovih zemalja.[6] U 1971. godini proizvodnja hrane po stanovniku razvijenih zemalja tržišne privrede bila je veća za 14%, a zemalja u razvoju samo za 1% u odnosu na prosjek 1961—1965. godine.[7]

Nezaposlenost i nizak nivo tehničke opremljenosti, nizak životni standard, krajnje nezadovoljavajuće zdravstveno stanje, nizak nivo prosvjete (danas ima oko 100 miliona više odraslih nepismenih u ovim zemljama nego što je bilo prije 20 godina) predstavljaju daljnje karakteristike zaostajanja zemalja u razvoju.

U ne malom broju zemalja u razvoju najveći dio stanovništva lišen je i najskromnijih mogućnosti i poboljšanja koja pruža privredni razvoj. Daljnja karakteristika su velike socijalne razlike, pri čemu mali broj bogatih raspolaže ogromnim procentom nacionalnog bogatstva, a najveći dio stanovništva (posebno onog na selu i radnička klasa, čiji rad doprinosi ekonomskom razvoju) živi u bijedi.[8]

Različiti su uzroci tog zaostajanja zemalja u razvoju. Ono je posljedica unutrašnjih mogućnosti i odnosa, ali i spoljnih uticaja. Intenzitet internih i eksternih faktora je različit, zavisno od stepena razvoja, od prirodnih izvora, od uspjeha u diverzifikaciji i industrijalizaciji zemlje, ali i od društveno-ekonomskih odnosa i sistema, od podrške naroda naporima za razvoj.

Za mnoge zemlje nerazvijenog svijeta ubrzani ekonomski razvoj znači transfer iz tradicionalne, naturalne privrede u modernu privredu. To su duboke transformacije ne samo u sferi proizvodnih snaga, nego i u oblasti produkcionih odnosa, politike i institucija čitavog društva.

Uspjeh u razvoju nije samo kvantitativne prirode, nego on ima i svoje specifične kvalitete. Promjena u strukturi privrede utiče i na regionalne odnose; ona treba da doprinese smanjivanju razlika u stepenu razvoja unutar pojedinih zemalja.[9]

---

[6] Zemlje u razvoju raspolažu samo sa 180 kg žitarica po osobi. Istovremeno SAD i zemlje zapadne Evrope, koje raspolažu sa oko 1.000 kg žitarica, potroše samo 1/10 te količine direktno, a najveći dio troše u proteinima (meso, mlijeko, jaja) obezbjeđujući na taj način ne samo kvantitet, nego i kvalitet ishrane. Ovaj odnos 1:5 teško se može promijeniti u bližoj budućnosti (Tibor Mende, *De l'aide a la recolonisation — les leçons d'un échec*, Editions du Seuil, Paris, 1972).

[7] „The State of Food and Agriculture 1972". Food and Agriculture Organisation of the United Nations, 1972.

[8] Neke studije o raspodjeli dohotka u oko 40 zemalja u razvoju pokazuju da je na početku Prve dekade razvoja 20% stanovništva ovih zemalja koje spada u bogate kategorije raspolagalo sa 56% nacionalnog dohotka, dok je 60% stanovništva koje spada u siromašne kategorije raspolagalo samo sa 20% nacionalnog dohotka. Ocjenjuje se da su te razlike na početku Druge dekade povećane (R. S. McNamara, President World Bank Group, „Address to the United Nations Conference on Trade and Development". Santiago — Chile, 14. april 1972). Ili: u nizu latinskoameričkih zemalja 10% stanovništva raspolaže sa oko 90% zemljišnog fonda.

[9] Zemljama u razvoju nikako ne odgovara stanje „enklava" u kojima djeluje inostrani kapital (eksploatacija nafte i raznih ruda, plantaže i slično), nego takav kvalitet razvoja koji, koristeći prirodne izvore i sve faktore proizvodnje, obezbjeđuje sekundarna dejstva, vuče naprijed čitavu privredu i društvo.

U takvim uslovima socijalizam postaje sve privlačniji za nerazvijeni svijet, posebno za radne ljude, a sve veći broj političkih pokreta i rukovodstava pojedinih zemalja prihvata socijalističku orijentaciju.

Sve zemlje u razvoju prihvatile su svoju osnovnu odgovornost za vlastiti ekonomski razvoj, pri čemu spoljna podrška predstavlja dopunski faktor. Međutim, za niz zemalja taj eksterni faktor vezan je i za eliminisanje spoljnih uticaja, miješanje i dominaciju nad privredama dotičnih zemalja. Danas najveći broj zemalja u razvoju ima nacionalnu nezavisnost, što, međutim, ne znači da je obezbijeđena i ekonomska nezavisnost. Vertikalne veze sa bivšim metropolama, sa EEZ, dominacija krupnog monopolističkog kapitala, a posebno transnacionalnih kompanija, nad prirodnim izvorima i tržištima mnogih zemalja u razvoju faktori su eksploatacije i ograničavanja slobode u sprovođenju nezavisne ekonomske politike. Te veze i uticaji znače zadržavanje, proširivanje ili stvaranje sfera uticaja i neokolonijalizma, sa tendencijom podjele nerazvijenog svijeta među razvijene zemlje, odnosno njihove grupacije, što otežava i usporava ekonomski i društveni razvoj tih zemalja u razvoju.

Neravnopravan položaj na svjetskom tržištu, ovisnost od razvijenih zemalja u izvozu i uvozu, u uvozu kapitala, a naročito tehnologije, dovodi većinu zemalja u razvoju u opasnost od ekonomskog i finansijskog, a naročito tehnološkog kolonijalizma.

Međutim, inostrana dominacija ne ograničava se samo na privredu. Ona je povezana sa političkim uticajima, sa miješanjem u unutarnje poslove pojedinih zemalja, sa diverzijom, organizovanjem pobuna, vojnih intervencija. Ovo ne predstavlja opasnost samo za manje i nedavno oslobođene zemlje, nego su tim pritiscima izložene i zemlje u razvoju koje imaju dugogodišnju nacionalnu nezavisnost.[10]

Zbog toga zemlje u razvoju stavljaju u prvi plan suverenitet nad svojim prirodnim izvorima, nad pribrežnim morem, pravo na nacionalizaciju inostranog kapitala, samostalno odlučivanje o svom ekonomskom razvoju, o društveno-ekonomskom i političkom sistemu.

Iskustvo nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju potvrđuje da mobilizacija radnih ljudi i svih faktora razvoja uz odgovarajuće društveno-ekonomske promjene omogućuje uspješniji otpor miješanju iz inostranstva, nasrtajima monopolističkog kapitala i imperijalizma.

CILJEVI I PUTEVI BRŽEG PRIVREDNOG RAZVOJA

Deklaracije iz Lusake[11], donesene neposredno pred usvajanje Druge dekade razvoja, imale su u vidu stavove Grupe 77 zemalja o pitanjima

[10] Čile — koji je nacionalno nezavisan više od 150 godina, koji je raspolagao i raspolaže kvalitetnim prirodnim izvorima (nekada šalitra, a danas bakar) — predstavlja veoma karakterističan slučaj. Pritisci i zavjere protiv predsjednika Aljendea najnoviji su primjer beskrupuloznosti monopolističkog kapitala i savremenog imperijalizma.

[11] „Lusaka Declaration on Peace, Independence, Development, Cooperation and Democratization of International Relations".

„Lusaka Declaration on Non-Alignment and Economic Progress".

Druge dekade. Lusaka je na određen način anticipirala i podržala stavove o Drugoj dekadi, ali nije ulazila u detalje mnogih pitanja. Ona se koncentrisala na političke aspekte ekonomskog razvoja, osnovne stavove i orijentaciju nesvrstanih zemalja. Istovremeno veoma detaljno se pozabavila međusobnom saradnjom ovih zemalja.

Deklaracije iz Lusake ukazuju na proširivanje raskoraka u ekonomskom razvoju između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, kao i na to da je tehnološka revolucija danas monopol bogatih, da je nepodnošljivo da jedni uživaju na teret siromaštva i bijede drugih. Borba za ekonomsku nezavisnost i uzajamnu saradnju na osnovi jednakosti i uzajamne koristi predstavlja osnovne ciljeve nesvrstanosti.

Izraženo je ubeđenje da će Druga dekada razvoja podržati strukturalne promjene u svjetskoj privredi kako bi se poboljšao položaj siromašnih, ojačala njihova nezavisnost i obezbijedila brža i ravnomjernija ekspanzija svjetske privrede. Zbog toga deklaracije iz Lusake treba posmatrati povezano sa ciljevima Druge dekade razvoja i mjerama predloženim za realizaciju tih ciljeva.

Ove mjere odnose se prije svega na ono što razvijeni svijet, međunarodna zajednica treba da učini u cilju realizacije Druge dekade, zatim na međusobnu saradnju zemalja u razvoju, a polaze od pretpostavke da osnovnu odgovornost za svoj ekonomski razvoj snose same zemlje u razvoju.

„Deklaracija iz Lusake o nesvrstanosti i ekonomskom progresu" podvlači na prvom mjestu princip oslanjanja na vlastite snage u cilju postizanja društveno-ekonomskog progresa, suverenost nad vlastitim prirodnim izvorima i nad morem, potrebu razvoja tehnologije i naučnih kapaciteta u cilju maksimalizacije proizvodnje i unapređenja produktivnosti. Ističe se potreba društvenih promjena, unapređenja socijalne pravde, efikasnosti u proizvodnji, povećanja zaposlenosti, unapređenja obrazovanja i zdravstva, poboljšanja ishrane i stanovanja i postizanja opšteg blagostanja.

Ova deklaracija iz Lusake udarila je temelje dugoročnoj, čvršćoj orijentaciji na međusobnu ekonomsku saradnju nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, što je dalje razrađeno i konkretizovano u „Programu akcije za uzajamnu ekonomsku saradnju nesvrstanih zemalja i dokumentu o podršci traženjima grupe 77 zemalja u području razvoja" (usvojenom na ministarskom sastanku nesvrstanih zemalja u Džordžtaunu).

U svim dokumentima zemlje u razvoju u suštini insistiraju na principu da one, kao slabiji partner na međunarodnom tržištu, ne mogu rješavati svoje probleme na bazi reciprociteta i pod jednakim uslovima. Jedino preferencijalni tretman koji obezbjeđuje poseban položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima, specijalne mjere u korist ovih zemalja i prioritetno rješavanje njihovih ekonomskih problema predstavljaju puteve za iniciranje i podržavanje nove međunarodne podjele rada, ravnopravnog učešća zemalja u razvoju u međunarodnim eko-

nomskim odnosima. Ti principi počeli su da se konkretizuju prije svega kroz opšte preferencijale u oblasti trgovine i kroz posebne vidove finansiranja zemalja u razvoju.

ZAOSTAJANJE U REALIZACIJI DRUGE DEKADE

Godina 1973. predstavlja godinu ocjena izvršenja prvih dviju godina Druge dekade. To je otpočelo na nedavnom sastanku Savjeta UNCTAD, nastavlja se u Ekonomsko-socijalnom savjetu Ujedinjenih nacija, na skupovima drugih međunarodnih organizacija, a Generalna skupština UN treba da dade konačnu ocjenu. Alžirska konferencija, koja se održava prije Generalne skupštine, predstavlja priliku da nesvrstane zemlje na najvišem nivou dadnu svoje ocjene i stavove o ovim pitanjima.

Šta je karakteristično za ekonomski razvoj nerazvijenog svijeta u periodu od Lusake?

Osnovna konstatacija svodi se na zaostajanje ekonomskog razvoja u zemljama nerazvijenog svijeta iza ciljeva Druge dekade. Bruto nacionalni proizvod po stanovniku porastao je samo 3% godišnje u odnosu na ciljeve Druge dekade od 3,5%. U periodu 1968—1971. godine stopa rasta iznosila je 3,4%.[12]

Ovakva situacija zabrinjava utoliko više što i ostvarivanje stope rasta bruto nacionalnog proizvoda od 3,5% može da osigura porast dohotka u periodu od 10 godina samo u iznosu od 85 dolara po stanovniku (sa 210 dolara u 1970. godini na 295 dolara u 1980. godini). Realizacija ove stope znači daljnje proširivanje jaza između zemalja u razvoju i razvijenog svijeta.[13]

Međutim, i u prvim godinama Druge dekade nastavljaju se veoma neravnomjerni rezultati među pojedinim grupama zemalja u razvoju. Realan produkt po stanovniku izgleda da se smanjio u 11 zemalja na koje otpada 1/7 ukupnog stanovništva svih zemalja u razvoju (izuzev izvoznica nafte). Prema tome, ogromni napori i daleko povoljniji rezultati neophodni su u cilju bar približavanja zemalja u razvoju razvijenom svijetu.[14]

---

[12] Ovo zaostajanje dijelom je rezultat niže stope rasta ukupnog bruto nacionalnog proizvoda (5,9% prema najmanje 6% planiranih za Drugu dekadu) i većeg porasta stanovništva (2,7% prema planiranih 2,5% za Drugu dekadu).

„International Strategy", United Nations, New York, 1970.

[13] U slučaju razvijenih zemalja tržišne privrede, razlika dohotka po stanovniku koja je u 1970. godini iznosila 2.565 dolara popeće se na 3.695 dolara u 1980. godini. U slučaju socijalističkih zemalja Evrope, razlika iz 1970. godine od 1.230 dolara popeće se na 2.375 dolara u 1980. godini.

„Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ ADD. 2; 21. mart 1973.

[14] Prema nekim proračunima (Paul Bairoch, op. cit.), nerazvijeni svijet mogao bi da dostigne razvijene zemlje za 210 godina ukoliko bi njegova stopa rasta bila za 1 poen veća od one u razvijenim zemljama (na primjer, ako je stopa rasta razvijenih zemalja 3%, zemlje u razvoju bi trebale imati stopu od 4%).

Zemlje u razvoju najviše su se približile ciljevima Druge dekade u industrijskoj proizvodnji, koja je u 1971. godini, a, izgleda, i u prvom polugodištu 1972. godine, porasla za 7,5% prema 8% predviđenih u Drugoj dekadi (6,3% ostvareno u Prvoj dekadi).

Situacija u oblasti poljoprivrede, proizvodnje hrane, daleko je teža i krajnje zabrinjavajuća. U prve dvije godine Druge dekade poljoprivredna proizvodnja porasla je samo za 2,5% godišnje prema 4% predviđenih u Drugoj dekadi. U stvarnosti proizvodnja hrane po stanovniku smanjena je u ovom periodu. Poljoprivreda u većini zemalja u razvoju još uvijek je veoma ovisna o vremenskim uslovima, što se najizrazitije potvrđuje sušama, koje su u ovoj godini najteže za posljednjih 25 godina, a koje su naročito pogodile 28 zemalja u Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Neke od tih zemalja spadaju u najsiromašnije među zemljama u razvoju. Prema ocjenama stručnjaka FAO, preko milijardu ljudi, ili blizu 1/3 ukupnog stanovništva svijeta, nema dovoljno hrane zbog suše.[15] Situacija je još više pogoršana prošlogodišnjim sušama koje su uticale na iscrpljivanje rezervi pšenice u glavnim izvoznim zemljama.

Na taj način zemlje u razvoju su i dalje suočene sa teškoćama kao što su prenapučenost stanovništva i nezaposlenost[16], glad, bijeda, nepismenost i teški zdravstveni uslovi. Sve ono što od ranije karakteriše položaj ovih zemalja u mnogim slučajevima se pogoršalo.

U prvim godinama Druge dekade zemlje u razvoju činile su određene sopstvene napore za ubrzaniji privredni razvoj. Poboljšala se efikasnost u pogledu korišćenja mogućnosti za razvoj; agrarna reforma je napredovala u nekim zemljama, a institucionalne promjene, napredak u sistemu planiranja, posebno u mobilizaciji vlastite akumulacije, uočljivi su u nizu zemalja u razvoju.

Međutim, sva ova dostignuća veoma su skromna i zaostaju za potrebom efikasnijih vlastitih napora u cilju bržeg razvoja.

EKONOMSKA SARADNJA MEĐU ZEMLJAMA U RAZVOJU[17]

Sastanci u Lusaki i Džordžtaunu posvetili su veliku pažnju akcijama u cilju proširenja ekonomske saradnje među nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju. Iako su u toj saradnji do sada postignuti skrom-

---

Da pomenemo da je industrijski razvijenim zemljama tržišne privrede trebalo oko 120 godina da sa nivoa dohotka od 150 dolara po stanovniku (u cijenama od 1952—1954. godine) koji su imale u 1850. godini dostignu postojeći nivo u 1970. godini.

„Transfer of Technology, including Konw-How and Patents". UNCTAD secretariat, TD/B/310; 1. jul 1970.

[15] „Herald Tribune", Paris, 6. jun 1973.

[16] Povećanje industrijske proizvodnje od 7,5% u zemljama u razvoju u prve dvije godine Druge dekade stvorilo je 1,9 miliona novih radnih mjesta, što predstavlja samo 13% od predviđenog godišnjeg prirasta ukupne radne snage u zemljama u razvoju.

„Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ ADD. 2; 21. mart 1973.

[17] Vidi detaljnije: A. Papić, *Zemlje u razvoju — međusobna ekonomska saradnja*, „Međunarodni problemi", br. 1/1973.

ni rezultati, ipak su zabilježeni značajni napori u pravcu definisanja pu teva i metoda te saradnje, dok je manje postignuto u realizaciji tih do govora.

Registrovano je 25 organizacija, institucija i tijela koja se bav regionalnom saradnjom i 3 koje su namijenjene interregionalnoj sa radnji zemalja u razvoju. Najveći broj regionalnih ekonomskih grupa cija postoji u Latinskoj Americi i Africi, a manje ih je u Aziji.

U posljednjim godinama zemlje u razvoju posvećuju sve veću paž nju široj interregionalnoj, interkontinentalnoj saradnji. Značajan dopri nos u tom pravcu predstavlja sporazum 16 zemalja u razvoju o raz mjeni preferencijala u oblasti trgovine.

Ipak, u trgovini, koja još uvijek predstavlja glavni oblik saradnj među zemljama u razvoju, u periodu od 1955. do 1971. godine zabilje žen je pad međusobnog izvoza sa 24,5 na 19,8% ukupnog izvoza u ovir zemljama. Istovremeno, međutim, povećana je trgovina unutar integra cionih grupacija zemalja u razvoju (sa 13,7 na 18,6%), prije svega u La tinskoj Americi.[18] U integracionim grupacijama Afrike, a naročito Azij rezultati su skromniji, a u nekim slučajevima došlo je i do pada među sobne trgovine. Isti je slučaj i sa međusobnim izvozom proizvoda obu hvaćenim Tripartitnim sporazumom (Indija, ARE, Jugoslavija).

Međusobna ekonomska saradnja zemalja u razvoju suočena je s mnogim teškoćama unutarnje prirode, ali i sa teškoćama koje proizlaz iz odnosa sa razvijenim svijetom. Razlike u stepenu razvoja zemalja koj se integrišu, stvaraju carinske unije ili sarađuju u razmjeni carinski preferencijala predstavljaju limitirajući faktor međusobne saradnje. Ne pobitno je utvrđeno da u zajedničkim tržištima koristi imaju razvijeni zemlje članice, a štetu trpe one koje su manje razvijene. Ta asimetrič nost u koristima integracija uticala je na to da većina integracioni grupacija usvoji specijalne mjere u korist manje razvijenih zemalj (sporije ukidanje carina, specijalno finansiranje projekata u oblasti in dustrije i infrastrukture, pa čak i direktne budžetske subvencije).

Iskustva sporazuma 16 zemalja u razvoju također pokazuju da ra: like u stepenu razvoja traže posebne mjere u korist manje razvijeni zemalja.

Vertikalna vezanost privreda ovih zemalja za razvijene zemlje centre monopolističkog kapitala također ozbiljno ometa njihovu međ sobnu ekonomsku saradnju.

Proširenje međusobne ekonomske saradnje nije samo faktor ubrza nog privrednog razvoja ovih zemalja, nego je to i elemenat jačanja njiho ve pozicije na svjetskom tržištu, njihove pregovaračke snage, iako je ovih veoma skromne (izuzev u slučaju zemalja proizvođača nafte), odnosima sa razvijenim zemljama i međunarodnim kapitalom.

[18] „Review and Appraisal of the Implementation of the Internation Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 1/Annex; april [illegible]

NEDOVOLJNA PODRŠKA RAZVIJENOG SVIJETA NAPORIMA ZEMALJA U RAZVOJU

Veoma složena situacija koja je nastupila u međunarodnim odnosima imala je dubokog odraza na međunarodno-ekonomski položaj zemalja u razvoju, posebno na podršku ubrzanom razvoju ovih zemalja od strane razvijenog svijeta.

Razvijene zemlje tržišne privrede veoma su angažovane na pitanjima inflacije, monetarnih kriza, restriktivnih mjera u međusobnoj trgovini, energetskom krizom, nestabilnošću robnih tržišta, problemima narušavanja ljudske sredine. Izvor kriznih situacija leži među razvijenim zemljama tržišne privrede, u kapitalističkom svijetu, ali to ima dalekosežne implikacije na međunarodnu privredu, posebno negativne za zemlje u razvoju.

Istovremeno proširuju se i učvršćuju zapadnoevropske integracije (proširenje EEZ i stvaranje zone slobodne trgovine koja obuhvata zemlje tržišne privrede zapadne Evrope). Poseban tip integracija razvijenog svijeta vrše takozvane transnacionalne kompanije (u kojima dominira pretežno kapital SAD), koje su aktivne i u mnogim zemljama nerazvijenog svijeta, a u posljednje vrijeme otpočinje njihova saradnja i sa socijalističkim zemljama istočne Evrope. Sve to utiče na povećanu međuzavisnost u svijetu, koju posebno podstiče naučno-tehnološka revolucija.

Protekli period kao i sadašnjost karakterišu zaoštreni odnosi među zemljama članicama OECD, prije svega na potezu SAD — EEZ — Japan. Dok u ovom slučaju ekonomske protivurječnosti utiču na zaoštravanje odnosa među ideološkim i političkim istomišljenicima i vojnim saveznicima, na drugoj strani želje i interesi za ekonomsku saradnju uticali su na približavanje između ideoloških i političkih protivnika, između Istoka i Zapada, između dviju supersila — SAD i SSSR. Isto tako, na svjetsku scenu mnogo odlučnije stupa Narodna Republika Kina. Sve se to pozitivno odražava i na političke odnose, naročito onih regiona u kojima su ove protivurječnosti bile najizrazitije. Takav razvoj omogućuje i održavanje Konferencije o evropskoj bezbjednosti i saradnji, koja može da bude značajan faktor smirivanja u Evropi.

Krizne situacije u međunarodnim ekonomskim odnosima imale su teške posljedice na nerazvijeni i nesvrstani svijet. Evropske integracije, približavanje između zemalja sa različitim društveno-ekonomskim sistemima, težnja za sređivanjem odnosa unutar razvijenog kapitalističkog svijeta potisnuli su u pozadinu urgentne probleme zemalja u razvoju.

Bilans prvih godina Druge dekade, period između Lusake i Alžira, slabiji je od dostignuća u prethodnom periodu. Zaostajanja u ovom periodu, slabosti u realizaciji politike i mjera predviđenih u Drugoj dekadi u velikoj mjeri su posljedica pomanjkanja podrške većine razvijenih zemalja naporima nerazvijenog svijeta. To je došlo do izražaja u svim oblastima međunarodne saradnje za razvoj, posebno u oblasti

međunarodne trgovine, inostranog finansiranja i transfera tehnologi u nerazvijeni svijet.[19]

Izostajanje adekvatne podrške od strane razvijenog svijeta najte pogađa one kojima je ta podrška najpotrebnija, a to su najmanje ra vijene zemlje. U periodu od Lusake do danas učinjen je određen napr dak u definisanju specijalnih mjera u korist najmanje razvijenih zem lja i zemalja bez pristupa moru. Na žalost, do danas nije preduzeta jedna značajnija akcija koja bi predstavljala specijalan doprinos ra voju tih zemalja. Zbog toga je nerazvijeni svijet posebno preokupir problemima tih zemalja i spreman je za odlučnu borbu u cilju neo hodne podrške za njihov brži razvoj.

U oblasti međunarodne trgovine smanjuje se učešće zemalja u ra voju u svjetskom izvozu[20], a pogoršava se položaj ovih zemalja na m đunarodnom tržištu. Porast izvoza ovih zemalja od 6% u prve dvi godine Druge dekade[21] nije postigao predviđenu stopu od 7% i neš više[22], a uvoz od 5,5% bio je izrazito niži[23] od nepunih 7% povećan predviđenog u Drugoj dekadi[24].

I u ovoj oblasti postoje velike razlike među pojedinim grupama z malja u razvoju. Najveći porast bilježe razvijenije zemlje u razvoju - izvoznice industrijskih prerađevina, a zatim zemlje izvoznice nafte. O tale zemlje u razvoju imaju nazadak u svojim izvoznim primanjim

Nestabilnost tržišta primarnih proizvoda ima negativnog odraza i cijene tih proizvoda, na odnose razmjene, a time i na položaj zemalja razvoju na svjetskom tržištu. Cijene primarnih proizvoda u 1970. godi bile su na istom nivou kao 1955. godine. Međutim, posljednjih 15 godi one su doživjele znatne fluktuacije, koje su naročito izrazite u poslje nje tri godine.

Na drugoj strani i za razliku od cijena primarnih proizvoda, jed nična izvozna vrijednost industrijskih prerađevina konstantno se p većava, tako da je u 1970. godini ona bila za 28% veća od vrijednos

---

[19] Nedavno zasjedanje Savjeta UNCTAD, na kojem su razmatrani r zultati prvih godina Druge dekade razvoja, potvrđuje otpor razvijenog svij ta sprovođenju politike i mjera međunarodne politike za razvoj. Prvi p u historiji UNCTAD, zasjedanje je završeno sa različitim stavovima i rez lucijama triju grupa zemalja: Grupa 77 podnijela je svoj dokumenat („R view and Appraisal of the Implementation of the International Developme Strategy — Document submitted by Jamaica on behalf of Countries in t African, Asian and Latin American Groups of the of 77". TD/B/L. 316/ Re 1; 3. maj 1973), dok su razvijene zemlje tržišne privrede i socijalističke zem lje istočne Evrope (izuzev Rumunije, koja je podržala Grupu 77) podnije svoje odvojene rezolucije.

[20] U 1950. godini ove zemlje učestvovale su sa 31,0% svjetskog izvoz a u 1971. godini to učešće je palo na 17,7%.
„Handbook of International Trade and Development Statistics". Unite Nations, New York, 1969.

[21] „Review and Appraisal of the Implementation of the Internationa Development Strategy", UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 2; 21. mart 197

[22] „International Strategy", United Nations, New York, 1970.

[23] „Review and Appraisal of the Implementation of the Internationa Development Strategy", UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 2; 21. mart 197

[24] „International Strategy", United Nations, New York, 1970.

u 1955. godini.[25] U takvim uslovima zemlje u razvoju više ili manje konstantno imaju gubitke u odnosima razmjene.[26]

Izvoz zemalja u razvoju u razvijeni svijet i dalje je ograničen carinama, raznim vrstama necarinskih prepreka, smetnjama i ograničenjima koja vrše poslovni krugovi, posebno transnacionalne kompanije. Agrarni protekcionizam teško pogađa poljoprivredni izvoz zemalja u razvoju, a opterećuje potrošače i građane u razvijenim zemljama.[27]

Slobodan pristup tržištima razvijenih zemalja i pravedne cijene za primarne proizvode predstavljaju dugogodišnji zahtjev zemalja u razvoju, o čemu do sada nije postignut sporazum, iako je tim pitanjima posvećena posebna pažnja i na Trećoj konferenciji UNCTAD i na njegovim kasnijim zasjedanjima.

U oblasti industrijskih proizvoda počela je primjena Opšte šeme preferencijala[28], koja se odnosi u najvećoj mjeri na industrijske prerađevine. Međutim, zbog raznih ograničenja koja primjenjuju razvijene zemlje efekat preferencijala je skroman. U 1970. godini preferencijalni tretman dobio je izvoz iz zemalja u razvoju od oko 1 milijarde dolara, ili 20% izvoza industrijskih proizvoda koji podležu carinama.[29] Treba očekivati da će efekat preferencijala u slijedećim godinama biti nešto veći.

Značaj opštih preferencijala može da dođe do izražaja tek sa primjenom ove šeme od strane SAD i Kanade, na koje otpada oko 40% izvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju u razvijeni svijet.

---

[25] „Handbook of International Trade and Development Statistics". United Nations, New York, 1972.

[26] Prema jednom obračunu UNCTAD, u periodu 1961—1967. godine zemlje u razvoju izgubile su zbog nepovoljnih odnosa u razmjeni 17,3 milijarde dolara, što predstavlja 42,4% neto javne pomoći koju su ove zemlje primile iz razvijenog svijeta.

„Handbook of International Trade and Development Statistics — 1969". United Nations, New York, 1969.

[27] Ocjenjuje se da su budžeti i potrošači u EEZ, SAD i Japanu godišnje opterećeni poljoprivrednim subvencijama sa 23 milijarde dolara, što je za oko 3 puta više od ukupne javne pomoći zemalja OECD zemljama u razvoju („Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/429/ Add. 1; 6. april 1973. Bez tih subvencija dohodak u poljoprivredi EEZ pao bi za 50%, a u SAD za 44%.

[28] Međunarodno prihvatanje i početak primjene opštih, nediskriminacionih i nerecipročnih preferencijala koje sve razvijene zemlje treba da daju svim zemljama u razvoju predstavlja najkrupniji prodor novih ideja i koncepcija u filozofiju i mehanizme međunarodne trgovine za koje se bori nerazvijeni svijet. Opšti preferencijali, koji znače potpuno ili u rjeđim slučajevima djelomično ukidanje carina za proizvode koje zemlje u razvoju izvoze u industrijski razvijene zemlje, znače napuštanje jednog od temeljnih stubova u međunarodnim trgovinskim odnosima — principa reciprociteta i klauzule najvećeg povlaštenja, kako su definisani u prvom članu Međunarodnog sporazuma o trgovini i carinama (GATT).

Ideje preferencijala, to jest smanjivanja carina u međusobnoj trgovini, a zadržavanja postojećih carina u trgovini sa razvijenim svijetom, kasnije su prihvaćene i u trgovinskim odnosima među zemljama u razvoju (sporazum 16 zemalja u razvoju prihvaćen u GATT u decembru 1971. godine).

[29] „Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". TD/B/429; 15. mart 1973.

Novi prijedlog zakona u oblasti trgovine koji je predsjednik Nixon uputio Kongresu predviđa primjenu Opšte šeme preferencijala. Na žalost, u tom prijedlogu ima indicija o ograničenjima koja nisu bila predviđena prilikom prve ponude preferencijala od strane SAD u UNCTAD.

Monetarne krize, koje su kulminirale upravo u periodu protekle dvije i pol godine, fluktuacije kurseva nekih glavnih valuta ozbiljno pogađaju nerazvijeni svijet[30]: izvoz primarnih proizvoda, devizne rezerve, (a zajedno sa inflacijom) kupovna moć mnogih inostranih kredita i finansijske pomoći.

Zemlje u razvoju su posebno od Deklaracije iz Lime i Treće konferencije UNCTAD insistirale na ravnopravnom učešću i u monetarnim i u trgovinskim pregovorima. Ravnopravno učešće nije osporeno od strane razvijenog svijeta, što ne znači da je ono de facto obezbijeđeno. To je došlo do izražaja naročito u pripremanju monetarnih pregovora. Zemlje u razvoju učestvuju u radu Komiteta dvadesetorice.[31] Ipak, pripreme i prethodno sporazumijevanje oko pregovora, kao i konkretna rješenja u monetarnoj oblasti (pomjeranje kurseva valuta) vrše razvijeni bez prethodnih konsultacija sa zemljama u razvoju, iako Grupa 24 zemalja u razvoju konstruktivno radi na pripremanju i usaglašavanju stavova u monetarnoj oblasti[32].

Međutim, nije dovoljno da zemlje u razvoju samo insistiraju na ravnopravnom učešću u tim pregovorima, nego one traže da se u svim takvim pregovorima za njih obezbijedi preferencijalni tretman, prioritetno rješavanje njihovih trgovinskih i monetarnih problema i sa tim povezano inostrano finansiranje. Ovo zbog toga što su zemlje u razvoju uvijek slabije prolazile u multilateralnim pregovorima nego u slučaju donošenja specijalnih mjera od interesa za njihove privrede. To potvrđuju i rezultati posljednjih trgovinskih pregovora (Kenedi runda).[33]

---

[30] Zemlje u razvoju su sa prvom devalvacijom dolara iz decembra 1971. godine izgubile oko 500 miliona dolara, a ima indicija da gubici nisu manji ni zbog druge devalvacije.

„The International Development Strategy". Report by the Secretary General of UNCTAD to the Third Session of the Conference; TD/99, februar 1972.

[31] Komitet dvadesetorice oformljen je u 1972. godini sa zadatkom da pripremi prijedloge za novi međunarodni monetarni sistem. Ranije se time bavio Komitet desetorice, u kojem su bile zastupljene isključivo razvijene zemlje tržišne privrede. Rad tog komiteta trpio je opravdane kritike od strane zemalja u razvoju, koje su tražile ravnopravno učešće u radu Komiteta. SAD su takođe bile zainteresovane za proširenje Komiteta iz svojih specifičnih razloga. Međutim, dosadašnji rad Komiteta dvadesetorice nailazi na sve veće kritike zemalja u razvoju pošto razvijene zemlje, kroz međusobnu koordinaciju, i dalje nameću svoje stavove i Komitetu dvadesetorice.

[32] Grupa 24 oformljena je od strane Grupe 77 zemalja u razvoju u cilju koordinacije stavova ovih zemalja u pripremanju reforme međunarodnog monetarnog sistema.

[33] U rezultatima Kenedi runde očigledna je diskriminacija u odnosu na uvoz iz zemalja u razvoju. Ukupno smanjenje carina za proizvode od interesa za zemlje u razvoju iznosilo je 20% prema 36% smanjenja za proizvode od interesa za razvijene zemlje tržišne privrede. Istovremeno su dispariteti efektivne carinske zaštite povećani na štetu izvoznih proizvoda iz zemalja u razvoju.

„Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 2; 21. mart 1973.

Posebno nema opravdanja da sprovođenje mjera u korist zemalja u razvoju u oblasti trgovine, u finansijskom i monetarnom sektoru čeka na ove pregovore. Prednji stav je došao do izražaja i u rezoluciji Grupe 77 zemalja na zasjedanju Savjeta UNCTAD u aprilu 1973. godine.

Čak i pod uslovima ravnopravnih odnosa na svjetskom tržištu zemlje u razvoju teško mogu ostvariti ubrzaniju stopu rasta i ciljeve Druge dekade bez ozbiljnog angažovanja dopunskih sredstava iz razvijenog svijeta. Na toj liniji se niz godina vrši transfer finansijskih sredstava u zemlje u razvoju. Bruto priliv sredstava pokazuje znatan porast od 1960. godine do prvih godina Druge dekade.[34] Unutar povećanog obima finansiranja najslabije prolaze najmanje razvijene zemlje.

Međutim, znatno se pogoršava struktura inostranog finansiranja pošto najbrži porast bilježe privatni izvori finansiranja (direktne investicije, izvozni krediti), što je sa stanovišta nerazvijenog svijeta najnepovoljnije.

Ipak, najviše zabrinjava zaostajanje u doprinosu razvijenog svijeta u pravcu realizacije ciljeva Druge dekade: transfer od 1% bruto nacionalnog proizvoda razvijenih zemalja u neto iznosu, a unutar toga 0,7% bruto nacionalnog proizvoda u obliku javne pomoći.[35] Međutim, umjesto približavanja prednjim ciljevima, situacija na početku Druge dekade je nepovoljnija nego što je bila na početku Prve dekade.

U pogledu uslova finansiranja prije se može govoriti o pogoršavanju nego o poboljšavanju. U sredstvima javne pomoći smanjuje se učešće poklona, a uslovi tog finansiranja u 1971. godini nepovoljniji su nego u 1970. godini.[36] Ovi uslovi znatno zaostaju za uslovima koje traže zemlje u razvoju.

Nepovoljni uslovi finansiranja, povezani sa ekonomskim teškoćama, doveli su do teške prezaduženosti nerazvijenog svijeta u inostranstvu. Inostrani dugovi ovih zemalja u 1961. godini iznosili su 21,6 milijardi, a u 1970. godini se ocjenjuju na 75 milijardi dolara, što je povećanje od 3,5 puta. Oko 2/3 ukupnog bruto priliva inostranih sredstava u nerazvijene zemlje vraća se zemljama kreditorima u vidu otplata, profita inostranog kapitala, a samo 1/3 ostaje kao dopunska sredstva.[37]

---

[34] Zemlje OECD povećale su finansijski doprinos sa 8,1 u 1960. godini na 16,5 milijardi dolara u 1971. godini. Finansijski doprinos socijalističkih zemalja istočne Evrope (SEV) iznosio je u 1960. godini 0,8, a u 1971. godini 1,1 milijardu dolara; doprinos NR Kine u 1970. godini iznosio je 0,5 milijardi dolara.
„The Flow of Financial Resources". UNCTAD secretariat, TD/B/C.3/110; 24. april 1973.

[35] „International Strategy". United Nations, New York, 1970.

[36] Rokovi otplate smanjeni su sa 30,2 na 28,7 godina; period početka sa 7,3 na 6,5 godina, dok je kamatna stopa od 2,8% ostala nepromijenjena.
„The Flow of Financial Resources". UNCTAD secretariat, TD/B/C.3/110; 24. april 1973.

[37] U 1971. godini (koja je znatno povoljnija od 1970. godine) od ukupnog bruto priliva iz inostranstva (26,1 milijarda dolara) 16,8 milijardi je vraćeno razvijenom svijetu, a samo 9,3 milijarde je neto priliv na raspolaganju zemljama u razvoju. U slučaju direktnih privatnih investicija, bilans zemalja u razvoju je negativan: neto odliv iznosio je 2,1 milijardu dolara (priliv 4,1, a odliv 6,2 milijarde dolara) („The Flow of Financial Resources". UNCTAD secretariat, TD/B/C.3/110; 24. april 1973). Sigurno je da je taj odliv znatno

Otplate inostranih dugova sve više opterećuju zemlje u razvoju. Te obaveze rastu dvostruko brže od izvoznih primanja ovih zemalja. U prednjim uslovima zemlje u razvoju sve teže odgovaraju svojim inostranim obavezama i sve učestalije dolazi do odlaganja plaćanja.

Svjesne značaja koji ima savremena tehnologija, zemlje u razvoju pokazuju veliki interes za svoj naučno-tehnološki razvoj, koji još uvijek u ogromnoj mjeri zavisi od transfera tehnologije iz razvijenih zemalja.

Tehnologija se smatra najkomplikovanijom robom i predmetom međunarodne razmjene pošto je pristup do nje veoma složen: od literature preko nabavki patenata, licenca, zaštitnih znakova do industrijske saradnje i najsavremenijih dostignuća tehnologije, koji mogu da se dobiju jedino kroz učešće inostranog privatnog kapitala. Zbog toga savremena tehnologija predstavlja danas najkrupnije oružje u rukama privatnog kapitala i transnacionalnih kompanija u eksploataciji zemalja u razvoju, pa i manjih razvijenih zemalja. Ukoliko se želi dati podrška razvoju nerazvijenog svijeta, veoma važno je da se obezbijedi pristup savremenoj tehnologiji i njen transfer pod najpovoljnijim uslovima.

Veoma je teško procijeniti stvarne troškove transfera inostrane tehnologije. Prema nekim ocjenama, ti troškovi zemalja u razvoju iznosili su 1,5 milijardi dolara u 1968. godini. Očekuje se da bi koncem Druge dekade oni mogli porasti za 6 puta i dostići iznos od 9 milijardi dolara.

Istovremeno zemlje u razvoju posvećuju sve veću pažnju razvoju vlastite nauke i tehnoloških rješenja. Zbog toga one predviđaju znatno povećanje sredstava za finansiranje vlastite nauke i tehnologije, što, iako veoma skromno, otvara proces osamostaljivanja od inostranih uticaja i naročito diktata.

Zbog dominacije privatnog kapitala u savremenoj tehnologiji razvijene zemlje teško su prihvatile diskusije, a naročito međunarodne akcije u ovoj oblasti. Ipak je Treći UNCTAD i tu učinio određen progres, ali se mora konstatovati da ni jedna značajnija mjera u ovoj oblasti nije do danas realizovana.

I u ostalim oblastima međunarodnih privrednih odnosa (pomorstvo, turizam i drugi oblici „nevidljive" trgovine) položaj nerazvijenog svijeta je težak, a negdje i zabrinjavajući.

Problemi međunarodne trgovine, monetarni odnosi i međunarodno finansiranje, industrijska saradnja i saradnja u oblasti nauke i tehnologije od sve većeg su interesa i u odnosima među razvijenim zemljama: bilo da se radi o razrješavanju protivurječnosti među ovim zemljama, kao što je slučaj u odnosima među razvijenim zemljama Zapada, bilo da se radi o uklanjanju restrikcija i o proširenju saradnje, što je karakteristično za odnose između razvijenih zemalja Zapada i Istoka. Sve te akcije nerazvijeni svijet prati sa interesom, simpatijama i podrškom, ali i sa određenim bojaznima.

Postoje i mišljenja da bi proširenje ekonomske saradnje među razvijenim zemljama moglo da ide na štetu nerazvijenog svijeta. Takve

---

veći pošto je statistička obuhvatnost odliva nedovoljna, a metodi koje primjenjuje inostrani kapital u izvlačenju profita veoma su suptilni.

bojazni pokazale su se opravdane u nekim slučajevima, kao što je uključivanje Velike Britanije u EEZ. Isto tako, saradnja i dogovaranje među razvijenim zemljama Zapada u monetarnoj oblasti značili su gubitak za nerazvijeni svijet. Ipak, nije opravdano saradnju među razvijenim zemljama, uključujući i onu između zemalja sa različitim društveno-ekonomskim sistemima, unaprijed kvalifikovati kao štetnu za nerazvijeni svijet. Ukoliko proširenje saradnje među razvijenim svijetom bude vodilo ka povećanju ukupne trgovine, finansiranja, razmjene nauke i tehnologije, ona može biti korisna za nerazvijeni svijet, koji u principu ima interesa da se eliminišu protivurječnosti i da se proširi ekonomska saradnja u svijetu. Ukoliko se proširenje saradnje među razvijenim zemljama bude odvijalo pretežno u okviru postojećih odnosa u svjetskoj privredi, ukoliko dovede do preusmjeravanja postojećih ekonomskih tokova, ona može biti štetna za nerazvijeni svijet. Međutim, ukoliko produbljivanje ekonomske saradnje i političko razumijevanje između razvijenih zemalja tržišne privrede i socijalističkih zemalja istočne Evrope otvori proces razoružavanja, tada se može postepeno transferirati dio nacionalnog dohotka koji je trošen za naoružanje u finansiranje razvoja i u ovim zemljama i u zemljama u razvoju.

Razvijene zemlje koje se nalaze u procesu proširivanja međusobne saradnje, a naročito socijalističke zemlje ističu da to može samo poboljšavati ekonomski položaj zemalja u razvoju. Postoje razlozi za takvu ocjenu. Međutim, to teško može doći kroz automatizam svjetskog tržišta i kao nusproizvod saradnje među razvijenim zemljama, nego su neophodne konkretne mjere i akcije razvijenih zemalja da u svim potezima koji znače produbljivanje međusobne saradnje imaju u vidu položaj i interese nerazvijenog svijeta. I kao što povoljniji položaj i veće učešće nerazvijenog svijeta u svjetskoj privredi predstavlja doprinos međunarodnom razumijevanju i saradnji, isto tako proširenje saradnje među razvijenim zemljama, ukoliko istovremeno ugradi u sebe i interes nerazvijenog svijeta, doprinosi unapređenju međunarodnih ekonomskih odnosa, a unutar toga i unapređenju položaja nerazvijenog svijeta.

ZNAČAJ SASTANKA U ALŽIRU

Dnevni red sastanka u Alžiru ukazuje na pravce razmišljanja i djelovanja, na orijentaciju i stavove nesvrstanih zemalja. On uključuje ocjenu položaja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima, a posebno ocjenu realizacije stavova nesvrstanih zemalja iz Lusake i Džordžtauna, izvršavanje Druge dekade razvoja. Unutar tih kretanja posebna pažnja treba da bude posvećena problemima najmanje razvijenih među zemljama u razvoju.

Sa stanovišta osnovnih stavova nesvrstanih zemalja teško je računati na velike novine. Lusaka i Džordžtaun, Druga dekada razvoja, Lima i Treći UNCTAD dali su stavove i pravce djelovanja, koji, međutim, traže reafirmaciju i konkretnu primjenu na uslove i pravce kretanja kako se sagledavaju danas.

Međutim, ako je u najvećoj mjeri jasno šta su ciljevi i mjere za unapređenje položaja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, veoma je aktuelno pitanje kako obezbijediti realizaciju tih ciljeva i mjera, kako biti efikasniji u borbi za izvršavanje te politike. Sa tog stanovišta nužna je kritička ocjena dosadašnjih aktivnosti i dogovor o putevima i metodima koji će obezbijediti veću efikasnost.

Iskustva iz prethodnog perioda — koji u znatnoj mjeri karakteriše gomilanje i često ponavljanje opširnih rezolucija i deklaracija i duga zasjedanja međunarodnih organizacija, bez dovoljnog angažovanja najodgovornijih funkcionera, vlada, bez adekvatnijeg uticaja na državnike, političare i javno mnjenje u razvijenim zemljama — nisu dala očekivane rezultate.

Neophodno je, razumije se, definisanje globalne politike i mjera, ali rezultati mogu uslijediti samo pod uslovom ako su najodgovorniji državni i privredni faktori uključeni u ove procese pregovaranja i sporazumijevanja. Drugim riječima, razmatranje problema treba dovesti na visoki politički nivo — na zasjedanjima međunarodnih tijela, a posebno Generalne skupštine UN (zašto ne i specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN, koja bi na najvišem nivou razmatrala krizne situacije u oblasti ekonomskog razvoja), na regionalnim skupovima ili u bilateralnim susretima državnika i predstavnika vlada razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

U pitanju su i adekvatni metodi informisanja, objašnjavanja i ubjeđivanja, koji će se kombinovati sa diskusijama i pregovorima, sa širom primjenom ekonomskih i političkih elemenata.

Međunarodni ekonomski odnosi nalaze se pod uticajem odnosa snaga, zavise od položaja i ekonomske moći pojedinih partnera. Svjesne ove činjenice, nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju treba da obezbijede adekvatnije korištenje ekonomskih faktora i argumenata u međunarodnim odnosima. S jedne strane, naročito dugoročno gledano, razvijeni svijet ima značajne ekonomske interese za brži razvoj nerazvijenog svijeta i kao tržišta za svoje proizvode (robu, kapital, tehnologiju) i kao snabdjevača nizom proizvoda kojima raspolažu ove zemlje. Pored ove činjenice, postojeći potencijali nerazvijenog svijeta mogu odigrati veću ulogu na međunarodnom tržištu i kao pregovarački faktor. Zemlje u razvoju udružene kao proizvođači niza primarnih sirovina i poljoprivredno-prehrambenih proizvoda mogu znatno pojačati svoju pregovaračku poziciju. Organizovane i udružene u nabavkama kapitalnih dobara i u inostranom finansiranju, one mogu više postići. Danas je aktuelno pitanje kako finansijske potencijale, na primjer, zemalja proizvođača nafte direktno usmjeriti u nerazvijeni svijet i tako izbjeći posrednike iz velikih finansijskih centara, koji mnogo zarađuju na tom posredništvu. Zbog toga su opravdana ubjeđenja da čvršća saradnja među zemljama u razvoju, čemu su posebnu pažnju posvetili i Lusaka i Džordžtaun, predstavlja i faktor jačanja pregovaračke pozicije nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u odnosima sa razvijenim zemljama.

Često se s pravom ističe da pomanjkanje političke volje i moralne odgovornosti predstavlja ozbiljan razlog nedovoljne podrške većine raz-

vijenih zemalja nerazvijenom svijetu. Historijski gledano, mnoge razvijene zemlje — koje kao kolonijalne sile ili kao jači partneri na svjetskom tržištu, kao nosioci neokolonijalizma i imperijalizma koriste svoje potencijale za eksploataciju zemalja u razvoju — odgovorne su za zaostajanje ovih posljednjih, te imaju obavezu u pogledu likvidacije ovakvog položaja i odnosa. Naravno, to ne oslobađa druge razvijene, makar ne imali prednjih odgovornosti, da doprinesu ublažavanju jaza između bogatih i siromašnih (što potvrđuje praksa nekih razvijenih zemalja).

Politički aspekti saradnje za ekonomski razvoj postaju sve očigledniji. Nemoguće je obezbijediti trajan mir i ravnopravne odnose u svijetu dok manjina živi u obilju, a ogromna većina u bijedi i siromaštvu, dok manjina eksploatiše većinu. Ogromna je odgovornost za ovakvo stanje vlada, državnika, političara i privrednika u razvijenom svijetu. Od velikog značaja je i uloga javnog mnjenja u tim zemljama, podrška, pa i pritisak na vlade i druge faktore u pravcu adekvatnije podrške nerazvijenom svijetu.

Uspjeh prednjih akcija i napora bitno zavisi od jedinstva nesvrstanog i nerazvijenog svijeta. To jedinstvo nije nešto što je unaprijed i automatski obezbijeđeno. Ono se postiže u kontinuiranoj aktivnosti, kroz konfrontaciju različitih stavova i interesa. Nema sumnje da su interesi nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju jedinstveni ne samo u osnovnim ciljevima borbe za međunarodnu saradnju za razvoj, nego i u ubjeđenju da se konkretni interesi pojedinih zemalja, makar bili i protivurječni, mogu najbolje realizovati udruženim snagama, jedinstvenim nastupom i zajedničkom borbom.

Četvrti sastanak šefova država i vlada nesvrstanih zemalja u Alžiru predstavlja zato ne samo priliku za donošenje ocjena i stavova, za dogovore o načinu i metodima uspješnije borbe za međunarodnu politiku za razvoj, nego je to i značajna prilika za dalje učvršćenje i za manifestaciju jedinstva nesvrstanih zemalja kao faktora borbe za mir i za adekvatniju međunarodnu ekonomsku saradnju.

Stevan Majstorović

RADNIČKA KLASA I KULTURA

Smisao društvenih promena koje su u toku, a čiji je inspirator i nosilac Savez komunista je otvaranje svih sfera društvenog života uticaju radničke klase i društva. Te promene treba da dovedu do daljeg jačanja samoupravnih odnosa i političke i socijalne kohezije naše višenacionalne zajednice. Ima, međutim, onih koji izražavaju izvesnu skepsu kad je reč o radničkoj klasi i njenom uticaju na kulturni život. Takvi imaju u vidu sadašnje mogućnosti radničke klase za stvaralačko ispoljavanje i za komuniciranje sa vrhunskim umetničkim delima, a pozivaju se i na iskustvo sa „proletkultom". Upozoravajući da se ne treba zanositi romantičarskim iluzijama iz ranog perioda radničkog pokreta, oni preporučuju realizam i vođenje računa o stvarnom stanju stvari. Ne treba zaboraviti, napominju oni, da našu radničku klasu sačinjavaju najvećim delom došljaci sa sela i iz sredina u kojima se kulturna svest i potrebe vezuju za folklor i patrijarhalne kulturne oblike. Ova upozorenja se ne mogu olako odbacivati jer u njima postoji jedno racionalno jezgro. Iako ona nisu sasvim osnovana, pitanja koja ona otvaraju zaslužuju pažnju i detaljniju razradu.

Naša radnička klasa je doista mlada i sa nedovoljno razvijenim kulturnim potrebama, često nedovoljno obrazovana i u naporu da stekne elementarna znanja i kvalifikacije, da se kulturno emancipuje i da usvoji neophodna iskustva u samoupravljanju i vođenju društvenih poslova. Osim toga, ona nema iste karakteristike jer nju u širokom rasponu sačinjavaju kako nekvalifikovani i polukvalifikovani tako i visoki stručnjaci, kao i oni koji su kao radnici završili fakultete ili se istakli u društvenom radu i političkim aktivnostima i postali članovi političkih i samoupravnih tela, privredni rukovodioci, odbornici i poslanici.

U celini, nova radnička klasa svakim danom je sve obrazovanija, a iskustvo koje stiče u samoupravljanju čini je sve kvalifikovanijom za aktivnu društvenu ulogu. Radnici čine danas u SR Srbiji više od dve trećine svih zaposlenih.[1] Radnička klasa je, dakle, objektivno najznačajnija društvena snaga u kojoj se kriju veliki moralni potencijali i izvori socijalne energije. Jačanje njenog uticaja na ukupan tok dru-

---

[1] Od ukupno 1,493.342 zaposlena u SR Srbiji 1,001.160, odnosno 67,1%, sačinjavaju radnici; od toga 480.557, odnosno 32,2% od svih zaposlenih, kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici (SGJ, 1972, str. 357).

štvenih kretanja, kao i na kulturne tokove, u mnogo čemu bi moglo da bude plodotvorno. Razume se, ovaj uticaj se ne može prepustiti spontanosti jer je radnička klasa i sama ispunjena protivrečnostima, zbog čega je aktuelno stalno razvijanje i jačanje njene sopstvene društvene svesti. Zbog toga je Savez komunista neophodan kao avangardna organizacija klase. Uloga Saveza komunista, kako ističu autori nedavno objavljene studije o radničkoj klasi: dr S. Vrcan, dr S. Šuvar, dr V. Cvjetičanin, dr B. Caratan i R. Kalanj, vrlo je kompleksna, a jedan od njegovih primarnih zadataka je osposobljavanje radničke klase za revolucionarnu samodelatnost, to jest diktaturu proletarijata. Radnička klasa je neophodna idejna i duhovna supstancija socijalističke demokratije i samoupravljanja. Ona je više nego zbir jedinki — organizam koji postaje i treba da postane svestan svoje celine. Tek kad radnička klasa u celini razvije svest o vlastitom klasnom interesu i istorijskom identitetu, ona može uspešno da ostvari svoju društvenu ulogu.

Mogućnosti kulturnog komuniciranja radničke klase, naročito kad su u pitanju rafinovana i estetički složena umetnička dela, doista nisu izuzetno velike, ali ne treba pri tom zaboraviti da su one danas u znatnoj meri sputane posredničkim odnosima u kulturi, kao i institucionalnom organizacijom kulturnog života. Oblici korišćenja slobodnog vremena i razvijanja kulturnih navika, način organizovanja i delovanja kulturnih institucija i koncipovanja njihovih programa sve do cena ulaznica i knjiga, lokacije institucija i vremena održavanja priredbi nisu faktori koji podstiču participovanje radnika u kulturnim aktivnostima, nego obrnuto — faktori koji deluju neutralizirajuće ili destimulativno. Pozorišne predstave, koncerti, izložbe i druge manifestacije održavaju se po pravilu u vreme koje odgovara građanskoj publici i ritmu njenog života i rada, a ne ritmu rada i navikama radnika. Zatim, radnička klasa u većim gradovima i industrijskim centrima živi u naseljima na periferiji bez kulturnih ustanova i sa slabim saobraćajnim vezama, što je sa svoje strane destimulativni faktor. Zbog svega toga mi u stvari ne možemo ni da sudimo dovoljno pouzdano o mogućnostima radnika da apsorbuju kulturne vrednosti. Tek u novim odnosima, kad radnička klasa, predvođena Savezom komunista, bude neposredno izražavala svoje interese i potrebe i ostvarivala direktan uticaj na tokove društvenog razvoja, moći ćemo da sagledamo njenu pravu ulogu u kulturnom životu.

To pretpostavlja niz promena i u samoj kulturi, u načinu programiranja i planiranja kulturnih delatnosti, u organizovanju i delovanju kulturnih institucija, ali i u načinu finansiranja kulturnih programa i manifestacija u tom pravcu da onaj ko stvara višak vrednosti mora da ostvaruje i svoj neposredan uticaj. Te promene će imati dalekosežne reperkusije na kulturni život i njegovu socijalnu dinamiku. Kada se energije koje se kriju u radničkoj klasi oslobode, kulturni razvoj će dobiti nove društvene impulse koji mu sada uveliko nedostaju. Jer, ma koliko kulturni razvoj kod nas do sad beležio značajne rezultate u pojedinim vidovima (individualnim i grupnim stvaralačkim dostignućima, razvoju nacionalnih kultura, proširenju i obogaćenju formi i izraza),

njegova glavna boljka je bila i ostala uska socijalna baza! Kultura nije uspevala da prati dinamični razvoj društva i novih potreba i da „uključi u igru" najšire slojeve, nego je ostajala u velikoj meri okrenuta tradicionalnoj građanskoj publici.

Ovo nije prilika da se ulazi u analizu ove pojave, ali ona sama teško da može da bude sporna. Na tome se, međutim, ne završava stvar jer treba uzeti u obzir i psihološke posledice socijalne izolovanosti kulture kao što su snobizam i zasićenost stalno istih krugova sa kojima kultura komunicira, s jedne, i ravnodušnost širih slojeva za zatvorene i složene forme koje zahtevaju razvijenu estetičku kulturu, s druge strane. Zatim povratna dejstva na kulturnu klimu i stvaraoce kao što su skepsa, osećanje socijalnog vakuuma u kome se stvara i odsustvo šire društvene rezonance, angažovanje jednog dela kulturnih krugova u nacionalističkim preganjanjima i slično. Pitanje o radničkoj klasi i kulturi postavlja se, u stvari, šire — kao pitanje demokratske participacije čitavog društva u politici i kulturi.

MASE I PARTICIPACIJA U KULTURNOM ŽIVOTU

Skepsa u pogledu mogućnosti masa da participiraju u kulturnom životu, a pogotovu da budu arbitar kulturnog razvoja, javlja se u dva oblika: kao *direktno neverovanje* u te mogućnosti, dakle i u demokratski karakter kulture, i kao *formalno verovanje*, ali koje u praksi koegzistira sa neučestvovanjem masa u neposrednom kreiranju društvene i kulturne politike. U prvom slučaju skepsa se izražava u konceptima takozvane „masovne kulture" i njima suprotstavljenim konceptima o kreativnoj ulozi jedino kulturne elite; u drugom — ona se izražava kao paternalizam prema radničkoj klasi i masama.

Zadržimo se ukratko na prvom slučaju. Najpreglednije je zapadne teorije o eliti (neki zastupnici ovih teorija predlažu plural umesto singulara, to jest elite) izložio T. S. Botomor u knjizi *Elita i društvo* (koja se pojavila i kod nas u izdanju „Sedme sile"). Ove teorije su u poslednjim decenijama postale na Zapadu veoma popularne. One imaju značaj dalekosežnog zaokreta u opštoj ideološkoj orijentaciji buržoaske političke teorije i predstavljaju napuštanje klasičnih građansko-demokratskih koncepcija o narodnom suverenitetu i političkoj jednakosti građana. Kao što je poznato, ove su teorije u XIX veku predstavljale idejnu osnovu na kojoj se gradio sistem institucija predstavničke demokratije. Elitistički pravac u političkoj teoriji vidi suštinu demokratije ne u odlučivanju samih građana o društvenim poslovima, nego u slobodnoj igri rivalskih ekipa profesionalnih političkih vođa koje se smenjuju na vlasti prema rezultatima povremenih izbora. Elite se povremeno smenjuju, jedne se degenerišu i propadaju, druge se podižu („cirkulacija elita"), ali vladavina takvih manjina ostaje zakon organizacije društva. Ova teorija (Rejmond Aron) nastoji da elitistički koncept pomiri sa konceptom građanske demokratije. Najekstremnije varijante elitističkih teorija (Moska i Pareto) predstavljaju idejne osnove fašizma.

Sastavni deo ovih teorija je kritika takozvanog masovnog društva iz koje derivira i pojam „masovna kultura“. Klice ove teorije se nalaze još u anatemisanju „tri r“ od strane katoličke crkve: renesanse, reformacije, revolucije. Prvi koji je kao reakcija na francusku revoluciju upozorio na opasnost od masa bio je Ipolit Ten. Zatim je Lombrozo doveo taj stav do apsurda tretirajući psihologiju masa kao jednu vrstu kriminalne antropologije. Tridesetih godina Ortega i Gaset objavljuje delo *Revolt masa* i lansira izraz „masovno društvo“. Posle toga, kako navodi M. Harington u eseju *Mase*, konzervativni umovi, liberali, demoralisani revolucionari i desničari svih vrsta upozoravaju u horu na opasnost od masa. Svima njima zajednička je nostalgija prema prošlosti iako se među sobom razlikuju u izboru njenog idealnog modela. Ortega se prihvatio rizika neposrednog proricanja i predviđao je da će se u sledećim decenijama (dakle, u četrdesetim, pedesetim i šezdesetim godinama) Evropa, kao rezultat povećanog uticaja „čoveka iz mase“, vratiti u varvarstvo. Nauku i tehnologiju će zahvatiti dekadencija kao i čitav društveni život. Ali njegovo proročanstvo se nije ispunilo iako se „čovek iz mase“ u međuvremenu umnožio i znatno pojačao svoj uticaj.

Ne ulazeći u podrobniju analizu teorija o elitama i masovnom društvu, ograničavamo se samo na to da u najopštijim crtama iznesemo genezu tih teorija koje se zasnivaju na skepsi ili direktnom neverovanju u kreativnost masa. Zadržimo se za trenutak na značenju „masovne kulture“, koja je sinonim za ono što je manje vredno i nekreativno, ali istovremeno i za odsustvo ljudske komunikacije. U ovom drugom značenju ova sintagma izražava socijalnu i kulturnu dezintegrisanost, jaz između onih koji stvaraju i koji ne komuniciraju direktno sa primaocima poruka i intelektualnih sadržaja i onih kojima su ti sadržaji namenjeni, a koji ne saopštavaju svoja reagovanja niti imaju bilo kakav uticaj na kulturne tokove i duhovnu klimu. Isti je slučaj i sa „potrošačkom kulturom“, izrazom koji je široko usvojen, a koji ima pežorativno značenje inferiorne vrednosne kategorije, ali i značenje društvene kategorije. To su po pretpostavci minorni kulturni oblici koji ne zadovoljavaju potrebe prave međuljudske komunikacije, ali istovremeno i oblici koji podrazumevaju društvene okolnosti i položaj s jedne strane onih koji stvaraju, s druge onih kojima je namenjena „kulturna produkcija“. U takvim društvenim okolnostima ukinuta je nezavisnost stvaralaca jer su prinuđeni da se odriču umetničkih aspiracija i da se prilagođavaju zahtevima producenata i kulturne industrije degradirajući na taj način sebe kao stvaraoce. Istovremeno „potrošačka kultura“ podrazumeva duhovnu pasivnost primalaca, mogućnost manipulisanja njihovom svešću i razvijanja lažnih potreba u cilju proširenja tržišta. Dakle, njihov realan položaj objekata, a ne subjekata kulturnih zbivanja i partnera u kulturnom dijalogu. U oba slučaja nema prave kulturne komunikacije ni povratnih uticaja. To nije izraz samo skepse i neverovanja u kreativnost masa, nego i više od toga — faktičko stanje koje negira bilo kakvu njihovu ulogu, bilo kakvu angažovanost stvaralaca i masa kao međusobnih partnera, stanje potpunog negiranja kulture kao međuljudskog opštenja i razumevanja.

Jasno je po sebi da su teorije o nekreativnosti masa i, nasupro tome, o kreativnosti „duhovne elite“ van koncepta marksističke teorij o društvu i van koncepta socijalističkog društva koje je po pretpostavc društvo jednakih. Ono se zasniva na programu revolucionarne transfor macije svih odnosa i pretvaranja pojedinca, to jest „čoveka iz mase“ u subjekta političke akcije, a isto tako i subjekta kulturne politike Marksistička teorija, dakle, polazi od sasvim suprotnog shvatanja ulog masa i od verovanja u njihovu kreativnost. Pošto pretpostavlja progran socijalne i kulturne integracije društva, socijalizam ukida podelu kultur na „masovnu“ i „elitnu“ i suprotstavlja joj integralno značenje kultur kao oblika međuljudskog razumevanja i razmene iskustava i ideja i ka ispoljavanja socijalne i moralne solidarnosti.

Paternalizam prema radničkoj klasi, karakterističan za dogmatsk socijalističke teorije, drugi je oblik ispoljavanja neverice u njene mo gućnosti, kao i u mogućnosti masa da neposredno participiraju u kul turnom i društvenom životu. U ovom slučaju se *formalno veruje* u nji hovu kreativnost, i ta se vera deklarativno potvrđuje, *ali se ne potvrđuj i društvenom praksom* jer radnička klasa ne učestvuje neposredno u do nošenju najvažnijih društvenih odluka niti u kreiranju i ostvarivanj kulturnog programa društva. Ona nije u poziciji da direktno zastup i tumači interese i potrebe društva, kao i svoje sopstvene, da ih aktue lizira i društveno verifikuje. Razrešavanje političkih, društvenih, eko nomskih i kulturnih dilema se ne vrši u neposrednom povezivanju s bazom društva i pod njenim direktnim uticajem, nego u uskom krug političkih, tehnokratskih i kulturnih vrhova i u njihovom međusobnor povezivanju. Jedna od karakteristika tog odnosa je parcijalizacija dru štvenog rada i društvenog života — odvajanje kulture od produkcij a kulturnih stvaralaca od socijalne baze društva, socijalnih službi o obrazovanja i nauke i tehnologije, politike od privrede itd. Ovi delov jedinstvenog društvenog organizma postaju sektori koji se ne povezuj neposredno i neposredno ne prožimaju, nego takođe preko posrednik — nosilaca političke vlasti. Paternalizam prema radničkoj klasi se dogmatskim socijalističkim teorijama pravda potrebom da se štite njer interesi, pri čemu se samoj radničkoj klasi ne poverava da svojim dru štvenim položajem i ulogom u procesu rada i u raspodeli viška vrednc sti sama tumači i štiti svoje i društvene interese. Paternalizam je, dakl idejna osnova posredništva i oblik političkog i teorijskog opravdavanj njegovog monopolizma.

UČESTVOVANJE U DONOŠENJU ODLUKA — ELEMENT PRAVA NA KULTURU

Kad je reč o participaciji radničke klase u društvenim poslovim i kulturnom životu, nije toliko presudno pitanje kolike su mogućnos njenog stvaralačkog ispoljavanja i apsorbovanja vrhunskih i ekskl zivnih umetničkih kreacija i dela koliko *pitanje njenog globalnog uti caja na društvo i njegov razvoj.* Ne mogu se, razume se, zanemariva ni ta pitanja (sasvim obrnuto — kulturni programi u socijalizmu moraj

da budu usmereni ka emancipovanju najširih slojeva i stvaranju uslova za kulturnu integraciju društva), ali u ovom trenutku najaktuelnije pitanje je ostvarivanje kvalitativnog skoka u razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa i neposredne demokratije koji treba da radničkoj klasi, predvođenoj od strane Saveza komunista, obezbedi dominantan uticaj i preuzimanje najvećeg dela društvenih odgovornosti u politici društva i njegovom razvoju. Ko bi mogao da ponudi valjane argumente za tezu da će radnička klasa lošije zastupati svoje sopstvene interese, kao i interese društva nego što su to činili posrednici i oni koji su u njeno ime donosili najvažnije društvene odluke? I, po analogiji, ko bi mogao da ponudi valjane argumente za tezu da kulturni paternalisti bolje interpretiraju kulturne potrebe radničke klase i društva nego sama radnička klasa i neposredni predstavnici društva? Bojazan da bi radnička klasa kao presudan faktor u odlučivanju o raspodeli društvenog viška vrednosti mogla da ispolji manje razumevanja za stvaralaštvo i kulturne potrebe nego što su ga ispoljavali forumi i posrednici takođe je neosnovana. Odluke koje se donose pod njenim direktnim uticajem mogu biti samo objektivnije i odgovornije, kao i mnogo potpuniji izraz pravih kulturnih potreba društva nego što su to bile forumske odluke, često donošene izvan uvida i uticaja javnosti i pod pritiscima agresivnih nosilaca parcijalnih i konkurentskih, a ne retko i direktno antagonističkih interesa. *Uloga radničke klase u objektiviziranju društvenih odluka, kao i odluka koje se odnose na program kulturnog razvoja društva je od prvorazrednog značaja!* U stvari, tek sada na političku i kulturnu scenu stupa najdosledniji i najodgovorniji interpretator društvenih interesa koji su toliko često bili na udaru parcijalnih interesa — forumskih, regionalnih, grupaških, esnafskih, pa i nacionalističkih. Tek sada se može *u pravom smislu govoriti o podruštvljenju politike i kulture.*

Interesi radničke klase i čitave višenacionalne zajednice su identični i oni u sistemu samoupravne demokratije predstavljaju najznačajniji faktor političke, idejne i kulturne solidarnosti, društvene i moralne kohezije. U odnosima u kojima se cirkulacija društvenog iskustva ostvaruje preko posrednika prekida se direktna komunikacija između kulture i društva. Time se dobrim delom zatvara protok društvene energije i usporava socijalni dinamizam. Suština revolucionarnih promena aktuelnih u ovom trenutku je *upravo u tome da se kroz nove odnose i obezbeđivanje neposrednog uticaja radničke klase na društvena kretanja taj protok otvori i da se omogući široka cirkulacija društvenih energija* koja će, pored ostalog, imati plodotvorno dejstvo i na kulturu i dati kulturi nove društvene impulse.

To može da ima dalekosežne pozitivne posledice na kulturnu klimu, koja je sada u priličnoj meri opterećena građanskim kulturnim konceptima i pokušajima njihove reafirmacije, tendencijama zatvaranja u nacionalne, regionalne i lokalne kulturne okvire i oživljavanja nacionalističkih isključivosti, eklektičkog i provincijalnog duha, patrijarhalnog mentaliteta i konzervativne svesti. Odsustvo široke i neposredne socijalne motivacije, neposrednog prožimanja kulture sa tokovima društva

stvara duhovne vakuume koji pogoduju importu najraznovrsnijih ideja i koncepata, a i oživljavanju onih starih i preživelih. Komuniciranje sa živim društvenim iskustvom, iz koga bi se rađali novi podsticaji za kulturu i novi kulturni oblici i sadržaji i formirala kritička društvena i kulturna svest, zamenjuje nekritičko i neselektivno komuniciranje sa drugim duhovnim sferama i sredinama, kao i komuniciranje sa idejama iz prošlosti i neaktuelnim duhovnim konceptima. Kao što je poznato, obe su tendencije izražene u našem kulturnom životu koji karakteriše paradoks — *da porast intenziteta i obima ovog komuniciranja koegzistira sa istovremenim slabljenjem intenziteta i obima komuniciranja sa sopstvenim društvenim iskustvom i idejama, kao i među nacionalnim kulturama i pojedinim regionima u samoj našoj zajednici*!

Bilo bi, razume se, pogrešno ako bi se ovo shvatilo kao pledoaje za ograničavanje duhovnog korespondiranja sa drugim sredinama, jer bi to bilo od neprocenjive štete za kulturni razvoj čitave naše zajednice i značilo bi praktično sužavanje sopstvenih kulturnih horizonata i osiromašenje fonda ideja, kao i oblika stvaralačkog prožimanja i međuuticanja naših kultura sa drugim kulturama. Jugoslovenska samoupravna zajednica je otvorena zajednica i u interesu je njenog sopstvenog razvoja da se povezuje sa svetskim kulturnim tokovima i da im daje sopstveni doprinos. Ne radi se, dakle, o tome da se kulturni saobraćaj sa svetom ograniči, jer bi to predstavljalo povlačenje u duhovnu defanzivu i neverovanje u svoje sopstvene kulturne i stvaralačke potencijale, nego da se, sasvim suprotno tome, *kroz intenziviranje saobraćaja i kulturnog povezivanja u sopstvenoj sredini, kao i kroz prožimanje sa sopstvenim društvenim iskustvom, intenzivira i na taj način dalje proširuje i saobraćaj sa svetom, da se obogati njegov sadržaj i produbi njegov smisao!*

AKTUELNI SADRŽAJ KULTURNOG KOMUNICIRANJA

Prava kulturna komunikacija je, kao što je poznato, uvek dvosmerna i podrazumeva susret i proveru ideja i iskustava, a ne jednostrano uticanje, s jedne, i pasivno primanje uticaja, s druge strane. Inače se ona preobraća u sredstvo za ostvarivanje duhovne dominacije od strane jednog partnera i prihvatanje eklektičke duhovne pozicije i podređivanje bez sopstvene aktivne uloge od strane drugog. Potrebno je, dakle, da se u komuniciranje sa drugim kulturama ulazi *sa sopstvenim kulturnim i duhovnim konceptima i razvijenom kulturnom svešću*, sa izgrađenim kriterijumima koji su pretpostavka selektivnosti i kreativnog proveravanja ideja i iskustava, kako svoje tako i drugih sredina, kao i njihovog kritičkog usvajanja. Dakle, pretpostavka pravog i ravnopravnog kulturnog komuniciranja koje ne negira, nego sasvim obrnuto — potvrđuje dostojanstvo kultura i originalnost oblika u kojima one izražavaju svoje sadržaje i humane poruke. Bez tih pretpostavki kulturno komuniciranje prestaje da bude dijalog i postaje monolog, stvar informacione tehnike i komunikacione tehnologije. Sve kulture po pretpostavci imaju šta jedna drugoj da ponude, ali sve nisu na isti način razvijene niti im je fond ideja i akumulisanih iskustava isti. Međutim, ravnopravnost

kultura u međusobnom susretanju i prožimanju, koja je takođe jedna od pretpostavki kulturnog komuniciranja, ne potvrđuje se *u kvantitativnim proporcijama,* nego *u prožimanju njihove stvaralačke suštine* i u njihovom ravnopravnom i obostranom stvaralačkom podsticanju i oplođavanju koje je u njihovom zajedničkom interesu. Smisao ravnopravnosti kultura je, dakle, u stvaralačkom karakteru njihovog susretanja, a ne u formama i proporcijama!

Dalja važna pretpostavka komuniciranja kultura je aktuelnost sadržaja i poruka koje one jedna drugoj nude. Iluzorno je verovati da oblici patrijarhalne kulture i regionalni kulturni oblici mogu da predstavljaju onu specifičnost i humanistički sadržaj kojima možemo danas da reprezentujemo sebe, naše ideje o svetu, naša iskustva i moralne dileme. Ti oblici zadovoljavaju kulturno-turističko interesovanje i radoznalost za kulturni panoptikum, kao i potrebu da se upoznaju duh i običaji, sadržaj i duhovne vrednosti nekadašnjih vremena i egzotičnih sredina. Ne može se, razume se, ta potreba negirati niti potcenjivati njen značaj jer, u težnji da spozna svoj položaj i sudbinu, savremeni čovek je, kao što je poznato, zainteresovan da vidi sebe i u vremenskom kontinuitetu, istorijskim dimenzijama i geografskim relacijama. Ali komuniciranje sa idejama i iskustvom ranijih vremena, sa istorijom i prošlošću ne može da kompenzira odsustvo komuniciranja sa idejama i iskustvom aktuelnim u ovom vremenu.

Naša kultura, dakle, stvaralački potvrđuje sebe i sebe proverava u susretanju sa drugim kulturama ne samo bogatim fondom ideja i iskustava koji su nekada sačinjavali njeno živo jezgro i pokretačku inspiraciju, ne samo bogatstvom i raznovrsnošću nacionalnih kulturnih oblika u kojima se nekada u ovim prostorima izražavala kolektivna i individualna svest, nego pre svega aktuelnim idejama o svetu i ljudskoj sudbini *danas i ovde.* To ovovremeno iskustvo i njegova aktuelnost, koji čine živo jezgro jedne kulture, kvalifikuju tu kulturu kao partnera za stvaralačko susretanje i korespondiranje sa drugim kulturama. Ona može da izrazi i sintetizuje kolektivna i individualna iskustva jedne sredine samo kroz svoje stalno prožimanje aktuelnim društvenim tokovima i dilemama. Otvaranje kulture u samoupravnoj zajednici neposrednom uticaju društva i radničke klase i njihovo otvaranje uticaju kulture može da donese nove humanističke kvalitete, kao i nove oblike i sadržaje njihovog uzajamnog uticanja. Može se s mnogo razloga očekivati da će novi društveni odnosi dati snažan podsticaj razvoju nacionalnih kultura koje su u okviru građanskog koncepta iscrple pokretačke motive.

KULTURA U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU I GRAĐANSKI KONCEPTI KULTURE

Razvojna orijentacija koju nudi građanski koncept je obnavljanje starih formi i sadržaja, kao i starih ideja. Gubitak smisla za novo je uvek pouzdan indikator duhovne stagnacije i iscrpenosti stvaralačkih impulsa jer je kultura po svojoj najdubljoj unutrašnjoj suštini uvek prevazilaženje postojećeg i otvaranje novih perspektiva, formulisanje novih di-

lema. Vraćanje u prošlost je, međutim, osnovni element duhovne ori jentacije koju nudi ovaj koncept. Na taj način on ispoljava konstantn nemoć da korespondira sa svojim vremenom i sredinom, da izražava stvaralački sintetizuje nove protivrečnosti. Moralni i idejni fundus ovo koncepta je duhovni i psihološki neutralizam kao vid bekstva od savre menosti i vid duhovne opozicije vremenu. Ekstremna tendencija u ovor kulturnom toku i njegovoj idejnoj orijentaciji je nacionalizam, ali n uvek onaj u tradicionalnim oblicima i sa tradicionalnim sadržajim nego i sa novim inspiracijama i pothranjivan novim motivima. Nacic nalizam je našao, i još uvek nalazi, podsticaje u rivalskim birokratski odnosima i sklonostima birokratskih vrhova da, u otporu prema centr lističkim tendencijama, kao i u međusobnoj konkurenciji, prihvate nc sioce nacionalističke svesti za taktičke saveznike. Kao što je poznat ova strategija birokratskih garnitura ima za cilj učvršćivanje i proši vanje monopolističke političke pozicije.

Birokratska vizija vidi mogućnost razrešavanja suprotnosti i otva ranja novih razvojnih perspektiva društva ne u menjanju društveni odnosa i konsekventnom razvoju samoupravne demokratije, u jačanju d rektnog uticaja društva i radničke klase na društvene tokove, nego savezništvu sa tehnokratskim centrima i delovima nacionalistički or jentisane inteligencije, u idejnim kompromisima i pokušajima mobiliz cije društva i njegovog „ujedinjavanja“ na nacionalnoj osnovi. Protag nisti ovakve politike pojavljivali su se u ulozi nosilaca i zaštitnika n cionalnih i regionalnih interesa prikazujući svoje sopstvene suprotnos kao nacionalne i regionalne. Antiteza ovoj alternativi je stvarna dem kratizacija društva i svih odnosa u njemu, razrešavanje političkih i pr vrednih, društvenih i kulturnih suprotnosti ne kroz rivalsko preganjan nosilaca političke vlasti i uticaja, *nego kroz široko otvaranje svih sfe društvenog života neposrednom uticaju radničke klase i čitavog družtv* To je jedini put koji vodi istinskoj, ne više formalnoj, nego suštinsk socijalizaciji politike i kulture i razvoju neposredne demokratije. Kao uticaj radničke klase, kojoj je tuđa nacionalistička svest, postane dois dominantan u društvu, nacionalne kulture, kao i čitav kulturni razv višenacionalne samoupravne zajednice, dobiće nove impulse i socijaln motivaciju. Taj snažni i istinski demokratski faktor javnog mnenja d prineće formiranju nove kulturne svesti i kulturne klime, kao i učvr ćenju društvenih kriterijuma u ocenjivanju kulturnih potreba i uku nog društvenog razvoja. Novi odnosi, dakle, ničim ne negiraju naci nalne kulture, njihovu specifičnost i nacionalne karakteristike, ne sasvim suprotno — oni im daju novu sadržinu i podsticaje kakve nik u istoriji nisu imale otvarajući pred njima perspektivu da u svom dalje razvoju dobiju najširi demokratski karakter.

NACIONALNE KULTURE U NOVIM ODNOSIMA

U novim društvenim odnosima nacionalne kulture će dobiti pre sv ga bogatiju i puniju socijalnu sadržinu jer će komuniciranje relativ ograničenih delova nacije i nacionalne kulturne elite, uz relativnu ku

turnu neprobuđenost i pasivnost znatnih delova nacije, zameniti široko komuniciranje kroz kulturu i u nacionalnim kulturnim oblicima čitave nacije. Novi odnosi ponovo aktueliziraju i stavljaju na dnevni red kao primaran kulturni zadatak razrešavanje protivrečnosti koja još uvek karakteriše sve nacionalne kulture: *činjenicu da se komuniciranje u nacionalnim kulturnim oblicima i preko nacionalnih jezika ograničava na manje delove nacije i na kulturnu elitu, komuniciranje koje za njih ima aktuelan značaj i smisao, ali uz kulturnu neprobuđenost i pasivnost većine nacije!* Iluzorno je govoriti o demokratskom konceptu kulture i kulturne politike, kao i o kulturnoj integraciji društva, ukoliko program kulturnog razvoja, kao i ukupnog razvoja društva, *ne predviđa konkretna rešenja i dinamiku postupnog razrešavanja ove protivrečnosti.* Isto tako je apsurdno govoriti i o „ujedinjavanju" na nacionalnoj osnovi i o zajedničkim kulturnim i društvenim interesima pri realnom postojanju ovako drastičnih oblika kulturne dezintegracije.

Ova protivrečnost, razume se, nije nova niti se sada otkriva, ali je novo saznanje da ona u dosadašnjim odnosima nije mogla da bude društveno verifikovana i da dobije značaj *najvažnije dileme i najvažnijeg kulturnog zadatka društva u razvoju nacionalnih kultura i jačanju njihovog demokratskog karaktera,* da postane okosnica svakog akcionog programa nacionalnog kulturnog razvoja. Umesto toga, kao što znamo, prioritet je u praktičnoj kulturnoj politici davan međunarodnim i nacionalnim kulturnim manifestacijama bez većeg ili čak bez ikakvog značaja za stvarnu demokratizaciju nacionalne kulture, zatim izgradnji reprezentativnih kulturnih objekata čija je namena da predstave nacionalne kulture i njihova dostignuća. Sva ta briga za nacionalni kulturni dekor koegzistirala je sa neadekvatnom brigom za kulturne potrebe najširih slojeva i za kulturni razvoj nerazvijenih regiona, čije je kulturno zaostajanje za razvijenim regionima ispoljilo tendenciju daljeg produbljivanja i održavanja od građanskog društva nasleđene faktičke kulturne i građanske neravnopravnosti. Opsednuti sobom i svojim prestižom, centri odlučivanja su videli demokratski karakter nacionalne kulture više u ovim spoljnim formama nego u živoj međuljudskoj komunikaciji, u kulturnom dekoru, a ne u živoj kulturnoj funkciji, sadržaju kulturnih oblika i njihovom značaju za najveće delove nacije.

Razume se, svaka nacija mora da podstiče stvaralačke oblike i ono što jednu kulturu čini ljudskim iskustvom, što oplemenjuje i provocira dijaloge i čini živo stvaralačko jezgro nacionalne kulture. Ne znači, dakle, da u ime stvaranja preduslova za demokratsku participaciju najširih slojeva u kulturnom životu treba *u bilo kom obliku ograničavati društvenu i materijalnu podršku stvaralaštvu i obeshrabrivati ovo stvaralačko jezgro kulture.* Radi se o tome da kulturni programi moraju, prema realnim mogućnostima društva, da sadrže predloge i praktična rešenja za obe ove potrebe koje se međusobno ne isključuju, nego se dopunjuju i uslovljavaju. Otvaranje kulture prema društvu i radničkoj klasi doprineće ne samo aktueliziranju ovih dilema, nego i njihovom postupnom razrešavanju uz široku podršku, čak i neposredne zahteve i pritisak, čitavog društva. Tumač i zastupnik demokratskog, socijalističkog

i samoupravnog koncepta nacionalne kulture i njegove operacionalizacije u konkretnim razvojnim programima i kulturnoj politici biće radnička klasa. Ko bi mogao da tvrdi da to neće biti u interesu kulture, dinamizacije njenog razvoja i u interesu jačanja njenog socijalističkog i demokratskog karaktera?

Puna pobeda nove kulturne klime nad konzervativnom građanskom i nacionalističkom kulturnom svešću i njenim konceptima, radikalno društveno i istorijsko dezavuisanje te svesti biće moguće samo kroz *obezbeđivanje stvarnog i dominantnog uticaja radničke klase na društveni život i izbor razvojnih alternativa!* Sve dotle borba protiv pojava koje su u neskladu sa idejama i ciljevima društva — protiv nacionalističkih ekscesa, idejne destrukcije, primitivizma i moralnog neutralizma — imaće oblik *društveno izolovane političke intervencije pojedinih foruma*, oblik političke i normativne supresije. U širokom društvenom dijalogu kome će ton davati radnička klasa i u kome će ispoljavati sebe i najširi slojevi društva takve pojave će, voljom čitavog društva i snagom njegovih socijalističkih ideja i moralnih uverenja, dobiti *društveno obesnaženje.* A nova kulturna svest dobiće podršku čitavog društva i postaće njegova sopstvena svest o sebi, o njegovim ciljevima i vrednostima. Takva demokratska kulturna klima daće nove impulse i razvoju teorijske misli, koja je posle uzleta sa razvojem samoupravljanja i posle značajnih dostignuća u kritičkom preocenjivanju dogmatskih shvatanja bila jedno vreme zapala u stagnaciju koja se hronološki poklapa sa stagnacijom u razvoju samoupravnih odnosa. Kvalitativni skok koji treba sada da se ostvari, i koji će izražavati ne samo samoupravnu formu, nego i bogatu *samoupravnu suštinu našeg života*, daće i njoj nov polet i podsticaje.

MOGUĆNOSTI RADNIČKE KLASE DA PARTICIPIRA U KULTURNOM ŽIVOTU

Ali ovim se daje samo delimičan odgovor na pitanje o radničkoj klasi i kulturi jer se ovaj aspekt ograničava uglavnom na uticaj radničke klase na društvene tokove i na moguće reperkusije tog uticaja na kulturni razvoj društva i kulturnu klimu. Ostaje, međutim, pitanje o mogućnostima radnika za kreativno kulturno ispoljavanje i aktivno učestvovanje u kulturnom životu. Ne ulazeći u podrobniju analizu (ona bi morala da se zasniva na egzaktnim istraživanjima), ukazaćemo samo na neke momente koji mogu da budu relevantni za odgovor. Jer u ovom slučaju radi se ne samo o neposrednim indikatorima datog stanja, nego i o čitavom spletu dinamičkih faktora, kulturnih i parakulturnih, koji ovo pitanje proširuju na područje kulturne i opšte razvojne politike društva.

Konstatovano je na početku da mogućnosti kreativnog ispoljavanja radnika i njihovog komuniciranja sa vrhunskim umetničkim izrazom nisu naročito velike. Ta bi se pretpostavka empirijskim istraživanjima mogla verovatno lako dokazati. (Neka istraživanja koja su već obavljena nju doista i potvrđuju.) Ali istovremeno to nije i potpuna istina

o ovoj stvari jer se moraju uzeti u obzir i potencijalni faktori čije se delovanje ne ograničava na postojeće stanje, nego uključuje i šire društvene i psihološke mogućnosti. Uzmimo za primer smisao za novo, zatim volju i sposobnost adaptiranja i motivisanost za kulturne aktivnosti i kreativno ispoljavanje. Iskustvo i neka egzaktna istraživanja pokazuju da se ove predispozicije ispoljavaju pre svega kao nove aspiracije stanovništva. Ako je kultura oblik i sadržaj međuljudskog komuniciranja, mogućnost za razmenu ideja o životu i životnih iskustava, onda je smisao za novo i za samoprevazilaženje osnovna pretpostavka kulturnog komuniciranja. Bez njega nema vatre ni stvaralačkog odnosa, i kultura ostaje samo skup ritualnih formi bez živog smisla.

Radnici su kroz proces rada neposredno povezani sa modernom tehnologijom i njenim brzim promenama, kao i sa odgovarajućim promenama u organizaciji rada i organizaciji društva. Mnogo više nego drugi društveni slojevi oni su izloženi pritisku primarnih i sekundarnih promena i njihov smisao za prihvatanje novih odnosa i za usvajanje nove svesti je tako reći svakodnevno na probi. Po svom položaju u procesu rada i u društvu oni su neposredno motivisani da se preobražavaju. Njih sve — od sticanja kvalifikacija i perspektive ličnog napredovanja, prilagođavanja novoj sredini i organizovanja ličnog i porodičnog života do ispoljavanja i potvrđivanja svoje društvenosti kroz učestvovanje u donošenju samoupravnih odluka u preduzeću i u društvenom životu sredine — podstiče, čak goni da se menjaju. Upravo proces rada sadrži za njih najviše pobuda i motivacija da prevazilaze stara, u novoj situaciji više neadekvatna iskustva.

U toku samo jedne generacije radnička klasa se kod nas promenila u meri koja je verovatno ravna obimu i dubini promena koje su pre toga ostvarile sve predratne generacije radnika zajedno. Ni jedna druga radnička generacija nije se sučelila sa situacijom ispunjenom tolikim promenama i u takvom ritmu sa kakvom se sučelila današnja. Za ilustraciju može da posluži podatak da samo SR Srbija ima sada preko dva puta više radnika nego čitava Jugoslavija 1921. godine, od čega jednu polovinu čine kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici! Pred radnicima se svakodnevno otvaraju brojne dileme — lične i društvene, tehnološke i organizacione, psihološke i moralne — na koje oni moraju da traže odgovore. Okolnosti i uslovi u kojima žive i rade podstiču u njima smisao za novo i motivišu ih za aktivno učestvovanje u kulturnom životu kvalifikujući ih kao potencijalne partnere u kulturnom komuniciranju. U tom pogledu oni imaju psihološke prednosti nad građanskom publikom, čije stečene navike, pozicija u društvu, nivo obrazovanja i oblici svesti naginju više održavanju i reprodukovanju postojećeg nego radikalnim promenama. Ovo čini posebno aktuelnim pitanje koje je u neposrednoj vezi sa našom temom: *koliko se potencijalne mogućnosti i ove psihološke predispozicije radničke klase da aktivno učestvuje u kulturnom životu stavljaju na probu, koliko postojeće kulturne inicijative računaju sa njima?*

KARAKTER KULTURNE KOMUNIKACIJE

Mnogi umetnici koji gostuju među radnicima i imaju neposredn kontakte sa njima uobičavaju da govore o „jednoj drugoj publici", svežoj i spremnoj da komunicira u okviru svojih mogućnosti. Te mogućnosti su, kao što je napomenuto, nevelike, ali njih obilato dopunjuje otvorenost i smisao za novo. Stvari davno poznate građanskoj public ova publika otkriva sa pronalazačkim žarom saopštavajući na taj nači o sebi važan podatak *da je i sama neposredno zainteresovana da se os lobodi svog neiskustva i da se samokreira*! (za razliku od rutiniziran građanske publike koja se dobrim delom kroz kulturu potvrđuje socijal no, ali ne i kreativno). Ova vitalna publika je diferencirana nivoon znanja i iskustava na kulturno neprobuđene i pasivne — koje takvim čini nizak nivo obrazovanja, nerazvijenost kulturnih potreba, kao i od sustvo motivacija i spoljnih podsticaja (doseljenici sa sela uobičajen prolaze kroz razvojne faze: nekvalifikovani, polukvalifikovani, kvalifi kovani sa perspektivom da najbolji postanu i visokokvalifiko vani) — i one koji su u kretanju i koji su sopstveno transformisa nje prihvatili kao neminovnost i način života. Ovi drugi naslućuju u kul turi mogućnost stvarnog međuljudskog komuniciranja i vide u njo humani sadržaj, a ne formu i socijalni ritual. (Za njih je socijalni ritua čak destimulativan faktor jer se zbog građanskog ambijenta u kome s uobičajeno održavaju kulturne manifestacije osećaju hendikepiranim Dok se deo nekvalifikovane i polukvalifikovane radničke klase još uve nalazi pod pritiskom egzistencijalnih potreba (ishrana, stanovanje, ode vanje, zdravlje), dotle industrijska radnička klasa sve više postaje no silac borbe za prava radnika na više ljudske potrebe — na obrazovanj i kulturu. Nije, dakle, stvar samo u predispoziciji radnika za participo vanje u kulturnim aktivnostima, jer je ona samo jedna mogućnost i je dan od psiholoških preduslova, nego i u „izazovima" koji se postojećin oblicima komuniciranja ovoj publici upućuju. Ako se govori o moguć nostima radnika da aktivno učestvuju u kulturnom životu, onda se, sva kako, mora uzeti u razmatranje i ovaj momenat.

Postoji prošireno verovanje da je nivo obrazovanja i građanski st života preduslov, ako ne čak i conditio sine qua non, za aktivno učestvo vanje u kulturnom životu. Rezultati nekih istraživanja, međutim, poka zuju da je među onima sa višim i visokim obrazovanjem i solidnim gra đanskim statusom broj onih koji čitaju literaturu ili idu u pozorište ili na bilo koji drugi način aktivno komuniciraju, ispod očekivanja. T pokazuje da ovaj stav uprošćava stvari i zanemaruje niz motiva i po buda koji utiču na pojedinca stimulativno ili destimulativno kad se rad o njegovom kulturnom aktiviranju. Najčešći „komunikatori" koji se ob raćaju radničkoj publici su „populisti" tipa Đorđa Marjanovića, Čkalj i Lepe Lukić. Ova se komunikacija, međutim, ostvaruje na prećutnom prihvatanju perceptivnog i psihološkog statusa quo jer ona uzima u ob zir dato stanje stvari, a nije usmerena na aktivan odnos i promen Ona, dakle, nema u vidu perspektivu, nego faktičku situaciju koju nem nameru da menja. Na taj način populistički komunikatori izneveravaj

prave mogućnosti komuniciranja, ali, pošto se oni zadovoljavaju skromnim ciljevima i zabavnim efektima kao oblicima ispunjavanja dokolice i psihološke relaksacije, oni taj nedostatak i ne zapažaju. Čak obrnuto, poneti popularnošću koja im se vraća kao „društvena rezonanca" i koju oni tumače kao svoje društveno i stvaralačko potvrđivanje i dokaz da su nekome potrebni i da nečije misli i osećanja izražavaju — oni u tome vide čak svoju demokratsku kulturnu funkciju. Čitav se ovaj nesporazum dešava zbog toga što ovo komuniciranje, kao što je napomenuto, polazi od pretpostavke *datog*, a ne od pretpostavke *mogućeg*, dakle, od statičkog principa, a ne od dinamičkog koji je u prirodi kulturnog komuniciranja (i po kome uvek neko izaziva i „vuče napred", uvek uznemirava i uvek je neko izazvan i negiran da bi, promenjeni, i jedni i drugi potvrdili sebe na višem nivou). Tako, umesto da sadrži povode za menjanje i samokreiranje, ova komunikacija služi psihološkom pražnjenju i konzerviranju datog nivoa svesti, potvrđivanju i legalizovanju datih, u većini slučajeva nerazvijenih i neprobuđenih kulturnih potreba. Time se ona lišava stvaralačke komponente koja je bitna za partnere. (Princip menjanja i samoprevazilaženja važi kako za one koji „primaju" poruke tako i za one koji ih „šalju".) Ali još delikatniji rezultat ovog komuniciranja je činjenica da se preko njega prigušuju prave potrebe i ukorenjuje zabluda o prirodi i karakteru kulturnog komuniciranja uopšte. Ono omogućuje da se neadekvatno i na svoj način neistinito ili nepotpuno istinito stalnim ponavljanjem prikazuje — i prihvata — kao pravo i istinito! (Ova situacija podseća na promenu ukusa engleskih potrošača za vreme rata pod uticajem spoljnih faktora i uz isto takvo ponavljanje. Prinuđeni ratnom oskudicom da jedu kobasice u kojima je samo jedan deo sačinjavalo meso, a veći deo hleb i ostali dodaci, oni su vremenom ovu promenu prihvatili kao izraz sopstvene potrebe i ukusa. Posle rata jednom delu potrošača trebalo je vremena da se ponovo navikne na pravi „sosidž", dok je drugi deo ostao trajno pri ovoj navici.)

Kulturni elitisti, međutim, odbijaju ovu mogućnost komuniciranja jer unapred ne veruju u perceptivne sposobnosti radnika kao partnera u dijalogu, unapred sumnjaju da bi kresanje varnica s njihove strane moglo da zapali vatru. I pošto te varnice ne kresu i plamen ne vide, oni snabdevaju sebe dokazima da se vatra ne može ni zapaliti! Tako oni kulturno komuniciranje prepuštaju populistima koji su najčešće jedini „ambasadori kulture" i komunikatori kulturnog iskustva i poruka kad su u pitanju radnici. Pretpostavka da ovaj „poziv na igru" ima efekta zato što je druga strana u stanju da prihvata samo takve izazove u najmanju ruku je nedokazana. Za iskustva pomenutih umetnika koji ostvaruju kontakte sa radnicima i, po njihovom tvrđenju, doživljavaju istinsku kulturnu komunikaciju ona je čak neodrživa.[2]

---

[2] Nedavno je u okviru rasprave o „elitnoj kulturi" govorio o tome Miroslav Čangalović na skupu kulturnih radnika i sociologa koji je organizovala redakcija „Politike".

„LAISSEZ-FAIRE" FILOZOFIJA I „KULTURTREGERSTVO"

Nekada su u tradiciji jugoslovenskog komunističkog pokreta sist matski negovane veze između umetnika i radnika. Kao organizovane a cije Partije, one su veoma mnogo doprinele ne samo političkom i ku turnom buđenju i aktiviranju radnika, nego i idejnom i umetničko orijentisanju stvaralaca. Sada su se umetnici dobrim delom povukli široke društvene scene i komuniciraju među sobom ili u najbolje slučaju sa uskim krugom građanske publike i sa predstavnicima dr štvene i političke elite. Pošto su radnici dobili radio-aparate, televizo gramofone i ploče, tranzistore i zabavnu štampu, mnogi su poverov da je glavnina poslova obavljena i da će ostalo doći samo po se Ostavljene su radničkoj klasi još i utakmice, priredbe zabavne i narod muzike, kao i kafane, čime je izbor popunjen. U međuvremenu družt je sve više obraćalo pažnju prema „vrhunskoj" kulturi, uvereno da na tom terenu biju glavne bitke za socijalističku i demokratsku tran formaciju kulture.

Lenjin je proklamovao devizu: „mase na nivo umetnosti, a ne ume nost na nivo masa". Ali nastojanja u tom pravcu su vremenom slabi i, umesto njih, spontanim razvojem i „laissez-faire" stavom društva z bava je forsirana kao umetnost, a umetnost kao zabava, čime su radn praktično dobili tretman nekvalifikovanih za prave kulturne dijalo Tako su oni previđeni kao mogući partneri u kulturnom komuniciran ali još je važnije od toga da je *na taj način društveno degradirana i s ma umetnost* jer je lišila sebe široke društvene podrške i plodotvorn kontakata sa bazom društva. Na taj način je ostala nedovoljno iskor ćena predispozicija radničke klase, posebno industrijske radničke kla za participovanje u kulturnom životu, kao i mogućnost afirmisanja no kulturne svesti i konstituisanja nove kulturne klime. Ovo je imalo posledicu slabljenje i relativno usporavanje procesa kulturne integrac društva, kao i umnožavanje kulturnih protivrečnosti koje su se u d hovnoj sferi i kulturnoj klimi ispoljavale u tendencijama oživljavan i restauracije preživelih kulturnih koncepata, u nacionalističkim k turnim preganjanjima i u ideološkom i duhovnom eklekticizmu.

Odnos prema pravim kulturnim potrebama radnika varirao je inicijativa da se na njih da pravi odgovor — i ignorisanja tih potre i njihovog nepoznavanja, kao i odgovora u obliku „prosvetiteljski kulturnih akcija. U ovom drugom slučaju radi se o već pomenut „laissez-faire" pristupu i o odsustvu smišljenih i dugoročnih progra koji bi doprineli širem participovanju radnika u kulturnom životu z jednice. U trećem slučaju uspostavljan je i opravdavan odnos koji pa nerima u kulturnoj komunikaciji unapred određuje uloge „onih k podučavaju" i „onih koje treba podučavati". Zabluda „laissez-faire" lozofije da će opšti razvitak sam po sebi aktivirati radnike i postup dovesti do njihovog integrisanja u kulturne tokove društva zasnivala na iluziji da je proces socijalne integracije već ostvaren, to jest da radnik postao „građanin" (a građanin „radni čovek"), i da otuda ni ni potrebni posebni kulturni programi za radnike. Štaviše, protagoni

ove filozofije zastupali su tezu da se podvajanjem kulturnih akcija na one za radnike i one za ostale građane proces integracije usporava i održava podela koja više nije društveno opravdana. Tako su programi i delatnosti objedinjeni s pretpostavkom (koja se kasnije nije potvrdila) da će radnici u programima kulturnih institucija nadoknaditi ono što su imali posebno za sebe i da će na taj način čak dobiti više i bolje „kulturne usluge". Ali tradicionalne institucije su u većini slučajeva nastavile da rade po starom, i dalje okrenute prema nekadašnjoj publici, dok je nova, radnička publika ostala uglavnom neobuhvaćena. Smanjio se broj priručnih sindikalnih biblioteka (u nekim preduzećima one su sasvim iščezle, da bi poslednjih godina počele da se obnavljaju), a i broj radničkih kulturno-umetničkih društava, horova, dramskih i literarnih sekcija, iako se u međuvremenu broj radnika gotovo udvostručio.

Verovanje u automatski karakter kulturnog razvoja kao spontanog pratioca opšteg razvoja uključivalo je i pretpostavku da je radnik, koji je na najboljem putu da postane „građanin", sposoban da sam finansira svoje participovanje u kulturnom životu i da postane „kulturni potrošač". Ali praksa je i to opovrgla i pokazala da se kulturne potrebe radnika „potrošačkom" kulturnom politikom ne mogu zadovoljiti, nego suprotno od toga — takvom politikom se moguće participovanje u kulturnom životu destimuliše (visoke komercijalne cene ulaznica za kulturne priredbe, postojanje visokih amortizacionih stopa za slike i umetničke predmete koje nabavljaju radne organizacije, nedostupnost knjiga za radnike zbog visokih, takođe komercijalnih cena, nepostojanje kulturnih institucija u radničkim naseljima, komercijalne cene kulturnih usluga i „školarine" za muzičke i druge kurseve itd.). Očigledno je da filozofija „laissez-faire" nije izdržala proveru prakse i da je dezavuisala samu sebe.

Među postojećim kulturnim programima za radnike (u poslednje vreme oni ispoljavaju tendenciju oživljavanja u novim konceptima i proširivanja) još uvek preovlađuju oni u kojima prosvetiteljski pristup određuje karakter akcije, kao i njene operacionalne oblike. Kulturna komunikacija koja se na ovaj način uspostavlja ne zasniva se na uzajamnom razumevanju partnera i na solidarnosti njihovih kulturnih i društvenih interesa, dakle na saradničkim odnosima, nego na odnosima superiornih i inferiornih, onih koji nešto daju, a ne računaju na rezonancu i onih kojima se daje, a od kojih se ništa ne očekuje. Ovo „kulturtregerstvo" nije u stanju da aktivira predispozicije i mogućnosti samokreiranja radnika o kojima je bilo reči, nego suprotno — ono ih ograničava jer isključuje samoinicijativu i svodi se na zadavanje lekcija. U praktičnom kulturnom životu ispunjenom mnogim kontroverzama postoje, razume se, brojni i drugačiji primeri i pristupi, ali ovde je reč o delu prakse koji ne predstavlja izuzetak i koji dovoljno ilustruje smisao i značenje prosvetiteljskog didaktizma u kulturnom komuniciranju sa radnicima.

DRUŠTVENO ZNAČENJE STVARALAŠTVA RADNIKA

Najzad, sastavni deo pitanja o participovanju radnika u kulturnom životu je i pitanje njihovih mogućnosti za sopstveno stvaralačko izražavanje. Mi znamo da one nisu velike i da se u poeziji i literaturi, likovnim umetnostima, muzici i dramskom stvaralaštvu one ispoljavaju gotovo isključivo u amaterskim oblicima i sa amaterskim značenjem. Zajedno sa kulturnim navikama radnika i načinima njihovog ispoljavanja i zadovoljavanja oni imaju tretman „supkulture" koja je po pretpostavci nižeg ranga i od malog značaja za ukupna kulturna kretanja u društvu. Ova dosta raširena ocena zaslužuje da bude takođe preispitana iako razlozi na kojima se ona zasniva — estetička i umetnička strana stvaralaštva radnika — ne mogu da se ospore. Ali na tome se ne završava stvar jer ta ocena, svedena samo na estetičku i umetničku stranu, ispušta iz vida društvenu komponentu i elemente od velikog, čak izuzetnog značaja za društvenu klimu i ukupan proces sintetizovanja kulturnih iskustava, za osnovne ideje i duhovne orijentacije društva.

Postoji u našoj kulturi jedna tradicija koja se proteže do prvih socijalista i do pojave radničke klase i socijalističke misli i koja je živi deo naše kulture — jedan kulturni tok koji bi uslovno mogao da se označi kao stvaralaštvo radnika i stvaralaštvo pod uticajem radničke klase i njene ideologije i moralnih shvatanja. To stvaralaštvo se ne ograničava samo na literaturu i umetnost, nego obuhvata i društvenu misao i one oblike njenog teorijskog i praktičnog angažovanja i kreativnog ispoljavanja koji su vršili snažan uticaj ne samo na umetnički, nego i na čitav intelektualni život. Komunisti su pre rata bili nosioci kontinuiteta i tumači te tradicije dajući joj u novim uslovima novu snagu i aktuelnost. Taj tok u kome se izražavalo i cirkulisalo iskustvo radničke klase i koji je svojim prisustvom vršio snažan uticaj na druge kulturne tokove i dao svoj veliki doprinos ukupnom fondu društvenih iskustava postepeno se gasio (posebno u onom delu koji se izražava u neposrednom stvaralačkom izražavanju radnika), potisnut drugim tokovima i intelektualnim orijentacijama. On sada egzistira van pažnje javnosti i u oblicima koji više predstavljaju reminiscenciju na njegovu nekadašnju ulogu nego što potvrđuju današnju njegovu aktuelnost i prisutnost. Malo je ili gotovo nikako nema publikacija koje su posvećene literarnom stvaralaštvu radnika; još ređi su oblici likovnog i muzičkog stvaralačkog ispoljavanja radnika. Ukoliko oni i postoje, štampa, publicistika, sredstva masovnog komuniciranja — okrenuti gotovo isključivo „vrhunskoj" kulturi — daju im mali publicitet, tako da ostaju gotovo u potpunoj anonimnosti.

Jedini koji se još osećaju društveno odgovornim za „kulturu radnika", kao i za njihovo stvaralačko ispoljavanje su sindikati, ali oni su manje ili više usamljeni. Na taj način se ovaj kulturni tok našao u kulturnoj i društvenoj izolaciji, čije zidove ne uspeva da probije i da dobije značenje jednog od prisutnih i društveno priznatih tokova u ukupnim kulturnim zbivanjima. Lišen širih društvenih podsticaja i ohrabrenja, on je dobio status interne stvari radnih organizacija i strukovnih saveza, status „supkulture" koja se održava inicijativom radničkih univerziteta i sindikalnih organizacija. *Na taj način je stvaralačko ispolja-*

vanje radnika dospelo na margine kulturne politike, a iskustva radnika ostala neartikulisana i bez većeg odjeka u društvu. Razume se, ne misli se ovde da bi stvaralaštvo radnika trebalo da bude izuzeto od uobičajenog estetičkog kritičkog suda ili da bi u njegovom ocenjivanju trebalo da *budu primenjeni drugačiji, blaži kriterijumi, nego na samo stvaralaštvo kao takvo i na njegovu ulogu u opštem procesu oslobađanja radničke klase,* dakle, na njegovu društvenu funkciju, za koju mora da bude veoma mnogo zainteresovano i čitavo društvo. Isto tako, razume se, ne misli se ni na one oblike kontinuiteta sa radničkom kulturnom tradicijom u kojima bi se, u novom vremenu i uslovima, ponavljali motivi i inspiracije poezije Abraševića ili Koste Racina, što bi predstavljalo kulturni anahronizam, nego *na stvaralaštvo koje bi, sistematski podsticano i ohrabrivano od strane društva, bilo u stanju da izražava, u novim oblicima i aktuelnim sadržajima, današnja iskustva radnika i njihove preokupacije!*

„SUPKULTURA" ILI DEO INTEGRALNOG DRUŠTVENOG ISKUSTVA

Ocena kulture radnika kao „supkulture", bez većeg značaja za aktuelne kulturne tokove, uzima, dakle, u obzir *samo estetičku* i umetničku stranu, a potpuno zanemaruje *društvenu.* Ta „supkultura" je, međutim, imala — i sada ima — svoje inspiracije i pokretačke motive: kult rada i internacionalističko osećanje, klasnu i društvenu solidarnost i vrednosti drugarstva i međuljudskog razumevanja, revolucionarni duh i smisao za novo, razvijeno osećanje socijalne pravde i ljubav prema svemu što je oslobodilačko, osećanje jednakosti i humanih vrednosti ljudske egzistencije, duboko shvatanje smisla i značaja svekolikih sloboda — socijalnih, političkih, nacionalnih i kulturnih. Takvim motivima i inspiracijama ovaj tok je, uprkos nevelikom estetičkom i umetničkom značenju oblika u kojima se manifestovao, ostvarivao snažan uticaj na intelektualne orijentacije i predstavljao je svojim prisustvom, svojim bogatim fondom ideja i iskustava živo vrelo stvaralačkih inspiracija, jedan od izuzetno aktuelnih kulturnih tokova *u kome se izražavalo i kojim se dopunjavalo i obogaćivalo ukupno društveno iskustvo.* Taj tok u novim uslovima ima iste takve i čak znatno šire mogućnosti i potrebe da se izrazi!

Bez društvenih podsticaja i shvatanja značaja njegove kulturno-društvene funkcije taj tok je — umesto da postane jedan od faktora kulturne klime — ostao samo refleksija tradicionalne „radničke kulture". Neko može ovo da shvati kao pledoaje za obnovu „proletkulta", što bi, razume se, bio zaključak lišen osnova. Ne radi se o tome da ovaj tok isključi ostale i da *nametne svoje norme i svoj isključivi fond iskustava* (protagonisti „proletkulta" su imali u vidu baš ovakav kulturni koncept, kao i kasnije protagonisti i teoretičari socrealizma!), nego da dobije status *jednog od postojećih tokova* koji svoju opravdanost i realnost, aktuelnost i društveno značenje potvrđuje činjenicom da se u njemu izražava živo iskustvo velikog dela društva. Bilo bi pogrešno

misliti da je taj tok potreban samo zato da bi se kulturna panoram popunila još jednim varijetetom i zadovoljilo načelo „da cvetaju sv cvetovi“ ili samo zato što se kroz njega izražavaju iskustva koja su z radnike aktuelna. Recimo, na isti način kao što su „Raskovnik“, narodn muzika, naivno slikarstvo i drugi oblici kontinuiteta sa tradicionalnon ruralnom kulturom potrebni seoskom stanovništvu, koje je takođe de našeg društva i njegovih socijalnih i kulturnih realnosti. *Mnogo viš od toga, razvijanje i ispoljavanje stvaralačkih iskustava radnika po treba je čitavog društva, a ne samo radnika*!

Moralnim i društvenim aktueliziranjem ovog toka, širokim podsti canjem od strane društva razvoja njegovih oblika i sadržaja u kojim bi se on potvrđivao i u kojima bi uspostavljao kontinuitet sa jednon živom kulturnom tradicijom koja danas dobija izuzetno aktuelno zna čenje, naš se kulturni život obogaćuje značajnim socijalnim i izražajnin mogućnostima. Složeni proces sudaranja i proveravanja ideja, moralnih shvatanja i vizija sveta i budućnosti, u kome se sintetizuje sistem osnov nih vrednosti društva i njegovih nadanja i verovanja, sumnji i dilema dobija još jednu alternativu koja nema pretenzija da bude jedina, al koja zato *ima sva prava i sve razloge na prisutnost*. Tendencija oživlja vanja posesivnih vrednosti kao kriterijuma vrednosti iz starog građan skog fonda, kao i sklonosti da se pred tim preživelim sistemom vrednost kapitulira, dobija ne samo moralnu i psihološku protivtežu, nego i *opo nenta koji može veoma mnogo da doprinese moralno-političkim orijen tacijama novih generacija, kao i konstituisanju i učvršćivanju princip i normi samoupravnog socijalističkog morala*.

KULTURNA INTEGRACIJA RADNIČKE KLASE — AFIRMISANJE NJENOG SOPSTVENOG ISKUSTVA

Ne postoji, razume se, „radnička kultura“, nego samo kultura radnika u okviru jedinstvenog koncepta kulture u samoupravnom socijalizmu. Ali zato postoji aktuelan problem kulturne emancipacije radnika i njihove integracije u kulturne tokove, koja se ne može ostvariti u perspektivi postupnog pretvaranja radnika u „građanina“ i preuzimanja građanskih kulturnih koncepata od strane radnika i usvajanja građanske kulturne svesti. Takvo „kulturtregerstvo“ pretpostavlja odricanje radnika od njihovog živog iskustva, njihovih moralnih shvatanja i društvene svesti. Ono bi negiralo — i negira u nekim postojećim kulturnim konceptima i praksi — istorijsku ulogu radničke klase i njenu društveno-oslobodilačku misiju. Ono negira i socijalistički i samoupravni koncept kulture i njenu humanističku i oslobodilačku misiju. *Kulturna integracija radničke klase moguća je samo kroz njeno kulturno buđenje i aktiviranje na osnovama njenog bogatog iskustva i kroz kulturno i društveno afirmisanje njenog sopstvenog sistema vrednosti*. Pravi i ravnopravan partner u kulturnoj komunikaciji radnik postaje tek onda kad sa sobom donosi i kroz kulturnu komunikaciju razvija ne nametnute građanske koncepte kao „dokazane“ vrednosti, nego svoje ideje o životu i svoja moralna shvatanja koji su deo njegovog živog društvenog i klas-

nog iskustva i koji kroz njegovo aktivno učestvovanje u kulturnom životu dobijaju aktuelno značenje i za čitavo društvo. „Kulturtregersko" shvatanje integrisanja radnika u kulturni život društva kao oblika postupnog emancipovanja u smislu usvajanja građanskih kulturnih koncepata i građanske kulturne svesti pretvara kulturu u sredstvo otuđivanja i duhovnog potčinjavanja radnika, a ne u sredstvo njegovog oslobađanja. Ono negira oslobodilačku misiju kulture u socijalizmu, čija je suština u tome da kultura *pomogne radničkoj klasi da aktivira i oslobodi sopstvene stvaralačke potencijale i da kroz kulturu izrazi sebe, svoju ideologiju i moral, a ne da kulturom negira sebe i da u ime svog emancipovanja i kulturnog integrisanja usvaja ideje i moral koji nisu njeni i koje je ona istorijski pozvana da dezavuiše i suprotstavi im svoje shvatanje sveta i društvenu svest, svoju viziju budućnosti.* Oslobađajući sebe i potvrđujući se u kulturi i u svim njenim oblicima, radnička klasa oslobađa i društvo i kulturu. Oblik i karakter naših budućih kulturnih inicijativa zavisiće veoma mnogo od toga koliko će prodreti shvatanje *da nije samo kultura potrebna radničkoj klasi,* što je danas preovlađujući stav sa svim praktičnim konsekvencama, nego i *da je radnička klasa sa svojim fondom iskustava isto tako potrebna kulturi.* Samo ovakav stav i ovakva svest omogućuju ravnopravnu, stvaralačku komunikaciju u kulturi između stvaralaca i kulturnih radnika, s jedne, i radničke klase, s druge strane; komunikaciju u kojoj obe strane imaju jedna drugoj šta da daju i šta jedna od druge da dobiju i u kojoj dolazi do istinskog i stvaralačkog oplođavanja i obogaćivanja iskustava. U takvom odnosu, aktivnom i međusobno inspirativnom, i stvaraoci i radnici postaju komunikatori iskustva koji zajednički utiču na društvenu i kulturnu klimu i integrišu se u ukupno društveno iskustvo.

U novim odnosima u kojima radnička klasa na inicijativu i uz najsvestranije angažovanje Saveza komunista treba da ostvari dominantan uticaj na društveni razvoj i ukupna društvena kretanja doći će do izražaja i novi oblici participovanja radnika u kulturnom životu, kao i novi oblici njihovog stvaralačkog ispoljavanja. Može se očekivati da će i postojeći oblici komuniciranja kroz kulturu biti obogaćeni novim sadržajima. Time će, nema sumnje, kulturni život čitave naše višenacionalne zajednice dobiti nove podsticaje. Pred kulturom u samoupravnom socijalizmu se na taj način otvara perspektiva da svoju humanu i oslobodilačku misiju potvrđuje stalnim i neposrednim angažovanjem u ostvarivanju istorijskog čina oslobađanja radničke klase.

Prikazi

Rober Eskarpi: Revolucija knjige

(„Prosvjeta", Zagreb, 1972, strana 210)

„Tehnička revolucija koja stvara knjigu i otkriva je svijesti naroda tijesno je vezana uz ideju širenja onoga što je zapisano."

Rober Eskarpi

Rober Eskarpi, profesor Filozofskog fakulteta u Bordou i direktor Instituta za književnost, smatra da je jedno od osnovnih obilježja našega vremena izvjesna — po njegovom mišljenju, neosporna — *revolucija knjige*. U tome on vidi mogućnosti nove reafirmacije tog starog medija, njegovog snaženja i utemeljavanja. Eskarpi time hoće da kaže, podstaknut Međunarodnom godinom knijge koja je tek protekla, da smo savremenici jedne svježe obnove starog zanosa štamparstva iz ere „Gutenbergove galaksije", kojoj su neki proroci unazad i unaprijed prorekli — definitivnu smrt poslije dugotrajnog slabljenja i umora. Je li, zaista, knjiga više jedno od glavnih informativnih sredstava našega doba (pored visokotiražne i prodorne dnevne štampe obilježene dinamikom i snagom događaja i eksplozivnih senzacija, zatim filma, radija i televizije), i pored „demografske eksplozije" i uvećanja takozvanog slobodnog vremena? Da li „demografska eksplozija" donosi nove čitaoce knjige ili je to mehaničko zaključivanje koje prije pristaje statističkoj logici pomalo nemoćnoj u izvjesnoj vrsti fenomena koji je nadilaze mnogostrukošću? Tu Eskarpi, bez sumnje, pretjeruje s optimizmom, i ne samo tu. Zatim, može mu se, takođe, prebaciti da premalo vodi računa o „duhu vremena", a ko o tome ne vodi računa — osuđen je na zakašnjavanje mišljenja, na autsajdersku poziciju čovjeka koji ne razumije kompleksnost događaja i procesa u toku.

Sudeći po tvrdoj uvjerenosti u perspektive knjige, čak u revolucionarnu obnovu njene ogromne nekadašnje moći, nesumnjivo je profesor Eskarpi čovjek koji se, uslovno govoreći, može nazvati tradicionalnim (da ne kažem tradicionalističkim) „čuvarem vrijednosti" koju su vrijeme i njegova unutrašnja logika već ozbiljno doveli u pitanje. Pogotovo je to istina ako se u vidu ima ona takozvana „nefunkcionalna" knjiga bez praktične namjene. Može biti da Eskarpi previše ozbiljno uzima podatke o prodoru „džepne knjige", takozvane „masovne knjige". U stvari, trebalo bi sačekati da se taj proces uobliči, inače smo u području nesigurnom — području prorokovanja. Ko zna, možda je Eskarpijeva logika nadmoćna, možda se iz njegove pozicije najbolje vidi situacija knjige? Korektnosti radi, valjalo bi biti što manje isključiv, jer to je najnemoćniji način mišljenja.

Teoretičar masovnih komunikacija, Maršal Makluan, i u tome valja vidjeti osnovnu razliku između Eskarpija i njega, čovjek je nove senzibil-

nosti i nove realnosti tehnološkog univerzalizma (dakle, čovjek je „elektronske ere"). Makluan smatra, a pretpostavljam da mu i činjenice idu naruku, da je era „Gutenbergove galaksije" završena, da je njena uzvišena misija prestala (ili da joj je bitno umanjen značaj i uticaj na oblikovanje nove kulturne situacije, koju sada uspješnije modeluju drugi, efikasniji i duhu vremena saobrazniji mediji). Kad smo već kod razlika koje udaljuju ova dva mišljenja o „Gutenbergovoj galaksiji", valja reći i u čemu su ova dva teoretičara saglasni: to je, naime, nepokolebljivo uvjerenje da je pronalazak pokretnih slova presudno uobličio kulturu Zapadne Evrope u periodu od 1500. do 1900. godine (dakle, četiri stotine godina suverene vladavine knjige!). Makluan u toj vjeri ide još dalje: on misli da je taj pronalazak, na primjer, podstakao centralizujuće snage modernog nacionalizma (on, naime, ima u vidu integrativno dejstvo tog „opštila"), jer je, navodno, taj pronalazak omogućavao veće i *jednoobraznije* širenje štampanih stvari no kad su pisane — rukom. Knjiga je, bez sumnje, ogromna kulturna tekovina čovječanstva, i pojavila se kao posljedica unutrašnje logike progresa (svako vrijeme osjeća potrebu za sebi primjerenom tehnologijom koja odgovara određenoj kulturnoj fazi evolucije). Knjiga je obilježila epohe koje bi, da nema pisane riječi, završile u neimenovanosti, u kulturnom gluvilu pustinje bez oblika i izraza, bez svijesti o sebi i sopstvenom postojanju. Bez nje nema pravog i dubokog saznanja, to je istina, ali je istina i da je novo doba njoj manje naklonjeno nego prethodna.

U uvodu *Revolucije knjige* Eskarpi će reći da ona „nema druge namjere nego da ucrta još jednu etapu u nizu napora i istraživanja koja su široko uznapredovala od trenutka kad je R. E. Barker objavio, za UNESKO, svoj prikaz „Knjiga u svijetu" — to djelo predstavlja jednu od prvih ozbiljnih sinteza kojoj je svrha da u suvremenoj civilizaciji odredi mjesto tisućljetnom sredstvu sporazumijevanja". Eskarpi, dakle, skromno „osuđuje" i svodi sopstveno djelo na smjernog nastavljača jedne prethodne sinteze koja je pokušaj određivanja mjesta knjizi u savremenoj svjetskoj kulturi. Stoga se može reći da je Eskarpijeva težnja bila isključivo u tome da ovom knjigom o knjizi pozove na akciju u korist tog starog, značajnog medija sporazumijevanja među ljudima, kulturama, rasama. To je bio prvenstveni zadatak *Revolucije knjige*, i on je obavljen dostojno.

Koliko se Eskarpi ovdje bavi jednom svevažećom temom, govori činjenica da je *Revolucija knjige*, odmah nakon pojave, prevedena gotovo na sve velike svjetske jezike: engleski, ruski, njemački, japanski, španski, italijanski, arapski, poljski, iranski i češki. „To znači", komentariše tu činjenicu sam Eskarpi, „da su neka od pitanja koja ona postavlja od općeg značaja." To mu je, zaista, lako dati za pravo jer postoji malo univerzalnijih tema no što je tema o knjizi.

„Ona (*Revolucija knjige* — prim. V. R.) nije definitivna, jer to nije nijedna pošteno napisana knjiga", reći će Eskarpi, svjedok među mnogim svjedocima raznoraznih „vječnih istina" koje su, to se kasnije pokaže, bile samo puka — aktuelnost. Stoga se on brižljivo čuva isključivosti „definicija", a mislim da je to osnovna odlika mnogih knjiga koje se posljednjih godina pojavljuju u svijetu (može to biti znak modernog skepticizma, ali i čista realističnost i mudrost: danas stvari i tehnologije prebrzo zastarijevaju; prije no što se i ustale — već su smijenjene novim idejama, novim tehnologijama). Rober Eskarpi je iskoristio Međunarodnu godinu knjige kao priliku za „opšti bilans i za osvješćenje". Može se reći da u njegovoj knjizi ima, odista, otrežnjenja i novih činjenica, ali ima i starih, prevaziđenih i napuštenih. U svakom slučaju, ovdje smo suočeni sa novom pozicijom knjige. *Revolucija knjige*, može biti, unosi i duh nekog, tako mi se pričinjava, ipak neosnovanog optimizma u pogledu perspektive ovog medija. U stvari, umjerenije rečeno, vjerovatno je istina negdje na sredini između dva mišljenja, Makluanovog i Eskarpijevog. A ako je do biranja, što se mene tiče, prije bih bio na strani Makluanovoj, prosto stoga što on neobično senzibilno osjeća unutrašnje mogućnosti vremena, svoga vremena. Stoga je, uostalom,

„prorok elektronske ere". „Gutenbergova galaksija" jeste umorna, možda je i na umoru. Knjiga mora ponovo da se, do krajnjih snaga, bori za novi status jer je stari nepovratno izgubljen. Eskarpi, međutim, ne želi da se složi s tom činjenicom. Tome neslaganju, uostalom, posvećena je čitava njegova knjiga. Ona hoće da nas uvjeri u to da prisustvujemo „revoluciji knjige". U tom smislu, ona ima jednu aktivnu, izuzetno plemenitu poruku: pored toga što je reafirmiše, ona i određuje novo mjesto knjizi.

Ako je želio da je brani, ugroženu drugim medijima, i da joj vrati privilegovan status među „opštilima", razumije se da je Rober Eskarpi morao poći od definicije knjige. Ili, što je bliže istini, *nemogućnosti* definicije knjige: „Kao sve što živi, tako je i knjigu nemoguće definirati; nitko još do sada nije uspio dati potpunu i trajnu definiciju knjige — to se objašnjava time što knjiga nije predmet poput ostalih." Mora se reći da ova „definicija" knjige ne spada u one osobito briljantne: u svakom slučaju, jedna prosječna misao šta knjiga *nije*. „Knjiga se prodaje, kupuje, razmjenjuje", piše Eskarpi, „ali s njom ne smijemo postupati kao s bilo kojom drugom robom, jer je ona istovremeno i mnogostruka i jedinstvena, i mnogobrojna i nezamjenjiva." Ni ova misao nije nam nepoznata jer je Paskal to rekao još u sedamnaestom vijeku! To je, dakle, svakome jasno ko ne misli isključivo funkcionalistički. Knjiga nije samo „zaliha intelektualnih pojmova" i „izražajnih oblika", ona predstavlja „najjednostavnije sredstvo koje u datom trenutku oslobađa nebrojeno mnogo zvukova, slika, osjećaja, ideja i informacija, otvarajući im vrata vremenâ i prostorâ, da bi, zatim, pridruživši se drugim knjigama, ponovno usmjerila ove razasute sadržaje prema drugim tačkama raštrkanim u vjekovima i po kontinentima, stvarajući tako bezbrojne i međusobno posve različite kombinacije". Ova Eskarpijeva „definicija" knjige je, bez sumnje, najkompleksnija i najviše podrazumijeva. Jer ne svodi knjigu na jednosmjernost, i jer djeluje mnogovrsno, nevezana za određena vremena i prostore — ona prenosi samo najbolje sadržaje, trajne. Knjiga najviše doprinosi plodonosnom prožimanju kultura, njihovoj *„među*[...]noj kombinaciji".

Knjiga je, dakle, otporna i n[...]peljiva prema *definicijama koje* h[...] da je svedu na prostu namjenu. N[...] na društvena i istorijska važnost [...]ste neprocjenjiva, i ona je izvan [...]gike prakticista i trgovaca robo[...] Ona je „pobjeda nad *vremenom*", *je*[...] što nije zapisano, kazano je, nije [...]ni — dogodilo.

U prvom dijelu *Revolucije knjig*[...] Eskarpi piše o istorijatu fenomen[...] knjige: „ovo možda najveće *otkriće* u povijesti" — tako će on nazvati pronalazak pokretnih slova! počelo je kao što je poznato, u *Majncu*, *1454.* godine, i otuda je počelo širenje pronalaska (Rim, Pariz, Valencija, London). Smatra se da je *od 1450.* do 1500. godine u Evropi štampano 20 miliona inkunabula! Stoga Eskarpi i može da kaže: „Bit knjige je u njezinoj mogućnosti širenja." „Rasprostiranje je sve" — to je načelo *poznato* iz imperijalističke vojne doktrine, ali, takođe, i plemenito načelo štamparstva. „Učinak tiska bio je *neposredan* i spektakularan", piše Eskarpi, „no moramo naglasiti da je došao u *pravo* vrijeme, što dokazuje da se tehničke novine prihvaćaju tek onda kad odgovaraju društvenoj potrebi." *To je*, na izvjestan način, modifikovana Makluanova misao da svako doba ima sebi primjerenu tehnologiju *i da sva*ko vrijeme ostvari sopstvene „unutrašnje mogućnosti" (kako bi rekao Osvald Špengler). Televizija je, recimo, *tipičan* medij elektronske ere, jer je čitav svijet i inače zahvaćen *veli*kim kolektivnim procesima, a na te procese mogu djelovati samo efikasni mediji koji će, smatraju *ideolozi* elektronske ere, ponovo ujediniti ljude višečulnom doživljajnošću i *istovremenošću*. Televizija će, misli Makluan, najviše doprinijeti da se ostvari ideja opšte „vaseljenske *svijesti*", a knjiga to ne može jer je „usamljenički medij saopštavanja." Makluan još kaže da je knjiga *„šizofrenični* medij", jer, navodno, nagoni na nedruštveno izdvajanje iz velikih kolektivnih procesa. Mada uvjeren da je televizija medij ovoga vremena, neuporedivo manje sam ubijeđen u Makluanovu tvrdnju da je knjiga „šizofrenični medij", kao i da je svaki oblik usamljivanja asocijalan. Na-

protiv, prije bi to bila televizija koja integriše „spolja“, a ne „iznutra“.

Eskarpi kaže, ne prvi, da je ekonomski i kulturni uspon evropske civilizacije pogodovao pronalasku štampe i štamparstva. Jednostavno, štampa se *morala* pronaći, kao izraz jednog određenog vremena i određene faze mišljenja i evolucije uopšte. Eskarpi piše o rasprostiranju knjige sljedeće: „*Božanskoj komediji* trebalo je više od četiri stoljeća da obiđe Evropu, dok je *Don Kihot* taj isti put prevalio za dvadeset godina, a *Verter* samo za pet... Nikad osjećaj univerzalne zajednice obrazovanog staleža nije bio tako živ kao upravo u 18. stoljeću.“ Ako je riječ o izvjesnom „aristokratskom kosmopolitizmu“, to je nesumnjiva istina. U naše doba planetarizacije mišljenja stvara se nova zajednica i neka ekumenska tradicija. To je novi univerzalizam. Knjiga će se poslije osamnaestog vijeka, smatra Eskarpi (djelovanjem „mašinizacije“), okrenuti protiv tog i takvog „aristokratskog kosmopolitizma“. To je početak demokratizacije knjige i štamparstva. Knjiga više nije bila isključivo privilegija jednog bogatog staleža — postala je jeftinija i dostupnija i manje obrazovanim staležima. Tek tada je knjiga postala ono što je, na neki način, danas: relativno jeftina i relativno dostupna (kako gdje). Toj demokratizaciji je najviše doprinio metodizam u Engleskoj, kao i prosvjetitelji i enciklopedisti Francuske.

Vladavina visokotiražne štampe smjenjuje pomalo, već prije kraja prošlog vijeka, vladavinu knjige. „Detronizacija“ knjige, postepena ali izvjesna, datira, dakle, odavno. Takođe, i štampa će „otići“ sa tog prvog, privilegovanog položaja među medijima — na njeno mjesto stupiće, u novom dobu koje „ubrzava istoriju“, njemu prikladni mediji: film, radio, televizija. Oni, za razliku od štampe, nisu samo prenosioci informacija — u najboljim trenucima sposobni su i da se umjetnički izražavaju.

Ideolog „najliberalnije od svih revolucija“, revolucije knjige, Eskarpi se zalaže za krajnju i potpunu demokratizaciju knjige. On kaže: „Bez obzira na ideološku orijentaciju, svaka zemlja želi upoznati inozemstvo sa svojom kulturnom i misaonom baštinom, što dakako zahtijeva velike naklade i smanjenu cijenu knjige.“ Dakle, stari dobri ideal: dobro, jeftino, dostupno. Za širenje knjige, smatra Eskarpi, najpogodnija je „džepna knjiga“ (popularni tip izdanja kao što je, na primjer, *Penguin*). Jer ta vrsta jeftine knjige (koja nije dekorativni element, još manje *status symbol*) osvaja svijet. Eskarpi za to navodi brojne podatke i stoga smatra da je to širenje „masovne knjige“ naročito snažno počelo negdje od pedesetih godina. Ta vrsta knjige, misli Eskarpi, doprinosi revolucionisanju knjige, štamparstva i knjižarstva. Čak i „funkcionalne“ knjige počele su da se štampaju u „džepnim“ izdanjima!

Eskarpi navodi i tradicionalnu Devejevu decimalnu klasifikaciju po kojoj su četiri kategorije knjige u potpunosti funkcionalne (društvene nauke, filologija, egzaktne i primijenjene nauke), a pet kategorija knjige su, navodno, djelimično funkcionalne (nauke uopšte, filosofija, religija, likovna umjetnost, istorija i geografija). Taj kriterij klasifikacije, međutim, Eskarpi s pravom smatra „neodređenim“. Tako se zbiva, uostalom, sa svim pokušajima da se definiše nešto što ne podliježe definicijama („Dok je svako objavljeno književno djelo — svaki roman, na primjer — pustolovina s nepredvidljivim završetkom, funkcionalna knjiga odgovara potrebi koja se može lako naznačiti, definirati i procijeniti“, piše Eskarpi). „Funkcionalne“ knjige imaju, naravno, znatno duži „komercijalni život“ nego „nefunkcionalne“. To je dosta lako objasniti: naime, „nefunkcionalne“ knjige sklone su brzom zastarijevanju, dok su „funkcionalne“ to u znatno manjoj mjeri. Prodor takve vrste knjiga Eskarpi objašnjava upravo tom činjenicom zastarijevanja u jednom i odupiranja zastarijevanju u drugom slučaju. Književno djelo je „nesvrsishodno“, i to je njegova osnovna odlika (Eskarpi: „Književnost je svako djelo koje nije sredstvo nego je samo po sebi svrha“).

Eskarpi izdvaja dvije komponente koje podstiču „život knjige“: to je postojanje, odnosno nepostojanje, znatnog broja obrazovanog stanovništva koje je ekonomski jako i politički uticajno, i raznolikost, odnosno jednoobraznost, ukusa i ponašanja či-

talačke publike, bez obzira na brojčanu vrijednost. To su, po njegovom mišljenju, faktori stimulacije knjige. Strujanje i razmjenu knjiga u dobroj mjeri sprečavaju nepismenost i — jezičke razlike. Ideja „neprevodivosti" „lijepe književnosti" veoma je stara, ali to je — nužno zlo, kako se to kaže.

Eskarpi ne donosi neke nove ideje o knjizi uopšte, već samo apeluje i bori se za knjigu i načelo širenja. On se bori, dakle, za veliki simbol ljudske kulture („Pismo je omogućilo riječi pobjedu nad vremenom, no knjiga joj je omogućila pobjedu nad prostorom"). Prema tome, ova Eskarpijeva knjiga jeste, bez ikakve sumnje, iz „infraliterature", jedna čisto „funkcionalna" knjiga. To joj, naravno, nije nedostatak — naprotiv!

A evo kako, na primjer, Dimazdije vidi mogućnost širenja knjige: „Distribucija knjiga mora biti permanentna tekovina, jer će, inače, zahvaljujući moćnim reklamnim mogućnostima, potpuno prevladati snage protivne knjizi." Jer ne valja zaboraviti da „živimo u vrijeme kad se sve što je veliko stvara ekipno i uz pomoć mašine" (zato Dimazdije i smatra da bi knjiga trebalo da se reklamira putem moćnih novih medija). Jer, ako se knjiga ne prilagodi zahtjevima novog doba, novoj kulturnoj i društvenoj realnosti, s njom će biti svršeno (izuzimajući, naravno, „funkcionalnu" knjigu kojoj „duh vremena", barem za sada, pogoduje). Ona mora računati na opasnu konkurenciju drugih medija koji naginju površnosti, zabavi, pa i frivolnosti. Dakle, „zanimljiviji" su!

Eskarpi piše, dalje, i o teškom položaju pisca, o ideologiji književnog „uspjeha" koji je najveća opasnost po pisca i njegovu autonomiju. Jer „uspjeh" ga nagoni, i gladno „tržište", da *ponovi* „uspješno djelo", a to znači, gotovo uvijek, *ići istom stazom*. A „ići istom stazom" — nije dostojno umjetnosti. To tada bude i komercijalni promašaj jer dolazi do prezasićenosti jednom vrstom stila i izraza „uspješnog" pisca.

Po kritiku „duha strogosti" i „ozbiljnosti" u negativnom vidu korisno je što Eskarpi štiti takozvanu „marginalnu literaturu", „parazitska izdanja", jer ih, sa „stanovišta vječnosti", omalovažava „normativna" i „autoritativna" kritika. „Jednostavnije rečeno", piše Eskarpi, „svaka književna kritika, namijenjena masovnom širenju knjige, mora polaziti od iskustvenog poznavanja unutrašnjih struktura masa i njihovog literarnog ponašanja".

Eskarpi veruje, dakle, u veliku budućnost knjige i u obnovu njene moći. To je, za njega, realnost. On, čak, bez ikakvog straha, naziva jednu pojavu, nedovoljno oformljenu, neizvjesnu, „revolucijom knjige"! Eskarpi, reklo bi se, sakralizuje knjigu, pa će, na primjer, reći da je „knjiga kao hljeb" (odavno nismo čuli slično mišljenje koje je romantičarsko i vjerničko u onom najplemenitijem smislu riječi). U tom smislu, Eskarpi unosi izvjestan zaboravljeni duh entuzijazma, a to dobro dođe svakoj umornoj civilizaciji kojoj je preostao samo — skepticizam. Eskarpi ne poznaje duh sumnje, i u tome se sastoji njegova najveća zabluda i najbolja odlika. Mada navodi dosta statističkih činjenica koje nepobitno govore o „revolucionisanju" knjige i o ekspanziji „masovne knjige", nije li Eskarpi, ipak, malo previdio „unutrašnje mogućnosti" novoga vremena? Da nije previše čovjek gutenbergovske ere, koju polako i metodično ostavljamo iza sebe (na žalost ili na sreću, to nije lako proreći)?

Ne vodeći računa o Eskarpiju i njegovim plemenitim pobudama, vrijeme će, nesumnjivo, iskoristiti onu mogućnost koja bude odgovarala njegovom biću — druge istine manje zadovoljavaju. Jer vrijeme neće voditi računa o starim slavama i starim simbolima prethodnih civilizacija ako mu se budu — odupirali. Prilagoditi se ili umrijeti, to ne važi samo za biološki život.

VELJKO RADOVIĆ

Dr Gligorije Zaječaranović: Filozofija marksizma

(„Gradina", Niš, 1973, strana 126)

Knjiga je podeljena na četiri poglavlja: „Filozofija kao pogled na svet", „Filozofske teorije i metode", „Postanak i razvoj marksizma" i „Bitne odlike marksističke filozofije".

Zaječaranović u prvom poglavlju, kao i na više drugih mjesta u knjizi, usvaja i metodički razvija gledište da je filozofija nauka (ima i svoj predmet i metode istraživanja), ali ona ima specifičan položaj i ulogu među ostalim naukama. Pitanje svrstavanja filozofije u red nauka za ovog autora se ne svodi na teorijska razmatranja, već na konkretno pokazivanje da „filozofija u svojim izvođenjima pojedinih problema zaista postupa naučno, ili to bar može činiti" (str. 10).

Specifičnost filozofije u odnosu na ostale nauke sastoji se, prvo, u tome što ona metodološke zahtjeve koji leže u osnovi sveg naučnog rada određuje, ispituje i utvrđuje kao uslove i kriterijume koje svako istraživanje mora zadovoljiti da bi se smatralo naučnim. Njena specifičnost je i u tome što jedino ona posmatra svijet u totalitetu — da bi mogla odrediti položaj i ulogu čovjeka u njemu. Time što pokušava dati cjelovitu sliku svijeta, njena je funkcija da izgrađuje pogled na svijet služeći se tekovinama ostalih nauka, pa je tako ujedno i opšta, relativno adekvatna teorija stvarnosti. U vezi sa tim je i njena ideološka funkcija jer je kao pogled na svijet tijesno povezana sa društvenim grupama (klasama). Ta činjenica se ne može koristiti kao dokaz njenog nenaučnog karaktera jer se, prvo, i sa posebno klasnih pozicija (u izvjesnim društvenim uslovima) može doći do naučnih istina i, drugo, znatan dio njene sadržine ni u najmanjoj mjeri ne zavisi od tih pozicija (primjer logike). I na kraju, na najvišem dostignutom stupnju razvoja, a to je marksistička filozofija, ona nema samo teorijsku funkciju, već i zadatak praktičnog usmjeravanja društva.

U sistem filozofskih nauka Zaječaranović uvršćuje: dijalektički materijalizam, logiku i gnoseologiju, etiku, estetiku, akseologiju i istoriju filozofije. Slijedi sažeto iznošenje predmeta kojim se bave ove filozofske nauke i njihov značaj za razvoj filozofije. Interesantno je istaći da je dijalektički materijalizam za ovog autora filozofska teorija i metoda kao i pogled na svijet.

Ističući osnovne istorijske etape u formiranju pogleda na svijet (osnovna distinkcija je naučni i nenaučni), autor iznosi njegove osnovne karakteristike. Prethodno pravi razliku između filozofskog pogleda na svijet uopšte i naučnog pogleda jer svi filozofski pogledi nijesu naučni. Te karakteristike su u sljedećem: određeno shvatanje svijeta uslovljava ekonomska struktura, način proizvodnje i proizvodne snage; za formiranje pogleda na svijet veliki značaj imaju nauke, posebno prirodne; svaki pogled na svijet je i ideologija određene klase; on kao opšta teorija izgrađuje i zasniva opšte teorijske stavove od kojih polaze sve druge nauke; on uvijek sadrži i zahtjev za izmjenu svijeta, što posebno karakteriše marksistički pogled na svijet.

U drugom poglavlju raspravlja se o vrstama teorija i metoda u filozofiji i o izvorima njihovog nastanka. Autor polazi od klasičnog stava da se filozofske teorije prema odgovoru na takozvano osnovno filozofsko pitanje dijele u dvije osnovne grupe: materijalističke i idealističke. Iako je to, kao i svaka šema, uprošćeno, ipak se od toga može poći kao od osnovne orijentacije. A to osnovno pitanje je odnos prirode i duha, bića i svijesti ili materije i psihe. Njega je Engels klasično formulisao iako je to pitanje postavljeno još u religiji prije osamostaljivanja filozofije od nje. Ni jedna filozofija ne može izbjeći odgovor na njega. Pored ontološke strane ovog pitanja, postoji i gnoseološko-logička i druge strane, na koje se, isto tako, daju različiti odgovori. Postavljajući pitanje otkud mnoštvo odgovora na ta osnovna pitanja, Zaječaranović ističe da „te razlike proizlaze iz raznih mogućnosti odgovora. Prema tome, nužno, u stvari, nastaju različite filozofske koncepcije, jer ima više pitanja,

a na svako pitanje moglo se odgovoriti različito, zavisno od razvijenosti nauke itd." (str. 46).

Navodeći osnovne idealističke pravce, autor ističe da su te teorije naglašavale ulogu svijesti i subjekta u saznanju, kao i njegov stvaralački karakter („djelatnu stranu"), pa je otud njihov značaj velik. Istorijske vrste materijalizma su antički i mehanicistički, dok se logički ta učenja dijele na metafizička i dijalektička. Iako, uopšte uzevši, u društvenom životu idealizam najčešće ima konzervativnu ulogu, to ne treba vulgarizovati: „U izvesnim okolnostima idealizam može imati progresivnu ulogu. S druge strane, materijalizam, mada je u svojoj osnovi naučan ili bliži nauci nego idealizam, čak i onda kad je nerazvijen, u nekim svojim oblicima može igrati u određenim društveno-istorijskim okolnostima nazadnu, konzervativnu ulogu" (str. 53).

Filozofske metode, logički posmatrano, dijele se uglavnom na formalizam i dijalektiku, a formalizam se ispoljava prvenstveno kao metafizička metoda. Zaječaranović iznosi uglavnom poznate odlike ovih metoda, kao i socijalne i gnoseološke korijene iz kojih su nastale.

O marksizmu, odnosno njegovoj filozofiji, govori se u čitavoj drugoj polovini ove knjige. Autoru je pošlo za rukom da na malo prostora sistematski i pregledno izloži osnovne stavove o nastanku marksizma i o problemima marksističke filozofije. Ovu filozofiju kao principijelno novo, materijalističko, ali ujedno i dijalektičko učenje omogućile su promjene u društvu i nauci 40-tih godina XIX vijeka, u prvom redu buđenje, osvješćivanje i u početku tek lokalno organizovanje radničke klase. Pored toga, nju su omogućili i sljedeći idejni i naučni izvori: klasična njemačka idealistička filozofija, posebno Hegel, Fojerbahova materijalistička filozofija (njegova antropološka orijentacija), klasična politička ekonomija, francuska filozofija XVIII vijeka (njen materijalizam, ateizam i društvena angažovanost), socijalisti utopisti (kritika tek formiranog kapitalizma), dostignute tekovine u prirodnim naukama (posebno Darvin). Marksistička filozofija polazi od cjelokupnog dosadašnjeg razvoja i nauke i filozofije usvajajući sve njihove poziti kovine.

Poslije iznošenja osnovnih p ka iz Marksove i Engelsove bio i navođenja njihovih osnovnih autor iznosi njihove najzna filozofske stavove. Iako u sažeto liku, ipak se može pregledno p misaoni i praktično-revolucionar zvoj osnivača marksizma. Posebı naglašava njihov zajednički r uzajamni uticaj koji su vršili j na drugog, kao i okolnost da su lazili skoro do identičnih stavo rješenja i onda kad su radili sa stalno. Drugi susret Marksa i Eng u Parizu 1844. godine Zaječaranc uzima kao vrijeme od kada datira samo njihov zajednički rad, nego postavljanje osnova koncepcije ist rijskog i dijalektičkog materijalizn odnosno temelja naučnog socijalizn Poslije toga nastaje niz njihovih z jedničkih i samostalnih djela kc čine osnovu njihovog učenja.

Nakon Marksove i Engelsove sm ti, u periodu Druge internacionale, tiču se slijedeći autori koji su pop larisali ili dalje razvijali marksiza Jozef Dicgen, Pol Lafarg, Franc M ring, Karl Kaucki. U tom perio uzima maha revizionizam sa Bernšt nom i austromarksistima, ali tada odvija i značajna aktivnost marksi koji su istupali protiv revizionizı (u prvom redu Plehanov, Meri Roza Luksemburg i djelimično Kau ki). U toj borbi posebnu ulogu im je Lenjin, koji je dalje razvio učer Marksa i Engelsa. Zaječaranović tom kontekstu ističe u prvom re Lenjinove stavove iz *Materijalizmc empiriokriticizma* i iz *Filozofskih s zaka*. Lenjinova zasluga je i u ist panjima protiv dogmatizacije filoz fije, u kritici mnogih marksista k su bili nesposobni da materijaliz razvijaju na dijalektički način, kao u tome da u filozofiji ne treba zan marivati princip partijnosti. Od dr gih ruskih marksista pominju se D borin, Buharin, Mitin, Judin, Ralje vič i drugi. Kasnije se pojavlju Staljin kao vrhovni autoritet i u lozofiji, koju svodi na poznate čet crte dijalektike i tri crte materijali ma. To dovodi do dogmatizacije i s bjektivističke i čak idealističke i terpretacije filozofije marksizma.

Lukač i Korš pominju se kao značajni stvaraoci koji su dali originalan doprinos razvoju filozofije marksizma, ali su naišli na oštru kritiku vođa Druge i Treće internacionale. Pominju se još Gramši, Maks Rafael i Todor Pavlov.

Pravi otpor dogmatizaciji marksističke filozofije ispoljio se tek 1948. godine u borbi jugoslovenskih komunista protiv staljinizma. To je bio impuls za njen dalji razvoj, pa se jugoslovenski filozofi okreću političkoj, antropološkoj i gnoseološkoj problematici istovremeno pokazujući da je Marksova i Engelsova teorija otuđenja zasnovana na socijalističkom humanizmu, koji su oni od početka svog rada zastupali.

U posljednjem poglavlju Zaječaranović iznosi bitne odlike marksističke filozofije. Upoređujući dijalektički materijalizam sa ranijim oblicima materijalizma i iznoseći njihove ograničenosti, Zaječaranović uspješno demonstrira njegove prednosti. A one su u tome što je on jedinstvo dijalektike i materijalizma, što je antimetafizičan i što mu je jedan od osnovnih stavova princip razvojnosti, što je jedinstvo teorije i prakse, iz čega proizlazi njegov revolucionarni karakter — njegova teorija je vezana za radničku klasu i polazi od njenog bića. Time je on i ideologija — pogled na svijet te klase i ostvaruje se samo u vezi sa njom. No, on se zbog toga ne može kritikovati kao nenaučan, već je to naučna teorija istovremeno klasno određena. Nerazdvojno je povezan sa naukom i polazi od činjenica i stavova koje ona prikuplja i obrađuje.

Sljedeća bitna odlika marksističke filozofije je njen izvorno humanistički smisao. Zaječaranović uspješno pokazuje da je Marks u svim svojim izvođenjima polazio od čovjeka i da je njegovo učenje u svojoj polaznoj tački antropološki određeno. „Misao o integralnom, to jest neotuđenom čoveku je osnovna filozofska pretpostavka *Kapitala*, mada se ona u njemu gotovo ne razrađuje, nego više dodiruje i nazire kao opšta podloga raznih Marksovih razmatranja. Čini se neospornim da je ta misao sadržana u osnovi idejne zgrade *Kapitala* (str. 103). Marksovo učenje o revoluciji i komunizmu takođe je duboko humanistički zasnovano i time ono nije obična politička doktrina. U pojmu otuđenja, koji ima suštinski značaj za marksizam, takođe je sadržana izvorno humanistička misao. Humanizam se ispoljava i u karakteru Marksove dijalektike.

Ponovo se vraćajući na tvrdnju da marksistička filozofija ima istovremeno i naučni i ideološki karakter, Zaječaranović to šire obrazlaže. On prvo raščlanjuje Marksovo i Engelsovo shvatanje, odnosno upotrebljavanje termina „ideologija" i utvrđuje da su oni taj termin upotrebljavali u užem i širem značenju. Upotrijebljen u užem značenju, to je iskrivljena svijest, a u širem on označava idejnu nadgradnju uopšte, cjelokupnu svijest ljudi, gdje se podrazumijeva i nauka.

Naučni karakter marksističke filozofije proizlazi iz posebnog položaja koji proletarijat zauzima u društvu, a njegovo klasno stanovište je, u stvari, objektivno stanovište. Marksistička filozofija ne postavlja ciljeve i ideale bez veze sa stvarnošću, nego upravo na osnovu analize same stvarnosti.

Sljedeća bitna odlika marksističke filozofije je njen antidogmatski i stvaralački karakter. Ona zahtijeva kritički odnos prema cjelokupnom saznanju, ali i kritički odnos prema stvarnosti sa stanovišta socijalizma.

Ova knjiga Gligorija Zaječaranovića spada u onu vrstu knjiga iz oblasti filozofije koja na sistematičan (ali ne usko stručan) i popularan (ali ne uprošćen) način razmatra eminentno filozofska pitanja. Ona nije pisana kao udžbenik, ali može da posluži i u tu svrhu, kao što može koristiti i širem krugu čitalaca koje zanimaju ovi problemi. Podnaslov knjige glasi „Uvođenje u marksizam", čime je najadekvatnije izražen njen sadržaj. Potreba za knjigama ovakve vrste kod nas je nesumnjiva, ali je do sada ona vrlo malo zadovoljavana. Bez obzira na to što se neće svi složiti sa izvjesnim stavovima iz ove knjige, ona je, ipak, jednu veoma složenu materiju uspjela da izloži na jasan i prihvatljiv način.

MILOS MIJANOVIĆ

Ernst Kasirer: Jezik i mit

(Tribina mladih, Novi Sad, 1972, strana 88)

Rasprava Ernsta Kasirera *Jezik i mit* ide u red onih njegovih rasprava u kojima je ovaj pisac i mislilac želeo da na zadovoljavajući način reši neka osnovna pitanja mitologije, da otkrije izvesna simbolička značenja i da među njima uspostavi određene odnose i veze. Ova rasprava trebalo je da predstavlja „prilog proučavanju imena bogova", ali je, kao što to obično biva, prerasla u raspravu o mitskoj nomenklaturi uopšte i dovela je Kasirera pred dilemu da li jezik proizlazi iz mita ili mit nastaje iz jezika.

Kasirer na osnovu bogatog etnografskog materijala meri argumente koji bi govorili u prilog prioritetu jezika, kao i one koji bi govorili u prilog prioriteta mita. Iako se ograničava uglavnom na interpretaciju tuđih gledišta, ta interpretacija je daleko od toga da ne bude kritička. I faktografski materijal koji rezultati etnoloških istraživanja mogu da ponude i objašnjenja toga etnografskog materijala, ma koliko ona bila raznovrsna i međusobno protivurečna, ipak mogu i samog čitaoca da dovedu do zaključka koji će mu Kasirer saopštiti tek u šestoj, završnoj, glavi svoje rasprave.

Ti rezultati se svode uglavnom na sledeće: postoji tesna isprepletenost mitskog i jezičkog mišljenja, a izgradnja mitskog i jezičkog sveta bila je inspirisana i vođena „istim duhovnim motivima". Da bi se taj odnos stvarno pokazao, treba poći ka traženju korena iz kojih i mit i jezik izrastaju. I mit i jezik proizlaze iz jednog istog metaforičkog načina mišljenja. Ako u jednom trenutku otkrijemo suštinu i smisao metafore, tada možemo da uočimo i jedinstvo koje postoji među mitskim i jezičkim i razlike koje nisu tako male. Pre nego što zaželimo da se opredelimo o tome šta je primarno, a šta sekundarno i šta je čija funkcija, da li mit funkcija jezika ili jezik funkcija mita, neophodno je tačno ustanoviti šta se podrazumeva pod metaforom. Pojam metafore se, smatra Kasirer, „može shvatiti u užem smislu po kome znači samo svesnu zamenu oznaka jedne pred-stave i njenog sadržaja oznak
nosno imenom drugog sadrž
je sličan prvom po nekoj sv
ili u ma čemu ima sa njim p
analogija". U tom slučaju ob
žaja „imaju svaki za sebe odr
samostalna značenja, a izmeđ
kao čvrstoj polaznoj i čvrstoj
noj tački... vrši se kretanje p
ve, kretanje koje vodi od jedn
drugom i ka semantičkoj zamen
nog drugim". Ali od te metafore
lja razlikovati pravu, „radikalnu
taforu". Ta radikalna metafora i
uslov formiranja kako jezičkih t
mitskih pojmova.

To prelaženje jedne metafor
drugu, ceo taj proces koji se zb
strogo uzev, nije prelazak jednog
drugo, nije preobražaj jedne u dru
već postojeću kategoriju, nego n
kategorije tek tada nastaju. Iz t
novog nastanka, iz te radikalne n
tafore nastaju i jezik i mit, ali se
zik i umetničko stvaralaštvo nast
na jeziku kao jedna nova kategor
od te postojeće metafore emancip

Ono što je bila namera Ernsta K
sirera jeste to da se otkrije simbol
ko značenje mita i da se tim otkrić
mit, koliko je to mogućno, demist
kuje. Kasirer želi da se odvoji
postojećih mišljenja i uverenja n
govoga vremena, da se posebno u
lji od Hegelovih tumačenja koja
mogla da posluže i poslužila su
neke naknadne i dodatne mistifik
cije. Posmatrajući mit kao nešto
je organski nastalo, on ga posma
istovremeno kao nešto što nije i
može da bude jedna od emanac
„apsolutnog duha". On se i pre
mitu i prema jeziku odnosi pre s
ga kao filosof, preciznije rečeno, k
filosof kantovac, kome je fenomen
logija znanja jedini cilj. Ali njeg
okvir te fenomenologije, ako tako m
že da se kaže, ne interesuju sama z
nja, već zakonitost tih znanja. Zna
ovde postaje nešto što se može p
vrći određenoj zakonitosti i što p
izlazi iz te zakonitosti. Kao što h
da se distancira od Hegela, Kasi
hoće da se distancira i od Frojda. O
što je kod njega neprihvatljivo ka

je u pitanju Frojd, jeste Frojdov apsolutni pesimizam. On neće da uzme u obzir Frojdovu meru dobra jer pretpostavlja, dosledno učenju svoga učitelja, da dobro ima druge izvore i poreklo nego što mu to pripisuje Frojd.

Mit je, smatra Kasirer, tesno povezan sa magijom, bar u prvo vreme svog nastanka. Kao što je tesno povezan sa magijom, još je tešnje povezan sa religijom. Te veze između religije i mita mogu da budu tako prisne da se ne može pouzdano tvrditi ni gde prestaje religija niti gde počinje mit. I mit i religiju Kasirer pokušava da situira u pravremena, koja, između ostalog, omogućuju da se do nekih zaključaka dođe spekulativnim putem i koja, blagodareći odsustvu pouzdanog empirijskog materijala, ako se izbegnu analogije kakvima su se koristili Morgan i Engels, daju punu slobodu, makar i pogrešnog, zaključivanja. Osnovni nedostatak mita, i to je jedna od njegovih srodnosti sa religijom, jeste što mit veruje u samog sebe. Ako se ima u vidu aktuelni istorijski trenutak u kojem se Ernst Kasirer bavio pitanjima mita, onda taj nedostatak dobija i jednu, ne samo filosofsku, nego i političku aktualizaciju. Jedan mit koji veruje u svoj predmet nastao je u Kasirerovo vreme, ugrožavao čitavo čovečanstvo i doveo ga na ivicu katastrofe. Na stranu što je taj mit dobrim delom bio racionalno konstituisan, što je on bio jedna veštački sročena istorija koja bi imala da opravda sadašnjost i da, koliko je to god moguće, predskaže budućnost, i to ne onu koja dolazi, nego onakvu kakvu su tvorci aktuelnog političkog trenutka u Nemačkoj želeli da imaju. Otuda Kasirerova želja da mit istorijski prepusti pradavnim vremenima i da ga, ukoliko je to moguće, isključi iz savremenog doživljavanja sveta.

Kada se posmatra mit, čovek se javlja kao „animal symbolicum". Kasirer je želeo da tom „animal symbolicumu" suprotstavlja homo sapiensa. To što je taj homo sapiens imao da bude malo isuviše po kantovskom ukusu, predstavlja jednu od ključnih Kasirerovih zabluda. I zato kao kod većine građanskih mislilaca našeg vremena, i kod Kasirera imamo izvesnu nesaglasnost između analize i sinteze, između postavljenog problema i nađenog rešenja. Kada polemiše i kada kritikuje mišljenja sa kojima nije saglasan, Kasirer je prodorno efikasan i efikasno prodoran. Kada nudi svoja rešenja, ta se rešenja, iako naučnija od rešenja koja su nudili njegovi protivnici, pomalo gube u opštoj magli kantovskih kategorija i njihov smisao postaje zatrpan kantovskom terminologijom.

PREDRAG PROTIĆ

Pet predavanja Herberta Markuzea*

(Herbert Marcuse: Five Lectures, Psychoanalysis, Politics and Utopia, Penguin Press, London, 1970)

Ocenjujući Frojda i određujući svoj odnos prema frojdizmu, Markuze stoji na stanovištu da se ova teorija pojavila kao biološka, ali da je ona prevashodno „socijalna i istorijska" i da je njena psihološka sadržina esencijalni deo političke nauke, što nam omogućava da shvatimo izvesne odlučujuće tendencije u politici. „Savremeno društvo postavljeno je tako da je proces individualizacije postao skoro sinonim za apatiju, pa čak i osećaj krivice" koji negira mogućnost revolucije. Društvo je postalo sinonim za dominaciju, a dominacija

* Pojedini eseji Herberta Markuzea, bilo u celini bilo u fragmentima, pojavljuju se već godinama u srpskohrvatskom prevodu. Svi oni najčešće su uzeti iz njegove poznate knjige *Pet predavanja*, koja najpotpunije izražava autorove poglede na Marksa i marksizam, na Frojda i na takozvanu revolucionarnu levicu. To je i glavni razlog što smo se odlučili da prikažemo knjigu, a ne njene fragmente.

je u stvari svaka situacija u kojoj individua stremi ka ciljevima koji su joj pripisani i nametnuti. Dakle, dominacija je situacija u kojoj su individui modeli ponašanja i ciljevi delatnosti dati ne samo kao eksterni, nego i kao interni i kada se ispoljavaju u formi delovanja moralno autonomne ličnosti. Time sloboda postaje samo posebna forma dominacije u kojoj je zadovoljavanje potreba individue praćeno minimumom nezadovoljstva i odricanja. Ta situacija zavisi od socijalnih i kulturnih okolnosti, dakle, od određenog kulturnog nivoa, od materijalnih i mentalnih proizvodnih snaga koje civilizacija „može da upotrebljava u interesu zadovoljavanja individualnih potreba". Organizacija se iz ovog aspekta može smatrati slobodom jer je dominacija „reducirana na racionalnu podelu rada i iskustva, tako da sloboda i sreća konvergiraju". Ukoliko je, pak, „individualna satisfakcija subordinirana društvenim potrebama koje ograničavaju i otklanjaju ove mogućnosti, u tom slučaju dolazi do podvajanja individualnih i društvenih potreba te civilizacija deluje kroz dominaciju". Društveno bogatstvo je u savremenoj civilizaciji doseglo takav nivo da se odricanje i teret nametnut individui „čine sve nepotrebnijim i iracionalnijim". Ta iracionalnost je najočiglednija u intenzivnom potčinjavanju individue aparatu proizvodnje i raspodele, u privatizaciji slobodnog vremena, spajanju produktivnog i destruktivnog rada, potčinjavanju većine i neprekidnom porastu standarda. Ovo poslednje „postaje oblik društvenog mišljenja postajući racionalnim i univerzalnim". U najdubljim nivoima pojedinca, u njegovoj instinktivnoj strukturi, usađene su ove vrednosti i modeli ponašanja, te on sam reprodukuje mehanizam dominacije. Taj mehanizam samim tim postaje manje ličan, a sve više objektivan i univerzalan. On čuva individuu i obezbeđuje joj određen razvitak, ali čuva i društveni sistem od negiranja postojećih oblika života. Bitka protiv ugnjetavanja se otvoreno odvija samo u zastarelim totalitarnim državama, dok se reakcionarni odnosi koji omogućavaju slobodan razvitak reprodukuju u demokratskim formama bez terora, bezbolnim, ali efikasnim metodama. Potencijalne mogućn
bode, to jest oslobođenja inst
energije, bez gubitaka po druši
za sada tu energiju preobraća
đeni rad, bez vraćanja nazad,
bi do ispunjavanja autonomn
vitka potreba, ali i do izmene
ciljeva civilizacije. Sadašnja c
cija shvatila bi takav preokr
katastrofu jer ona slobodu zasn
neslobodi, na gušenju instinka
Markuzea, koji ostaje u gran
frojdizma, čovek je vođen prin
sreće i zadovoljstva, čije ostva
donosi zadovoljavanje instinkt
potreba. Rad, stvaranje predst
samo odlaganje njihovog zadov
vanja, sublimaciju, a kultura koj
njihov rezultat predstavlja oseć
nesreće, nezadovoljstva. Svestan
intelekt, materijalna i tehnička s
stva su uslov progresa u kult
Ljudski organizam, ljudsko biće, s
jekt i objekt zadovoljstva preobr
se u subjekt-objekt rada. Čoveka
tu transformaciju prisiljava i nep
jateljski spoljni svet, ali se ona z
sniva na „nezalečivim ranama čov
ka", na „alijenaciji od njegove pra
prirode". Prava priroda je za Mark
zea bioinstinktivna priroda čovek
Psihodinamika čoveka je reducira
na „konstantnu borbu tri osnov
sile: Erosa, instinkta smrti i spoljn
sveta". Oni se međusobno ne isklj
čuju, čak povremeno konvertira
služeći jedna drugoj, a zatim pono
obrazuju napetosti i konflikte. Ta
se destruktivni nagon pretvara u sv
ju suprotnost, a organizam u tota
tetu podvrgnut principu uživanja bi
deseksualizovan živeći „u konteks
rada koji nije zadovoljstvo". Civi
zacija koja je rezultat rada potis
je „parcijalne" instinkte pregenital
i negenitalne seksualnosti, a sfe
Erosa reducirala na genitalnu se
sualnost, odnosno na njen minimu
Ona je svela Eros od formalnog pri
cipa koji upravlja čovekom i njegovo
okolinom na privatnu sferu i repr
dukciju vrste. Gušenje instinkta p
staje osnovom civilizacije, osećan
sreće samo trenutna nagrada, dok c
života postaje rad koji je otuđen. Z
dovoljenje potreba reducirano je s
mo na privilegovane pozive, obič
čovek je prezaposlen, provodi dan
vršenju funkcija, u ponašanju koje
propisano, dok zadovoljenje sopstv

nih želja ograničava na kratak interval slobodnog vremena koje je ispunjeno neradom. Takvo strukturiranje instinkta omogućilo je izgradnju posebne etike koja u zapadnoj civilizaciji ima sve značajniju ulogu. Ta etika usmerava individuu da sama instinktivno odbija zadovoljstvo, da, zaneta patosom rada, pretvara „društvenu legislativu u sopstvenu", a neslobodu u rezultat sopstvene, autonomne odluke. Tako sloboda postaje suprotnost zadovoljstvu, a pritisak, ugnjetavanje — uslov za mogućnost slobode. Pritisak je dvostruk: spoljni, fizički i unutarnji moralni. Oba pritiska imaju zajednički imenilac u dominaciji, a dominacija je „unutarnja logika razvitka civilizacije". Instinkti koji su potisnuti izgledaju neproduktivni, a produktivnost postaje otuđena od čoveka. Princip zadovoljstva po Frojdu ne može ni na koji način biti realizovan, a „represivna transformacija instinkata postaje biološki konstituisana u organizmu — istorija upravlja čak i institucionalnom strukturom; kultura postaje samom prirodom čim čovek nauči da potvrdi i reprodukuje princip realnosti iz samog sebe, kroz sopstvene instinkte". Pojedinac postaje subjekt i objekt društvenog rada i dominacije. Tehnologija je rođena iz ovog gušenja. Zato po Frojdovom mišljenju individualna sloboda ni u kom slučaju nije proizvod civilizacije. Naprotiv, represivna transformacija instinkta postala je osnovom trostruke dominacije: dominacije nad samim sobom sopstvenim senzualnim porivima, dominacije rada koji su ostvarile „disciplinovane i kontrolisane osobe" i „dominacije spoljne prirode, nauke i tehnologije". Trima oblicima dominacije odgovaraju tri slobode: sloboda odricanja od zadovoljstva, to jest moralna sloboda; sloboda anarhije u borbi za egzistenciju koja se sada karakteriše podelom rada, političkim pravima i dužnostima, dakle, politička sloboda; sloboda od zavisnosti o prirodi, sloboda menjanja sveta, odnosno intelektualna sloboda. U osnovi svih ovih oblika slobode je nesloboda. Ali to je racionalna nesloboda koja „omogućuje uspon od ljudske životinje do ljudskog bića". Markuze ne shvata Frojda kao teoretičara koji suprotstavlja ljudske potrebe i njihovo zadovoljenje, prirodu i civilizaciju, nego te potrebe komparira, „razmatra istorijski razvitak potreba individue sa mogućnostima njihovog zadovoljenja". Frojdov zaključak je skeptičan — više civilizacije zahteva više žrtava pojedinca. Markuze, naprotiv, smatra da je ograničavanje zadovoljavanja seksualnih potreba danas neuporedivo manje nego u patrijarhalnom društvu XIX veka i da su političke slobode šire, ali da se uprkos tome može konstatovati porast agresije. On utvrđuje dve orijentacije u preispitivanju Frojdove teorije. Najpre, u granicama reifikacije i automatizacije egoa. Po Francu Aleksanderu, reakcije egoa na spoljni svet i instinktivne želje iz sfere ida postaju sve automatskije sužavajući uticaj svesnog i osećanja. To je po Markuzeovom mišljenju čak i „empirijski evidentno u hladnim gestama ljudi i rastućoj pasivnosti onih aktivnosti kojima ispunjavaju slobodno vreme. To vreme neizbežno postaje sve više i više deprivatizirano, centralizovano i u lošem smislu reči univerzalno i na taj način kontrolisano". Druga promena ogleda se u redukciji individualističke funkcije porodice i u porastu vanporodičnog autoriteta, u činjenici da otac sve manje predstavlja inkarnaciju društvenog autoriteta, koji mladi sve češće nalaze u spoljnom svetu. Druga promena ogleda se i u izmeni političke strukture, koju karakteriše masovna demokratija čiji subjekti nisu individue, nego integrisane celine, društveni totaliteti. Uspostavljen je grandiozan aparat proizvodnje i distribucije, masa koje tom aparatu služe i dominantnih grupa koje imaju ključne odlučujuće pozicije u kontroli tog aparata, a time i masa. Te grupe su ekonomske, političke i vojne i čine jednu tehničko-administrativnu celinu. Drugu celinu čine mase, koje su objekt administriranja uprkos formalnom suverenitetu naroda i kontroli nad organima vlasti.

Šta je sa podelom na klase i kakve su to grupacije? Tehničko-administrativna kolektivizacija ima svoju objektivnu osnovu i predstavlja „formu u kojoj se celina reprodukuje i proširuje". Potčinjavanje i dominacija, prema tome, imaju svoj koren ne u političkoj strukturi, nego u racionalnim zahtevima. To, opet, dovodi

do penetracije u unutarnji svet čoveka, do potčinjavanja njegove inteligencije i instinkata ne pomoću brutalne eksterne sile, nego tehničkim, objektivnim, razumnim razlozima. Zato ili nema društvene opozicije ili je ta opozicija integrisani deo celine, unutar koje se pojavljuje takođe manipulisana, ali i korektivna sila. Politička kolektivizacija, unifikacija različitih političkih grupacija koje (nekada toliko različite i međusobno zavađene) sada sve više u međunarodnim razmerama liče jedna na drugu, ima svoj izvor u neutralizaciji dominacije, neutralizaciji psihičke strukture, apsorpciji konflikata između egoa i superegoa u ime razuma. Otuda ugroženost sistema sa stanovišta iracionalnosti, pa „izgleda da je psihički atom savremenog društva sam po sebi isto toliko eksplozivan kao i društvena produktivnost“. Markuze razmatra i Frojdovo shvatanje „fatalnosti“ dijalektike civilizacije po kome se sa porastom civilizacije zaoštrava sukob između Erosa i represije, što oslobađa upravo destruktivnu agresivnost u neviđenim razmerama. Ipak, Markuze shvata Frojda drugačije od mnogih. Frojdov pojam slobode uključuje u sebe i sopstvenu represiju jer ispunjavanje zadovoljavanja instinkta znači individualnu i sociokulturnu smrt, ali i mogućnost transcendiranja stanja putem sublimacije. Po Markuzeovoj oceni, Frojd ne smatra da i civilizacija budućnosti ima svoj koren u nesreći, nego u srećnom radu čoveka i da je ljubav, kako seksualna tako i sublimirana, „povezana sa opštim radom“. Čovekovo zadovoljstvo ne počinje posle rada, nego nalazi svoj izvor u samom radu. Tako transformacija instinkata, konflikt realnosti i sreće nisu biološki neminovni, nego društveno-istorijski uslovljeni, a „traumatska transformacija organizma u instrument alijeniranog rada nije psihički uslov civilizacije, nego samo civilizacije dominacije“. Ali iz sudbine instinkata izvedena je cela dosadašnja civilizacija, ceo despotizam od patrijarhalnog doma do celokupne društvene organizacije. Sistem se obnavlja sam iz sebe, iz najdubljih sfera psihičkog, ali danas je već stvorio objektivne mogućnosti uživanja, sreće, oslobođenja, preobraćanja nasilja u slobodu, sve slobodnijeg razvitka čovekovih kapaciteta.

U drugom predavanju *(Progres i Frojdova teorija instinkata)* Markuze razvija svoj pogled na budućnost različit od Frojda, koji je bio veći skeptik. Ograničavanja koja je donela civilizacija predstavljaju istorijsku neminovnost. Ali progres civilizacije je doveo do neviđenog porasta produktivnosti. Ona prividno ima za cilj zadovoljavanje potreba, ali je u stvari sama sebi cilj. Rad je otuđen i negira čovekove potrebe i mogućnosti. U hijerarhiji vrednosti industrijskog društva, kojoj odgovara hijerarhija ljudskih sposobnosti podeljenih na intelektualne i senzualne, sasvim je podređeno osećanje sreće. Represija je odigrala istorijsku ulogu i sada su ispunjeni preduslovi za oslobođenje društva. Oslobođenje energije neće prestati da utiče na stvaranje i neće rezultirati u panseksualizmu. Panseksualizam pojmovno odgovara društvu ograničavanja i dominacije. Ipak, oslobođena erotska energija „postaje sila koja određuje organizam u svim načinima ponašanja, dimenzijama, ciljevima“.

U trećem predavanju Markuze razmatra „zastarelost Frojdovog pojma čoveka“.

Praktično, Markuze ne negira fundamentalne Frojdove teorijske stavove, nego ih samo popunjava novim empirijskim materijalom.

U klasičnom frojdovskom konceptu porodica je bila glavni agens socijalizacije, ali je taj odnos poremećen pojavom masovnog medija, školom, organizacijama, sportovima i drugim grupama. Tome je doprineo i proces ekonomske emancipacije žene i dece. Takođe se promenio i pojam životnog prostora, mentalnih konflikata koji više nisu shvaćeni kao fatalistički. Izmenjen je i autoritet, a stari pojam socijalne kontrole postao je kompleksniji i objektivniji. Spoljna kontrola je internalizovana i otelotvorena u „instinktualnu povezanost robova i gospodara“.

Zanimljivo je razmatranje ove teorije u kontekstu socijalnih sistema.

„Za kapitalizam, piše Markuze, komunizam predstavlja snažnu negaciju ego ideala, uspostavljanje principa realnosti po sebi i tako daje snažne impulse u identifikaciji i masovnosti

odbrane uspostavljene realnosti. Nadvladavanje agresivne nad libidonalnom energijom pojavljuje se kao esencijalni faktor u ovoj formi socijalne i političke kohezije." Ovakvom sistemu je potreban neprijatelj i on ga proizvodi. Taj zamišljeni neprijatelj u dnevnoj propagandi poprima sasvim određene oblike i pridaju mu se neljudske osobine. To nije komunizam kao apstraktan sistem, nego konkretni ljudi koji ga predstavljaju i prema kojima se mržnja usmerava (Kastro, Staljin, Mao itd.). Ali to je neprijatelj koji nije samo konkretan, nego sadrži i opšte, apstraktne karakteristike koje dozvoljavaju da se definisanju neprijatelja priđe fleksibilno i promenljivo, da se njime po potrebi obuhvate stranci, Jevreji, intelektualci ili bilo koja grupa. Pošto su komunizam proglasili za neprijatelja zapadne kulture, taj uobraženi neprijatelj služi kao izgovor za kompletnu mobilizaciju svih resursa, za potpunu dominaciju u domenu psihičkog, za mobilizaciju destruktivne energije u do sada neviđenim razmerama. Govoreći terminima psihoanalize, u savremenom industrijskom društvu „tehnički progres je praćen postojanom desublimacijom", a „preovladavanje Erosa u tehničkom progresu postaje manifestantno". Seksualne navike i običaji, poboljšani uslovi života, masovna kultura, liberalizacija seksualnog života pokazuju desublimaciju, odnosno manipulaciju principom zadovoljstva. Iako taj proces povećava satisfakciju, libidonalna energija menja svoju socijalnu funkciju koju je imala po Frojdu. Integrišući zabranjena zadovoljstva sa biznisom, „društvo je povećalo ne individualnu slobodu, nego kontrolu pojedinaca, doduše, ne brutalnošću, nego produktivnošću i efikasnošću aparata". Administrativna satisfakcija se proširila i na područje najviše kulture — „masovno širenje umetnosti, literature, muzike, filozofije učinilo je da su one postale deo tehničke opreme domaćinstva i svakodnevnog rada. One su pri tome pretrpele odlučujuću promenu gubeći osnovnu kvalitativnu razliku, naime, svoju disasociranost sa etabliranim principom realnosti, što je bila osnova njihove oslobodilačke funkcije". Tako je umetnost postala integralni deo potrošačkog društva, elemenat koji funkcioniše, a ne transcendira. Po Markuzeu, i ovo potvrđuje, a ne osporava vrednost Frojdovih zaključaka da je povećavanje broja materijalnih i kulturnih dobara nužno praćeno povećavanjem džinovskog aparata „potrebnog za odbranu od agenata iznutra i izvan nacionalnih granica; stavljanjem naroda pod upravu administracije". „Povećavanje satisfakcije zahteva i povećavanje agresivnih impulsa, a koncentracija mobilisane agresivne energije vodi ka političkim procesima kako u zemlji tako i u inostranstvu."

U zaključku Markuze smatra da frojdijanski koncept čoveka otkriva da promene u savremenom industrijskom društvu vode promenama mentalne strukture, da tehnički progres uništava autonomiju ličnosti kao političkog i ekonomskog subjekta, da dolazi jedino do zamene starog patrijarhalnog autoriteta oca kolektivnim idealom. Uporedo s tim mase dolaze u potpunu zavisnost od tehničke i političke administracije. Kolektivizacija egoa i njegova transformacija dovode do kumulacije agresije, njene transformacije u transgresiju koja biva sankcionisana i zamenjena stalnom pripravnošću. Uporedo s tim dolazi do ekstremističkih ispada masa koje na taj način ispoljavaju višak agresivne energije pod dejstvom iracionalnih sila tražeći satisfakciju od vođstva. Političko vođstvo zavisi od masa, određuje politiku pod pritiskom masa, a mase zavise od vođstva, i taj odnos akcije — reakcije rađa autoritarni sistem vladavine odeven u demokratsku formu (korene tog procesa otkrio je takođe Frojd). Mase nisu identične sa „narodom". Sloboda zavisi najviše od onih koji su spremni da se odupru javnom mnenju, nepopularnoj politici i da se orijentišu ka progresu. Psihoanaliza ne može ponuditi političke alternative, ali može doprineti restauraciji privatne autonomije i racionalnosti.

U posebnom eseju pod naslovom *Kraj utopije* Markuze preciznije određuje svoj odnos prema socijalizmu i socijalnoj revoluciji. Pitanje od kojeg Markuze polazi jeste: da li su Marksovi koncepti socijalizma i društvenog progresa zastareli, tačnije, da li se njegovi pojmovi odnose na stanje proizvodnih snaga koje bismo

danas smatrali zastarelim? Ta zastarelost, po Markuzeovom mišljenju, najjasnije se izražava u distinkciji između oblasti potreba i oblasti slobode. Oblast potreba ostala je ista kao i u Marksovo vreme — to je oblast otuđenog rada, rada koji nije sloboda. Put socijalizma nije išao od utopije do nauke, nego od nauke prema utopiji. Šta je utopija? „Utopija je istorijski koncept. To znači da je povezan sa projektima socijalnih promena smatranih za nemogućne“ bilo iz objektivnih bilo iz subjektivnih razloga, nezrelost socijalnih prilika ili konflikata sa nekim dokazanim naučnim zakonima. Neki su se pokazali neostvarivim u praksi, a drugima je njihovo ostvarenje onemogućeno delovanjem kontrarevolucionarnih snaga. U tom smislu Markuze se suprotstavlja Marksu tvrdeći da „nema revolucionarne klase koja bi kao takva mogla biti definisana u tehnički najrazvijenijim kapitalističkim zemljama“, mada, kako to sam priznaje, „ne znači da je marksizam utopijski“. Po ortodoksnom Marksu (u Markuzeovom tumačenju), revolucionarni agensi se formiraju u procesu transformacije. Materijalne i intelektualne snage za revolucionarni preobražaj danas su pripremljene, ali taj preobražaj sprečava postojeće društvo. „U tome smislu verujem, zaključuje Markuze, da možemo govoriti o kraju utopije.“ Čak se i većina naučnika slaže sa mišljenjem da je otklanjanje bede, siromaštva i gladi neophodno, odnosno otuđenog rada i „viška agresije“, kako ga naziva Markuze. To bi predstavljalo prekid, a ne kontinuitet istorije, negaciju, a ne progres. Oni označavaju oslobođenje jedne dimenzije ljudske egzistencije, s ove strane materijalne baze, transformaciju potreba. Nova teorija čoveka podrazumeva „genezis i razvitak vitalnih potreba za slobodom i totalnih potreba slobode“ (što predstavlja „čisto biološku potrebu“), zatim prekid sa judo-hrišćanskim moralom koji je obezbeđivao reprodukciju i kontinuitet ugnjetačkog društva kroz individue i iz njih samih i iz njihovih potreba, „koji ostaju čak i kroz revoluciju i, preciznije, ovaj kontinuitet koji je sve do sada stajao na putu skoku iz kvantiteta u kvalitet novog slobodnog društva“. Novi kvalitet zahteva nove vitalne potrebe. Produktivnu silu k omogućava taj skok čini tehnizac: smanjivanje fizičkog rada i njeg zamenjivanje mentalnim radom. M kuze smatra, zajedno sa Marksc da te tendencije, najjasnije izražen automatizaciji proizvodnje, podriva osnove kapitalističkog društva, ma kompjuterizacija i kibernetika dan još uvek doprinose efikasnoj manip laciji ljudima i dominaciji. Nove p trebe potisnuće stare potrebe — bo bu da se opstane, da se nešto zara da se to postigne u konkurentsk borbi sa drugim ljudima, potrebe (se priguše instinkti, da se razara rasipa. Nova biološka potreba za m rom, potreba za smirenošću, za samo ćom, za lepotom, za srećom i „sv one ne jednostavno kao ljudske po trebe, nego kao proizvodne društve ne sile, kao što i društvene potreb mogu biti aktivirane kroz usmerava nje i dispozicije proizvodnih sila“ Ove potrebe u formi društvenih pro izvodnih snaga dovešće do reorgani zacije ljudskog života, međuljudskil odnosa. „Tehnički“ aspekt reorgani zacije obuhvata ukidanje terora ka pitalističke industrijalizacije i komer- cijalizacije, rekonstrukciju gradova Markuze smatra da su socijalisti do sada socijalizam suviše stavljali u okvire proizvodnih snaga. Socijalističko društvo je pre svega slobodno društvo i „kvalitativna razlika“ je pre svega u „erotskoj dimenziji“. Pojam estetski obuhvata osetljivost i osećajnost, harmoniju industrije, umetnosti, rada i igre.

Markuze je na kraju svoje knjige, odgovarajući na pitanja, odredio svoj odnos prema metodama revolucije, pre svega prema upotrebi nasilja u obaranju vladajućeg poretka. Pokazujući izuzetan optimizam, on je stao na stanovište da „pokret studentske opozicije sam po sebi može izvesti revoluciju“ i da „ovo što u Americi zovemo hipijima ... jeste nova revolucionarna klasa“. Ipak, u bitnom ostaje skeptik: mada pretpostavlja da ima delova koji nisu integrisani u kapitalizam, radnička klasa po Markuzeu više ne predstavlja osporavanje postojećih potreba. Zato je „radikalna istorijska transformacija počela sa studentima“, uloga inteligencije sve je važnija. Novo društvo oslobađa i stvara nove potrebe. Revolucio

narni pokret služi se silom, „ali nema internalizacije nasilja". Totalitarna demokratija „ne deluje terorom, nego internalizacijom" i zato je razvitak svesti veoma značajan. Što se tiče novih potreba, potrebe su uvek istorijski uslovljene i promenljive. Naročit značaj pripada trećem svetu i njegovom shvatanju čovečnosti koju sobom nosi. Moguća je i potreba za diktaturom u borbi protiv stare administracije, ali ta diktatura je različita od marksističke diktature. Konflikt rađa mržnju — to je nužno — ali se ona u revoluciji ne sme preobratiti u teror i svirepost. Slobodno društvo predstavlja toleranciju u toj meri da ona čak ne mora biti ni institucionalizovana.

Određujući odnos nove levice prema marksizmu, Markuze stoji na stanovištu da je nova levica više neomarksistička nego marksistička, da predstavlja „opoziciju koja očigledno nema ništa zajedničko sa „klasičnom" revolucionarnom silom: ona je „košmar", ali takav da odgovara stvarnosti". U konstelaciji društvenih snaga ranije revolucionarne sile izgubile su „potrebu za radikalnom transformacijom". Zato opozicija traži oslonac u silama izvan etabliranog poretka. To su „neprivilegovani", a zatim onaj deo privilegovanog društva koji se nalazi na njegovom suprotnom polu, koji svesno i instinktivno teži da slomi i izbegne socijalnu kontrolu. Neprivilegovani su sastavljeni u vodećim zemljama industrijskogi društva od rasno diskriminisanih grupa, a izvan njih sačinjavaju ih mase u okviru takozvanog trećeg sveta koje se bore protiv neokolonijalizma i „koje možda mogu biti shvaćene kao novi proletarijat". Osvrćući se na termin „nova radnička klasa", koji, navodno, obuhvata intelektualce na ključnim organizaciono-tehničkim pozicijama, Markuze upozorava da je ta grupa u stvari „ljubimac" etabliranog sistema.

Protiv čega je opozicija, koje su njene forme i kakva je budućnost — pita se Markuze. Opozicija je protiv celog društva uključujući i radničku klasu jer je protiv „sveprisutnog pritiska", protiv sistema moralne hipokrizije i kao takva pomaže parcijalna rešenja — pravo glasa za crnce i slično. Govoreći o formama opozicije, Markuze osporava gledište po kome su levičari politizirali univerzitete jer su univerziteti već bili politizirani (čak i tako apstraktna nauka kao matematika bila je uključena u vojnu strategiju, a sociologija i psihologija zavise od finansijske pomoći). U tom smislu pokret studenata je antipolitički, a jedan od glavnih zahteva je „reforma nastave tako da kritička misao i znanje mogu biti u potpunosti uneti u diskusiju" koja sada ima formu pseudoneutralnosti. Spajanje seksualne i političke pobune protiv reda je značajno, a nasilje je neizbežna posledica pokreta. Studentski pokret se kreće u granicama prava, ali protiv njega ustaju institucije služeći se nasiljem. Prema tome, nasilje koje rađa legitimni poredak pretvara u protivzakonitu akciju nasilje opozicije. Istorijska nužda će ta dva oblika nasilja suprotstaviti i, sve dotle dok opozicija ne dobije položaj predstavnika opšteg interesa, pitanje primene nasilja je taktičko, te može dovesti samo do parcijalnih promena. Markuze, mada to otvoreno ne naglašava, daje legitimnost pobuni, ali ipak preferira „vaspitni rad" u granicama zakona. Nasilje, čak i revolucionarno nasilje, smatra procesom reprodukcije institucionalizovanog nasilja. Ozbiljnu pretnju sistemu predstavlja samo oslobodilački pokret trećeg sveta, a ne pokret mladih. Ipak, pokret mladih zaoštrava krizu, budi svest, negira sistem, budi uspavano stanovništvo. Sistem se brani „čak i od intelektualaca i u najudaljenijim uglovima sveta". Rezistencija je uslov sreće i slobode iako se one još ne vide.

*

U Markuzeovoj kritici kapitalizma treba istaći dve stvari: oštrinu i dubinu njegove socijalne i psihološke analize i njegovu građansku hrabrost da do kraja podrži svaki oblik protesta protiv sistema dominacije i nasilja. Takođe je potrebno istaći da ono što je najbolje u Markuzeovom delu inspirisano je Marksom, tačnije, Marksovom teorijom otuđenja i postvarenja (ovo se ne odnosi samo na Markuzea, nego i na ostale progresivne istraživače u građanskom društvu). U tom pogledu Markuze nije sasvim originalan, ali je radikalniji i dublji od drugih sociologa. Uz

to, njegova kritika „etabliranog društva“ predstavlja integralnu kritiku savremenog sveta jer obuhvata ne samo građansko društvo, nego i etatizirani socijalizam zatvoren u stagnantne birokratske strukture. Pa ipak, Markuzeova teorija daleko je od toga da bi mogla zadovoljiti savremenog čoveka i predstavljati teorijsku osnovu za jedan revolucionarni pokret. Za to je kriv sam Markuze: umesto da otkriva nove mogućnosti kretanja, on je svoj glavni napor usmerio na to da dokaže da pojmovni okviri Frojdove psihoanalize nisu zastareli. Uz to, obuzet revoltom protiv društva dominacije, društva organizacije, previđa elementarnu činjenicu da se i oslobodilački pokreti, koje Markuze inače podržava, efikasno suprotstavljaju agresiji i dominaciji samo silom sopstvene organizacije. Korupcija, nasilje i potiskivanje humanih vrednosti u kapitalističkom društvu takođe su od Markuzea interpretirani na način koji protivureči dijalektici — stalne napetosti, grčevi, potresi, podeljenost građanskog društva u fundamentalnim pitanjima ne mogu biti trajno skriveni maskom samozadovoljstva i plitkoumne propagande — što je takođe u celini otkrio rat u Vijetnamu. Zbog toga je Markuzeov eksplozivni revolt začinjen sumornom skepsom, odsustvom nade i lišen je vere u oslobodilačku ulogu radničke klase, od čijeg držanja faktički zavisi budućnost čovečanstva.

VLADIMIR MILANOVIĆ

CENA 20 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Studije i članci • Prilozi • Prikazi

1973

9

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE
GODINA XVI 1973 BROJ 9

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

Studije i članci

Jovan Đorđević

KONCEPT I ZNAČAJ SLOBODA, PRAVA, DUŽNOSTI I ODGOVORNOSTI ČOVEKA I GRAĐANINA

I

Moderna ustavnost je proizašla iz deklaracija o ljudskim slobodama i građanskim pravima. Otuda su slobode i prava u izvesnom smislu „materijalni princip“ ustavnosti i idejno-politička srž modernih, a naročito demokratskih ustava; oni su čak formalni elemenat ustava i kad nisu suština i pokretna snaga ustavnosti — tako da danas skoro i nema ustava bez deklaracije prava.

Sve velike revolucije su proglašavale ove deklaracije kao svoju idejno-političku platformu ili program, a one su prethodile ustavima koji su ujedno te deklaracije o ljudskim pravima i slobodama uključivali u svoj koncept i strukturu. Tako, Deklaracija o nezavisnosti američkog naroda prethodi ustavima koji su neposredno donošeni posle uspešne revolucije. Najviše je poznat i uticajan primer francuske Deklaracije o pravima čoveka i građanina od 1789, koja je, u raznim varijantama, uključivana u prve revolucionarne ustave od 1791. i 1793, kao i u pojedine docnije ustave Francuske. Posle pobedonosne oktobarske revolucije Lenjin piše, a Treći sveruski kongres sovjeta proglašava (januara 1918) Deklaraciju prava radnog i eksploatisanog naroda, koja ulazi u sastav prvog sovjetskog ustava (Ustav RSFR od 1918). U toku oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji sve „zemlje“ (federalne jedinice), posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, donose deklaracije o slobodama i pravima građana.

Od tog vremena do danas dešavaju se izvesne promene u odnosu između deklaracija o ljudskim slobodama i građanskim pravima i ustava. Te promene karakteriše: (a) buržoazija gubi interes za ovu ustavnu kategoriju i, „racionalna i realistička“, odnosno konzervativna i istorijski blokirana, ona ne unosi više u svoje ustave poglavlja o slobodama i pravima (osim izuzetno, a naročito pod uticajem socijalizma, kad nastoji da se „obnovi“ primer, Vajmarski ustav od 1921, Ustav španske Republike od 1931. i drugi); (b) socijalističke zemlje preuzimaju zastavu ljudskih sloboda i prava i proglašavaju deklaracije o njima ili ih unose

u svoje ustave; (c) narodi koji stiču svoj politički subjektivitet i suverenitet po pravilu svi ostaju verni značaju i ulozi principa i odredaba o ljudskim slobodama i pravima uopšte i u sastavu svojih ustava.

S druge strane, u ovom periodu do danas menja se koncepcija i sadržina deklaracije o slobodama i pravima. Dok u prvobitnim tekstovima ustava preovlađuju takozvana politička i lična prava i negativni koncept slobode (sloboda „od nečeg"), dotle u savremenim ustavima ova skala se širi na takozvana socijalno-ekonomska i kulturna prava, kao i na područje dužnosti i obaveza, a sloboda postaje više pozitivan koncept (sloboda „za nešto"). Međutim, na ovom području političke misli i pravnog regulisanja još uvek, kao senka i kao otvoren pritisak, lebdi dualizam između slobode i vlasti, što često dovodi do toga da se prava izražavaju fluidno i neodređeno, to jest pretežno kao pravac politike ili kao očekivan, odnosno iznuđen akt „blagonaklonosti" države.

Svi ustavi socijalističke Jugoslavije sadrže posebne glave o slobodama i pravima čoveka i građanina (to je slučaj i sa Ustavnim zakonom od 1953, koji, pored prvih elemenata o pravima proizvođača kao samoupravljača, produžuje važnost odredaba o ljudskim slobodama i građanskim pravima iz Ustava od 1946).

Istorija ustava u Jugoslaviji prihvata i potvrđuje Marksovu ideju da je ustav „samoodređenje naroda" i da je, prema tome, ustavnost u socijalizmu neodvojiva od položaja, uloge i vrednosti čoveka i građanina i time od sloboda i prava koji mu moraju biti ne samo zagarantovani (pravno), već i obezbeđeni u životu (sociološki). Bliža i objektivna naučna analiza ovog područja ustavnosti pokazala bi stalan napor da se političko oslobođenje i ekonomska emancipacija potvrde i izraze i putem proširivanja i garantovanja individualnih i kolektivnih sloboda i prava. U tom smislu moglo bi se govoriti da ustavi Jugoslavije sadrže elemente jedne savremene, pretežno socijalističke i humanističke koncepcije o čoveku i njegovim slobodama i pravima. Oni u krajnjoj liniji prihvataju i razrađuju one idejne postavke o čoveku i društvu i njihovim međusobnim odnosima koje sadrže delo Marksa i Engelsa, Lenjinova prva socijalistička deklaracija o slobodama i pravima i Program SKJ, kao i demokratska tradicija i napredna misao čovečanstva.

II

Glava o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima čoveka i građanina u Nacrtu ustava SFRJ nije, ni u koncepciji ni u sadržini, bitno promenjena u odnosu na odgovarajuću glavu Ustavnog zakona od 1953. Prihvatajući polaznu ideju koncepcije ove glave prema Ustavu od 1963, Nacrt ustava ističe da se „slobode i prava ostvaruju u međusobnoj solidarnosti ljudi i u ispunjavanju dužnosti i odgovornosti svakog prema svima i svih prema svakome". Tekst ove glave razrađuje ovu premisu postavkom da su „slobode čoveka ograničene samo jednakom slobodom drugih i interesima socijalističke zajednice", koji su utvrđeni Ustavom; iz toga je proizašla i druga načelna postavka da je „svako dužan da poštuje slobode i prava drugih i odgovoran je za to". Oba

ustava potvrđuju stav da „nema slobode za neprijatelje slobode“ (Sen Žist).

Sva pojedinačna ljudska prava i slobode, kako lična i politička tako i socijalna, kulturna i druga prava, preuzeta su uglavnom iz ranijeg ustavnog teksta, uz izvesna poboljšanja u formulaciji i preciziranja u intenciji i smislu. S obzirom na karakter dobrovoljne i ravnopravne višenacionalne zajednice i socijalistički demokratizam društveno-političkog sistema, Nacrt ustava naročito razrađuje i potvrđuje principe ravnopravnosti, to jest jednakosti u uživanju kolektivne i lične slobode.

Značajnija poboljšanja se odnose na neka druga prava. To je najpre sloboda obaveštavanja, koja je izražena „dvodimenzionalno“: ne samo kao pravo osnivanja i objavljivanja informacija, već i kao pravo građanina da bude obavešten o događajima u zemlji i svetu koji su od interesa za njegov životni rad, kao i o pitanjima od interesa za zajednicu. Iz toga proizlaze i odgovarajuće obaveze i odgovornosti štampe i drugih sredstava „masovnog komuniciranja“.

Samoupravljanje je, kao i u Ustavu od 1963, jedno od osnovnih i neotuđivih prava radnog čoveka i građanina. Formulacija ovog prava nije dovoljno načelna i sadržajna kao što odgovara polivalentnosti ovog radikalno novog prava koje je istovremeno pravo po sebi i pravo „uslov“; nivo ustavne odredbe nije dostignut iako bi se moralo očekivati da je prevaziđen. Samoupravljanje je istovremeno i sredstvo učestvovanja u osnovnim pitanjima ekonomskog, političkog i opštedruštvenog odlučivanja i pravo koje prevazilazi dualizam građanina i zajednice uspostavljajući, filozofski rečeno, jedinstvo subjekta i objekta. Sadržina ovog prava je, istina, data ne samo u glavi o slobodama i pravima, već i u drugim glavama Nacrta ustava, naročito u onim o društveno-ekonomskim odnosima i o političkom sistemu.

Prevazilazeći lapidarnost ranije formule o takozvanim pravima ličnosti, tekst Nacrta ustava daje njihovu punu sadržinu predviđajući da se „zajemčuje nepovredivost integriteta ljudske ličnosti i ličnog i porodičnog života i drugih prava ličnosti“.

Nacrt ustava ide još dalje od Ustava od 1963. i konkretnije potvrđuje prava čoveka na moralni i ljudski integritet i slobodu opredeljenja. Nacrt ustava inkriminiše svako iznuđivanje priznanja i izjava i zabranjuje svaku primenu nasilja prema ličnosti i slobodi čoveka.

Potpuno su nova, jer su rezultat podizanja „ekološke svesti“ u našoj sredini, prava koja se danas nazivaju „okolinska prava“. Tako kao prvi ustav u svetu Nacrt ustava SFRJ proklamuje: (a) čovek ima pravo na zdravu životnu sredinu; (b) svako ko koristi zemljište, vode i druge izvore prirode dužan je da to čini na način kojim se osiguravaju uslovi za život i rad čoveka u zdravoj sredini; (c) svako je odgovoran da čuva prirodu i njezina dobra; (d) kažnjivi su zloupotreba prirodnih izvora i unošenje otrovnih i drugih štetnih stvari u vode, tlo, vazduh, hranu i druge predmete upotrebe. Novina ovih „okolinskih“ prava nije, verovatno, dozvolila da se ona podignu na nivo određenih i neposredno osećanih i ostvarivanih prava, već su, kao u slučaju svih novih prava u istoriji, izražena pretežno negativno — zabranama i uputstvima za politiku i ak-

ciju. Pored toga, ona traže posebnu obradu i konkretizaciju u ustavima republika i u ustavnim zakonima, a pre svega u statutima opština i gradova. Nastojanje da se ovo postigne već je predmet svesti i ocena ne samo među učesnicima u stvaranju ovih pravnih dokumenata, već i šire javnosti (u objavljenim ustavnim tekstovima sve to još nije našlo dovoljan i adekvatan pravni izraz i potvrdu).

Najvažnija i karakteristična novina u novoj deklaraciji jeste unošenje principa lične odgovornosti čoveka i građanina, ali ne i proizvođača i potrošača. Odgovornost u ovom smislu nije obična sankcija za zloupotrebu prava i neispunjavanje dužnosti, već je nov društveni odnos, odnos čoveka kako prema zajednici i drugom čoveku tako i prema samom sebi. Otuda ne izgleda opravdano što se odgovornost nije definisala i u odnosu na proizvođača i potrošača; a iznad svega nije shvatljivo, bar na teorijskom planu i na planu političke funkcionalnosti, što čovek nije izražen u svom savremenom i realnom višedimenzionalnom vidu (građanin, proizvođač, potrošač, korisnik usluga — čovek), i to utoliko pre što se ovakav koncept implicite nalazi u nizu postavki, pa i odredaba Nacrta ustava.

U svakom slučaju, odgovornost je shvaćena kao uslov i garantija za ostvarivanje prava i kao izraz novog položaja čoveka i građanina u savremenom složenom, a posebno u savremenom socijalističkom i samoupravnom društvu. Samoupravno društvo može to postati ako je istovremeno odgovorno, a to znači ako su ne samo „odgovorni" (institucije, funkcioneri) — odgovorni, već i ako postoji sankcionisana i slobodna, grupna i pojedinačna, institucionalizovana i lična i time moralna odgovornost *svakog* kako u javnoj tako i u privatnoj sferi.

Odgovornost je polivalentan i ambivalentan pojam i problem, nedovoljno ispitan i proučen. Ali relevantna analitička misao pokazuje odgovornost antihijerarhijskih ideja i odnosa. Ona je egalitarna ideja u tom smislu što i najmanja odgovornost ima svoj i društveni značaj i mesto, ali pod uslovom da je i po dominaciji nejednaka, to jest da onaj koji ima veća prava (vlast) mora imati i veću odgovornost. Obrnuto — a to je od naročitog značaja za samoupravno društvo — odgovornost ne znači da svi treba da se nalaze svuda i da svako o svemu treba da odlučuje. Za odgovornost je bitno da se potvrdi ovakvo ljudsko dostojanstvo; svako treba da ima svoje dostojanstvo tamo gde je i šta je i da ima osećanje da *znači* po sebi i za sebe, to jest da nije ni robot ni pion. Dostojanstvo svakog je deo (uslov) njegove odgovornosti. To traži da svako bude poštovan za ono što jeste — da bi mogao naći zadovoljstvo i zadovoljenje na mestu gde je. Samo tada čovek može biti „srećan" i odgovoran, a društvo odgovorna zajednica. Ne može se tvrditi da samoupravna struktura (ne samo danas u Jugoslaviji, već i uopšte) sama po sebi stvara ovakvu situaciju. Sve dok u društvu ljudi ne upravljaju stvarima, već još uvek — čak i samo lukavošću i „veštinom" — ljudi vladaju ljudima („viši" nad „nižim"), ili stvari (roba i novac) ljudima, hijerarhija ne može biti iskorenjena niti ljudski odnosi izvan eksploatacije i dominacije. Pozivanje na odgovornost i jednakost u odgovornosti se može pretvoriti u nov vid komandovanja i nejednakosti. Ali sve je ovo,

u krajnjoj liniji, vezano za čoveka: on ima prezir prema nejednakosti i hijerarhiji, ali on je taj koji, grubo ili „fino“, ujedno nastoji da ih nameće čak i kad to „objektivno“ nije uslovljeno. To je ujedno teorijska i psihološka osnova za opravdavanje postavke Nacrta ustava SFRJ da se odgovornost stavi u okvir položaja i uloge čoveka i građanina, odnosno njegovih sloboda i prava. Početak promene ovakvih odnosa i osećanja je u čoveku, u mentalitetu i duhovnoj sferi njegovoj. U skladu sa ovim postaje razumljiv i dobija smisao osnovni princip Ustava o „neprikosnovenom“ položaju čoveka: on je ne samo akter, već najdublji supstrat društvenih odnosa i akcija. To ujedno ističe u prvi plan pravo čoveka na kulturu i obrazovanje i time društveno-politički značaj vaspitanja. Samoupravno i odgovorno društvo traži samoupravnu i odgovornu školu, ali tako da je ono u celini takva „škola“. To je već istakao Marks posle Rusoa i Furijea, a potvrđuju Frene i svi veliki pedagozi u savremenom svetu.

Ova teorija odgovornosti nije izričito formulisana, ali ona je inspiracija kako naslova nove glave tako i smisao niza odredaba o odgovornosti, bilo da su one u tekstu neposredno ili posredno izražene. Od posebnog značaja je unošenje elemenata odgovornosti u pojam samoupravljanja i time u pravo na samoupravljanje.

U celini uzevši, odredbe o slobodama, pravima i dužnostima su neodvojive od odredaba o odgovornosti. Ustav pretpostavlja odgovornost kao uslov i drugu stranu samoupravljanja i time i kao novu etičku kategoriju.

Na ovaj način menjaju se i pojmovi čoveka i građanina. Čovek nije pojam samo za generičko biće i za individuu u klasičnom smislu: čovek nije samo antropološko biće i član društva. Čovek je izraz svih postojećih društvenih odnosa, potreba i želja i on se ne svodi samo na ono što ostaje kad se čovek ne pojavljuje kao građanin, potrošač i proizvođač. Čovek je istovremeno ljudski izraz socijalizma, nosilac i supstrat njegove društvenosti, kulture i civilizacije. Građanin nije samo Aristotelov „zoon-politikon“, već je aktivni član i udruženi partner društva kao zajednice i pojedinačnih zajednica udruženog rada i samoupravljanja. On postaje čovek ukoliko je stvarniji i slobodniji i svesniji samoupravljač.

Ove promene otklanjaju klasični dualizam u misli i praksi svakog dosadašnjeg društva i one su omogućene afirmacijom i razvitkom samoupravnog socijalizma kao novog društvenog i političkog sistema. Pored toga, u konceptu nove glave o ljudskim slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima može se otkriti i jedna druga novina od posebnog značaja i interesa za nauku o čoveku, za koncept slobode i njenog ostvarivanja u socijalizmu. U svom najdubljem smislu samoupravljanje je akt postepenog oslobađanja čoveka jer ono prevazilazi dualizam vlasti ukidajući postepeno dominaciju u proizvodnim odnosima i vraćajući čoveku, odnosno proizvođaču i građaninu, kao što je Marks pisao, njegovu ličnu vlast koja je od njega otuđena kao javna vlast. U tom smislu samoupravljanje je do sad najradikalniji korak u postizanju i ostvarivanju slobode.

Samoupravljanje je višedimenzionalan pojam i po tome što svojim postojanjem i ostvarivanjem ujedinjuje i prevazilazi u novom pravu sve

parcijalne slobode i pojedinačna prava. Ono je put pretvaranja parcijalnosti i pluralizma prava u ljudsku slobodu. Samoupravljanje kao društveni odnos i kao lično i kolektivno pravo unosi novu dimenziju u koncepciju ljudskih sloboda i prava i samo na toj osnovi, a ne s gledišta klasične političke države bez obzira na njenu više ili manje realnu demokratsku formu, može se shvatiti i sa uspehom primenjivati ustavna skala pojedinačnih sloboda i prava i sva ona usklađena zajedno. Višedimenzionalnost ovog prava, odnosno ove slobode zahtevala bi, možda, i uključivanje elemenata odgovornosti, društvene kontrole i bilansne akcije u pojam i ustavnu formulaciju ovog prava. Sve će to biti lakše ostvarljivo ukoliko u javnoj diskusiji o Nacrtu ustava dualistička misao bude zamenjena novom i radikalnom demokratskom *samoupravnom mišlju*. U tome leži posebna odgovornost društvene nauke i svih misaonih ljudi, pod uslovom da se i sama oslobodi misaone fragmentarnosti i intelektualističke mimikrije.

III

Prema svojoj koncepciji i znatnim delom i po sadržaju glava Nacrta ustava o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima čoveka i građanina je oslobođena, kao što je i za socijalizam tražio genijalni dijalektičar Š. Furije, „ropskog govora“, to jest obične imitacije i ponavljanja nasleđenih i klasičnih „modela“. Ali, uglavnom u težnji da se ne pada u klopku utopizma i neostvarljivosti, bez obzira na to šta o tome misle „real realisti“ i pozitivisti u zemlji i van nje, u društvu koje se stvara na novim temeljima i „sticajem prilika“, ali i voljom masa i vodećih političkih snaga Jugoslavije ima funkciju istorijske prethodnice menjaju se mesto i smisao utopizma i realizma. Utopističko je sve ono što obnavlja i zadržava staro u društvenim odnosima i što zastupa ideje o „jednodimenzionalnosti“ čoveka i „nepromenljivosti“ ljudske prirode. Realno je sve ono što otkriva novo i bolje u mogućem (u društvu i čoveku) i to moguće pretvara u stvarno, postojeće koje nikad nije konačno ni „idealno“. Takav „utopizam“ je snaga pokreta, promena i progresa, a time i jedino realan.

S druge strane, sve što je danas (ili „praktično“) neostvarljivo postaje ostvarljivo ako je i kad je otkriveno i menja se u saznanju i mentalitetu ljudi.[1] Ostvarljivo počinje pre i van praktične sfere jer je svaki materijalni akt omogućen ako je prethodno smišljen i deo idejne, duhovne i moralne sfere čoveka i društva.[2]

Bez ove duhovne i kulturne promene nema stvarnih uslova za ostvarivanje novih koncepcija i ideja. Otuda znanje, nauka i ideologija, a u Jugoslaviji i uticaj avangarde radničke klase uvek su imali i danas

[1] Nasuprot tvrđenjima da je samoupravljanje „utopija“, može se navesti činjenica da su uoči francuske revolucije tako „mislili“ o narodnoj suverenosti, a od revolucije ona je opšte prihvaćena kao conditio sine qua non demokratskog realizma i civilizovanog političkog sistema. I sami „Donkihoti“ su prethodnici pravih osvajača.

[2] „Tačnost u aktu je refleks duhovne preciznosti“ (Jean Louis-Klotz).

imaju značajnu ulogu u stvaranju, prihvatanju i ostvarivanju novih ideja i vrednosti, čak i kad su one na prvi pogled, pa i za „većinu“ utopijske i neostvarljive. U ovom okviru utopizam prestaje da bude potcenjena i potcenjujuća kategorija, a čoveku i društvu, ako su pripremljeni, spremni i sposobni da imaju ne Ničeovu „volju za moć“, već Marksovu i Lenjinovu „volju za volju“, otvaraju se stalno nove mogućnosti stvaralaštva, preobražaja i prevazilaženja na svim područjima misli, prakse i akcije. Pod određenim uslovima nemoguće postaje moguće, kao što se i moguće može pretvoriti u nemoguće. Aktivna i stvaralačka društva nalaze i ostvaruju prvi izlaz, a pasivna, zatvorena i konzervativna društva su osuđena na drugi. Ovaj „optimizam“ nalazi potvrdu u istoriji kao delu i proizlazi iz velike misli marksizma da svaki narod, svaka klasa i pojedinac koji se podižu iznad nivoa prosečnosti i trivijalnosti i oslobađaju od robovanja centrima otuđenosti, samim tim podižu i oslobađaju društvo i čovečanstvo u celini; svaka nova ljudska sloboda i radikalno pravo čoveka i građanina predstavljaju akt osvajanja i postizanja slobode ljudske ličnosti i doprinose promenama mentaliteta, koji je ujedno i uslov za podizanje i promenu opšteg mentaliteta i društvene svesti. Sve ovo ujedno pokazuje da u procesu društvenih preobražaja vaspitna funkcija ima mnogo značajniju ulogu nego što se to obično priznaje.

Ustavne odredbe o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima čoveka i građanina, i pored svoje neosporne sociološke i političke uslovljenosti, zahtevaju dublje saznanje o njihovom domašaju i smislu i stalnu budnost društva u pogledu obrazovanja i vaspitavanja ljudi. Istorijske bitke su često gubljene, kao što je francuski pesnik Ronsar isticao, u „nedostatku pravih boraca“. Pravi borci za ostvarivanje nove deklaracije o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima u Nacrtu ustava SFRJ mogu biti samo aktivni i svesni, disciplinovani, kulturni, solidarni i odgovorni ljudi i građani.

Njima je posvećena ova nova deklaracija. Ona ne slika nekakvo buduće „savršeno“ društvo i „idealnog“ čoveka niti poklanja ulepšana i apstraktna prava pasivnom pojedincu; ona je akt i sredstvo samoostvarivanja i samovaspitavanja čoveka i građanina pod vođstvom sve razvijenije radničke klase Jugoslavije. Podsticaj i osnov za ove preobražaje i samoostvarivanje utvrđuje novi ustav, naročito u svojim principima i odredbama o samoupravljanju, solidarnosti i humanizmu, kao i o položaju i ulozi radničke klase udružene sa svim stvaralačkim i aktivnim grupama radnog naroda.

Vlado Nikolić

SMISAO I SUŠTINA PRAVA RADA DRUŠTVENIM SREDSTVIMA

I

Nacrtom ustava SFRJ ustanovljava se pravo rada društvenim sredstvima kao nov pravni institut koji nije do sad postojao u našem pravu niti je poznat u pravnim sistemima drugih zemalja. Stoga se, prirodno, nameće pitanje: zašto je potrebno da se stvara takav nov pravni institut i zar se odnosi u našem društvu ne mogu pravno izraziti institutima koji već postoje u pravu?

Reč je o tome kako da se na pozitivno-pravni način izrazi društvena svojina kao negacija prava svojine, odnosno kao svojina celog društva koja predstavlja osnovu slobodnog udruženog rada, ili, drugim rečima, kako da se pravno izrazi suština samoupravnog socijalističkog proizvodnog odnosa. A problem je u tome što je to istorijski nov proizvodni odnos koji nije moguće izraziti starim, u pravu poznatim institutima.

I u Osnovnim načelima Ustava iz 1963. godine društvena svojina se tretira kao nesvojinska kategorija: „Polazeći od toga da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko — ni društveno-politička zajednica ni radna organizacija ni pojedini radni čovek — ne može ni po kojem pravno-svojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, niti samovoljno određivati uslove raspodele."

Međutim, i pored načelnog definisanja društvene svojine kao negacije prava svojine, ni u normativnom delu Ustava ni u zakonima kojima su sprovođene ustavne odredbe nisu bili ustanovljeni pravni instituti koji bi izražavali takav karakter društvene svojine. Štaviše, može se reći da pravni instituti koji su ustanovljeni u našem pravnom sistemu na osnovu Ustava iz 1963. godine nisu bili potpuno u skladu sa karakterom društvene svojine izraženim u Osnovnim načelima Ustava. Tako je na osnovu odredbe Ustava prema kojoj je radna organizacija nosilac određenih prava u pogledu sredstava u društvenoj svojini — u pravnom sistemu konstituisano pravo korišćenja kao pravo radne organizacije da koristi društvena sredstva i da njima raspolaže, dakle kao pravo

sa određenim pravno-svojinskim elementima. Na toj osnovi radni odnos uspostavljao se između radne organizacije kao nosioca tog prava, a time kao poslodavca, na jednoj strani, i radnika, na drugoj. Time je društvena svojina u pravno-institucionalnim odnosima zadržala određena pravno-svojinska obeležja, a radni odnos obeležja najamno-pravnog odnosa. U društveno-ekonomskim odnosima ta protivurečnost u pogledu karaktera društvene svojine ogledala se u prisutnosti dvojakih elemenata u osnovnom proizvodnom odnosu: uz preovladavanje elemenata koji predstavljaju obeležja samoupravnog socijalističkog proizvodnog odnosa bili su prisutni i elementi koji predstavljaju obeležja najamnog odnosa.

Svojinska obeležja društvene svojine kao izraz prisustva otuđenosti sredstava od radnika zadržala su se u našem društveno-ekonomskom i pravnom sistemu sve do donošenja ustavnih amandmana iz 1971. godine, odnosno zakona koji su nedavno doneti radi sprovođenja ustavnih amandmana XXI i XXII (Zakon o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, Zakon o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu, Zakon o prometu društvenih sredstava osnovnih organizacija udruženog rada i drugi). Može se reći da je to predstavljalo i materijalnu osnovu birokratskih i tehnokratskih tendencija u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama.

Donošenjem ustavnih amandmana iz 1971. godine zajemčeno je radnicima u udruženom radu „kao njihovo neotuđivo pravo da, na osnovu svog rada u osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima se udružuju i rade, kao i u svim drugim oblicima udruživanja i poslovne saradnje tih organizacija, stiču dohodak i upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije i odlučuju o dohotku koji, kao deo ukupnog društvenog dohotka, ostvare u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava“ (ustavni amandman XXI, tačka 1). Da bi se obezbedila realizacija tih prava, utvrđeno je da je osnovna organizacija udruženog rada „osnovni oblik udruženog rada u kome radnici neposredno i ravnopravno uređuju međusobne odnose u radu, upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, odlučuju o dohotku i o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja“ (ustavni amandman XXI, tačka 2). Donošenjem pomenutih novih zakona u oblasti udruženog rada, kojima su propisi u toj oblasti usklađeni sa ustavnim amandmanima, ukinuti su zaostali elementi najamno-pravnog odnosa u pravnom sistemu i stvoreni uslovi da se međusobni odnosi u udruženom radu uspostavljaju kao odnosi slobodnih i ravnopravnih proizvođača čiji rad služi isključivo „zadovoljavanju ličnih i zajedničkih potreba radnih ljudi i razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih odnosa“.

Međutim, time ipak nisu i u pravno-institucionalnom izrazu osnovnih društveno-ekonomskih odnosa prevaziđeni instituti svojinskog prava i zato se moraju stvarati novi koji će i pravno adekvatnije izraziti nove odnose u prisvajanju rezultata rada i društvenoj reprodukciji uopšte. Moglo bi se, dakle, reći da pravi razlog i smisao ustanovljavanja prava rada društvenim sredstvima leži u tome da se u pravnom sistemu stvori

takav institut koji bi izrazio samoupravni socijalistički proizvodni odnos kao istorijski nov proizvodni odnos u njegovoj celini.

Pravni instituti su samo pravna nadgradnja i izraz osnovnih proizvodnih odnosa i zato se može s pravom reći da se istorija prava podudara sa istorijom svojine: kako su se menjali istorijski oblici svojine, tako se menjalo i samo pravo, ali je ono u svim istorijskim epohama kao svoje osnovno obeležje zadržalo obeležje svojinskog prava. Time se, uostalom, jedino i može objasniti tako duga vladavina svojinskih instituta građanskog prava u dosadašnjoj istoriji prava, počev od rimskog prava, koje je stvorilo klasične institute svojinskog prava, do današnjih dana. U svim dosadašnjim pravnim sistemima, uključujući i sistem građanskog prava socijalističkih zemalja, svojina sredstava za proizvodnju predstavlja osnov prisvajanja proizvoda rada. Zato se i pravo svojine, bez obzira na menjanje istorijskih oblika svojine i nosioce tog prava, zadržalo kao osnovni pravni institut svih pravnih sistema u dosadašnjoj istoriji ljudskog društva.

Prema tome, društveno-ekonomska suština prava svojine kao pravnog instituta ogleda se u tome što svojina sredstava za proizvodnju predstavlja osnov prisvajanja proizvoda rada u svim pravno-svojinskim sistemima, a time i proizvodni odnosi u svim tim sistemima imaju obeležje najamnih odnosa. I u sistemu socijalističke svojine državno-svojinskog tipa, dakle, država, po osnovu svojine sredstava za proizvodnju, prisvaja proizvod društvenog rada i odlučuje o njegovoj upotrebi i kao nosilac prava svojine na sredstva za proizvodnju istupa prema radniku kao poslodavac i određuje uslove rada i plate, što znači da se između nje i radnika uspostavlja radni odnos kao specifičan vid najamnog odnosa, kao državno-najamni odnos.

Nasuprot tome, suštinsko obeležje društvene svojine u našem sistemu samoupravljanja je upravo u tome što ona kao svojina celog društva predstavlja materijalnu osnovu slobodnog udruženog rada i što je rad isključiv osnov prisvajanja proizvoda rada. Jer su ne samo sredstva za proizvodnju, nego i proizvodi udruženog rada i dohodak ostvaren udruženim radom takođe neposredno društvena svojina. Takav karakter dohotka ogleda se u neotuđivom pravu radnika da odlučuju o njegovoj raspodeli i upotrebi i da deo zajedničkim radom ostvarenog dohotka prisvajaju za svoju neposrednu ličnu potrošnju, kao lični dohodak, prema rezultatima rada i ličnom doprinosu u stvaranju dohotka organizacije udruženog rada koji daju svojim tekućim i minulim radom, u skladu sa merilima utvrđenim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Time rad stvarno postaje jedini osnov prisvajanja rezultata rada u udruženom radu društvenim sredstvima, a to prisvajanje vrši se prema merilima utvrđenim na samoupravnim osnovama. To ujedno znači da je društvena svojina materijalna osnova radom stečene lične svojine.

Prema tome, uspostavljanje proizvodnih odnosa koji proističu iz udruženog rada sredstvima u društvenoj svojini i samoupravljanje radnika u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda znače revolucionarnu promenu upravo stoga što rad, umesto svojine sredstava za proizvodnju, postaje osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i osnov

upravljanja društvenim sredstvima. Time započinje i proces oslobađanja rada, koji je pretpostavka oslobođenja čoveka od hijerarhijske zavisnosti i uslov za ostvarenje ravnopravnih odnosa u društvu.

Značaj tih promena u osnovnim društveno-ekonomskim odnosima koje se ostvaruju novim ustavom zajedno sa ustavnim amandmanima iz 1971. godine istakao je i drug Tito obrazlažući ustavne promene na nedavno održanoj sednici Opšteg sabora federacije:

„Promjene koje ostvarujemo, dakle, imaju historijski značaj. Nije u pitanju samo dotjerivanje ili dogradnja postojećeg Ustava, već revolucionarne promjene u bazi našeg društva, u produkcionim odnosima, a isto tako i u čitavoj nadgradnji. Mislim da mogu sa punim pravom podvući da proizvođači i svi radni ljudi nikada u historiji nisu bili bliže ostvarivanju vizije klasika marksizma o raspolaganju rezultatima svog rada i njihovoj odlučujućoj ulozi u vođenju cjelokupne politike društva."

Osnovna intencija ustanovljavanja prava rada društvenim sredstvima, kao što je već rečeno, i jeste u tome da se i u pravno-institucionalnom vidu izraze te promene u osnovnim proizvodnim odnosima.

II

U članu 13. Nacrta ustava SFRJ pravo rada društvenim sredstvima definiše se na sledeći način:

„Pravo rada društvenim sredstvima je neotuđivo pravo radnika da, kao slobodan i ravnopravan sa drugim radnicima, radi društvenim sredstvima u organizaciji udruženog rada radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima rada.

Radnici u udruženom radu, ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima, uzajamno su odgovorni da koriste društvena sredstva sa pažnjom dobrog privrednika i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju i uvećavaju."

Prema tome, društveno-ekonomska suština tog prava sastoji se u pravu radnika da radi sredstvima u društvenoj svojini *isključivo radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba,* drugim rečima, u njegovom pravu da raspolaže celokupnim rezultatom svoga rada, da odlučuje kako o onom delu dohotka koji se koristi za zadovoljavanje njegovih ličnih i zajedničkih potreba tako i o delu namenjenom za proširivanje materijalne osnove rada i za opšte društvene potrebe u društveno-političkim zajednicama. Naravno, to svoje pravo radnik može ostvariti samo zajedno sa drugim radnicima u osnovnoj organizaciji udruženog rada, koja je, i prema Nacrtu ustava, osnovni oblik udruženog rada u kome radnici neposredno i ravnopravno ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava.

Takvim utvrđivanjem sadržine prava rada društvenim sredstvima u suštini je izraženo i načelo da je rad jedini osnov prisvajanja rezultata društvenog rada, odnosno da niko, pa ni država, odnosno društve-

no-politička zajednica ni radna organizacija, ne može ni po kojem pravno-svojinskom osnovu prisvajati višak rada niti raspolagati rezultatima društvenog rada.

Drugim rečima, kao što je svojina sredstava za proizvodnju materijalna osnova, a pravo svojine na ta sredstva kao pravni institut — pravni osnov prisvajanja viška vrednosti, odnosno viška rada radnika, tako je društvena svojina materijalna osnova, a pravo rada društvenim sredstvima — pravni institut koji izražava pravo radnika u udruženom radu da se koriste rezultatima svog tekućeg i minulog rada i da odlučuju o celokupnom dohotku koji ostvare u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava. Ili, kao što pravo svojine na sredstva za proizvodnju predstavlja pravni institut iz koga proističu najamni odnosi, tako je pravo rada društvenim sredstvima institut koji izražava nesvojinski karakter društvenih sredstava za proizvodnju, a time i odnose u udruženom radu društvenim sredstvima kao „odnose među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba" (Osnovna načela Nacrta ustava, odeljak II).

Pravom rada društvenim sredstvima ukida se, dakle, svaki vid otuđenosti sredstava od radnika, odnosno svaki vid posrednika između radnika i sredstava, pa i u obliku određenih prava radne organizacije koja bi imala pravno-svojinska obeležja, kao što je dosadašnje pravo korišćenja čiji je subjekt radna organizacija, a time se istovremeno pravno ukida i svaki oblik najamnih odnosa. To, naravno, ne znači da organizacije udruženog rada neće imati određena ovlašćenja u prometu društvenih sredstava. Takva ovlašćenja su nužna u uslovima socijaiističke robne proizvodnje, u kojoj se rezultati rada ostvaruju kao vrednost na tržištu, ali se pri tome ne radi o samostalnim pravima pravno-svojinskog karaktera, već o ovlašćenjima organizacije udruženog rada da u ime udruženih radnika, radi ostvarivanja njihovog prava rada društvenim sredstvima, istupa kao pravni subjekt u prometu društvenih sredstava.

Na osnovu takve njegove društveno-ekonomske suštine, pravo rada društvenim sredstvima je institut kojim se obezbeđuje ostvarivanje dva bitna ustavna načela o društveno-ekonomskom položaju radnog čoveka: prvo, da jedino rad i rezultati rada određuju, na osnovu jednakih prava i odgovornosti, materijalni i društveni položaj čoveka i, drugo, da niko ne može, neposredno ili posredno, sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada.

Drugu bitnu komponentu sadržine prava rada društvenim sredstvima, koja izražava njegovu društvenu suštinu, čini pravo radnika da, kao slobodan i ravnopravan sa drugim radnicima, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima rada. Ovaj samoupravni atribut prava rada društvenim sredstvima potpunije je utvrđen u članu 14. Nacrta ustava, u kome se kaže: „Zajemčuje se svakom radniku u udruženom radu sredstvima u društvenoj svojini kao njegovo neotuđivo pravo da, ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima, u osnovnoj organizaciji udruženog rada u kojoj radi i u svim drugim oblicima udruživanja rada i

sredstava upravlja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada i poslovima i sredstvima u celini odnosa društvene reprodukcije, da uređuje međusobne odnose u radu, da odlučuje o dohotku koji ostvari u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava i da stiče lični dohodak."

Očevidno je da ovaj drugi elemenat sadržine prava rada društvenim sredstvima čini sastavni deo njegove društveno-ekonomske suštine jer se pravo radnika da se koristi rezultatima svog tekućeg i minulog rada i da zajedno sa drugim radnicima odlučuje o svim poslovima i sredstvima društvene reprodukcije ne bi moglo ostvariti ako se ne obezbedi odlučivanje radnika u svim oblicima društvene integracije, kako u svim oblicima udruživanja rada i sredstava tako i u interesnim i društveno-političkim zajednicama, dakle „svuda gde se proteže radnikov dinar".

Stoga je sasvim prirodno što su promene u društveno-ekonomskoj osnovi našeg društva koje su ostvarene ustavnim amandmanima iz 1971. godine i koje se dovode do kraja novim ustavom zahtevale duboke promene i u celokupnom političkom sistemu jer se radi o nužnosti da se ceo sistem upravljanja društvenim poslovima i sistem političke vlasti dosledno izvede iz ekonomske osnove društva, iz samoupravnog proizvodnog odnosa.

Zbog toga Nacrt ustava i utvrđuje da se svi organi samoupravljanja i političke vlasti, kako organi samoupravljanja u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i interesnog povezivanja tako i skupštine društveno-političkih zajednica, obrazuju na delegatskom principu, čime se delegatski sistem uspostavlja kao univerzalna osnova društveno-političkog sistema. Na taj način se obezbeđuje odlučujuća uloga neposrednih proizvođača u odlučivanju o raspodeli i upotrebi društvenog dohotka i o društvenoj reprodukciji kako u okviru udruženog rada tako i u bankama i drugim oblicima udruživanja sredstava, u interesnim zajednicama, a isto tako i u društveno-političkim zajednicama. Posebno je od značaja da i ceo skupštinski sistem izvire iz samoupravne osnove i da se sve skupštine društveno-političkih zajednica obrazuju iz delegacija koje biraju radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim osnovnim samoupravnim zajednicama, čime se postiže da radni ljudi putem delegata koje šalju te delegacije u skupštine odlučuju i o onom delu dohotka koji se izdvaja za opšte društvene potrebe. Da bi se što potpunije ostvarilo načelo da o dohotku odlučuju radni ljudi koji ga stvaraju, u Nacrtu ustava posebno je predviđeno da skupština društveno-političke zajednice ne može doneti odluku o izdvajanju dela dohotka za zajedničke i opšte društvene potrebe i o nameni sredstava za ove potrebe ako je ne usvoje veća samoupravnih zajednica, odnosno delegati radnih ljudi iz organizacija udruženog rada u oblasti privrede.

Prema tome, delegatski sistem kao univerzalna osnova samoupravnog organizovanja društva i njegove političke nadgradnje, kojim se ostvaruje odlučivanje radnih ljudi o svim pitanjima društvene reprodukcije i društvenog života uopšte, logično se izvodi iz samoupravnog produkcionog odnosa, a time i iz prava rada društvenim sredstvima, bolje reći, čini sastavni deo sadržine toga prava.

III

Sve što je napred rečeno odnosi se uglavnom na obeležja prava rada društvenim sredstvima kao društveno-ekonomskog odnosa koja proističu iz Nacrta ustava, što i jeste od bitnog značaja za određenje toga instituta u Ustavu. Ali na osnovu toga je moguće izvesti određene zaključke i u pogledu pravne sadržine i pravnog karaktera prava rada društvenim sredstvima iako će bliže određivanje pravnih ovlašćenja koja čine sadržinu toga prava biti predmet budućeg zakonodavstva. Takvi zaključci mogu se izvesti naročito na osnovu upoređivanja društvene svojine sa pravom svojine polazeći od klasičnih pravnih ovlašćenja koja čine sadržinu prava svojine, dakle od iusa utendi, fruendi i abutendi.

Nema sumnje da je ius utendi, kao pravo upotrebe ili korišćenja stvari, izraženo u pravu radnika da za svoj rad u udruženom radu koristi društvena sredstva za proizvodnju radi zadovoljenja svojih ličnih i društvenih potreba, da upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada i da uređuje međusobne odnose u udruženom radu, što je u Nacrtu ustava definisano kao sadržina prava rada društvenim sredstvima. To znači da je subjekt toga prava u pogledu sredstava u društvenoj svojini udruženi radnik, pri čemu, naravno, ne treba ispustiti iz vida da se to pravo bitno razlikuje od iusa utendi kao svojinskog ovlašćenja za upotrebu, odnosno korišćenje stvari jer to pravo prema sredstvima u društvenoj svojini radnik može imati samo kao „udruženi radnik" i ono sadrži i obavezu radnika „da koriste društvena sredstva sa pažnjom dobrog privrednika i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju i uvećavaju" (član 13. Nacrta ustava), što tom pravu kod društvene svojine, za razliku od svojinskog prava upotrebe, daje društveni karakter. Ostvarujući ovo pravo, radnici ostvaruju i ciljeve društvene reprodukcije i zbog toga su obavezni da očuvaju reproduktivnu sposobnost društvenih sredstava, dok pravo upotrebe kao svojinsko-pravno ovlašćenje služi isključivo ostvarivanju interesa nosioca prava svojine i u načelu nije ograničeno ni u pogledu očuvanja supstance stvari.

Kao što je već istaknuto, suštinska razlika između prava svojine i društvene svojine kao proizvodnog odnosa ogleda se u prvom redu u osnovu prisvajanja proizvoda rada, odnosno vrednosti stvorene u proizvodnji. Naime, ius fruendi, kao ovlašćenje nosioca prava svojine da prisvaja plodove stvari, na prikriven način sadrži pravo na prisvajanje viška vrednosti, odnosno viška rada; na prikriven način zbog toga što ius fruendi, kao elemenat prava svojine, u stvari znači da se proizvod pravno smatra plodom stvari i time se na osnovu svojine sredstava za proizvodnju vrši prisvajanje proizvoda rada, odnosno vrednosti stvorene u proizvodnji iako proizvod, odnosno novostvorena vrednost nisu plod stvari, već rada koji isključivo stvara novu vrednost. Ustanovljenjem prava rada društvenim sredstvima i pravno se ukida ova mistifikacija koju prikriva pravo svojine i pravo se dovodi u sklad sa stvarnom ekonomskom istinom da jedino rad stvara vrednost i da je zbog toga rad i jedini osnov prisvajanja proizvoda rada. Ako bismo se, dakle, služili

klasičnim terminima rimskog prava, to bi značilo da pravo rada društvenim sredstvima kao svoju bitnu komponentu sadrži i ius fruendi podrazumevajući pod tim pravo radnika da raspolažu rezultatima rada, odnosno celokupnim dohotkom ostvarenim u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i da prisvajaju deo tog dohotka za svoju ličnu potrošnju na osnovu društvenih merila utvrđenih na samoupravnoj osnovi.

Ako u društveno-ekonomskom smislu najbitnija razlika između prava svojine i društvene svojine proističe iz razlike u osnovu prisvajanja proizvoda rada, u pravnom pogledu ona dolazi do izražaja najviše u trećem elementu prava svojine, u pravu raspolaganja. Kao što je poznato, pravo raspolaganja je najveće pravno ovlašćenje koje proističe iz prava svojine: ono je u načelu neograničeno pravo jer nosilac prava svojine može da čini sa predmetom toga prava sve što hoće, može u principu i da uništi svoju stvar ako to želi. Takvo neograničeno pravo raspolaganja prema sredstvima u društvenoj svojini nema niko, što znači da nema subjekta koji bi bio nosilac svojinskog prava raspolaganja.

Od ovakvog svojinskog raspolaganja treba, naravno, razlikovati raspolaganje organizacije udruženog rada u prometu društvenih sredstava, o kome je reč u Zakonu o prometu društvenih sredstava osnovnih organizacija udruženog rada. Tim zakonom je, naime, predviđeno da osnovna organizacija udruženog rada može, u ostvarivanju prava radnika da, radeći društvenim sredstvima, upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, društvena sredstva kojima raspolaže otuđiti ili preneti na drugo lice uz naknadu ili bez naknade, dati u zakup ili na poslugu drugom licu ili ih udruživati radi ostvarivanja zajedničkih poslovnih ciljeva. Ova ovlašćenja mogu, u skladu sa samoupravnim sporazumom o udruživanju, imati i druge organizacije udruženog rada.

Sigurno nema razloga da se zbog ustanovljenja prava rada društvenim sredstvima menjaju ova pravna ovlašćenja organizacija udruženog rada jer se radi o takvim ovlašćenjima čiji subjekt, upravo radi ostvarivanja prava rada društvenim sredstvima, nužno mora biti organizacija udruženog rada kao nosilac prometa. Isto tako bi se teško mogli naći osnovani argumenti protiv konstituisanja jednog prava kojim bi bila obuhvaćena sva navedena pravna ovlašćenja organizacija udruženog rada u prometu društvenih sredstava. Štaviše, to pravo moglo bi se nominirati i pravom raspolaganja, ali bi ga u tom slučaju trebalo kvalifikovati i u nazivu kao pravo raspolaganja u prometu društvenih sredstava da bi se i po samom nazivu razlikovalo od svojinskog prava raspolaganja.

Prema tome, u oblasti društvene svojine postojalo bi pravo rada društvenim sredstvima kao subjektivno pravo radnika koje izražava proizvodni odnos zasnovan na društvenoj svojini i samoupravljanju i pravo raspolaganja u prometu društvenih sredstava kao pravo organizacije udruženog rada koje izražava njen subjektivitet kao nosioca socijalističke robne proizvodnje koja se zasniva na društvenoj svojini i samoupravljanju. Naravno, pored ovih prava prema društvenim sredstvima u oblasti udruženog rada, ustanovila bi se i posebna prava u

pogledu društvenih sredstava u interesnim zajednicama, sredstava kojima raspolažu državni organi i drugi subjekti u oblasti društvene svojine.

Ustanovljavanje tih pravnih instituta u oblasti društvene svojine znači potpun raskid sa klasičnim građanskim pravom jer oni na pozitivno-pravni način izražavaju novo, nesvojinsko pravo i upravo se po tom svom nesvojinskom karakteru suštinski razlikuju od instituta klasičnog građanskog, odnosno stvarnog prava. Saglasno tome, nužno će se menjati i karakter ostalih „stvarnih" prava u oblasti društvene svojine jer i ona menjaju svoju klasičnu sadržinu i svojinsko obeležje u skladu sa nesvojinskim karakterom društvene svojine.

Taj raskid sa klasičnim građanskim pravom ujedno znači i nužnost da se na osnovama društvene svojine izgradi jedno novo samoupravno pravo čiji će osnovni institut biti pravo rada društvenim sredstvima, koje može biti i novo građansko pravo, ali je bitno da ono po svom karakteru mora biti „nesvojinsko" pravo. Naravno, to ne znači da ne treba i dalje da postoji klasično stvarno pravo, ali samo u oblasti privatne svojine i kao izraz te svojine.

U takvom novom „građanskom" pravu poseban značaj imaju samoupravni sporazumi i društveni dogovori kao novi pravni instrumenti samoupravnog prava kojima se izražava samostalnost i ravnopravnost subjekata u samoupravnim odnosima i ostvaruje usklađivanje pojedinačnih i društvenih interesa u oblasti udruživanja rada i sredstava, povezivanje proizvodnje i prometa, razmena rada između privrednih i neprivrednih delatnosti i uopšte povezivanje različitih sfera udruženog rada, planiranje proizvodnje i razvoja itd. Takva uloga samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora u sistemu socijalističke robne proizvodnje i tržišnih odnosa verovatno će biti od uticaja i na obligaciono pravo, koje takođe mora biti prilagođeno takvim samoupravnim odnosima u oblasti prometa.

Prema tome, ustanovljenje prava rada društvenim sredstvima znači, u stvari, stvaranje osnove za preobražaj našeg pravnog sistema, a time i prava uopšte iz svojinskog u nesvojinsko pravo.

IV

Na osnovu svega što je napred izneto moglo bi se reći da je stvarna suština i smisao prava rada društvenim sredstvima u tome da se u pravno-institucionalnom vidu izrazi samoupravni socijalistički proizvodni odnos u njegovoj celini kao odnos koji proističe iz društvene svojine „kao osnove slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u celini odnosa u društvenoj reprodukciji", kako se kaže u Osnovnim načelima Nacrta ustava.

Možda bi se moglo zameriti nazivu tog prava zbog sličnosti sa pravom na rad iako se u stvari radi o dva po karakteru i suštini bitno različita prava. Naime, ustavno pravo na rad znači pravo svakoga da se pod jednakim uslovima uključi u udruženi rad društvenim sredstvima i pretpostavlja obavezu svih koji upravljaju društvenim sredstvima i so-

cijalističkog društva u celini da stvaraju sve povoljnije uslove za uključivanje u udruženi rad svakog ko je sposoban za rad, dok se pravo rada društvenim sredstvima stiče tek uključenjem u udruženi rad i predstavlja, kao što je napred rečeno, pravni izraz samoupravnog proizvodnog odnosa.

U svakom slučaju, teško bi se mogao naći neki drugi naziv koji bi adekvatnije izražavao suštinu proizvodnog odnosa zasnovanog na društvenoj svojini i samoupravljanju jer pravo rada društvenim sredstvima i po svom logičkom smislu izražava negaciju svojine tih sredstava, a time i društveno-ekonomski odnos koji izvire iz nesvojinskog karaktera društvene svojine.

Što se tiče same potrebe konstituisanja ovog prava, moglo bi se dodati i to da svaki društveni sistem stvara pravne institute kojima se najpotpunije obezbeđuje učvršćenje i zaštita osnovnog proizvodnog odnosa, a time i samog sistema, pa ni za naš samoupravni sistem nije bez značaja da li će stvoriti takav institut koji bi bio isto onako neprikosnoven i pravno zaštićen kao što je neprikosnoveno i pravno zaštićeno pravo svojine u društvenim sistemima u kojima se osnovni društveno-ekonomski odnosi zasnivaju na različitim oblicima svojine sredstava za proizvodnju. Takav institut predstavljaće značajnu branu kako protiv državno-svojinskog tako i protiv grupno-svojinskog i privatno-svojinskog izopačavanja društvene svojine jer će i svaki radnik, štiteći to svoje pravo, istovremeno štititi i društvenu svojinu i samoupravni sistem.

Naravno, taj institut ne može preko noći postati efikasno oružje u rukama radnih ljudi za zaštitu njihovih samoupravnih prava: nužan preduslov za to je ne samo da se u zakonodavstvu bliže razrade elementi tog prava i pravni instrumenti za njegovu zaštitu, nego i da se ceo pravni, a posebno sudski sistem i način rešavanja sporova u udruženom radu usklade sa novim odnosima i potrebama udruženog rada. A pored svega toga potrebno je i da se u našem samoupravnom društvu izgradi nova pravna svest o neprikosnovenosti tog prava, kao što je pravna svest o neprikosnovenosti prava svojine bila oružje u rukama sopstveničkih klasa koje su svoj vladajući položaj zasnivale na svojini sredstava za proizvodnju u toku duge epohe vladavine prava svojine u dosadašnjoj istoriji prava.

Časlav Strahinjić

O SAMOUPRAVNOJ RADNIČKOJ KONTROLI

Samoupravna radnička kontrola nije sasvim nov i nepoznat fenomen niti originalna tvorevina jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, iako danas u njemu dobija najjasnije konture, najpotpuniji sadržaj i značaj, kao i nova obeležja, raznovrsne i originalne oblike ostvarivanja. Ideja o njoj stara je koliko i marksistička teorijska misao i socijalistička praksa. U radovima Marksa, Engelsa i Lenjina posebno je naglašena neophodnost uvodenja društvene kontrole („kontrole društva", „uopšte kontrole") nad proizvodnjom i raspodelom materijalnih sredstava. Društvena kontrola je shvaćena kao veoma značajan instrument narodnih masa u borbi za socijalističku zakonitost, za ostvarivanje prava radnih ljudi, za njihovo osposobljavanje za upravljanje državom.

Posebno je Lenjin insistirao na uvođenju radničke kontrole u preduzećima. Već u prvom dokumentu (dekretu) sovjetske vlasti („Građanima Rusije") Lenjin naglašava da je taj oblik kontrole jedna od prvorazrednih revolucionarno-ekonomskih mera koja treba ne samo da doprinese konsolidaciji sovjetske vlasti, već i da bude osnova za razvoj novih neposredno društvenih oblika i organa kontrole u izgradnji socijalističkih društvenih odnosa.[1] Empirijski „modeli" na osnovi izloženih teorijskih shvatanja došli su do izražaja najpre u praksi mlade sovjetske države, kasnije i u drugim socijalističkim zemljama, a naročito u socijalističkoj Jugoslaviji.

U literaturi o radničkoj kontroli rane faze socijalizma u Jugoslaviji posebno mesto zauzimaju radovi E. Kardelja. Anticipirajući društveni razvoj, E. Kardelj ističe: „U našoj kontrolnoj službi treba videti ne samo instrument rukovodećih organa, nego istovremeno shvatiti kontrolu kao oružje širokih narodnih masa u borbi za njihove zahteve i za obezbeđenje njihovih prava protiv svih neprijatelja narodne vlasti koji ugrožavaju ta prava, protiv birokratizma, javašluka, štetočinstva i svih manevara ostataka eksploatatorskih snaga koje se nisu pomirile sa či-

[1] K. Marks i F. Engels, *Sočinenija*, tom 24, str. 533; tom 25, str. 282. V. I. Lenin, Poln. sobr. soč., tom 28, str. 327; tom 30, str. 276; tom 33, str. 101; tom 35, str. 147.
Analiza i interpretacija izloženih stavova sadržana je u knjizi dr Stevana Mijučića *Samoupravna radnička kontrola* („Radnička štampa", Beograd, 1973, str. 13—18).

njenicom da narodne mase u našoj zemlji drže u rukama kormilo svoje sudbine."[2]

Jedan od tadašnjih zadataka radničke klase bilo je razvijanje odgovarajućih oblika kontrole kao „neophodnog sastavnog dela borbe radničke klase za otkrivanje i kritikovanje nedostataka i grešaka u proizvodnji i privredi uopšte, signaliziranje takvih nedostataka i grešaka, štetočinstva, nemarnog odnosa prema državnoj imovini i borbe za najveće moguće iskorišćavanje kapaciteta fabrike i preduzeća"[3].

Polazeći od izloženih teorijskih stavova, već u prvim godinama socijalističke Jugoslavije, počev od narodnih tužilaca preko radničkih poverenika i narodnih inspektora, nastajali su, razvijali se i menjali razni oblici kontrole radnih ljudi i građana u zavisnosti od tempa, sadržaja i drugih obeležja preobražaja zemlje. Uvođenjem samoupravljanja javljali su se pod različitim nazivima i sa različitom nadležnošću razni oblici kontrole.[4]

Imajući u vidu potrebe i iskustva prakse, u svojoj normativnoj projekciji daljeg razvoja samoupravnog sistema, Ustav SFRJ iz 1963. godine ističe da samoupravljanje u radnoj organizaciji obuhvata naročito pravo i dužnost radnih ljudi da „obezbeđuju unutrašnju kontrolu i javnost rada" (član 9, tačka 6). Time unutrašnja kontrola postaje jedno od osnovnih prava i dužnosti udruženih radnih ljudi, bitna komponenta sadržaja samoupravljanja.

U vezi s tim Ustav odredbom člana 90, stav 1, po kojoj se „zakonom i statutom mogu ustanoviti i posebni nadzorni, stručni i drugi organi upravljanja radne organizacije", omogućava još jedan organizacioni oblik i instituciju za ostvarivanje načela samokontrole radnih ljudi.

Citirane ustavne odredbe razrađivali su i dopunjavali ustavi socijalističkih republika i zakoni.[5]

Ideja o unutrašnjoj radničkoj kontroli pre nego što je postala ustavna kategorija bila je elaborirana u nizu političko-pravnih dokumenata tokom razvoja samoupravljanja.[6]

---

[2] E. Kardelj, *Naša državna uprava i kontrola*, „Narodna država", br. 1/1946.

[3] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, I, „Kultura", Beograd, 1960, str. 35.

[4] Dr Stevan Mijučić navodi da je u razdoblju pre donošenja Ustava SFRJ institucija interne kontrole postojala i funkcionisala u oko 30% svih privrednih organizacija (op. cit., str. 16).

[5] Tako, na primer, u članu 113. Ustava SR Hrvatske stoji: „Nadzorni organ u radnoj organizaciji koji se osniva na osnovu zakona i statuta vrši nadzor u pogledu korištenja i raspodjele društvenih sredstava, kao i u pogledu raspolaganja tim sredstvima u radnoj organizaciji."

Ustav SR Srbije u članu 57, pored ostalog, ističe: „Samoupravljanje u radnoj organizaciji obuhvata naročito pravo i dužnost radnih ljudi da... obezbeđuju unutrašnju kontrolu i javnost rada i uređuju druga pitanja od zajedničkog interesa."

U članu 59. ovaj ustav predviđa i mogućnost formiranja posebnih nadzornih i drugih organa upravljanja radne organizacije.

[6] Izvršno veće SR Srbije, na primer, donelo je 1958. godine Preporuku o radu na suzbijanju kriminaliteta u privredi i privrednih prestupa — u cilju pružanja pomoći privrednim i drugim organizacijama i institucijama u

Uvođenje organa interne kontrole, prema tome, po Ustavu nije bilo i obaveza radnih organizacija, već samo ustavna mogućnost, koja nije uvek, svuda i do kraja korišćena.

Ustavnim amandmanom XV derogirane su navedene ustavne odredbe, a ideja o unutrašnjoj kontroli u praksi je često bila minimizirana. Sem toga, organ unutrašnje kontrole formiran je u relativno malom broju radnih organizacija (uglavnom privrednih)[7], a iskustva prakse ukazuju na niz njenih slabosti: sužen predmet — područje njene aktivnosti, nedostatak kontinuirane aktivnosti i delovanje ad hoc i parcijalno, odsustvo kvalifikovanih radnika (i uopšte radnika) iz njenog sastava, nepovezanost i nedovoljna, nesinhronizovana saradnja sa drugim organima upravljanja, nejasno precizirana nadležnost, odgovornost, status (komisije, odbora organa upravljanja), hijerarhijska podređenost direktoru, dominacija stručne (profesionalne) kontrole, neodređenost kriterija za izbor u organ interne kontrole (u pogledu stručnosti, autoriteta, moralno-politički kriteriji), nepostojanje imuniteta članova ovog organa i time mogućnost da budu objekt birokratsko-tehnokratskih zloupotreba i niz drugih slabosti.

Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije u Rezoluciji o jačanju odgovornosti u samoupravnom društvu, pored ostalog, ističe da je „neophodno dalje razvijati društveni nadzor i internu kontrolu u radnim organizacijama razvijajući u celini funkciju samoupravne kontrole". Kongres je pozvao organe upravljanja, članove radnih zajednica i političke organizacije da odlučno i stalno deluju u pravcu prevazilaženja nedo-

---

suzbijanju društveno negativnih pojava i tendencija. U njoj se insistira na dobrom organizovanju kontrole, na tačnom i odgovornom izvršavanju zadataka od strane svakog radnog čoveka, na samoinicijativnom obezbeđivanju finansijske revizije sopstvenog poslovanja od strane preduzeća, na ažuriranju i sređivanju knjigovodstva, na sistematskom sprovođenju unutrašnje kontrole, na pooštravanju kriterija pri prijemu radnika na rukovodeća radna mesta, kao i na ona na kojima se rukuje opštenarodnom imovinom i slično.

Smatra se da ova preporuka predstavlja prvi akt o formiranju unutrašnje kontrole u svim radnim organizacijama i prvi akt kojim se određuje njen osnovni zadatak — zaštita opštenarodne imovine.

Nekoliko godina kasnije, posle Pisma Izvršnog komiteta CK SKJ, kada je stvorena pogodna društveno-politička klima za suzbijanje društveno negativnih pojava, Skupština SR Srbije donela je Preporuku o merama za bolje čuvanje društvene imovine i jačanje društvene i druge kontrole u njenom korišćenju i raspolaganju („Službeni glasnik NRS", br. 8/62). U njoj se konstatuje postojanje niza slabosti u društveno-političkom i privrednom sistemu i navode se uzroci tih slabosti. Od radničkih saveta se zahteva unapređenje organizacije rada i evidencije, bolja zaštita društvene svojine, zaoštravanje odgovornosti, razvijanje i jačanje unutrašnje kontrole kao organa radničkog saveta.

Veća proizvođača pojedinih skupština takođe su upućivala niz preporuka privrednim organizacijama u naznačenom smislu. Istovremeno i pojedini opšti propisi su predviđali obavezu organizovanja interne kontrole u privrednim organizacijama (Krivični zakonik, član 317; Zakon o privrednim prestupima, član 7).

[7] Tako, na primer, rezultati istraživanja sprovedenih u SR Srbiji tokom 1960—1970. godine pokazuju da je samo 908 od 13.242 radne organizacije organizovalo neke oblike samoupravne radničke kontrole.

zvoljenog odnosa prema društvenoj svojini i fondovima u organizacijama udruženog rada, a naročito protiv rasipništva, olakog trošenja i korišćenja sredstava i drugih negativnih pojava. Kongres se posebno založio za jačanje odgovornosti nosilaca javnih funkcija, za razvijanje instrumenata odgovornosti, za razvijanje sistema informisanja i drugih fundamentalnih pretpostavki uspešnog funkcionisanja samoupravne radničke kontrole.

Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, pored ostalog, ističe da je „potrebno preduzeti hitne mere koje bi obezbedile osposobljavanje organa državne i radničke samoupravne kontrole radi efikasnijeg suzbijanja takvih pojava“ (društveno negativnih pojava i tendencija).

SAMOUPRAVNI PROFIL, POLOŽAJ I FUNKCIJE SAMOUPRAVNE RADNIČKE KONTROLE

Samoupravna radnička kontrola jedna je od osnovnih komponenti razvijenog samoupravnog sistema, važan faktor procesa dezalijenacije i nezamenljiv faktor jačanja vlasti i moći radnika nad celokupnom društvenom reprodukcijom. Organizovanje samoupravne radničke kontrole je neotuđivo pravo, ali i dužnost radnika. Kao što su radnici udruženi u osnovnu organizaciju udruženog rada i u druge oblike udruživanja osnovni samoupravni subjekt, tako su u isto vreme i osnovni subjekt samoupravne kontrole u organizacijama udruženog rada. Iz toga proizlazi da su oblici kontrole u udruženom radu isključivo stvar udruženih radnika.

Samoupravna radnička kontrola je ustavna kategorija. Po odredbama člana 94. Nacrta ustava SFRJ, *„radnici u organizacijama udruženog rada ostvaruju samoupravnu kontrolu preko organa upravljanja ili posebnog organa samoupravne kontrole tih organizacija koji obrazuju samoupravnim sporazumom o udruživanju i statutom, u skladu sa zakonom“*.

Iz citiranih odredbi vidimo da su radnici osnovni nosioci samoupravne kontrole i da tu kontrolu ostvaruju preko organa upravljanja, odnosno preko posebnog organa samoupravne kontrole. U prvom slučaju reč je o organizacijama udruženog rada sa malo radnika, kada je struktura samoupravnih organa manje razuđena.

Prilikom konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada i njihovog udruživanja u radnu organizaciju radnici samoupravnim sporazumom određuju koje će organe unutrašnje kontrole imati i na kom nivou tehnoekonomske zaokruženosti, odnosno broj tih organa, sastav, nadležnost, međusobne odnose i druga važna pitanja. To važi i za složene oblike udruživanja: samoupravnim sporazumom i statutom za svaki odgovarajući oblik udruživanja određuje se da li će i kakvih organa kontrole biti i sa kojim obeležjima.

Međutim, citirane odredbe Nacrta ustava ne smeju se shvatiti i interpretirati restriktivno, svođenjem na organe, na institucionalizovane

oblike, već mnogo šire: samoupravna radnička kontrola, za razliku od eksterne kontrole koju vrše razni subjekti društva, ima tri osnovna oblika: samokontrolu koju vrši svaki član radne zajednice organizacije udruženog rada, kontrolu koju vrše organi upravljanja i kontrolu koju vrši poseban organ kontrole.

Za utvrđivanje i analizu ustavnih obeležja samoupravne radničke kontrole relevantna su rešenja sadržana u pojedinim republičkim zakonima.

Tako, na primer, Zakon o samoupravnoj radničkoj kontroli SR Bosne i Hercegovine u članu 1. ističe: „U ostvarivanju prava i dužnosti radnih ljudi u samoupravljanju, njegovom daljem razvijanju i učvršćivanju, zaštiti zakonitosti i čuvanju i zaštiti društvenih sredstava, u osnovnoj organizaciji udruženog rada, kao i u organizaciji udruženog rada u celini i drugim radnim zajednicama organizuje se samoupravna radnička unutrašnja kontrola. Nju vrše svi radni ljudi, a ostvaruju je prvenstveno putem organa unutrašnje kontrole (komisije, odbora i sl.).“[8]

Citirani zakon predviđa mogućnost organizovanja većeg broja organa unutrašnje kontrole u složenijim radnim organizacijama i obavezuje te organe na međusobnu saradnju i usklađivanje aktivnosti.

Zakon definiše unutrašnju kontrolu kao organ radne zajednice i naglašava preventivni karakter njene funkcije. On posebno obavezuje organe kontrole na pridržavanje načela socijalističkog morala, zakonitosti, materijalne istine, kao i na saradnju sa drugim organima i organizacijama u okviru OOUR, odnosno organizacije udruženog rada (član 2. i 3).

Po ovom zakonu, organi kontrole podnose izveštaj o svom radu radničkom savetu i radnoj zajednici i predlažu preduzimanje odgovarajućih mera.

Zakon prepušta statutu, odnosno drugom opštem aktu organizacije udruženog rada da sam reguliše način izbora, konstituisanja i broj članova organa unutrašnje kontrole; da utvrdi njegov status, zadatke, sadržaj i metod rada; način vršenja kontrole od strane radnih ljudi; način obaveštavanja organa kontrole o njihovom radu, nalazima i utvrđenom činjeničnom stanju, rokovima izveštavanja radne zajednice; način saradnje organa unutrašnje kontrole sa stručnom kontrolom (stručnom službom), drugim organima i organizacijama unutar OOUR, sa eksternim organima (inspekcijama, organima unutrašnjih poslova, javnim tužilaštvom, službom društvenog knjigovodstva); način organizovanja i način međusobne saradnje organa unutrašnje kontrole kada ih ima više; odgovornost članova organa unutrašnje kontrole; broj članova ovog organa koje predlaže sindikalna organizacija.

Zakon obavezuje radnu zajednicu, odnosno samoupravni organ kome je podnet izveštaj kontrole da ga razmotri i preduzme odgovarajuće mere radi otklanjanja nepravilnosti.

Zakon posebno ovlašćuje organ unutrašnje kontrole da vrši uvid, pregled knjiga, dokumenata i drugih materijala i predmeta. U isto vre-

[8] „Službeni glasnik SRBiH“, br. 36/72.

me zabranjuje rukovodiocima organizacione jedinice sprečavanje ili odlaganje uvida u poslovne knjige i dokumente (član 8).

U SR Srbiji nema posebnog zakona o samoupravnoj kontroli. Materija o unutrašnjoj kontroli sadržana je u Nacrtu zakona o društvenoj samozaštiti. Po njegovim odredbama, „radna zajednica i njen organ upravljanja unutrašnjom kontrolom obezbeđuju praćenje i uvid naročito u:

— primenjivanje i praćenje akata i propisa organizacije i državnih organa,

— ostvarivanje zadataka i rezultata rada organizacije i

— poslovanje i delatnost organizacije.

Poslove unutrašnje kontrole radna zajednica i njen organ upravljanja stavljaju u delokrug određene službe ili se obrazuje posebna služba za ove poslove. Ova služba za svoj rad odgovara radnoj zajednici i organu upravljanja.

O utvrđenim nepravilnostima služba unutrašnje kontrole obaveštava organ upravljanja, pokreće postupak za utvrđivanje odgovornosti, daje inicijativu i predloge za otklanjanje uzroka nepravilnosti i predlaže druge posebne mere.

U pitanju iz svog delokruga služba unutrašnje kontrole sarađuje sa odgovarajućim nadležnim organima putem međusobnog obaveštavanja, traženja i davanja potrebnih podataka i pomoći".

Izložena koncepcija o unutrašnjoj radničkoj kontroli nije sasvim jasna: poistovećuje službu unutrašnje kontrole kao profesionalnu službu sa službom društvene kontrole kao organom upravljanja, a to su, kao što je poznato, dva različita pojma. Naravno, drugo je pitanje kako uspostaviti međusobne odnose organa samoupravne radničke kontrole i profesionalne kontrole. U svakom slučaju, ne mogu se poistovećivati ova dva pojma jer bi to značilo da samoupravnu radničku kontrolu vrši stručna, profesionalna kontrola. Ako se stvar tako postavi, nije se dobilo ništa novo, nije ostvarena ideja o samoupravnoj radničkoj kontroli kao društvenom organu sastavljenom najvećim delom od radnika kojima vršenje kontrole nije profesionalni zadatak.

AUTONOMNI STATUS SAMOUPRAVNE RADNIČKE KONTROLE

Autonomni status samoupravne radničke kontrole, odnosno njenog institucionalizovanog oblika, proizlazi iz ciljeva i zadataka koje ima: da bude važna komponenta razvoja samoupravnog sistema, instrument zaštite njegovog integriteta, prevazilaženja društveno negativnih pojava i tendencija, obezbeđenja ostvarivanja neotuđivih prava radnika i drugih bitnih pitanja udruženog rada.

Šta je samoupravna radnička kontrola: organ upravljanja, komisija organa upravljanja ili je, pak, organ organa upravljanja — jedna je od dilema i u teoriji i u praksi.

Po jednom shvatanju, to je komisija, odnosno odbor organa upravljanja — radničkog saveta OOUR, radničkog saveta radne organizacije ili radne zajednice OOUR konstituisane u organ upravljanja. Izuzev tre-

ćeg primera, ova koncepcija u izvesnoj meri degradira samoupravnu radničku kontrolu jer je svodi na rang pomoćnog, pripremnog i izvršnog tela organa upravljanja.

Po drugom shvatanju, samoupravna radnička kontrola je organ upravljanja radničkog saveta. Ova teza je kontradiktorna jer u novim uslovima, u sadašnjem ustavnom sistemu, nema hijerarhije među organima upravljanja, pa, prema tome, ni jedan samoupravni organ ne može imati „svoj" organ upravljanja, već samo izvršne organe, ali oni nisu organi upravljanja. U krajnjoj konsekvenci, ova teza se svodi na prethodnu.

Jedino je moguće treće rešenje: samoupravna radnička kontrola u svom pravno-institucionalnom obliku predstavlja organ upravljanja. Ona je, dakle, jedan od organa upravljanja sa jasno definisanim delokrugom nadležnosti, pravima i obavezama, odgovornosti u samoupravnom sistemu. Jedino ovo rešenje odgovara ustavnom konceptu samoupravne radničke kontrole u njenom pravno-institucionalnom obliku.

Ovoj tezi se može prigovoriti da organ upravljanja odlučuje i o materijalnim pitanjima, pa su njegove odluke pravno obavezne, a da to nije slučaj sa organom unutrašnje kontrole. Ako se pri definisanju i određivanju karaktera i autonomnog statusa jednog organa kao kriterij uzme u obzir sadržaj i obaveznost njegovih odluka, prigovor je samo delimično tačan. Nema potrebe da ovaj organ odlučuje o materijalnim pitanjima, da raspolaže sredstvima jer su njegove odluke samo nalazi, rezultati ispitivanja slučajeva povrede prava, samoupravnih odluka itd. Organ kome su te odluke upućene mora ih obavezno uzeti u razmatranje, zauzeti stav i o rezultatu izvestiti organ samoupravne kontrole. Svakako, ovde organ samoupravne kontrole, za slučaj da se njegove odluke ne prihvate u internim odnosima, mora imati mogućnost intervencije kod eksternih subjekata nadležnih za kontrolu zakonitosti rada organizacija udruženog rada i za primenu mera prinude i ograničenja. To bi istovremeno bila jedna od vezivnih tačaka interne i eksterne kontrole kao celovitog mehanizma samozaštite samoupravnog društva.

Prema tome, organ samoupravne radničke kontrole je jedan od ravnopravnih organa upravljanja, samostalan i specijalizovan u svom delokrugu. On nije podređen ni jednom organu upravljanja, nije njegov prirepak, niti je podređen direktoru, a isto tako nije ni nadređen ni jednom organu u organizaciji udruženog rada.

Rad organa samoupravne radničke kontrole mora biti javan, otvoren prema svim članovima radne zajednice, ali uz obavezu čuvanja poslovne, privredne i druge tajne.

Izbor članova ovog organa mora se vršiti neposredno i tajnim glasanjem, pri čemu njegova organizaciona struktura mora adekvatno odraziti strukturu radne zajednice, ali tako da u njegovom sastavu dominiraju radnici iz neposredne proizvodnje (na primer, dve trećine radnika).

U zavisnosti od veličine, složenosti, lokacije organizacije udruženog rada određuju se broj, veličina i druga obeležja organa samoupravne kontrole. U slučaju identiteta radne i osnovne organizacije, ne vrši se

izbor organa kontrole jer svi radnici neposredno vrše kontrolu. To važi i za sfere delatnosti van privrede.

U većim i složenim organizacijama udruženog rada, naročito u slučaju postojanja dislociranih pogona, jedinica i slično, svaka OOUR ima svoj organ samoupravne radničke kontrole. Moguće je da se izbor ovog organa vrši na nivou zajednica OOUR, potom na nivou radne organizacije i ostalih oblika udruživanja. Na broj i vrstu organa samoupravne radničke kontrole, na njihov autonomni status i druga bitna obeležja imaju uticaja konkretni oblici organizacije udruženog rada. Moguć je slučaj da dve ili više radnih i drugih organizacija udruženog rada, iako nisu formirale složeni oblik udruživanja, imenuju zajednički organ kontrole sastavljen na način, po postupku i kriterijima utvrđenim njihovim samoupravnim sporazumima o udruživanju, posebnim sporazumom, statutom ili drugim opštim aktom. U vezi s tim zanimljiva je i ideja o formiranju ovog organa na nivou opštine kao društveno-političke zajednice.

Isto tako, zanimljivo je i mišljenje da zakonom i samoupravnim sporazumom treba predvideti pravo sindikalne organizacije na podnošenje liste kandidata za ovaj organ ili da direktno delegira svoje predstavnike, što znači da bi struktura organa samoupravne radničke kontrole obavezno obuhvatala i delegate sindikalne organizacije.

Sledeće obeležje, element autonomnog statusa ovog organa jeste, kao što je napomenuto, nezavisnost, odnosno samostalni delokrug rada u odnosu na ostale organe. Samoupravnu kontrolu karakteriše objektivnost u radu. Ona je oblik i instrument uvida radnika u sve izvore, cirkulaciju, način korišćenja i tokove sredstava društvene reprodukcije. Zato i mora biti samostalan organ upravljanja, a ne pomoćno i pripremno telo.

U pogledu kriterija za izbor organa samoupravne kontrole, sve se više insistira na dosadašnjem radu i rezultatima rada lica čiji se izbor vrši u organ samoupravne kontrole; posebno se ističu njihovi moralno-politički kvaliteti, opredeljenost za samoupravljanje, društveni ugled i autoritet, objektivnost i druge pozitivne karakteristike.

U vezi sa izloženim neophodno je utvrditi inkompatibilnost funkcija: u ovaj organ ne bi mogli biti birani članovi organa upravljanja, njihovih izvršnih organa niti lica na rukovodećim radnim mestima, kao ni lica osuđivana za pojedina krivična dela, privredne prestupe i druge povrede normi.

Radni ljudi osnovne organizacije udruženog rada takođe slobodno određuju mandat organa unutrašnje kontrole, ali taj mandat ne može biti duži od mandata organa upravljanja (dve godine). U tom smislu eventualna ustavna ograničenja za organe upravljanja važe i za ovaj organ.

Sledeća bitna komponenta autonomnog statusa organa samoupravne radničke kontrole jesu prava, dužnosti i odgovornosti.

U teoriji i praksi ima pokušaja raznih klasifikacija samoupravnih funkcija ovog organa. Po jednoj, funkcije se dele na: prethodnu (preventivnu), tekuću i naknadnu. Po drugoj, postoji podela samo na pre-

ventivnu i kurativnu funkciju, a po trećoj, pored navedenih, organ samoupravne radničke kontrole ima i važnu vaspitnu, pedagošku funkciju.

Generalno uzev, funkcija, odnosno predmet samoupravne kontrole obuhvata celinu samoupravnih odnosa, sve faze funkcionalnog ciklusa, pripremu predloga odluka, donošenje odluka i njihovo izvršavanje (u procesu samoupravnog odlučivanja). Samoupravna radnička kontrola obuhvata, dakle, celokupan sadržaj samoupravljanja.

Osnovni naglasak funkcije samoupravne kontrole je, bez sumnje, na njenoj preventivi, na sprečavanju društveno negativnih pojava i tendencija u njihovom nastanku, na otklanjanju uzroka, a ne samo posledica. Nije bez značaja ni vaspitna funkcija jer podstiče formiranje integriteta samoupravne ličnosti radnog čoveka, otklanja i prevazilazi pojavu moralnih trauma, nesigurnosti izazvane devijantnim ponašanjem, neopravdanim socijalnim razlikama itd.

Funkcija ovog organa vezana je za sprečavanje povreda integriteta društvene svojine, moralnih normi, dobrih poslovnih običaja, poslovne tajne, za sprečavanje nelojalne konkurencije, krađe, korupcije, neracionalnog poslovanja, rasipništva, nediscipline. Važna je uloga ovog organa i u prevazilaženju prakse otuđivanja dohotka od radnika.[9]

Sa gledišta naše teme relevantno je razgraničenje nadležnosti samoupravne radničke kontrole u odnosu na druge organe upravljanja i u odnosu na službu unutrašnje kontrole zbog mogućih sukoba nadležnosti (pozitivnih i negativnih), a i iz drugih razloga.

U pogledu odgovornosti ovog organa i njegovih članova bitno je sledeće: organ u celini i njegovi članovi pojedinačno odgovaraju radnoj zajednici koja ih je izabrala. U tom smislu oni su odgovorni za brzo, efikasno i kontinuirano otkrivanje, odnosno sprečavanje društveno negativnih pojava i tendencija, za obaveštavanje organa radi vođenja postupka i preduzimanja odgovarajućih mera. Instrumenti odgovornosti su: opoziv, ostavka, javna kritika itd.

Sledeća važna komponenta autonomnog statusa i bitna pretpostavka za normalno funkcionisanje organa samoupravne radničke kontrole je imunitet njegovih članova: za vreme vršenja funkcije i posle isteka mandata (na primer, jednu ili dve godine) ni jedan njegov član ne može biti stavljen u nepovoljniji materijalni i društveni položaj od onog što ga je imao pre vršenja ove funkcije.

Kao što je rečeno, rad ovog organa mora biti javan; odluke se moraju donositi kolektivno, kvalifikovanom, a ne običnom (prostom) većinom njegovih članova. Zbog krajnje heterogenog predmeta rada ovog organa u njegovom radu je potrebna specijalizacija, podela rada među njegovim članovima u zavisnosti od njihove konkretne stručnosti, afiniteta i drugih obeležja jer „svi ne mogu kontrolisati sve". Znači, ovaj organ u celini ili pojedini njegovi članovi mogu ispitivati pojedine slučajeve, pitanja, probleme i izveštavati organ kao celinu, kojom prili-

[9] Vidi: *Zaključci o samoupravnoj radničkoj kontroli*, Gradski komitet SK i Predsedništvo Gradskog veća Saveza sindikata Beograda, Beograd, april 1973, str. 5.

kom organ u celini odlučuje o svakom takvom pitanju i svoje nalaze, preporuke, izveštaje, upozorenja upućuje radnoj zajednici, odnosno nadležnim organima upravljanja ili eksternim subjektima društva.

U tom smislu neophodno je samoupravno normativno (samoupravnim sporazumom, statutom i drugim opštim aktima) regulisati položaj, odnos i odgovornost drugih subjekata organizacije udruženog rada. Taj odnos je višedimenzionalan i njegovo precizno definisanje je jedna od bitnih pretpostavki efikasnog funkcionisanja organa samoupravne radničke kontrole.

U internim odnosima, ukoliko se formira veći broj organa samoupravne radničke kontrole, među njima ne može biti odnosa hijerarhije, već oni moraju funkcionisati na principu međusobne saradnje, sinhronizacije aktivnosti, otvorenosti, uzajamne pomoći i podele rada. Rezultatima nalaza i istraživanja jednih organa mogu se koristiti i drugi organi.

Sledeća komponenta tih odnosa jeste odnos prema profesionalnoj kontroli. Samoupravno normativno treba predvideti obaveze organa profesionalne kontrole u pogledu pružanja pomoći organu samoupravne radničke kontrole.

Svaka organizaciona jedinica i svaki radni čovek, u skladu sa svojom radno-profesionalnom funkcijom, obavezan je da stavi na uvid i prezentira sve podatke, informacije, činjenice od interesa za rad organa samoupravne kontrole.

U konstituisanju i razvijanju organa samoupravne radničke kontrole i kontrole u širem značenju ne manje je važna i uloga i odgovornost društveno-političkih organizacija u smislu stvaranja pozitivne društveno-političke klime za efikasan rad organa samoupravne kontrole i za ostvarivanje celokupne koncepcije o samoupravnoj radničkoj kontroli.

EMPIRIJSKI „MODELI" SAMOUPRAVNE RADNIČKE KONTROLE

1. U jednom primeru samoupravni sporazum o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju materiju o samoupravnoj kontroli uređuje u delu o organima upravljanja. Tu je jako naglašena funkcija i cilj samoupravne radničke kontrole: dalji razvoj samoupravljanja, zaštita zakonitosti, zaštita društvene svojine itd. Subjekt samoupravne kontrole su udruženi radnici, koji tu kontrolu ostvaruju neposredno i preko organa unutrašnje kontrole (odbora za unutrašnju kontrolu). U ovaj organ ulaze po dva predstavnika zajednice OOUR i po jedan predstavnik OOUR izvan zajednice, kao i jedan predstavnik konferencije sindikata radnika preduzeća. Izbor članova odbora vrši se neposredno i tajnim glasanjem, a njihov mandat traje dve godine.

Statut ove radne organizacije posvećuje posebno poglavlje organu unutrašnje kontrole. Obim i sadržaj nadležnosti ovog organa vrlo su precizno postavljeni. Kvorum za rad ovog organa takođe je precizno utvrđen. Statutom su detaljno regulisani metod i sadržaj rada organa

kontrole, odnosi s radnim ljudima, organima upravljanja, kao i drugim subjektima.[10]

2. U drugom primeru samoupravna radnička kontrola konstituisana je kao „komisija za unutrašnju kontrolu". Ona ima status pripremnog, odnosno pomoćnog tela radničkog saveta. Po samoupravnom sporazumu, ona je stalni organ radničkog saveta. Bira je i smenjuje radnički savet neposrednim javnim glasanjem. Njen broj određuje radnički savet posebnom odlukom. Mandat je i ovde isti kao i u prethodnom primeru.

Funkcije ove komisije svode se na nadzor nad primenom samoupravnog sporazuma i drugih opštih akata, na obavezu upozorenja organa upravljanja ako je njegova odluka u suprotnosti sa samoupravnim sporazumom ili opštim aktom, na upozorenje direktora radne organizacije u slučaju povrede sporazuma, odnosno drugog opšteg akta ukoliko organ upravljanja nije otklonio nezakonitost.[11]

3. U trećem primeru samoupravnoj kontroli posvećeno je dosta pažnje i ta materija regulisana je u delu samoupravnog sporazuma o samoupravnoj kontroli i odgovornosti. Ovde je samoupravna radnička kontrola „organ radne zajednice", odnosno „radničkog saveta osnovne organizacije udruženog rada", odnosno radničkog saveta kombinata.

U samoupravnom sporazumu je decidirano istaknuto da „organi samoupravne radničke kontrole djeluju preventivno, strogo se pridržavaju načela socijalističkog morala, zakonitosti i materijalne istine, sarađuju sa drugim organima i organizacijama u osnovnim organizacijama udruženog rada i kombinatu, kao i sa organima i organizacijama van kombinata, podnose radnoj zajednici i radničkom savjetu izvještaj o svom radu, nalazima i utvrđenom činjeničnom stanju i predlažu preduzimanje odgovarajućih mjera". Samoupravni sporazum obavezuje radnu zajednicu, odnosno radnički savet na razmatranje izveštaja organa samoupravne kontrole i na preduzimanje odgovarajućih mera u vezi s tim, odnosno da razmatraju i sve prijave radnika o utvrđenim nedostacima i nepravilnostima. Samoupravni sporazum ovlašćuje organ samoupravne kontrole da obavesti radnu zajednicu i nadležni organ izvan radne zajednice u slučaju kada radnički savet ne preduzme potrebne mere.

U ovom primeru poslove organa samoupravne radničke kontrole u kombinatu vrši „odbor za nadzor", a stručne poslove — služba interne kontrole. Samoupravni sporazum globalno reguliše ovu materiju prepuštajući detalje normativnim aktima osnovnih organizacija udruženog rada.[12]

4. U četvrtom primeru organ samoupravne radničke kontrole je „kolegijalni i izvršni organ radničkog saveta". Sastavljen je od 7 članova na delegatskom principu. Sekretarijat konferencije organizacije SKJ i sindikalni odbor radne organizacije biraju po dva člana. Mandat ovog

[10] Samoupravni sporazum o udruživanju u Rudarsko-metalurški kombinat — Zenica (član 36) i statut ove radne organizacije (član 146—147).

[11] Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju Hemijska industrija „Zorka" — Šabac (član 20—21).

[12] Samoupravni sporazum Sono-hemijskog kombinata „Soda-so" — Tuzla (član 101—106).

organa traje tri godine. Jedan radnik može biti član ovog organa najviše u dva uzastopna mandata (princip ograničenja reizbornosti). Radnici na rukovodećim radnim mestima, kao i na radnim mestima na kojima je posebno izražena odgovornost za materijalno-finansijsko poslovanje i za ostvarivanje samoupravnih i drugih prava radnika ne mogu biti članovi ovog organa. I ovde odbor za unutrašnju kontrolu kontroliše zakonitost rada, primenu unutrašnjih propisa, izvršenje plana, zaštitu imovine; predlaže preventivne i druge odgovarajuće mere za sprečavanje pojave šverca i krađe tereta na brodovima; kontroliše troškove poslovanja, reprezentacije, reklame, propagande, službenih putovanja itd.

Nadležnost ovog organa relativno je široko koncipirana: on daje svoje mišljenje o predlogu normativnih akata i odluka organa upravljanja i izvršnih organa; ima pravo da privremeno obustavi od izvršenja odluke organa upravljanja i izvršnih organa kojima se narušava zakon, nanosi šteta radnoj organizaciji, povređuju prava radnika.

Osim izloženog, odbor za unutrašnju kontrolu može neposredno ili zajedno sa pravnom službom da podnosi prijave za pokretanje postupka protiv pojedinaca i organa u radnoj organizaciji nadležnim organima gonjenja, pravosuđa, organima spoljne kontrole.

Kompleksno definisanje predmeta nadležnosti organa unutrašnje kontrole u ovom primeru govori o velikom značaju i ulozi koju on ima u konkretnoj radnoj organizaciji, ali odbor unutrašnje kontrole ne može imati suspenzivno pravo u odnosu na odluke organa upravljanja jer je to van njegove nadležnosti.[13]

5. U ovom primeru samoupravni sporazum, u posebnoj glavi, ali samo u jednom članu ističe:

„Obavezuje se radnički savjet preduzeća da obrazuje svoj organ kontrole čiji će zadatak biti da vrši kontrolu izvršenja akata radničkog savjeta preduzeća. Organ kontrole izvršava svoje zadatke na osnovu izvještaja koje mu podnose stručne službe.“ Iz izloženog proizlazi: (a) da je samoupravna kontrola organ radničkog saveta preduzeća; (b) da se funkcije ovog organa svode samo na kontrolu izvršavanja akata radničkog saveta, što pokazuje da su one preusko postavljene; (c) način rada i sadržaj nadležnosti nepotpuno su postavljeni.[14]

6. U ovom primeru odbor za nadzor je „zajednički kolegijalni izvršni organ“. Njegove članove bira radnički savet na predlog osnovnih organizacija, a svaka ima po jednog člana.

Funkcija odbora za nadzor obuhvata: utvrđivanje sistema unutrašnje zaštite rada i poslovanja radne organizacije; nadzor nad radom službe interne kontrole; utvrđivanje povreda zakona, društvenih dogovora i opštih i pojedinačnih akata u radnoj organizaciji i preduzimanje odgovarajućih mera; saradnju sa organima društvene zajednice na realizaciji sistema samozaštite rada i poslovanja.[15]

---

[13] Pravilnik o radu odbora za unutrašnju kontrolu Jugoslovenske okeanske plovidbe — Kotor.
[14] Samoupravni sporazum „Energoinvesta“ (član 63).
[15] Samoupravni sporazum „Jugometala“ — Beograd (član 124—128).

7. U ovom slučaju formira se „radnička samoupravna kontrola radne organizacije". Njen je zadatak: uvid i kontrola sprovođenja ustava, zakona, društvenih dogovora i sporazuma. Samoupravni sporazum obavezuje osnovne organizacije i zajednice osnovnih organizacija da formiraju svoje organe samoupravne kontrole, što pokazuje da se u ovoj složenoj radnoj organizaciji organ samoupravne kontrole javlja na tri nivoa. U ovom primeru to je organ udruženih radnika, a ne radničkog saveta ili direktora. Odluke ovog organa su predlozi mera drugim organima.[16]

8. U radnoj organizaciji iz oblasti zdravstva samoupravni sporazum predviđa da „u svrhu nadzora nad korišćenjem društvenih sredstava koja su data Domu za obavljanje zadataka na pružanju zdravstvene zaštite građanima, kao i nadzora nad raspolaganjem tim sredstvima, te nadzora nad pridržavanjem odredaba sporazuma, statuta i ostalih opštih akata, u Domu postoji nadzorni organ koji se sastoji od pet članova". Nadzorni odbor bira savet iz redova svojih članova, iz redova članova Izvršnog odbora, sindikalne organizacije, osnovne organizacije Saveza komunista i stručnog kolegijuma Doma. Samoupravni sporazum predviđa imunitet članova nadzornog odbora, ali i njihovu odgovornost za rad protivan ustavu, zakonu i samoupravnim normativnim aktima. Funkcije organa samoupravne kontrole ovde su usko koncipirane.[17]

9. U ovoj organizaciji udruženog rada „unutrašnja kontrola u preduzeću obuhvata samoupravnu i stručnu kontrolu". Samoupravnu kontrolu vrše zborovi radnih ljudi osnovnih organizacija udruženog rada i organi upravljanja osnovnih organizacija preduzeća. Stručnu kontrolu vrši zajednička služba unutrašnje kontrole. Samoupravni sporazum daje ovlašćenim radnicima službe unutrašnje kontrole „pravo uvida" u knjigovodstvenu, tehničku i svaku drugu dokumentaciju preduzeća i osnovnih organizacija „radi vršenja njenih funkcija na koje ima pravo po sporazumu".[18]

Ovde smo ukazali samo na najčešće „modele" samoupravne radničke kontrole kako su oni koncipirani u samoupravnim sporazumima o udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada i u statutima radnih organizacija koje smo citirali.

[16] Samoupravni sporazum „Intereksporta" — Beograd (član 115—116).
[17] Samoupravni sporazum Doma zdravlja „Centar" — Sarajevo (član 34—36).
[18] Samoupravni sporazum preduzeća za puteve „Vojvodinaput" — Novi Sad (član 59—62) i statut ove radne organizacije (član 97—104).

Stojan Andov

TEORIJSKI ASPEKTI ULOGE MINULOG RADA U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU

Završavajući našu kritiku oblika dohotka u socijalizmu[1], koji se javlja kao jedinstvena celina (na tržištu transformisane) novostvorene vrednosti, zaključili smo da se taj oblik dohotka nalazi u protivrečnosti sa razvijenijim samoupravnim socijalističkim odnosima u proizvodnji i da ovi poslednji zakonito zahtevaju da se i dohodak razvija u skladu sa njima i da pređe u nov, njima adekvatniji oblik. Prirodno, naš sledeći zadatak jeste razmatranje i izlaganje tog novog oblika dohotka koji izrasta iz razvijenijih samoupravnih odnosa u proizvodnji. Međutim, u ovom tekstu ne možemo odmah preći na izlaganje unutrašnje suštine i spoljnih obeležja novog oblika dohotka jer bi nas takvo izlaganje bez razmatranja nekih veoma bitnih međučlanova čijim se posrednim delovanjem utemeljuje u praksi taj novi oblik dohotka dovelo u sukob sa nekim veoma važnim principima Marksovog dijalektičkog metoda.

U tom pogledu metodološki je poučan primer takozvane teorije dohodne cene. Kao što je poznato, ova teorija je, u stvari, pokušaj naučnog rešenja zakonitosti socijalističke robne proizvodnje. S obzirom na period u kome se javila i izvesne impulse koje je dala naučnoj misli u nas, ova teorija je samo kao kritika odnosa takozvanog administrativnog socijalizma dala neke racionalne elemente našoj ekonomskoj nauci. Međutim, već u svojim polaznim pozicijama ona ulazi u veoma opasnu i suštinsku i metodološku zamku. Naime, braneći čvrsto stav da je dohodak u samoupravnom socijalizmu jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu), teorija dohodne cene dovodi sebe u situaciju da proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu izvodi iz ovako shvaćene kategorije dohotka. Pri tome se dohodak tretira kao sasvim nova, do socijalizma nepoznata politekonomska kategorija. Međutim, dohodak, uopšte uzev, odavno je poznata kategorija. On samo menja svoje oblike. Zato dohodak, bilo u kom obliku se javljao, sam po sebi ne može da razotkrije sve misterije konkretne, društveno određene proizvodnje, pa ni socijalističke robne proizvodnje, jer se on pojavljuje na površini kretanja robne vrednosti, koja je zakoniti oblik kretanja društvenog rada

---

[1] Vidi: Stojan Andov, *Suprotnosti između sadašnjeg oblika dohotka i samoupravnih socijalističkih odnosa u proizvodnji*, „Socijalizam“, br. 5/1973.

u socijalizmu. Određenih oblika dohotka bilo je i u kapitalizmu, a o njima Marks, na primer, kaže:

„Oblik dohotka i izvori dohotka izražavaju odnose kapitalističke proizvodnje u *fetiškom* obliku. To je njena egzistencija, iako se pojavljuje na površini, odvojena od skrivene povezanosti i pojedinih međučlanova. Tako *zemlja* postaje izvorom *zemljišne rente*, kapital izvorom profita i rad izvorom najamnine. Izokrenuti oblik u kome se izražava stvarna izokrenutost nalazi se, naravno, reprodukovan u pretstavama agenata ovog načina proizvodnje.“[2]

Pojave kao dohodak, koje se javljaju na površini dijalektičkog kretanja vrednosti, mogu biti shvaćene samo na osnovu saznanja o tom kretanju. Obrnuti put, koji nastoji da tajnu robne vrednosti otkrije iz oblika dohotka, poznat je već iz klasične političke ekonomije. Taj je put odveo Adama Smita, po Marksovim rečima, na „egzoterični deo“ njegovih teorijskih pogleda.[3] Kao što je poznato, taj egzoterični pristup kapitalističkoj robnoj proizvodnji u delu Adama Smita poslužio je kasnije kao osnova vulgarnom shvatanju vrednosti i vulgarnoj političkoj ekonomiji.[4]

Iz oblika dohotka se, dakle, ne može objasniti suština vrednosti kao oblika u kome se ispoljavaju konkretni odnosi proizvodnje, već obrnuto, iz saznanja o suštini vrednosti može da se shvati i priroda konkretnog oblika dohotka.

Pošto smo u jednom ranijem napisu već izneli svoje poglede na neka veoma bitna pitanja kretanja vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji[5], možemo reći da smo time u znatnoj meri odgovorili zadacima koje pred jedno ovakvo istraživanje postavlja Marksov dijalektički metod. Zato, oslanjajući se na već izložena saznanja, ovde ćemo posebno obraditi još jedno principijelno pitanje čije će nam rešenje otvoriti put za izlaganje suštine i specifičnosti novog oblika dohotka. Reč je o ulozi *minulog rada* u socijalističkoj robnoj proizvodnji.

I

Pitanje uloge minulog rada u reprodukciji društvenog života ljudi u socijalizmu, dakle, u realnim društveno-ekonomskim tokovima razvoja socijalizma, prisutno je od prvih dana izgradnje socijalizma, iako ga je društvena svest dugo ignorisala. Svoju „legalnost“ u društvenoj svesti minuli rad u socijalizmu dobija tek u diskusijama koje su u našoj zemlji vođene u toku priprema za ustavne promene u 1971. go-

[2] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom III, „Kultura“, Beograd, 1956, str. 453—454.

[3] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom II, „Kultura“, Beograd, 1954, str. 15.

[4] Tako, između ostalog, Adam Smit kaže: „Nadnice, profit i renta tri su prvobitna vrela svakog dohotka i svake prometne vrijednosti“ (Adam Smit, *Bogatstvo naroda*, „Kultura“, Zagreb, 1952, str. 50).

[5] Vidi: Stojan Andov, *Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu*, „Socijalizam“, br. 1/1973.

dini, zatim u tim ustavnim promenama, kao i u sadašnjem radu na novom ustavu. Dosadašnje iskustvo afirmisalo je dva aspekta uloge minulog rada u socijalizmu: praktično-politički i teorijski. Mi ćemo se zadržati na oba.

U praktičnom sprovođenju ustavnih amandmana radne organizacije nalaze se pred zadatkom da u svojim aktima odrede pozicije svakog pojedinog radnika u zavisnosti od rezultata njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada. Kao i uvek, i ovom prilikom, pored dobre želje i nastojanja, prvi rezultati, baš zato što su to prva iskustva, govore i o ozbiljnim lutanjima. Postoji tendencija da se odnos radnika i minulog rada svede na određene oblike socijalne zaštite starih i iznemoglih ili iz drugih razloga materijalno ugroženih radnika. Druga tendencija je u obrnutom pravcu, sa dosta izraženim elementima privatizacije. Bilo je slučajeva da po osnovu minulog rada pojedinci dobijaju velike materijalne ili novčane naknade. Ove različite tendencije u praksi veoma zavise od materijalne situacije radnih organizacija. Radne organizacije koje materijalno bolje stoje u mogućnosti su da po osnovu minulog rada budu „izdašnije“, a one koje imaju ozbiljne materijalne teškoće dovijaju se na razne načine da odgovore ustavnoj obavezi u okviru svojih materijalnih mogućnosti. Dakle, povezivanje ukupne društveno-ekonomske pozicije radnika sa rezultatima njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada odražava, u obliku novog izvora socijalnih razlika, sve one protivrečnosti koje su prisutne u sukobu samoupravljanja sa sadašnjim oblikom dohotka. Već dosadašnje iskustvo u povezivanju radnikove društveno-ekonomske pozicije sa rezultatima njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada urgentno postavlja pitanje uloge minulog rada u reprodukciji osnovne organizacije udruženog rada. Jer rezultati ukupnog, minulog i tekućeg, rada radnika ne mogu biti nešto sasvim odvojeno od rezultata poslovanja osnovne organizacije udruženog rada. Dakle, da bismo mogli uopšte ući u suštinu objektivno uslovljene zavisnosti društveno-ekonomske pozicije radnika od rezultata njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada, a da se pri tome izbegnu zastranjivanja ozbiljnijeg karaktera, moramo razmotriti kretanje ukupnog rada u osnovnoj organizaciji udruženog rada. A to je taj drugi aspekt — teorijsko istraživanje procesa reprodukcije u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Odmah treba istaći da se u procesu reprodukcije osnovne organizacije udruženog rada sav rad ispoljava kao minuli rad. Naime, kretanje rada se u osnovnoj organizaciji može pratiti samo u njegovom društvenom obliku ispoljavanja, kao vrednost.

U vezi sa istraživanjem procesa reprodukcije u osnovnoj organizaciji udruženog rada nailazi se na stare, ali još uvek veoma aktuelne teorijske dileme. Naime, postoji shvatanje da priznavanje uloge minulog rada u procesu reprodukcije osnovne organizacije udruženog rada krije velike opasnosti od restauracije kapitalističkih odnosa. Te su sumnje pojačane pod dejstvom nekih tendencija u praksi. Po ovom shvatanju, kada se ono konsekventno izvede, priznavanje uloge minulog rada u osnovnoj organizaciji udruženog rada predstavlja odstupanje od osnovnih principa socijalizma jer se suština istorijske uloge socijalizma

sastoji u negaciji uloge minulog rada. Drugo shvatanje uzima u obzir opasnosti od restauracije nekog oblika kapital-odnosa u socijalizmu, ali se smatra da je to neizbežno. Po ovom shvatanju, ne postavlja se pitanje priznavati ili ne priznavati ulogu minulog rada kao kapitala u osnovnoj organizaciji udruženog rada jer ta je uloga objektivno određena. Ukoliko je tako, zaključuje se da je socijalizmu „suđeno" da na svojim leđima nosi teret ostataka klasnih odnosa. Karakteristično za oba ova shvatanja je to što i jedno i drugo minuli rad, koji se normalno ispoljava kao vrednost, ne mogu drukčije da zamisle osim kao kapital.

U konceptu novog ustava, nasuprot ovim shvatanjima, pokušava se da se uloga minulog rada u reprodukciji osnovne organizacije udruženog rada odredi kao dijalektička negacija kapital-odnosa. Dok i jedno i drugo shvatanje o kojima smo malopre govorili polaze od postavke: ukoliko postoji minuli rad, on postoji u obliku kapitala i obrnuto, ukoliko ne postoji kapital u socijalizmu, ne postoji ni minuli rad, dotle koncepcija novog ustava zastupa stanovište da *u socijalizmu postoji minuli rad, da se on ispoljava kao vrednost, ali da nije kapital, već njegova dijalektička negacija.*

Oni koji smatraju da je priznavanje uloge minulog rada u socijalizmu nespojivo sa njegovim osnovnim principima — tvrde da u izgrađivanju svoga stanovišta polaze od Marksovih shvatanja o minulom radu. Privrženici shvatanja po kojem minuli rad u socijalizmu postoji, i to neizbežno kao kapital, na određen način se slažu sa stavom što se tiče Marksovih shvatanja po kojima je minuli rad — kapital i u socijalizmu njegovo postojanje je nemoguće. Međutim, prećutno se slažu sa gledištem da u ovom pitanju očigledno praksa socijalizma odstupa od Marksovih shvatanja.

Koncepcija novog ustava u vezi sa ulogom minulog rada u socijalizmu je pokušaj da se putevi daljeg razvoja samoupravnog socijalizma izvuku iz starih šematskih shvatanja. Ovde ćemo se pozabaviti teorijskim aspektom ove koncepcije. Tačnije, pokušaćemo da dokažemo da je ona čvrsto fundirana na Marksovim pogledima na kretanje društvenog rada i na puteve razvoja socijalizma.

II

Marks je, naime, dokazao da se u uslovima kapitalizma minuli rad, kao vrednost, ispoljava u obliku kapitala. Međutim, on *nikad nije tvrdio da su minuli rad i kapital identični.* Iako minuli rad uzima oblik kapitala u određenim društveno-ekonomskim uslovima, on ne mora u drukčijim društveno-ekonomskim uslovima da se ispoljava kao kapital. Naprotiv, u tim novim uslovima minuli rad zakonito uzima oblik koji dijalektički negira raniji oblik kapitala. Minuli rad i kapital, dakle, po Marksovom shvatanju nalaze se u veoma složenom, dijalektičkom odnosu. Taj je odnos, u stvari, odnos identičnosti i razlike; oni su u određenim društveno-ekonomskim uslovima identični; međutim, i u tim uslovima i u njihovom ukupnom kretanju između minulog rada

i kapitala ostaju bitne razlike. Nemoć Rikardove škole, a posebno najplićeg njenog ogranka — vulgarne političke ekonomije, da teorijski odgovori na veoma složena pitanja reprodukcije društvenog života ljudi u kapitalizmu, Marks objašnjava, između ostalog, i time što celokupna ta škola polazi od shvatanja o identičnosti minulog rada i kapitala.

„Pošto ekonomisti identifikuju minuli rad s *kapitalom* — minuli rad ovde kako u smislu konkretnog, u proizvodima ostvarenog rada, tako i u smislu društvenog rada, materijalizovanog radnog vremena — onda se to kod njih, kao Pindara kapitala, razume da oni ističu *predmetne* elemente proizvodnje i precenjuju njihov značaj nasuprot *subjektivnim elementima*, živom, neposrednom radu. Rad postaje za njih adekvatan tek kad je postao *kapital*, kad je istupio prema samom sebi, pasiv rada prema svome aktivu. Stoga proizvod raspolaže proizvođačima, predmet subjektom, ostvareni rad radom koji se ostvaruje itd. U svim ovim shvatanjima ne pojavljuje se minuli rad samo kao predmetni moment živoga rada i njemu potčinjenoga, nego obrnuto: ne kao element moći živoga rada, nego kao moć nad tim radom.“[6]

Dakle, po Marksovom mišljenju, buržoaska politička ekonomija, posebno vulgarna ekonomija, koja se svela na apologiju kapitalističkih odnosa u proizvodnji, promašuje u svojoj polaznoj tački, u svom shvatanju o prostoj, nedijalektičkoj identičnosti minulog rada i kapitala. Ovom prilikom nećemo govoriti o svim mistifikacijama do kojih dolazi buržoaska politička ekonomija jer to nije u krugu našeg neposrednog interesovanja. Međutim, moramo istaći da stanovište o prostoj identičnosti minulog rada sa njegovim konkretno-istorijskim oblikom, sa kapitalom, logično dovodi do shvatanja o neistorijskom karakteru kapitala, to jest do shvatanja o tome da je kapital opšti uslov svake društvene proizvodnje, zajednički svim istorijskim oblicima društvene proizvodnje. Šta ovakva shvatanja u suštini znače, nećemo ovde šire objašnjavati jer opšte je poznato da se sa takvim shvatanjima Marks temeljito obračunao.

Međutim, poznato je da Marks nije prvi kritičar apologetske buržoaske političke ekonomije. Unutar same buržoaske ekonomske misli javljaju se znatno pre Marksa autori koji postepeno sagledavaju stvarni odnos kapitala i postepeno, iako nedovoljno jasno, ističu istorijski, prolazni karakter kapitala. A u procesu raspadanja Rikardove škole javljaju se i kritičari sa izvesnom socijalističkom orijentacijom. U tom pogledu posebno je interesantan Hodžskin, koji 1825—1827. godine iz kritike Rikardovih shvatanja veoma energično pokušava da izvuče određene socijalističke konsekvence.

Nije naš zadatak da temeljito, u svim njegovim aspektima razmotrimo Hodžskinovo stanovište u njegovoj kritici Rikardove škole. Međutim, neki aspekti njegovih shvatanja imaju i određen aktuelan značaj. Zato ćemo se na njima i na veoma značajnim prigovorima koje Hodžskinu upućuje Marks zadržati malo opširnije.

Hodžskinovo stanovište u potpunoj je suprotnosti sa shvatanjem buržoaske političke ekonomije o kapitalu kao prirodnom odnosu, zajednič-

[6] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom III, cit. izd., str. 290.

kom svim oblicima društvene proizvodnje. Međutim, on prihvata stanovište buržoaskih ekonomista o identičnosti minulog rada i kapitala, a svoju kritiku kapitala izvodi na taj način što nastoji da dokaže da nagomilani, minuli, rad u stvari i ne postoji i na toj osnovi zaključuje da je i sam kapital običan privid. Dakle, pogrešna stanovišta buržoaskih ekonomista Hodžskin želi da prevaziđe na taj način što nastoji da dokaže da rad uopšte ne postoji kao minuli rad, to jest ne priznaje postojanje minulog rada, već tvrdi da se rad javlja samo kao neposredno postojeći rad. Sve što Hodžskin priznaje da postoji kao „nagomilano", to je veština radnika.

Marks, razmatrajući stanovište ovog autora, iako nastoji da shvati sve relevantne okolnosti, pre svega nivo buržoaske političke ekonomije od kojeg polazi Hodžskin, daje veoma tačnu kvalifikaciju najbitnijih elemenata u Hodžskinovim shvatanjima. Na ova, po našem mišljenju veoma važna, Marksova teorijska ukazivanja obratićemo posebnu pažnju.

„Da bi *specifično društveni oblik*, tj. *kapitalistički oblik*, u kome se odnos rada i radnih uslova izokreće, tako da ne primenjuje radnik uslove, nego uslovi radnika, i *tehnološki* opravdali, daju ekonomisti predmetnom momentu rada nasuprot samom radu lažnu vrednost. I *zbog toga* — ističe Hodžskin, obratno, da je ovaj predmetni momenat — dakle, celo stvoreno bogatstvo — izvanredno beznačajno prema živom procesu proizvodnje, i ustvari, ima vrednost samo kao momenat toga procesa, dakle, sam po sebi nema nikakve vrednosti. *Pritom mu se dešava da on nešto potcenjuje* — što je, međutim, u redu nasuprot ekonomskom fetišizmu — v r e d n o s t koju prošlost rada ima za svoju sadašnjost."[7]

Iako nastoji da shvati Hodžskinove motive, Marks ne prihvata njegove teorijske zaključke:

„Doduše, što Hodžskin ne ističe, jer mu je stalo do toga da nasuprot grubom shvatanju ekonomistâ skrene pažnju na *subjekt*, takoreći na subjektivno u subjektu, u suprotnosti prema stvari, to je dati stepen razvitka proizvodne snage rada od koje se polazi, koja ne postoji samo kao sklonost, kao radnikova sposobnost, nego je ujedno i u predmetnim organima koje je ovaj rad sebi stvorio i svakodnevno ih obnavlja. To je taj pravi prius koji čini polaznu tačku, a ovaj je prius rezultat tako jednog razvitka."[8]

Istinski nadmoćna pozicija, fundirana na materijalističkoj dijalektici, koju nije uspeo da izgradi Hodžskin, odvela bi ga do odbacivanja svekolike mistifikacije buržoaske ekonomije i do stvarnog naučnog odgovora na sva veoma složena pitanja dijalektike društvenog života ljudi. Time bi bila izložena i istinska naučna kritika kapitalizma sa pozicija socijalizma. To je učinio Marks baš prilikom izlaganja svojih pogleda u vezi sa shvatanjima ovog autora:

„Trošenje proizvoda ranijeg rada, rada uopšte, kao materijala, sredstva za rad i životnih sredstava potrebno je ako radnik svoje proizvode hoće da koristi za novu proizvodnju. Ovaj određeni način potrošnje njegovog proizvoda je proizvodan. Ali, za ime sveta, kakva posla ima ovo njegovo trošenje, njegov način potrošnje njegovog proizvoda, sa vladavi-

[7] Ibid.
[8] Ibid., str. 309.

nom ovog proizvoda nad njim samim, s njegovom egzistencijom kao kapitala, s koncentracijom raspolaganja sirovinama i životnim sredstvima u rukama pojedinih kapitalista i isključenjem svojine radnika iz njihovog proizvoda? Šta to ima s tim veze što oni moraju svoj proizvod najpre da daju nekom trećem gratis, da bi ga tada od njega otkupili svojim vlastitim radom, pri čemu mu moraju u razmeni za to dati više rada nego što je u tome sadržano, i moraju mu tako stvarati novi višak proizvoda?"[9]

Vratimo se ponovo na ključne Marksove stavove u vezi sa odnosom minulog rada i kapitala:

„*Minuli rad* pojavljuje se ovde u dva oblika. Jednom kao proizvod, *upotrebna vrednost*. Proces proizvodnje iziskuje da radnici troše jedan deo toga proizvoda (kao životna sredstva), drugi deo kao sirovine i sredstva za rad. Ovo se odnosi na tehnološki proces i samo pokazuje kako se oni u industrijskoj proizvodnji imaju odnositi prema proizvodima svog vlastitog rada, prema svojim vlastitim proizvodima, da bi ih učinili sredstvima za proizvodnju.

Ili (minuli rad pojavljuje se u obliku) *vrednosti*. Ovo samo pokazuje da vrednost njihovog novog proizvoda pretstavlja ne samo njihov sadašnji rad nego i njihov minuli rad, te da oni staru vrednost održavaju time što je uvećavaju; usled toga što je uvećavaju.

Polaganje prava kapitalista nema s ovim procesom kao takvim nikakva posla. Dabome, ako je on prisvojio proizvode rada, minuli rad, on time poseduje sredstvo za prisvajanje novih proizvoda i živoga rada. A to je upravo način postupanja protiv koga se protestuje. Koncentracija i akumulacija prethodno potrebna za „podelu rada" ne treba da *izgleda kao akumulacija kapitala*. Zato što je ona potrebna, ne izlazi da je potrebno da (kapitalista) raspolaže uslovima koje je stvorio rad od juče za rad od danas. Ako akumulacija kapitala ne treba da bude ništa drugo do akumulacija rada, onda to nipošto ne uključuje da to mora biti akumulacija rada drugih ljudi.

Hodžskin, međutim, ne ide ovim prostim putem — što je na prvi pogled čudno. U svojoj polemici protiv proizvodnosti kapitala, najpre opticajnog, a još više stalnog, izgleda da on pobija ili poriče važnost samog *minulog rada* ili njegovog *proizvoda za reprodukciju* kao uslove novog rada."[10]

Iako je Hodžskin daleko od istinski naučnog, dijalektičkog shvatanja društvenog života ljudi kao povezanog, ali neponovljivog istorijskog procesa, on je nadmoćniji kada se uporedi sa vulgarnom političkom ekonomijom kapitalizma. Međutim, mi se ovom prilikom ne bismo toliko bavili Hodžskinom da naša teorijska situacija ne zahteva posebno isticanje opasnosti kojima je sam Hodžskin podlegao. Naime, iako on u svojoj kritici kapitala veoma energično nastupa nastojeći da izvuče socijalističke konsekvence, njegovo shvatanje da su minuli rad i kapital identični, to jest njegova nesposobnost da uoči veoma složen dijalektički odnos ovih dveju kategorija, deluje kao nepremostiva granica u misaonom ovladavanju realnim društveno-ekonomskim kretanjima u istorijskom procesu.

[9] Ibid., str. 289—290.
[10] Ibid.

Zato on i nije dospeo do one tačke odakle je Marks sasvim jasno video prolazni karakter kapitala kao društvenog odnosa i kapitalizma kao istorijskog oblika u razvoju ljudskog društva.

III

U zaključku ovog razmatranja treba istaći da Marksova veoma suptilna, ali i veoma energična upozorenja u vezi sa realnim, dijalektičkim odnosom minulog rada i kapitala kao odnosom identičnosti i razlike imaju aktuelan značaj. On je dokazao da su neizbežne velike teorijske zablude ako se ne shvati dijalektika u odnosu minulog rada i kapitala, ako se ove kategorije potpuno identifikuju.

Nedijalektička identifikacija minulog rada sa kapitalom omogućava da se sagleda *samo jedna strana* odnosa ovih dveju kategorija jer ispušta iz vida *razliku* kao bitan dijalektički momenat u ovom složenom odnosu. Ovaj jednostrani pristup obavezno vodi u jedan od dva moguća pravca koji se, takođe neizbežno, završavaju u teorijskom ćorsokaku. Jedan od mogućih pravaca polazi od shvatanja da je kapital identičan sa minulim radom i zato se kapital shvata kao prirodni odnos (jer minuli rad i kao konkretni proizvod čoveka i kao materijalizovano radno vreme postoji i postojaće dok se rad čoveku nameće kao nužnost). Ovaj se pravac završava fetišizmom kapitala, koji je samo „razvijeniji“ oblik fetišizma robe, kao što je kapital razvijeniji oblik robne vrednosti. Drugi mogući pravac, koji takođe polazi od shvatanja o identičnosti kapitala i minulog rada, javlja se kao kritika prvog pravca. Njegov tipičan predstavnik u periodu pre Marksa, kao što smo videli, bio je Hodžskin. Ovaj pravac, iako je kritički orijentisan prema kapitalu, zato što polazi od shvatanja o identičnosti kapitala i minulog rada, nije u stanju da vidi stvarni izlaz u dijalektičkom kretanju društvenog rada, već taj izlaz vidi u odricanju realnosti minulog rada i na toj osnovi kapitala, u nepriznavanju postojanja ovih kategorija. Ovaj pravac završava u svojevrsnom idealizmu, a njegova energična kritičnost u odnosu na kapital ostaje besplodna. Zbog realne mogućnosti zabluda ovakvog karaktera, koje su u to vreme bile realnost u obliku vulgarne političke ekonomije kapitalizma i idealističke kritike kapitala kao kod Hodžskina, ranije izložena Marksova upozorenja imaju i aktuelan značaj.

Uzmimo neka od postojećih shvatanja o minulom radu u socijalizmu. Ukoliko se, na primer, dosledno izvedu nužne konsekvence iz shvatanja da u socijalizmu postoji minuli rad, i to sa bitnim određenjima kapitala, da je „sudbina“ socijalizma da se mora izmiriti sa „ostacima“ klasnih odnosa, normalno treba zaključiti da, i pored svih revolucionarnih promena iz kapitalizma u socijalizam, kapital ostaje. Odatle pa do tvrđenja da kapital nije istorijska kategorija samo je jedan korak. A stav da je kapital neistorijska kategorija karakterističan je za nemarksističku političku ekonomiju. Ovaj način rezonovanja o ulozi minulog rada u socijalizmu ne može dovesti do istinski naučnih rešenja zasnovanih na

Marksovim pogledima na razvoj ljudskog rada kao pokretačkog faktora istorijskog procesa.

Drugo stanovište polazi od toga da u socijalizmu ne postoji kapital (zato što je socijalizam istorijska negacija kapitalizma) i zato ne priznaje ulogu minulog rada. Ovo stanovište takođe polazi od identičnosti kapitala i minulog rada. Ono prirodno završava u svojevrsnom idealizmu jer ne vidi rad kao totalitet, već samo jednu njegovu stranu — živi, tekući rad. Ovaj oblik idealizma posebno se ispoljava kod takozvane leve kritike samoupravljanja i socijalističke robne proizvodnje. Karakteristično za ovu kritiku je neargumentovan napad na samoupravljanje i galama protiv fetišizma robe koja završava u teorijskom padu pred tim fetišizmom zbog nesposobnosti ove kritike da naučno shvati fenomen fetišizma.

Teorijska nadmoćnost polazne pozicije koncepcije sadržane u novom ustavu u odnosu na teorijske poglede koji polaze od identičnosti kapitala i minulog rada sastoji se u nastojanju da se shvati totalitet rada. Ona odbacuje shvatanje po kojem je živi rad prirodno podređen minulom radu (kapital-odnos), ali odbacuje i shvatanje koje negaciju kapitala vidi u odricanju bilo kakve ekonomske uloge minulog rada u socijalizmu. Ovo poslednje shvatanje, iako ima sasvim drugi cilj, ipak završava time što raskida veze živog rada sa „njegovim organima koje je on sam sebi razvio“ (Marks).

Shvatiti rad kao totalitet i tako izgraditi teorijsku poziciju nadmoćnu nad svim jednostranim stanovištima, po našem mišljenju, znači shvatiti ga kao dijalektičko jedinstvo protivrečnosti, kao protivrečan dijalektički proces. Po Marksovom shvatanju, protivrečnost u procesu rada sastoji se u tome što je rad u isto vreme individualni rad, rad privatne individue i društveni rad, što se u procesu rada ispoljavaju proizvodna snaga individualnog rada i društvena proizvodna snaga rada.

Potreba razvoja proizvodne snage rada određuje istorijske oblike odnosa individualnog i društvenog rada. U kapitalizmu se suprotnosti individualnog i društvenog rada razvijaju u antagonistički oblik. Rad kao društveni rad otuđuje se od subjekta rada, od radnika, koji time postaje najamni radnik, a društveni rad se javlja kao kapital. Živi rad kao individualni rad radnika je samo trošenje radne snage. Ova poslednja je jedino vlasništvo radnika. Vlasništvo nad proizvodima rada, *nad minulim radom pripada kapitalisti*. Proizvod rada je, dakle, otuđen i suprotstavljen radniku; on je vlast nad radnikom. Ovde je minuli rad — kapital, a kapital u tim uslovima je nužan istorijski oblik vrednosti. Na ovakvim antagonističkim protivrečnostima rada, na polovima ovog protivrečnog procesa formiraju se posebne klase — radnička klasa i kapitalistička klasa. Prirodni odnos ovih dveju klasa je klasna borba.

Kao što je potreba razvoja proizvodne snage rada u određenim istorijskim uslovima učinila nužnim kapital i antagonističku protivrečnost unutar rada, kasnije, u izmenjenim uslovima, čini kapital izlišnim. Suprotnosti unutar rada kao dijalektičkog procesa preokretom iz kapitalizma u socijalizam gube karakter antagonističkih protivrečnosti i postepeno see svode na *razlike* unutar rada, *razlike između individualnog i*

društvenog rada. Ukupno iskustvo klasnog društva svojim istorijskim trajanjem bitno je uticalo na to da *razlike* unutar rada, shvaćenog kao dijalektičko jedinstvo, svest ne može shvatiti u njihovom prirodnom obliku, već ih shvata samo kao antagonističke protivrečnosti. Samoupravljanje se javlja kao autentičan oblik socijalizma utoliko ukoliko odnos unutar rada menja iz odnosa antagonističkih protivrečnosti u odnos *razlikâ,* odnos različitih oblika, to jest individualnog rada i društvenog rada. Ovaj proces realnog društvenog kretanja u samoupravnom socijalizmu nužno treba da bude praćen razvojem svesti, pre svega naučne svesti. Razume se da je to veoma složen proces. Nauka koja je ovladala suštinom klasnih odnosa u toku dugog i veoma mučnog misaonog procesa ne može lako misaono da ovlada procesom reintegracije rada, odnosno prelaskom iz oblika antagonističkih protivrečnosti unutar rada na sasvim normalne, *prirodne razlike* između individualnog i društvenog rada.

Međutim, sve teškoće teorije nisu samo u uočavanju prelaska iz antagonističkih protivrečnosti unutar rada u kapitalizmu u prirodni odnos razlikâ između individualnog i društvenog rada u socijalizmu. Zaista, teorijska misao i ovim prelaskom veoma teško ovladava krećući se iz krajnosti u krajnost, to jest jednom smatrajući da protivrečnosti unutar rada u socijalizmu zadržavaju isti oblik kao u kapitalizmu, a drugi put smatrajući da u socijalizmu, time što nestaje oblik antagonističkih protivrečnosti karakterističan za kapitalizam, nestaje svaki oblik protivrečnosti unutar rada, to jest da rad u socijalizmu postaje neprotivrečan proces. Ali, i onda kada teorija raščisti sa ovim zabludama i kada misaono ovlada realnim kretanjem u kome se ispoljava prelazak iz odnosa antagonističkih protivrečnosti unutar rada u odnos razlikâ između individualnog i društvenog rada, učinjen je samo prvi korak u spoznavanju prirode preokreta iz najamne pozicije radnika u njegovu poziciju samoupravljača, iz kapital-odnosa u samoupravni socijalizam. U stvari, tek tada treba rešiti pitanje od suštinskog značaja, a to je: u čemu se sastoji taj *odnos razlikâ* unutar rada, to jest, kakva je unutrašnja logika odnosa individualnog i društvenog rada u samoupravnom socijalizmu? Odgovor na ovo pitanje bio je u jednom ranijem prilogu predmet naše pažnje.[11] Sada ćemo istaći samo neke njegove aspekte.

IV

Zato što je proces rada, u stvari oblik ispoljavanja, delovanja proizvodne snage rada[12], i sam je taj proces protivrečan kao rezultat protivrečnosti sadržane unutar proizvodne snage rada. Marks u proizvodnoj snazi rada razlikuje proizvodnu snagu individualnog rada i proizvodnu

[11] Vidi: Stojan Andov, *Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu,* „Socijalizam", br. 1/1973.

[12] Ovde treba imati u vidu sledeće: proizvodna snaga je shvaćena politekonomski, uvek proizvodna snaga ljudskog rada. Rad je svojstven čoveku, a čovek proizvodi *samo* putem rada. Pored čoveka, i priroda ponekad *stvara* bogatstva za čoveka. Međutim, *proizvodi* samo čovek.

snagu društvenog rada. Društvena proizvodna snaga rada ispoljava se kao rezultat spajanja radne snage sa *minulim radom*, sa sredstvima za proizvodnju u okvirima istorijski određene društvene organizacije rada. Proizvodna snaga rada, dakle, i sama je dijalektičko jedinstvo suprotnosti. Naime, ona je proizvodna snaga ljudskog rada zato što obuhvata individualnu proizvodnu snagu rada, društvenu proizvodnu snagu rada i sve oblike njihovog prožimanja, celovitog ili delimičnog prelaska jedne u drugu. *Proizvodna snaga rada u socijalizmu ne bi postojala kao razvijeno dijalektičko jedinstvo suprotnosti ako minuli rad nema nikakvu ekonomsku funkciju.* U tom slučaju ona unutar sebe ne bi mogla da razvije *društvenu* proizvodnu snagu rada, dakle, to bi bila nerealna, fiktivna proizvodna snaga.

Razume se da proizvodna snaga rada kao jedinstvo suprotnosti ne postoji van čoveka; naprotiv, to je čovekova proizvodna snaga, proizvodna snaga njegovog rada. Način na koji se proizvodna snaga rada ispoljava kao dijalektičko jedinstvo suprotnosti određuje konkretno-istorijski oblik društvenog života ljudi. U kapitalizmu, kao i u socijalizmu, proizvodna snaga rada nije ništa drugo do proizvodna snaga *radnikovog rada*. Međutim, razlike koje postoje unutar proizvodne snage radnikovog rada, a ispoljavaju se kao individualna proizvodna snaga i društvena proizvodna snaga tog rada, u kapitalizmu se razvijaju u obliku antagonističkih protivrečnosti. Dakle, unutrašnja suprotna određenja radnikovog rada kao individualna proizvodna snaga i društvena proizvodna snaga potpuno se otcepljuju jedno od drugog, društvena proizvodna snaga radnikovog rada izdvaja se od radnika, osamostaljuje se i nasuprot radniku ispoljava se kao proizvodna snaga kapitala. U tim uslovima isključivo određenje radnikove društveno-ekonomske pozicije jeste njegovo vlasništvo nad vlastitom radnom snagom. To je određenje najamnog odnosa jer *višak proizvoda* koji je rezultat trošenja radnikove radne snage kao društvene proizvodne snage, koja se ispoljava u otuđenom obliku kao proizvodna snaga kapitala, pripada vlasniku kapitala.

U samoupravnom socijalizmu proizvodna snaga radnikovog rada takođe je određena suprotnim odredbama individualne proizvodne snage rada i društvene proizvodne snage rada. Jer radnik radi kao individua, ali radi u konkretnim društveno-istorijskim uslovima koji su određeni dostignutim nivoom ukupnih proizvodnih snaga i već stvorenih predmetnih činilaca i saznanja koja se primenjuju u radu, a koja su rezultat ranijeg toka razvoja ljudskog društva. Zato se radnikov rad, iako je to njegov individualni rad, u isto vreme objektivno ispoljava i kao društveni rad. Samoupravni socijalizam, za razliku od kapitalizma, omogućava da se ova suprotna određenja radnikovog rada ispolje u prirodnom obliku. A to znači da se samoupravni socijalizam utemeljuje na taj način što se i proizvodna snaga individualnog rada i proizvodna snaga društvenog rada slobodno ispoljavaju reintegrisane, to jest kao jedinstvo u okviru proizvodne snage radnikovog rada. Društveno-ekonomska pozicija radnika koja se zasniva na proizvodnoj snazi njegovog rada kao jedinstvu individualne i društvene proizvodne snage tog rada bitno se razlikuje od društveno-ekonomske pozicije najamnog radnika. Dok je

od najamnog radnika društvena proizvodna snaga njegovog rada otuđena u obliku kapitala, radnik u samoupravnom socijalizmu ima svoje bitno društveno-ekonomsko određenje u tome što je, zadržavajući individualnu proizvodnu snagu svog rada, prisvojio i njegovu društvenu proizvodnu snagu. Na osnovu toga radnik u socijalizmu, za razliku od radnika u kapitalizmu, koji je najamni radnik, dobija bitno određenje *samoupravljača* jer pod svojom kontrolom ima i individualnu proizvodnu snagu i društvenu proizvodnu snagu svog rada. Iz takve pozicije u odnosu prema proizvodnoj snazi vlastitog rada samoupravljač razvija svoje dvojno vlasništvo: privatno vlasništvo nad vlastitom radnom snagom i društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Na logici jednog i drugog vlasništva. kao i oblika njihovog povezivanja i međusobnog prožimanja, izrastaju oblici dohotka u samoupravnom socijalizmu.

Ovde je već sasvim jasno zašto smo morali posebno da razmotrimo ulogu minulog rada u samoupravnom socijalizmu. Samo na osnovu naučnog saznanja o toj ulozi bilo je moguće shvatiti logiku manifestovanja proizvodne snage radnikovog rada i kao društvene proizvodne snage rada, a ne samo kao individualne proizvodne snage rada. A ovo saznanje dalje omogućava da se shvate oblici svojine u samoupravnom socijalizmu koji izrastaju iz unutrašnje dijalektike proizvodne snage radnikovog rada.

Tek iz ovako stečenih saznanja u kojima se samoupravljač jasno pokazao kao protivrečno društveno biće, kao subjekt dvaju oblika vlasništva, prateći celokupno dijalektičko kretanje rada u samoupravnom socijalizmu, moći ćemo da izložimo i naše poglede na oblike dohotka u socijalizmu.

Miroslav Pečujlić

TEORIJA IZMEĐU ILUZIJA I ŽIVOTA

Možda treba ponoviti jednu istinu koja je poznata, ali koju je zub vremena narušio. Razgovor o teoriji nije rasprava o sporednim i od života udaljenim temama. To je rasprava o suštinskom određenju komunističkog pokreta. U ulozi avangarde komunističku organizaciju može očuvati samo najdublja povezanost sa klasnom bazom i revolucionarna teorija, orijentacija. Lišena te sposobnosti, ona se gubi u vrtlogu velikih događaja i sitnih interesa. Pokret tada kao da je lišen centra za orijentaciju i uspravan hod.

Stoga su nam neophodni podsticaji da se jasnije formuliše naš osnovni *teorijski fond*. A to znači da se prevaziđu mnoge dileme, zablude u teorijskom mišljenju koje su smetale pravim odgovorima na velika životna pitanja, ali odgovorima koji su trajnije, strategijske prirode, koji se neće dnevno raspadati. Drugo, to je osnovna *teorijska poruka* koja je rezultat našeg duhovnog i društvenog razvitka, na kojoj se utemeljuje naša perspektiva, glavni pravac razvoja. Ovo je čas jasnijeg vidika i unazad i unapred, trenutak kada nam prošlo iskustvo služi kao građa za budućnost.

Sadašnja teorijska rasprava važna je iz dva razloga. Neophodan je *nov podsticaj duhovnom stvaralaštvu*, povećana sposobnost da dajemo prave odgovore na nove situacije koje nam stalno promenljiva stvarnost nameće. Jer glavno pitanje ipak nije samo kako ćemo više znati, već kako ćemo živeti. A, zatim, ideološki uspeh je postignut tada kada obesnažimo ideje koje mogu da budu i veoma privlačne, ali koje ne pružaju izlaz, rešenje. Jer ideje koje su ovladale umom i osvojile osećanja — to su veze koje se ne mogu raskinuti isključivo time što će se ućutkati njihovi glasnogovornici.

Tri su teorijska kruga koja se izdvajaju svojom važnošću.

1. ŽIVI KLASNI POKRET ILI ZALEĐENE SNAGE ISTORIJE

Prvi se odnosi na shvatanje *socijalizma, osnovne ljudske, klasne, snage koja ga nosi na svojim plećima*. Ko su pravi nosioci pokreta i istorijske perspektive, koji obezbeđuju materijalni napredak i kretanje ka pravednijem, besklasnom društvu? Ko vlada društvenim poljem so-

cijalizma; čije materijalne i duhovne potrebe on prvenstveno ispunjava, čije ideale sledi? Poseduje li radnička klasa odista ta revolucionarna svojstva ili ona prelaze na druge socijalne grupe i kakav je odnos između klase i ekonomskog i političkog sistema koji se formira?

Ako ne računamo mitologiju, religiozno zaklinjanje na radničku klasu kao vladajuću — postoji nekoliko vidova teorijskog osporavanja njene uloge. Jedan vid je takvo *proširivanje pojma radničke klase* koje znači brisanje bitnih socijalnih razlika i još postojećih crta najamnog rada. Drugi vid je *suženo shvatanje* društvenog bića, anatomije radničke klase i *izvora njene revolucionarnosti.* Po tom shvatanju radnička klasa je revolucionarna jedino stoga što je najviše eksploatisana, ponižena. Nju sačinjava ono ljudstvo koje je najviše lišeno materijalnih i duhovnih dobara. To je „topovsko meso revolucije" koje se baca prvo protiv kapitala, a koje zatim služi kao oruđe materijalne izgradnje socijalizma. Revolucija je nešto što se nadograđuje isključivo na lišavanje; ono je jedini izvor revolucionarnosti. Samo drugo lice ove koncepcije je ono koje pojam radničke klase *sužava isključivo na uzak krug manuelnih, fizičkih radnika.*

Međutim, lišavanje nije jedina osobina savremenih radnika, modernih proizvođača. Radničku klasu čine svi oni koji stvaraju ili omogućavaju stvaranje viška vrednosti, ali koji ga ne prisvajaju. Nemirenje s tim, u biti *najamnim položajem* (produkcionim odnosom) zaista je nepresušno gorivo revolucionarnog protesta. Ali to je samo jedna strana njenog društvenog bića. Proizvođači, svet rada, jesu i *nosioci moderne, visokorazvijene proizvodnje.* Dok je u ranom razdoblju industrijske revolucije masovni nosilac proizvodnje bio nekvalifikovani rad, radnička klasa se gotovo potpuno podudarala sa fizičkim radom. Danas najznačajniji nosilac proizvodnje i stvaranja viška vrednosti postaje sve kvalifikovaniji, intelektualni rad. Ti slojevi su takođe u najamnom položaju prema kapitalu, uključujući tu i modernu državu kao otuđenu ekonomsko-političku silu. (Ali istovremeno deluju i neobično snažne težnje da se uvlačenjem u birokratsku hijerarhiju upravljanja oni odvoje od radnika. Tako su na delu obe socijalne tendencije: i *povezivanje* (integracija) i *razdvajanje* od klase manuelnih radnika.) U tom svetu sabiru se danas sve osobine *društveno orijentisane proizvodnje,* smisao za društvene potrebe, društvena čula, solidarnost, osećanje za njenu *društvenu korisnost.* Moderno radništvo je, dakle, ono koje je istovremeno *nosilac moderne proizvodnje, ali i njene društvene, a ne privatističke upotrebe* (kapitalističke ili birokratsko-tehnokratske).

Osnovu revolucionarnosti ne čini isključivo lišavanje, najamna strana, već ta napetost, dijalektička suprotnost između revolucionarnih svojstava i njihovog potiskivanja, lišavanja (najamnog položaja).

Zašto su ove jednostranosti opasne; kuda one vode? Shvatanje koje zatvara radništvo u uzak krug fizičkih (manuelnih) radnika zatvara istorijsku perspektivu. Ono olakšava održavanje vlasti nad radom, održavanje povlašćene pozicije predstavnika koji trajno vladaju u ime radništva. U modernoj proizvodnji nesumnjivo opada značaj fizičkog rada. I ako *samo* taj krug predstavlja radničku klasu, tada zastupamo preva-

zidđeno industrijsko društvo koje odlazi sa istorijske scene. Tada zastupamo snage koje same za sebe nisu jedini nosioci društvene proizvodnje. Radnički pokret se mora posebno i veoma žilavo još boriti za ljudskiju egzistenciju upravo manuelnih radnika. No, takva borba može da se pretvori u *patronat elite*. To može da bude zaštitna funkcija pokreta, koja je veoma bitna, ali koja ipak traži samo jake, zubate predstavnike radnika, a ne polaže mnogo nade u vlastitu moć samih radnika. Položaj ovog dela radnika je zaista veoma loš i to je tamna tačka naših socijalističkh odnosa. Ali to nikako ne znači da je samo *to* radnička klasa, jedini nosilac perspektive. Istorijski domašaj revolucionarne klase i njenog dela tada bi u realnom životu bio sveden uglavnom na bunt pauperizovanih, ujedinjenih samo u neprijateljstvu prema povlašćenim slojevima. Naravno, plebejski protest je uvek pravo gorivo revolucionarnog kretanja, udar po okoštalim klasnim povlasticama, i ti slojevi su temeljno polazište radničke borbe. Ali, ako je delo klase samo to, ako nije i nešto više, tada su ipak jedini pravi *kovači* materijalnog napretka i razvijenijeg društva druge socijalne snage. Uske manjine tada zamenjuju, supstituišu klasni pokret, kradu vatru revolucije. One jedine poseduju ono što klasa principijelno nema, dok god postoji ta „ljudska masa". To je teorija o trajnom tutorstvu — ideologija slojeva koji vode iz jedne u drugu industrijalizaciju, ali ne i u novo društvo, koje stalno izmiče kao horizont kome se približavamo. Naš duhovni život pruža vidljivo svedočanstvo o tome. Najtvrđi zastupnici shvatanja da radničku klasu sačinjava samo uzak sloj fizičkih radnika, a da su sve drugo njoj tuđi slojevi koje treba staviti u najamni odnos, lako su, kao klatno sata, prešli na suprotno stanovište. Prešli su na stanovište da je tehnostruktura (tehnokratija) jedini istinski nosilac napretka. Takvo sužavanje lako vodi „etatističkoj formuli" koja konzervira postojeći položaj radničke klase, ali pruža određene životne uslove da se ona ne buni isuviše.

Stvarni odnos klase i njenih duhovnih i organizacijskih snaga je drukčiji. Subjektivne snage, posebno politička partija, igraju veliku ulogu u zrenju klase. Klasa se ne formira nezavisno od revolucionarne prakse, od akcije vodećih snaga koje bude uspavane snage, organizuju raspršene sposobnosti, ulivaju revolucionarnu svest, kuju teoriju. Ali one osmišljavaju ono što u tom velikom i složenom društvenom tkivu već postoji, iako potisnuto, polurazvijeno. One oslobađaju put onome što klasa proizvođača u sebi potencijalno sadrži. Tada odnos između nje i njenih duhovnih i organizacijskih snaga nije odnos vladanja, odnos tutorstva i maloletništva. To je uobličavanje jednog novog istorijskog bloka moći pod hegemonijom industrijske radničke klase, njenih istorijskih interesa.

Ako tako shvatimo formaciju klase, tada ne robujemo kalupima, tada ne uskačemo iz jedne u drugu, podjednako lošu *šemu*. U jednom momentu ističemo da radničku klasu čine samo fizički radnici. A kada se drugi slojevi uznemire, tada se brzo ispravljamo i kažemo: „U redu — radničku klasu čine svi." Tada otvorenim očima pratimo šta se dešava sa klasnim pokretom onakvim kakav je u stvarnom životu, kakva je njegova sudbina, gde stvari idu. Tada ćemo uvideti da je u jednom

momentu na delu bila tendencija da se širi slojevi, osobito tehnička inteligencija, približe industrijskim radnicima, da svoju egzistenciju zasnivaju na sve sličnijim socijalnim temeljima. Taj pravac je bio povezan sa jakim probojem samoupravljanja, koje je, kao mrežom kapilara, novim nitima počelo povezivati učesnike u radu. Ali, struja, zatim, menja pravac. Javila se jaka tendencija odvajanja, odsecanja drugih društvenih grupa od radničke klase i uspostavljanja povlašćenih slojeva. U jednom momentu, na primer, načini egzistencije radnika, tehničara, stručnjaka počeli su da se približavaju, da imaju isti osnov — raspodelu prema radu. U drugom momentu kraci se šire, nastaju takve razlike u kojima je redovni dohodak za jedne sve što imaju, a za druge to je samo džeparac, dok su glavni izvori prihoda na drugoj strani — u prelivanju viška tuđeg rada. Tu već počinje da se pomalja lice klasnih razlika, njihovo obnavljanje. Ni jedna ni druga crno-bela šema („radnici su samo manuelni slojevi", odnosno „radnici su svi") koja ne računa sa promenama u klasnim odnosima neće nam pomoći. Samo prodor života u teoriju može nam omogućiti da potiskujemo onu tendenciju koja širi jaz između slojeva, koja obnavlja klasne razlike. I, s druge strane, da dajemo prevagu onim uslovima koji smanjuju te razlike, vode integraciji. To se odnosi naročito na one društvene grupacije čiji je položaj duboko protivrečan — koje su jednom nogom u položaju radnika, a drugom u upravljačkoj hijerarhiji, korisnici u višku rada. Samo aktivan, jak pokret za samoupravljanje je ona snaga koja bitno utiče na njihovo opredeljenje, koja ih kao magnetna sila privlači na stranu proizvođača, a ne u savez monopolskih grupa. Otuda zamerke koje se svode uglavnom na to da su neki programski dokumenti preširoko definisali radničku klasu i da je tu koren problema — previđaju da pravo pitanje leži na drugoj strani. Koji su to društveni tokovi i njihovi izvori koji su doveli do toga da su se u iznenadnom naletu toliko produbile društvene razlike? Šta je to učinilo da su se pojedine društvene grupe počele odsecati od radnika, odsečnije razlikovati po svom načinu života, položaju u raspodeli, potrošnji, izvorima dohotka, psihologiji, vrednostima? Ili, drukčije formulisano: šta se to dešavalo, šta je iznova počelo osetno da pogoršava radnički život, da izdvaja i ponovo svodi radničku klasu isključivo na manuelno radništvo, sa sve napadnijim razlikama prema drugim grupama? Naš praktičan i teorijski odnos prema tom toku stvari dobija sada izuzetnu važnost.

Umesto razvoja, kretanja radničke klase ka asocijaciji suverenih proizvođača, prevazilaženja „proleterskog rezervata", ponovo počinje obnavljanje radničke klase kakvu poznajemo iz ranih faza industrijalizacije. I, umesto da se to shvati kao loš rezultat nazadujućih, devijantnih procesa koji nas pribijaju uza zid, to se prihvata kao političko i *teorijsko rešenje*. Naime, proklamuje se da taj sloj i jeste i treba da se shvati kao autentična radnička klasa, kao jedini nosilac istorijske perspektive. S druge strane, i istorijska brzopletost, fikcija koja postoji samo u glavi i koja ne vodi računa kuda procesi idu — fikcija da svi čine već gotovu, formiranu radničku klasu, da su svi interesi jednaki i da treba slobodno da se izražavaju — otvara put nadmoći povlašćenih društvenih grupa, obnavljanju klasnih povlastica.

To nisu akademske teme rezervisane za ljubitelje klasifikacija, već temeljno pitanje strategije našeg pokreta, naše veze sa zemljom. Kada se prevede na politički jezik, to je pitanje: ko je naša glavna snaga, oslonac, koliko je širok, ko su saveznici, ko su nosioci istorijske perspektive? Ako nastavimo sa prevođenjem na jezik svakodnevnog života, to su pitanja: čije potrebe, interese ispunjava naš ekonomski i politički sistem i da li je to dobro odmereno? Kome idu plodovi tehnološkog napretka i da li je to primereno odnosima u socijalizmu? Ko snosi teret stabilizacije, koga stimulišemo, a koga potiskujemo? Kakva je priroda i okvir socijalnih razlika, da li je razuman odnos između pojedinih delova klase, njenih organizatora, političkih predstavnika?

2. KLASA — VLAST — DIKTATURA PROLETARIJATA

Veliko polje zabluda, ali i dragocenog iskustva sabralo se i oko karaktera vlasti koju radnička klasa može da uspostavi.

I u teoriji i u životu pretrpelo je temeljnu kritiku *birokratsko shvatanje* diktature proletarijata koje se u stvarnosti svelo na vlast birokratije i podvlašćenost radnika. Iz toga se, međutim, rodila odbojnost prema diktaturi proletarijata uopšte i uobličila se jedna *liberalistička koncepcija* vlasti, odumiranja države, diktature proletarijata. Ona se izrazila naročito u shvatanju o nepristrasnosti, nemešanju države u odnose na slobodnom tržištu, slobodnoj (demokratskoj) igri svih interesa kao okviru u kome se tuče prema snazi. Naravno, to je bilo i moralo je biti u bolnom raskoraku sa novim tendencijama jačanja administriranja, države. Jer zbog velikih protivrečnosti u ekonomskom životu ona je morala da se meša na stotine načina u ekonomiju. Ali ne radi se samo o tome da su se izgubila merila tog mešanja, da je jaka ruka države ulazila tamo gde ne treba, a nije delovala tamo gde treba (kao efikasna administracija, nosilac zakonitosti). Stoga je izgledala čas kao prejaka i samovoljna, a čas kao preslaba vlast. Važnije je, međutim, i to je srž negativnog iskustva, da su to bile tendencije jačanja *neproleterske, neradničke države*. Na jednoj strani, vlast se udaljavala od potreba radnika koji su izvlačili deblji kraj u pogledu zarada, zaposlenosti, stanovanja, učešća u potrošnji. Tako se „slobodan ekonomski okvir“ pretvarao u *obruč* teškoća koji se stezao oko radnih ljudi, posebno gradskih radnika. Na drugoj strani, uobličavala se sprega osamostaljenih upravljačkih vrhova u industrijskim preduzećima, bankama, politici, koja je veliku moć odlučivanja koncentrisala u malo ruku bez kontrole, javnosti. Niz mera po svojoj socijalnoj sadržini nesumnjivo je išao u korist povlašćenih slojeva, uključujući i privatni sektor. Snažnim udarcima u krmu danas se taj kurs ispravlja.

Ali mi moramo izvući i teorijsku pouku, raspršiti zabludu da je diktatura proletarijata (društvena hegemonija radničke klase) jednaka sa državom i da ona odumire sa državom. Ta zabluda vodila je *slabljenju društveno organizovane nadmoći radničke klase* i jakoj koncentraciji moći u društvenim grupama izvan nje, osobito tehnokratskim. Istorijat

našeg zakonodavstva poslednjih pet godina pokazuje kako su se ispuštale iz ruku one poluge koje bi značile društveno organizovanu nadmoć radničke klase i kako se slobodno polje prepuštalo drugim grupama. Donošenje amandmana XV to naročito dobro pokazuje. Izgubila se iz vida dijalektika između odumiranja države i jačanja organizovane nadmoći klase, jačanja asocijacije proizvođača, njihovog udruživanja, ujedinjavanja, njihove kontrole nad procesima rada, raspodele, akumulacije.

Razume se, postoji i opasnost od idealizacije takozvanog *samoupravnog dogovaranja* ako bi se mislilo da se sve može rešiti isključivo tako što će se prepustiti dogovaranju. Iskustvo nas je naučilo da su protivrečnosti interesa još isuviše jake da bi mogla da se isključi upotreba društvene, državne prinude kao istorijskog sredstva koje radnička klasa uvek može upotrebiti da zaštiti svoje vitalne interese. Ali to je zahtev da se ona primenjuje u odnosu na one društvene grupe koje se suprotstavljaju formiranju proizvođačke asocijacije, radničke moći. A oštrica prisile upotrebljavala se samo prema socijalnim grupama koje su stajale na putu vlasti.

3. ZABLUDE O EKONOMIJI SOCIJALIZMA

Velike nedoumice i zablude teorijskog mišljenja splele su se i oko shvatanja o ekonomiji socijalizma. Prvo, to je zabluda *birokratskog socijalizma*, shvatanje da socijalizam uspostavlja potpuno novu društvenu organizaciju rada koja zamenjuje ekonomske zakonitosti. Teži slučaj te zablude je shvatanje o ukidanju robne proizvodnje i zakona vrednosti u socijalizmu. Suštinski konzervativan karakter tog rešenja ne leži samo u tome što ono rađa vlast birokratije. Ono krajnje ograničava razvoj proizvodnih snaga, vezuje ruke istorijskom napretku. Stvara se subjektivistički privid da je društvo testo koje se po volji može mesiti. Na drugoj strani, i kao reakcija na to, javila se i zabluda *„tržišnog socijalizma"* na kojoj smo takođe opekli prste. To je uverenje da se iz okova birokratskog socijalizma može probiti isključivo putem slobodnog delovanja tržišta. Dajte samo više novca, robe, tehnologije — i socijalizam će se razvijati stihijno, sam od sebe. Teorije o samoreprodukciji socijalizma pobio je sam život. To je takođe uverenje da socijalizam nasleđuje ekonomske zakonitosti robne proizvodnje, u suštini iste kao u građanskom svetu. Različite su samo društvene snage koje su nosioci tih procesa. Tržište robe, kapitala, radne snage je socijalističko samo po sebi jer se odvija među samoupravnim kolektivitetima, unutar udruženog rada — iako je udruženi rad tek u istorijskom formiranju, snaga za koju se treba izboriti.

Međutim, danas postaje očito da su ekonomske zakonitosti koje socijalizam nasleđuje objektivno utemeljene i da se ne mogu *ni odbaciti niti prosto preuzeti* onakve kakve su formirane u kapitalizmu, sa tim sadržajem. Ekonomske kategorije se same ne kotrljaju u korito socijalizma. Sve te kategorije: roba, novac, tržište kapitala, radne snage —

sav taj veliki aparat materijalnog života mora se podvrgnuti revolucionarnoj promeni, prevazilaženju *iznutra*, mora se propustiti kroz mlin revolucionarne prakse. Ilustracije radi da navedem: ne može se jednostavno preuzeti u celosti tržište kapitala jedino s tom razlikom što će se ono odvijati među preduzećima koja smo proglasili udruženim radom iako su ona to tek u formiranju. Razume se, elementi kapital-odnosa ne mogu se ni pokretom ruke ukinuti, već kontrolisati i prevladavati iznutra. Ili, za socijalističko usmeravanje robne proizvodnje nije dovoljna državna intervencija. Potrebne su i drukčije svrhe, merila same proizvodnje koja nisu svedena samo na profit ili državnu dobit, već su usmerena na napredak proizvođača, razvoj njihovih sposobnosti. Najzad, mi smo razorili centralizovanu administrativnu integraciju (upravljanje preko ministarstva), preprečili smo put tehnokratsko-kapitalističkoj gde veća ekonomska riba guta sitnu. Ali problem integracije, usmeravanja, ekonomske povezanosti našeg proizvodnog tkiva na novoj osnovi nismo rešili. I to je najdublji izvor ekonomskih poremećaja, neracionalnosti, velikog rasipanja društvenog bogatstva, njegove neracionalne upotrebe. To je izvor ekonomskog krvoliptanja. Neke grane industrijske proizvodnje, da navedem samo jednu ilustraciju, koriste ispod 30% svojih kapaciteta. Bez usmeravanja, integracije proizvođačkih asocijacija mi ne možemo sa uspehom savladati ni izazov tehničkog napretka.

Sve to vodi nas u samo srce problema. Glavno pitanje jeste brže, odlučnije formiranje socijalne snage koja je u stanju da vlada tržištem, da ga usmerava, da stalno izvlači onu žaoku kapital-odnosa koju robna proizvodnja neizbežno rađa, da je drži na uzdi, prevladava.

Takve promene, da bi zadobile puniji sadržaj, moguće su sada samo tako *što će radnička klasa, svet rada i znanja* ovladati celinom društvene reprodukcije. A to znači da samoupravljanje mora da izađe iz sadašnjih uskih, atomiziranih i izolovanih oblika, da izađe iz uskog fabričkog kruga i da preraste u *opštedruštvenu (globalnu) organizaciju.*

A to uključuje, pored ostalog, i to da samoupravljanje mora postepeno da formira i vlastitu organizaciju koja polazi od neposrednog udruživanja proizvođača i koja je dovedena do vrha. Ili će samoupravljanje postojati u celini društva ili ga neće biti kao vladajuće snage. Jedan moguć put je da objektivne celine društvenog rada formiraju svoja proizvođačka predstavništva kao širu vanskupštinsku bazu sistema. Ta predstavništva bi uticala na usmeravanje razvoja, svesno plansko usmeravanje i donošenje glavnih ekonomskih odluka. Prvo, vršila bi bitan uticaj na investicione funkcije — na osnovu zajedničkih razvojnih programa usmeravala bi se društvena sredstva ka najproizvodnijim tačkama. Drugo, imala bi funkciju sporazumevanja o merilima za raspodelu dohotka. Treće, imala bi uticaj u planiranju kretanja radne snage, obrazovanja, nužnih prekvalifikacija u ovom vremenu brzih promena kako ljudi ne bi delili sudbinu zastarelih mašina. To je i jedan od načina za usmeravanje tržišta. Jer zajednički interes ne može se izraziti ni kroz stihiju tržišta ni kroz osamostaljen birokratski aparat. On se ne može izraziti ni kroz desetine hiljada malih, izolovanih i međusobno bespoštedno konkurentskih preduzeća koja iz časa u čas upravo traže arbi-

tražu i svojim rukama grade i održavaju njenu moć. Samoupravljanje razvijeno u celovitu društvenu organizaciju ne ukida državu, političku vlast, ekonomske zakonitosti (robnu proizvodnju). Ali ono je faktor od bitnog uticaja koji usmerava tokove tržišta, brana je državnom voluntarizmu, usmerava sistem da služi potrebama proizvođača.

U podlozi ovog shvatanja nalazi se jedno dublje uverenje o izvesnim zakonitostima, pokretačkim snagama u socijalizmu. Svaka velika, autentična revolucija donela je novo, ispunila je mnoge nade. Ali društveni tok dolazio je do tačke kada dotadanji put više nije bio prohodan ako nije dobijao nov snažan impuls, pogonsku energiju. Dalji razvoj je „zamrznut" jer se socijalni sistem stvrdnuo, osamostalio od svoje ljudske, klasne baze i pretvarao u silu nad njom. U svojoj evoluciji društvo kao da pravi dva istorijska koraka. Prvo, pomoću jake političke vlasti i državne svojine — pomoću *političke vlasti* revolucionarne snage teže da ukinu robni svet građanskog društva i da konstruišu drukčiji. I zaista, jaka vlast ukida mnoge bitne crte klasnog društva, polaže temelje novom društvu. Ali, kada se socijalni sistem stvrdne, konzervira, pretvara u stvarnu ili potencijalnu birokratsku vladavinu, tada nastaje drugi deo istorijskog puta. Pomoću robne proizvodnje, tržišta, ekonomskih zakonitosti — *ekonomske komponente socijalnog sistema* — teži se da se razbije birokratska tvrđava. Smatra se da će se tim putem društvo izvući iz zagrljaja državnog, birokratskog socijalizma. Da li se kreće u krugu monopola moći? To nije slučaj ako obe komponente socijalnog sistema predstavljaju poluge koje postupno, ali stalno, uporno oslobađaju snage istorijskih promena, ako vode *jačanju „treće istorijske ličnosti", hegemoniji proizvođača, radničkog samoupravljanja, a ne vlasti kapitala, birokratije ili njenog nedisciplinovanog potomka — tehnokratije.* Obe komponente, podjednako neizbežne u određenim istorijskim okolnostima, moraju se „stavljati u pogon" u tu svrhu. Samoupravna organizacija postupno preuzima niz funkcija koje su manje ili više nužno bile vezane isključivo za državu ili su prepuštene neregulisanom tržištu, odnosno koje su postajale plen građanskog ekonomskog odnosa. Ono prevladava svoje istorijske konkurente, stavlja socijalni sistem u službu svojih interesa.

To što važi za celinu društva, društveni kosmos, važi i za svaku njegovu ćeliju. Ustavna reforma, nova organizacija preduzeća donosi nove odnose. Među osnovnim organizacijama udruženog rada, među ekonomskim ćelijama uspostavljaju se neposredniji ekonomski, robni odnosi. Roba ulazi u sve pore, pod kožu, svi se sa njom sreću oči u oči. Ali time se iz ekonomije rađa i nov pritisak: da se pomogne jednom, da se spase, da se obuzdaju apetiti drugog. Ako se robnoj proizvodnji kao partner ne javi jaka samoupravna organizacija — na bazi svesnog planskog usmeravanja, uzajamnosti, samoupravnih veza, radničkog karaktera odlučivanja (što je sve sastavni deo samoupravnog produkcionog odnosa), cena za nekontrolisanu robnu proizvodnju biće skupa. To će biti nov talas, nov uspon tehnokratske (birokratske) moći koja arbitrira, rešava, spasava. To je kritična tačka: ili će samoupravna organizacija biti podređena robnoj proizvodnji ili će se na tlu robne proizvodnje, ali isto-

vremeno i kontrole nad njom uzdizati zgrada razvijenih samoupravnih asocijacija. Bez robne proizvodnje, kao ni bez prevladavanja njenih stihijnih protivrečnosti nema razvijenog samoupravljanja.

4. RADNIČKI POKRET I NJEGOVE DUHOVNE SNAGE. — JEDINSTVO KRITIKE I STVARALAŠTVA

Teorijska sposobnost zavisi i od odnosa pokreta (klase) i njegovih duhovnih snaga. Dijagnozu loše strane odnosa partija — inteligencija, da krajnje uprošćeno to tako nazovem, nije teško dati. Međutim, od čega zavisi bolja strana odnosa? Pod kojim okolnostima inteligencija može postati uticajna snaga koja po vlastitoj potrebi, pozivu, razvija krila teorijskom radu. Neobično je važno da prozremo te uslove jer sa svakom društvenom snagom mogu se poigrati društveni tokovi i ograničavati joj samosvojnost, subjektivitet, mogućnost uticaja.

Možda najpre treba reći da dobro rešenje nije stvar samo odnosa između inteligencije i političkih foruma, iako je to izuzetno važna karika u tom spletu. Postoji zabluda o mogućnostima sređivanja tog odnosa nezavisno od toga šta se dešava sa glavnom socijalnom snagom, sa radničkom klasom, nezavisno od toga koliko je ona uticajan faktor. A upravo sve promene koje prate njen položaj imaju svoj ekvivalenat i na strani odnosa partija — inteligencija. No, pogledajmo to podrobnije.

Kada se revolucionarni tok zamrzne i preobrazi u birokratski monopol, tada nastaje i veliko raslojavanje u redovima inteligencije. Tada nastaje veliko cepanje duhovnog života, misli na dva krajnje suprotna pola koja su podjednako prepreka istinskoj spoznaji društva, tog složenog klupka života. Na jednoj strani, isparava revolucionarna, kritička sadržina marksističke teorije. Taj veliki instrument saznanja i promene sveta pretvara se u puko komentarisanje, opravdavanje svakog koraka dnevne politike. Umesto kritičkog razotkrivanja, vrši se idealizacija, ulepšavanje stvarnosti. Nauka postaje neka vrsta društvene kozmetike, zaštitni omotač koji skriva tvrđi deo realnosti, ono što je još klasno. Cvetaju shvatanja o socijalizmu kao beskonfliktnom organizmu, o već ostvarenom besklasnom društvu, o ukidanju svih crta najamnog rada, o socijalnim razlikama koje su pravične jer su rezultat samo raspodele prema radu; vrši se poistovećivanje normativnog i stvarnog, onoga što se želi i onoga što jeste. Protivrečna stvarnost svedena je samo na jednu njenu stranu, na njen *pozitivan pol*. Ovo ukrštanje saznanja i iluzija u funkciji je održavanja statusa quo. Društvena teorija pruža duhovna sredstva za usavršavanje postojeće mašinerije dominacije. Ona je deo tehnokratskog kompleksa, nauka o vladanju ljudima. Revolucija, njene pokretačke snage, stvaralaštvo masa se isključuju sa društvene pozornice, a tehnički eksperti prevode društvo iz jedne kombinacije u drugu. Marks je bio u dubokoj suprotnosti prema ovako shvaćenom mandatu društvene nauke. On je duhovnu moć upućivao na drugu socijalnu adresu, udruženim proizvođačima.

Kao reakcija na lenji marksizam i njegove slabosti krila je dobila *druga krajnost*. To je *suprotan pol apsolutizaciji pozitivnog*. Ona se izrazila kao jedna svetska, univerzalna ideologija. Njeno ključno teorijsko polazište je isključivanje dijalektike iz društvenog života, zahvatanje samo onoga što je negativno (otuđeno), opis isključivo negativnih strana rada, prakse, klase. Čak i sve ono što je istorijski nosilac novoga, ali što je još zapleteno sa starim klasnim bićem, ono što je još jednom nogom u njemu, ali koje se rve sa njim da bi ga nadvladalo — to se osporava jer je u njemu sadržan i deo klasnog bića. Osporavaju se društvene snage gde god su pritisnute klasnim, izložene njemu, jer nisu „čiste“. Socijalističke revolucije, socijalizam je sveden samo na birokratski poredak jer je na površinu izbacio i prljavštinu starog sveta, jer nije čist; ostao je samo u mislima vernih zastupnika. Radnička klasa se vidi samo kao oličenje najamnog bića, čvrsto integrisana u poredak, bez šanse za istinski revolucionaran preokret. Stoga joj je i potreban prosvećeni tutor umesto političkog. To vodi odricanju od borbe unutar pokreta, institucija klase i partije jer nisu čiste. Potreban je nov revolucionarni početak koji za polazište ima intelektualnu elitu, njen monopol na određivanje ciljeva i vrednosti. Od opravdane kritičke misli usmerene na naličja i nerešene vitalne probleme društva, na birokratizaciju, vrši se prelazak u drugu krajnost, do potpuno negatorskog stava. Javlja se *elitizam* koji se nudi za putovođu i koji je socijalni dvojnik, druga strana birokratskog monopola, njegov osoben način izražavanja u duhovnoj oblasti.

Inteligencija ima neobično važnu ulogu. Ona u jednom pokretu ne može biti na začelju. Ali tu ulogu može imati samo pod uslovom da znanje ne pretvara u monopol, oslonac za nov oblik privilegovanog položaja. Inače, nastaje neka vrsta negativnog izdanja značajne uloge inteligencije, reakcija jednog monopola na drugi. Kao što i nosioci funkcija vlasti mogu pokazati dva svoja lica: lice revolucionarnih predstavnika klase ili naličje birokrata-autokrata, tako i inteligencija može da vrši svoju funkciju kao organski deo radničkog pokreta ili, pak, teži zasnivanju svog monopola.

Iz sukoba monopola nastaje neizbežno loš ishod. Presušuje stvaralaštvo, imitacija proteruje originalnost, vlada teorijska apatija, povlačenje, neangažovanost, bezvoljan rad sa pola srca. Nastaju gladne godine teorije.

Partija ima veliku odgovornost da razume opasnosti na obe strane. Koliko god je opravdano suzbijanje duhovnog monopola, građanskih tendencija, toliko je značajno da se u odnosu na inteligenciju stvaraju uslovi da se najbolje duhovne snage vezuju za radnički pokret, partiju. Bez slobodne teorijske debate, sa monopolom nije moguć aktivan i uticajan pokret. Živa stvarnost, osvajanje novog društva stalno nameće teška pitanja na koja nema unapred gotovih odgovora. Kritičko istra-

živanje, slobodna rasprava u okviru socijalizma ne predstavlja luksuz, već životnu potrebu radničkog pokreta. Ne možemo zaključati mozgove.

Angažovanost teorije, njeno povezivanje sa praktičnim istorijskim ciljevima pokreta ne znači gubitak samostalnosti. Saznanje, da bi vršilo svoju funkciju, mora da ima vlastitu autonomiju, *samostalnost naučnog stvaralaštva*. Misao nije istinita zato što je korisna, već je korisna zato što je istinita.

Povezivanje sa praktičnim svrhama ne znači podređivanje dnevnom pragmatizmu, ne ostvaruje se tako što bi jedan vid prakse (političke, privredne) određivao drugom vidu prakse (naučne) način mišljenja i tumačenja. Naučno saznanje je *aktivan učesnik* pokreta koji stremi drukčijem stanju ljudskog života i nije podređeno takvoj arbitraži. Istraživači učestvuju ne samo u određivanju sredstava, već i u analizi opravdanosti ciljeva. Ne treba mnogo dokazivati kakvu bi uslugu radničkom pokretu činila na taj način angažovana nauka da je, recimo, pre izvesnog vremena samo tražila sredstva pomoću kojih je moguće uspostaviti *akcionarski kapital* kao način za rešavanje privrednih problema. Naučna misao nije slobodno lebdeća misao odvojena od bitnih istorijskih ciljeva klasnog pokreta, ali nije ni propaganda, samo obrazlaganje dnevne, tekuće politike.

Najzad, istinski težak problem koji nekada izgleda kao kvadratura kruga je kako da se postigne jedinstvo kritičkog uvida i stvaralačka sposobnost za rešavanje. Marksističko mišljenje ne može da bude samo kritika negativnog, već i mišljenje koje je sposobno da prozre protivrečnosti i pruži novu perspektivu, mogućnosti. Ono je *kritika i konstrukcija, afirmacija novoga*. Pomoću prodorne kritike želimo da nađemo bolje oblike života i da prevladamo obe krajnosti: opravdavanje svega postojećeg i destruktivni nihilizam. Ne pomaže nam ni priklanjanje pred svim što je dato niti samo bacanje prokletstva na stvarnost koja nije čista. Moramo zagristi u to klupko stvarnog života sa svim onim prljavim što još sadrži i lepšim što može da donese, postići bolje razumevanje složenosti sveta u kome živimo, njegovih grčeva i mogućih izlaza. A to znači i bolje razumevanje onih socijalnih snaga koje to mogu izvesti, iako sporim i kao olovo teškim istorijskim hodom.

Međutim, taj veliki problem marksizma — jedinstvo kritike i konstrukcije — problem koji nije mučio Marksa, *ne može se rešiti samo u duhovnoj sferi*. To nije samo stvar odnosa intelektualnih stvaralaca i političkih foruma, iako to nije nevažno, već je temeljno pitanje društvenog aranžmana.

Radnički pokret u revolucionarnom osvajanju vlasti, novog društva, nužno stvara svoje institucije, svoj *„sistem“* (državu, vlast, partiju, ekonomski poredak). Međutim, ako sistem okošta, ako se stvrdne i pretvara u spoljašnju silu i vlast nad klasom, tada će interesi upravljačke hijerarhije postajati merilo teorije, stavljati je u službu golog opravdavanja svake dnevne mere. Tada se, kao socijalni dvojnik birokratizmu, javlja i elitizam u duhovnoj sferi koji ima pretenziju na svoj monopol u određi-

vanju ciljeva i vrednosti. Srž problema je, dakle, u tome kako da radnička klasa bude starija od vlastitog „sistema", da može da bude kritička prema vlastitoj tvorevini. Bitno je da njen život stalno pulsira, da ima mogućnost inicijative, da nije bespomoćna prema vlastitom sistemu, da ga stavlja stalno u službu svojih istorijskih interesa, da ga koriguje. Tada je moguće da društvena, naučna misao bude u jednom dahu i kritička i konstruktivna, da pruža projekcije za ona rešenja koja leže u horizontu istorijskih ciljeva pokreta, u čijoj službi treba da su i nosioci sistema vlasti. Tada se može i biti na vlasti i biti marksist, očuvati izvorna marksistička misao koja je tada jedinstvo kritike i stvaralaštva.

Prvoslav Ralić

MOGUĆNOSTI I GRANICE IDEJNE SINTEZE

I

Imamo danas objektivnu mogućnost za preporod marksizma. Odlučno je pitanje: hoćemo li je iskoristiti. Mislim da ta mogućnost presudno zavisi od toga hoće li SKJ ići na ruku tom razvitku ili će u njemu trajati politička stanovišta koja se zadovoljavaju programsko-političkom deklaracijom o marksizmu kao vladajućoj ideologiji.

Vreme je, a i mogućnosti su tu, da brže pravimo razliku između vladajuće ideologije i konkretno-istorijske hegemonije ideologije. Nigde mi nemamo suviška marksizma. On nam je potreban svuda: od političkog i ekonomskog odlučivanja pa preko škola do sistema vrednosti u svakodnevnom životu ljudi. Nije situacija takva da je marksizam negde tu, pa ga treba samo unositi. Uz usvajanje postojećih tekovina marksističke misli, stoji još bitniji zadatak: stvaralački razvoj marksizma na osnovi naše revolucionarne prakse, njenih granica i protivrečnosti.

Nije naš osnovni problem, kao što to ume da misli elitistička inteligencija koja prema teoriji gaji svojinski odnos, a da to i ne primećuje, kako ostvariti teoretičara i političara u jednom licu.

„Danas niko ne može reći da li će se u našem pokretu ponovo vratiti vreme u kojem će politički vođ biti istovremeno i ličnost koja će dirigovati teorijom pokreta“ — rekao je u jednom intervjuu Đerđ Lukač. Lukač je, očigledno, s nostalgijom gledao na vreme kada je svoje znanje mogao da identifikuje sa funkcijom u revoluciji.

Savezu komunista danas, ako hoće preporod marksizma, nije potrebno, prvo, da bilo koja posebna ličnost posebno diriguje teorijom pokreta; drugo, nije potrebno da stvara „plaćene zakupce političkog razuma“, profesionalni ceh od ljudi koji se bave revolucionarnom teorijom, takozvane „ovlašćene teoretičare“; treće, nije potrebno da dopusti bilo kakvu posebnu misiju ili posebno organizovanje inteligencije ni u svojim ni van svojih redova, da odgovor na kastu „bezobzirnih kritičara svega postojećeg“ ne bude negovanje takozvane partijske inteligencije, već stvaranje šire osnove revolucionarne inteligencije unutar celine revolucionarnog pokreta i kao njegov sastavni deo.

Zahtev za razvojem marksizma, ne po sebi, već po realnim odnosima i vremenu kada se postavlja, nosi u sebi potrebu za razvojem spo-

sobnosti za produktivnu dijalektičku idejnu sintezu. To je i tema o kojoj hoću da kažem nekoliko reči.

Kao što „golo priznavanje marksizma još ne oslobađa od grešaka" (Lenjin) tako ni puko isticanje principa „bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta" ne govori ništa ni o stvarnom sadržaju te teorije ni o dosegu konkretno-istorijskog revolucionarnog pokreta. Ne postoji, naime, opšti model, „opšte iskustvo" po kome se problem odnosa revolucionarne teorije i revolucionarne prakse može rešavati. Taj problem se uvek drugojačije uobličava u skladu sa osobenošću konkretne revolucije, karakterom zajednice koja njom nastaje, sa političkim stanovištima koja u njoj postoje. Avangarda jugoslovenskog komunističkog pokreta sažima u svojoj revolucionarnoj teoriji sledeće iskustvo: uvek kada su jugoslovenski komunisti zastupali interese celokupnog radničkog pokreta u Jugoslaviji, kada su kroz borbu za postizanje najbližih ciljeva i interesa konkretnih delova radničke klase ujedno zastupali budućnost pokreta, tada je revolucija činila svoje ozbiljnije korake napred, i obrnuto, revolucija je jenjavala, stajala izvesno vreme u mestu, nekada činila i korake nazad uvek kada su parcijalni interesi delova klase zasenili celinu interesa, kada su se dnevni interesi do te mere posebno političkim, a ne revolucionarnim sredstvima činili objektivnim, jedino realnim da je budućnost pokreta svedena na „krajnji cilj", a ne na cilj koji se danas postepeno ostvaruje.

U ovom iskustvu Saveza komunista Jugoslavije, iskustvu da nema napredovanja revolucije bez zastupanja interesa celokupnog radničkog pokreta u Jugoslaviji i njegove budućnosti, sadržana je stalna potreba za razvojem idejno-političke sinteze, za kretanjem ideja od delova ka celini, od činilaca ka njihovom jedinstvu, od posebnih momenata opšteg ka jednosti opšteg.

Drugi momenat koji čini aktuelnom potrebu za idejnom sintezom jeste višenacionalni karakter naše zajednice. Dijalektika: delovi — celina, raznovrsnost — jedinstvo, nacionalne samostalnosti i njihovo zajedništvo na jedinstvenom produkcionom i društvenom odnosu, čitav splet razlika, ali i tokova njihovog ujednačavanja, razlika koje ne poništavaju, već afirmišu posebne celine u celinama koje nisu apstrakcije, već novi odnos posebnog — ta dijalektika traži od SKJ posebnu sposobnost za idejno-političku sintezu, za jasno viđenje kako suprotnosti mogu biti i kako bivaju identične, kako od objektivne partikularnosti, koja je nepobitna i očevidna, neprestano stvarati celinu.

Evo nekih, po mom mišljenju aktuelnih, pitanja našeg društveno-ekonomskog, političkog i idejnog života koja ilustruju potrebu stvaranja sintetičkih odgovora.

Da li je sadašnja ekonomska situacija šansa ili ograničenje idejno-političke ofanzive koju Savez komunista vodi na osnovi Pisma?

Kako na ovo pitanje odgovoriti? Političar će, normalno, reći da je i šansa i ograničenje: šansa jer će ta ofanziva dobiti svoj sadržaj samo ako se identifikuje s praktičnim akcijama na uklanjanju samih osnova regresivnih tokova u ekonomskom životu; ograničenje jer samoupravne ideje gube svoju stvaralačku snagu čim nemaju pokriće u razvojnim

tendencijama samoupravnih proizvodnih odnosa. Ali, time odgovor nije potpun, nedostaje sintetički odgovor kako te protivrečnosti praktično razrešavati, kako uzlazni tok ideja povezati sa silaznim tendencijama materijalnog života da bi došlo do oživljavanja privrednog razvoja i jednog celovitijeg zasnivanja idejno-političke ofanzive. Sintetičke odluke traže sjedinjene i organizovane subjekte i za njihovo donošenje i za ostvarivanje. Da li smo u dovoljnoj meri to obezbedili?

Očigledno je da bi Savez komunista bez razvijanja sposobnosti za stvaralačku idejnu sintezu ne samo stajao prilično nemoćan pred složenim zadacima razrešavanja materijalnih i idejnih protivrečnosti našeg društva, već bi ugrožavao i osnove sopstvenog jedinstva. Lako je, pak, istaći normu o potrebi idejne sinteze. Teže je istražiti prave puteve njenog ostvarivanja u ovoj našoj društveno-ekonomskoj i političkoj stvarnosti. Sposobnost, odnosno nesposobnost za idejnu sintezu nije samo stvar želje, već je ona i objektivno ukorenjena. Sem toga, nisu poznati ni slučajevi apsolutne, bezvremene sinteze niti sinteze koja nije vezana za određeno idejno-političko stanovište. Zato je i otvoreno pitanje: koja nam je to sinteza potrebna, koje stanovište je omogućava?

Evo nekoliko elemenata za mogući odgovor na ova pitanja. Različitost idejnih i vrednosnih stanovišta, kao i razlozi idejnih sukoba, izraz su: još uvek otvorene borbe oko svojinskog pitanja i odnosa u društvu; realnog stepena razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i njihovih protivrečnosti; protivrečnih sistema vrednosti koji uporedo postoje, prisutnosti društvene i moralne svesti različitih epoha i društveno-ekonomskih formacija; istorijsko-kulturnih osobenosti nacija i područja u društvu; protivrečnosti koje nastaju na liniji klasične nacionalne autonomnosti i novog sadržaja nacije koji nastaje organizovanjem radničke klase u hegemona nacije; još uvek istorijski uslovljene posebnosti političke moći, moći posredovanja u odnosu na asocijativnu moć slobodnog udruživanja; neophodnosti političkog udruživanja na različitim nivoima, sa različitim ciljevima i na osnovi različitih interesa.

Ova objektivna protivrečna stvarnost čini idejno-političku misao iznutra realno protivrečnom. Kako da ona, onda, teži idejnoj sintezi? Čime da savlada svoje protivrečnosti?

Dnevna idejno-politička svest, po mom uverenju, ne može po sebi biti osnova idejno-političke sinteze. Svi politički aspekti su samo delimični aspekti već po tome što je objektivno postojanje posebne političke moći samo svedočenje da radnička klasa, a time i čovek, nisu još saznali i organizovali svoje vlastite snage kao društvene snage. Posebnost političkih osmatračnica ne omogućava pregled celine. Ali, pošto se ovi vidovi posmatranja javljaju usred jednog istog toka istorijskog i društvenog procesa, pošto se njihova partikularnost međusobno susreće, bori i razrešava kroz održavanje ili razvoj jedne društvene celine — zadatak sinteze se uvek nanovo postavlja.

Bez stanovišta koje povezuje posebne centre političke moći (mi obično o njima govorimo pežorativno iako oni imaju i objektivan karakter) ovi centri idu na sintezu koja je obično zbirna, kvantitativna, koja se zasniva na neprincipijelnim kompromisima, koja je privremena, tak-

tička itd. Da bi se kretalo od delova ka celini predmeta, od posebnog interesa ka interesima celine, od interesa delova klase po nacionalnom i granskom okupljanju ka interesu celine i budućnosti pokreta, neophodno je imati stanovište koje u sebi sažima realitet posebnog i mogućnosti njegovog razvoja kroz nastajanje celine.

To stanovište jeste, po mom mišljenju, marksizam, ne kao unapred dat i završen pogled na svet, već kao teorija revolucionarne prakse. Smatram da su u pravu autori koji marksizam identifikuju sa revolucionarnom teorijom (to nije isto što i teorija revolucije; ona je samo deo marksizma) koja ne postoji po sebi, već je sastavni deo klasne svesti proletarijata, unutrašnji svesni konstituens njegove revolucionarne prakse. Samo tako shvaćen marksizam se da konstatovati istorijsko-empirijskim putem. Kriterij pomoću koga otkrivamo revolucionarnu praksu ujedno je i kriterij za idejno-političku sintezu. Ko je istorijski po društveno-ekonomskom položaju u poziciji da bude usmeren prema promeni, dinamici i celovitosti ako ne klasa kojoj nije učinjena nikakva posebna nepravda, već nepravda uopšte i koja ne traži svoje posebno, već opšte čovečansko pravo (Marks). Kriterij klasnosti, razvoja revolucionarne prakse bitna je osnova za idejno-političku sintezu.

II

Zahtev 21. sednice Predsedništva SKJ i Pisma za jasnom klasnom orijentacijom, za nepomirljivim stavom i odlučnom borbom u njenom ostvarivanju „primljen" je, zbog svoje snage i autoritativnosti, i od onih društvenih snaga kojima po stvarnom društveno-ekonomskom položaju i političkom interesu nije stalo do marksistički shvaćene suštine klasne orijentacije. Otuda i dolazi do pojave „unutrašnjeg" razaranja marksistički shvaćene klasne orijentacije. Pod velom radikalizma počinju da niču nemarksističke vizije o istorijskoj ulozi radničke klase.

„Teorija" lažnog radikalizma prisutna je preko metafizički shvaćene, obogotvorene radničke klase, koja bi se trebala naći u totalnoj konfrontaciji sa celinom društva, sa svim ostalim društvenim slojevima, nezavisno od njihovog položaja, uloge, odnosa u kojima se nalaze. Po toj istoj „teoriji", radnička klasa po sebi nosi gotov i razvijen koncept socijalizma, koji je pun pravde i bez lopova, i samo je treba „pustiti" i ona će brzo napraviti pravedno društvo. Ovaj elementarno neistorijski i antiradnički pristup radničkoj klasi nije takav zbog intelektualne greške. U suštini, to je oblik manipulacije radničkom klasom kako bi se stepenicama demagoških parola lakše pelo ka vlasti. Reč je zaista o desnom „radikalizmu", o tendencijama ka „čvrstoj ruci". Još je Lenjin primetio da oni koji žele da se dočepaju vlasti, da dospeju na „kormilo", masovno proizvode radikalističke parole o tome da samo treba imati odlučnu volju pa će već prekosutra „komunizam biti uveden".

Sektašenje kao vid manipulacije revolucionarnom ulogom radničke klase i oportunizam u ostvarivanju istorijski realne vodeće uloge radničke klase u društvu — dva su osnovna bočna napada na samoupravnu

suštinu klasne orijentacije u društvu. Zašto je sektašenje opasnost upravo za radničku, samoupravnu alternativu u društvu? Praviti i idealizovati kult od radničke klase je antiradnička pozicija. Interes radničke klase, onaj stvarni, istorijski i neposredni, jeste uništenje svih kultova, pa i svog, jeste realno moguće ukidanje sopstvenog položaja kao posebne, istorijski poslednje klase, ukidanje uslova opstanka klasnih suprotnosti uopšte. Istorija je temeljita i prolazi mnoge faze — kaže Marks — kada sahranjuje jedan stari oblik. Sektaštvo je iluzionistička doktrina o direktnom putu sahranjivanja stare istorije. Sektaš čini, uglavnom uvek deklarativno, onaj „korak dalje“ koji bi hteo da preskoči okolnosti, faze sahranjivanja starog društva. On time, u stvari, umanjuje revolucionarnu moć klase. Umesto da radničku klasu shvati konkretno-istorijski, zajedno sa njenim revolucionarnim tekovinama, sa njenom ekonomskom organizovanošću u udruženom radu, sa političkom organizovanošću u Savezu komunista, sa njenom organizovanošću u državu — sektaš je uzima u ogoljenom vidu, umrtvljava u jednom trenutku i pravi parole koje demobilišu borbu radničke klase i njenog Saveza komunista za novi, samoupravni produkcioni odnos.

Nasuprot lažnom radikalizmu stoji oportunizam, kapitulantstvo prema doslednom ostvarivanju jasne klasne orijentacije. Oportunizam u Savezu komunista sastojao se u tome što se nisu rešavali i oni zadaci koji se mogu rešiti, što se nisu koristili postojeći materijalni uslovi za brži i efikasniji razvoj samoupravljanja, što se nisu ostvarivale odluke Saveza komunista. Otklanjanjem oportunističkog jezgra u Savezu komunista stvoreni su uslovi za idejno-političku ofanzivu u ostvarivanju klasne orijentacije. Ali, inercija oportunizma nije savladana, sve njegove pore nisu zatvorene. Pojavio se „novi“ oportunizam posle Pisma. Njegov osnovni stav je kritika idejno-političke mobilnosti SKJ, obezvređivanje idejne borbe stavovima o navodnom oživljavanju staljinizma, odbijanje idejnog razgolićavanja u ime apstraktnog, antiklasnog demokratizma.

Za moto svoje knjige *Šta da se radi* Lenjin uzima sledeću misao Lasala iz njegovog pisma Marksu: „Partijska borba daje partiji snagu i vitalnost; najveći dokaz slabosti partije jeste njena rasplinutost i zatupljivanje oštro markiranih granica; partija se jača time što sebe čisti.“ Novi oportunisti radikalizmu na osnovi Programa SKJ i Pisma upravo propovedaju „rasplinutost i zatupljivanje oštro markiranih granica“. Upravo nekadašnji „bezobzirni kritičari“ ispoljavaju strah od kritike koja dolazi sa samoupravnih klasnih pozicija.

Lenjinovo je, a i naše revolucionarno iskustvo da su svestrana idejna i politička razgolićavanja neophodan i osnovni uslov odgajanja revolucionarne aktivnosti masa. Stanovište tog razgolićavanja jeste brži samoupravni razvoj društva, dosledno ostvarivanje zadataka iz Pisma, borba za društveno-ekonomsku i političku pobedu suštine novog ustava. Kritika ovakvog stanovišta kao tobože radikalističkog u svojoj osnovi je napuštanje pozicije Saveza komunista. Partija će se zaista dalje jačati ako se brže čisti od ovih oportunista.

III

Na kojim područjima u našem društvu se urgentno javlja potreba idejne sinteze? Nabrojaćemo neka ne pretendujući ni na formalno-logički red ni na hijerarhiju po važnosti.

Najpre jedna napomena radi boljeg razumevanja. Sintetička misao nije tu da uvek poništava razlike. Neke razlike su objektivne, ne po ideološkoj potrebi da se kao takve uvaže, već po svojoj istorijsko-empirijskoj stvarnosti. Idejno-politička sinteza nam je često potrebna da shvatimo objektivnosti tih razlika, njihov vrednosni dignitet i da ih kao takve uključimo u celinu pokreta i njegovu budućnost.

Još uvek nema sintetičke odredbe pojma radničke klase. Nije to slučajno: kvalitativne promene u proizvodnim odnosima, u karakteru proizvodnih snaga, u klasnoj slojevitosti — upravo su u toku. Čini se da ćemo ući u period mnogih idejnih sukoba koji će privremeno odložiti brži ekonomski i idejno-politički razvoj ako do takve sinteze ne dođe.

Takođe nema razvijene ni celovite teorijske misli o odnosu kompartije i revolucionarne inteligencije. Otuda se i događa da se delovi inteligencije sami, van kriterija revolucionarne prakse, promovišu za revolucionarnu, autentičnu marksističku, radikalno-kritičku. Nema ugodnije pozicije i smišljenije teorijske i istorijske lenjosti nego kritikovati bez stanovišta, odnosno kritiku pretvoriti u stanovište. Sve se, dakle, može tom kritikom izuzev što se ne može pomoću nje napraviti ni najmanji revolucionarni korak. To je, dakle, ono radikalno koje nije više od postojećeg, koje je ispod njegovog nivoa. Sve se nekako sažima u novoj paroli: maksimalni program kao taktika, restauracija kao cilj.

Treće: traje ne malo rasipanje proizvodnih snaga društva, njegovih revolucionarnih mogućnosti u razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa, pored ostalog, i zato što se još nije pronašla razvijena sintetička idejno-politička i naučna misao o odnosu naučno-tehnološke revolucije i klasne orijentacije na samoupravljanje; o odnosu samoupravljanja i otpora na koje ono nailazi i rastu ekonomskog bogatstva; o odnosu robne proizvodnje i planiranja u samoupravnom društvu.

Nedostatak sintetičke misli o pravim konkretno-istorijskim svrhama idejne borbe, kao vida klasne borbe, vodi neorganizovanosti na ovom planu. Tako je dolazilo do neprihvatljivih polarnih odredbi. S jedne strane, idejna borba se redukovala na administrativno discipliniranje. S druge strane, potcenjivana je potreba svakodnevne idejne borbe tvrdnjom da će sam tok društvenog razvoja „razmestiti ideje na svoja mesta". Rešenje sigurno nije ni jedno ni drugo: nije tačno da nema trećega.

SKJ mora organizovati idejnu borbu tako da istovremeno ima i program i organizaciju: za otklanjanje materijalnih korena nesocijalističkih ideja, za otklanjanje vrednosne inercije starih ideja, za stvaranje novog, marksističkog sistema vrednosti, za svakodnevna idejna razgolićavanja nesamoupravnih ideja. Pri svemu tome ima mesta i taktici da se idejna borba vodi tako kako se ne bi iz nje izvodile situacije i onaj odnos snaga koji sprečavaju bržu idejno-političku potvrdu jasne klasne orijentacije.

IV

Objektivna mogućnost za preporod marksizma ujedno je i mogućnost za brži razvoj društvenih nauka kod nas. Ali, ne postoji nikakvo „opšte“ iskustvo koje u sebi nosi odgovore na pitanje kakva nam je društvena nauka potrebna. Ti odgovori se uvek moraju tražiti u neposrednoj sprezi odnosa teorije i potreba konkretnog društva za teorijom. Samoupravno društvo traži samoupravnu teoriju. Šta to praktično znači?

Društvene nauke, uz stalno kritičko ispitivanje i razvoj svojih teorijsko-metodskih osnova, morale bi pružati odgovore o putevima i sredstvima razvoja samoupravnog društva, o načinu savlađivanja društvenih protivrečnosti, o pretpostavkama konkretne revolucionarne borbe.

Naše društvo nije imuno od svođenja društvenih nauka na ideologiju onih političkih snaga ili tendencija koje se protive samoupravnom društvu. Čim se duhovna delatnost sroza na politikantsku akciju, odmah nosi i mogućnost da postane sredstvo veoma različitih političkih orijentacija čiji je zajednički imenilac antisamoupravna orijentacija. Navešćemo ovde nekoliko idejno-političkih tendencija koje se pokrivaju imenom nauke: nauka kao servis dnevno-političkih odluka; nauka kao racionalizacija rešenja koja predlažu one političke snage koje se bore za vlast; nauka kao apologija državotvornog socijalizma (klasična dogmatska nauka, staljinistička nauka); nauka kao „radikalna kritika svega postojećeg“, uključujući i postojeće revolucionarne snage, čiji je (neistorijski) radikalizam samo taktički paravan za sasvim određene političke tendencije građanske ili etatističke restauracije (u osnovi nauka novog dogmatizma i anarhizma). Uz neophodnost stalne idejne borbe protiv svih navedenih vidova političkih zloupotreba nauke, SKJ ima još jedan posebno značajan zadatak: stvaranje svih idejno-političkih pretpostavki za pozitivno zasnivanje, odnosno stvaralački razvoj društvenih nauka. Šta je suština ovog zahteva u našim uslovima?

SKJ ne može biti nepristrastan, već, naprotiv, revolucionarno pristrastan prema razvoju društvenih nauka. To nije zamenjivanje subjekta, već ostvarivanje svoje uloge. Razvoj marksističkih društvenih nauka vid je konkretnog potvrđivanja avangardnosti SKJ. Kao što SKJ ne može da ostane na stavu da „bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta“ isto tako ne može ostati na golom principu da je razvoj teorije revolucije unutrašnji dinamični moment same revolucije.

Bitan nedostatak dosadašnjeg odnosa SKJ prema teoriji jeste autoritet uverenja da se revolucionarna znanja po sebi stiču iz političkog angažmana na usavršavanju postojećeg samoupravnog društva. Zbog praktično-političkih teškoća vođenja ovog društva, kao i zbog snažne inercije klasično shvaćene društvene nauke (stanovište kritike umesto kritike sa revolucionarnog stanovišta; društvene nauke shvaćene kao institucija, sektor, discipline, struka — bez odnosa sa živim socijalnim

nosiocem društvenog progresa), izostala je razvijenija i bolje organizovana akcija Saveza komunista na razvoju takve revolucionarne teorije koja nije posredovana političkim autoritetom ili institucionalizovanom naukom, već je neposredan izraz (teorijski osmišljen) revolucionarnog subjekta društva, njegove revolucionarne prakse sa svim protivrečnostima. Marksizam se, naime, kod nas nedovoljno razvijao kao teorijsko-delatna svest osnovnog socijalnog nosioca društva, kao traženje revolucionarnih situacija, kao pronalaženje puteva i sredstava za onu meru istorijske radikalnosti koja je saglasna realnim mogućnostima ovog društva. Zbog te činjenice mi smo došli u situaciju da kod nas ima više impliciranog marksizma u onim društvenim odlukama i rešenjima (amandmani, na primer) koji pomiču revolucionarni razvoj društva nego što imamo prethodnih marksističkih rešenja koja olakšavaju borbu progresivnih snaga društva za nove revolucionarne promene. Zato, po mom mišljenju, kod nas traje izvesno rasipanje revolucionarne energije: do revolucionarnih rešenja se dolazi pretežno preko teške političke borbe iako je moguće i potrebno da autoritet razvijene marksističke teorije već prethodno dobije značajnije bitke sa konzervativnom svešću.

Revolucionarni razvoj društva će ubuduće mnogo više nego do sada zavisiti od razvoja revolucionarne teorije, odnosno od marksističkog osmišljavanja mogućnosti za brži razvoj samoupravljanja. Zato SKJ razvoj revolucionarne teorije mora identifikovati ne sa učešćem u svim dnevno-političkim bitkama, već sa učešćem u onim borbama koje proširuju područje revolucionarne prakse u društvu. Izvor revolucionarne teorije nije ni u dnevno-političkim sastancima, ni u aparatima, ni u kabinetima ni u glavama pretplaćenim na teorijski rad. Njen je izvor u konkretno-istorijskoj revolucionarnoj praksi razvoja samoupravljanja. Do „bolje" teorije se ne dolazi licitacijom, već razumevanjem realnih pretpostavki revolucionarnog razvoja.

Socijalna revolucija, na samoupravnoj osnovi, nema uvek vremena da čeka povoljan odnos političkih snaga da bi bila nastavljena. Ovo „nema vremena" se, u stvari, odnosi na one odnose političkih snaga koji, naglašeno osamostaljeni, nisu izraz odnosa društvenih snaga, već deluju sa izvesnom „samosvrhom" koja, istina, ne apstrahuje od realnosti društvenih odnosa u celini, ali beži, napušta neposredna izvorišta revolucionarne prakse. Ako se sa realnim uslovima razvoja samoupravnih odnosa postupa više na način kako da se oni politički formulišu, kako da se pronađe politička mera (kompromis) njihove objektivnosti, a manje se traži i organizuje postojeća revolucionarna energija na razvoju samoupravnih odnosa — onda je to svedočenje da su se u okviru političke sfere ugodno razmestile snage kojima do orijentacije na samoupravno društvo nije mnogo stalo. To su stvarne ili nadolazeće snage restauracije klasnih odnosa.

Društvene protivrečnosti umeju, dakle, da nadiđu postojeći odnos političkih snaga sa njihovim formalnim imenom i programom i da izvedu na scenu političke snage koje će svoj program restauracije konkretno da isture. Revolucionarna teorija je u takvoj situaciji osuđena na formalan priziv, ali ne i na razvoj.

Osnovno je i ujedno odlučno pitanje: hoće li uz marksizam stajati pridev „stvaralački“ po spekulativnoj elitističkoj narcisoidnosti ili će stvaralačka marksistička teorija zaslužiti dignitet svog prideva po pronađenom spoju sa stvaralačkom, odnosno revolucionarnom praksom kao svojim izvorištem i kriterijem svoje istinitosti.

Prilozi

Đorđe Popović

TEHNOKRATIJA I SAVREMENI KLASNI ODNOSI

U okviru ovih teza pokušaćemo da ukažemo na neke aspekte savremenog klasnog položaja tehnokratije i na oblike tehnobirokratske dominacije u samoupravnim odnosima.

1. Prvobitne tehnokratske teorije u velikoj meri su različite od onoga što danas podrazumevamo pod tehnokratijom. Od utopijske želje za racionalnim organizovanjem društva tehnokratija je postala realan društveni odnos u kome je „racionalnost“ izgubila svoj prvobitni značaj, a njeno značenje se izmenilo. Razvoj mašina i stvaranje tehničke inteligencije u industrijskom društvu omogućili su razvoj i emancipaciju tehnokratske ideologije kao „racionalne“ svesti koja se predstavlja kao „vanklasna“.

Na toj osnovi počivaju dve osnovne sugestije tehnokratske misli. Prvo, da se društveni problemi mogu „racionalno“, tehničkim i ekonomskim metodima, rešiti i da se time može izbeći nesavršenstvo ljudskog uma i iracionalnost ukupnog društvenog ponašanja. „Tehnika“ se pojavljuje kao stvaralac istorije; u tehnokratskoj ideologiji ona je „subjekt“, a ne društvene klase. Drugo, tehnokratska ideologija teži za „prevazilaženjem“ Marksove klasne teorije i pretenduje na „vanklasni“ karakter. Time mimoilazi i prenebregava problem klasnih sukoba i klasne borbe u savremenom društvu. Međutim, na toj osnovi se tehnokratske teorije iskazuju istovremeno i kao konzervativne teorije.

2. Prve tehnokratske teorije, direktno ili implicite, karakteriše i svojevrstan intelektualni elitizam. Jedan od uzroka je pojava tehničke inteligencije u vezi sa razvojem nauke i mašina u industrijskom društvu. Zatim, „ekskluzivan“ položaj inteligencije u društvenom životu i „impersonalnost“ razvijenog kapitalizma, u kome je ličnost individualnog kapitaliste počela sve više da se „gubi“, a obavljanje upravnih, organizacionih i drugih poslova preuzimaju „tehničari“, doprineli su razvijanju elitizma tehnokratskih teorija.

Međutim, niz materijalnih i društvenih pretpostavki tog elitizma iščezava u drugoj polovini XX veka. Pre svega, dolazi do izuzetnog širenja tehničke inteligencije u kvantitativnom smislu i do povećanja inteligencije u celini, te je ta činjenica, između ostalih, mnogo uticala na devalviranje intelektualnog elitizma. Činjenica da se dominacija i

eksploatacija kao oblici klasnog odnosa javljaju u sve oštrijem obliku i među intelektualnim radnicima u savremenom društvu govori samo o tome da su se pojavili novi oblici klasnih odnosa, ali ne i o tome da je neka druga elita ili klasa zamenila u građanskom društvu vladajuću kapitalističku klasu.

3. Koji su momenti uslovili razvoj tehnobirokratskih odnosa?

Prvo, suočeni smo sa naglim razvojem tehničke inteligencije i inteligencije uopšte. Dalje, usavršavanje sistema obrazovanja, razvoj visokoškolskih institucija i automatizacija u proizvodnji uslovili su angažovanje kvalifikovanih i visokostručnih kadrova.

U sklopu ovih momenata posebno mesto zauzima činjenica da tehnobirokratski odnosi služe očuvanju klasnih odnosa u društvu i da u kapitalističkom društvu omogućavaju uvođenje modernih metoda sticanja profita.

4. Može li tehnobirokratska dominacija da zameni klasno društvo i klasne odnose?

Francuski teoretičar Alen Turen smatra da su osnovni društveni odnosi — odnosi „programiranja", a ne odnosi eksploatacije i dominacije. Po njemu, osnovni oblik dominacije je „tehnobirokratija" za razliku od kapitalističke dominacije koja karakteriše građansko društvo XIX i prve polovine XX veka. Međutim, za nas je takvo stanovište neprihvatljivo. Čini se da je ovde izvršena zamena uzroka i posledica. Naime, činjenica da se promenila kvalifikaciona struktura savremenog društva ne znači da se promenio osnovni proizvodni odnos kao osnov na kome počivaju klasni sukobi. Izmenjena kvalifikaciona struktura ukupnog radnika može da dovede do novih oblika dominacije, ali nikako ne može, po sebi, spontano da zameni postojeće klasne odnose. Evolucionistički pristup je sa marksističkog stanovišta neprihvatljiv u savremenim istorijskim i klasnim uslovima, što, razume se, ne znači da se i evolutivnim putem ne vrše značajne revolucionarne promene.

Marksistička teorija, posebno u Jugoslaviji, priznajući postojanje tehnokratskih odnosa, odriče im karakter osnovnih odnosa u savremenom društvu i utvrđuje da se radi o pojavnom obliku klasnih odnosa. Oni se ispoljavaju kroz tehnokratsku dominaciju u čitavom nizu sektora društvenog života, ali ne odražavaju ukupnost klasne, odnosno birokratske otuđenosti u savremenom društvu.

Međutim, nisu svi marksisti jedinstveni u ovom pitanju. Kod izvesnih teoretičara susrećemo se, na primer, sa isticanjem sve većeg značaja i uloge nauke i znanja u savremenom društvu, ali je, s druge strane, prisutan i nekritički, gotovo apologetski stav prema birokratskim odnosima, što objektivno omogućava afirmaciju tehnobirokratskih odnosa. Isto tako, simptomatično je da se tehnokratija u dogmatski inspirisanoj literaturi gotovo uopšte ne pominje. Na takvim ili sličnim pozicijama nalaze se i oni teoretičari koji zastupaju koncept „manuelne" radničke klase i po kojima je inteligencija nešto što je izdvojeno od radničke klase u suštinskom smislu i predstavlja ostatak buržoaskog društva. Polazeći sa takve pozicije, oni teže da svaku kritiku tehnokratije okrenu pre svega protiv inteligencije.

5. Jasno je da je savremena tehnobirokratska dominacija kao oblik klasnih odnosa takođe dominacija nad svim slojevima proizvođača, odnosno radničke klase, te prema tome i nad intelektualnim radnicima. Činjenica da se jedan deo intelektualnih radnika nalazi u sferi upravljanja ne menja suštinu odnosa u kojima su intelektualni radnici u uslovima tehnokratske dominacije eksploatisani i potisnuti na periferiju društvenih zbivanja, otuđeni kao i pripadnici drugih delova savremene radničke klase. Intelektualni radnici su danas višestruko ugroženi u uslovima tehnobirokratske dominacije. Kao što su manuelni radnici nekada, u doba liberalnog kapitalizma, bili fizički ugroženi sa ograničenim mogućnostima raspolaganja uslovima života i rada, posebno u materijalnom pogledu, tako su i delovi savremene inteligencije ograničeni u uslovima svoje duhovne, intelektualne egzistencije kao pretpostavke za normalno i slobodno obavljanje intelektualnog rada i stvaralaštva. Kada je u pitanju inteligencija, odnosno intelektualni rad, tehnobirokratski odnosi se ispoljavaju prvenstveno kroz otuđenje i ograničenje delatnosti ljudskog duha, kroz njegovo usmeravanje i dirigovanje ne u skladu sa autentičnim ljudskim potrebama, već u cilju ostvarenja klasne građanske, odnosno birokratske vladavine.

6. Proizvodno-ekonomski aspekt klasnog položaja inteligencije ogleda se u sledećem: Pjer Navil upozorava da je Marks istakao potrebu kritičkog pristupa društvenom karakteru nadzorničke najamnine u procesu rada. Po Marksu, ta najamnina bitno menja klasni status određenih društvenih grupacija, prvenstveno intelektualnih radnika. Naime, deo inteligencije prima nadzorničku najamninu i time je objektivno suprotstavljen radničkoj klasi. Međutim, ne smemo izgubiti iz vida da se radi samo o jednom delu intelektualnih radnika. Zaboravljajući to ograničenje, niz socijaldemokratskih pisaca je kritikovao inteligenciju kao grupu vezanu za buržoaziju ili čak i „prodanu" buržoaziji. Međutim, kroz suočavanje sa činjenicom da u savremenom društvu inteligencija više ne obavlja samo „nadzorničke" poslove, već obavlja čitav niz proizvodnih funkcija, situacija se menja. Delovi inteligencije koji obavljaju upravne, nadzorničke funkcije u velikim korporacijama nalaze se danas praktično u istom položaju u kome su se krajem XIX veka nalazili pripadnici takozvane „radničke aristokratije" i većeg dela „građanske inteligencije".

Prema tome, materijalni i društveno-ekonomski položaj tehničke i druge inteligencije koja obavlja upravne, organizacione, nadzorničke poslove ne mora da bude automatski i odraz tehnobirokratskih odnosa. Tek u određenim uslovima, kada društveno-ekonomski položaj prestaje da bude determinisan funkcijom rada i stvaralaštva, društveni karakter birokratski određenog materijalnog položaja tehničke inteligencije omogućava njenu transformaciju u nosioca tehnobirokratskih tendencija.

7. U dosadašnjem izlaganju upotrebljavan je po pravilu termin „tehnobirokratija". Radi se o svojevrsnoj sprezi birokratije i tehnokratije. Želeli bismo da ukažemo na neke karakteristike odnosa između birokratije i tehnokratije koje su omogućile stvaranje te sprege. Ako pođemo od birokratije i tehnokratije u apstraktnom, „čistom" obliku,

ustanovićemo da postoji čitav niz zajedničkih, klasnih interesa. Međutim, nesumnjivo je i to da tehnokratija i birokratija čuvaju svoju „posebnost". Uzete po sebi, u svom pojavnom obliku, istorijski, one pripadaju različitim epohama građanskog društva. Birokratija istorijski nastaje mnogo ranije od tehnokratije. Tehnokratija praktično stupa na istorijsku scenu tek u drugoj polovini XX veka. Međutim, analize savremenih društvenih odnosa ukazuju da su društvene, istorijske i klasne veze između tehnokratije i birokratije takve da ih je veoma teško razdvojiti kada je u pitanju čitav niz oblasti, posebno privreda i politika.

Izvorno uporište klasične teehnokratije — proizvodno preduzeće i „kolevka" tradicionalne birokratije — državni aparat postaju u uslovima moderne države, koja prodire svojim aparatom u sve pore ekonomskog života, osnov na kome dolazi do spajanja tehnokratskih i birokratskih snaga. Područja delovanja tehnokratije i birokratije su sve manje izolovana i stvara se prostor u kome tehnobirokratska simbioza nastupa kao novi faktor i oblik klasne dominacije.

8. Forme tehnobirokratske dominacije su veoma složene. Polazeći od toga da je funkcija tehnobirokratije očuvanje klasnih odnosa, za nas je značajan odnos tehnobirokratije prema samoupravljanju. Sve jači pritisak radničke klase u savremenom društvu za odlučivanje u procesu rada i u ukupnoj politici primorao je kapitalističku klasu na ustupke. U tehnobirokratskoj ideologiji stvoreni su pogodni oblici kroz koje se ostvaruju ti ustupci, ali uz suštinsko očuvanje osnovnih društveno-ekonomskih, klasnih odnosa. Naime, tehnobirokratija je u savremenom građanskom društvu često jedan od protagonista politike uvođenja različitih oblika participacije. Ustupci se čine do one mere do koje se ne povređuju bitna prava vladajuće klase i ne narušavaju njeni interesi. Štaviše, ne radi se samo o povlačenju; kroz participaciju se pokušava povećati produktivnost rada, ali u suštini, sa društvenog, klasno-istorijskog stanovišta, ništa se ne menja.

9. Samoupravljanje je u svojoj suštini protivno bilo kom obliku tehnokratske dominacije. Ono pretpostavlja oslobođenje svih ljudskih potencijala, oslobođenje ljudske ličnosti. U političkom smislu ono znači neposredan uticaj radničke klase, uticaj udruženog rada u svim domenima političkog odlučivanja, te se i u tom pogledu suprotstavlja tehnobirokratskim oblicima otuđenja ljudskih, društvenih, istorijskih i klasnih prava radnika.

10. Jedan od izraza tehnobirokratskih odnosa u sferi politike je i monopol gotovo nad svim vrstama informacija. Tehnobirokratija poseduje kontrolu nad izvorima informacija i nad sredstvima njihovog prenošenja. Monopol se odnosi na sve domene života i ispoljava se kroz selekciju i sistematsko proturanje određene vrste informacija u javnost, onih informacija koje u tom trenutku pogoduju interesima tehnobirokratije Monopol nad informacijama je jedan od osnovnih faktora gotovo neshvatljive moći tehnobirokratije u savremenom društvu, posebno u zemljama sa razvijenim komunikacijama i informacionim sistemima.

Posedovanje informacija i manipulisanje njima pojavljuje se i kao pretpostavka političkog odlučivanja. Savremene političke odluke zahte-

vaju izuzetno širok kompleks informacija, vrlo preciznih i složenih. Njihovo posedovanje omogućava saznanje o postojećem stanju, s jedne, i mogućnost izbora odgovarajućih ciljeva, s druge strane. Zahvaljujući monopolu, tehnobirokratija vrši svoju selekciju ciljeva. S druge strane, u najširim slojevima društva, i pored prisustva čitavog niza „informacija", dolazi do izrazite dezinformisanosti usled obilja parcijalnih informacija, stavljenih na isti nivo, nepovezanih, koje stvaraju prividan utisak o informisanosti, a faktički onemogućavaju da se sagleda celina društvenih procesa, da se čovek orijentiše i da izvrši sopstvenu selekciju ciljeva u skladu sa svojim potrebama. Sa tog stanovišta, uprkos sve većem „obilju" informacija, čovek u savremenom društvu je sve nemoćniji u pogledu donošenja odluka adekvatnih njegovim interesima.

U našem samoupravnom društvu jedina moguća alternativa toj logici i stanju jeste borba samoupravnih snaga i Saveza komunista za što bolju informisanost radničke klase i svih radnih ljudi o onome što se zbiva jer je to jedini mogući način da se razbije monopol nad informacijama.

11. Niz kritika tehnokratske dominacije, ne retko, okreće se i protiv tehničkog progresa. Potrebno je da se raščiste neki osnovni elementi tih kritika nezavisno od toga da li one dolaze s leva ili s desna. U meri u kojoj se unutar tehnobirokratskih odnosa ubrzano razvijaju nauka i tehnologija, raste i potreba da se izdvoji ono racionalno istorijsko jezgro koje pripada ovoj epohi i ovom stepenu razvoja, jezgro na kome demokratske samoupravne snage mogu dalje da grade svoju budućnost. Polazimo od toga da je samoupravna alternativa moguća i realna u svim domenima života. Međutim, s obzirom na činjenicu da je samoupravno društvo tehnološki nerazvijenije od mnogih građanskih društava, osvajanje novih procesa u proizvodnji, razvoj modernog samoupravnog tržišta i drugih odnosa postavlja pred samoupravno socijalističko društvo čitav niz pitanja sa kojima se do sada nismo sukobljavali i koja traže hitne odgovore, ali ne kao surogate građanske misli, već kao autentična samoupravna socijalistička rešenja.

Brana Marković

MULTINACIONALNE KORPORACIJE, RADNIČKA KLASA I SINDIKATI

1. Postoje tri veoma značajne pojave u savremenom svetu koje već sada, a još više u bliskoj budućnosti, mogu da dovedu do krupnog preobražaja političke, društvene i ekonomske slike sveta. Naučno-tehnološka revolucija, internacionalizacija i koncentracija kapitala i međunarodni ekonomski integracioni procesi donose takve preobražaje u svim sferama ljudskog života koji daleko prevazilaze granice svih dosadašnjih proboja civilizacije. Međusobno tesno povezane, ove tri pojave imaju neke opšte karakteristike i zajednički utiču na tokove sadašnjeg i budućeg razvoja u svetu, ali svaka za sebe daje i svoj pečat novim procesima.

Naučno-tehnološka revolucija, multinacionalne korporacije i međunarodna ekonomska integraciona kretanja samom svojom suštinom najneposrednije tangiraju takvu vrstu organizacije kao što je sindikat, čiji je osnovni raison d'être zaštita interesa ljudi u radnom odnosu, radničke klase pre svega. Unoseći duboke promene u strukturu i funkcionisanje proizvodnih snaga, sve tri ove pojave donose i krupne promene koje se odražavaju na status radničke klase i zaposlenih i u proizvodnji i u društvu. Kao organizacija koja je najneposrednije u kontaktu sa radnim, materijalnim i društvenim položajem radničke klase, sindikat ne može izbeći suočavanje sa mogućim negativnim posledicama koje, pored pozitivnih efekata, ti novi procesi mogu imati na taj položaj.

Pod uticajem ovih pojava dolazi do značajnih promena u statusu čoveka u procesu proizvodnje, u njegovom položaju na širem društvenom planu, kao i u strukturi radničke klase, njenom materijalnom položaju, uslovima rada i zaposlenja, organizaciji, funkcijama i delatnosti sindikata.

Iako je teško odvojiti ove pojave jednu od druge i posebno analizirati njihov pojedinačni uticaj na određena društvena, politička i ekonomska kretanja, ipak smo se u ovom radu opredelili samo za pojavu ubrzanog rasta multinacionalnih korporacija. Pa i taj fenomen biće prikazan samo u kontekstu osnovnog cilja ovog rada — da se ukaže na reperkusije koje ubrzani rast multinacionalnih korporacija ima na položaj radničke klase i na ulogu i funkcije sindikalnog pokreta. Upravo zbog prevashodno zaštitne uloge većine sindikata pažnja će biti posve-

ćena pretežno manifestovanim i potencijalnim negativnim efektima ove pojave na položaj radnog čoveka. Isto tako, pokušaćemo da ukažemo i na pravce i mogućnosti jedne globalne sindikalne strategije u uslovima koje stvaraju multinacionalne kompanije. Naša opažanja i zaključci zasnivaju se na dosadašnjim iskustvima visokorazvijenih zemalja zapadne Evrope i posebno na iskustvima sindikalnog pokreta ovog regiona (što ne znači da se neka od njih ne odnose i da ne mogu biti primenljiva i na druge zemlje i sindikalne pokrete u drugim regionima sveta).

2. Izvanredno brz rast multinacionalnih korporacija, proces koji je u razvijenom kapitalističkom svetu poslednjih decenija poprimio ogromne dimenzije, postaje predmet sve šireg interesovanja. Kao pojava koja nagoveštava svojevrsnu revoluciju u međunarodnim ekonomskim (i političkim) odnosima, koja može da ima i već ima značajnog uticaja na položaj i ulogu radničke klase i koja donosi krupne promene u industrijskim i radnim odnosima, rast multinacionalnih korporacija pobuđuje sve veće interesovanje i predmet je sve brižljivijeg razmatranja i u međunarodnom sindikalnom i radničkom pokretu uopšte. Posebno poslednjih godina na više međunarodnih skupova, na kongresima i specijalnim konferencijama pojedinih sindikalnih organizacija predstavnici radničke klase nastoje da izrade sindikalnu strategiju kao odgovor na „izazov veka", na rast ovih međunarodnih ekonomskih džinova.

Pod pojmom multinacionalna korporacija, ili međunarodna kompanija, obično se podrazumeva svaka kompanija koja organizuje svoju aktivnost i izvan nacionalnih granica. U procesu stvaranja multinacionalnih korporacija razlikuju se uglavnom tri faze, koje istovremeno predstavljaju i tri oblika ovih kompanija: (a) etnocentrične su kompanije koje deluju u više zemalja, ali je sva moć i rukovođenje koncentrisano u matičnoj zemlji, a celokupna aktivnost je usmerena ka centru kompanije u zemlji u kojoj je stvorena; (b) policentrične kompanije su one u kojima postoji centralna kompanija u jednoj zemlji (parent company), a u drugim zemljama su locirane supsidijarne firme (daughter companies), koje imaju određenu samostalnost, a rukovođenje i odlučivanje nije strogo centralizovano; (c) geocentrične su one koje svoju aktivnost razvijaju u velikom broju zemalja ne poznajući nacionalne granice i nemajući jednu centralnu kompaniju i centralizovano rukovođenje.

Multinacionalne kompanije se stvaraju najčešće direktnim investiranjem u druge zemlje od strane nacionalnih kompanija vodećih kapitalističkih zemalja, zatim raznim oblicima spajanja, fuzija, integrisanja nacionalnih i multinacionalnih kompanija.

Postojanje kompanija koje organizuju svoju aktivnost i izvan nacionalnih granica nije nova pojava. Začeci multinacionalnih kompanija mogu se naći još u prošlom veku. Između dva svetska rata na tlu Amerike i Evrope bilo je više međunarodnih kompanija, posebno u bankarstvu i osiguranju, a i u industrijskoj proizvodnji. Ono što je novo i što pobuđuje povećano interesovanje (i zabrinutost) je to da je u poslednjih dvadesetak godina došlo do fantastično brzog rasta multinacional-

nih korporacija, ogromnih razmera, sa izvanredno velikom ekonomskom moći, koje upravo zbog takvog svog karaktera izazivaju značajne ekonomske i političke posledice.

Multinacionalne korporacije već sada su zahvatile gotovo sve oblasti privrednih aktivnosti. One postoje u industriji, trgovini, finansijama, bankarstvu, osiguranju, transportu. Kolika je moć onih najvećih multinacionalnih kompanija, može se videti iz sledećih nekoliko pokazatelja. Obim godišnjeg prometa nekoliko najvećih multinacionalnih kompanija, kao što su Standard Oil, Ford i Royal Dutch Shell, prevazilazi budžete mnogih zapadnoevropskih zemalja (Švedske, Holandije, Belgije, na primer), a veći je i od bruto nacionalnog proizvoda nekih razvijenih kapitalističkih zemalja (Danske, Austrije, Norveške). Jedna od najmoćnijih multinacionalnih kompanija, General Motors, koja ima svoje supsidijarne firme u tridesetak zemalja, sa svojih 9,6 milijardi funti prometa u 1968. godini prevazišla je bruto nacionalni proizvod većine razvijenih kapitalističkih zemalja (sve izuzev SAD, Velike Britanije, SR Nemačke, Kanade, Francuske, Italije i Japana)[1], a bila je jednaka trećini nacionalnog dohotka svih latinskoameričkih zemalja. Na jednoj nedavno objavljenoj listi zemalja i kompanija sa bruto proizvodom većim od 3 milijarde dolara, od ukupno 98 mesta multinacionalne kompanije su zauzele 39. U ovu listu nije ušlo, prema tome, više od polovine zemalja članica OUN, odnosno najveći broj zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike.

Kakvom brzinom raste moć multinacionalnih kompanija, može se videti iz podataka da je vrednost direktnog investiranja u druge zemlje od strane firmi američkog porekla porasla od 12 milijardi dolara u 1950. godini na 71 milijardu dolara u 1969. godini, dakle za 6 puta; evropskih firmi od 1,7 milijardi na 21,6 milijardi dolara, to jest za 12 puta; kanadskih kompanija od 3,6 milijardi na 21,1 milijardu dolara.[2] Interesantan je podatak da je vrednost investicija švajcarskih firmi u inostranstvu per capita veća i od američkih (iako u apsolutnim iznosima nije tako velika). Samo veoma mali procenat svih zaposlenih u važnijim švajcarskim kompanijama radi u Švajcarskoj (za poznatu Nestlé kompaniju on iznosi samo 0,05 odsto!).[3]

Prognoze o daljem razvoju multinacionalnih kompanija pokazuju da će one, ukoliko se nastavi njihov rast dosadašnjim tempom (a vrlo je verovatan čak i brži rast), uskoro dominirati svetskom proizvodnjom i trgovinom. Internacionalna proizvodnja multinacionalnih korporacija raste u proseku godišnje stopom od oko 12% prema samo 3 do 5% realnog rasta u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja. Takva razlika

---

[1] „L'Observateur de l'OCDE", br. 38/1969, str. 24—25.

[2] Podaci za 1950. godinu uzeti iz: Balance of Bayment: Statistical Supplement, Revised Edition, U. S. Department of Commerce, 1963, tabela 58, str. 210; za 1969. godinu iz: Survey of Current Business, U. S. Department of Commerce, oktobar 1970, tabela 6.

[3] Charles Levinson, *Background Report — Emergent Sectors of Industrial Relations*, saopštenje podneto na konferenciji „Multinacionalne korporacije, globalna strategija sindikata i javni interes", Newcastle, Severna Irska, maj—jun 1971, str. 8.

u komparativnom rastu, uporedo sa daljim širenjem multinacionalnih kompanija, smatra se, doveŝće do toga da će sredinom 80—tih godina oko 300 najvećih multinacionalnih kompanija dominirati svetskom proizvodnjom, da će kontrolisati 75% imovine u prerađivačkoj industriji razvijenih kapitalističkih zemalja[4], da će već sredinom 70-tih godina oko 35% bruto nacionalnog proizvoda svih zapadnih zemalja (bez SAD) biti proizvedeno u supsidijarnim kompanijama SAD izvan Amerike, da će tada američki izvoz iznositi samo 12% u odnosu na direktnu aktivnost američkih firmi u drugim zemljama.[5]

Računa se da od ukupne „međunarodne" imovine multinacionalnih korporacija oko 55% pripada američkim kompanijama, 20% britanskim, a ostatak otpada uglavnom na ostale evropske i japanske firme.[6] Po svoj prilici, i ubuduće će najveći broj kompanija sa najvećom ekonomskom moći biti američkog porekla, tako da se u prenesenom smislu kaže da će američke firme koje deluju u drugim zemljama uskoro postati „treća svetska industrijska sila", odmah posle SAD i SSSR.

3. Potreba i želja za bržim nacionalnim industrijskim razvojem, velika tražnja kapitala navodi mnoge manje razvijene, ali i razvijene zemlje da nude znatne olakšice stranom kapitalu kako bi ga privukle za investiranje. Udruženi međunarodni kapital svojom veličinom, organizacijom i racionalizacijom u mogućnosti je da se uspešno plasira na tržišta koja su gladna kapitala i da, koristeći pogodnosti koje mu se nude, još više ojača. Prednosti koje koriste multinacionalne korporacije proizlaze, između ostalog, i iz mogućnosti lociranja investicionih ulaganja u one zemlje koje zbog nižih troškova proizvodnje (povoljniji poreski sistem, postojanje niskih nadnica, slabiji sindikati i drugo) pružaju mogućnost za ostvarenje viših profita; zatim, usled mogućnosti brzog transfera proizvodnje iz jedne zemlje u drugu u cilju izbegavanja određenih trenutnih teškoća (na primer, pri izbijanju nekog većeg štrajka u nekoj od supsidijarnih firmi); multinacionalne kompanije su u mogućnosti da minimiziraju poreske obaveze i maksimiziraju profite kroz prilagođavanje interkompanijskih ili transfernih cena, da izbegavaju mere koje sprovode pojedine vlade u cilju otklanjanja teškoća u platnom bilansu; mogućnosti uvođenja najmodernije tehnologije su daleko veće u multinacionalnim korporacijama s obzirom na koncentraciju istraživačkih i razvojnih projekata u jednom centru itd. Internacionalizacija novih tehničkih i tehnoloških promena preko agencija multinacionalnih firmi gotovo da ne poznaje nacionalne granice, a menadžerska kontrola takve tehnologije ostaje potpuno u rukama malog broja odgovornih u multinacionalnim kompanijama. Prednosti koje koriste multinacionalne korporacije sve više ugrožavaju nacionalne kompanije, pa i čitave privrede pojedinih zemalja. Njihov prodor u druge zemlje, njihova moć, koncentracija odlučivanja u jednom ili

[4] John Gollan, *Britain and International Monopolies*, Comment, 30. januar 1971. str. 67.

[5] Charles Levinson, op. cit., str. 8.

[6] John Gollan, op. cit., str. 67

nekoliko internacionalnih centara veoma otežava nacionalnim vladama da kontrolišu i usmeravaju nacionalnu privredu.

Glad za kapitalom i potreba privlačenja stranog kapitala, koji treba da odigra značajnu ulogu u procesu bržeg razvoja nacionalnih privreda, prodor multinacionalnih korporacija ima, pored pozitivnih, i niz negativnih reperkusija na nacionalne privrede.

Multinacionalne korporacije kao svojevrstan oblik međunarodne ekonomske integracije često ne moraju i ne doprinose ostvarenju određenih ciljeva koje nacionalne vlade postavljaju. Kontrola vlada nad multinacionalnim korporacijama je ograničena uglavnom na odluku o tome da li prihvatiti određenu multinacionalnu kompaniju, njene uslove i njenu aktivnost. Izvan toga vlade imaju male mogućnosti da utiču na tok razvoja i na aktivnost multinacionalnih kompanija. Odluke o vrsti aktivnosti, proširenju, daljem investiranju u rukama su samih multinacionalnih kompanija, što vodi svojevrsnoj ekonomskoj zavisnosti, ograničenju suverenosti države u kojoj se nalazi takva kompanija u sferi njene delatnosti. Ovo se odnosi posebno na manje razvijene zemlje, koje upravo zbog slabijih sopstvenih mogućnosti za razvoj i zbog veće tražnje kapitala mogu da budu pod većim pritiskom udruženog međunarodnog kapitala.

Pri odlučivanju o plasiranju svog kapitala multinacionalne korporacije ne moraju da vode računa o optimalnim ekonomskim mogućnostima koje postoje u određenim zemljama. One nastoje da iskoriste one ekonomske prednosti koje im omogućuju ostvarenje maksimalnog profita. Kao rezultat takvog opredeljenja dolazi do nejednakog razvoja kako u okviru pojedinih zemalja tako i širih svetskih regiona.

Ciljevi politike pojedinih država ne ograničavaju se samo na ostvarenje bržeg razvoja i ekonomskog prosperiteta. U određenim fazama vlade mogu da daju prednost određenim socijalnim ciljevima. Sama suština, koncept multinacionalne korporacije gotovo isključuje ove aspekte društveno-ekonomskog razvoja, tako da one mogu da predstavljaju kočnicu ostvarenju užih nacionalnih interesa i ciljeva. Prodiranje multinacionalnih korporacija izaziva bojazan ne samo od ekonomske zavisnosti, već i od političke penetracije i direktnog mešanja u unutrašnje stvari pojedinih zemalja, posebno kada je reč o multinacionalnim kompanijama američkog porekla.

4. Razvitak multinacionalnih korporacija dovodi do značajnih promena na relaciji kapital — rad, koje sada donose znatne prednosti gotovo isključivo multinacionalnom kapitalu. Rast multinacionalnih kompanija dovešće do revolucionisanja odnosa između kapitala i rada, tako da će uskoro neke naše opšte predstave o ulozi sindikata predstavljati pravi anahronizam.

Internacionalizacija investiranja i upravljanja, globalna mobilnost i struktura multinacionalnih korporacija omogućuju im sprovođenje jedinstvenije strategije, koja im pruža superiornost u odnosu na nacionalne sindikate. Problemi sa kojima se suočavaju sindikati javljaju se gotovo u svim sferama industrijskih i radnih odnosa.

Iako može da izgleda anahronično, dešava se da neke multinacionalne korporacije sprovode antisindikalnu politiku koja se izražava i u nepriznavanju sindikata zemlje u kojoj se osnivaju supsidijarne filijale. Aktivnost sindikata posebno je ugrožena u zemljama u razvoju u kojima sindikati nemaju takvu snagu i organizovanost da se uspešno suprotstave nadmoćnom multinacionalnom poslodavcu.[7]

Neke kompanije, priznajući lokalne, nacionalne sindikate, ignorišu sistem i proceduru radnih odnosa i kolektivnog pregovaranja koji postoje u zemlji u kojoj deluje multinacionalna filijala i nastoje da nametnu svoje sopstvene uslove za pregovaranje o nadnicama u zemlji „parent" kompanije. Dešava se, takođe, da inostrane firme ne priznaju postojeće oblike učešća radnika u upravljanju i odlučivanju, čak ni u onim zemljama u kojima izvesni oblici industrijske demokratije imaju više decenija dugu tradiciju. Ponekad multinacionalni poslodavci odbijaju da zapošljavaju sindikalno organizovanu radnu snagu, otpuštaju sindikalne aktiviste, uvode „premije" za nevođenje štrajka, osnivaju „svoje" sindikate, svoje sindikalne filijale tamo gde su sindikati slabi, nameću uslove rada i zaposlenja koji ne odgovaraju lokalnim zahtevima.

U nekim multinacionalnim kompanijama razvijen je poseban sistem neutralizovanja sindikata, integrisanja radničke klase radi ostvarenja „socijalnog mira i zajedničkih ciljeva", putem takozvanih „ljudskih odnosa", „humaniziranja" metoda rada, posebnih metoda „učešća" radnika, podsticanjem zainteresovanosti zaposlenih za bolje poslovanje preduzeća itd.

Ukoliko su priznati kao pregovarački partneri, radnici i njihovi sindikati u konfrontaciji sa multinacionalnim poslodavcem nalaze se najčešće u podređenom položaju. Iz sasvim određenih razloga njihova pregovaračka snaga je slabija u odnosu na multinacionalnog poslodavca nego kada pred sobom za pregovaračkim stolom imaju „svog", nacionalnog poslodavca. Jedan od razloga je sigurnost zaposlenja u ograncima multinacionalnih kompanija, koja je manja nego u nacionalnim firmama. Stalna potencijalna pretnja da ove kompanije celokupnu svoju proizvodnju prenesu u neku drugu zemlju, ukoliko iz bilo kojih razloga procene da im se to ekonomski više isplati, neprekidno lebdi kao opasnost. Drugo, sindikati u konfrontaciji sa multinacionalnim poslodavcem često su lišeni mogućnosti efikasnijeg sprovođenja štrajkačkih akcija u uslovima u kojima multinacionalnom preduzeću ne predstavlja veliki problem da trenutni zastoj u proizvodnji u jednoj zemlji usled obustave rada nadoknadi povećanom proizvodnjom (na primer, prekovremenim radom) u nekoj drugoj supsidijarnoj firmi u drugoj zemlji.

U multinacionalnim kompanijama u kojima je sprovedena striktna specijalizacija poslova od zemlje do zemlje u tom smislu da je jedinstveni proces proizvodnje raspoređen po pojedinim supsidijarnim firmama

[7] Da ove opasnosti nisu lišeni ni najmoćniji sindikalni pokreti u razvijenim kapitalističkim zemljama, pokazuje i to da je britanski Kongres tredjuniona na svom zasedanju 1968. godine usvojio rezoluciju u kojoj se traži od vlade da postavi kao jedan od uslova za delovanje multinacionalnih korporacija da „strane firme priznaju britanski sindikalni pokret i prava organizovanja radnika" (Trades Union Congress 1968 Report, str. 429).

u različitim zemljama, ovakva uska specijalizacija radne snage ima dvostruk, protivurečan uticaj na pregovaračku snagu sindikata. Postojanje usko specijalizovane radne snage, koja se u slučaju otpuštanja (na primer, zbog zatvaranja lokalnog ogranka multinacionalne firme) teže može zaposliti, slabi pregovaračku snagu sindikata. Kako su, međutim, ovakve multinacionalne firme međusobno visoko integrisane, kako je jedinstveni proizvodni proces zavisan od funkcionisanja svake specijalizovane firme, odnosno filijale, štrajk radnika samo u jednoj zemlji, odnosno u jednoj supsidijarnoj filijali, imao bi dalekosežne posledice po proizvodni proces u celoj multinacionalnoj kompaniji. U takvoj situaciji nacionalni sindikat nalazi se u jakoj kratkoročnoj pregovaračkoj poziciji. Dugoročno posmatrano, takav sindikat nije u boljem položaju jer mogućnost prenošenja proizvodnje i zatvaranje lokalne filijale ostaje kao pretnja; štaviše, ona je utoliko verovatnija u ovim firmama ukoliko štrajk i pretnja štrajkom postanu sastavni deo strategije tog sindikata.

Burni proces revolucionisanja tehničkog i tehnološkog potencijala proizvodnih snaga kao rezultat neposredne primene naučnih dostignuća donosi značajne promene u strukturi zaposlenih, u materijalnom i društvenom položaju radničke klase, u uslovima rada. Ove promene još više dolaze do izražaja u multinacionalnim kompanijama.

Neke promene u strukturi radne snage u privredama razvijenih kapitalističkih zemalja, koje poslednjih decenija dobijaju dramatične razmere[8], u multinacionalnim kompanijama dolaze do posebnog izražaja.

5. Krupne društveno-ekonomske promene koje se poslednjih decenija odvijaju u savremenom svetu, koncentracija i centralizacija kapitala, internacionalizacija kapitala jačanjem multinacionalnih korporacija i međunarodnim ekonomskim udruživanjem privreda, promene u strukturi i položaju radničke klase, mogućnosti i problemi koje rađa naučno-tehnološka revolucija — postavljaju sindikate u razvijenim kapitalističkim zemljama u nov položaj i nameću potrebu prilagođavanja sindikata novonastalim uslovima, promenama i problemima.

I pored značajne afirmacije koju poslednjih decenija doživljavaju, može se zapaziti da mnogi sindikati zaostaju za potrebama savremenog društveno-ekonomskog razvoja. Sindikalni pokret trpi od izvesnih slabosti koje mu u novonastalim uslovima umanjuju sposobnost uticaja kako na društvena, ekonomska i politička kretanja u nacionalnim i u međunarodnim okvirima tako i na kretanja koja imaju direktnu vezu sa njegovom revandikativnom ulogom. Ovo se odnosi posebno na pojavu multinacionalnih korporacija, koje u konfrontaciji sa sindikalnim pokretom imaju superioran položaj ne samo zbog svoje sopstvene moći, već i zbog izrazitih slabosti sindikalnog pokreta.

Najozbiljniju slabost i najveću prepreku za sinhronizovanu i efikasnu akciju sindikalnog pokreta, kada se prema udruženom među-na-

[8] Opširnije o promenama u klasnoj i socijalnoj strukturi i u prirodi radničke klase u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama videti u: *Naučno-tehnička revolucija, radnička klasa i sindikati — razvijene zemlje zapadne Evrope i SAD,* „Međunarodni radnički pokret", br. 1/1971, str. 169—189.

rodnom kapitalu postavlja kao nužnost udruživanje rada, predstavlja velika podeljenost i rascepkanost sindikalnog fronta, kako u nacionalnim tako i u međunarodnim okvirima. Kao što je poznato, u sindikalnom pokretu razvijenih kapitalističkih zemalja deluju tri osnovne struje, za koje se obično, mada ne i sasvim adekvatno, kaže da se nalaze pod različitim ideološkim i političkim uticajem: socijaldemokratskim, komunističkim i konfesionalnim. Kolika je stvarna razjedinjenost nacionalnih sindikalnih pokreta ovog regiona, pokazuje i činjenica da samo u četiri zemlje postoje jedinstvene nacionalne sindikalne centrale (Velika Britanija, Austrija, Norveška, Danska), sve četiri pod uticajem socijaldemokrata. U svim ostalim zemljama postoje dve, tri, pa čak i više centrala, koje su najčešće podeljene na liniji političkog i ideološkog opredeljenja, a negde i po nekim drugim kriterijumima — posebne centrale za radnike, posebne za službenike (Švedska, SR Nemačka). Ovome treba dodati da gotovo u svim ovim zemljama postoje sindikati koji se nalaze van postojećih centrala i koji nastoje da vode autonomnu politiku, politiku nevezivanja ni za jednu centralu.

Ne manju slabost predstavlja i heterogena i složena organizaciona struktura nacionalnih sindikalnih pokreta. Ona se ogleda najpre u postojanju različitih tipova sindikata: strukovnih, industrijskih, opštih i sindikata nemanuelnih radnika. Postojanje sindikata organizovanih na različitim, pa čak i oprečnim principima komplikuje proceduru kolektivnog pregovaranja u nacionalnim razmerama, a tim više slabi mogućnosti za stvaranje koordinirane strategije i akcije prema multinacionalnom poslodavcu. U uslovima međusobnog rivalstva sindikati teško mogu da se slože oko jedinstvenog istupanja prema poslodavcima, nacionalnim i multinacionalnim. U onim zemljama u kojima postoje svi ili neki od ovih tipova sindikata upravo ovakva organizaciona heterogenost dovodi do velike fragmentarnosti, rascepkanosti sindikalnog pokreta. U mnogim zemljama deluje i po više stotina sindikata najrazličitije strukture i veličine.[9]

Nimalo bolja situacija nije ni na međunarodnom planu. Velika diversifikacija pokreta na internacionalnom nivou izražava se u postojanju preko 60 međunarodnih sindikalnih organizacija, često u rivalskom međusobnom odnosu.

Samozadovoljstvo položajem u društvu i postignutim uspesima (koji su nesumnjivi), pojava birokratizovanosti, identifikacije sindikata sa postojećim nacionalnim strukturama, opterećenost prakticističkim i pragmatističkim pitanjima svakodnevne politike, nedovoljno razmatranje savremenih razvojnih procesa i uloge sindikata u novim uslovima — doveli su do toga da mnogi sindikati reaguju na društvene promene i probleme koje one rađaju tek kada oni ovladaju, a tada, nedovoljno pripremljeni za borbu u novim uslovima, pribegavaju izvesnim palijativnim ak-

[9] Tako, na primer, u Velikoj Britaniji postoji preko 500, a u SAD oko 200 sindikata najrazličitije veličine. Dok na jednoj strani postoje organizacije sa milion i više članova, na drugoj ima veliki broj liliputanskih unija (u Britaniji ima oko 300 sindikata sa manje od 1.000 članova, koji svi zajedno čine samo 1% od ukupnog članstva).

cijama, umesto da na osnovu dublje analize postojećih promena u svojim zemljama i u svetu stvore odgovarajući koncept i preduzmu akciju kojom bi bitnije uticali na usmeravanje društvenih tokova i obezbeđivali odgovarajući materijalni i društveni položaj i status radničke klase.

Može se tvrditi da je sindikalni pokret u razvijenim kapitalističkim zemljama nespreman i sa znatnim zakašnjenjem reagovao upravo na izazov multinacionalnih korporacija. Nacionalni sindikati, onakvi kakvi danas postoje, nisu u mogućnosti da se sami uspešno suoče sa problemima koji nastaju sa vanredno velikim i brzim rastom multinacionalnih kompanija. Sindikati su još uvek strategijski i taktički usmereni pretežno na nacionalno i lokalno tržište radne snage. Procesi integracije i koncentracije kapitala, novi oblici konstituisanja monopola u međunarodnim prostorima čine neodrživim ostajanje sindikata na klasičnoj revandikativnoj i zaštitnoj ulozi, koja je često učaurena u okvire profesije, grane, užeg područja. Nužno je da sindikati napuste zastarele koncepcije saradnje, internacionalizma i solidarnosti koje su bile, a i sada su često opterećene ideološkom isključivošću i težnjom da se monopoliše pravo izražavanja interesa radničke klase.

Isto tako, postojeće međunarodne sindikalne organizacije nisu u dovoljnoj meri pripremljene niti su u stanju da ostvare jedinstveniju koordiniranu akciju i strategiju prema multinacionalnim korporacijama. Svetske i regionalne organizacije predstavljaju uglavnom centre za informisanje i usaglašavanje opšte politike. One sada nemaju nikakvih kompetencija u pregovaranju o uslovima rada i zaposlenja. Međunarodne specijalizovane sindikalne organizacije bave se problemima multinacionalnih korporacija parcijalno, ukoliko su ovi problemi povezani sa integracionim ekonomskim procesima. Izvesnu aktivnost razvili su međunarodni sindikalni sekretarijati onih sindikata čiji su članovi zaposleni u istoj ili srodnim industrijskim granama, koji po svojoj organizacionoj strukturi predstavljaju najadekvatniji oblik za konfrontaciju na međunarodnom planu sa multinacionalnim korporacijama.

Pored velike diversifikacije nacionalnog i međunarodnog sindikalnog pokreta, najveću prepreku koordiniranoj akciji sindikata predstavlja, bez sumnje, njihova unutrašnja podela, postojanje značajnih razlika među pojedinim strujama, posebno ideološka i politička podela. Čak i unutar pojedinih struja postoje značajne razlike u pristupu problemima sa kojima se suočava sindikalni pokret. Posebnu prepreku stvaranju jedinstvene sindikalne strategije predstavlja postojanje razlika u legalnom statusu i tretmanu sindikata i njihove aktivnosti.

Zbog svega toga koordinirana akcija sindikata na međunarodnom nivou predstavlja izuzetak. Štrajkovi se još uvek vode u nacionalnim okvirima, a uglavnom i kolektivno pregovaranje. Osim načelnih rasprava o problemima sa kojima se sindikati i radnička klasa suočavaju zbog rasta multinacionalnih korporacija, veoma je malo učinjeno za stvaranje jedinstvene sindikalne strategije i politike u nastupu prema udruženom međunarodnom kapitalu.

Delovanje multinacionalnih preduzeća, posebno njihova antisindikalna politika, pokušaji da se preko njih potkopaju dostignuća radničke

klase i sindikata na nacionalnom planu, superioran položaj multinacionalnih kompanija u konfrontaciji sa radničkom klasom i sindikatima — nagnali su ipak sindikate da postepeno napuštaju tradicionalna shvatanja saradnje i solidarnosti i da traže oblike jedinstvenijeg istupanja prema kapitalu.

Ima izvesnih, doduše skromnih, pokušaja zajedničkog istupanja sindikata prema multinacionalnim korporacijama, koji istovremeno ukazuju na pravce i mogućnosti stvaranja sindikalne strategije kao odgovora na izazov multinacionalnih korporacija. Postoje kontakti i akcije između nacionalnih sindikata i predstavnika radnika zaposlenih u multinacionalnim kompanijama u različitim zemljama. Prilično je raširena praksa međusobnog obaveštavanja, koordiniranja i sinhronizovanja zahteva za povećanje nadnica i poboljšanje uslova rada i zaposlenja u pojedinim supsidijarnim firmama multinacionalnih kompanija. U pojedinim multinacionalnim kompanijama postoje neformalni sporazumi među sindikatima koji deluju u okviru tih kompanija o sprečavanju pokušaja povećavanja proizvodnje u jednom delu kompanije u slučaju pokretanja štrajkačke akcije u drugom delu te kompanije u drugoj zemlji.[10]

Ima primera sklapanja binacionalnih kolektivnih ugovora (SAD i Kanada). U poslednje vreme činjeni su napori da se ostvari multinacionalna saradnja među sindikatima koji deluju u okviru pojedinih međunarodnih kompanija. Najuspeliji primer takve saradnje predstavlja sporazum među sindikatima hemijskih radnika.[11]

Industrijske internacionale, odnosno međunarodni sindikalni sekretarijati učinili su najveći korak ka „koordinaciji i progresivnoj integraciji kolektivnog pregovaranja sa multinacionalnim korporacijama“. U cilju ostvarenja potpunog kolektivnog pregovaranja sa multinacionalnim kompanijama pojedini međunarodni sindikalni sekretarijati su poslednjih godina razvili višestruku aktivnost. Pored već uobičajene prakse razmene informacija među pojedinim sindikatima učlanjenim u industrijske internacionale, postoje i sledeći oblici saradnje i aktivnosti: stalna sindikalna tela koja okupljaju nacionalne sindikate u cilju jedinstvenijeg predstavljanja rada prema multinacionalnim kompanijama[12]; akcije soli-

[10] Takva vrsta sporazuma postoji, na primer, među sindikatima koji deluju u Fordovim fabrikama u Britaniji i Belgiji, zatim u ograncima kompanije Shell u Holandiji i Britaniji.

[11] Sindikati hemijskih radnika (učlanjeni u Međunarodnu federaciju hemijskih radnika) sporazumeli su se 1969. godine da koordiniraju svoje akcije u okviru kolektivnog pregovaranja sa poslodavcima velike multinacionalne korporacije staklara St. Gobin, preduzeća francuskog porekla koje ima svoje filijale u šest evropskih i dve latinskoameričke zemlje. Osnovan je zajednički stalni komitet predstavnika sindikata iz svih ovih zemalja, čiji je zadatak da formuliše zajedničku platformu za pregovaranje na nacionalnim nivoima. Sindikati su se obavezali da ne sklapaju nacionalne ugovore bez međusobnog konsultovanja, da pružaju međusobnu finansijsku pomoć u slučaju štrajka u bilo kom delu firme, da sprovode zabranu prekovremenog rada kada dođe do štrajka u delu firme (detaljnije o ovom sporazumu vidi: B. C. Roberts, *Politički sistemi i sistemi industrijskih odnosa*, „Međunarodni radnički pokret“, br. 4/1970, str. 131-155).

[12] Takva tela postoje, na primer, u kompaniji Dunlop-Pirelli, zatim za sve filijale Fordove kompanije i kompanije General Motors.

darnosti sa sindikatima u industrijskom sukobu sa multinacionalnom kompanijom, kao što su finansijska pomoć, odbijanje prekovremenog rada i proširenja proizvodne aktivnosti u slučaju štrajka; usklađivanje ciljeva u procesu kolektivnog pregovaranja na nacionalnom nivou; sinhronizacija kraja važnosti kolektivnih ugovora u zemljama gde se oni utvrđuju na određeno vreme i istovremeno postavljanje usaglašenih zahteva multinacionalnoj kompaniji u celini i koordinirana taktika za ostvarenje tih zahteva i slično.

Svi ovi oblici međunarodne koordinirane aktivnosti prema multinacionalnim kompanijama još uvek ne predstavljaju opštu pojavu, već se mogu okarakterisati kao pojedinačne inicijative i sporadične manifestacije. Izuzetak od ovoga predstavljaju Međunarodna federacija sindikata hemijskih radnika i Međunarodna federacija metalskih radnika (obe u okviru Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata), koje su poslednjih godina posvetile znatno veću pažnju stvaranju jedinstvenijeg pristupa učlanjenih organizacija prema multinacionalnim korporacijama.

Obim zajedničkih problema i zajedničkih ciljeva radničke klase i sindikata toliko je širok da može da predstavlja dobru osnovu za uspostavljanje i razvijanje međunarodne radničke solidarnosti i akcione saradnje. Sve češće se ispoljava težnja i volja radnika da se u skladu sa ostvarenim promenama menjaju sindikalne strukture i da se usklade sa savremenim uslovima, da se pristupi koncentraciji sindikalne akcije i stvaranju jedinstvenije sindikalne strategije u nacionalnim, regionalnim i međunarodnim okvirima i da se otvore najšire mogućnosti dijaloga i saradnje među sindikalnim organizacijama. Saradnja i solidarnost sve više će tražiti neposredan izraz u akcionom jedinstvu, koje je u mnogim zemljama i u mnogim područjima sveta postalo neophodan uslov za odbranu i zaštitu interesa radnika. Neposredni interesi radničke klase nameću međunarodnu saradnju sindikata koja bi prevazilazila granice ideološko-političke podele ili postojeće međunarodne orijentacije, koja bi podrazumevala uzajamno poštovanje, ravnopravnost, nemešanje u unutrašnje poslove drugih i tolerantnost prema razlikama.

Na putu stvaranja jedinstvenije međunarodne sindikalne strategije prema multinacionalnim korporacijama postoje značajne prepreke (političke, organizacione, zakonske). Odgovornost i mogućnosti za uspostavljanje koordinirane akcije i saradnje ostaju prevashodno na samim sindikatima. Sve dok sindikalni pokret ne postane stvarno internacionalan, sve dok se ne stvore mogućnosti za zajedničko delovanje i zajedničko istupanje u međunarodnim razmerama, o ekonomskoj i socijalnoj sudbini radničke klase u velikoj meri će se odlučivati u centrima moći koji su van domašaja sindikata.

Miloš Nikolić

INSTITUCIONALNA I FINANSIJSKA OSNOVA RAZVOJA DRUŠTVENIH NAUKA*

I

O institucionalizaciji društvenih nauka možemo govoriti u dva smisla: o predmetno-sadržajnoj, odnosno teorijsko-metodološkoj institucionalizaciji i o institucionalizaciji u organizacionom smislu.

Predmetno-sadržajna, odnosno teorijsko-metodološka institucionalizacija društvenih nauka (institucionalizacija u širem smislu) podrazumeva konstituisanje *posebnih* nauka (ekonomija, sociologija, politikologija, istorija) na osnovu „podele" jedinstvene društvene zbilje i tendenciju tako konstituisanih nauka da se što je moguće više razgraniče razvijajući vlastite teorijsko-metodološke pristupe izučavanju društva (politekonomski, politikološki, sociološki i drugi pristupi), vlastite kategorijalne, odnosno pojmovne aparate, metodološke principe i slično.

Institucionalizacija u organizacionom smislu (institucionalizacija u užem smislu) tiče se nauke kao određene društvene delatnosti i podrazumeva, prvo, postojanje odgovarajućih institucija u okviru kojih se ta delatnost ostvaruje (naučni instituti, univerziteti, fakulteti, katedre), drugo, postojanje institucija koje organizuju, podstiču i finansiraju tu delatnost (odgovarajući saveti, centri, fondovi i slično) i, treće, akademske stepene naučnih radnika.

Istraživanje složene zbilje savremenih društava (uključujući i socijalistička društva) posebno s obzirom na postojeću društvenu podelu rada, kao i na potrebe teorijsko-metodološkog osposobljavanja društvenih nauka, zahteva njihovu institucionalizaciju u oba smisla. Međutim, institucionalizacija društvenih nauka nosi sobom neke slabosti i probleme.

1. Institucionalizacija u predmetno-sadržajnom, odnosno teorijsko-metodološkom smislu sadrži tri bitne slabosti:

Prvo, činjenica da su se pojedine društvene nauke konstituisale tako što su iz jedinstvene društvene zbilje, posredstvom posebnih kategorijalnih aparata i teorijsko-metodoloških pristupa, izdvojile i omeđile svoj

* Ovo je jedno od saopštenja podnetih na savetovanju o temi „Savez komunista i teorija" koje je u organizaciji Komisije Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad održano 18. i 19. juna ove godine u Beogradu.

predmet uticala je da se one sve više udaljuju od života, zbiljskih društvenih procesa, zakonitosti, problema (od samih ljudi kao aktera i glumaca svoje vlastite drame) i da stvarni predmet njihovog bavljenja postaje, na neki način, sam kategorijalni, to jest pojmovni aparat, funkcionalne veze među pojmovima, zapravo jedan formalizovan racionalan sistem kao neka vrsta „inteligibilne" materije. To je značilo i gubitak sadržaja osnovnih pojmova nekih društvenih nauka; umesto da otkrivaju suštinu odgovarajućih pojava, ti ispražnjeni pojmovi postajali su aparat njihove svojevrsne formalne klasifikacije ili modeli za teorijski neadekvatno zasnovana empirička istraživanja (karakterističan primer su pojmovi funkcionalističke sociologije: društvena grupa, društvena uloga, društveni položaj itd.).

Drugo, svojim posebnim teorijsko-metodološkim pristupima društvenoj zbilji, odnosno „podelom" te zbilje i, s tim u vezi, strogim razgraničenjem svojih predmeta (a to su upravo polazne osnove i temeljni principi konstituisanja društvenih nauka) društvene nauke su gubile dijalektičko stanovište totaliteta i tako sebe onemogućile da otkrivaju svu istinu o društvu. Ova njihova slabost se ne može radikalno prevazići takozvanim interdisciplinarnim istraživanjima, već zahteva supradisciplinarno preoblikovanje rezultata posebnih nauka sa stanovišta marksizma kao jedinstvene teorije revolucionarnog preobražaja društva.

Prva i druga slabost otkrivaju i jednu od protivrečnosti građanskog mišljenja utemeljenu u samoj stvarnosti kapitalističkog poretka. Ukoliko nastoji da obuhvati celinu, totalitet, ono se ispražnjuje, postaje besadržajno, formalno, zapravo totalitet zahvata pomoću formalno racionalnog, ispražnjeno apstraktnog pojmovnog sistema. S druge strane, ukoliko pokušava, odnosno uspeva da bude konkretno, sadržajno, utoliko gubi vezu sa totalitetom zahvatajući sve uže segmente stvarnosti, među kojima nije u stanju da otkrije suštinske veze. To postaje primetno i u društvenim naukama kod nas.

Treće, pošto predmetno-sadržajna, odnosno teorijsko-metodološka institucionalizacija ima svoje rodno mesto i svoj pravi, „prirodni" ambijent u građanskom društvu, društvene nauke koje se u tom društvu razvijaju otišle su najdalje u pogledu svoje institucionalizacije i postale svojevrstan uzor naučne izgrađenosti i razvijenosti. Ova činjenica je jedan od faktora koji je priličan broj naših naučnih radnika upućivao i upućuje da u društvenim naukama kapitalističkih zemalja traže teorijsko-metodološke uzore i preuzimaju teorijske koncepte, i to u ime naučnosti, naučne objektivnosti, odnosno klasne, ideološke neutralnosti nauke i slično. Rezultat toga je poznat: u društvenim naukama prisutan je uticaj građanske ideologije i taj uticaj se ostvaruje kako preuzetim teorijsko-metodološkim principima i pojmovnim aparaturama tako i prihvatanjem čitavih teorija. Taj uticaj je još više razvio i učvrstio shvatanje o „objektivnosti" društvenih nauka u smislu njihove socijalno-klasne i ideološke „neutralnosti" i doprineo jačanju pozitivizma i pragmatizma (na račun dijalektičko-kritičke orijentacije).

Ove slabosti, ove negativne tendencije imanentne su društvenim naukama s obzirom na njihovu postojeću, ali nužnu teorijsko-metodološku

institucionalizaciju. Samo prisustvom marksizma u društvenim naukama moguće je sprečiti potpuno ostvarivanje ovih tendencija. Pri tome se ne radi o prisustvu nekog posebnog marksističkog metoda, nego upravo marksizma kao jedinstva određene teorije i metoda.

Marksizam kao jedinstvena teorija socijalne revolucije (revolucionarnog preobražaja klasnog u besklasno društvo) mora da bude u neprestanom kritičkom dijalogu sa pojedinim društvenim naukama (sa njihovim pojmovima, teorijama, metodološkim principima, rezultatima itd.). Isto onako kao što u samoj zbilji moraju neprestano da budu prisutne kritička, revolucionarna svest i praksa (jer će se, inače, započeti socijalistički procesi, s obzirom na njihove nužne protivrečnosti, zaustaviti, deformisati) tako i u društvenim naukama mora kritički delovati revolucionarna marksistička misao (jer će, inače nužna, institucionalizacija društvenih nauka, to njihovo građansko poreklo učiniti od njih građanske nauke u ideološkom, socijalno-klasnom smislu). Drukčije je, čini se, nemoguće marksistički usmeriti, odnosno razvijati društvene nauke.

2. U vezi sa ovim postavlja se i pitanje uloge Saveza komunista Jugoslavije.

Prihvaćeno stanovište da SKJ, kao komunistička organizacija, treba teorijski da prednjači u saznanju uslova, toka i ciljeva socijalističkog razvitka i da se, prema tome, javlja kao osnovni subjekt razvoja marksističke teorije posebno iziskuje da se, preciznije nego do sada, definiše odnos SKJ i društvenih nauka.

Dva su, izgleda, osnovna zadatka SKJ u razvijanju institucionalizovanih nauka o društvu; iz njih proizlaze svi ostali.

Prvi zadatak Saveza komunista, odnosno njegovih članova, jeste u tome da svojim delovanjem i uticajem obezbedi (a) da marksistička teorija kao jedinstvena teorija revolucionarnog preobražaja društva bude teorijsko-metodološko polazište, stalna kritika i stanovište sinteze teorijskih i empiričkih istraživanja u okviru pojedinačnih društvenih nauka (to istovremeno znači da sprečava prodor, to jest širenje građanskih ideoloških koncepcija); (b) da se marksistička teorija dalje razvija na osnovu saznanja do kojih se dolazi u okviru tih istraživanja.

Drugi zadatak tiče se posredovanja uticaja revolucionarne prakse na pojedinačne društvene nauke i obrnuto — posredovanja u sjedinjavanju teorije i prakse. Radi se najpre o tome da se, nasuprot građanskom objektivizmu i kontemplativizmu, odnosno pozitivizmu i pragmatizmu, u naučnoj delatnosti učini prisutnim istorijski interes radničke klase, upravo klasno revolucionarna *orijentacija* koja proizlazi iz samog istorijskog toka, iz same prakse revolucije. Radi se zatim o posredovanju bitnih *iskustava* revolucionarne prakse. I u prvom i u drugom slučaju reč je o uticaju na razvoj društvenih nauka one (neinstitucionalizovane) klasne revolucionarne svesti koja se rađa, razvija i reprodukuje u samoj revolucionarnoj praksi. I konačno, SKJ treba da doprinese da se naučna saznanja „unose“ u svest širokih slojeva, što je jedna od pretpostavki revolucionisanja te svesti.

3. S obzirom na to da se institucionalizacija nauke u organizacionom smislu tiče nauke kao određene *društvene delatnosti*, problemi koji se u

tom pogledu javljaju su problemi društvenih odnosa unutar kojih se razvija naučna delatnost.

Izvestan stepen organizacione institucionalizacije društvenih nauka je nužan pre svega s obzirom na društvenu podelu rada. Međutim, sama institucionalizacija društvenih nauka nosi sobom određene opasnosti kao što su jačanje na društvenoj podeli rada zasnovanih tendencija izdvajanja naučne delatnosti od drugih društvenih delatnosti, birokratizacija i svojevrsno „počinovničenje" naučnog rada, lutanje između akademizma i pragmatizma, odnosno apstraktnog humanizma i pozitivizma, podsticanje i širenje neteorijskih motivacija i interesa u naučnom radu itd.

Ove negativne tendencije institucionalizacije se javljaju utoliko više ukoliko se zadržavaju administrativno-budžetski, upravo etatistički odnosi u kojima se razvija naučnoistraživačka delatnost; one će se mnogo lakše prevladavati u uslovima razvijenih samoupravnih odnosa.

Razvoj samoupravnih odnosa u naučnoj delatnosti je složen i dugotrajan proces. On odlučujuće zavisi od tri druga procesa:

Prvi je proces integracije nauke i materijalne proizvodnje, upravo integracije društvenih nauka i svih vidova društveno-političke delatnosti (samoupravne, predstavničke, državne, ideološko-političke, odnosno partijske delatnosti). Samo ako praksa stremi ka misli, a misao ka praksi, ako je na delu sjedinjavanje teorije i prakse revolucionarnog preobražaja, moguće je samoupravnim odnosima obuhvatiti i naučnu delatnost. Ako to nije slučaj, samoupravljanje je ili formalno ili se svodi na praksu u skladu sa tezom „nauka naučnim radnicima" i slično. U stvari, postoji uzajamna uslovljenost procesa sjedinjavanja revolucionarne teorije i prakse i marksističke usmerenosti društvenih nauka, s jedne, i razvijanja samoupravnih odnosa u naučnoj delatnosti, s druge strane.

Drugi proces od koga odlučujuće zavisi razvijanje samoupravnih odnosa u naučnoj delatnosti jeste izgrađivanje samoupravne organizacije društva. Ako samoupravljanje bude ograničeno na radne organizacije, a društveno-političke zajednice i drugi oblici udruživanja radnih ljudi ostaju deo klasične državno-političke organizacije, neće biti moguće samoupravljanjem obuhvatiti naučnu delatnost. Samoupravno zasnivanje naučne delatnosti pretpostavlja da se kao asocijacija neposrednih proizvođača javlja i razvija ne samo osnovna organizacija udruženog rada, nego i drugi oblici radnog i društvenog organizovanja radničke klase i radnih ljudi kao što su složena, integrisana preduzeća, samoupravnim sporazumima i dogovorima povezana preduzeća, interesne zajednice, a posebno komuna i druge društveno-političke zajednice.

Konačno, uključivanje naučnih delatnosti u jedinstveni sistem samoupravnih društvenih odnosa zavisi i od odgovarajuće svesti, spremnosti i samoupravne delatnosti samih naučnih radnika. Oni se moraju javiti kao subjekti samoupravnog organizovanja oblasti u kojoj rade. Međutim, oni će to moći biti jedino ako je radnička klasa u materijalnoj proizvodnji i unutar celokupne društvene organizacije neposredno angažovana samoupravnom praksom, ako je ona osnovni subjekt socijalističkog razvoja.

II

BROJ NAUČNIH INSTITUCIJA

Moglo bi se reći da postoji dovoljan broj naučnih institucija koje se bave društvenim naukama. U 1970. godini delovalo ih je 105, a u njima je bilo stalno angažovano 998 naučnih radnika i 1.341 službenik.

Kretanje broja naučnih institucija i u njima zaposlenog osoblja tokom poslednjih godina vidi se iz sledećih tabela:

Samostalne naučne institucije[1]

1965.	74	2.540	(1.122)
1966.	76	2.609	(1.086)
1968.	75	1.972	(952)
1970.	80	2.105	(951)

Naučne institucije pri akademijama nauka

1965.	23	173	(53)
1970.	19	103	(6)

Naučne institucije pri radnim organizacijama

1965.	1	50	(2)
1969.	5	117	(14)
1970.	6	131	(41)

Izneti podaci, možda, daju osnova da se govori o tendenciji usitnjavanja naučnih institucija koje se bave društvenim naukama. Dok, na primer, u slučaju samostalnih naučnih institucija tehničkih nauka raste broj naučnog osoblja po jednoj instituciji (1965 : 104, 1970 : 134), što znači da se stvaraju krupnije institucije, u slučaju društvenih nauka (reč je o samostalnim institucijama) opada broj naučnog osoblja po jednoj instituciji (1965 : 34,3, 1970 : 26,3).

Pažnju zaslužuje broj institucija po društvenim naukama. Podaci se odnose na 1970. godinu[2]:

Društvene nauke	Samostalne nauč. instit.	Nauč. instit. pri akad. nauka	Nauč. instit. pri rad. org.
Ekonomija	22—941	—	3
Istorija	15—344	6—26	—
Filologija	11—176	2—29	—
Pravo	5—84	1—1	—
Sociologija	5—135	—	—
Umetnost	3—34	1	—
Arheologija	3	1	—
Pedagogija	2—26	—	—
Psihologija	2—3	2	—
Demografija	2	2	—
Polit. nauke	1—80	—	—
Etnologija	—	2	—

[1] Prva kolona posle navođenja godine označava broj naučnih institucija, druga broj ukupno zaposlenog osoblja, a treća (u zagradi) broj naučnih radnika. Svi podaci su uzeti iz publikacija Saveznog zavoda za statistiku.

[2] Prva brojka označava broj naučnih institucija, a druga broj ukupno zaposlenog osoblja.

RAZVIJENOST NAUČNIH INSTITUCIJA

Poseban problem, kad je reč o institucionalnoj osnovi naučnoistraživačkog rada, predstavlja izrazita nerazvijenost onih „pratećih" službi koje treba da omoguće naučnoistraživački rad. Pre svega reč je o dokumentaciono-informativnoj službi i o bibliotekama.

Čini se da naši instituti ne vrše dovoljno upravo one dve osnovne funkcije koje inače opravdavaju ovu vrstu institucionalizacije naučnoistraživačkog rada. Reč je o funkcijama koje može vršiti samo organizovan kolektiv, i to sistematski, kontinuiranim radom.

Prvo, to je funkcija programiranja, organizovanja, koordinacije i finansiranja naučnoistraživačkog rada (programiranje koje polazi od potrebe celine i obavezuje, organizovanje većih istraživačkih poduhvata, organizovanje ekipnog rada i empiričkih istraživanja i slično).

Preovladavajuća praksa je sledeća: programi naučnoistraživačkog rada su često samo zbir onih radova za koje su se prema svojim sklonostima opredelili pojedini naučni radnici; programi nisu čvrsti, ne postoji dugoročnije programiranje; koordinacije radova u toku istraživanja gotovo i da nema; veći istraživački poduhvati su prost zbir pojedinačnih radova, globalne sinteze se ne prave itd.

Druga funkcija je razvijanje „pratećih" službi koje naučnim radnicima kao pojedincima treba da omoguće naučnoistraživački rad.

Situaciju na tom planu karakteriše nedostatak prave, razvijene službe naučne dokumentacije i informacija na području društvenih nauka. Dosadašnji pokušaji da se ona izgradi nisu uspeli. Dobro snabdevenih biblioteka koje neprestano popunjavaju svoje fondove ima veoma malo. S druge strane, znatan broj naučnih radnika se „navikao" da radi bez konsultovanja onih podataka koje treba da mu pruži dokumentacija, pa i bez dovoljnog konsultovanja teorijske literature.

Umesto razvijanja ove dve funkcije kao osnovne, neke naučne institucije pretvorile su se u svojevrsne činovničke ustanove u kojima izvestan broj naučnih radnika veći deo radnog vremena ne koristi za rad na programima tih ustanova, nego za svoje lične poslove i potrebe (honorarni rad za druge, priprema magistarskih i doktorskih radova i slično). To je jedan od važnijih razloga što su radovi koji se naručuju od instituta veoma skupi.

SARADNJA NAUČNIH INSTITUCIJA

Čini se da se saradnja i koordinacija u oblasti društvenih nauka postavlja kao svojevrstan problem. Posle ukidanja početkom 1971. godine Saveznog saveta za naučnoistraživačku delatnost i odgovarajućeg fonda formiran je na osnovu dogovora republika i pokrajina Odbor za koordinaciju nauke i tehnologije u SFRJ kao samoupravno telo republičkih i pokrajinskih zajednica za naučni rad.

Pored sporazuma o zajedničkom finansiranju opštejugoslovenskih časopisa i naučnih skupova međunarodnog i opštejugoslovenskog karaktera, najznačajniji oblici opštejugoslovenske saradnje u oblasti društve-

nih nauka su četiri (makro) projekta: „Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije“, „Privredni sistem SFRJ“, „Zakonitosti i perspektive socijalističkog samoupravnog društva u Jugoslaviji“ i izrada etnološkog atlasa Jugoslavije.

U okviru nekih od ovih projekata nije došlo do intenzivnijeg zajedničkog naučnoistraživačkog rada. Zajednički rad i saradnju ne otežavaju toliko republičke granice koliko različite teorijsko-metodološke orijentacije u društvenim naukama, materijalni interesi naučnih instituta, svojevrsna surevnjivost, odsustvo želje za saradnjom. Otuda nije problem zajedničkog rada i saradnje samo u jugoslovenskim okvirima, nego i unutar republičkih granica.

NAUČNOISTRAŽIVAČKI KADROVI

Posebna pažnja mora se posvetiti problemima naučnoistraživačkog kadra.

Evo pregleda ukupnog broja doktora i magistara 1970. i 1971. godine po nekim osnovnim naučnim disciplinama:

Društvene nauke	Doktori 1970.	Doktori 1971.	Magistri 1970.	Magistri 1971.
Pravo	416	424	158	182
Ekonomija	379	399	528	637
Književnost	192	199	107	124
Istorija	150	157	45	61
Filologija	130	141	82	98
Filozofija	74	77	36	37
Pedagogija	67	70	6	10
Istorija umetnosti	64	68	22	25
Društveno-polit. nauke	31	42	118	131
Psihologija	28	31	12	14
Istorija književnosti	2	—	—	—
Ukupno	1.533	1.608	1.114	1.319

Ispod 20% ovog naučnog potencijala je stalno angažovano u institutima na području društvenih nauka.

A evo kako se poslednjih godina kretao broj naučnoistraživačkih kadrova sa akademskim stepenima:

Godina	1965.	1966.	1968.	1969.	1970.
Doktori	309	293	241	245	279
Magistri	66	83	130	137	153
Specijalisti	23	44	34	23	71

Odnos naučnoistraživačkog kadra sa akademskim stepenima u samostalnim naučnim institutima prema broju ukupno zaposlenih u insti-

tutima je, po našem mišljenju, uglavnom zadovoljavajući s obzirom na to da u naučnim institutima treba da imaju značajno mesto prateće službe, a one zapošljavaju veliki broj službenika koji ne moraju da imaju akademske stepene.

Međutim, broj stalno angažovanog osoblja u institutima je mali (po institutu iznosi manje od 25). Naročito je mali broj zaposlenih u pratećim službama.

Interesantni su i podaci o angažovanju spoljnih saradnika (podaci se odnose samo na samostalne naučne institute):

Godina	Broj stalnih nauč. radnika	Povremeno angažovani	Angažovani po ugovoru o delu
1965.	999	101	—
1966.	1.016	69	1.503
1968.	952	92	1.447
1969.	952	249	1.462
1970.	951	106	1.089

Može se pretpostaviti da je deo ovih spoljnih saradnika angažovan zato što zaposleni naučnoistraživački radnici u naučnim institucijama deo radnog vremena ne posvećuju zadacima svojih institucija. To je, svakako, loš aspekt problema spoljnih saradnika. Ali, s druge strane, u izmenjenom sistemu naučnoistraživačkog rada (koji bi, između ostalog, likvidirao naučne institute kao činovničke institucije) veći deo toga rada mogli bi da obavljaju spoljni saradnici.

Svaki drugi magistar i gotovo svaki četvrti doktor magistrirao je, odnosno doktorirao u toku poslednjih šest godina. To pokazuje da se društvene nauke „podmlađuju". Međutim, to nije u istoj meri slučaj sa naučnoistraživačkim kadrovima u naučnim institutima. Evo podataka o naučnim radnicima, istraživačima i stručnim i tehničkim kadrovima po godinama starosti:

Samostalne naučne institucije

Godine starosti	1965.	1970.
Do 29	163	105
30—34	225	196
35—39	205	193
40—49	340	333
Preko 50	189	257
Ukupno	1.122	1.084

Nedostatak finansijskih sredstava sprečava institute na području društvenih nauka da primaju nove kadrove, tako da su instituti osuđeni na starenje. S druge strane, nekoliko je razloga (među njima i oni egzistencijalne prirode) koji ne dozvoljavaju iole značajniju selekciju kva-

liteta unutar naučnih institucija (instituta i fakulteta), tako da i zbog toga raste broj naučnih radnika koji su to više formalno (po profesiji, radnom mestu, akademskom stepenu), a manje stvarno.

Ako možemo biti uglavnom zadovoljni tempom formiranja mlađeg naučnog kadra u toku poslednjih godina, postoje mnoge indicije da marksistička orijentacija i obrazovanje tih kadrova treba da nas zabrinu. *Mišljenja smo da je marksistička orijentacija i obrazovanje znatnog dela kadrova na području društvenih nauka prvi, osnovni problem društvenih nauka.* U oblasti sociologije, politikologije, teorije i istorije književnosti, istorije umetnosti, pa i ekonomije i istorije u toku poslednjih desetak godina formirani su brojni naučni kadrovi pod manjim ili većim uticajem građanske nauke i njenih ideoloških orijentacija, odnosno bez odgovarajućeg marksističkog obrazovanja.

Postavlja se ozbiljno pitanje: da li se uopšte može nešto radikalnije učiniti u pogledu takvog stanja?

Pre svega, treba zaoštriti pitanje marksističke orijentacije u naučnoistraživačkom radu i u nastavi na fakultetima i u srednjim školama. Isto tako, treba mnogo više i organizovanije pomagati izdavanje i plasman marksističke literature.

Ali, prihvatanje, širenje, afirmacija, razvijanje marksizma odlučujuće zavisi od toga o kakvom je marksizmu reč. Dogmatski i pozitivistički orijentisan marksizam, marksizam koji izražava samo aktuelne političke stavove i fenomenologiju društvene stvarnosti, marksizam koji nema svoju kritičku revolucionarnu suštinu i koji se ne hvata u koštac sa temeljnim pitanjima savremene epohe, pre svega socijalističkog preobražaja našeg društva — neće biti stvarno prihvaćen niti će biti od koristi socijalističkoj praksi. Imajući to u vidu, trebalo bi kritički oceniti i neke inicijative koje se javljaju u sklopu sadašnje reafirmacije marksizma i marksističkog obrazovanja.

Sve će to delovati na marksističku preorijentaciju jednog dela postojećeg naučnog kadra, a u prvom redu na marksističko formiranje novih, mladih naučnih radnika.

Međutim, to nije dovoljno. Potrebne su još dve bitne stvari: s jedne strane, stvarna idejna borba, borba revolucionarnog marksizma protiv građanskih koncepcija u društvenim naukama i, s druge strane, dugoročne sistematske mere obrazovne, organizacione, kadrovske i finansijske prirode. A upravo to je ono što je do sada najčešće nedostajalo.

PROGRAMI NAUČNOISTRAŽIVAČKOG RADA

Podaci o finansiranju naučnoistraživačkog rada preko republičkih zajednica za naučni rad pružaju sliku o razvijenosti istraživanja u okviru pojedinih naučnih disciplina. Ove podatke uzeli smo iz odgovarajućih izveštaja koje smo na našu molbu dobili od republičkih zajednica za naučni rad.[3] Ta slika nije potpuna jer podaci uglavnom ne obuhvataju naučni rad na univerzitetima (s obzirom na to da se taj rad finan-

[3] Podatke iz Crne Gore nismo primili.

sira iz budžeta u sklopu finansiranja visokog školstva, s izuzetkom Hrvatske).

U programima naučnoistraživačkog rada najbrojnija su istraživanja i razmatranja *ekonomske problematike.*

Od 139 tema iz oblasti društvenih nauka koje je u 1970. i 1971. godini finansirala Zajednica za naučni rad Srbije 36 su bile ekonomske teme i one su angažovale 47,2% svih raspoloživih sredstava.

Od 141 naučnog rada koji je u 1972. godini finansiran iz Republičkog fonda za naučni rad Hrvatske 56 je iz oblasti ekonomije i oni su angažovali 25,4% svih sredstava datih za društvene nauke u toj Republici.[4] U 1970. i 1971. godini u Hrvatskoj su bila data znatno veća sredstva za ekonomska istraživanja. Evo kako se kretalo finansiranje zajednice instituta i ustanova ekonomskih nauka u Hrvatskoj od strane Republičkog fonda: 1970: 5,177.990 dinara (47,23% svih sredstava za društvene i kulturno-istorijske nauke), 1971: 6,779.787 (34,64%).

Od 123 teme koje su 1970, 1971. i 1972. godine istraživane u Sloveniji 33 su bile ekonomske teme i one su angažovale oko 50,5% svih raspoloživih sredstava.

Od 40 tema koje je u 1971. i 1972. godini finansirao Republički fond za naučnoistraživački rad Makedonije 16 su ekonomske teme i one su angažovale 27,8% svih sredstava.

Od 58 naučnih radova i projekata u čijem finansiranju je 1970. i 1972. godine učestvovala Republička zajednica za naučni rad Bosne i Hercegovine 21 su ekonomski radovi i projekti i oni su angažovali 82,3% svih sredstava utrošenih za ove naučne radove i projekte.

U Bosni i Hercegovini se javljaju neke osobenosti kojih nema u drugim republikama. Prvo, kao direktni nosioci i finansijeri naučnoistraživačkog rada u oblasti društvenih nauka javlja se nekoliko krupnih privrednih preduzeća i grupacija, i to sa veoma znatnim sredstvima. U stvari, u određene naučne poduhvate za potrebe pojedinih preduzeća sredstva ulažu ta preduzeća i Republička zajednica za naučni rad, s tim što su sredstva preduzeća neuporedivo veća. Drugo, u ovim slučajevima se radi pre svega o projektima uvođenja „savremene organizacije rada" i tehnologije upravljanja u nekoliko krupnih integracionih grupacija i preduzeća. Za te potrebe dato je u 1970. i 1972. godini 21,200.000 dinara, što iznosi 51,2% svih sredstava koja su u te dve godine angažovana za društvene nauke (81% tih sredstava dala je privreda).

Kada je reč o ekonomiji u programima naučnoistraživačkog rada Srbije (uključujući i Vojvodinu) i Bosne i Hercegovine, moglo bi se reći da 1970, 1971. i 1972. godine dominiraju teme privrednog razvoja (razvoja republika, pokrajine, regija, pojedinih industrijskih grana i preduzeća). U programu Srbije ima dosta tema i iz privrednog sistema (razvoj sistema, jedinstveno tržište, problematika cena, raspodela dohotka, monetarno-kreditni, bankarski i fiskalni sistem, integracije). U programu Hrvatske najzastupljenije su teme iz pojedinih grana pri-

[4] Iz Hrvatske smo dobili detaljne podatke samo za 1972. godinu. Za 1970. i 1971. godinu podaci su globalni i nepotpuni.

vrede, zatim teme iz privrednog razvoja, privrednog sistema, kadrova, demografije i standarda.

Kada je reč o ekonomskim temama, treba imati u vidu da su republike i federacija u 1971. i 1972. godini finansirale i dva makroprojekta („Privredni sistem“ i „Privredni razvoj“), u okviru kojih su izrađeni brojni naučni radovi i njihove sinteze.

Naučnoistraživački radovi o temi *radničkog samoupravljanja* nisu brojni. Zajednica za naučni rad Srbije je 1970. godine finansirala 48 naučnih radova iz oblasti društvenih nauka, a od toga su se samo 2 neposrednije odnosila na radničko samoupravljanje („Odnos svojine, države i samoupravljanja“ i „Samoupravna organizacija i samoupravni odnos — faktori privrednog kretanja u Jugoslaviji“); oba rada su angažovala samo 95.000 od ukupno 3,738.600 dinara angažovanih za društvene nauke. U 1971. je ova zajednica finansirala 91 rad, pri čemu su se samo 3 rada neposrednije odnosila na radničko samoupravljanje („Samoupravno odlučivanje i racionalno upravljanje u složenim sistemima“, „Politička vlast i preobražaj etatističke u samoupravnu strukturu društva“ i „Moralno-politička i pravna odgovornost samoupravljanja“); ova 3 rada angažovala su 110.000 dinara od ukupno 7,300.000 dinara angažovanih za društvene nauke. U 1972. godini nastavljena su samo 2 ranije započeta naučna rada o temi radničkog samoupravljanja; ova 2 rada angažovala su samo 220.000 dinara od ukupno 17,515.082 dinara angažovanih za društvene nauke, što je manje od 1,3%.

U pogledu istraživanja samoupravljanja Hrvatska predstavlja izuzetak u pozitivnom smislu. Republički fond za naučni rad Hrvatske je samo u 1972. godini finansirao 14 naučnih radova o temi samoupravljanja i za taj posao angažovano je 1,468.534 dinara (ili 9,4% svih sredstava angažovanih za društvene nauke te godine). To je, svakako, rezultat i činjenice da u Zagrebu radi poseban Institut za društveno upravljanje. Istraživane su sledeće teme: primena ustavnih amandmana, radničko samoupravljanje s obzirom na participaciju radnika, struktura uticaja u radnim organizacijama, samoupravni sporazumi i društveni dogovori, samoupravljanje i planiranje, samoupravljanje i integracija, samoupravljanje u opštini i društvenim službama, društveno upravljanje u kulturnim ustanovama, samoupravljanje u poljoprivredi i slično.

U Sloveniji je bilo ili je u toku samo nekoliko empiričkih socioloških istraživanja pojedinih aspekata radničkog samoupravljanja mada su u ovoj Republici sociološka istraživanja veoma brojna. Tako su se u 1970. godini od ukupno 69 radova iz oblasti društvenih nauka koje je Republički fond finansirao samo 3 odnosila na radničko samoupravljanje („Vzroki, tipologija in oblike razreševanja individualnih sporov v industrijskih delovnih organizacijah“, „Odnos med delovnimi organizacijami in širšimi družbeno-političnimi skupnostmi“ i „Vpliv izobraževanja odraslih na participacijo občanov“); za ove radove je angažovano iz svih izvora 365.000 dinara od ukupno 4,364.451 dinar angažovanih iz svih izvora za društvene i kulturno-istorijske nauke. U 1971. godini od ukupno 75 radova 4 su se odnosila na radničko samoupravljanje (nastavljena su 2 prva navedena rada započeta u 1970. godini, a javila su se i

2 nova rada: „Interesi samoupravljavcev za odločanje" i „Urejenje delovnih razmerij s samoupravnimi in družbenimi dogovori — komparativni oris kolektivnih pogodb v industrijsko razvitih državah"); za ove radove angažovano je iz svih izvora 307.031 dinar od ukupno 5,915.540 dinara angažovanih iz svih izvora za društvene i kulturno-istorijske nauke. U 1972. godini od 83 rada koja su finansirana iz Republičkog fonda samo su se 2 odnosila neposrednije na radničko samoupravljanje („Urejenje delovnih razmerij s samoupravnimi in družbenimi dogovori" i „Ekonomske, socialne in psihološke determinante kolektivnih sporov v delovnih organizacijah Slovenije"); za ova 2 rada je iz svih izvora angažovano 166.000 dinara od ukupno 10,408.649 dinara angažovanih iz svih izvora za društvene i kulturno-istorijske nauke, što iznosi 1,6%.

U Bosni i Hercegovini je 1970. godine od 20 radova koje je finansirala Republička zajednica za naučni rad samo 1 rad bio posvećen radničkom samoupravljanju („Stanje i problemi razvoja samoupravnog regulisanja radnih odnosa u industrijskim i rudarskim radnim organizacijama u Bosni i Hercegovini"); za taj rad je iz svih izvora dato 140.000 dinara, dok je za čitavu oblast društvenih i kulturno-istorijskih nauka dato 10,034.000 dinara. U 1972. godini od 30 projekata i naučnih radova koje finansira Republička zajednica za naučni rad samo je 1 naučni rad bio vezan za samoupravljanje („Organizacija informisanja u integrisanim preduzećima"); za ovaj rad je angažovano 80.000 dinara od ukupno 31,309.500 dinara angažovanih za čitavu ovu oblast, što iznosi oko 0,25%.

Od 40 radova koje je u 1971. i 1972. godini finansirao Republički fond za naučnoistraživački rad Makedonije samo 1 se neposredno ticao radničkog samoupravljanja („Organizacija, strukturata i samoupravuvanjeto vo rabotnite organizacii, so rabotni edinici i ekonomsko-organiz. i opštestveni aspekti"); angažovano je 120.000 dinara od ukupno 11,411.176 dinara angažovanih za društvene i kulturno-istorijske nauke u 1971. i 1972. godini, ili 1,04%.

Od 175 naučnih radova koje je u 1970, 1971. i 1972. godini finansirala Pokrajinska zajednica za naučni rad Vojvodine samo se 2 rada neposredno tiču samoupravljanja („Izgradnja sistema informisanja samoupravljača sa posebnim osvrtom na preduzeća u Vojvodini" i „Samoupravni i ekonomski položaj radne organizacije u integrisanim celinama").

Naravno, treba imati u vidu da se neki aspekti samoupravno-socijalističkog društva razmatraju i u nekim drugim temama koje ovde nismo uzeli u obzir. Osim toga, sve republike i pokrajine učestvuju u finansiranju makroprojekta „Zakonitosti i perspektive razvitka samoupravnog socijalističkog društva u Jugoslaviji", čije izvođenje organizuje Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu SKJ. Pa ipak, mora se konstatovati da se *problemi radničkog samoupravljanja* shvaćenog kao samoupravna praksa radničke klase i radnih ljudi i kao samoupravno-socijalistički odnosi u preduzećima i integrisanim celinama *izrazito malo istražuju, odnosno teorijski razmatraju.*

Politikološke teme su najbrojnije u SR Srbiji. U ovoj Republici je 1970. godine finansirano 8 tema (angažovano 245.000 dinara), u 1971. godini 8 tema (810.000 dinara), a u 1972. godini 10 tema (1,480.000 dina-

ra).[5] Evo interesantnih tema koje su izučavane u ove tri godine: „Odnos svojine, države i samoupravljanja", „Idejno-politička uloga SKJ u daljem konstituisanju samoupravljanja", „Položaj i uloga SSRNS u političkom sistemu SR Srbije", „Funkcionisanje skupštinskog sistema", „Izborni sistem SR Srbije i njegovo funkcionisanje", „Teorijsko-sociološka istraživanja nacije i nacionalnog pitanja", „Konstituisanje Srbije kao složene federalne jedinice", „Društvene službe u sistemima komunalne samouprave u SR Srbiji", „Aktuelno stanje i dalji razvoj ideologije jugoslovenskog samoupravnog društva i struktura i funkcija sistema informisanja SK Srbije", „Osobenosti i kontroverze socijalističkih pokreta u savremenom svetu", „Istorija marksizma" itd.

U SR Sloveniji su politikološke teme daleko manje zastupljene: 1970. godine 3 teme (angažovano 262.000 dinara). Evo nekih tema: „Sociološki in politološki aspekti procesov integracije mesta in podeželja", „Vloga interesnih skupin v sodobnih političkih sistemih", „Interesna združenja SRS in politički sistem", „Politička kultura na slovenskom", „Temeljna vprašanja o obravnjavanju informacij v javni upravi SR Slovenije", „Teoretični okvir politologije vojske" itd.

I u SR Hrvatskoj su politikološke teme malo zastupljene u programima naučnoistraživačkog rada. U 1972. godini finansirane su 4 teme, koje su angažovale 481.410 dinara iz svih sredstava (3% ukupnih sredstava za društvene nauke). Reč je o sledećim temama: „Jugoslavenska komuna", „Uloga SKJ kao idejno-političkog vodiča radničke klase", „Međunacionalni odnosi i problemi federalizma" i „Model organizacije službe javne sigurnosti".

U SR Makedoniji su u 1971. godini finansirane 3 teme (angažovano 724.644 dinara), a u 1972. godini 4 teme (676.109 dinara). Reč je u stvari o 3 teme koje su finansirane u ove dve godine: „Finansiranje na sobraniskiot sistem vo samoupravnato opštestvo", „Megunacionalnite odnosi v Jugoslavija i problemite na federalizam" i „Političkiot sistem na SFRJ".

U SR Bosni i Hercegovini su politikološke teme bile najmanje zastupljene: 1970. godine 2 teme („Socijalno-psihološke i političke posledice zemljotresa u Bosanskoj krajini" i „Glosar za političke nauke i sociologiju"), a 1972. godine 1 tema („Organizacija informisanja u integrisanim preduzećima").

Najviše *socioloških istraživanja* bilo je u SR Hrvatskoj i u SR Sloveniji.

U 1970. godini finansirano je u SR Sloveniji 20 tema (angažovano 1,168.830 dinara), 1971. godine 6 tema (330.000 dinara), a 1972. godine 20 tema (1,818.000 dinara). To su većinom empirička istraživanja teorijsko-metodološki utemeljena u građanskoj sociologiji. Najveći broj istraživanja ima za predmet socijalnu strukturu i pokretljivost. Nekoliko istraživanja bavi se raznim vrstama društvenih sukoba (o njima je bilo reči u delu o samoupravljanju). Brojna su istraživanja i u kulturno-du-

[5] U stvari, neke teme u 1971. i 1972. godini su nastavak istraživanja započetih u 1970. godini. Ovo važi i za podatke iz drugih republika koji se ovde navode.

hovnoj sferi. U poslednje tri godine bilo je 6 istraživanja u oblasti religije, 4 u oblasti morala, 4 u oblasti obrazovanja, 4 u oblasti nauke.

U SR Hrvatskoj je 1972. godine finansirano 35 socioloških radova i za njih je angažovano 4,502.963 dinara iz svih izvora. Tako su sociološka istraživanja bila 1972. godine na prvom mestu u pogledu visine angažovanih sredstava (ona su angažovala 28,8% ukupnih sredstava za društvene nauke). Najveći broj istraživanja bavi se problemima sociologije naselja (9) i strukture i razvoja stanovništva (4), zatim načina svakodnevnog života (3), zapošljavanja naših radnika u inostranstvu i mogućnostima njihovog povratka (3), socijalne patologije (3), školstva (2), religije (2) itd. Treba navesti i veće kompleksno istraživanje pod naslovom „Analiza društvenog sistema Jugoslavije, te društvenih vrednota i društvenih struktura u SR Hrvatskoj".

U SR Srbiji ima znatno manje socioloških istraživanja nego u SR Sloveniji i u SR Hrvatskoj. U 1970. godini bilo je samo 1 (80.000 dinara). U 1971. godini finansirano je 12 istraživanja (710.000 dinara). U 1972. godini finansirano je 15 istraživanja, od kojih su 9 nastavljanje istraživanja iz prethodne godine (1,980.000 dinara). Od većih projekata treba pomenuti projekt „Društvena struktura, društvena svest i vrednosni sistem samoupravnog društva u SR Srbiji".

U SR Makedoniji su u 1971. i 1972. godini finansirani sledeći projekti: „Opštestveni procesi i promeni vo opštestvenite odnosi i strukturi vo SRM", „Tipologija na ruralnite sredine vo Jugoslavija" i „Ekonomsko-socijalnata problematika na selskoto naselenie vo mediteranskoto područje" (za prva dva rada je u dve navedene godine angažovano 1,276.517 dinara; za treći rad nismo dobili podatke o finansiranju).

U SR Bosni i Hercegovini nije bilo socioloških istraživanja finansiranih od strane Republičke zajednice za naučni rad, osim teme „Radna i samoupravna pozicija ženskog stanovništva".

U Vojvodini je u 1970, 1971. i 1972. godini finansirano 11 socioloških radova (angažovano 855.000 dinara).

Veoma su brojna istraživanja u oblasti *prava*.

Ovde izrazito prednjači SR Srbija. U 1970. godini finansirano je 12 radova (360.000 dinara), u 1971. godini 13 radova (1,035.000 dinara), a u 1972. godini čak 34 rada (2,710.000 dinara, što iznosi 15,4% svih sredstava datih te godine za društvene nauke). Sve su to najvećim delom konkretne, parcijalne, usko stručne teme.

U SR Hrvatskoj je u 1972. godini finansirano 9 radova u oblasti prava (angažovano 461.225 dinara).

U SR Sloveniji je u 1970, 1971. i 1972. godini finansiran samo 1 naučni rad u oblasti prava.

U SR Bosni i Hercegovini je u poslednje tri godine finansiran samo rad: „Ostvarivanje i kontrola ostvarivanja zakonitosti pravnih akata u oblasti uprave" (480.000 dinara).

U SR Makedoniji 1971. i 1972. godine nisu finansirani radovi u oblasti prava.

U Vojvodini je 1970, 1971. i 1972. godine finansirano 10 radova u oblasti prava (309.000 dinara).

Najviše naučnih radova iz oblasti *kriminologije i delinkvencije* bilo je u Sloveniji. U 1970. godini finansirano je 8 radova (316.374 dinara), u 1971. godini 3 rada, od kojih je jedan nastavak istraživanja iz prethodne godine (244.166 dinara), a u 1972. godini 5 radova, od kojih su dva nastavak istraživanja iz prethodne godine.

U SR Srbiji su iz oblasti omladinske delinkvencije u 1970. godini finansirana 2 rada (110.000 dinara), u 1971. godini 5 radova (350.000 dinara), a u 1972. godini 1 rad (35.000 dinara).

U SR Bosni i Hercegovini su 1970. i 1972. godine finansirana 2 rada iz oblasti kriminologije, odnosno omladinske delinkvencije (440.000 dinara).

U SR Makedoniji su 1971. i 1972. godine finansirana 2 rada iz iste oblasti (562.092 dinara).

U Vojvodini je u poslednje tri godine finansiran 1 rad iz oblasti kriminologije (157.000 dinara).

Znatan deo naučnoistraživačkog rada koji finansiraju republičke zajednice za naučni rad sačinjavaju radovi iz *istorije radničkog, odnosno revolucionarnog pokreta i NOB*. S tim u vezi mogu se posmatrati i brojna istorijska istraživanja.

Istorijske teme su izrazito više zastupljene u SR Makedoniji nego u drugim republikama. Od 40 projekata i naučnih radova koje je u 1971. i 1972. godini finansirao Republički fond za naučnoistraživački rad Makedonije 21 tema je iz oblasti istorije. Te teme su angažovale 4,059.953 dinara (ili 35,3% ukupnih sredstava za društvene nauke). Većina tema odnosi se na nacionalnu istoriju; mali je broj tema iz radničkog pokreta i NOB.

U SR Hrvatskoj su takođe veoma brojna istorijska istraživanja. U 1972. godini finansirana je 21 tema iz nacionalne istorije (angažovano 1,288.530 dinara, ili 4,8% svih sredstava datih za društvene i kulturno-istorijske nauke) i 38 tema iz istorije radničkog pokreta i NOB (angažovano 1,958.170 dinara, ili 7,3% svih sredstava datih za društvene i kulturno-istorijske nauke).

U SR Sloveniji gotovo sva, inače dosta brojna, istorijska istraživanja prilaze istorijskim zbivanjima sa stanovišta klasnih borbi i razvoja radničkog pokreta (nosilac najvećeg broja istorijskih istraživanja u SR Sloveniji je Institut za zgodovino delavskega gibanja). U 1970. godini finansirano je 13 tema (angažovano 657.352 dinara, ili 15,07% ukupnih sredstava za društvene nauke), u 1971. godini 13 tema (1,187.240 dinara, ili 20,12%), a u 1972. godini 14 tema (1,282.470 dinara, ili 12,3%).

U SR Srbiji su se, sem dva izuzetka, svi istorijski radovi koje je u 1970. i 1971. godini finansirala Zajednica za naučni rad Srbije odnosili na istoriju uopšte, što znači da je istorija radničkog pokreta i odgovarajućih klasnih borbi bila, što se tiče Zajednice za naučni rad, potpuno zapostavljena. Inače je u 1970. godini finansirano 10 radova iz oblasti istorije (angažovano 1,481.497 dinara, ili 16,47% ukupnih sredstava za društvene nauke), a u 1971. godini čak 18 radova (2,565.000 dinara, ili 16,88%).

U SR Bosni i Hercegovini je 1970. godine finansirano 5 tema iz oblasti istorije Bosne i Hercegovine (angažovano 425.000 dinara), a 1972. godine 6 tema iz istorije radničkog pokreta i NOB u Bosni i Hercegovini (350.000 dinara).

U Vojvodini su u 1970, 1971. i 1972. godini finansirane 33 teme iz oblasti istorije (angažovano 2,989.000 dinara), od kojih su 6 iz istorije radničkog pokreta, odnosno NOB.

U SR Srbiji je Zajednica za naučni rad posebnu pažnju poklonila lingvistici i teoriji književnosti (u 1970. i 1971. godini finansirano je 16 naučnih radova i angažovano 4,964.456 dinara), kao i arheologiji i etnologiji (u 1970. i 1971. godini finansirano je 28 radova i angažovano 3,597.384 dinara).

Republički fond za naučni rad Hrvatske je još veću pažnju poklonio istraživanjima u oblasti jezika. Samo u 1972. godini finansirana su 33 naučna rada iz oblasti lingvistike i angažovano 2,718.844 dinara (što iznosi 10,1% svih sredstava datih za društvene i kulturno-istorijske nauke).

U SR Sloveniji se posebna pažnja posvećuje urbanizmu. U 1970, 1971. i 1972. godini Republički fond je finansirao 18 naučnih radova iz oblasti urbanizma (angažovano 1,462.250 dinara).

Pokrajinski fond za naučni rad, odnosno sada Pokrajinska zajednica za naučni rad Kosova finansira rad Albanološkog instituta i Zavoda za istoriju (oba u Prištini).

Na osnovu ovog pregleda republičkih i pokrajinskih programa naučnoistraživačkog rada može se zaključiti da se finansira veoma velik broj pojedinačnih radova. Evo kako to izgleda u brojkama na osnovu podataka Saveznog zavoda za statistiku:

Završeni naučni radovi po oblastima

Samostalne naučne institucije

Oblast	1965.	1966.	1968.	1969.	1970.
Osnovna	165	498	—	—	508
Primenjena	180	367	—	—	446
Razvojna	6	72	—	—	226
Ukupno	351	937	1.188	1.196	1.180

Završeni naučni radovi po naručiocima

Samostalne naučne institucije

Naručilac	1968.	1969.	1970.
Privredne organizacije	337	466	279
Fondovi za naučni rad	374	433	482
Ostali	338	297	343

Sinteze parcijalnih naučnih radova unutar pojedinih oblasti, a posebno one interdisciplinarne nedostaju. To je jedan od osnovnih nedostataka naučnoistraživačkog rada u oblasti društvenih nauka.

IZDAVAČKA DELATNOST

Izdavačka delatnost je prvorazredan faktor razvoja društvenih nauka. Istovremeno ona je i važan indikator toga razvoja. Upravo kao takva ona nam je poslužila i za odgovarajuća međunarodna upoređenja jer do drugih, neposrednijih indikatora nismo mogli doći.

Izdavanje dela iz oblasti društvenih nauka[6] u toku poslednjih deset godina daje sledeću sliku (procenat predstavlja učešće u ukupnoj izdavačkoj delatnosti):

Godina	Naslovi		Tiraž	
	Broj	%	U 000	%
1960.	2.294	43,09	10.180	44,26
1961.	2.345	42,61	13.773	44,76
1962.	2.211	39,20	17.208	44,10
1963.	2.715	44,32	17.198	38,20
1964.	3.574	44,67	21.299	39,42
1965.	3.423	42,75	22.442	38,03
1966.	2.983	38,70	19.138	33,68
1967.	3.849	41,84	32.266	46,81
1968.	4.233	44,56	27.231	40,74
1969.	3.365	38,67	35.445	56,19
1970.	4.346	53,64	30.104	60,00
1971.	5.451	55,54	33.871	60,65

Kao što se vidi, naslovi i tiraž literature iz oblasti društvenih nauka čine od 38 do 45% od ukupno izdatih naslova, odnosno tiraža. Izuzetak čine poslednje tri godine. Međutim, izrazito povećanje odgovarajućih procenata u poslednje tri navedene godine rezultat je naglog povećanja broja naslova i tiraža udžbenika iz oblasti društvenih nauka (dok je 1967. godine izdat 691 udžbenik u tiražu od 82,490.000 primeraka, sledeće tri godine broj naslova, odnosno tiraža kreće se ovako: 1969: 1.545—21,737.000; 1970: 1.706—22,426.000; 1971: 2.136—24,426.000).

Inače, prema podacima kojima smo raspolagali (UNESCO-ovi godišnjaci statističkih podataka), Jugoslavija se u pogledu učešća broja naslova iz oblasti društvenih nauka u ukupnom broju izdatih naslova nalazi na najvišem mestu. Svakako da je to delimično rezultat i činjenice da se u Jugoslaviji knjige izdaju na više jezika i da to dolazi do izražaja kad je reč o društvenim naukama (a ne toliko kad je reč o egzaktnim naukama), pri čemu odgovarajuća udžbenička literatura u ovom slučaju povećava broj naslova.

Evo procenata koji pokazuju učešće broja naslova iz oblasti društvenih nauka u ukupnom broju izdatih naslova za sledeće zemlje:

[6] Pojam „društvene nauke“ u ovom slučaju obuhvata i takozvane istorijsko-humanitarne nauke.

Zemlja	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1966.	1967.	1970.
Austrija	48	21,5	38,4	44	36,7	38,3	30,9	50,6	52,5
Belgija	20,6	22,7	30,0	30,8	36,3	19,9	22,1	25,2	24,8
Bugarska	20,3	22,3	34,9	—	23,9	26,5	22,0	21,7	28,6
ČSSR	24,0	20,0	18,2	—	—	18,0	18,8	19,6	17,6
Gana	—	—	—	—	—	45,4	31,5	23,1	60,5
Indija	24,9	41,8	42,6	30,9	38,8	34,7	17,1	18,0	43,5
Italija	25,1	—	—	—	—	25,0	28,5	32,0	33,4
Izrael	—	33,7	43,5	—	—	34,3	43,5	—	28,6
Japan	—	—	—	42,9	40,8	21,0	30,0	26,5	27,4
Kanada	29,3	32,6	36,9	41,7	39,7	44,3	38,2	32,5	37,9
Kuba	—	42,3	31	—	—	—	—	—	—
Nemačka DR	27,3	26,4	29,8	24,6	24,5	23,0	—	—	—
Poljska	22,9	21,0	23,2	22,2	36,1	21,4	21,0	21,7	24,0
Rumunija	32,0	34,4	30,3	27,1	25,0	13,6	25,8	24,8	29,1
SAD	19,7	20,6	23,5	25,6	24,2	27,7	13,9	14,4	14,7
SSSR	—	—	—	21,1	26,4	20,8	22,6	24,1	25,7
UAR	—	—	—	—	—	37,7	28,4	—	—

Kao što se iz ove tabele vidi, Jugoslaviji se približuju Austrija i Kanada. Teško je inače otkriti neku posebnu logiku u nizu ovih cifara. Pada u oči da u nekoliko zemalja socijalističkog lagera (ČSSR, Nemačka DR, Rumunija, a donekle i Poljska) učešće broja naslova iz oblasti društvenih nauka u ukupnom broju izdatih naslova opada u poslednjih desetak godina.

Što se tiče tiraža, imamo podatke samo za nekoliko zemalja, i to za 1970. godinu. Evo kako izgleda učešće tiraža dela iz oblasti društvenih nauka u ukupnom tiražu svih dela:

Zemlja	%
Bugarska	20,5
Čile	54,3
ČSSR	14,3
Jugoslavija	60,0
Mađarska	22,1
Poljska	16,0
SSSR	20,5

Kao što se vidi, i poređenja u pogledu tiraža ukazuju na prednost Jugoslavije.

Što se tiče prosečnog tiraža dela iz oblasti društvenih nauka, Jugoslavija u poređenju sa nekim zemljama socijalističkog lagera stoji nešto slabije. Evo tih podataka o prosečnom tiražu:

Zemlja	Prosečan tiraž
SSSR	13.804
Bugarska	7.924
ČSSR	7.578
Poljska	7.464
Jugoslavija	6.929

Prema tome, ako je suditi po izdavanju dela iz oblasti društvenih nauka — a to nije beznačajan indikator, već naprotiv — u Jugoslaviji su društvene nauke u zavidnom položaju u odnosu na druge zemlje.

Posmatrajući strukturu izdanja iz oblasti društvenih nauka, najbrojnija su (i u pogledu naslova i u pogledu tiraža) izdanja iz ekonomije i političkih nauka (statistika vodi skupa ekonomiju i političke nauke): broj naslova se od 1963. godine kreće godišnje između 800 i 1.100, a tiraž između 3 i 4,3 miliona primeraka.

Statistika posebno vodi dela iz oblasti marksizma-lenjinizma. To su dela klasika, dela o klasicima, dela marksista od Marksovih vremena do danas, dela o marksizmu i slično.

Izdanja iz (tako definisanog) ***marksizma-lenjinizma su izrazito malobrojna*** i — što je naročito vidno — ***doživela su izrazit pad u toku poslednjih godina.*** Evo tih podataka o izdanjima iz marksizma-lenjinizma (procenat predstavlja učešće u ukupnoj izdavačkoj delatnosti):

Godina	Naslovi Broj	Naslovi %	Tiraž U 000	Tiraž %
1960.	62	1,16	361	1,30
1961.	55	1,0	340	1,09
1962.	37	0,66	161	0,41
1963.	28	0,40	121	0,27
1964.	85	1,06	383	0,70
1965.	73	0.91	267	0,44
1966.	65	0,71	215	0,37
1967.	28	0.30	112	0,16
1968.	56	0,58	186	0,27
1969.	16	0,18	37	0,06
1970.	30	0.37	77	0,15
1971.	26	0,27	59	0,10

Godine 1969. u Jugoslaviji je izdato svega 16 dela iz marksizma-lenjinizma u tiražu od 37.000 primeraka, 1970. godine 30 dela u tiražu od 77.000 primeraka, a 1971. godine 26 dela u tiražu od 59.000 primeraka.

Ovde je izdavačka delatnost jasan indikator onoga što se dešavalo sa marksizmom u nas poslednjih godina.

FINANSIRANJE RAZVOJA DRUŠTVENIH NAUKA

Interesantno je pogledati kretanje finansijskih sredstava koja su uložena u razvoj društvenih nauka i njihov odnos prema kretanju finansijskih sredstava za sve naučne oblasti uključujući i društvene nauke (u hiljadama novih dinara; suma za 1964. data je u starim dinarima):

Godina	Ukupno za nauku	Za društvene nauke	%
1964.	57.136.829	5,133.185	9,47%
1965.	812.286	80.250	9,88%
1966.	955.559	90.596	9,49%
1968.	1.389.887	108.367	7,79%
1969.	1.776.140	132.815	7,48%
1970.	[illegible]	170.527	8,91%

Kao što se vidi, učešće sredstava uloženih u društvene nauke u sredstvima uloženim u sve oblasti nauke izrazito pada od 1968. godine, da bi se 1970. godine nešto popelo.

Posebno je interesantno pratiti kretanje ovog učešća po republikama (apsolutna cifra predstavlja iznos sredstava datih za društvene nauke te godine; procenat izražava učešće tih sredstava u ukupnim sredstvima):

Socijalistička republika	1964. %	1965. %	1966. %	1968. %	1969. %	1970. %
Bosna i Hercegovina	3.166	3.194	3.287	3.027	4.381	4.819
	6,87%	4,90%	4,43%	2,25%	3,62%	3,70%
Crna Gora	317	233	517	672	1.133	1.201
	13,20%	8,61%	12,56%	7,23%	8,70%	7,50%
Hrvatska	8.574	17.481	26.251	19.479	25.217	31.347
	8,66%	12,42%	13,25%	7,21%	6,46%	7,27%
Makedonija	1.577	1.378	2.206	4.142	7.164	8.851
	5,68%	3,70%	3,72%	13,23%	9,16%	10,79%
Slovenija	11.141	18.464	14.094	20.052	26.000	35.958
	7,92%	8,00%	6,08%	7,40%	6,50%	8,94%
Srbija	26.556	39.500	44.241	60.995	68.920	88.351
	10,60%	12,34%	11,63%	10,70%	8,81%	11,32%

Kao što se vidi, procentualno se najmanje sredstava za razvoj društvenih nauka daje u Bosni i Hercegovini. U toj Republici je i najizrazitiji pad učešća tih sredstava u ukupnim sredstvima datim za nauku. Izrazit pad u sredstvima za društvene nauke posle 1968. godine zabeležen je u Hrvatskoj i Crnoj Gori. U Sloveniji i Srbiji je kretanje sredstava za društvene nauke u posmatranom periodu najuravnoteženije.

Za 1969. i 1970. godinu postoje i podaci o izvorima prihoda samostalnih naučnih institucija. Evo tih podataka za čitavu Jugoslaviju:

Struktura prihoda samostalnih naučnih institucija

Izvori prihoda	1969. U 000	1969. %	1970. U 000	1970. %
Realizacija iz naučnoistraživačkog rada	117.353	— 6,63%	140.416	— 7,25%
Iz fondova za naučni rad	58.533	— 46,90%	69.406	— 45,82%
Iz ostalih fondova	3.731	— 3,01%	6.475	— 4,26%
Iz budžeta organa uprave	10.346	— 8,54%	23.719	— 15,50%
Iz privrednih organizacija	25.579	— 20,62%	29.357	— 19,31%
Iz drugih naučnih institucija	6.151	— 4,96%	1.689	— 1,35%
Iz vanprivrednih delatnosti	10.549	— 8,50%	6.387	— 5,11%
Iz inostranstva	978	— 0,78%	2.300	— 1,84%
Iz sopstvenih fondova	1.486	— 1,19%	1.083	— 0,86%
Realizacija od privrednih i uzgrednih delatnosti	4.858		8.571	
Ostalo	2.623		2.927	

Kao što se vidi, sredstva iz fondova za naučni rad nisu tih godina dostigla ni polovinu svih sredstava. Dok ta sredstva i sredstva privrede pokazuju tendenciju pada, budžetska sredstva naglo rastu.

Toma Marković

ISKUSTVA IZ PRIMENE USTAVNIH AMANDMANA

OSNOVNA ORGANIZACIJA — NOSILAC SVIH PRAVA I OBAVEZA

Ustavni amandmani precizno utvrđuju uslove za osnivanje osnovnih organizacija udruženog rada. To su: tehničko-tehnološka zaokruženost procesa proizvodnje, mogućnost ekonomskog izražavanja rezultata rada na tržištu i volja radnih ljudi. To znači, ako se praktično posmatra, da svaki deo radne organizacije (pogon) može i treba da ima status osnovne organizacije ako upoređivanjem utvrdimo da postoje samostalne radne organizacije iste ili slične tom pogonu i ako je to želja radnika. Drugih uslova za konstituisanje osnovnih organizacija u ustavnim amandmanima nema — po sadašnjim priznatim društvenim i stručnim tumačenjima. Prema tome, ne može se davati značenje uslova ni ustavnom pojmu *nanošenje štete drugima,* koji je u početnim raspravama često tako tumačen i posmatran. Konačno je preovladalo shvatanje da se ovde radi o ograničavajućem faktoru, o građansko-pravnom (šteta se može nadoknadom otkloniti), a ne o društveno-pravnom odnosu.

Dosadašnja iskustva iz primene ustavnih amandmana, međutim, pokazuju da se mora voditi računa o još nekim okolnostima ako se žele naći tehnoekonomski i društveno najcelishodnija rešenja. Takve okolnosti svakako su: perspektiva programa svakog dela radne organizacije, korišćenje sopstvenih proizvodnih sredstava, prostorna samostalnost, broj radnika itd.

Mnogobrojne žučne rasprave o *pravnom licu* i *žiro-računu* više ukazuju na sadašnje stanje samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji, na negativna iskustva radnika ili na izbegavanje suštinskih pitanja nego na njihov stvarni značaj za osnovne organizacije, koje su po samom Ustavu subjekti svih prava i obaveza. Praktično posmatrano, za radnike u osnovnim organizacijama žiro-račun ima značaja u ovom trenutku zbog sadašnje nelikvidnosti u privredi, koju treba posmatrati kao prolaznu pojavu. Međutim, to se ne može reći za svojstvo pravnog lica, koje ima značaja samo za spoljne partnere zbog pravne sigurnosti na tržištu. U tome su i razlozi što novi zakonski tekstovi daju pravo svakoj osnovnoj organizaciji, odmah po konstituisanju, na upis u registar radnih organizacija i na otvaranje žiro-računa.

O DOHOTKU ODLUČUJU RADNICI

Za stvarnu primenu ustavnih amandmana, za međusobne odnose osnovnih organizacija, za neposredno odlučivanje radnika osnovno je kako se kroz samoupravne sporazume regulišu ekonomski odnosi u radnoj organizaciji, šta se dešava sa viškom rada i akumulacijom: da li o tome odlučuju neposredno radnici ili se ta sredstva otuđuju od njih. Ako se višak rada otuđuje od radnika, sigurno se neće bitnije izmeniti sadašnji odnosi u radnoj organizaciji, samoupravljanje neće doživeti suštinski preobražaj, već će samo elementi formalne demokratije biti umnoženi i u većoj meri izraženi.

Uspostavljanjem jasnijih odnosa među delovima radne organizacije povećaće se njena poslovnost, zaoštriće se pitanje korišćenja kapaciteta i rentabilnosti pogona, povećaće se interes radnika za štednju, za radnu disciplinu, za pravilniju raspodelu ličnih dohodaka pošto se dohodak neće moći knjigovodstveno prelivati. Sve to će povoljno uticati na uspešnije poslovanje radne organizacije, kao i privrede u celini.

RAZGRANIČENJE SADAŠNJIH EKONOMSKIH ODNOSA

Preporukom Savezne skupštine dati su jasni kriteriji za razgraničenje sadašnjih ekonomskih odnosa u radnim organizacijama pre konstituisanja osnovnih organizacija. Zahteva se analiza ukupnog ekonomskog stanja radne organizacije i svakog njenog dela.

Poznato je da do sad radnik nije imao većeg uticaja, a često ni uvida u trošenje znatnog dela dohotka, kako onog koji otiče iz radne organizacije tako i onog koji ostaje u njoj. Njegov uticaj praktično je svođen najčešće na deo dohotka namenjen za lične dohotke i zajedničku potrošnju. Otuda i veliki interes radnika za odlučivanje o tim sredstvima.

Ustavni amandmani, zakonski i drugi dokumenti, teorijski radovi i praktična iskustva daju dovoljno elemenata za razgraničenje sadašnjih ekonomskih odnosa u radnim organizacijama. Navodimo neke od tih elemenata:

— osnovnim sredstvima (objekti, sredstva rada) treba da upravlja ona osnovna organizacija čiji radnici rade njima;

— potraživanja treba razgraničiti prema tome koje su osnovne organizacije proizvele isporučenu robu, odnosno izvršile uslugu;

— dugove treba da vrate one osnovne organizacije u čije su objekte ili opremu uložena sredstva, za koje su nabavljene sirovine;

— sredstva fondova radne organizacije treba rasporediti prema doprinosu u njihovom stvaranju.

Primenom navedenih kriterija može se na zadovoljavajući način rešiti najveći broj konkretnih ekonomskih situacija. Za slučajeve gde ne postoje niti se mogu ustanoviti knjigovodstveni podaci čini se ispravnim da se kao kriterij uzme broj radnika. Polazimo od toga da su stvaranju imovine radne organizacije podjednako doprineli svi radnici.

Nešto je složenije pitanje ostvarivanja prava na minuli rad pošto u praksi, verovatno, nema slučajeva da se objekti i oprema nalaze u približno istom stanju. Obično će neke osnovne organizacije raspolagati novim objektima i savremenom opremom koja je nabavljena delom i sredstvima radne organizacije. U tim slučajevima ostale osnovne organizacije svakako imaju pravo na povraćaj uloženih sredstava. Uslovi povraćaja tih sredstava trebalo bi da budu povoljniji od uslova drugih radnih organizacija pošto se najčešće radi o velikoj međusobnoj zavisnosti, potrebi daljih dobrih odnosa, kao i o dosadašnjem zajedničkom razvoju.

PROMENJENI EKONOMSKI ODNOSI

Iz ustavnog određenja da izvorni dohodak ima samo osnovna organizacija proizlaze principi međusobne ravnopravnosti, neotuđivosti dohotka, uzajamnosti i solidarnosti. Na tim principima treba zasnivati i utvrditi ekonomske odnose među osnovnim organizacijama u radnoj i složenoj organizaciji. Jasno i precizno utvrđivanje međusobnih ekonomskih odnosa posebno je značajno da ne bi došlo do nesporazuma i trzavica u kolektivu. Svaka osnovna organizacija ima pravo na deo dohotka srazmerno uloženom radu u zajedničkom proizvodu. Time se praktično postiže, što danas nije slučaj, zainteresovanost svih učesnika za sudbinu „finalnog“ proizvoda.

Iskustva već pokazuju da je, zbog operativnosti u radu i poslovnosti radnih organizacija, potrebno ekonomske odnose među osnovnim organizacijama precizno regulisati, verovatno, putem takozvane metodologije internih cena ili na neki drugi sličan način. Za poslove koji se povremeno javljaju, ili koji nisu „lako“ merljivi, međusobni odnosi mogu se regulisati i putem ugovaranja paušalne nadoknade.

Interes je osnovnih organizacija, samih radnika, da u okviru radne organizacije, pa i šire, konstituišu određene zajedničke fondove. Na taj način postiže se poslovna i radna sigurnost svih, ubrzava se cirkulacija sredstava, izražavaju se zajednički interesi. Ovo nikako ne znači zagovaranje prelivanja sredstava u bilo kom obliku. U svakom trenutku, naprotiv, mora se znati kojim delom raspolaže koja osnovna organizacija. Stručne službe ni u kom pogledu ne raspolažu sredstvima, one ih samo evidentiraju. Pravo raspolaganja imaju osnovne organizacije. U svakom slučaju, kad se radi o ulaganjima na duži rok ili o većem iznosu sredstava, odluke bi morali donositi neposredno radnici u osnovnoj organizaciji i njihovi samoupravni organi.

SAMOUPRAVNO OBJEDINJAVANJE SREDSTAVA

Ima dilema o tome kako primeniti princip objedinjavanja sredstava putem učešća u riziku i dobiti, što je i normalno pošto se radi o novom odnosu koji naša dosadašnja praksa gotovo nije poznavala. Iako je teško predvideti sve konkretne okolnosti i situacije, dosadašnja teorijska sa-

znanja i praktična iskustva daju mogućnost da se utvrde najvažniji odnosi i okviri primene ovog principa.

Već danas je izvesno da će primena principa učešća u dobiti i riziku u poslovanju biti veoma česta, posebno u izgradnji objekata, nabavci opreme veće vrednosti itd. Za ovu tvrdnju nisu potrebna šira obrazloženja. Dovoljno je podsetiti da savremeni razvoj vodi sve većoj podeli rada, specijalizaciji, posebno u industriji. Svakim danom povećava se međusobna povezanost i zavisnost radnih organizacija u toj meri da spor razvoj jedne ugrožava drugu radnu organizaciju. Već danas su radnici više radnih organizacija zainteresovani da zajedničkim sredstvima i stručnim naporom otklone smetnje, uska grla u proizvodnji itd. Ako je to tako, zašto onda sumnja da taj interes neće videti i u praksi realizovati radnici raznih delova iste radne organizacije? Zar to nije svojevrstan otpor primeni amandmana?

Primenom ovog principa doći će ne samo do tešnjeg međusobnog ekonomskog povezivanja radnih organizacija, već, sigurno, i do racionalnijih investicionih ulaganja. O ulaganju sredstava odlučuju sami radnici; sredstva ostaju njihova bez obzira na to gde su uložena; oni računaju sa povratkom tog dela svog dohotka. To je u suštini sasvim drugi odnos, odnos stvaraoca prema rezultatima svoga rada. Time otpočinje proces prevazilaženja otuđenja dohotka.

Jasno je da zainteresovane osnovne organizacije neće olako odobravati sredstva, tražiće konkretne dokaze o opravdanosti ulaganja. Na taj način izrada projekata, stručni rad uopšte postaje daleko odgovorniji. Stručni radnici koji su projektovali postrojenja koja ne daju očekivane rezultate, koja ne mogu vraćati uložena sreedstva, izgubiće poverenje radnika. I obrnuto, stvarna znanja, stvarni stručni rad biće vidljiviji nego sada, a time u većoj meri cenjen, priznavan, nagrađivan.

Ima i neverice u celishodnost uvođenja kreditnih odnosa među delovima iste radne organizacije, a izražava se kroz strah da se ne umanji poslovnost radne organizacije. Pri tome se gubi iz vida da se sva pitanja kreditnih odnosa u radnoj organizaciji mogu regulisati opštim aktom i time postići automatizam, brzina i efikasnost u poslovanju.

RADNIČKA SOLIDARNOST

Izvesno je da će radnička solidarnost biti izražena uvek kad jedan deo kolektiva ili radnik dođe u teži ekonomski položaj skupom objektivnih okolnosti, bez svoje krivice.

Međusobna solidarnost radnika dolaziće do izražaja u obezbeđivanju minimalnog društvenog standarda radnika (besplatan obrok, regres za godišnji odmor), u obrazovanju (doškolovanje, stipendiranje dece umrlih i radnika sa malim primanjima), u zaštiti invalida, starijih i obolelih radnika itd.

ZAJEDNIČKE SLUŽBE

Zajedničke službe će pretrpeti znatne promene u pogledu usluga, vrste i obima poslova, kao i broja osoblja.

U određivanju poslova zajedničkih službi polazi se od ustavne odredbe da osnovne organizacije primarne delatnosti odlučuju koje će poslove objediniti i zajednički obavljati, to jest poveriti zajedničkim službama. U praktičnom sprovođenju ovog stava polazni principi moraju biti racionalnost i kvalitet obavljanja tih poslova.

Dosadašnja iskustva upućuju na zaključak da će u praksi proces ići u više smerova:

— znatan deo poslova (personalni, razne „pogonske" evidencije) će se „decentralizovati", to jest obavljati u samoj osnovnoj organizaciji;

— drugi deo (razvoj, planiranje, finansije, prodaja, nabavka, istraživanje tržišta) će ostati u najvećoj meri objedinjen, to jest obavljaće se i dalje u zajedničkim službama;

— neki poslovi, dugoročnije gledano, biće povereni drugim, specijalizovanim radnim organizacijama.

Za status i organizaciju zajedničkih službi primarna je vrsta, karakter i obim poslova koji će se zajednički obavljati. U složenim radnim organizacijama trebalo bi, verovatno, konstituisati više osnovnih organizacija za obavljanje ovih poslova. U radnim organizacijama srednje veličine obim poslova upućuje na jednu do dve osnovne organizacije za te poslove.

Osnovne organizacije zajedničkih službi ostvarivaće svoj dohodak pružanjem usluga osnovnim organizacijama u primarnoj delatnosti. Cene usluga određivaće se, verovatno, dvojako: putem internih cena, koje u suštini treba da budu prihvaćene kao tržišne cene kad god je to moguće ili putem ugovora za manje merljive poslove. Tako ostvaren dohodak će osnovne organizacije zajedničkih službi samostalno raspoređivati u skladu sa zakonskim propisima i samoupravnim sporazumima, kao i sa opštim aktima radne organizacije.

Osnovne organizacije zajedničkih službi moraju biti u odnosu na osnovne organizacije u proizvodnji donekle ograničene, posebno u pogledu dohotka, zbog interesa same proizvodnje, zbog njihove specifične uloge, a naročito zbog poznatih negativnih iskustava. Zato je potrebno utvrditi odgovarajuća ograničenja njihovog položaja:

— iznos sredstava u fondovima zajedničkih službi ne može u proseku po radniku biti veći od iznosa u proizvodnim osnovnim organizacijama;

— lični dohoci po uslovnom radniku ne mogu u proseku biti veći od dohotka radnika u proizvodnim osnovnim organizacijama;

— poslovanje sa gubitkom svake proizvodne osnovne organizacije moralo bi se negativno odraziti i na fondove i lične dohotke radnika zajedničkih službi.

U poslednje vreme veoma se mnogo diskutuje o položaju i ulozi direktora i drugih rukovodilaca radne organizacije. Mišljenja, predlozi i rešenja veoma su različiti, tako da je teško dati definitivan stav. Ipak, gotovo je sigurno da nije prihvatljivo rešenje da je direktor samo rukovodilac zajedničkih službi. Sasvim je sigurno da su za njegov izbor, a posebno za njegov rad, zainteresovane i sve druge osnovne organizacije, svi članovi kolektiva, to jest da taj interes treba kroz konkretna rešenja

izraziti. Prihvatljivo nam je mišljenje da direktor ne treba da bude ni u jednoj osnovnoj organizaciji, već da radnički savet radne organizacije, koji ga bira i postavlja, određuje u celini njegova prava i obaveze.

O NEKIM SAMOUPRAVNIM SPORAZUMIMA

Pokazalo se da mnogi samoupravni sporazumi ne mogu izdržati ozbiljniju kritičku analizu zbog deklarativnosti, formalističkog pristupa primeni amandmana, pokušaja da se oni svedu na organizacione i pojmovne promene, posebno u trgovini i bankarstvu.

Prilikom konstituisanja osnovnih organizacija potrebno je utvrditi da li se radi o zaokruženoj tehnološkoj celini koja ima perspektivu razvoja. Jasno definisanje predmeta poslovanja svake osnovne organizacije uslov je sigurnosti radnih ljudi, predupređenja mešanja i mogućih sukoba u radnoj organizaciji oko pojedinih pitanja programa rada. Međutim, u znatnom broju samoupravnih sporazuma koje smo pregledali program proizvodnje, odnosno delatnosti uopšte se ne pominje ili se, pak, neprecizno reguliše. Po nekim sporazumima o ovom značajnom pitanju odlučivaće zajednički, „centralni“ samoupravni organi, što u praksi znači da je tim organima dato pravo da, i bez volje radnika, mogu menjati program proizvodnje osnovnih organizacija, a time bitno uticati i na ekonomski i društveni položaj osnovne organizacije, čime se znatno sužavaju samoupravna prava radnih ljudi.

Za doslednu primenu ustavnih amandmana veoma je važno da se jasno razgraniče sadašnji ekonomski odnosi u radnim organizacijama. Međutim, do sad je samo manji broj radnih organizacija izradio takozvane početne bilanse; štaviše, onih koje su usvojile samoupravne sporazume. Osnovni razlozi nisu samo u složenosti ovog društveno značajnog i stručnog posla, već i u pokušajima da se radnici ne upoznaju sa stvarnim stanjem, pa i u težnji da se zadrže postojeći odnosi u radnoj organizaciji, što su svojevrsni otpori primeni amandmana.

Radnici su se izjašnjavali za konstituisanje osnovnih organizacija na osnovu uopštenih i nepotpunih podataka, tako da njihova stvarna volja ponekad nije došla do izražaja. Time se mogu objasniti pojedinačni primeri da su se radnici u kratkom vremenu izjašnjavali za sasvim suprotna rešenja, što je negativno uticalo na odnose u tim kolektivima.

Ni ustavna odredba da izvorni dohodak imaju samo osnovne organizacije nije u znatnom broju samoupravnih sporazuma dosledno primenjena. Ponekad se ističu samo ustavni principi, a njihova konkretna primena ostavlja se za kasnije. Ili se od osnovnih organizacija otuđuje sva akumulacija, ceo višak rada, što se izražava stavom da o upotrebi sredstava zajedničkih fondova samostalno odlučuju zajednički, „centralni“ samoupravni organi, da su sredstva za investicije i razvoj nepovratna itd. Ovakva i slična rešenja pokazuju da se u tim radnim organizacijama nije bitnije izmenila uloga i uticaj radnika u donošenju odluka. Time se, pored ostalog, može objasniti i to da ponekad i radnici doživljavaju primenu amandmana kao organizacione promene pošto su eko-

nomski odnosi praktično ostali nepromenjeni. U tim kolektivima pre ili kasnije dolazi do zaoštravanja međusobnih odnosa, koje najčešće znači zahtev za doslednu primenu amandmana, za neposredno samoupravljanje.

OTPORI PRIMENI USTAVNIH AMANDMANA

Odlučnijom akcijom svesnih socijalističkih snaga, pre svega Saveza komunista, učinjeno je dosta poslednjih meseci na stvarnoj primeni ustavnih amandmana. Zauzeti su jasni idejni stavovi o svim važnijim pitanjima, čime je sužena mogućnost antisamoupravnim snagama za delovanje, za otvoreno zagovaranje shvatanja suprotnih našem samoupravnom sistemu. Ne treba se, međutim, zavaravati da otpora tehnobirokratskih i drugih antisamoupravnih snaga više nema, da se u rešavanju konkretnih pitanja u praksi više ne nude nama tuđa rešenja, samo sada manje napadno i u drugom vidu.

U prvo vreme bila je raširena teza da primena amandmana vodi usitnjavanju privrede, razbijanju velikih sistema koji su s naporom stvarani, da je to suprotno savremenim naučnim shvatanjima i tehnološkim kretanjima, sadašnjem razvoju proizvodnih snaga itd. Namerno se zaboravljalo da je bitno ustavno određenje u uvažavanju i potpunijem društvenom izražavanju već zaokruženih tehnoekonomskih celina u našoj privredi. Zagovornici ove teze „zaboravili" su da amandmani otvaraju široke mogućnosti prirodnijeg povezivanja u privredi, da lome privredi nametnute veštačke barijere, da upućuju na stvaranje mnogostranih integracionih veza polazeći baš od potreba razvoja proizvodnih snaga.

Nešto manje je bila glasna teza da mi još uvek nemamo savremenu radničku klasu, sa navikama industrijskih radnika. Njeni zagovornici su tvrdili da su amandmani potrebni, ali za daleko razvijeniju privredu, da naša radnička klasa nije dovoljno obrazovana da bi mogla odlučivati o tako važnim pitanjima kao što su poslovanje, dohodak, reprodukcija. Pozivali su se na negativna iskustva, na ekscesne primere iz prakse, kao da je to preovlađujuće obeležje našeg samoupravnog razvoja. Zaboravljalo se da su radnici donosili ispravne odluke uvek kada su im dati tačni i jasni podaci, kao i to da amandmani ne devalviraju, već da daju još veću odgovornost stručnom radu.

Bila je proširena i teza (koja je još uvek prisutna) da sa primenom amandmana treba sačekati dok privreda ne izađe iz teškoća, kao da suština amandmana nisu proizvodni odnosi.

Sada se otpor primeni amandmana ispoljava najčešće kroz zaobilaženje, načelno ili neadekvatno regulisanje u samoupravnim sporazumima nekih suštinskih pitanja (programi rada, dohodak, sredstva akumulacije).

Uzroci pomenutih i sličnih ponašanja su veoma različiti. Navešćemo neke koji su po našem mišljenju značajniji.

U prvom redu uzrok je nedovoljno razvijeno neposredno samoupravljanje u nekim radnim organizacijama u kojima su tehnokratske snage

često uspevale da nametnu svoju volju samoupravnim organima, a da Savez komunista i sindikalnu organizaciju potisnu na sporedna pitanja.

Zatim, znatnom broju radnika duže vreme posle usvajanja amandmana nisu bila jasna mnoga pitanja, posebno u sredinama u kojima su izostale konkretne rasprave. Zbog toga su neki od njih ustavne promene primali sa nevericom. Da takvo stanje nije izraz stvarne volje radnika. već samo prvi utisak, pokazuju primeri odlučnog zaokreta u primeni amandmana poslednjih meseci.

Dalje, do sad povoljniji položaj nekih radnih organizacija (trgovina, bankarstvo, osiguranje), pa i nekih zajedničkih službi u privredi. Takav položaj, potpunija obaveštenost, naročito raspolaganje znatnim delom društvene akumulacije ispoljavalo se kroz veći društveni uticaj, koji je često bio suprotan interesima radničke klase.

Za doslednu primenu ustavnih amandmana poseban značaj imaju stavovi Druge konferencije SKJ da se oblici organizovanja Saveza komunista prilagode potrebama većeg uticaja radničke klase. Formiranje organizacije Saveza komunista u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada (koje u nekim sredinama neopravdano kasni) i rasprave poslednjih meseci o primeni amandmana u pojedinim oblastima znače mnogo u organizacionom i idejnom osposobljavanju komunista u borbi za neposredno samoupravljanje.

Prikazi

Georges Friedmann — Pierre Naville: Sociologija rada

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1972, strana 730)

Knjiga koju je nedavno izdalo izdavačko preduzeće „Veselin Masleša" iz Sarajeva nosi zbilja ambiciozan naslov: *Sociologija rada*. O ambicioznosti ovog poduhvata može se suditi pre svega ako se imaju u vidu ogromne teorijske i praktične kontroverze koje oko ovog područja decenijama traju, a o njihovoj dubini i sveobuhvatnosti najbolje govori činjenica da o nekakvoj konvergenciji stanovišta još nikako ne može biti reči. Marksistička sociologija značila je, nema sumnje, kopernikanski obrt u ovoj relativno mladoj nauci, mladoj u smislu naučno valorizovanih temelja, područja i metoda, jer je nagovestila kraj ukorenjenim iluzijama da se činjenice života „obrću" oko takozvanih „čistih istina" i početak plodnih istraživanja koja su polazila od uverenja da se do istine, čiste ili ne, dolazi uvažavanjem činjenica. Prodornost marksističkih rezultata pokazala se jačom od svakojakih ideoloških kineskih zidova, a da je to tačno, govori i njihov nesumnjivi trijumf danas.

Knjigu je napisala grupa istaknutih naučnika, od kojih je većina iz francuskog Nacionalnog centra za naučna istraživanja, a njihovim radom rukovodili su Georges Friedmann, profesor na Institutu za politička istraživanja Pariskog univerziteta, i Pierre Naville, naučni rukovodilac u Nacionalnom centru za naučna istraživanja. Raznovrsnost problema, koja je u ovom radu zaista velika, zahtevala je multidisciplinaran pristup izučavanju, pa su autori ekonomisti, demografi, etnolozi, medicinari rada, savetnici za pitanja organizacije, statističari, pravnici i drugi. Predgovor su napisali Friedmann i Naville i on zbog kasnijih njihovih stavova zaslužuje pažnju.

Oni polaze od konstatacije, koja je nesumnjivo tačna, da su istraživanja rada i raznovrsnih aspekata industrijskog društva sasvim skorašnjeg datuma. Osim toga, najveći broj problema je tu tek ovlaš dotaknut, a ne mali broj njih nije uopšte ni obrađivan. S druge strane, rezultati, kojih, ipak, ima i koji nisu nimalo beznačajni, teško se povezuju i sistematišu.

Friedmann i Naville smatraju da je raznorodnost problema o kojima se u ovoj knjizi raspravlja samo prividna, a njihov zajednički imenitelj određuju kao utvrđivanje aspekata industrijskog društva, ili društva u industrijskom razvoju. Sociologiju rada oni definišu kao „izučavanje ljudskih zajednica vrlo raznovrsnih po svome obliku i svojim funkcijama, stvorenih u vezi sa radom, reakcijama koje na njih, na raznim nivoima, vrši rad, stalno preobražavan tehničkim napretkom, međusobnim spoljnim odnosima i unutarnjim odnosima između jedinki koje su njihovi članovi". Pri tome oni naglašavaju da sociologija rada nije samo sociologija industrije u strogom smislu reči, već i neindustrijskih radnih zajednica u trgovini, upravi, poljoprivredi itd., ali u ovoj se knjizi, ipak, pretežno razmatra industrijski rad. Pri tome su korišćeni podaci najvećim delom iz Francuske, ali ima dosta „posmatranja i primera" i iz drugih zemalja i kontinenata.

Autori u predgovoru kažu da ih raznovrsnost problema kojima se ba-

ve obavezuje da budu slobodni od svakog unapred smišljenog sistema, od svakog „opšteg dogmatizma".

Pierre Naville i Pierre Rolle u odeljku „Tehnička evolucija i njeni uticaji na društveni život" nastoje da realno odrede koordinate poznatog poleta industrijskog društva koje sve više uobražava da je „autonomno" prema prirodi. Nužnost tehnike se direktno pripisuje postojanju prirodnih potreba, koje se na taj način iskazuju kao prisila koju trpi društveni čovek jer je u isto vreme i fizički čovek. Dakle, po tom shvatanju, prema kome Naville i Rolle imaju rezervi, društveni problemi koje pokreće sveobuhvatni prodor mašinizma bili bi posledica samo uvlačenja jednog sasvim spoljašnjeg elementa u društveno tkivo. Njihove rezerve su potpuno razumljive jer je odatle do nametanja društvenim problemima čisto tehničkih rešenja samo jedan korak. Međutim, u daljem izlaganju specifičnost ljudskog i specifičnost fizičkog područja, koja se ne daju svesti jedno na drugo, zadobijaju sasvim drugi smisao jer oni tvrde da je ta „heterogenost poricana naročito od marksističke misli", a ta se negacija, po njima, najčešće završava „svođenjem jednog od dva izraza na drugi". To se čini na taj način što „neki autori svode društvenu evoluciju na neposrednu posljedicu tehničkog progresa, sa zakašnjenjem koje se može pripisati nevažnoj inerciji". Nije potrebno dokazivati da je ovo vulgarno tumačenje marksizma. Naville i Rolle zatim tehniku koja se primenjuje u društvu i strukturu toga društva proglašavaju za dva reda zasebnih realnosti. To je već dualizam koji sasvim objašnjava zašto je bilo potrebno ovako „protumačiti" marksističko stanovište.

Tamo gde njihova želja za sintezom ustupa mesto naučnoj analizi, rezultati su daleko izraženiji. U pododeljku „Neke tendencije nove tehnike" Naville i Rolle opisuju širenje automatizma koji je, po njihovom mišljenju, već znatno premašio tehnike rada čvrstih tela. Na prvom mestu, on je izvršio snažan prodor u proizvodnji energije; umesto pare proizvedene ugljem i drvetom, danas su pokretačke snage automatskih sistema elektricitet, plin, petrolej i nuklearna energija. Na drugom mestu, novi put automatizmu otvorila je tehnologija hemije i petrohemije. Treće, vlast automatizma obuhvatila je i sisteme transporta, veza i komunikacija. I najzad, automatizam se proširio i na mehanizme koji zamenjuju, pojačavaju i sistematizuju ljudske moždane funkcije. Ova četiri područja automatizma ne isključuju se među sobom.

Na kraju ovog odeljka Naville i Rolle opet ne odolevaju želji za „sintezom". Oni kažu: „Nove tehnike, uprkos pesimizmu, predstavljaju osvajanje slobode." Mi nismo pesimisti, ali ne smatramo da nove tehnike same po sebi znače i osvajanje slobode. One su svakako neophodan uslov, ali potrebno je još nešto, a akcija radničke klase danas svuda u svetu dovoljno nagoveštava šta je to. Nova tehnika je svakako potencija slobode, ali ona je i društveni proizvod, a društvo je još uvek klasno.

U pododeljku „Sociologija sindikalnog pokreta" Michel Crozier smatra da je sociološka analiza sindikalnog i radničkog pokreta, posmatrano uopšte, prilično slabo napredovala. Empirijska istraživanja su, osim u SAD, sasvim retka, a teorijska razmatranja su u većini slučajeva stvar pravnika i političkih esejista, a ne sociologa. On ovo poglavlje počinje takvom konstatacijom jer ga ne posvećuje radničkom pokretu kao takvom, već njegovom sociološkom proučavanju. Dakle, što se socioloških istraživanja tiče, Crozier je ubeđen da se nije otišlo mnogo dalje od briljantnih analiza britanskih tredjuniona koje su dali Sidney i Beatrice Webb. Međutim, izgleda da autor ne nalazi pravi uzrok za takvo stanje jer tvrdi da su „glavni krivci" sindikalne organizacije koje uglavnom zataje pred perspektivom socioloških radova koji se odnose na njihovu ulogu i njihovo funkcionisanje. To se dešava u dva slučaja: i kada su slabe („bogatije entuzijazmom nego pristašama", jer tada nemaju materijalnu i moralnu sigurnost koje bi im dozvolile da ležerno dopuste otkrivanju tajni njihove unutrašnje organizacije: „Plaše se, možda s razlogom, da će izgubiti nešto od svog mitskog prestiža i propagandne moći") i kada su jake (jer se „mogu osjetiti ranji-

vim u onoj mjeri u kojoj su primorane, radi djelovanja i uspjeha, da održavaju uske veze sa svijetom vlasnika i politike"). Naravno, ovo je jedan od uzroka, a kada bi isključivo to bio uzrok nedovoljnim proučavanjima, onda bi uopšte sociološka istraživanja bila nemoguća (radničke organizacije su ipak najzainteresovanije za objektivno saznavanje činjenica, posebno socioloških). U daljem izlaganju Crozier ipak dodiruje glavne „kočnice" koje treba videti u tome što se na „najdubljem nivou sreće sukob vrijednosti koji je sve do danas učinio krajnje teškom, ako ne i nemogućom, svaku pozitivnu analizu sindikalnog pokreta". Taj sukob vrednosti se odnosi na ciljeve, korisnost i uopšte smisao radničke akcije. Autor odbacuje takozvanu finalističku perspektivu u pristupu istraživanju, a njoj pretpostavlja put „empirijskih i konvergentnih" proučavanja. Tako, prilikom pristupa kontradiktornim aspektima radničkog pokreta, on razlikuje pet stanovišta: genetičko („kojim potrebama odgovara radnički pokret, kako se on razvio i zašto?"), strukturalno („koja je vrsta organizacije radnički pokret, kako su podeljene uloge i vlast?"), funkcionalno („koje su funkcije radničkog pokreta u globalnom društvu i kako ih on ispunjava?"), ideološko („važnost ideološkog pokretača u radničkom pokretu je znatna, zašto?") i stanovište promene („radnički pokret nije samo reakcija na datu situaciju, jedan od neophodnih dijelova društvene ravnoteže, to je i jedan novi originalni faktor koji za društvo u njegovoj cjelini predstavlja faktor promjene").

Metodološki se čini da Crozier postupa sasvim ispravno. Pošto izgleda da je poslednje stanovište od posebnog značaja, evo do kojih zaključaka dolazi. On razlikuje pet tipova radničkog pokreta: radnički pokreti u Severnoj Americi, u Engleskoj i Skandinaviji, u latinskoj Evropi, organizacije nerazvijenih zemalja i Istočne Evrope. U Sjedinjenim Državama, po njemu, sindikati su duboko integrisani u društveni život, i to ne samo u službeni politički poredak, već i u život preduzeća. Oni u svim sektorima društva predstavljaju dopuštenu snagu, pa, ako su i kritikovani, ponekad i žestoko, njihove relacije sa društvom ne dovode se u pitanje. U severnoj Evropi, Skandinaviji i Velikoj Britaniji situacija je slična, ali sindikalni pokret ipak pokazuje vrlo značajnu osobenost koja se ogleda u tome što nije potpuno integrisan u ekonomski i tehnički poredak proizvodnje, već svoju integratorsku ulogu igra pre svega posredstvom političke akcije. U latinskim zemljama, Francuskoj, Italiji i Španiji, međutim, i pored iste važnosti političkog posredovanja, ekonomske snage su dosta loše prihvatile sindikalni pokret ili ga uopšte nisu prihvatile. To uslovljava da on ne može da igra onakvu integratorsku ulogu kao u SAD ili u Engleskoj. Prema tome, tu revolucionarna ideologija ostaje predominantna i izgleda, po Crozieru, da tu ne može doći do istinskog društvenog preobražaja van perioda društvene krize. Što se tiče nerazvijenih zemalja, problem sindikalnih organizacija tu još nije proučavan. Pošto je radnička klasa u tim zemljama u većini slučajeva gradska manjina koja je privilegovana u odnosu na zaostale seljačke mase, to sindikati mogu biti samo donekle predstavnici eksploatisane mase. I najzad, u istočnoevropskim zemljama, po autoru, sindikati igraju sasvim posebnu ulogu. Oni „ne samo da su integrisani u društvo, već i čine dio njegovog aparata za školovanje, kadrova, a njihova uloga informisanja i zastupanja ograničena je interpretacijom njihovih različitih stepenica s raznim hijerarhijama odlučivanja i kontrole ekonomskog i političkog poretka". Sve u svemu, očigledno je iz ovog izlaganja jedno: ovaj „faktor promene", po Michelu Crozieru, prilično je integrisan u postojeći poredak.

Karakteristično je poglavlje „Štrajk i kapitalizam", koje je napisao Jean-René Tréanton. Autor ove svoje redove naziva „razmišljanjem o ulozi štrajka u pluralističkim društvima". Princip koji tim društvima upravlja je, po njemu, princip koegzistencije klasa koje u društvenoj organizaciji nalaze mogućnost da konfrontiraju svoje interese i da se koriste najrazličitijim sredstvima za njihovu odbranu. Vlast se povukla „izvan široko ocrtanog opsega u kome funkcioniraju spontana regulisanja". Iz svega toga on izvodi zaključak da štrajk

nije bolest — on je normalan i „funkcionalan" u onoj meri u kojoj radnicima pruža najsigurniju garanciju njihove ekonomske pozicije. Trajni sukob, a to, po Tréantonu, nije samo onaj koji se ograničava na verbalan plan u pregovaranju i na svakodnevnu primenu kolektivnog ugovora, već i „žestoki" sukob, štrajk, leži u prirodi kapitalizma, pa i dublje, u prirodi industrijskih društava. Evo primera gde se deklaracije iz predgovora ovoj knjizi pretvaraju u svoju sopstvenu suprotnost. Šta je drugo tvrdnja o principu koegzistencije klasa u pluralističkim društvima, iz koje onda sledi logički i sve ostalo, nego dogmatski stav? Sličnih primera ima prilično.

Alain Touraine i Bernard Mottez u tekstu „Radnička klasa i globalno društvo", recimo, smatraju „sasvim razumljivim" da ekonomski prosperitet favorizuje društveni mir, a ne borbu klasa, kao i da poslodavci i radnici teže pomirenju i sporazumu, po potrebi i nauštrb potrošača. Osim toga, po njima, i jedni i drugi se opiru uplitanju države.

Georges Friedmann u odeljku „Civilizacija blagostanja i otkrivanje sposobnosti" navodi „dobrog poznavaoca američke industrije", A. R. Herona, koji je odmah posle drugog svetskog rata uveravao u hitnost uspostavljanja razlike između prava da se misli i prava da se odlučuje. Svaka služba, po njemu, mala ili velika, primorana je u datom momentu da centralizuje svoje odluke među nekoliko odgovornih, i to bez obzira na sistem ekonomije, kapitalistički ili „kolektivistički". Tu je, po Friedmannu, jedan od najvećih izazova samoupravljanju. On smatra da je „dihotomija neminovna potreba u onoj mjeri u kojoj odlučivanje ne može a da, na svojim različitim nivoima, ne bude, najzad, koncentrisano među nekoliko odgovornih lica i odvojeno od izvršilaca na različitim stupnjevima jedne organizacije. Ali mobilišući sve snage misli, interesa, radoznalosti, inicijative, diskusija može biti prenošena prema bazi. Potrebno je da to budu i informacija i tehnička kvalifikacija u svoj mogućoj mjeri". Na to je pitanje praksa našeg samoupravnog socijalizma dala, ili daje, svoj odgovor. Dihotomija nije u tome što odlučivanje „mora" da bude u vrhu, već — da li oni koji odlučuju o tehničkom upravljanju prisvajaju sebi pravo da globalno odlučuju.

Sve ovo dovodi do toga da Georges Friedmann u tekstu „Današnje tendencije, sutrašnje perspektive", koji je neka vrsta globalnog predviđanja društva budućnosti, sa „sigurnošću" tvrdi da revandikativna akcija radničke klase može da uspe danas jedino pod uslovom da se napuste revandikacije koje „nisu u vezi sa radničkim položajem", „prevaziđene teme koje nemaju sadržaja a koje interesuju samo upućene". On smatra da među tim „anahroničnim preokupacijama" stari problem prisvajanja proizvodnih sredstava interesuje još samo jedan ograničen broj rukovodilaca. Ono što, po Friedmannu, ima vizu za budućnost, to je, međutim, stvaranje i kontrola veza između baze i uprave jednog preduzeća, ili participiranje u „vlasti odlučivanja".

Tako se kroz bogat i značajan empirijski sadržaj ove knjige, koji će nesumnjivo biti neophodan svakom ko je za ove probleme zainteresovan, provlače ambiciozne vrednosne ocene autora koji, doduše, plediraju za „otvorenost" i vrednosnu neutralnost, ali im to, naravno, već i po prirodi stvari ne polazi za rukom.

ZORAN STANOJEVIĆ

Vilhelm Rajh: Masovna psihologija fašizma

(Posebno izdanje časopisa »Ideje«, Beograd, 1973, strana 230)

Trebalo bi prije svega napomenuti da je naslovna Rajhova knjiga štampana još 1933. godine (kao što je poznato, to je godina dolaska nacista na vlast u Njemačkoj). Rajhovo djelo, dakle, mora se posmatrati i u

vremenskoj dimenziji. Rajh je, i to se mora istaći, anticipirao jedno buduće varvarstvo čije je početne oblike proučavao i pratio sa zebnjom. Živio je u Njemačkoj, pa je uzeo ulogu budničara: upozoravao je komuniste (i sam je pripadao Komunističkoj partiji) na veliku opasnost koja im prijeti od velike tevtonske sile sa sumanutom sviješću o sopstvenoj providencijalnoj misiji koju ima da izvrši u ime „kulture".

Ima razloga što ovaj prikaz Rajhove knjige počinje navođenjem datuma njene pojave jer se njen značaj može tako najsvestranije pojmiti. Istovremeno mnogi nedostaci ove knjige se time mogu objasniti (naime, on je pisao o jednom veoma kompleksnom procesu u toku). S distance koju mu dopušta vrijeme i proživljeno iskustvo, Herbert Markuze će zamjeriti Rajhu što suviše insistira na izvjesnoj panseksualizaciji svijeta, što taj elementarni pranagon stavlja previsoko i daje mu nesrazmjeran značaj u formiranju društvene ličnosti: „Prema tome, spolno oslobođenje postaje *per se* Rajhu svelijek individualnih i društvenih bolesti... napredak u slobodi se javlja kao puko oslobađanje spolnosti."

Vilhelm Rajh je u ovoj knjizi analizirao složeni odnos između društvenih i nagonskih struktura. Negdje je pri tom odista suviše „panseksualizovao" taj odnos, i tu njegova argumentacija postaje usiljena, često i nemoćna i jednostrana. Istina, to su slabiji dijelovi knjige koja, inače, dosta suvereno traži korijene masovnih seksualnih (i drugih) osujećenja koje nagomilavaju sirove, žestoke energije sadizma i iracionalnosti. Rajh će, na primjer, reći da polno potiskivanje „nameću interesi dominacije i izrabljivanja"! Osnova fašističke rasne teorije, prema njegovom mišljenju, jeste „strah i zazor pred putenom, tjelesnom seksualnošću". Dalje, Rajh smatra da je njemački fašizam nastao radom (dobrim dijelom) mehanizma identifikacije s Vođom i Institucijom: to je tačka razrješavanja razdirućih unutrašnjih problema iskasapljene psihe (sve je to nastalo, smatra on, kao posljedica seksualne represije koja odgaja neoslobođene, osujećene malograđane po načelima bezličnog „čudoređa" što pro serije, a ne individualnosti).

Rajh je pisao ovu knjigu, očigledne programske orijentacij posluži pokretu oslobođenja od represije. On će to i reći s jasno gramskim tonom: „Ovaj je spis stao u toku narastanja reakcion plime u Njemačkoj, između 193 1933. godine. Njegova je namjera da dio teorijske podloge mladom, nerazvijenom seksualno-politič pokretu, i iz seksualno-reformističk kaosa izluči nekoliko najvažnij praktičnih točaka napada."

Rajh će zatim — pri tom mu pr znajući prodorne analize podsvijes i djelovanja mehanizma edipovsko kompleksa — napasti i rodonačelni ka psihoanalize, Sigmunda Frojda. On će mu prebaciti u prvom redu izvjesnu građansku orijentaciju i odbacivanje sociološkog aspekta u njegovim psihoanalizama: „Frojd i većina njegovih učenika otklanjaju sociologijske konzekvencije psihoanalize, i jako se trude da ne prekorače okvir građanskog društva." Također, Rajh će zamjeriti i vulgarnim marksistima što psihologiju proglašavaju nemarksističkom, „rukovanjem subjektivnim faktorom". Smatrao je, s pravom, da reakcionarni nacistički pokret te greške obilato i lukavo koristi za osvajanje prostora za sebe i svoje iracionalne ideje.

Rajhu se, ipak, ne može prebaciti potpuni panseksualizam u tumačenju društvenih pojava, kao što je to, može se reći, učinio Markuze. Rajh je, naime, tumačio — doduše, znatno manje kvalifikovano — i ekonomske činioce koji su doprinijeli razvoju iracionalnih energija fašističkog pokreta („Teška ekonomska kriza može voditi isto tako u socijalizam kao i u barbarstvo"). Rajh tvrdi — a za to ima i priličan broj nepobitnih istorijskih činjenica — da nije dovoljno shvaćeno „iracionalno, nesvrhovito djelovanje". „Objektivacijom" i čisto racionalnim metodima nije, naravno, bilo moguće doprijeti do suštine jednog pokreta koji se hranio iracionalnim, alogičnim, tamnim, nadasve „subjektivnim". Činila se, dakle, teška metodološka greška s nedoglednim posljedicama koje će svijet nešto kasnije osjetiti u razarajućim oblicima.

Rajh piše: „Moramo moći razjasniti da je mistika prevladala nad znanstvenom sociologijom... Mistika je reakcionarna, građanski čovjek je mističan." Kako se, zaista, desilo da mistika prevlada sociologiju? Koji su faktori omogućili tu pobjedu? Da li samo ekonomska podloga nesreće? Ili je ta podloga znatno šira? Na to pitanje Rajh pokušava da odgovori u ovoj knjizi o masovnoj psihologiji fašizma. On će pri tom naglasiti da je Lenjin *osjećao* iracionalnu podlogu nekih društvenih pojava, pa je ideolog oktobarske revolucije pisao, na primjer, povodom ustanka od 1905. godine: „Nekoliko sati nakon što su (seljaci, ustanici — prim. V. R.) ubili nekog omraženog pretpostavljenog, puštali bi druge na slobodu, započeli pregovore s vlastima i puštali da ih se poslije strijelja, bičuje i nanovo upregne u jaram" *(O religiji)*. Vulgarni marksisti, za razliku od Lenjina, napominje Rajh, taj postupak bi pokušali da objasne ekonomistički, a takvoj vrsti spoznaje ovaj problem potpuno izmiče. „Frojdov je nazor znatno bliži tom činjeničnom stanju kada u takvom ponašanju vidi djelovanje osjećaja krivnje pred obličjem oca koji potječe iz čovjekovog djetinjstva", piše Rajh. To je ono poznato, već i previše „popularizovano", nesvjesno djelovanje edipovskog kompleksa u čijoj je osnovi pobuna protiv Oca i istovremeno ropska poslušnost autoritetu njegovom. Otuda bunt koji se okončava u kajanju i „ispaštanju krivice" zbog pobune protiv Oca, to jest Autoriteta (otuda „autoritarni strah").

Rajh analizira i neka Marksova stanovišta i tako upotpunjava svoju sliku svijeta. Navodi da je Marks, na primjer, uvažavao „subjektivni faktor istorije" i znao njegovu moć, ali, kao sociolog, on nije istraživao psihološko područje. Rajh stoga smatra da je istorija suviše „objektivno" protumačena, a prvi put u istoriji, valjda, dolazi do takvog izražaja upravo iracionalna, „subjektivna" sfera u doba nagomilavanja i zgušnjavanja fašističke energije koja će razoriti jedan svijet i jednu umornu civilizaciju.

Govoreći o „subjektivnom faktoru istorije", Rajh napominje da „potiskivanje dječje seksualnosti izmiče vlasti svijesti, ali time ne gubi svoju snagu, nego je, štaviše, povećava i osposobljava je za izražavanje u različitim bolesnim poremećajima društvenog života". Rajh podvlači da svi autoritarni sistemi osobito „brinu" o državnoj „svetoj Porodici", o „čistoti" seksualnosti, o regulisanju nagonske sfere — u sopstvene svrhe. Ako se, dakle, posmatra sociologijski aspekt čovjekov, zanemariće se tamna, neosvijetljena sfera nagona — tako se ne može, naravno, sagledati „sav" čovjek. U tome je i slabost svake antropologije jer jedan aspekt mora biti zanemaren na štetu drugih (tako je, razumije se, i s ovom Rajhovom). „Ograničavanjem i zatomljivanjem spolnosti", piše Rajh, „ljudsko se osjećanje mijenja, nastaje religija koja niječe seksualnost, i vladajuća klasa postepeno izgrađuje vlastitu seksualno-političku organizaciju, crkvu sa svim njenim oblicima, čiji cilj nije ništa drugo nego uništavanje seksualnog uživanja, a time i ono nešto malo sreće na Zemlji. Za to postoji dobar sociologijski razlog u vezi sa sada cvjetajućim izrabljivanjem ljudske radne snage." Rajh će ovu misao o klasnom karakteru seksualne „regulacije" i „gušenja seksualnosti" kasnije razviti i objasniti dosta uvjerljivim argumentima (citiraće nacističke slogane, moralističke „propovijedi" Jozefa Gebelsa i Hitlera lično — tu će se jasno vidjeti jedan određeni *plan* regulisanja tog područja ljudskog života, s dosta jasnim ciljevima).

Rozenberg je u *Mitu 20. vijeka*, toj nacističkoj Bibliji, slavio instituciju poslušnosti i bezuslovno podređivanje (do potpunog samoponištavanja sopstvene ličnosti) autoritetu Oca, patrijarhalne forme porodičnog vaspitanja koje se zasniva na strašljivoj i pasivnoj podređenosti, nedostatku svake inicijative, kultu bezličnosti. Rajh o tome piše: „Moralna sputanost prirodne spolnosti djeteta, čija je posljednja etapa teško ugrožavanje genitalne seksualnosti malog djeteta, čini strašljivim, plahim, uplašenim od autoriteta, poslušnim, u građanskom smislu valjanim i odgojljivim; ona ukočuje, jer je sada svaki agresivni osjećaj zaposjednut strahom, buntovničke snage u čovjeku i zabranom seksualnog mišljenja uspostavlja opću sputanost misli i nesposobnost za kritiku; ukratko, njezin

je cilj stvaranje građanina koji je prilagođen privatnovlasničkom poretku i koji ga trpi unatoč bijedi i poniżavanju.“ Ova Rajhova analiza ide u red onih koje su od opštijeg značaja u okviru njegove vrlo lične antropologije. Nemoguće je da nacistički ideolozi nisu bili svjesni posljedica i *koristi* od gušenja seksualnosti jer je u njihovom programu bilo i previše seksualne simbologije.

Ova analiza sputanosti i osujećenosti čitavog jednog naroda, osobito mladih, odgojenih u patrijarhalnoj, građanskoj „čistoti“, poslušnosti i načelima Reda pripada samom vrhu (po značaju) oslobodilačkog Rajhovog programa. Te sputane, regulisane energije njemačkog malograđanstva iskoristila je velika ratna mašina Trećeg Rajha.

Hitler se oslonio na različite slojeve malograđanštine, na srednji stalež koji je najmanje prožet duhom kretanja i društvenog dinamizma, kojemu je, oduvijek, do održavanja „stanja stvari“. Nacizam je stupio na vlast u liku svog „plemenskog totema“, Hitlera, tek onda kad je Njemačkom potpuno zavladala malograđanska ideologija (u kulturi, seksologiji, nauci, načinu mišljenja i pogledu na svijet). Hitler je, kao strogi patrijarhalni Otac kojeg valja bespogovorno slušati, odbijao da argumentuje svoje ciljeve, pa ih nije ni objašnjavao svome narodu. On je djelovao na afektivnu sferu svoga naroda. Govorio je o „velikom konačnom Cilju“, a malo ko je znao koji je to „Cilj“. Načelo ekspanzije, osvajanje „životnog prostora“, taj racionalni cilj, pomjeren je ravno u — metafiziku.

Antikomunistička propaganda uvijek je napominjala da boljševizam napada instituciju braka, da se vraća u davninu promiskuiteta, da se, dakle, napada porodica Patrijarhata, načelo Reda i državotvorstva čiji je čuvar upravo Porodica konstituisana na kategorijama malograđanskih vrijednosti. Nacistički ideolozi su znali, ili barem osjećali, da je energetski temelj patrijarhata upravo gušenje seksualnosti i njeno pretvaranje u područje stida i krivice. Znali su, također, da to gušenje naročito efikasno obezbjeđuje patrijarhalna Porodica koja vaspitava u državotvornosti, lažnom ćudoređu i kičerskoj
nosti s kultom Matere iznad
Rajh, zatim, navodi da je relig
prijateljska prema seksualnos
izvod patrijarhalne organizac
učvršćuje, svakako, osnove
tarnosti, i porodica priprema p
ne, servilne podanike s nejasni
jećanjem polne krivice i sa s
ću o nečistoti sopstvene .
sfere. Nagonska sfera je, dakle
stematski i metodično gušena,
bila zvanična državna ideologija.

Težnja nacističkih ideologa bil
jasna: trebalo je sve učiniti da n
osjećaju nejasne, potisnute kri
koje im slabe i razaraju volju i v
ih u mekuštvo. Još je Herman Br
(u sjajnoj knjizi *Mjesečari*) osjet
baš u „Rajhovo vrijeme“, upra
mjesečarsku povodljivost njemačke
malograđanstva koje je utapalo svoj
individualnost u nejasni, mutni ku
Firera, koje je „bježalo od slobode“ u dobrovoljno robovanje. Fanatizovanom masom u maršu bilo je srazmjerno lako upravljati: tražila se apsolutna poslušnost, odanost Fireru do samoponištavanja, nepostojanje ličnog života, posebno njegovanje aseksualne mistične atmosfere. Ubijajući nagonsku sferu (sferu individuacije), čovjek se lako automatizovao — mjesečarima bez samosvijesti lako je upravljati, i njima je upravljano kao marionetama.

U ovoj knjizi Rajh polemiše, također, sa onim gledištima koja suprotstavljaju personalno i društveno, jer nema, naravno, drugog ponašanja osim „društvenog ponašanja“. I Erih From upućuje na to da su metode psihoanalize i psihologije primijenjene na društvene pojave srazmjerno ograničene. Na primjer, psihoanalizi je nedostupan fenomen klasne svijesti. Štrajk je sociološka pojava, i psihoanaliza može samo da proučava psihičke posljedice i ponašanje štrajkača. Rajh je u tom smislu svjestan ograničenosti psihologije, pa će stoga napisati: „Primjena psihoanalitičke metode na probleme sociologije i politike mora završiti metafizičkom, psihologizirajućom i, ponad toga, reakcionarnom sociologijom... Što je ponašanje racionalnije, to je uži prostor zadaće psihologije nesvjesnog; što je iracionalnije, to dalje, to više sociologija treba pomoć psihologije.“

Iz ovoga se jasno vidi da se Rajh zalaže za izvjesnu interdisciplinarnost (u to vrijeme to nije bila tako omiljena i svima znana metoda proučavanja). On je, dakle, duboko svjestan jednostranosti i sopstvene psihoanalitičke metode. Prilično davno o tome je na izuzetno autoritativan način pisao i From (ta misao ni do danas nije izgubila snagu važenja): „Jasno je da psihoanaliza, i samo ona jedina, može razjasniti iracionalne načine ponašanja... Ona to može na pravi način samo ako „ekonomijske čimbenike" ne uzima tek „u obzir", nego sasvim točno vodi računa o tomu da su nesvjesne strukture, koje toliko iracionalno reagiraju, i same bile ostvarene historijskim društveno-ekonomijskim procesima, da, dakle, ni u kojem slučaju utemeljenje nesvjesnim mehanizmima ne biva suprotstavljeno ekonomijskom, nego se nesvjesne strukture mogu promatrati samo kao snage koje posreduju između društvenog bitka i ljudskih načina reakcije."

Vilhelm Rajh, ipak, nedovoljno uzima „u obzir" te „ekonomijske činioce", i moglo bi se kazati da ih uzima tek uzgredno. Zbog toga se prije svega može reći da su njegove analize — inače vrlo prodorne i lucidne — masovne psihologije fašizma, na neki način, jednostrane i specijalističke. U osporavanju jednog vulgarnog i mehanicističkog marksizma, koji je u svojoj jednodimenzionalnosti isključivao područje psihološkog i iracionalnog, Rajh je upao u svojevrsnu klopku druge vrste shematizma: često je o sferi iracionalnog govorio nimalo racionalno, odnosno nimalo stvaralački promišljeno.

VELJKO RADOVIĆ

Abdulah Šarčević: Sfinga Zapada

(»Razlog«, Zagreb, 1972, strana 180)

U svojoj knjizi Abdulah Šarčević želeo je više da postavi jedan problem nego da ga reši, više da prikaže jednu situaciju evropske misli nego da se prema toj situaciji odredi. On je uzeo Hegelovu misao o razvoju sveta, o istorijskim i neistorijskim sredinama i narodima i sadašnju situaciju u Evropi. Ono što se zvalo evropocentrizmom pripada prošlosti. Istina, kada se govori o prestanku evropocentrizma, pre bi moglo da se kaže da su se ostali krajevi sveta približili Evropi, došli do nekih njenih ideala i da je pre reč o jednom izgubljenom prvenstvu blagodareći nivelaciji nego o izgubljenom prvenstvu blagodareći preticanju. Jer, ma koliko bili svesni svih nedostataka evropske civilizacije, a pripadnici jedne civilizacije uvek su svesni njenih nedostataka pre nego neko drugi, nama nije nimalo teško da se uverimo da u mnogom pogledu zemlje koje su se razvijale pod vlašću Evrope ili protiv Evrope teže da slede neke njene puteve, počev od puteva ekonomskog razvoja, bez obzira na to da li po principima državnog kapitalizma ili socijalizma jer i jedno i drugo su evropska iskustva, pa do nekog takmičenja u oblasti nauke, umetnosti itd.

Ali, Šarčević u svojim razmatranjima ne govori o Evropi. On govori o Zapadu. Pojam Zapada kod Šarčevića nije jasno definisan. Ponekad može da se učini da Šarčević pod Zapadom podrazumeva ono što su u prošlom veku pod Zapadom podrazumevali ruski slavjanofili, a početkom i sredinom ovog veka Osvald Špengler. Ponekad može da se učini da za Šarčevića granice Zapada obuhvataju ono što bi moglo da se nazove društvom razvijenog kapitalizma i jedne civilizacije nastale na principima katoličanstva ili protestantske etike. Zapad u Šarčevićevoj viziji izgleda i kao termin koji ima političko značenje i očito je da Šarčević u mnogom pogledu pod Zapadom podrazumeva ono što se pod tim terminom podrazumeva u političkom razgovornom jeziku. Zagonetka Evrope, onako kako smo je

[illegible] Šarčevića se postavlja kao [illegible] Zapada. Probleme [illegible] Evrope [illegible] Evropa [illegible] je isto [illegible] vremena [illegible] [illegible] političkoj [illegible] Posle [illegible] Evrope [illegible] o kojima [illegible] se [illegible]

[illegible] koji [illegible] posta- [illegible] Šarčević [illegible] [illegible] prikaz [illegible] od He- [illegible] Kamija. On [illegible] u prvom [illegible] kon- [illegible] oni [illegible] Kada [illegible] u evropskoj mi- [illegible] o savreme- [illegible] misli [illegible] mislilaca [illegible] su se oni [illegible] i bavili. Jer [illegible] Zapada u stvari je- [illegible] određenog Zapa- [illegible] Zapada kao takvog. Taj od- [illegible] Zapad nije politički Zapad ma- [illegible] u mnogom po- [illegible] sa političkim grani- [illegible] To je jedan određen [illegible] civi- [illegible] su najveće tekovine in- [illegible] racionalizam, in- [illegible] građanske demokratije i gra- [illegible] To su one vred- [illegible] u mnogom pogledu iz- [illegible] pravo značenje i koje [illegible] nemaju svoj unutra- [illegible] To je u prvom redu, da- [illegible] konzervativne građanske [illegible] na to što ona u ok- [illegible] građanske misli može da pred- [illegible] tako retko i njeno progre- [illegible] Jer ono što muči Hajde- [illegible] savremeno i Kami- [illegible] i neke marksiste koji su [illegible] u istim okvirima u kojima i građanski mislioci o kojima je reč, samo su te okvire umeli i uspeli da prevaziđu. Jer, ako se opredelimo za geografsku klasifikaciju mislilaca, tada ne smemo ni jednog trenutka smetnuti s uma da je iz iste te klime pre nešto više od sto godina ponikao i Karl Marks i da je razlika između njega i mislilaca o kojima smo govorili samo u tome (mada to „samo" nije tako malo, nego je vrlo bitno) što je Marks, svestan krize jednog poretka, nastojao da taj poredak revolucionarnim putem likvidira, a konzervativna građanska misao hoće da ga očuva, da, uočivši njegove nedostatke, te nedostatke mirnim putem ukloni i da ga tako reformisanog i transformisanog spase za sva vremena.

Šarčević je taj problem osetio i isto tako osetio da je taj problem postavljen na način koji ne obećava neko njegovo bitno rešenje. Problemi nisu problemi Zapad—Istok—Sever—Jug: problemi su mnogo složeniji i svode se na neka rešenja koja je baš zapadna misao XIX veka u licu Karla Marksa ponudila svetu. Bez obzira na sve specifičnosti civilizacije, na razlike koje su stvorile određene tradicije, skale vrednosti koje su konstituisale najraznovrsnije religije, čovečanstvo ipak ima jedan određen put kojim se kreće, i dileme sa kojima se danas suočava Zapad nisu dileme Zapada kao takvog, nego upravo dileme građanskog društva koje preživljava svoje poslednje decenije.

Hegel je bio jedan od onih građanskih mislilaca koji su uočili razvoj, ali koji, uočavajući određene principe razvoja, razvoj nisu dopuštali do u beskonačnost. Uvek je apsolutni duh dostizao do određenog cilja, ozbiljavao se na tome cilju i ostajao večno da traje. Hegel nije verovao da zapadna civilizacija može da doživi svoj kraj, odnosno on nije mogao da pretpostavi da ona može sasvim lepo da postoji i bez pruske države i bez građanskog društva. Istorija koja je negde davala za pravo Hegelu, a negde ga demantovala, uprkos njegovom preziru prema činjenicama, pokazala je da je ta osnovna Hegelova hipoteza krajnje problematična. Umesto da bude cilj razvoja, građanska civilizacija postala je samo jedna etapa u opštem razvoju. Na

kraju te etape te činjenice su svesni i Herman Hese i Alber Kami, i Martin Hajdeger i Karel Jaspers, i Andre Marlo i marksisti, kao Bloh, koji se od ovih mislilaca razlikuje po tome što u toj činjenici ne vidi nikakvu tragediju, nego zapravo jednu veliku šansu celokupnog čovečanstva.

Knjiga Abdulaha Šarčevića predstavlja jednu umnu i dosta sveobuhvatnu interpretaciju celog tog problema. Šarčević ne polemiše sa mišljenjima koja izlaže, odnosno taj način njegove polemike je više implicitan nego eksplicitan. Misli koju hoće da uzme u pretres Šarčević suprotstavlja misao koja je suprotna ili činjenice, pogotovu kada je u pitanju Hegel i njegov odnos prema minulim civilizacijama koje mogu da otkriju izvesnu nesaglasnost između činjeničnog stanja i Hegelovog zaključivanja. Taj način interpretacije dobrim delom omogućava da sam čitalac zauzme kritički stav prema građi i da oseti potrebu za polemikom.

Jedna vrsta takve polemike jeste i razgovor koji smo povodom knjige Abdulaha Šarčevića *Sfinga Zapada* upravo vodili.

PREDRAG PROTIĆ

Dr Jože Rues: Ekonomske teorije teoretičara Druge internacionale

(Institut za ekonomska istraživanja i »Savremena administracija«, Beograd, 1973, strana 260)

Kada čitamo radove savremenih teoretičara marksista, stiče se ponekad utisak kao da između Marxa i Engelsa, s jedne, i savremene marksističke teorijske misli, s druge strane, postoji veliki vremenski i teorijski jaz. Uzrok tome leži, između ostalog, i u izvesnom opadanju interesovanja za teorijske koncepcije onih teoretičara koji su, oslanjajući se na osnovna teorijska načela koja su postavili Marx i Engels, nastojali da popularišu, dopune i dalje razviju njihovo učenje. Neki od tih teoretičara su išli tako daleko da su smatrali da treba napustiti izvesne fundamentalne teorijske postavke klasika marksizma, što je u znatnoj meri uticalo i na to da u istoriografiji razvoja marksističke misli dođe do ignorisanja radova takvih, „neortodoksnih" marksista. Inače, što se te istoriografije tiče, i kod nas i u drugim zemljama veoma je malo radova koji daju retrospektivan uvid u razvoj marksističke ekonomske misli.

Knjiga dr Jože Ruesa spada u red prvih i istovremeno najozbiljnijih pokušaja kod nas da se da širi prikaz i kritička ocena svih značajnijih ekonomsko-teorijskih koncepcija teoretičara Druge internacionale, posebno koncepcija nastalih u nemačkoj socijaldemokratiji u periodu od 1890, (godina legalizacije nemačke SDP) do 1914. (početak prvog svetskog rata i istovremeno godina sloma ugleda nemačke socijaldemokratije).

Knjiga *Ekonomske teorije teoretičara Druge internacionale* je podeljena u četiri dela. U prvom delu Rues daje analizu stavova teoretičara Druge internacionale o agrarnom pitanju polazeći od definicije (sadržaj pojma „agrarno pitanje" se među teoretičarima često veoma različito određuje) da se pod agrarnim pitanjem podrazumevaju odnosi među klasama u poljoprivredi, klasna borba na selu i ekonomske zakonitosti razvoja poljoprivrede. Na samom početku Rues ukazuje na izuzetnu isprepletenost ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih problema poljoprivrede.

Iako prisutno i u teorijskim sistemima socijalista utopista, agrarno pitanje tek sa razvojem radničke klase, ili, još tačnije, sa nastankom i razvojem socijalističkih radničkih partija, postaje jedno od veoma značajnih pitanja.

Predmet pažnje naučnog socijalizma bio je prvenstveno industrijski proletarijat. Ali, u svojoj borbi industrijski proletarijat je trebalo da odredi i svoj stav prema drugim klasama, pri čemu je određivanje stava prema odnosima klasa u poljoprivredi bilo izuzetno složeno. To je i dovodilo do toga da u objašnjavanju ekonomskih i društvenih procesa u industriji bude mnogo sličnih gledišta među socijalističkim teoretičarima, a da u oblasti agrarnih problema postoji dubok rascep. Zato je Buharin i govorio da se seljačko pitanje pojavljuje kao jedno od najvažnijih problema savremenog vremena, a Varga da je agrarno pitanje najteži problem proleterske diktature.

Rues je sebi postavio zadatak da dâ pregled shvatanja o agrarnom problemu, pogled na procese razvoja u poljoprivredi kapitalizma krajem XIX i početkom XX veka i u skladu s tim koncepcije socijaldemokratije, odnosno marksistički i nemarksistički orijentisanih njenih pripadnika, kao i protivnika tadašnjih socijalističkih ideja u onoj meri u kojoj su shvatanja ovih poslednjih podsticala na reakciju progresivne faktore u okviru socijaldemokratije. Međutim, pre analize tretiranja agrarnog pitanja od strane teoretičara Druge internacionale Rues razmatra polemiku o agrarnom pitanju iz vremena Prve internacionale, posebno stavove takozvanih kolektivista (De Paepe, Eccarius, Lassner, Stumpf, J. Ph. Becker, koji su zastupali marksističke koncepcije) i mutualista (Tolain, C. Languet, koji su zastupali prudonističke koncepcije). Rues nas upoznaje i sa najznačajnijim zaključcima i stavovima o agrarnom pitanju razmatranim na kongresima Prve internacionale i nacionalnih socijaldemokratskih organizacija, kao i sa opštim ekonomskim i političkim preduslovima za nastanak agrarnog pitanja pre formiranja Prve internacionale, odnosno sa tretiranjem ove problematike u delima teoretičara kao što su Quesnay, Turgot, Forbonais, D'Argenson, Sismondi, Proudhon u Francuskoj, a u Engleskoj Smith, Ricardo, J. S. Mill, Gray, Owen.

Naročito je temeljna Ruesova analiza doprinosa Marxa i Engelsa rasvetljavanju agrarnih problema. U trećem tomu Marxovog *Kapitala* dat je za rešavanje agrarnog problema značajan doprinos u pogledu teorije rente, a ima teoretičara koji smatraju da ovaj deo Marxovog opusa predstavlja „sažimanje, produbljivanje, sistematsku izgradnju shvatanja i misli koje je Marx, razbacane i pojedinačno, iznosio još ranije" (str. 70).

Što se tiče agrarnog pitanja u radovima drugih teoretičara Prve internacionale, Rues ovu problematiku klasificira na: (1) pitanja svojine uopšte, posebno zemljišne svojine, i sa tim povezanu proizvodnu, imovinsku i klasnu strukturu na selu; (2) tendencije ekonomskog i socijalnog razvoja u poljoprivredi, odnosno na selu; (3) politički stav i taktiku socijaldemokratije u agrarnom pitanju. Pored stavova već navedenih kolektivista, Rues ukazuje i na shvatanja agrarnog pitanja od strane W. Liebknechta, A. Bebela, Svetozara Markovića i drugih. Predmet analize su i shvatanja o zadrugarstvu, posebno ona koja su došla do izražaja na Ženevskom kongresu Prve internacionale, 1866. godine.

Analizu agrarnog pitanja u periodu Druge internacionale Rues započinje, kao i kod Prve internacionale, razmatranjem ovog problema na kongresima. Diskusije o agrarnom pitanju u okviru nemačke socijaldemokratije Rues vremenski i sadržinski deli na dva perioda: vreme od ukidanja Prve internacionale do 1899. godine, to jest do pojave poznatog rada Karla Kautskog *Agrarno pitanje* i period od 1899. godine do izbijanja prvog svetskog rata, iako je već nekoliko godina pre 1914. godine agrarno pitanje u interesovanju socijaldemokratskih pisaca bilo potisnuto u drugi plan.

U nemačkoj socijaldemokratiji je negde do 1894. godine, bolje rečeno, do Frankfurtskog kongresa, bila opšte prihvaćena postavka da je krupno preduzeće ekonomski nadmoćnije od sitnog i da u industriji zanatska proizvodnja biva potisnuta. To isto se smatralo i za oblast poljoprivrede. Sumnja u postavku da se proces koncentracije kapitala ne odvija onako kako je Marx tvrdio značila je, sa stanovišta agrarnog pitanja, da se dovodi u sumnju ispravnost stavova Erfurtskog programa, a u krajnjoj li-

niji i čitave koncepcije na kojoj je agrarno pitanje zasnivala Prva internacionala i socijalistički pokret koji je stajao pod uticajem marksističkih koncepcija. Rues veliku pažnju posvećuje analizi Bernsteinovih stavova o agrarnom pitanju, pojavi *Agrarnog pitanja* K. Kautskog kao značajnog dostignuća marksističke ekonomske i političke teorije i prvoj, kako je to i Lenjin isticao, studiji u kojoj se pokušalo da se formuliše jedna celovita agrarno-politička koncepcija. *Agrarno pitanje* je predstavljalo krunu diskusija unutar socijalističkog pokreta.

Rues posebno ukazuje na zaključak Kautskog da se nadmoć krupnog poseda nad sitnim manifestuje i u stremljenju seljaka da stvaraju zadruge, a zadružna proizvodnja je, po Kautskom, krupna proizvodnja. Nadmoć krupne proizvodnje u poljoprivredi, opet po Kautskom, postoji samo do određenih granica, koje nisu jednake za sve grane poljoprivrede i za različite društveno-ekonomske uslove jer postoje i takve grane poljoprivredne proizvodnje u kojima je sitni posed konkurentniji od krupnog. No, tu se radi o kulturama koje imaju sporedno značenje u odnosu na glavne grane poljoprivrede — proizvodnju žitarica i stočarstvo. U tom kontekstu Rues razmatra i kritike upućene Kautskom, posebno od strane Hertza i Davida, kao i gledišta Ota Bauera.

Autor nastoji i da oceni kako je dalji razvoj poljoprivrede verificirao shvatanja teoretičara Druge internacionale. Budućnost je dala za pravo Kautskom i drugim „ortodoksnima" u tome što se nastavila tendencija, gledano u celini, ka koncentraciji i centralizaciji u poljoprivredi, doduše, različitim tempom u raznim zemljama. To znači da Bernstein, David i njihovi sledbenici nisu bili u pravu kada su smatrali da se broj seoskih sitnih gazdinstava ne smanjuje. Rues dolazi sve do današnjice prihvatajući stavove nekih teoretičara, na primer R. Bandija, da je savremeni kapitalizam problem poljoprivrede postavio na drugačiji način nego što su ga postavili neki marksisti početkom veka. Ako se uzmu u obzir SAD, dolazi se do podatka da u poljoprivredi radi samo 5 ili 6% radno sposobnog stanovništva, pri čemu nije reč samo o fizičkom nestajanju seljakove prisutnosti, nego i o činjenici da seljak nije više isti jer se radi o integrisanju poljoprivrede u industrijski proces. Taj proces, koji je Kautsky jasno nagovestio, doveo je danas do „pravog i istinskog uključivanja poljoprivrede u industrijski proizvodni proces. Ovakve ocene idu svakako u prilog, barem delimično, koncepcijama onih marksističkih teoretičara koji su bili bliži koncepcijama Kautskog i njegovih sledbenika nego njihovim protivnicima" (str. 108).

Prvi deo knjige, koji je, inače, obimniji od ostala tri dela zajedno, Rues završava analizom shvatanja teoretičara Druge internacionale o ulozi proizvođačkog i potrošačkog zadrugarstva i shvatanja zakona o opadajućim prinosima, kao i analizom teorije rente u socijaldemokratiji i njenim stavovima o agrarnom protekcionizmu.

U drugom delu knjige Rues daje analizu stavova socijaldemokratije prema teoriji o „gvozdenom zakonu najamnine". Najpre se ukazuje na razlike između klasičnog shvatanja „fonda najamnine" i Lassalovog „gvozdenog zakona", zatim na Marxovo pobijanje „Lassalove dogme", a onda se prelazi na oživljavanje diskusija o „fondu najamnine", do čega je došlo 90-tih godina prošlog veka. Rues naročito obraća pažnju na Bernsteinov članak o „fondu najamnine", kao i na sve ono što su o „gvozdenom zakonu" napisali Kautsky, Mehring, R. Luxemburg, Conrad Schmidt i drugi. Diskusije o „fondu najamnine" predstavljaju pojavu koja u istoriji razvoja ekonomske misli nije bila nova. „Kao što su nešto ranije utopijski socijalisti, posebno socijalisti rikardijanci u Engleskoj, teoriju radne vrednosti, jednu u osnovi buržoasku teoriju, koja je nikla u doba već razvijenog kapitalizma, okrenuli protiv buržoaskog sistema, dokazujući da radnik ne dobija punu vrednost proizvoda svoga rada, i na tome osnivali dokaz o nepravednosti kapitalističkog sistema, tako je učinio i Lassale sa teorijom fonda najamnine, koju je buržoaska teorija obilato koristila protiv zahteva radnika za povećanje najamnine, a on ju je okrenuo protiv buržoazije" (str. 170).

U svim teorijama o „fondu najamnine" i „gvozdenom zakonu", makar koliko se one činile nerealistične, po Ruesovom zaključku ipak ima nečeg racionalnog, a to je stav da se najamnine ne mogu proizvoljno visoko dizati. Tu se izražava ona ekonomska nužnost na koju je Marx naučno i argumentovano ukazivao kada je kritikovao zahtev socijalista rikardijanaca za punom naknadom vrednosti proizvoda radnikovog rada. Rues objašnjava zašto je kapitalista postavio svoj klasni normativ o najamnini egzistentnog minimuma, kako je minimum najamnina postao predmet svesne i nesvesne apologije sistema. „Međutim, sa razvojem kapitalizma... ova „dogma" je morala pasti i u očima samih građanskih teoretičara" (str. 170).

Jedno od teorijskih pitanja o kojima su marksistički orijentisani teoretičari u prošlosti često raspravljali bila je teorija o osiromašenju, apsolutnom i relativnom, radničke klase, odnosno nekapitalističkih slojeva stanovništva. Ova problematika, tesno povezana sa onom iz drugog dela, predmet je Ruesove analize u trećem delu knjige. Teorija o osiromašenju nije po svom poreklu marksistička, nego je preuzeta iz građanske ekonomske misli, s tim što je u marksističkoj teoriji dobila drugačije značenje. U toku razvoja marksizma gotovo svaki značajniji teoretičar dotakao se na ovaj ili onaj način, pitanja osiromašenja radničke klase. Neki te[illegible] (Kautsky, Sweezy) su tvrdili [illegible] marksizma uopšte nisu po[illegible] pitanje apsolutnog osiroma[illegible], dok su drugi (Ple[illegible], Grossman, F. Stern[illegible] da negiranje teorije [illegible] znači odbacivanje čita[illegible] teorijskog sistema.

[illegible] u detaljnije i celovi[illegible] pitanja osiromašenja, [illegible] samo na neke sta[illegible] Druge interna[illegible] stavove Bernste[illegible] R. Luxemburg, Parvu[illegible], Cunowa, J. [illegible] Ni do danas sta[illegible] osiromašenja nisu ujed[illegible] to Rues misli, [illegible] sagledana u svoj [illegible] osiromašenjem [illegible] kapitalizmu ne treba shvatiti da se radi o progresivnom opadanju realnog dohotka, to jest o osiromašenju u apsolutnom smislu reči, jer takvo osiromašenje nije moguće pošto bi tada najamnina pala najpre sa kulturnog egzistencijalnog minimuma na fizički, a pri daljnjem pritisku ne bi bila dovoljna ni za golo održanje. Pogoršavanje života radnog stanovništva moralo bi uskoro dovesti do njegovog desetkovanja, a to bi značilo, kako to neki autori kažu, ubijati kokoš koja nosi zlatna jaja. U tom smislu kapitalizam ne karakteriše apsolutno, nego relativno osiromašenje, što znači da realna najamnina radnika sa tehničkim progresom raste, ali sporije nego što raste proizvodnost rada. Realna najamnina u kapitalizmu mora rasti jer moderna tehnika zahteva visokoškolovane radnike, a pauperi razvijenom kapitalizmu nisu potrebni.

Rasprave teoretičara Druge internacionale o pitanjima vezanim za Marxovu teoriju vrednosti, što je predmet analize u četvrtom delu Ruesove knjige, imale su u marksističkoj ekonomskoj teoriji više oblika: (1) oblik popularizacije teorije vrednosti, što je bilo uključeno uglavnom u opštu popularizaciju marksističkog učenja; (2) oblik odbrane Marxove teorije radne vrednosti od napada građanskih ekonomista; (3) oblik ocene valjanosti subjektivne teorije vrednosti i kritike ove teorije od strane marksističkih teoretičara; (4) oblik sumnji u univerzalnost teorije radne vrednosti i pokušaja daljeg razvijanja Marxovih shvatanja.

Nakon Marxove smrti, a pre objavljivanja trećeg toma *Kapitala* rasplamsala se polemika, i u marksističkoj i u nemarksističkoj literaturi, oko nekih pitanja vezanih za teoriju vrednosti, naročito oko formiranja prosečnog profita i cene proizvodnje. Rues najviše pažnje posvećuje shvatanjima C. Schmidta i Engelsovim ocenama Firemanovih i Schmidtovih shvatanja. Što se tiče sumnji u ispravnost Marxove teorije vrednosti, Rues, posle ukazivanja na eventualne uticaje koje su Crose, Struve i fabijanci izvršili na Bernsteina, analizira Bernsteinove ocene Hyndmanovih kritika teorija granične korisnosti i Von Buchove analize problema merljivosti radne vrednosti. Za Bernste-

na su i Marxova teorija radne vrednosti i subjektivna teorija granične korisnosti zasnovane na apstrakcijama, te zbog toga i u teorijskom pogledu ograničene. No, Bernstein, „nikada nije... pokušao da izgradi neku svoju teoriju vrednosti, makar ona bila samo usavršavanje postojećih, niti da uđe u neku dublju analizu tržišnih zakonitosti" (str. 215).

Poslednje stranice Ruesove knjige posvećene su raspravama koje su se u marksističkoj ekonomskoj teoriji vodile oko uloge upotrebne vrednosti, zatim odnosu marksističke teorije prema teoriji subjektivne vrednosti, kritikama Marxove teorije od strane građanskih ekonomista kao što su bili Diehl, Ruefli, Sombart, Struve, Frank, Lexis i iznad svih Böhm-Bawerk i, na kraju, Hilferdingovoj „odbrani" Marxa.

Među teoretičarima Druge internacionale nema ni jednog, kako to Rues zaključuje, koji bi imao neko sopstveno celovito ekonomsko teorijsko učenje, svoj teorijski sistem. Teorijska osnova na koju su se oslanjali bilo je učenje Marxa i Engelsa. Oni su to učenje prihvatili u celini ili, pak, samo delimično. Malo njih se bavilo Marxovim sistemom kao celinom, već su se bavili prvenstveno određenim problemima, te zbog toga i analiza njihovih pogleda dobija karakter parcijalnosti. Ruesova studija na prvi pogled izgleda kao skup ne sasvim povezanih monografija o pojedinim teorijskim problemima. Ono što ovoj knjizi daje karakteristiku celine je to da su svi analizirani problemi, iako svima od njih nije posvećena podjednaka pažnja (agrarno pitanje je prevagnulo nad drugima), delovi Marxovog teorijskog sistema.

Po Engelsu, „čitavo Marxovo shvatanje nije doktrina, nego metod. On ne daje gotove dogme, nego polazne tačke za dalje istraživanje i metod za to istraživanje". Zato pokušaji kasnijih teoretičara da dalje razviju Marxovo ekonomsko učenje, iako veliki broj tih pokušaja predstavlja više korak nazad nego korak napred, zaslužuju najveću pažnju. Za pohvalu je napor koji je dr Jože Rues učinio svojom analizom shvatanja u Drugoj internacionali, posebno kada se ima u vidu aktuelna potreba razvoja marksističkog obrazovanja u nas.

IVAN STOJANOVIĆ

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

1973

11

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

NOVINSKO IZDAVAČKO PREDUZEĆE
„KOMUNIST"
OOUR „SOCIJALIZAM"
Beograd, poštanski fah 233
Telefon 335-061, lokal 781
Žiro-račun: 60801-601-705

POZIV NA OBNOVU PRETPLATE NA ČASOPIS „SOCIJALIZAM"

»SOCIJALIZAM«, časopis Saveza komunista Jugoslavije, prati idejno-teorijske tokove i aktuelne političke pojave u izgradnji našeg samoupravnog socijalističkog društva. »SOCIJALIZAM« objavljuje studije i članke i publicističke tekstove iz oblasti ekonomije, politike, ideologije, sociologije, filozofije, kulture, međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta i redovno daje prikaze domaćih i stranih knjiga i časopisa iz oblasti društvenih nauka.

Pored svojih redovnih rubrika, »SOCIJALIZAM« će pokrenuti i nove, a jedna trećina časopisa biće posvećena angažovanoj publicistici, odnosno časopis će razmatrati aktuelne pojave u društvu, ideologiji, politici i kulturi. Centralno mesto imaće one teme koje, i teorijski i praktično, na kritički način obrađuju društveno-ekonomski i politički položaj radničke klase u tzv. bazi, tj. u organizacijama udruženog rada i komunama, zatim u pokrajinama, republikama i Jugoslaviji kao celini. Časopis će nastojati da sistematski i kritički istražuje sve oblike otpora daljem razvoju samoupravljanja, ali i da ukazuje na perspektive, nove vizije i humane vrednosti u izgradnji socijalizma. U prvih pet brojeva u idućoj godini časopis će objaviti posebne priloge o temama koje su pokrenute u Platformi i u pripremama za Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije.

Časopis izlazi mesečno.

Pozivamo Vas da obnovite pretplatu na časopis za *1974. godinu, koja godišnje iznosi 100 dinara.*
Molimo da na porudžbenici ovog pisma obnovite pretplatu na časopis, a uplatu izvršite putem pri-

(ovde iseći)

OVIM SE PRETPLAĆUJEM-O na .... primeraka časopisa »SOCIJALIZAM« za 1974. godinu.

Uplatu pretplate izvršiću-ćemo najdalje do .... putem uplatnice, virmanom*.

IME, NAZIV ....

MESTO ....

Ulica i broj ....

Zadnja pošta (sa oznakom broja) ....

Potpis i pečat

* Nepotrebno precrtati.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 11

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

TRI DECENIJE NOVE JUGOSLAVIJE

Kada je u Jajcu 29. novembra 1943. godine stvorena i proglašena nova država. u zemlji su još gruvali topovi. Rat je bio u punom jeku, a u ovom delu Evrope istorija je osvitala u socijalističkom sjaju. Nova Jugoslavija — demokratska i federativna, kako se u tom istorijskom trenutku nazvala — samim tim što je nastala u revoluciji, što su je stvarale i nosile revolucionarne snage svih naroda i narodnosti zbratimljenih narodnooslobodilačkom borbom, s Komunističkom partijom i Josipom Brozom Titom na čelu, nužno je nastavila svoj put razvoja socijalističkim pravcem. Društveni odnosi kakvi su začeti u fazi oružane revolucije, kakvi su se razvijali u posleratnom periodu i kakvi se razvijaju danas — mogu se shvatiti samo kao neprekidni tok jugoslovenske socijalističke revolucije.

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a pokazuju se s današnjeg stanovišta dalekosežnim posebno stoga što je u njima izražena istorijska nužnost da nova država bude izgrađena na punoj ravnopravnosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Bratska sloga i socijalna pravednost — to su dve karakteristike državne i društvene zajednice kako je definisana na Drugom zasedanju AVNOJ-a.

Takav karakter odluka donesenih u istorijskom Jajcu proizašao je iz karaktera narodnooslobodilačke borbe. Ta borba se vodila u isto vreme i za nacionalno i za socijalno oslobođenje. O tome je drug Tito na samom zasedanju u Jajcu rekao sledeće: „Položeni su temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređenje u zemljama Jugoslavije, položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, temelji jedne prave, istinski demokratske, narodne vladavine."

Po načinu organizovanja narodnih masa za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, po demokratskom karakteru odnosa koji su se tada uspostavljali, oružana revolucija je u sebi nosila i klice socijalističkog samoupravljanja koje će se kasnije razviti i afirmisati u novom društvu kao živa neposredna praksa radničke klase i svih radnih ljudi, kao revolucionarna praksa bez uzora.

Odbacivši stari režim i proglasivši stvaranje države u kojoj će sam narod biti tvorac svoje sopstvene sudbine, većnici Drugog zasedanja AVNOJ-a su tog istorijskog trenutka utvrdili da politika u toj novoj državi može biti prihvatljiva samo onda ako izrasta iz istorijskih i neposrednih interesa radničke klase. A istorijsko iskustvo je jasno pokazalo

da osim Komunističke partije Jugoslavije kao avangarde radničke klase nema druge političke snage koja bi bila u stanju da stvara takvu politiku.

Vlast koju je izražavalo Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije značila je revolucionarnu negaciju stare vlasti. Nova vlast se u liku narodnooslobodilačkih odbora konstituisala kao narodna i demokratska. Iz takve vlasti kakva se rađala u oružanoj revoluciji, i kakva se reljefno kristalizirala u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, razvoj u Jugoslaviji prirodno je mogao da krene — u duhu Marksovih revolucionarnih anticipacija — s političkog na socijalni plan. U toj vlasti svoju osnovu je imalo i samoupravljanje koje se počelo razvijati najpre u neposrednoj proizvodnji, a potom i u svim drugim sferama društvenog života.

Tri decenije od Drugog zasedanja AVNOJ-a predstavljaju dovoljnu istorijsku distancu sa koje se može sagledati veličina zadataka socijalističke revolucije i oceniti koliki su dometi u njihovoj realizaciji. Kriterijum za ocenjivanje tih dometa, baš zato što je reč o zadacima socijalističke revolucije, mora biti klasni. S gledišta stvaranja pretpostavki za bolji i srećniji život radničke klase, svih radnih ljudi, naroda i narodnosti, od značaja su u prvom redu rezultati koji su postignuti u društvenom i materijalnom preobražaju zemlje. Međutim, ti rezultati ne bi mogli biti takvi da nisu izraz socijalističke revolucije, da nisu izraz novih društvenih odnosa koji su se uspostavljali uporedo s privrednim i društvenim razvitkom.

U posleratnom periodu u Jugoslaviji je „ostvaren privredni i društveni razvitak takvog obima za koji je drugim zemljama trebalo šest i više decenija. U periodu od 1947. do 1971. godine ukupan nacionalni dohodak povećan je za 4,5 puta, a po stanovniku 3,5 puta. Sa prosečnom godišnjom stopom rasta nacionalnog dohotka od 7% Jugoslavija se u ovom periodu nalazila na četvrtom mestu u Evropi, a do drugog svetskog rata sa stopom rasta od oko 2,5% bila je u grupi zemalja sa najnižom stopom rasta. Ukupan privredni razvoj Jugoslavije bio je brži od svetskog proseka i razvoja nerazvijenih i razvijenih zemalja, a imao je isti tempo kao u socijalističkim zemljama istočne Evrope. Jugoslavija spada u red retkih zemalja koje su uspele smanjiti relativnu razliku u stepenu razvijenosti prema razvijenijim zemljama.

Izvršene su velike promene u ekonomskoj i društvenoj strukturi. Nepoljoprivredno stanovništvo sada čini više od 60% ukupnog stanovništva. Preko četiri miliona zaposlenih u društvenom sektoru danas stvara više od 80% ukupnog društvenog proizvoda". „Samoupravljanje je omogućilo da se takve revolucionarne promene u socijalno-ekonomskoj strukturi izvrše na najhumaniji način" (Platforma za Deseti kongres SKJ).

Ocena razvoja socijalističke Jugoslavije na temeljima odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a ne bi bila potpuna ako se ne bi uzelo u obzir i ono što je postignuto u svakoj republici i pokrajini ponaosob. A i s tog gledišta rezultati su impozantni: u periodu od 1947. do 1971. godine društveni proizvod po stanovniku povećan je: u Bosni i Hercegovini za 2,8 puta, Crnoj Gori 3,1, Hrvatskoj 4,2, Makedoniji 3,6, Sloveniji 4,2,

Srbiji 3,4, Kosovu 2,4 i Vojvodini 3,7 puta. U istom periodu i nacionalni dohodak po stanovniku imao je približno isti tempo rasta. Razlike u ekonomskoj razvijenosti, istina, još nisu prevaziđene, ali je tako brz i dinamičan razvoj svih republika i pokrajina (i onih koje su bile najzaostalije) nesumnjiv pokazatelj o prednostima života u novoj, socijalističkoj zajednici.

Zahvaljujući samoupravljanju, Jugoslavija je postigla krupne rezultate u svim sferama života. Što su u mnogo čemu još prisutni problemi i konflikti, posledica je toga što samoupravljanje još nije dovoljno doseglo do svih sfera života, što radni ljudi još nisu svuda organizovani na samoupravni način.

Kada danas definišemo socijalizam za koji se borimo, imamo na umu pre svega puteve i mogućnosti daljeg afirmisanja samoupravljanja u svim sferama društvenog života. Zaključci 21. sednice Predsedništva SKJ i poruke druga Tita i Izvršnog biroa izražene u Pismu, koje su prihvatili ne samo komunisti, već i najšire mase radnih ljudi, a pre svega oni radnici koji stvaraju materijalna dobra, odnose se upravo na to da se otklone sve one deformacije koje su ograničavale razvoj samoupravljanja, da se vodi uporna i beskompromisna borba protiv nacionalističkih i liberalističkih shvatanja i njihovih nosilaca, da se onemoguće one snage koje su pokušavale da razvoj samoupravljanja zadrže u fabričkim okvirima ostavljajući sve druge nivoe društva dominaciji osamostaljenih centara ekonomske i društvene moći.

Socijalistička revolucija uslovljavala je oblike svoga organizovanja i tokom svoje oružane faze i u socijalističkoj izgradnji posle rata. Ona je u svom kontinuitetu uvek uspevala da pronađe adekvatne oblike vlasti radničke klase.

Avnojska Jugoslavija prošla je kroz faze kada je radnička klasa svoju vlast ostvarivala preko posrednika. Prvo je to bila država, što je nužno prouzrokovalo tendenciju ka etatizaciji društvenih odnosa. Kasnije, kada je radnička klasa sa Savezom komunista Jugoslavije kao svojom avangardom na čelu počela da razara otuđene državne strukture, došlo je do jačanja novih oblika posredništva. Tehnobirokratske strukture useljavale su se u one prostore iz kojih se država povlačila, a u koje još nisu stigli odnosi socijalističkog samoupravljanja. Prisustvo tehnobirokratskih snaga i odnosa postalo je osnovna prepreka prerastanju samoupravljanja u celovit sistem društvenih odnosa. Tehnobirokratski odnosi su se ispreplitali sa etatističkim, anarholiberalističkim i grupnosvojinskim odnosima. Tako se stvarala sprega na izgled različitih snaga i odnosa, ali u svakom slučaju antisamoupravnih i antisocijalističkih.

Konstituisanje društveno-ekonomskih odnosa na amandmanskim osnovama, koje je izraženo u novom Ustavu i u Platformi za Deseti kongres SKJ, polazi od osnovnog stava da se socijalističko samoupravljanje može uspešno razvijati kao celovit sistem samo onda ako je radnička klasa nosilac celokupne društvene reprodukcije i ako su uspostavljeni takvi odnosi u kojima ona može efikasno i dominantno uticati na sva kretanja u društvu.

Borba za socijalističko samoupravljanje kao specifičan oblik diktature proletarijata ima klasnu suštinu. Samoupravljanje je istorijski klasno određen produkcioni i društveni odnos. Njegov klasno-socijalni nosilac je radnička klasa. Ona mora raspolagati viškom rada i postati vladajuća ekonomska i politička snaga društva.

Definisanjem samoupravljanja kao udruživanja rada naša saznanja o samoupravljanju i naša samoupravna praksa prelaze u novi kvalitet. Nije više reč o samoupravljanju kao parcijalnom odnosu, još manje o učešću radnika u upravljanju uz postojanje i drugih odnosa i snaga koje mogu da uzurpiraju samoupravna prava radnika i osvoje odlučujuću društvenu poziciju. Samoupravljanje se definiše i uspostavlja kao jedinstven produkcioni odnos iz kojeg proističu svi drugi društveni odnosi.

Definisanjem samoupravljanja kao udruživanja rada, i to takvog udruživanja koje dovodi u neposrednu međuzavisnost i neproizvodnu sferu s proizvodnom jer se društvena reprodukcija odvija na osnovi razmene rada, socijalistička misao i praksa stupaju na nov i još neispitan teren. To je korak ka povezivanju s radničkom klasom svih društvenih slojeva koji rade i koji kroz proces rada učestvuju ne samo u trošenju, već i u stvaranju viška rada.

Pred snagama revolucije, pre svega pred radničkom klasom kao odlučujućom revolucionarnom društvenom snagom i Savezom komunista Jugoslavije kao njenom avangardom, stoji istorijski zadatak da taj koncept socijalizma za koji su se opredelile uspešno unesu u realne tokove života. Vraćajući se izvorima revolucije, a u tom sklopu i odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, snage revolucije proveravaju svoju praksu i nadahnjuju se za nova i isto tako revolucionarna pregnuća.

Studije i članci

Zoran Pjanić

MESTO I ULOGA ROBNE PRIVREDE*

U obimnoj ekonomskoj literaturi o socijalizmu jedno od najspornijih pitanja vezano je za mesto i ulogu robne privrede u njemu. Ono se javljalo čak i u vremenima kada su vladale koncepcije o socijalizmu kao privrednom modelu u kome centralni autoritet deluje kao najvažniji, a u nekim varijantama i kao isključiv ekonomski subjekt, posebno ovlašćen da neposredno alocira proizvode i proizvodne činioce. Veliki značaj ima pogotovo danas kada političari i naučnici jasno uočavaju da pojedine socijalističke zemlje primenjuju različite osnovne ekonomske i organizacione oblike, da se socijalizam nalazi u stanju kompleksne funkcionalne evolucije, pa, prema tome, da pada stara teza o univerzalnoj socijalističkoj soluciji i modelu.

Transformacija društveno-ekonomskog sistema u Jugoslaviji u pravcu robne privrede prouzrokovana je širim brojem činilaca. Neki od njih jednaki su razlozima sličnog razvoja u socijalističkim zemljama istočne Evrope. Mnogi naši ekonomisti slažu se sa ocenom da se u dosadašnjoj istoriji „tržišni mehanizam pokazao kao odličan mehanizam za razvitak proizvodnje, produktivnosti rada i uloženih sredstava, svih proizvodnih snaga, za razvitak tržišne privrede u celini". Iz ovog pojedinci izvode zaključak da „tržišni oblik nije potreban za razvitak socijalističkih odnosa, nego zbog razvitka produktivnih snaga u našoj privredi", da bi konačno utvrdili „protivrečnost između samoupravnih društvenih odnosa i objektivne logike tržišne privrede".

Teško je utvrditi koliko naših ekonomista deli ovo stanovište. Ali, čini se da većina smatra da su robno-novčani odnosi normalno, zakonito i imanentno obeležje socijalizma na današnjem nivou društvenog razvitka. Neki prihvataju čak sve konsekvence ovog načelnog opredeljenja u pogledu prostorne univerzalnosti i vremenskog trajanja ovih odnosa. Nema sumnje da bi bilo istorijski netačno vezati tržišnu transformaciju jugoslovenske privrede od pedesetih godina naovamo izričito i samo za potrebe bržeg tehničkog i ekonomsko-organizacionog razvitka. Pored ovog momenta, bilo je prisutno i ono što je Kardelj jednom prilikom nazvao „osnovnom dilemom savremenog socijalizma" — da li država

---

* Ovaj rad predstavlja deo kolektivne studije Instituta društvenih nauka u Beogradu: *Privredni sistem SFRJ,* koja uskoro izlazi iz štampe.

treba da bude sopstvenik sredstava za proizvodnju, da neposredno prisvaja višak rada i da ga potom distribuira po svom nahođenju ili da udruženi radnici proizvode pomoću društvenih sredstava za proizvodnju, da samostalno stiču dohodak prema svom radu i da njim raspolažu. Opredelivši se za socijalističko društvo udruženog rada, naša zemlja je prihvatila i autonomnost radnih kolektiva kao osnovno organizaciono načelo celog privrednog sistema, slobodno ekonomsko povezivanje ljudi i objektivno vrednovanje njihovog rada.

Dakle, naše opredeljenje u pogledu robne privrede je potpunije, čak teorijski čistije od onog u drugim socijalističkim zemljama. Ali, uprkos tome, ostala su otvorena mnoga pitanja načelne i praktične prirode. Prisutno je nezadovoljstvo nekim privrednim rezultatima koje ide i do opšte ocene da „naša tržišna privreda ne dejstvuje efikasno". Ono se kombinuje sa shvatanjem da uzrok ovakvog stanja velikim delom potiče od nedovoljne ili loše obrade otvorenih pitanja. Ovde ćemo izneti ona koja nam izgledaju da su najvažnija među njima.

RACIONALNOST ROBNE PRIVREDE U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU

U našoj ekonomskoj misli postoji nekoliko knjiga i priloga u kojima je obrađivana takozvana „socijalistička kontroverza", spor koji se vodio među ekonomistima na Zapadu da li je socijalističko društvo u stanju da obezbedi efikasnu ekonomsku organizaciju, takvu alokaciju proizvodnih činilaca koja bi davala, ako ne optimalne, ono bar dopustivo dobre rezultate. U statičkoj analizi kapitalističke privrede bio je formulisan kriterijum optimuma („Paretov optimum") koji se postiže u uslovima savršeno homogene atomističke konkurencije. Mada u kapitalističkoj stvarnosti ovi teorijski uslovi nikad nisu bili ostvareni, bilo je postavljeno pitanje da li institucionalni osnovi socijalizma isto tako u svom čistom modelu donose sličnu efikasnost. Naravno, prva razmatranja, pa i najveći deo među njima, vezana su za centralistički rukovođen tip socijalističke privrede. Tek u poslednjih petnaest godina razvila se literatura o samoupravnom socijalizmu, nazvanom različito — „Illyrian Market Syndicalism", „Labor-Managed Market Economy" itd.

Ne ulazeći u posebnu i podrobnu analizu argumenata „za" i „protiv", mora se konstatovati da su pristalice tržišnog socijalizma ili takozvane konkurentne solucije teorijski odbranile svoj model, da mu se formalno ne može osporiti racionalnost, pa i prednost nad kapitalističkim stvarnim svetom.

Što se tiče našeg istraživanja samoupravne socijalističke privrede, potrebno je odmah na početku utvrditi da jugoslovenski ekonomisti nisu koristili neoklasičnu tehniku analize tržišta u socijalizmu sem nekoliko izuzetaka.

Može se takođe zaključiti da se svi naši ekonomisti slažu da je samoupravni ekonomski sistem u osnovi racionalan, u smislu da sadrži takve sopstvene unutrašnje pokretačke snage koje mu omogućavaju di-

namičan privredni i društveni razvoj. Na drugoj strani, mnogi među njima dele mišljenje da „naša tržišna privreda sada ne dejstvuje efikasno“. Podaci o stvarnim kretanjima potvrđuju oba stanovišta: uvođenjem originalnog sistema socijalističke robne privrede Jugoslavija je ostvarila srazmerno brz ekonomski razvoj po međunarodnim merilima, jako izmenila privrednu strukturu, posebno izvršila velika pomeranja iz poljoprivreede i sela ka industriji i gradovima; ali istovremeno u proteklоj dekadi ona je ispoljila izuzetnu privrednu nestabilnost u poređenju ne samo sa ostalim socijalističkim zemljama, već i u Evropi uopšte.

Jedno naučno nepristrasno gledište mora podvući da se za jedan takav „proces brzog porasta i institucionalne reforme, sa dubokim implikacijama u ekonomskim, socijalnim i političkim aspektima jugoslovenskog života, ne bi moglo očekivati da bude sasvim ravan i miran“, ali upravo zbog toga nužno treba razlučiti uzroke različite vrste i prirode.

U jednom od ranijih ekonomskih pregleda OECD o Jugoslaviji, u onom koji je dat neposredno posle privredne reforme, rečeno je da je „prelazak na socijalističku tržišnu privredu donosio, pa i još uvek donosi teške probleme“, od kojih je jedan niz vezan neposredno za sam proces prelaska, a drugi za fundamentalnija pitanja koja se tiču delovanja same socijalističke privrede, kompatibilnosti i racionalnosti novih institucionalnih rešenja. Ova podela je tačna. Problemi prelaska na pravu samoupravnu socijalističku privredu bili su glavna preokupacija naše političke i naučne misli u toku poslednjih desetak i više godina. Razumljivo, i to naročito na početku, ona je bila posebno obuzeta fenomenom birokratije kao realnom opasnošću po dalji razvoj socijalističkih društvenih odnosa. Ali u ovakvoj ispravnoj misaonoj usmerenosti pojavili su se razni pogledi, koji su, na primer, izlaz iz tekućih privrednih teškoća tražili u prostom sužavanju, pa čak i u potpunom uklanjanju svake državne intervencije. U predlozima na koji način ekonomski ustrojiti samoupravno socijalističko društvo bilo je i takvih koji su u suštini prenosili logiku i mehanizme sitne robne ili čak kapitalističke privrede. Zbog ovog stanja različitih, protivrečnih i nedovoljno proučenih koncepcija, ali svakako i zbog drugih razloga, dogodilo se da su pojedini ubeđeni kritičari državnog socijalizma bili primorani da u svojstvu privrednih rukovodilaca uvode veoma rigidne mere državne kontrole u nekim vitalnim sektorima privrednog života.

Pored gore navedenih predloga, kod mnogobrojnih ekonomista bio je prisutan ozbiljan napor da se traže pravci daljeg razvoja samoupravne institucionalne osnove, kako sa stanovišta njene socijalne sadržine tako i sa stanovišta poboljšavanja njene efikasnosti.

Druga grupa radova obuhvatila je uže područje ekonomskih problema. Polazeći od postavke da privredni sistem i ekonomska politika moraju biti tako postavljeni da se, imajući u vidu sve karakteristike ponašanja privrednih subjekata, dobiju najbolji ekonomski efekti, a da je još iz inženjerskih sistema poznato da oni loše konstruisani zahtevaju veoma mnogo upravljanja, oni traže racionalna institucionalna rešenja za mnoge postojeće privredne teškoće. Sledeći osnovnu samoupravnu

tržišnu orijentaciju, u njima se ispituju pojedini kompleksi — sistem i politika cena, područje raspodele, finansijski mehanizam i tome slično.

Ovaj naš prilog spada u takvu vrstu radova. U njemu se polazi od pretpostavke da je samoupravna socijalistička privreda sama po sebi racionalna. Međutim, njena postojeća efikasnost nije dovoljna. Pored objektivnih eksternih činilaca, na ovakvo stanje utiče i prisustvo još nerešenih pitanja. Ovde će biti analizirana glavna pitanja iz oblasti tržišnog mehanizma koja nužno treba teorijski rešiti da bi se izveli praktični organizacioni oblici i uspostavile celishodne mere ekonomske politike.

UNIVERZALNOST TRŽIŠNOG MEHANIZMA

U robnoj privredi tržište istupa kao veliki automatski regulator celokupne društvene proizvodnje. Ne ulazeći u složenost pojma tržišta i njegovu podelu prema vrsti robe koja se na njemu prodaje, mestu koje zauzima u lancu između primarne proizvodnje i konačne potrošnje ili prostornoj obuhvatnosti, shvatajući ga u opštem smislu kao skup svih robno-novčanih transakcija između ekonomskih subjekata, ono ispunjava mnogobrojne funkcije, koje se veoma često svode na tri vrste: (1) ono vrši selekciju potrebnih proizvoda i za sada predstavlja najefikasniji mehanizam da se utvrde potrebe i želje članova date društveno-ekonomske zajednice, koja svojim bitnim karakteristikama određuje njihove klasne, grupne ili pojedinačne mogućnosti; (2) ono dovodi do efikasne alokacije proizvodnih činilaca i efikasnog izbora proizvodnih postupaka, na njemu deluje zakon vrednosti i ostali zakoni izvedeni iz društvenog oblika robne proizvodnje, preko kojih se ostvaruje opšte važeće načelo o srazmernoj podeli ukupnog društvenog rada i podstiče razvoj tehnologije, organizacionih oblika i znanja samih proizvođača; (3) ono vrši raspodelu novostvorene vrednosti (ili dohotka) između svih učesnika u društvenoj proizvodnji, pri čemu su osnovni zakoni raspodele dati, odnosno zasnovani na vladajućim svojinskim odnosima.

Ove tri osnovne funkcije — selektivna, alokativna i distributivna — nikad nisu bile dovedene načelno u pitanje kad se radilo o kapitalističkoj privredi. Drukčije stvar stoji kad se pređe na teorijsko razmatranje socijalističke privrede, kojoj se niz decenija pripisivao kao odgovarajući jedan neposredni naturalni, alokativni i distributivni mehanizam, a potrebe izvodile iz ocena centralnog planskog organa. Ipak, i u vreme najpotpunije teorijske negacije robne privrede i tržišta u socijalističkom društvu neki njihovi elementi, makar i u vidu obračunskih kategorija, bili su očuvani.

U teoriji, kako o tržišnom socijalizmu tako i o samoupravnoj privredi, tržište, sasvim razumljivo, igra vrlo značajnu ulogu. U svim predlozima socijalističke konkurentne solucije javlja se kao sastavni element tržište potrošnih dobara. Posle opšteprihvaćene ove selektivne funkcije tržišta predlozi se među sobom delimično razlikuju, zavisno od toga da li zastupaju centralizovani ili decentralizovani model socijalističke privrede.

Ovde je karakterističan i stav sovjetske ekonomske teorije. U teorijskom raščišćavanju odlučujuću ulogu imao je Staljin, čije rešenje iz 1952. godine o ograničavanju dejstva robne razmene na oblast sredstava za potrošnju i poricanju robnog karaktera sredstvima za proizvodnju u unutrašnjem prometu još nije sasvim prevaziđeno mada su uočeni snažni zahtevi među mnogim sovjetskim ekonomistima da se prizna svojstvo robe svim proizvodima i da se udalji vremenska granica ukidanja robne proizvodnje u socijalizmu.

Ovaj pregled različitih stavova o univerzalnosti tržišta može doprineti da se shvati prirodan karakter sličnih dilema i u našoj teoriji. Osporavanje univerzalnog tržišnog rešenja najčistije je došlo do izražaja u radu jedne grupe ekonomista među pobornicima teorije dohodne cene, u kome je sintetički izražen niz ideja razvijen u toku nekoliko godina.

Naše opredeljenje, u kome radni ljudi istupaju kao nosioci privrednih odluka i kolektivni preduzetnici, uvelo je dohodak kao polaznu kategoriju ekonomske analize. Glavni prigovor protivnika tržišne alokacije rada sastoji se upravo u tvrđenju da ona ima za pretpostavku otuđenje sredstava za proizvodnju i nesamoupravne svojinske odnose, da uvodi kapitalističku kategoriju cene radne snage i da ruši dohodni ekonomski mehanizam.

Sloboda izbora zanimanja i radnog mesta oduvek se nalazila na listi osnovnih demokratskih prava, pa i u programima radničkih partija. Ta sloboda ne može biti jednokratnog tipa, da se radni ljudi mogu samo jednom u svom životu, na pragu svog proizvođačkog i uopšte radnog perioda opredeliti u izboru radnog kolektiva. Ona mora biti stalni atribut slobodnog socijalističkog društva. Ako tržišno motivisano kretanje rada u sebe uključuje slobodu izbora zanimanja i radnog mesta, ako doprinosi jačem delovanju načela raspodele prema radu u oblasti ličnih dohodaka, ako ima za posledicu efikasniju alokaciju proizvodnih činilaca — ono se može i mora uzeti kao sastavni element samoupravnog produkcionog odnosa.

Na sastanku ekonomista održanom 1970. godine u Ohridu izložena je teza da tržišna alokacija nipošto nije identična sa činom kupovine i prodaje izvesne robe. Klasično tržište uključuje slobodnu interakciju i funkcionalnu zavisnost ponude, tražnje i cena. Takav ekonomski mehanizam doživljava modifikacije i ograničenja u oblasti alokacije rada već u savremenom kapitalizmu. Pogotovo su u samoupravnom socijalističkom društvu promene bitne. U njemu pojedinac po definiciji samoupravnog produkcionog odnosa ne može da prodaje svoju radnu snagu, za kojom bi se tražnja širila ili smanjivala prema njenoj ceni. Takav nosilac tražnje, ekonomski subjekt, odvojen od drugih radnih ljudi, ne postoji u samoupravnoj privredi. Dakle, ne postoji institucionalna tržišna organizovanost prodaje i kupovine radne snage niti se obrazuje njena tržišna ili obračunska cena; pojedinac pristupa određenom radnom kolektivu i stiče sva prava samoupravljača, ali on isto tako poredi kvalitet i kvantitet svoga rada i stečeni dohodak sa odgovarajućim veličinama u drugim kolektivima, a njegovo maksimizirajuće ponašanje opredeljuje ga hoće li ostati u datom kolektivu ili ne, što u krajnjoj

liniji, pri čistim, ničim ometanim odnosima, dovodi do raspodele prema radu; prema tome, bez ikakvih formalnih ili sadržajnih svojstava kategorije radne snage kao robe ostvaruje se tržišna alokacija rada.

Druga sporna tačka u tržišnom alokativnom mehanizmu jeste kretanje akumulacije i ostalih raspoloživih novčanih sredstava, po kakvim se kriterijumima odvija i kakva je uloga kamate u tome. Poznato je da u kapitalizmu kamata predstavlja cenu kapitala i dohodak koji potiče iz čistog odnosa kapital—svojina. Na drugoj strani, u našoj privredi je svojevremeno iz koncepcije da proizvođači samo koriste društvena sredstva izvedena kamata na poslovni fond (na njegov osnovni deo, a docnije na njegovu celinu), koju je ubirala država u svojstvu predstavnika društva. Obe činjenice doprinele su velikoj ideološkoj osetljivosti kad se teorijski tretira kamata mada se ona praktično zadržala u svim kreditnim operacijama. Zato bi bilo korisno ukazati na nekoliko momenata. Ako se zalažemo za korišćenje kamate u alokativne svrhe, to nema nikakve veze sa teorijom o samostalnoj produktivnosti kapitala. Kamata je prosto ona granica koja pokazuje koliki bi bio stvoreni višak rada bez obzira na to gde bi bila upotrebljena data raspoloživa društvena sredstva. Rad stvara ovaj višak, ali to je onaj minimum preko koga tek nastaje deo viška rada u kome dolazi do izražaja preduzetnička sposobnost samoupravljača. Da bi se objektivno postavila ova granica, neophodan je tržišni mehanizam, koji, nesumnjivo, u samoupravnoj privredi poseduje vlastita institucionalna rešenja. Ova univerzalna primena kamate pokreće pitanje — kome treba ona da pripada? Ako nije reč o primeru s pozajmljenim sredstvima, kamata ostaje radnom kolektivu i služi prvenstveno kao dvostruka mera u njegovom poslovanju — kakav je stvarni uspeh preduzimačke aktivnosti i koliki je onaj minimalni obim akumulacije da bi se održao korak u proširenoj reprodukciji.

Prema tome, da bi se upravo očuvao i razvio samoupravni karakter naše socijalističke privrede, da bi radni ljudi u svom samostalnom raspolaganju viškom rada racionalno postupali, počev od raspodele pa do investiranja, treba razviti sledeća svojstva kamate: (1) kalkulativno (pomoću kojeg se tehnološki kriterijumi upotpunjuju ekonomskim); (2) distributivno (koje doprinosi da se realnije sagleda poslovni uspeh kolektiva); i (3) alokativno (koje dovodi do efikasnog rasporeda slobodnih raspoloživih sredstava u okviru cele privrede).

Ceo sistem proširene reprodukcije polazi od radnog kolektiva, njegovog prava da raspolaže celokupnom novostvorenom vrednošću, koju deli na fond potrošnje i fond akumulacije. Dakle, ovo se pravo ispoljava u načelu samofinansiranja organizacija udruženog rada. Kako je materijalna osnova savremene privrede u mnogim granama prevazišla stadijum tehnološki malih, izdvojenih, atomiziranih jedinica, to se zbog međusobne povezanosti i upućenosti u podeli rada radne organizacije udružuju između sebe na razne načine i na raznim nivoima prema svojim interesima. Ovo udruživanje je poseban društveni oblik neminovne proizvodne koncentracije i centralizacije koji odgovara samoupravnom socijalističkom društvu. Treći stepen u redosledu sistema proširene reprodukcije obuhvata institucionalno, organizovano prikupljanje slobod-

nih novčanih sredstava u privredi koja proističu iz nejednakog radnog perioda, vremena proizvodnje i obrta u proizvodnim i prometnim jedinicama, granama i oblastima, zadržavanja reproduktivnih sredstava u novčanom obliku za kraće ili duže vreme u ukupnom kruženju i potrebe njihovog plasiranja u onim tačkama gde ona privremeno nedostaju radi skladnog i dinamičnog funkcionisanja cele privrede. U našim uslovima ovakva novčana sredstva mogu prikupiti samo kreditne institucije. Poslednja dva izvora proširene reprodukcije sačinjavaju štednja stanovništva i inostrani zajmovi.

U celom lancu — od samofinansiranja, udruživanja sredstava samih radnih organizacija, prikupljanja slobodnih novčanih sredstava u privredi, štednje stanovništva pa do inostranih zajmova — kamata ima značajnu ulogu. Njeno mesto u raspodeli novostvorene vrednosti i akumuliranju na nivou radne organizacije već je izneto.

Već sledeći primer u kome se dohodak ostvaruje različitim oblicima povezivanja i udruživanja radnih kolektiva po sebi je mnogo složeniji. Staru prisutnu dilemu o odnosu između živog i minulog rada ustavni amandmani su rešili načelno da se raspodela ima izvršiti srazmerno doprinosu pojedinih kolektiva zajednički ostvarenom dohotku, dajući eksplicitnu odredbu da pravo sudelovanja u dohotku jednog kolektiva na osnovu udruživanja ne može nikad prerasti u svojinska ili druga trajna prava. Za realizaciju ovih odnosa predviđen je ugovorni oblik pošto u njemu mogu da neposredno dođu do izražaja interesi i volja radnih ljudi.

Međutim, rasprava o minulom radu i njegovoj ulozi imala je još jednu stranu — da li je naš finansijski mehanizam dovoljno razuđen u oblicima, elastičan i efikasan u prikupljanju slobodnih novčanih sredstava u privredi i van nje.

Akumulacija je neophodna za razvitak i modernizovanje privrede, pa su potrebne razne mere da se poveća sklonost ka štednji, da se efikasnije prikupe i plasiraju raspoloživa sredstva. U tom smislu razumni su zahtevi da se prošire oblici finansijskog mehanizma. Ali ponekad je bilo i takvih koji su tražili uvođenje hartija od vrednosti akcionarskog tipa. Zato je jedan naš ekonomist napisao da bi se „po logici nekih teorija do socijalizma najjednostavnije došlo na taj način da se kapitalizam nazivom pretvori u socijalizam“. Dakle, naš sistem ne može da prihvati kompletno kapitalističko tržište hartija od vrednosti ako ne želi da sam sebe negira.

Konačno, ostaju tradicionalne kreditne forme oličene u bankarskom načinu prikupljanja i plasiranja novčanih sredstava. Poslednjih godina došlo je do društvenog nezadovoljstva u pogledu položaja i uloge koju imaju banke u privredi. Postoje brojni razlozi: tako, zbog velike tražnje za novčanim sredstvima, zbog otkazivanja postojećeg mehanizma kamate kao alokativnog instrumenta, banke su zauzele poseban položaj u privredi, po brojnim ocenama dominantan; one su unosile konsideracije druge vrste, veoma često političke, i to formulisane od političkih tela na čijim su teritorijama poslovale; njihova veštačka teritorijalizacija ozbiljno preti da ih pretvori u državno-ekonomske organizacije. Jedini

izlaz iz ovog stanja jeste u svođenju hipertrofiranog kreditnog odnosa na normalne okvire, u striktnom poštovanju načela da poslovnu politiku banaka treba podrediti interesima samih privrednih organizacija i u razvijanju prave tržišne alokacije ovih eksterno koncentrisanih novčanih sredstava.

EFIKASNOST TRŽIŠNOG MEHANIZMA

Ako se tvrdi da bi jedno kompletno tržišno rešenje koje obuhvata sve tri osnovne funkcije — selektivnu, alokativnu i distributivnu — obezbedilo bolje funkcionisanje privrede i s ekonomskog i sa socijalnog stanovišta, to ne znači da se tržištu pripisuje savršena efikasnost. Ovo je potrebno istaći zbog svojevremenog vrlo snažnog „laissez faire" pristupa nekih naših ekonomista i političara, bez obzira na njihovo različito opredeljenje o univerzalnosti tržišta, u kome se dohodak smatrao isključivom pobudom, konkurencija vrhovnim zakonom privrede, a pravo na prisvajanje rezultata rada, često svedenih na poslovni uspeh, apsolutnim i neograničenim pravom. Iz zainteresovanosti radnika za uspeh celog preduzeća i iz međusobne utakmice preduzeća na tržištu izvodila se idealizovana slika privrede koja automatizmom svojih zakona uvek donosi optimalna rešenja. U celini, neki ekonomisti iznosili su svoje uverenje da će se društveno-ekonomski sistem, oslanjajući se na robnu privredu i samoupravljanje, bez društvenog usmeravanja i društvene odgovornosti, sam po sebi dalje razvijati u pravcu socijalizma.

Zbog toga bi bilo korisno zabeležiti kakve se danas daju ocene o efikasnosti tržišnog mehanizma u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, čije osnovno ideološko opredeljenje počiva na pojedinačnoj inicijativi i motivaciji, pa i na tržištu kao njenoj društvenoj verifikaciji. Uprkos ovakvom načelnom stavu, ekonomska literatura priznaje da, čak kad u stvarnom svetu ne bi bilo frikcija niti tržišnih konkurentski ograničenih struktura, kad bi se sve odvijalo glatko i bez prepreka, sistem cena ne može obuhvatiti nekoliko tipičnih slučajeva. Među njima treba pomenuti najpre javna dobra, koja su dostupna svim potrošačima i čiju ponudu, nezavisno od toga da li se za njihovu upotrebu plaća ili ne, efikasno ne obezbeđuje privatno privređivanje. Ova dobra se prepuštaju netržišnim institucijama koje po pravilu pripadaju javnim vlastima. Umesto tržišnih kriterijuma, uspostavljenih putem konkurencije, ove institucije na osnovu važećeg sistema utvrđuju javni (opšti) interes.

Drugi tipičan primer predstavljaju delatnosti kod kojih su jako izraženi eksterni efekti. Tržište ne obezbeđuje optimalna rešenja u slučaju eksternalija jer dovodi do prekomerne proizvodnje dobara koja imaju eksterne troškove, odnosno do nedovoljne proizvodnje onih dobara koja pružaju eksterne koristi. Ovo je postalo dramatično evidentnim poslednje decenije u svemu onom što se na Zapadu zove „by-products" ili „side effects" savremene tehnologije. Mogu se u sličnim prilikama navoditi Schumpeterove reči da je „svaki razvoj jedan proces stvaralačkog uništenja", kao što to neki čine, ali ugrožavanje sredine i neravnoteža

ekonomskog sistema dobili su takve razmere da prete samom „kvalitetu života". Zbog toga je neophodna državna intervencija dvojako — da preko poreza, regulacija, kažnjavanja i slično izjednači pojedinačne i društvene troškove, čime se sprečava prekomerno alociranje, i da preko sopstvenog ulaganja restituiše životne vrednosti. Slično, kod delatnosti sa suprotnim eksternim efektima, zbog njihove eksterne koristi, država može da nametne svim članovima društva da preuzmu na sebe deo troškova. Drugim rečima, sprečava se prost transfer troškova i koristi koji bi nastao zbog nesposobnosti tržišta da pruži pravo vrednovanje.

Na kraju, postoje takve grane u materijalnoj proizvodnji i van nje koje posebno karakteriše spor rast produktivnosti (stagnantna tehnologija) i velika radna intenzivnost. Ovo znači da u opštem ekonomskom napretku one zaostaju, pa im troškovi srazmerno rastu u poređenju sa ostalim oblastima i granama. Ukoliko je tražnja za njihovim rezultatima neelastična, one će prevaliti svoje troškove na cene, ali u suprotnom slučaju doći će do zaostajanja cena za kretanjem troškova. Tipične pojave ovakve vrste imamo u mnogim kulturnim delatnostima koje u opštem prodiranju robno-novčanih odnosa takođe imaju svoj tržišni efekat. To je razlog zbog čega se ovakvim delatnostima, korisnim za društvo, daju razne supsidije, čime i one participiraju u korišćenju naraslog materijalnog bogatstva, u rezultatima povećane proizvodne snage društvenog rada.

Gornji nedostaci tržišnog mehanizma ispoljavaju se čak pri pretpostavci da u njemu nema nikakvih frikcija i imperfektnosti. Statički posmatrano, idealna alokacija proizvodnih resursa postiže se samo u savršenoj konkurenciji, mada ima autora koji tvrde da se identičan rezultat dobija u modelu apsolutnog monopola. Sve ostale proizvodne i tržišne strukture menjaju manje ili više alokaciju proizvodnih činilaca, pa time i njene efekte. A stvarna privreda uključuje upravo takva stanja jer u njoj nema ni savršene konkurencije ni apsolutnog monopola. Pored toga, u njenom razvijanju, naročito poslednjih godina, zapaža se snažno okrupnjavanje proizvodnje, jačanje velikih oligopola i širenje od njih organizovanih tržišta. Uporedo s njima održavaju se ili ponegde šire strukture niskog organskog sastava, brzog obrta sredstava i velike međusobne konkurencije, dok u nekim granama, posebno u oblasti infrastrukture, postoje i čisti monopoli. Oligopolske proizvodne strukture najbrže se šire u granama kao što su industrija nafte, petrohemija, hemijska industrija (bazna hemija, hemijska vlakna, veštačke mase i veštačka đubriva), industrija vozila, proizvodnja razne elektroopreme, proizvodnja pneumatika itd. Sledeći opšte tehnološke parametre, i naša privreda poseduje slične proizvodne karakteristike. Štaviše, s obzirom na njen ukupan obim i na njen vrlo širok spektar, s jedne, i na srazmerno mali broj preduzeća u ekstraktivnoj i prerađivačkoj industriji, s druge strane, pojedini ekonomisti izveli su zaključak o velikoj koncentrisanosti mnogih tržišta u njoj.

Kad su počeli da se razvijaju robni odnosi u našoj privredi, prava istraživanja nisu pronašla jednosmernu vezu između koncentracije proizvodnje i poslovnog uspeha preduzeća. Mada su utvrđene neke od bitnih

osobina monopolizovanih tržišta, kao što je zavisnost njihove zatvorenosti od stepena koncentracije, u domenu akumulacije i ukupnog prihoda merenog prema utrošenim sredstvima dobijeni su niski koeficijenti korelacije. Ovo govori da u tim godinama monopoli i oligopoli nisu bili glavne tržišne snage — zaključak koji se mogao očekivati s obzirom na veliku ulogu države u obrazovanju cena i na njeno zahvatanje velikog dela dohotka, posebno ekstradohotka, raznim vrstama poreza. Danas, pak, i pored velike državne kontrole, stanje je umnogome izmenjeno, razne tržišne strukture dejstvuju, pa zbog toga ekonomisti žele da utvrde i izmere njihove rezultate. Ali, osim opšteg prepoznavanja i ponekih sporadičnih ocena, pravo naučno ispitivanje tek predstoji.

Konačno, kad je reč o tržištu kao privrednom samoregulišućem mehanizmu, potrebno je ukazati na još jednu grupu nedostataka, koja ne spada ni u njegovu prostornu ograničenost ni u njegovu strukturnu heterogenost, već je njemu po prirodi svojstvena. Ono preko cena i drugih pojava pruža veoma značajne informacije proizvođačima i potrošačima, ali te informacije su kratkoročnog karaktera. Njegovo delovanje uvek zahteva određen vremenski razmak, koji protekne od ulaza jedne promene do njenog izlaza i koji je povrh toga različit u pojedinim područjima. Ova njegova osobina ex post delovanja, u vidu naknadne provere i korekcije, može dovesti do ozbiljnih ekonomskih gubitaka i štete.

Ali, mada je tržište neophodan uslov, samoupravljanje nije, kako je nedavno izneto u jednoj političkoj debati, njegov zarobljenik. U jednu od zasluga Ekonomskog instituta u Zagrebu i njegovih saradnika treba ubrojati neprekidno insistiranje na kvalifikovanju naše privrede kao jednog plansko-tržišnog sistema. Uostalom, ovu ideju zastupao je jedan niz ekonomista, i to od prvih dana samoupravne organizacije naše privrede. Planska komponenta se mora mnogo više razviti na nivou radne organizacije nego što je to danas u praksi, što ima za pretpostavku, pored ostalog, stabilna privredna kretanja i trajnije institucionalne uslove privređivanja. Samoupravni sporazumi i društveni dogovori predstavljaju naše originalno rešenje planiranja preko okvira preduzeća, u užim i širim društvenim razmerama. Ono još nije dovoljno efikasno u svim svojim funkcijama, kako su ih pobrojali naši ekonomisti: u informativnoj (pružanjem tačnih ekonomskih analiza postojećeg stanja i budućih trendova radi optimizacije odluka privrednih subjekata), koordinirajućoj (prethodnim usklađivanjem važnijih njihovih odluka), usmeravajućoj (odabiranjem ciljeva i puteva razvoja i usvajanjem odgovarajuće strategije) i korektivnoj (ispravljanjem grešaka i loših rezultata tržišta pomoću mera ekonomske politike). Naravno, potrebno je dosta vremena dok se ne pronađu odgovarajuća načela i efikasni oblici planiranja u kome su radni ljudi njegovi nosioci, kako u radnim organizacijama tako i u raznim institucijama samoorganizovane privrede. Od posebne je važnosti poboljšati kvalitet ekonomske politike društveno-političkih zajednica. Dobrim delom je zbog toga državna intervencija dostigla vrlo velik obim, na pojedinim sektorima čak nedopustiv za normalno odvijanje jedne samoupravno postavljene privrede.

Danas je, zbog stanja u privredi, oživeo ceo spisak starih želja, nekih među sobom protivrečnih — da se naporedo održi ekspanzija proizvodnje i stabilizuju privredna kretanja, da se potisne inflacija i obezbedi likvidnost u privredi, da se smanji spoljnotrgovinski deficit (bez dovoljne supstitucije pomoću domaćih sirovina), širi zaposlenost i podigne životni standard. Sama privredna kretanja nameću određen prioritet među njima, ali to onda nije smišljena dugoročna politika. Nama su potrebni jasno definisani dugoročni ciljevi kako u oblasti proizvodnje (razvoj energetske i sirovinske osnove, poljoprivredni kompleks, svi vidovi saobraćaja) tako i u oblasti materijalnog položaja ljudi (vremenski postavljen zadatak da se obezbedi radno mesto svim radnim ljudima, tempo rešavanja stambenog problema, nivo i struktura potrošnje, granica socijalnih razlika u samoupravnom društvu, opšte podizanje životnog standarda). Međutim, osim izbora planskih ciljeva, potrebno je institucionalno i pomoću sredstava obezbediti njihovo ostvarivanje.

Ukratko, dogradnja samoupravne institucionalne osnove, dogovor o osnovnim planskim ciljevima, o njihovoj uporednoj važnosti i vremenskom redosledu i primena prigodnih mera i sredstava ekonomske politike jesu tri međusobno povezane komponente jednog sistema parametara u okviru kojeg radni ljudi i njihove organizacije slede svoje sopstvene interese, ali čije ponašanje tek tada donosi najbolje ekonomske i društvene efekte za celu socijalističku zajednicu.

NORMALNA CENA U SAMOUPRAVNOJ PRIVREDI

Kad se traži svesno, plansko usmeravanje privrednih kretanja, onda su neophodni određeni kriterijumi radi procenjivanja njihove racionalnosti. Jedan od osnovnih među njima je normalna cena, u čijoj se strukturi i veličini izražavaju glavne društveno-ekonomske osobine samoupravne privrede.

Jedna objektivna teorija samoupravne tržišne privrede mora poći od postojanja velikih slobodnih kretanja subjektivnih i materijalnih činilaca, od slobodnih tokova robe i novca. Na osnovu njih može se utvrditi opšta ravnotežna cena koja proističe iz sistema kao takvog i koja se veoma često naziva „normalnom cenom“. To ni najmanje ne znači da se ona ispoljava jednoobrazno i neposredno na svim tržištima. Zavisno od različitih prilika, preduzeća mogu voditi i stvarno vode politiku cena, pa se čak nametnula kao odgovarajuća praksa neka vrsta target-price, koja u sebi sadrži akumulaciju, izračunatu na osnovu programiranih troškova razvitka preduzeća i povećavanja dohotka u budućnosti. Opšta ravnotežna cena ne služi ni kao veštački korišćeno sredstvo racionalizacije privrednih zbivanja i pojava, kakav slučaj imamo u centralistički određenim cenama u Langeovom modelu ili u uspostavljanju takve sveobuhvatne ustanove kakva je Vanekova National Labor-Management Agency. Privredna stvarnost je mnogo složenija, pa se institucionalni aspekti, efikasnost ekonomskog mehanizma i celishodnost

ekonomske politike ne mogu rešiti pojednostavljenim socijalističkim modelima, uvođenjem neke nove institucije ili dve-tri varijable. Opšta ravnotežna cena kakva se razvija u ovom pristupu ima određeno, ograničeno, mada značajno, mesto u teoriji samoupravne robne privrede: ona se posmatra kao izraz osnovnih interesa samoupravnih proizvođača; ona se manifestuje u konkurentnim uslovima; ona omogućava tumačenje ostalih proizvodnih i tržišnih struktura; zbog ovoga ona je korisno analitičko sredstvo koje je od pomoći u ekonomskoj politici i planiranju privrednog razvoja.

Dakle, polazni model opšte ravnotežne cene imao bi sledeće karakteristike — da je to privreda dovoljno homogene konkurentne strukture, s velikom mobilnošću rada, visokim stepenom samofinansiranja ekonomskih organizacija i razvijenim transparentnim tržištem novca, i u kojoj je neposredni administrativni uticaj na spontana kretanja sveden na minimum. U ovim uslovima se postavlja krucijalno pitanje: šta se pojavljuje kao pokretačka pobuda ekonomskog ponašanja? Često pojedini autori ističu složenost i dijalektičnost jugoslovenskog samoupravnog društva, obilje varijabli svojstvenih njegovoj ekonomskoj praksi, pa čak i nemogućnost izgradnje jednog uprošćenog i konzistentnog modela. Sigurno uvek treba imati na umu pluralitet ciljeva, to vezuje apstraktno i deduktivno razmatranje za neposrednu stvarnost i otkriva granice valjanosti izvedenih zaključaka. Međutim, ukoliko bi se pluralitet ciljeva protumačio kao skup ciljeva jednake vrednosti, to bi učinilo nemogućim svako teorijsko istraživanje i svelo bi nauku na prikupljanje empirijske građe i golu deskripciju. Sama stvarnost nameće iskustvenim putem saznanja o postojanju redosleda ciljeva po njihovoj važnosti.

U sklopu pitanja oko „normalne cene" posebno treba raspraviti naučnu valjanost dve najrazvijenije koncepcije — naime, o dohodnoj ceni i specifičnoj ceni proizvodnje.

a) *Dohodna cena*

Dohodna cena predstavlja jedno od najkontroverznijih pitanja u našoj ekonomskoj teoriji. Odlučno branjena od manje grupe ekonomista, međusobno vrlo saglasnih, ali i napadana od mnogobrojnih ekonomista, ona je postala poznata i široj javnosti. Od onih dana kad je prvi put formulisana pa do prošle godine ona je zadržala svoju početnu sadržinu. Nedavno su njeni autori uneli izvesne promene, tako da se može govoriti o njenim dvema verzijama.

Koncepcija dohodne cene u svojoj originalnoj verziji jako je naglasila ulogu proizvodnih činilaca u granskoj raspodeli društvene novostvorene vrednosti, pa samim tim i u procesu obrazovanja cena. Jedna grana dobija u ovoj raspodeli srazmerno veličini svojih proizvodnih činilaca angažovanih u celini. U tumačenju ovog izraza, u pokušaju da obuhvata sav minuli rad u jednoj godini, pristalice dohodne cene sabrali su predujmljena sredstva za rad i godišnju masu svih predmeta

rada. Ako novostvorenu vrednost iskažemo podvojeno preko *v* i *m*, ako ništa više, ono bar zbog razlikovanja proste i proširene reprodukcije, i ako sa *sr* obeležimo sredstva za rad, sa *pr* predmete rada, a sa *n* broj obrta u toku jedne godine, ta celina proizvodnih činilaca dobija izraz

$$sp+nw=sr+n\cdot pr+n(v+m)$$

Polazeći od teorije radne vrednosti, uz pretpostavku jednake složenosti radova, lako se mogu konstruisati brojčani primeri koji pokazuju dejstvo pojedinih elemenata proizvodnih činilaca kad bi dohodna cena posedovala svojstvo zakonitosti. Tom prilikom bi u raspodeli novostvorene vrednosti pojedine grane dobile, a druge izgubile u poređenju sa svojim originalnim doprinosima. Da bismo utvrdili njihov međusobni odnos — inače jednak po dohodnoj stopi — uzimamo kao merilo prosečne lične dohotke i prosečnu akumulaciju koja otkriva njihov stvarni ekonomski položaj. Jedna sprovedena analiza otkrila bi sledeća pravila: (1) ako je data veličina proizvodnih činilaca, pri jednogodišnjem obrtu (što znači da je podela na sredstva za rad i predmete rada bespredmetna u raspodeli dohotka), njihov viši organski sastav donosi više, a niži sastav manje od proseka (dobijenog zbrajanjem prosečnih ličnih dohodaka i prosečne akumulacije); (2) ako su dati veličina proizvodnih činilaca u prvom obrtnom periodu i njihov organski sastav, grane sa bržim prisvajaju više, a grane sa sporijim obrtom manje od proseka; (3) ako su dati veličina proizvodnih činilaca u prvom obrtnom periodu, njihov organski sastav i bilo koji broj obrta veći od jedan godišnje, veće učešće sredstava za rad u sredstvima za proizvodnju donosi manje od proseka, odnosno veće učešće predmeta rada više od proseka. Što su razlike u organskom sastavu proizvodnih činilaca, obrtu i podeli sredstava za proizvodnju na njihov stalni i opticajni deo veće, to su i odstupanja u raspodeli novostvorene vrednosti izrazitija. Naravno, moguće su i kombinacije ovih parcijalnih činilaca, čije ukupno dejstvo zavisi od karaktera i intenziteta njihovih promena.

Ova pravila pokazuju, najpre, da je dohodna cena (u svojoj početnoj verziji) nedovoljno racionalna kategorija, koja arbitrarno favorizuje pojedine grane. Često se tvrdilo da bi ona obezbedila posebno povoljan položaj granama sa višim organskim sastavom. Kad bi tako bilo, ona bi imala doslednu ekonomsku logiku, mada bi ostalo pitanje zašto unapred njima davati više, zašto im omogućavati veće lične dohotke i veću akumulativnost, zašto ih a priori činiti atraktivnim. Međutim, ista dohodna cena deluje i suprotno time što ide naruku granama s velikim obrtom, koje su, po pravilu, ujedno i grane s niskim organskim sastavom. Drugo, ona nije ravnotežna cena jer bi njeno eventualno delovanje izazvalo nejednake lične dohotke i nejednaku akumulativnost. Ako se pretpostavi mobilnost proizvodnih činilaca, kako to inače rade njeni zastupnici, onda mora doći do realokacije rada i ostalih resursa. U svetlosti ovog postaje jasno uporno odbijanje da se prihvati tržišna alokacija materijalnih i ličnih proizvodnih činilaca. Treće, dohodna cena sadrži odnose neprihvatljive nejednakosti i ograničava pri-

menu socijalističke raspodele prema radu. Ne ponavljajući već navedene činjenice, dovoljno je ukazati na to da proste razlike u materijalnom sastavu sredstava za proizvodnju, da li ima više sredstava za rad ili predmeta rada, pri svakom obrtu od dva puta godišnje i preko toga menjaju položaj grane i radnih kolektiva. Ako stojimo na stanovištu Marxove teorije vrednosti, onda svaki ovakav dohodak predstavlja odbitak od nečijeg tuđeg rada.

Nova verzija dohodne cene izložena je u studiji *Politika dohotka u samoupravnoj robnoj privredi*. U ovoj verziji je prihvaćena kritika ekonomista Bajta, Kukoleče i Mirića na neadekvatnost imenitelja u dohodnoj stopi zbog prisutnih razlika u obrtu materijalnih činilaca proizvodnje u raznim grupacijama i granama privrede: „Da bismo otklonili ovakve opravdane prigovore, odlučili smo da za potrebe ove analize korigujemo raniju metodologiju utvrđivanja materijalnih faktora proizvodnje u imenitelju dohodne stope, odnosno da umesto ranije veličine unesemo prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva svake privredne grupacije." Ovako korigovana dohodna stopa uzima se ne samo „kao pokazatelj primarne raspodele, već isto tako i kao pokazatelj poslovnog uspeha samoupravne radne organizacije". Pošto se i dalje u imenitelju zadržava novčani izraz novododatog rada, to se u njemu nalaze naporedo prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva i prosečan broj radnika koji radi i upravlja tim sredstvima. Na ovaj način se, pored ostalog, uklanja jednostranost pokazatelja primarne raspodele kakvi su dohodak po radniku i dohodak po sredstvima.

Nema sumnje da prelazak sa ukupno primenjenih materijalnih činilaca na prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva odstranjuje neke elemente gornje kritike, zbog čega su, uostalom, pristalice dohodne cene i unele ovu ispravku. Međutim, suštinskog poboljšanja nema jer, ako se opet primeni korišćeni analitički postupak, dobijaju se sledeći rezultati: (1) pri jednogodišnjem obrtu položaj je isti kao i ranije, to jest viši organski sastav donosi dohodak veći nego što je zbir prosečnih ličnih dohodaka i prosečne akumulacije, a niži organski sastav dohodak manji od toga; (2) pri jednoobraznom organskom sastavu u svim granama obrt je od odlučujućeg uticaja, pa se brži obrt valorizuje u većem prisvojenom dohotku, a sporiji u manjem od zbira prosečne veličine ličnih dohodaka i akumulacije; i (3) ako se kombinuju ova dva momenta, što upravo odlikuje stvarnost, više ili manje povoljan raspored ukupne novostvorene vrednosti po granama, prema ovakvoj dohodnoj koncepciji, zavisi od snage delovanja ovih protivrečnih snaga — organskog sastava i brzine obrta. Prema tome, elementi arbitrarnosti, neravnoteže i ekonomske nejednakosti i dalje su ostali.

Ovo što je ovde rečeno odnosi se na koncepciju dohodne cene kao normalne cene samoupravne tržišne privrede. Ako se celo pitanje ograniči na dohodnu stopu kao na pokazatelj poslovnog uspeha radnih organizacija, čemu su, izgleda, sada skloni teoretičari dohodne cene, onda se može ukazati na jedan primer koji to obara, iskonstruisan, tako da se u slučaju tri alternative — od kojih se prva odnosi na srazmerno mala predujmljena sredstva, veliki broj radnika i tako nisku produktivnost

da ne postoji višak rada, a treća, obrnuto, sadrži srazmerno velika sredstva, mali broj zaposlenih i visoku produktivnost i akumulativnost — zbog veće mase novostvorene vrednosti, makar se sva sastojala od prosečnih ličnih dohodaka, prva nameće kao najbolja. Ova ilustracija mogućeg, sasvim dopustivog dejstva dohodne stope protiv tehničkog progresa, uprkos verbalnom osporavanju, ostala je sve do sada doista bez pravog odgovora.

Kao što se vidi, dohodna cena predstavlja kategoriju izvedenu iz određenih premisa o maksimirajućem ponašanju samoupravnih socijalističkih proizvođača. Ona je nesumnjivo odigrala značajnu ulogu u razvoju jednog dela ekonomske teorije jer je više nego druge koncepcije kod nas podvukla neophodnost takvog metodološkog postupka u tumačenju samoupravnog ekonomskog mehanizma. Ali, pošavši od celine dohotka kao motiva privređivanja, upoređene sa celokupnim utrošenim radom, ona je stalno zapadala u teškoće, pored ostalih, i u one na koji način prevesti ovu naturalnu veličinu u vrednosnu. Prvi pokušaj nije uspeo, ali ni ovaj drugi takođe, zadržavajući u sebi nedovoljno čiste ekonomske veličine (prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva nasuprot novododatom radu) i neravnotežne odnose. Prema tome, ni ova poslednja i teorijski najrazvijenija od svih varijanti koje u brojitelju imaju dohodak ne može se održati posle izlaganja kritičkih primedbi.

b) *Specifična cena proizvodnje*

Jedna grupa ekonomista okupljena oko Instituta društvenih nauka u Beogradu formulisala je svoje poglede o opštoj ravnotežnoj ceni u socijalističkoj privredi našeg tipa, koja se zbog izvesnih istorijskih momenata naziva „specifična cena proizvodnje", mada pojedini njeni autori smatraju da bi joj najbolje odgovarao izraz „socijalistička cena proizvodnje". Pošto se od nastanka ove koncepcije ništa nije izmenilo u njenoj argumentaciji, mi ćemo je ponoviti u glavnim crtama.

Socijalističke društvene odnose obezbeđuju prvenstveno društvena svojina sredstava za proizvodnju, samoupravljanje radnih ljudi i njihovo pravo na učešće u raspodeli društvenog proizvoda prema načelu „svako prema sposobnostima — svakome prema njegovom radu". U ovim okvirima lični i materijalni interesi radnih ljudi čine pokretačku i stvaralačku snagu socijalističkog društva. Pošto je u ovoj fazi društvenog razvitka rad još uvek prvenstveno „sredstvo za život", u raspodeli sredstava potrošnje među pojedine radne ljude ne može vladati ni jedno drugo načelo osim razmene ekvivalenata — da se za iste količine uloženog rada dobijaju proizvodi jednake vrednosti: „Pravo proizvođača proporcionalno je radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se merenje vrši jednakim merilom — radom." Ovo je utvrdio Marx kritikujući Gotski program, i za sada nema ni jednog naučnog razloga ili činjenice koji bi suštinski oborili ovu postavku.

Osnovne slobode ekonomskog karaktera — vlastita sloboda u svojstvu proizvođača da se opredeli za zanimanje i radno mesto, vlastita

sloboda u svojstvu potrošača da sam napravi izbor neophodnih proizvoda i usluga — jesu bitne za svako slobodno društvo, pogotovo za socijalističko. Ako se pođe od ovakve mobilnosti rada, u krajnjoj liniji mora se ostvariti raspodela prema radu i obrazovanje ličnih dohodaka prema kvalitetu i kvantitetu rada. Svaki radni čovek stvara sopstveni bilans između kvaliteta i kvantiteta uloženog rada, s jedne, i primljenog ličnog dohotka, odnosno svih davanja razne vrste koja obezbeđuju životni standard, s druge strane. Prema ovom bilansu, prema sopstvenoj proceni da li je njegov rad podvrgnut jednakom merilu ili ne, pojedinac slobodno odlučuje o svom daljem učestvovanju u postojećoj ili nekoj drugoj radnoj organizaciji. Dejstvo mnogobrojnih činilaca ekonomske, socijalne i psihološke prirode ometa idealno kretanje rada prema čisto ekonomskim potrebama i pobudama. Ali, osnovna logika našeg privrednog sistema pretpostavlja slobodno kretanje rada, njegov priliv i odliv prema ekonomskim zakonitostima sa tendencijom da se dostigne potrebna ravnoteža. Raspodela prema radu nije, dakle, neki etički postulat (mada po sebi sadrži veliku etičku vrednost), već ekonomska nužnost, objektivna veličina, nešto bez čega socijalizam ne bi ni mogao biti socijalizam jer bi priznavao individualno prisvajanje i po drugoj osnovi mimo rada.

Akumulacija je kategorija izvedena iz ovog osnovnog interesa. Mnogi autori su tačno rekli da ona znači akt svesnog odlaganja jednog dela potrošnje u sadašnjosti radi celishodnog povećanja potrošnje u budućnosti. Položaj radnih ljudi u osnovnim ekonomskim ćelijama društva, njihovo neposredno spajanje sa uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada, čini ih osnovnim nosiocima socijalističkog razvitka. Zbog svojih interesa oni se bore za dobro poslovanje, tehnički napredak i maksimalan uspeh svoje radne organizacije. Oni se upravo udružuju da bi podigli produktivnost rada. Posledica ove njihove zainteresovanosti i aktivnosti jesu manje ili veće mogućnosti da se proizvodnja širi, da se reprodukcija obavi u povećanim razmerama. Štaviše, uz svu pojedinačnu slobodu u raspolaganju dohotkom, objektivne zakonitosti nagone radne kolektive da ga dele na fond potrošnje i fond akumulacije, da pri tom vrše takvu podelu koja će im obezbediti potreban dinamičan razvoj. Pošto cene svih proizvoda sadrže po pravilu deo vrednosti koji se koristi kao akumulacija, postavlja se pitanje: da li taj stvoreni višak rada neposredno i u celini prisvajaju radni kolektivi? Ako bi se to događalo zakonito, vrednosna cena bi bila gravitaciona tačka tržišnih cena. Međutim, i kod društvenih sredstava postoji pokretljivost prema ekonomski najunosnijim i najrentabilnijim plasmanima, što dovodi do spajanja sa odgovarajućim kretanjem rada i do optimalne alokacije materijalnih i subjektivnih činilaca proizvodnje. Neki ekonomisti misle da je pokretljivost kapitala veća od sličnih tokova u našoj privredi, ali bez obzira na manji ili veći stepen njene jačine ova pojava preko svih svojih vidova, počev od samofinansiranja, zajedničkih ulaganja pa do kreditnog sistema, stalnim useljavanjem i iseljavanjem postiže takvu srazmeru ponude i tražnje da akumulativnost teži da postane ista u različitim

oblastima proizvodnje i prometa, te se vrednost pretvara u cenu proizvodnje.

Dakle, polazeći od osnovnog interesa proizvođača, obrazuje se specifična cena proizvodnje, koja u sebi sadrži dva uravnotežena elementa — lične dohotke i akumulaciju. Ona zahvata bitne momente ekonomskog sistema našeg tipa i definiše ravnotežu u njemu. Dohodna cena obuhvata materijalne troškove i prosečni dohodak. Umesto prosečnog dohotka, iako je dohodak polazna kategorija jedne privrede u kojoj radni ljudi istupaju kao donosioci privrednih odluka i kolektivni entrepreneur, zbog njegovog dvojstva da služi podmirenju lične potrošnje i proširenju reprodukcije, u specifičnoj ceni proizvodnje se kao krajnjoj konsekvenci slobodnih ekonomskih tokova nalaze dva navedena uravnotežena elementa — lični dohoci prema kvalitetu i kvantitetu rada i akumulacija prema predujmljenim osnovnim i obrtnim sredstvima. Kako zbog prvog tako i zbog drugog elementa (da se kod obrtnih sredstava radi ne o utrošenom, već o onom delu koji mora biti stalno vrednosno prisutan i koji uključuje predujam ličnih dohodaka i sredstava za opštu potrošnju, za proizvodnju u toku i za zalihe gotovih proizvoda) dobile su se teorijski čiste veličine i izgubile sve teškoće, neracionalnosti i nejednakosti proistekle iz različitih organskih sastava i obrta po granama, a karakteristične za druga teorijska rešenja normalne cene.

Ovde želimo da ponovimo samo još dve stvari iz studije Instituta društvenih nauka o specifičnoj ceni proizvodnje. Vrednost, cena proizvodnje, zakonite trajnije inkongruencije s njom, unutrašnje tržišne cene i svetske cene predstavljaju sukcesivne lančane karike u poimanju i tumačenju socijalističke robne razmene. Tek ceo ovaj skup kategorija objašnjava prometne odnose. Ako prihvatamo Marxovo ekonomsko učenje, onda polazna tačka analize jeste teorija radne vrednosti. Sledeća kategorija odnosi se na normalnu cenu vezanu za opštu ravnotežu celog sistema kad se slobodno kreću ekonomski faktori. Bez nje nema tačnog shvatanja drugih, iz nje izvedenih kategorija. Upravo taj deo analize ispunjava teorija specifične cene proizvodnje. Osim toga, kao u svim savremenim robnim privredama, i u našoj se isto tako zavisno od veličine preduzeća i njihovog broja, važnosti i mesta njihovih proizvoda u proizvodnoj i ličnoj potrošnji, vertikalne i horizontalne povezanosti sveg robnog sveta, posebnih prirodnih i saobraćajnih prilika, pa i državnih mera, u granama obrazuju različite konkurentne, polipolske, oligopolske ili monopolske strukture. One izazivaju neke nove procese, pored onih velikih kretanja, koji za osnovu imaju logiku cene proizvodnje. Zato se tržišne cene ne mogu svesti na cenu proizvodnje, čak ni u slučaju poklapanja ponude i tražnje; drugim rečima, nepodudaranje između tržišnih cena i cena proizvodnje nije slučajno i kratkoročne prirode, već je zakonito, što znači da se cena proizvodnje ne javlja kao gravitaciona tačka u kretanju tekućih tržišnih cena.

Pored toga, ova cena ne predstavlja ni normativnu veličinu. Osnovna osobina savremenog tehničkog progresa, čija je brzina nadmašila sve što se ranije događalo u ovoj oblasti, jeste velika neujednačenost. S obzirom na glavne premise izvođenja specifične cene proizvodnje, a

i na stvarni stepen samofinansiranja u našoj privredi, koji bi, po mnogim ocenama, trebalo da bude veći, ali koji, svakako, nije mali, beznačajan činilac, svako zavođenje prinudnim merama nekih cena koje odgovaraju proseku i preseku cele privrede usporilo bi hod tehničkog napretka.

Na kraju, autori koncepcije specifične cene proizvodnje zaključili su da je ona od koristi u ispitivanju privrednih kretanja, za predviđanja budućih tokova, ukoliko se spontano održe vladajuće ekonomske prilike, pa, prema tome, i za svesno usmeravanje procesa društvene reprodukcije, posebno privrednog razvoja, ugrađivanjem instrumenata korekcije i organizovanosti u sklop mera privrednog sistema. Posebno ona dopušta da se utvrdi tačan položaj svih privrednih grana kada bi se proširena reprodukcija odvijala jednakim ritmom u svim odeljcima, oblastima i granama. Različita akumulativnost jeste indikator u kom pravcu se privreda spontano kreće. Na ovoj osnovi moguće je postaviti planske mere koje bi obezbedile realizovanje razvojne politike celog socijalističkog društva. Drugo, posle kvantifikovanja cene proizvodnje (prema sadašnjem poznavanju naučnih postupaka i tehnike) mogu se utvrditi odstupanja stvarnih tržišnih cena od nje i potpunije ispitati snage koje deluju na obrazovanje cena, posebno na njihove relativne odnose. Naravno, i ovo bi bilo od pomoći za postavljanje jedne efikasnije ekonomske politike u našoj zemlji.

Ovde je kratko i eksplicitno ponovljena koncepcija specifične cene proizvodnje. Do sličnih rezultata, naravno, uz upotrebu različitih termina i argumentacije, došli su i drugi autori. Ne potcenjujući prisutne razlike, ovo govori o pojedinačnim naporima da se, na osnovu razlike između proste i proširene reprodukcije i dvojake namene dohotka, utvrdi opšta ravnotežna cena samoupravnog privrednog sistema u uslovima savršene mobilnosti proizvodnih činilaca.

Međutim, bilo je i izvesnih ekonomista koji su kritikovali specifičnu cenu proizvodnje — da ona protivreči suštini socijalističke privrede, da uvodi najamne odnose, da odriče pravo radnim kolektivima da samostalno raspolažu svojim ostvarenim dohotkom. Ova kritika, ukoliko je dobronamerna, može biti samo plod nerazumevanja. I kapitalisti su raspolagali celinom viška vrednosti, ali su ga pod pritiskom zakonitosti robne privrede morali deliti na fond akumulacije i na fond sopstvene lične potrošnje. Isto tako, u samoupravnom socijalizmu ne postoji oličenje društvene svojine u nekom centralnom organu čiji se poseban interes ispoljava u akumulaciji i uvećavanju sredstava za proizvodnju, nego sami radni ljudi kojima pripada cela novostvorena vrednost deluju kao kolektivni preduzimači i jedan njen deo odvajaju za proširenu reprodukciju. Što se objektivne ekonomske zakonitosti više približuju onima koje su karakteristične za konkurentski tip privrede, to i ova podela ima u sebi manje proizvoljnih i voluntarističkih elemenata.

U studiji *Politika dohotka u samoupravnoj robnoj privredi* kritika specifične cene proizvodnje preneta je na stručni teren. Ona obuhvata dva aspekta — prvi se odnosi na njeno svojstvo „pokazatelja poslovnog

uspeha samoupravne radne organizacije", a drugi na „pokazatelja primarne raspodele". U okviru prvog aspekta ima više kritičkih primedbi: (a) gledište autorâ specifične cene proizvodnje nije sasvim jasno, ni na jednom mestu nisu je nazvali pokazateljem rentabilnosti, efikasnosti ili poslovnog uspeha samoupravne radne organizacije, pa se svi njihovi prisutni stavovi mogu koristiti kako u prilog tako i protiv ove teze; (b) na raznim mestima u ovoj teoriji različito se govori o motivu proizvodnje u našim uslovima, počev od udruživanja radnih ljudi da bi podigli produktivnost rada pa do sticanja dohotka radne organizacije; (c) ako je povećanje celokupnog dohotka osnovni motiv, onda radni kolektivi ne maksimiraju samo jedan njegov deo namenjen akumulaciji; i (d) zbog neadekvatnosti stope akumulativnosti, netačnog ograničavanja brojitelja samo na akumulaciju, a imenitelja na prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva, ona se ne može smatrati pokazateljem poslovnog uspeha. Osnovni razlog eliminisanja specifične cene proizvodnje kao adekvatnog pokazatelja položaja privrednih grupacija u primarnoj raspodeli proizlazi iz gornjeg načelnog neprihvatanja pošto takvu ulogu u bilo kojoj privredi može imati samo ona veličina koja je „istovremeno i pokazatelj poslovnog uspeha radnih organizacija koje deluju kao robni proizvođači". Pored njega, navedena su još dva dodajna momenta. Jedan se odnosi na činjenicu da akumulacija ne zavisi samo od dohotka koji se stiče u primarnoj raspodeli, već i od njegove interne raspodele na akumulaciju i ličnu potrošnju u samim radnim organizacijama. Drugi ukazuje da na masu akumulacije utiču i ugovorne i zakonske obaveze (u vidu kamate na kredite, premije osiguranja, kamate na poslovni fond itd.), što znači da je zavisna, osim od interne, još i od sekundarne raspodele.

Prenošenje dosadašnje rasprave u čisto teorijski domen, bez nepotrebnih političkih diskvalifikacija, predstavlja pozitivan čin. To je jedini način da se provere stavovi, dokazi i kritike, na osnovu čega se stvara naučno saznanje o našoj stvarnosti. Po svoj prilici, pod utiskom izračunavanja stopa akumulativnosti u studijama Instituta društvenih nauka, manjem ili većem broju čitalaca promakla je polazna tačka cele teorijske koncepcije — raspodela prema radu. Osnovni motiv privređivanja radnih ljudi objektivno dovodi do ovog rešenja samo u uslovima savršene mobilnosti rada. Kako nje nema u stvarnosti, to nastaju manja ili veća odstupanja. Suočena sa ovim problemom, grupa saradnika Instituta društvenih nauka mogla je da izračuna prosečne lične dohotke na jednostavan način uzimajući broj zaposlenih po granama, njihovu kvalifikacionu strukturu i jugoslovenske proseke za razne kategorije kvalifikacija. Pošto su se u inostranstvu, posebno u Bureau international du travail, radile analize u kojima su se poredili radovi po vrsti, kvalitetu, kvantitetu, intenzitetu, opštim i pojedinačnim uslovima proizvodnje itd., smatralo se korisnim da se one prouče i da se prihvatljivi elementi eventualno iskoriste u postupku izračunavanja prosečnih ličnih dohodaka u našoj privredi, koji bi onda bili još bliži socijalističkoj raspodeli prema radu i pomenutim bilansima radnih ljudi o odnosu između njihovog uloženog rada kao sredstva za život i dobijenog ekvivalenta. Međutim, s obzirom na preuzete obaveze, vremena nije bilo, pa je celo-

kupna kvantifikacija specifične cene proizvodnje bila izvršena uz pretpostavku da ostvareni lični dohoci u raznim granama odgovaraju načelu raspodele prema radu. U drugoj po redu publikovanoj analizi navedeno je čime bi trebalo upotpuniti primenjeni postupak, pa je grupa saradnika istakla ne samo problem preračunavanja ličnih dohodaka, već ga je stavila na jedno od prva tri mesta.

Ali, ako u kvantifikaciji specifične cene proizvodnje lični dohoci nisu bili dati u novim veličinama, u teorijskom delu koji joj je prethodio oni su bili određeni na isti način kako je u izvodima ovde dato. Najveći broj jugoslovenskih ekonomista ne spori se međusobno oko značaja kategorije dohotka jer se nova uloga radnih ljudi potvrđuje upravo njihovim raspolaganjem kako potrebnim tako i viškom rada. Oni su saglasni i u pogledu porekla dohotka. Za taj deo analize sasvim je dovoljna Marxova teorija vrednosti. No, razlike nastaju kad se počne tumačiti zakonita raspodela ove novostvorene vrednosti između grana. Dohodna cena daje jedno rešenje, koje zbog pobrojanih kritičkih primedbi mnogi ekonomisti ne primaju. Za razliku od nje, specifična cena proizvodnje ide dalje od opšteg pojma dohotka i traži da se utvrde pravila raspodele njegova dva posebna dela — ličnih dohodaka (ili potrošnje radnih ljudi) i akumulacije, ne zbog nekih subjektivnih razloga normativne prirode, već zato što to proističe iz objektivnih svojstava samoupravne tržišne privrede. Dakle, svođenje ove koncepcije isključivo na stopu akumulativnosti i njenu prosečnu veličinu ne odgovara istini.

Drugo, specifična cena proizvodnje jeste mera poslovnog uspeha radnih organizacija, odnosno pokazatelj položaja preduzeća, grupacija ili grana u primarnoj raspodeli. U tome je, uostalom, njen analitički značaj — pored njenog mesta opšte ravnotežne cene celog privrednog sistema — u teorijskom razvijanju ekonomskih kategorija od vrednosti do konkretnih tržišnih cena, zavisnih od proizvodnih struktura i konjunkturnih prilika. Da bi se procenio poslovni uspeh i položaj u primarnoj raspodeli, dovoljno je uporediti ostvarene lične dohotke i akumulaciju, na jednoj, i njihove prosečne veličine, na drugoj strani. Kako se među njima mogu utvrditi odnosi jednakosti, premašivanja ili zaostajanja, to broj njihovih kombinacija iznosi devet. Ukoliko se, opet, želi da se načini jednoobrazni redosled između ispitivanih subjekata (preduzeća, grupacija ili grana), može se uzeti jedna od ovih dveju veličina (teorijski je čistije uzeti prosečne lične dohotke), koja se zatim poredi sa celinom ostvarenog dohotka, da bi se na kraju preko ovog rezidualnog elementa odredilo njihovo tačno mesto. Na taj način oba problema koja muče teoretičare dohodne cene, broj radnika i prosečno korišćena osnovna i obrtna sredstva, ulaze kao elementi procenjivanja ekonomskog položaja preduzeća, grupacija ili grana, ali na prirodan način, u onim domenima koji im i pripadaju.

Naposletku, od sve kritike ostao je samo prigovor da u rešenju tipa specifične cene proizvodnje položaj u primarnoj raspodeli zavisi od interne i sekundarne raspodele. Što se tiče interne raspodele, gornje ukazivanje na oba elementa u dohotku — lične dohotke i akumulaciju — čini ga potpuno bespredmetnim, jer, kako god ga radne organizacije

podelile, objektivno se može utvrditi njihov položaj. Uticaj sekundarne raspodele kritičari su vezali za kamate na kredite, premije osiguranja, kamate na poslovni fond itd. U osnovnoj analizi i transformacionom postupku specifične cene proizvodnje svojevremene kamate na poslovni fond, kao i zajedničke rezerve privrednih organizacija, iako su bile samo oblici doprinosa fondovima društveno-političkih zajednica, bile su uključene u akumulaciju pošto su načelno služile potrebama proširene reprodukcije. Ali, da bi se pokazala akumulativnost privrede u onom delu u kome se neposredno javlja kao nosilac odluka, dodate su još dve verzije takozvane interne akumulativnosti, dobijene po odbitku zakonskih i ugovornih obaveza. Strogi redosled u izvođenju stopa akumulativnosti kazuje da nije reč o mešanju kategorija, već o razvijanju teorijskog prilaza i njegovom približavanju stvarnosti, koja je uvek mnogodimenzionalna i složena. Prema tome, ni ovaj poslednji prigovor ne stoji, pa možemo smatrati da je na sadašnjem nivou teorijska rasprava zaključena.

JEDINSTVO TRŽIŠTA U JUGOSLOVENSKOJ PRIVREDI

Način postanka socijalističke Jugoslavije kao dobrovoljne zajednice naroda i narodnosti od velikog je značaja za sva suštinska rešenja u njoj, pa i u ekonomskoj oblasti. Ustavni amandmani doneli su mnogobrojne izmene kako u postavljanju udruženog rada, njegovom organizovanju i obezbeđenju neotuđivih prava tako i u političkom ustrojstvu zemlje, posebno u funkcijama federacije i načinu donošenja odluka na njenom nivou. Sa stanovišta međusobnog robnog povezivanja i tržišta među ovim izmenama ističu se dve: na jednoj strani, doslednija objektivna verifikacija privrednih odluka organizacija udruženog rada, preduzeća i njihovih raznovrsnih asocijacija, koja ne isključuje, već pretpostavlja uvođenje strateških odluka na svim nivoima privrednih subjekata; na drugoj strani, republike istupaju kao nosioci nacionalnog suvereniteta i u privrednoj sferi, obezbeđujući i usmeravajući razvoj potrebnim tempom i u željenom pravcu na svojim teritorijama. Ove dve, na izgled suprotne, težnje izazvale su svojevremeno nedoumicu kako ih oceniti, da li će s njima osnažiti objedinjavajući elementi ili suprotni elementi, oni koji vode ka osamostaljivanju sastavnih delova federacije.

Nesumnjivo, novi položaj republika i pokrajina znači uvođenje jednog drukčijeg modela privredno-političkog odlučivanja. Kao premise u razmatranju ovog modela treba uzeti političke odluke — da funkcije federacije proističu iz prava i dužnosti koje su joj republike prenele u zajedničkom interesu naroda, narodnosti, radnih ljudi i građana (1) i da su one unapred vezane za obezbeđenje jedinstvenog tržišta i osnova privrednog sistema, shvaćenog kao celishodnog skupa odgovarajućih mera (2).

Neki su autori već iznosili da se našim ustavnim rešenjima stvara stanje nepoznato u drugim zemljama i društvenim sredinama. S jedne strane, proklamuje se i obezbeđuje pravo svakog naroda na suverenitet

u okviru jugoslovenske dobrovoljno stvorene zajednice (štaviše, pre dve-tri godine problemi nacionalne suverenosti i državnosti zaokupili su snažno pažnju političke i naučne javnosti). S druge strane, kao ustavno jednak postavlja se princip jedinstvenog tržišta.

Jedinstvo tržišta ima sledeće oznake: sloboda kretanja proizvoda, materijalnih i subjektivnih činilaca proizvodnje; obavezna važnost istovetne valute u svojstvu prometnog i platežnog sredstva; nacionalni sistem zaštite privredne delatnosti od inostrane konkurencije. Pri pretpostavci da će se efikasno rešavati monetarni i međunarodni (carinski) aspekt jedinstvenog tržišta, onda kretanje ljudi, proizvoda i ideja čini njegovu sadržinu. Nema sumnje da, ukoliko je obezbeđeno efikasno jedinstveno tržište, utoliko su jači elementi povezivanja svih privrednih tokova. Ovde je posebno važno obogatiti privredni sistem novim oblicima i podsticajima međusobnog povezivanja i integrisanja organizacija udruženog rada kako bi se uklonile mnoge veštačke, političke prepreke koje bi se suprotstavile ovakvim procesima.

Drugi činilac predstavlja nova uloga republika i pokrajina. Pošto tržište, zbog sopstvene nesavršenosti, ne deluje dovoljno homogeno niti efikasno, neophodna je društvena racionalizacija spontanih ekonomskih kretanja, pored ostalog, i u vidu državne intervencije. Republike i pokrajine moraju da raspolažu pravom da pomoću određenih instrumenata i ekonomskih mera menjaju parametre izbora, ponašanja i akcije samih preduzeća. Međutim, takve mere ne bi smele da imaju monopolski i diskriminacioni karakter; one bi morale da vode računa o posledicama i po privredu van datog republičkog područja.

Na kraju, federacija je zadržala mnoge bitne ekonomske funkcije — sve one koje traže jedinstveno tržište i u osnovi istovetan privredni sistem. Neke od njih vrši na osnovu Ustava, a druge na osnovu sporazuma među republikama. Prisutnost pluralizma u donošenju važnih privredno-političkih odluka može biti veoma korisna zbog svoje demokratičnosti, naravno, ako se istovremeno obezbedi jedan delotvoran postupak provere pojedinačnih predloga, njihovog prihvatanja ili odbijanja. Danas je dinamika privrednih zbivanja u svetu takva da nameće skraćivanje vremena od uočavanja problema do donošenja odluka. Njihova pravovremenost dobija strategijski značaj. Zato se delotvornost našeg federativnog rešenja proverava i na ovome.

Todo Kurtović

AKTUELNI PROBLEMI INFORMISANJA

I

Naše iskustvo je ne jednom potvrdilo da je za uspješno uređivanje novina, emisija na radiju i televiziji, za uspješno funkcionisanje sredstava informisanja i sistema informisanja u cjelini, svakako važno imati sasvim jasnu, određenu i čistu poziciju sa koje se polazi, jasnu predstavu o tome šta se želi i šta se mora postići, odnosno ciljeve i interese od kojih sistem polazi i na kojima počiva. Kad god se to u raspravama o ovim kao i o drugim političkim pitanjima nije imalo u vidu, lakše su dolazile do izražaja težnje koje su vodile krivim zaključcima i nepotrebnim, ponekad i neprincipijelnim kompromisima. To je naročito bilo karakteristično za ponašanje nekih organizacija u borbi protiv nacionalističkih i pseudoliberalističkih shvatanja i drugih antisamoupravnih i antisocijalističkih težnji i pojava. To je utoliko značajnije kada se ima u vidu da sistem informisanja u našim demokratskim, socijalističkim samoupravnim uslovima ima značajan udio u formiranju javnog mnjenja. Mi mu kao takvom praktično još nijesmo dovoljno prišli. Naravno, nije samo sistem informisanja — bio on manje ili više uspješan — isključivo onaj faktor koji formira javno mnjenje. Na javno mnjenje svakako presudno utiče objektivno stanje u društvu, djelatnost subjektivnih socijalističkih snaga u cjelini. Naročito je učešće svjesnih snaga u sredstvima informisanja od ogromnog značaja. I, posebno bih istakao, što budemo išli dalje u samoupravnom razvoju našeg društva, što bude dalje jačala uloga radničke klase u njemu, odnosno dalje se razvijala samoupravna socijalistička demokratija, utoliko će jačati i njihov značaj. Jer naš sistem samoupravljanja, sam po sebi, traži maksimalno objektivnu, jasnu, angažovanu i blagovremeno datu informaciju koja sadrži — koliko se to može pojednostavljeno reći — cijelu istinu i cjelovitu ocjenu.

Zato, kad govorimo o situaciji i o poziciji od koje polazimo u razmatranju zadataka i puteva u informativnoj djelatnosti, moramo ustajati protiv parcijalnih ili pojednostavljenih ocjena. No, to ne znači da sa principijelno zauzete pozicije ne možemo diskutovati i o parcijalnim problemima i u tom pogledu donositi i ocjene o njima i te ocjene biće cjelovite bez obzira na to što se odnose na parcijalni dio problema. Čini

mi se da na tom planu još uvijek imamo dosta zadataka i krupnih problema koje treba riješiti da bismo se izborili za pobjedu cjelovitije koncepcije sistema informisanja. Pri tome nimalo ne potcjenjujem sve ono što je do sada učinjeno jer je učinjeno dosta. Međutim, naši društveni odnosi su se do te mjere razvili da u mnogo čemu, kad je u pitanju sistem informisanja, traže radikalne promjene i napuštanje stare prakse. U tom pogledu možemo uspjeti samo ako pođemo od do sada zauzetih stavova i ocjena Saveza komunista koje su o tome izrečene. Istupanja druga Tita najbolje govore koliki je značaj ovih pitanja jer on im je uvijek posvećivao veoma veliku pažnju i pridavao veliki značaj.

Polazeći od opšteg, zajedničkog stava, svaka redakcija i svaka kuća moraju imati svoj prilaz koji u našim uslovima ne može i ne smije biti u koliziji sa opštim ocjenama Saveza komunista u cjelini. Taj prilaz mora biti sasvim konkretan i specifičan, odnosno mora se u njemu razraditi naš opšti prilaz i politika. Svaka redakcija mora da gradi svoju poziciju i svoj prilaz u borbi za realizaciju politike SK. Takav prilaz znači da se ne može pojednostavljeno „prepisivati" politika SKJ. To bi bio šematski i nestvaralački prilaz koji ne bi omogućavao dovoljno konkretnu borbu neophodnu da bi list samostalno učestvovao u borbi i mogao voditi akcije i samim tim bio koristan. Praksa najbolje potvrđuje svu beživotnost takvog ponašanja u ovoj kao i u svim drugim oblastima. Izgradnja aktivnog stava na liniji SKJ u svakoj redakciji traži svestran prilaz koji uvijek mora biti izraz mišljenja, stava redakcije, foruma novina, odnosno radija ili televizije.

U izgradnji takvog koncepta novinar, redakcija ili organizacija Saveza komunista u redakcijama ne mogu se povoditi za pojedinačnim ili grupnim mišljenjima jer bi takvo povođenje bilo izraz nesamostalnosti. To bi bio neprincipijelan put koji bi ih lako doveo do toga da se mogu povoditi i za mišljenjima antisamoupravnih snaga, bilo da su one dogmatske ili snage buržoaske restauracije. A takva mišljenja se — kao što je poznato — ponekad u nas lansiraju i u ime socijalizma. Jedno vrijeme, čak, neke redakcije i neke kuće bivale su plijen takvih mišljenja, bilo da se radilo o nacionalističkim ili pseudoliberalističkim težnjama. Ali, nije u pitanju samo to. Riječ je i o odnosu prema zajedničkom interesu naroda i narodnosti Jugoslavije, kao i prema drugim vitalnim interesima samoupravnog društva. Što je razvoj dalje išao, što je SK imao više uspjeha u borbi za pobjedu samoupravljanja, utoliko je dolazilo do vidljivije diferencijacije i u sredstvima informisanja. Tu smo postigli značajne rezultate — ili, bolje rečeno, postigli smo rezultate u jačanju našeg jedinstva — ali su u nekim redakcijama još uvijek frontovi pomiješani — zadržava se ono što ne može dugo koegzistirati i ne prepoznaje se odmah i lako svaka pojava.

Kad govorimo o ovoj oblasti, mislim da je bitno da konstatujemo da u svakoj sredini danas postoje snage koje su kadre da se bore za realizaciju Programa i politike SKJ. S druge strane, svjesni smo da će otpora još dugo biti jer su takvi objektivni uslovi u našem društvu, jer još ima interesa koji su oprečni interesima radnih ljudi. Zato smatram da danas treba odlučno ustati protiv težnji ka depersonalizaciji borbe.

Mislim tu na ustanove, preduzeća i ličnosti, odnosno nosioce određenih antisamoupravnih ponašanja. Težnjom ka depersonalizaciji antisamoupravnih pojava pokušava se da se zadrži status kvo, odnosno da se sačuvaju pozicije antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga. Sve se to radi pod plaštom demokratije iako je očito da je takvo ponašanje direktno suprotstavljeno samoupravnom, socijalističkom, demokratskom razvoju.

Još uvijek ima prikrivenih snaga koje bi željele da jasan i revolucionarni, demokratski kurs Saveza komunista i njegov kontinuitet proglase nečim trenutnim, nečim što će proći i što ne može dugo egzistirati. Mislim da su stavovi Saveza komunista u ovoj oblasti veoma jasni bez obzira na to što u nekim dokumentima nije dorečeno mnogo toga što je trebalo u svoje vrijeme reći, što zbog odnosa snaga tada nije moglo biti prihvaćeno. No, bez obzira na sve kompromise koje sadrže naročito neki periferni dokumenti, ipak polazna pozicija svih dokumenata uzetih kao cjelina sadrži poruku koja vodi ka jedinstvu sistema, počiva na jedinstvenom interesu radnog čovjeka i koja samim tim ima klasno obilježje.

Oponentske snage žele da politiku u sredstvima informisanja proglase nečim privremenim. Sa takvih pozicija se onda i sloboda štampe posmatra van samoupravnog koncepta, van društva i natklasno, pa se i radni čovjek tretira van političke, društvene i organizacione strukture, i to kao „mali čovjek". Ove snage, u stvari, žele — iako to ne izražavaju verbalno — da sredstva informisanja suprotstave radnom čovjeku, sadržajem i strukturom informacija, stavovima koje zagovaraju, odnosno žele da ih učine samostalnim u cilju suprotstavljanja radnom čovjeku.

U sadašnjoj situaciji moramo pospješiti akciju, moramo doprinositi još širem okupljanju i povezivanju snaga u sredstvima informisanja, što podrazumijeva i dalju diferencijaciju. To će pomoći da u svim našim redakcijama snage sposobne da se bore za realizaciju politike SKJ u informisanju i dalje jačaju. Razumije se da organizovane socijalističke samoupravne snage izvan redakcija — tamo gdje je to potrebno — treba tu akciju da ubrzaju demokratskom društvenom akcijom.

Mora se reći da je u posljednje vrijeme — posebno poslije Pisma — učinjen značajan napredak u preduzimanju mjera u cilju da se stanje u sredstvima informisanja izmijeni. Stvoreni su uslovi da se u realizaciji cjelokupnog koncepta u ovoj oblasti može brže ići naprijed, odnosno da se on može cjelovitije povezati i demokratizovati, a to znači, pored ostalog, i izboriti se protiv monopolističkih grupa tamo gdje su se one ispoljile. Naš koncept o informisanju u cjelini prihvaćen je od najšireg kruga radnika u ovoj oblasti kao ideja i politika. Na više savjetovanja koja smo imali u toku prošle i ove godine isticana je saglasnost i davana podrška kursu SKJ. Ali, na nizu mjesta taj odnos nije dovoljno razrađen i realizovan. Nema dovoljno inicijative i dinamičnosti da se ide brže naprijed. Zato smatram da na nekim mjestima i ovdje, kao i u nekim drugim oblastima gdje razvoj teče sporo, treba brže praviti zaokrete.

Naš je čovjek zainteresovan da se sistem informisanja brže razvija, prije svega zato da bi bio bolje obaviješten, a zatim i zbog toga što to doprinosi jačanju političke stabilnosti u zemlji, bržem probijanju istine o našoj realnosti u svijet i boljem obavještavanju naših radnika u inostranstvu. On taj sistem posmatra u sklopu razvoja sistema u cjelini, odnosno povezano sa ustavnim promjenama.

U tom pogledu uloga Saveza komunista je nezamjenljiva. On je unutrašnja snaga koja razvija sistem informisanja i doprinosi njegovom usponu. Pismo je i ovdje pospješilo takvu ulogu Saveza komunista. Jer, u stvari, Pismo podstiče organizovanu akciju, oslobađanje od slabosti u svakodnevnoj borbi Saveza komunista. To je jačanje njegove revolucionarne društvene uloge bez koje ne može da funkcioniše ni sistem informisanja, jer je on njegova unutrašnja pokretačka snaga, on je cement naše kohezije u cjelini. Samoupravnog razvoja i samostalne i nesvrstane Jugoslavije ne može biti bez tako organizovanog djejstva Saveza komunista.

Neki u inostranstvu to ne vide ili neće da vide. Naš razvoj ima jasnu logiku i platformu koju je život potvrdio. To nije igra na konopcu, već stabilan hod ka stabilnoj budućnosti. Pa ipak, neki u inostranstvu nam uporno serviraju svoje teze o nastanku pokreta nesvrstavanja. Tako, na primjer, u vrijeme održavanja Četvrte konferencije nesvrstanih zemalja u Alžiru jedan dio desničarske zapadne štampe pogrešno je informisao o razlozima i uslovima koji su inspirisali našu zemlju da formuliše politiku nesvrstavanja. Najčešće se ponavlja teza da je Jugoslavija, našavši se sama nasuprot Istoku i Zapadu, bila prinuđena da se obrati zemljama takozvanog „trećeg svijeta" i da maltene izmisli nesvrstavanje radi svoje bezbjednosti. Otuda neki zapadni listovi, svjesno zaobilazeći pravu prirodu nesvrstanosti, na taj pokret gledaju kao na dogmu koja je, navodno, Jugoslaviju „preskupo stajala". Susreću se i „nova" nagađanja. Na primjer, ima tvrdnji da će se Jugoslavija, da bi obezbijedila svoju nezavisnost koja bi u pregovorima između SSSR-a i SAD mogla biti ugrožena, sve više okretati ka Zapadu, Evropi i Mediteranu zanemarujući svoju ulogu u svijetu nesvrstanih. Pored takvih očito neprijateljskih „razmišljanja" o Jugoslaviji, ima i dobronamjernih ljudi koji površno i jednostrano vezuju nesvrstanu spoljnu politiku Jugoslavije isključivo za ličnost, a ne i za prirodu našeg društvenog sistema čiju bit izražavaju i kreiraju te ličnosti.

Dio štampe na Zapadu, svjesno ili iz nepoznavanja naše istorije, ne uočava logičnu povezanost uvođenja samoupravljanja u Jugoslaviji sa nizom osobenosti naše revolucije koje bi, i da nije bilo sukoba sa Kominformom, dovele do samoupravljanja: samostalnost KPJ i NOP-a, čvrsta povezanost KPJ sa radničkom klasom, oslanjanje na izvorno Marksovo i Lenjinovo učenje, oblici narodne vlasti i samoupravljanja u oružanoj revoluciji i slično.

Svjesno zanemarujući izvore i pobude samoupravljanja u Jugoslaviji, desničarska štampa najčešće ponavlja tezu da se samoupravljanje u Jugoslaviji „rodilo" da bi se dokazalo kako je jugoslovenski sistem drugačiji od sovjetskog. Ova teza je ne samo naivna, već i neozbiljna

jer pojavu jednog cjelovitog društvenog sistema, koji se već duže od dvadeset godina uspješno razvija, tretira kao salonsku igrariju. Pored toga, zanemaruje se da samoupravljanje nijesu izmislili Jugosloveni, već da je ono formulisano, iako u rudimentu, još u Pariskoj komuni i kod Marksa. Na toj osnovi se ponegdje šire teze da je samoupravljanje rođeno iz potrebe da se „pobunjeničkom režimu" obezbijedi „ideološka autonomija". Otuda je razumljivo što konzervativni dio zapadne štampe ne želi da jačanje uloge SKJ u našem društvu posmatra u okviru jačanja samoupravljanja i dominantne uloge radničke klase, već ga predstavlja kao „vraćanje na centralistički autoritativni sistem". Tako ta štampa nikako ne može da odgonetne zagonetku koju je sama sebi iskonstruisala: kako je moguće provoditi dalju decentralizaciju sistema u Jugoslaviji a istovremeno jačati ulogu SKJ. Ako na takvu „zagonetku" nije u stanju da pruži odgovor, ta štampa nastoji da krivo interpretira pojedine konkretne „slučajeve" naše politike. Tako su, na primjer, povodom dvadeset petogodišnjice Rezolucije Informbiroa neki listovi, radio i televizijske stanice na Zapadu iskoristili „priliku" da „dokažu" zbližavanje Jugoslavije i SSSR-a na bazi ustupaka Jugoslavije potkrepljujući to „očiglednim prećutnim dogovorom Beograda i Moskve da se o ovoj godišnjici ne piše".

Razumije se da ovakva štampa i na ulogu informisanja u Jugoslaviji gleda kao na sredstvo koje bi trebalo da služi njihovim potrebama, a ne interesima naroda Jugoslavije. Očito je da se i u našem prilazu kao i u prilazu ove reakcionarne štampe radi o dva klasno međusobno suprotstavljena prilaza; ovaj drugi prilaz, razumije se, što se nas tiče, pogađa i nacionalne interese nas kao samostalne i nesvrstane zemlje. Ovakvo pisanje direktno je suprotstavljeno interesima SFRJ i naša sredstva informisanja ne mogu a da se energično ne suprotstave svemu onome što atakuje na naše interese. U tome je i suštinska razlika između naše i ovakve reakcionarne štampe koja bi željela da svoj odnos proglasi tobože natklasnim, kao što su to činili i neki naši pseudoliberali.

U razvijanju akcije SK i metoda koji sobom nosi Pismo moramo ići dalje u zahtjevu da se ne dozvoli koegzistiranje sa svim i svačim. Na tim osnovama — na idejnom planu naročito — jačamo elemente demokratskog centralizma, razvijamo javnost, otvorenost, demokratski odnos i organizovani karakter saradnje foruma i organizacija SK. Uloga osnovnih organizacija SK u ovoj oblasti u tom pogledu je danas naročito značajna. One moraju biti mnogo dinamičnije, moraju se više zalagati za izgradnju kriterija koji će biti jedinstveni, principijelni, koji će biti zasnovani na bazi kriterija Saveza komunista u cjelini. Osnovne organizacije moraju razvijati kreativnost u radu, odgovornost za zbivanja, za kretanja, za isključivanje stihijnog tamo gdje je potrebno organizovano djejstvo u našim kretanjima. Na tom planu, naročito u pojedinim rubrikama, ali i u izdavačkoj djelatnosti u cjelini, organizacije Saveza komunista moraće ići brže naprijed. Bez stalne borbe novine, izdavačka preduzeća, radio i televizija neće moći izaći iz položaja koji ih je dovodio u situaciju da se ponekad postavljaju nasuprot društvu. Bez borbe

na liniji Pisma ne mogu se inkorporirati u mehanizam samoupravnog društva i suštinski postajati samoupravna glasila, oružje revolucije i po sadržaju i po koncepciji koju zastupaju.

Tendencije kretanja po sporednom kolosijeku i na ovom planu iskakanja iz osnovnih društvenih tokova kod nas još uvijek nijesu prevaziđene, a u posljednje vrijeme, čak, one pokazuju znakove oživljavanja. U nekim sredinama postoje snage koje prikriveno, ali organizovano djeluju pribjegavajući takvim metodima otpora.

Naša akcija nije dovoljno usmjerena na razotkrivanje konkretnih nosilaca takvih otpora. Zato se treba odlučno, ideološkim sredstvima, boriti protiv antisamoupravnih ideja i prakse i shvatanja koja protivrječe nezavisnoj spoljnoj politici zemlje. Ali, pri tom moramo uvijek imati u vidu da treba poštovati dostojanstvo ličnosti. Taj princip je u našoj borbi uvijek bio odlučujući jer to je i karakteristika našeg humanizma.

U cjelini gledano, većina redakcija i novinara istinski je opredijeljena za samoupravni koncept razvoja. Ali, prošlost nam je pokazala da manji broj ljudi koji ne usvajaju samoupravnu socijalističku orijentaciju može da nametne svoja gledanja i stavove, da manipuliše većinom kolektiva. To je moglo da se dogodi u situaciji kad nije bilo aktivnosti organizacije SK, gdje su organizacije i rukovodstva bili pogrešno usmjereni, u uslovima frakcionaškog djelovanja i manipulisanja štampom, u uslovima nerazvijenog sistema informisanja u nekim našim sredinama.

Sve te slabosti ni danas još nijesu dovoljno prevaziđene, a pogotovo nije stvorena organizacija koja bi onemogućila da u štampi dolaze do izražaja razna gledanja koja znače direktno suprotstavljanje samoupravnom razvoju zemlje. Još nije prevaziđen stil da se životu prilazi prije svega ili čak isključivo sa naličja, sa negativne strane ili da se nekritički prilazi pojedinim parcijalnim interesima. Još nema svestrano razvijene informacije. Čak se malo i mehanički piše, na primjer, o provođenju amandmana, a nekonkretno, nepersonalizirano o tehnomenadžerskim i drugim grupama.

Neki su previše rano izražavali zadovoljstvo zbog toga što su sredstva informisanja napravila prvi korak u traženju svog mjesta u sistemu i društveno-političkom životu u sadašnjim uslovima. Ali, da bi sredstva informisanja mogla da se brže razvijaju, moramo diferenciranije gledati na određene pojave, pa i u našim redovima dalje graditi stavove o tim pitanjima, jer se ne radi samo o otklanjanju negativnog, nego u prvom redu o razvijanju pozitivnog i novog. Ohrabruje to što je SK poslije prvih odlučnih idejnih mjera postigao krupne rezultate i u ovoj oblasti. Ali, to ne znači da je samim tim problem skinut sa dnevnog reda. Nalazimo se upravo u fazi kada od sredstava informisanja društvo i SKJ moraju tražiti mnogo više nego što se do sada tražilo, i to ne samo kad je riječ o objektivnom informisanju, nego i kada je riječ o angažovanijem i potpunijem rasvjetljavanju društvenih zbivanja. To utoliko prije što ulazimo iz dana u dan (što je sasvim prirodno s obzirom na razvitak društva) u sve složenije uslove i odnose u svijetu.

S obzirom na razvoj našeg sistema, jugoslovenski novinari moraju da unapređuju svoj stil rada i kad je riječ o pisanju u zemlji i kad je

riječ o pisanju o inostranstvu. Razumije se, sve to mora biti u skladu s našim Programom, s našom politikom. Na taj način naše novinarstvo će doprinijeti, svojim posebnostima, razvoju novinarstva i kod nas i u svijetu. Na tom planu postoje ogromne mogućnosti, posebno kad je riječ o pisanju o samoupravnoj bazi i iz samoupravne baze.

Na društvenu bazu ne možemo gledati kao na nešto bezlično, neorganizovano, neodređeno, kao na nešto što se stihijno formira. U bazi djeluju organizovane snage, svjesne snage i samoupravni organi. Kad je riječ o pisanju iz baze, slabost je u prvom redu ne u tome koliko se piše, nego kako se piše, šta se prenosi: da li ono organizovano, socijalističko, ono što pobjeđuje, ono što zaživljava, ono što sobom nosi progres ili nešto što je neodređeno, fragmentarno, slučajno ili čak stihijno poniklo kao otpor samoupravnom razvoju.

Zbog toga treba — bez obzira na aktivnost organizacija SK i drugih društvenih organizacija, posebno u nekim izdavačkim kućama — svima više pomagati u organizovanoj zajedničkoj akciji. Zato ima mjesta da govorimo i o novim oblicima organizovanja komunista na širem području uz puno učešće članova rukovodstava. Ali, isto tako, ima mjesta da kažemo kako je nekim organizacijama potrebna i društvena pomoć, bilo u kadrovskom jačanju bilo u svakodnevnoj društvenoj brizi za rješavanje brojnih pitanja počev od materijalnih preko kadrovskih pa dalje.

Nekim novinarskim kolektivima treba posebno pomoći da se samoupravno organizuju. Protivrječan položaj novinara u njima često vodi ka neprincipijelnom kompromisu u kućama i kompromisnom pisanju o onome što se zbiva van kuća. Ta dvojnost i protivrječni položaj upućuje nas na razmišljanje o tome da im je neophodna društvena pomoć da se riješe izvjesni problemi koji su se nagomilali u tim oblastima.

Objektivnost informacije u velikoj mjeri zavisi od angažovanosti novinara i redakcija, a ona sada varira od organizacije do organizacije, od kuće do kuće i kreće se od veoma angažovane do praktično bezlične. U uslovima kada republike moraju međusobno bolje da se informišu, nedovoljna objektivnost može nanijeti veliku štetu. Jer sredstva informisanja su veoma osjetljiv dio političkog sistema, odnosno društvenog sistema u cjelini, a politički sistem sam po sebi sadrži i elementarno rješavanje nekih vidova nacionalnog pitanja. Sve se to međusobno isprepliće i povezuje.

Posebno ne možemo biti zadovoljni načinom uređivanja glasila i rubrika sa kulturnom tematikom. Krivicom i ljudi koji u njima rade, ali ne samo njihovom, ona su često prepuštena na volju i ukus određenoj zatvorenoj grupi, a to, po pravilu, i te ljude i to glasilo vodi izolaciji u odnosu na sredinu u kojoj rade i u odnosu na društvene tokove. Neki od tih ljudi su čak ostvarili u toj oblasti monopol na pisanu riječ. Taj problem postoji i u izdavačkim preduzećima i izdavačkoj djelatnosti u nas uopšte.

Unapređenje informisanja o unutrašnjoj politici naše zemlje, borba za razvoj sistema informisanja u cjelini, znači ići dalje u demokratizaciji

naše štampe. To neće biti propovijedanje demokratizma za uski krug, nego demokratizma za organizovane radne ljude. To je ujedno i ključ da se riješe i neka druga pitanja počev od tiraža, broja slušalaca i gledalaca radio i televizijskih emisija pa dalje.

Jednom riječju, kada se radi o političkoj ocjeni stanja u sredstvima informisanja, možemo reći da smo grube ekscesne situacije ostavili iza sebe, da smo postigli značajne rezultate, ali i da se nijesmo obezbijedili — sistemski i organizovanom borbom komunista, uticajem društva i aktiviranjem radnih ljudi u ovoj oblasti — da do takvih ekscesa, takvih pojava, u određenim situacijama ponovo ne dođe. Očito je da to moramo učiniti.

Krupno i značajno pitanje u našem novinarstvu danas sve više postaje pitanje kadrovskog jačanja obrazovanim i stručnim ljudima, idejno angažovanim, koji su kadri da razumiju društvene tokove. Danas se posebno radi i o potrebi znatnijeg povećanja broja novinara s obzirom i na povećanja broja novina i emisija i razvoj sistema u cjelini. Sve to traži adekvatnije planiranje u kome bi učestvovale sve novinske kuće — a tu mislim kako na štampu tako i na radio i televiziju — bilo da su one u regionima, republikama ili federaciji. Putem posebnih zajednica trebalo bi da s njima budu povezane i neke školske ustanove i institucije koje ispituju javno mnjenje jer su sada odvojene od ove oblasti. Veoma značajno pitanje postaje i povezivanje dokumentacije i statistike, što bi omogućilo našim novinarima da pišu argumentovanije i analitičkije, a to bi olakšalo prevazilaženje prakticizma koji sada u velikoj mjeri pritiska rad u redakcijama. Sve bi to ujedno olakšalo i rad centara za javno mnjenje. Oni bi se bavili osnovnim tokovima društvenih zbivanja na manje efemeran način. Sve skupa bi to olakšalo da fakulteti za žurnalistiku i naučne institucije u ovoj oblasti lakše i uspješnije rade.

U takvim uslovima bilo bi lakše razvijati i one listove koji se bave specifičnim pitanjima, a danas su nedovoljno razvijeni (na primjer, listovi za mlade, listovi za selo, časopisi koji su namijenjeni široj čitalačkoj publici). Za sve to je neophodna zajednička baza.

To bi olakšalo i razvijanje cjelovitije teorije o jugoslovenskom novinarstvu, koje ima svoje specifičnosti. To ne znači da zapostavljamo svjetska iskustva. Naprotiv, samo onaj ko je kadar da stvaralački razvija svoje, kadar je da prihvati dostignuća drugih. Međutim, jugoslovensko novinarstvo ima svoje specifičnosti, kao što je i društveni razvoj Jugoslavije specifičan. Očito je da ćemo morati brže razvijati specifičnosti jugoslovenskog novinarstva i u oblasti teorije, koje će polaziti od našeg zajedničkog jugoslovenskog interesa, odnosno interesa pojedinih naroda u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici. Jer sistem informisanja kao dio našeg sistema izražava i taj interes. Tako će specifičnosti jugoslovenskog novinarstva na osnovu dosadašnjeg iskustva imati u vidu i nacionalne interese i interese radnog čovjeka. Svemu tome podjednako smetaju i pseudoliberalistička gledanja o slobodi kao o natklasnoj i nadnacionalnoj kategoriji i dogmatska gledanja koja novinarstvo dovode u po-

ziciju proste transmisije. Imajući sve te momente u vidu, naći će se pravo mjesto i tradiciji i nasljeđu, koje je kod nas veoma raznovrsno i danas se odražava na nastojanja pojedinih listova i časopisa.

II

Sve ono što se zbiva u društvu, u Savezu komunista i njegovim rukovodstvima, utiče na stanje u oblasti informisanja i izdavačke djelatnosti. Ali, bilo bi pogrešno time pravdati sve što se u ovoj oblasti dešava. Jer u njoj ima i samostalnih kretanja, a i ta oblast utiče na zbivanja u društvu u cjelini. Očito je da su informisanje i izdavačka djelatnost samostalne oblasti i da samostalno tretiraju probleme. Neke stvari u njima javljaju se onakve kakve nisu u životu. Kad govorimo o negativnim kretanjima i ranije i sada, mi odvajamo ono što je frakcionaški inspirisano iz određenih rukovodstava i organizacija od onoga što je počelo dobijati samostalnu logiku i javljati se kao samostalno kretanje u njima, što je posljedica negativnog uticaja koji u negativnom osamostaljenju može da dođe do izražaja. Pokušalo se, na primjer, čak stvarati kontinuitet sa onim što je bilo prije rata. Nije slučajan pokušaj obnavljanja nekih predratnih profašističkih listova.

Tu je riječ o klasnim otporima u sredstvima informisanja i izdavačkoj djelatnosti. Zato, ne vidjeti i tu samostalnu dimenziju značilo bi, pored ostalog, i ne vidjeti dovoljno i šire, klasne otpore. Teze da se ne treba povezivati u borbi, ili da su za borbu dovoljna samo idejna opredjeljenja, u stvari su samo jalovo fraziranje i bježanje od stvarne borbe, posebno od personalizovane borbe za samoupravni socijalistički razvoj. Na toj liniji su bile i teorije o komercijalizaciji, apstraktnom tržištu koje negira plan i slično.

Takav prilaz je, naravno, značio iskakanje iz samoupravnih tokova, mirenje sa svim i svačim, propagiranje svega i svačega. Takav prilaz je omogućavao reagovanje na osnovu emocija i prvih utisaka i skrivanje iza raznih paravana. Danas takve snage, pravdajući ono što je bilo juče i priželjkujući da se to ponovo vrati, govore: „sve će ovo proći", da treba „sačekati bolja vremena", da su stavovi SK „kruti", da „treba sačuvati pozicije po svaku cijenu" i slično. No, očito je da dalja borba za jedinstvo dovodi i do diferencijacije i u sredstvima informisanja kao i u društvu u cjelini i do toga da ovim snagama klizi tlo ispod nogu. Jednom riječju, snage koje su pod tezom osamostaljenja štampe dovodile listove u poziciju da su bivali sila za sebe — pošto su sada ugrožene — danas žele da štampu proglase ne faktorom i sudionikom u stanju, nego nečim što samo prenosi šta se radi i samim tim skida sa sebe svaku odgovornost. Nije u interesu ni štampe ni našeg društva da se takva shvatanja, takav način gledanja toleriše jer to predstavlja azil za klasne neprijatelje koji nastoje da sačuvaju svoje pozicije.

Kompromisi na tom planu ne bi ničemu vodili i oni samo podržavaju objektivističko pisanje koje je u osnovi neobjektivno. Kompromisi podržavaju demagogiju koja je još uvijek prisutna na mnogim strani-

cama listova i kod nekih pojedinaca. Time se omogućava da i dalje egzistira negatorsko pisanje, priželjkivanje mesijanstva prema pojedinim dijelovima zemlje, gledanje na naš skupštinski razvoj i Ustav kao na razvoj buržoaskog parlamentarizma, a kako on to nije, suprotstavljanje njemu ili traženje drugih rješenja. Demagozima smeta naša organizovanost, jedinstvo i efikasnost. Oni pokušavaju da sputavaju naše inicijative, bore se protiv dogovora, krivo interpretiraju i zloupotrebljavaju činjenice, služe se metodom istrgnutih citata i jednostranih informacija i slično. Ubuduće moramo još odlučnije ustati protiv nosilaca takvog ponašanja kao i protiv oportunizma u redakcijama koji takvo ponašanje toleriše.

U borbi za objektivnost u interesu radničke klase sadržana je i borba za slobodnu cirkulaciju informacija, a protiv svakog zatvaranja. Sredstva informisanja i interesi radnog čovjeka nijesu u sukobu ako se radi o istinskom interpretiranju njegovih problema. Na toj liniji radni čovjek, organizovane društvene strukture i SKJ teže i razvijaju punu objektivnost i angažovanost.

Treba izgraditi školu pisanja čiji je moto istina. Mi nemamo potrebe da izmišljamo rezultate i da lakiramo stanje, već na sve treba da gledamo samo objektivno i angažovano. Zato i novinar treba o svemu da bude tačno i na vrijeme informisan. Kod nas nikad nije bilo u pitanju šta se smije pisati, nego kako se piše, da li se piše angažovano i objektivno ili ne. To je podjednako značajno i kada se radi o forumu ili o bazi, od radničkog savjeta, osnovne organizacije udruženog rada, interesne zajednice pa dalje. Osnovno je da pišemo o onome što je aktuelno, što proističe iz naše politike, o onome što predstavlja interes radničke klase. To je podjednako značajno i kada je riječ o forumu i kad je riječ o pojedinačnom čovjeku, radnom čovjeku. Sve to treba dati istinito i objektivno. Od krupnog je značaja da takav odnos prema objektivnosti dođe do izražaja u svim vidovima i oblastima informisanja. U tom smislu ne smijemo da zanemarimo ni jednu emisiju, ni jedan tekst. Pisati objektivno, znači biti dobro obaviješten, biti u toku problema, biti u mogućnosti da se stalno provjeravaju podaci i mišljenja. Objektivno pisati ne znači pisati neutralno, odnosno neopredijeljeno jer novinar, jasno je, nije arbitar, ali ne može biti ni neangažovan. Ako se živi i radi odvojeno od života i životnih problema, ne može se ni pisati objektivno.

Naši radni ljudi ne prihvataju lekcije i neobjektivnosti, a i jednog i drugog u pisanju još ima. Na toj liniji treba odlučno ustati protiv dušebrižništva koje se osjeća prema manuelnim radnicima i protiv njihovog konfrontiranja drugim dijelovima radničke klase. Naše novinarstvo treba da odbaci sve što je defetističko i sve što traži izlaz u odvajanju od osnovnih životnih tokova, što bježi od organizovanih struktura radnih ljudi, što pokušava da na radnog čovjeka gleda kao na „malog“, nezaštićenog i izdvojenog, što na poslovni interes gleda kao na nešto profitersko. Novinar u svemu tome treba da se ponaša angažovano. Angažovani novinar je istovremeno i društveni radnik, ali ujedno i stručan u svom poslu. Ako ni jedno ni drugo nije zastupljeno, on nije niti može biti dobar novinar.

III

Sve ove pojave u štampi treba posmatrati u najužoj povezanosti sa razvojem sistema informisanja u cjelini i posebno njegovih pojedinih dijelova. Na tom planu za nas postaju vrlo značajna izvjesna sistemska pitanja. Prije svega, definicija pojma glasilo kod nas još nije dovoljno adekvatno utvrđena i razrađena. Očito je, na primjer, da tu instituciju ne možemo tretirati izolovano, izdvojeno, kao nečije formalno, zakonski dato pravo. To što smo rekli da glasilo nije bilten i da je u obavezi da bude u istoj akciji sa osnivačem, još uvijek nije dovoljno. Očito je da to moramo potpunije i konkretnije razraditi, i principijelno i u dokumentima koji regulišu odnos između osnivača i glasila. Pojam glasilo mora izražavati određenu politiku i osnivača i politiku u toj oblasti u cjelini — ne stihijna kretanja i antisamoupravne otpore, nego socijalistička nastojanja, socijalističku praksu i borbu. Razumije se da se glasilo ne može ponašati kao transmisija. Sve to znači da glasilo mora biti adekvatno socijalistički orijentisano, veoma angažovano u borbi za ono što se zove politika u toj oblasti.

Kad su u pitanju glasila čiji su osnivači organi i organizacije federacije, tu imamo višestruku obavezu. Prije svega, ona treba da, s jedne strane, izraze ono što je zajednički interes, što je politika u federaciji, ono što izražava politiku dogovora u federaciji u određenoj oblasti, ali, isto tako, i da objektivno informišu o onom što je preokupacija u republikama i pokrajinama. Ova glasila posebnu brigu treba da posvete zbivanjima u svijetu, odnosno da svijetu prezentiraju istinu o našim kretanjima. Jedan dio njih posljednjih godina bio se potpuno povukao s tog plana, a sada se nedovoljno snalazi u toj oblasti jer za to nije osposobljen. To su, neosporno, krupni zadaci koji stoje pred njima i koje sami moraju brže rješavati. Njihova uloga je veoma značajna, a sistem informisanja ne može cjelovito da egzistira bez takvih glasila, odnosno bez takve njihove uloge. Do sada smo tu veoma malo učinili, iako su učinjeni neki pokušaji i postignuti početni rezultati. Očito je da u periodu koji je pred nama u tom pogledu možemo i moramo očekivati više rezultata.

Dopisništva i republičke redakcije u zemlji imaju ogroman značaj. To moraju biti mostovi povezivanja i širenja objektivne informacije o nama u cjelini i o sredini u kojoj dopisništva djeluju. Ona moraju značajnije uticati na redakcije nego što su to sada u mogućnosti. Takođe moraju značajnije prezentirati naša dostignuća jer ih moraju svestranije osjećati. Do sada ona nijesu imala pravo mjesto u organizaciji lista. Očito je da to traži cjelovitije organizovanje i novinarskog kolektiva i nove odnose u njemu — gdje se čak i mnoge djelatnosti moraju vrednovati na nov način, a neke stvari treba i korjenito izmijeniti.

Moramo poći od toga da društvo koje se razvija, kao što je naše, ima stalnu potrebu da razvija kritiku, i to na svim sektorima, ali i da ima interes i potrebu da stalno afirmiše rezultate, da afirmiše ono što se postiže, tako da se jasno vidi i šta je dobro i šta je loše. Jednom riječju, u sredstvima informisanja mora se svakodnevno vidjeti i ono za

šta se borimo, šta postižemo, za šta smo i protiv čega smo. To su dvije strane istog procesa i obje treba da se vide. Zato nam ne odgovara ni lakirovka ni negatorstvo u praksi, jer život se ne sastoji samo od svijetlih ili tamnih strana. U našim uslovima preovlađuju svijetle strane i one daju karakteristiku tokovima našeg razvoja, odnosno revolucionarnim promjenama. Na toj liniji odlučno odbacujemo kritiku koja je oslonjena na spontanitet, na neorganizovanost, kao i kritiku svega postojećeg koja u našim uslovima odbacuje i ono što je socijalističko, a samim tim se objektivno zalaže za nesocijalističko. Takva kritika, na primjer, proglašavala je Savez komunista, njegove forume posebno, za „birokratsku strukturu", kao da se SK svim svojim revolucionarnim snagama, razvijajući samoupravljanje i ulogu radničke klase, nije suprotstavio birokratizmu, odnosno kao da se upravo SK nije borio i kao da se ne bori za uklanjanje uslova egzistencije birokratizma. Svaka kritika koja ne vidi pozitivno jednostrana je, pa samim tim i društveno nekorisna. Takva kritika je direktno u sukobu sa praksom jer praksa pokazuje i šta je dobro i šta je loše. Ako bismo prihvatili takvu, jednostranu kritiku, ne bismo mogli da vidimo kretanje naprijed niti pozitivno u društvenom stanju. Zato se štampa mora boriti ne samo protiv otpora, nego i protiv kritike koja polazi sa destruktivnih pozicija. Ne možemo se dijeliti na nosioce kritike i nosioce prakse. Svi smo i nosioci kritike i nosioci prakse, i to svako na svoj način.

Sloboda pisanja i samostalnost ostvaruju se na djelu u borbi za samoupravljanje. To je zadatak i novinara i redakcija. Sloboda pisanja je neokrnjena ako vidi i šta je dobro i šta je loše. Slobode u interesu radničke klase, slobode u angažovanoj borbi za samoupravni razvoj ne može nikada biti previše i zato treba da je svi skupa razvijamo, ali i da je čuvamo i branimo. Jer i sloboda može biti napadnuta kao i sve drugo. Iskustvo nam govori da smo imali dogmatske, nacionalističke i liberalističke napade na slobodu štampe u našem samoupravnom društvu. I jedni, i drugi i treći su zarobljavali štampu i činili je poslušnom u svojim rukama.

Štampa treba i svaku dobronamjernu kritiku koja joj je upućena da pretvara u demokratski dijalog i da u svakoj kritici nastoji da vidi šta je dobro, šta je loše, šta je nesocijalističko i nekomunističko. Takvim prilazom i borbom protiv otpora štampa može umnogome doprinijeti da se razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa brže kreće naprijed i doprinositi razumijevanju pojava.

Kad govorimo o sistemu informisanja i o glasilima danas, ne možemo govoriti samo o dijelovima sistema informisanja jer cio sistem informisanja počiva na istim principima, ciljevima i interesima. U tom pogledu su nam potrebni novi koraci u organizovanju i izgradnji sistema u cjelini. Naročito je potrebno učiniti napor da cjelovitije povežemo sistem informisanja bez administrativne centralizacije. Treba odlučnije razvijati međusobno povezivanje na bazi dogovora i sporazuma počev od prodaje štampe i dalje.

Potrebno je, takođe, potpunije povezati dijelove sistema koji nijesu ono što neposredno nazivamo sredstvom, nego uslovno „izvorom infor-

misanja", iako je taj termin posuđen iz ranijeg perioda. Izvori informisanja nijesu danas tako omeđeni kao što su bili nekada. Povezivanje sistema je uslov da novinari rade samostalnije i stvaralačkije. To je uslov da štampa, radio i televizija mogu potpunije da afirmišu specifičnosti samoupravnog društva i da doprinose da se rađa i razvija i to novo, i kad je riječ o glasilu i kad je riječ o stilu pisanja. Sve će to doprinositi stvaranju uslova u kojima se sredstva informisanja neće moći tretirati van cjelokupnog sistema. Naš koncept to sam po sebi isključuje jer to degradira sistem informisanja na nešto što je etatističko, na nešto što je ili anahronizam ili zaostatak iz kapitalističkog društva ili administrativnog perioda.

Polazeći od toga, u sistemu moramo mnogo čvršće povezivati sredstva informisanja i po oblastima društvenog života i društvenog organizovanja. Zato se i u tim raznim, brojnim oblastima moramo boriti za demokratizaciju struktura koje predstavljaju određene oblasti u smislu da časopisi i novine postaju integralni dio tih oblasti jer i to vodi demokratizaciji te strukture obezbjeđujući u njoj puniju javnost rada i demokratskiju raspravu. Ta se strana često potcjenjuje. Zato, kad govorimo o demokratizaciji, ne možemo govoriti o demokratizaciji samo uskog kruga koji se okuplja u određenim glasilima, nego o demokratizaciji te oblasti, svih kojima je namijenjeno to glasilo, a i tog uskog kruga u toj cjelini. Jedno drugom ne protivrječi. U stvari, jedno bez drugog ne može da funkcioniše, ne predstavlja snagu. To nam naročito praksa s nekim časopisima očito govori.

Nema niti može biti glasila izvan sistema. Protiv takvih težnji se treba energično boriti jer je to u osnovi težnja ka privatizaciji, ka monopolu. Privatizacija je težnja ka grupnosvojinskim odnosima i monopolu koja je ponegdje, sticajem raznih okolnosti, izrasla u političko čudovište koje je pokušavalo da se ponaša kao politička partija. Za to smo imali u posljednje vrijeme — a i danas još imamo — dosta primjera. Na primjer, neke izdavačke organizacije, kao i neke periodične novine i časopisi — iako su u svojim programima zapisali da im je osnovni cilj konstruktivno i objektivno tretiranje određene problematike — ponašali su se kao opozicione političke grupe i po onome kako su reagovali na dnevna politička zbivanja i po onome kakve su antikomunističke, antisocijalističke i antisamoupravne punktove i kontakte stvarali, sa određenim centrima u zemlji i u inostranstvu. Njihove težnje i ponašanja odgovarala su ponašanju opozicionih partija jer su vodila ka isticanju alternativa samoupravnom demokratskom razvoju i samostalnosti zemlje. Oni su direktno zastupali tezu da se treba suprotstaviti Jugoslaviji kao samoupravnoj zajednici jer su se suprotstavljali samoupravnosti i nacionalnoj ravnopravnosti tražeći da se revidira status pojedinih republika, da se atakuje na ovako riješeno nacionalno pitanje kod nas.

Sredstva informisanja u cjelini su dio našeg društveno-političkog sistema, a politički dnevnici izraziti dio tog sistema. Iz toga treba izvući određene zaključke praktične naravi. Ako to ne budemo učinili, i dalje možemo imati nesporazuma i nerazumijevanja, što će štetiti štampi i političkom razvoju kod nas u cjelini. Zato, kad o ovim pitanjima govorimo, ne možemo se okretati samo štampi, radiju i televiziji. Moramo

težnjama magnata štampe u kapitalističkom društvu. Takvih pojava smo imali i u poslednje vrijeme. Sredstva informisanja moraju biti u rukama radničke klase, a to je neodvojivo od strukture samoupravnog sistema i njegovih institucija. Bez stabilnijih i kvalitativno novih veza sa društvom sredstva informisanja bi gubila samostalnost, ne bi bila društveno obezbijeđena od raznih pritisaka i uzurpacija kojih i danas još ima. One su brojne počev od naivnih zahtjeva da se pojedincu donese fotografija, da se bolje predstavi određena sjednica foruma, određeno izlaganje ili slično, pa dalje. Iskustvo nam govori da ne možemo preći preko primjera koji ukazuju da je dio štampe postao plijen dogmatsko-tehnokratskih grupa i nacionalističkih i anarholiberalističkih monopola. Društvo baš tom svojom vezom sa sredstvima informisanja mora da se izbori protiv takvih uticaja. Svakako, u tom pogledu je veoma značajna uloga Saveza komunista i u tom smislu ona se ne može izjednačavati sa ulogom drugih faktora. Savez komunista u tom pogledu ima i posebne odgovornosti.

Sloboda štampe je zasnovana na interesu radnog čovjeka; ta sloboda je afirmacija njegovog interesa i nije u sukobu sa interesima ostalih slojeva društva. Demokratizam mora omogućavati reprodukciju socijalističkih odnosa. Ako to ne postiže, onda je on antikomunizam. Snage koje se tome suprotstavljaju u stvari žele buržoaske odnose, stvaranje kapital-odnosa.

U našim uslovima potpunija integracija štampe i društva garancija je za samostalnost i za izgradnju kritičke odgovornosti. Samostalnost, razumije se, nije privatizacija kao što su je neki tumačili i u praksi pokušali realizovati. To je međuovisnost progresivnih snaga u interakciji pod vođstvom Saveza komunista i u borbi za interese radničke klase. Zato na toj liniji kod nas i nema dileme treba li nam manje ili više demokratije u oblasti informisanja.

Kada govorimo o samostalnosti i vezi društvo — štampa, ne mislimo da tu vezu treba zamijeniti vezama pojedinaca ili samo pojedinih organa sa sredstvima informisanja. To je mnogo širi problem koji u konceptu treba dati razrađenije i razvijati ga svakodnevno. Zato i moramo razvijati mehanizam koji povezuje društvo i štampu i štiti štampu od raznih grupaških nasrtaja. Na toj liniji moramo odlučno ustati protiv negacije uloge savjeta jer, da njih nije bilo (bez obzira na to koliki su stvarni rezultati postignuti u radu savjeta), razvoj štampe bi očito bio drugačiji. Samim njihovim postojanjem, odnosno onim što oni kao tendencije u sebi nose, dobili smo mnogo. Moramo i dalje sve više težiti da nalazimo što sretniji spoj između društva, određenih društvenih organa gdje čovjek dolazi do izražaja, i štampe, radija i televizije. Naći adekvatnu vezu koja garantuje slobodu pisanja, uporedo s tim i društvenu odgovornost u pisanju, pretpostavlja i izgradnju novih institucija. Zato moramo stvarati takve organe u kojima će biti ravnopravni i direktor, i urednik, i novinar, i predstavnik foruma i institucija društva, odnosno društvenih i političkih organizacija radnih ljudi. Razumije se da će to sprečavati težnje ka privatizaciji.

Naročito je značajno naći takva rješenja za glasila čiji su osnivači organi federacije. U prvom redu riječ je o njihovoj organizovanosti i povezanosti sa republikama, odnosno o učešću predstavnika republika u njihovom radu. Sve to će doprinositi da se nađe i kriterij kako pisati o društvenoj akciji socijalističkih snaga u cjelini, bilo o radu foruma ili baze. Jer i u bazi ima takođe dosta toga što nije pozitivno.

Posebno moramo razmotriti kako naći načina da se potpunije i određenije piše o narodima i narodnostima, da se predstavi ono što je kod nas napisano na makedonskom ili slovenačkom jeziku, ili na jezicima narodnosti, na srpskohrvatskom jezičkom području i obrnuto.

Treba odlučno ustati protiv svega što se zatvara pred štampom. Jer, kao što je poznato, sve što se zatvara pred štampom u principu se zatvara i pred progresom, pred borbom Saveza komunista, pred samoupravnim socijalističkim odnosima.

V

Veoma je značajno ojačati rad izdavačkih, programskih i drugih savjeta. Oni moraju postati uspješan spoj svih subjekata zainteresovanih za informisanje, odnosno za izdavačku djelatnost. Što više razvijamo samoupravni demokratizam, rad savjeta sve više postaje neposredniji interes sredstava informisanja. Savjeti i druga slična društvena tijela uz uticaj Saveza komunista, kao organizovane svjesne snage, moći će da zaštite sredstva informisanja od grupaškog pritiska. No, to ne znači da oni mogu i isključiti grupaške pritiske. Pošto pitanje rada savjeta postaje sve značajnije, to znači da se oni ne mogu sastajati jednom ili dva puta godišnje da bi, na primjer, verifikovali izvještaj koji je često napisan i mimo znanja novinarskog kolektiva, kao što je to bivalo do nedavno. Savjet mora redovno da raspravlja o svakodnevnim problemima, o aktuelnim političkim zbivanjima u društvu. Jer samostalnost nikada ne dolazi sama po sebi. Ona se stvara. Čista polazna pozicija olakšava borbu za samostalnost. Pri tome je važno ko se nalazi u savjetima. Tu moraju sjediti predstavnici i rukovodstava društveno-političkih organizacija, i predstavničkih organa i onih struktura koje su zainteresovane za štampu, — koji neposredno utiču na interes, rad i ponašanje sredstava informisanja. Savjeti moraju da se bave svim političkim i drugim pitanjima. Na taj način oni postaju unutrašnja snaga štampe. Zato takav rad negira dirigovanje štampom u ime foruma, a gradi uslove u kojima progresivne snage formiraju prilaze pojedinim pitanjima i bore se za angažovano, socijalistički usmjereno pisanje o borbi za razvoj samoupravnih odnosa, za materijalni i svaki drugi razvoj našeg društva. U takvim uslovima se jasno omeđuju uloge glavnog urednika, redakcije i pojedinačnog novinara. Oni djeluju međusobno povezano, ali svako ima svoje odgovornosti. Komunisti koji su u rukovodstvima izrazitije orijentisani na idejno-političku aktivnost normalno je da se neposredno angažuju i aktivno učestvuju u radu savjeta i u

drugim organima slične prirode koji se stvaraju ili će se stvarati u ovoj oblasti. To je sastavni dio njihove odgovornosti i rada.

Niz poslova savjeti moraju pokretati u ime rukovodstava, na demokratski način i legalno, na javnom mjestu, tamo gdje se ravnopravno učestvuje u formiranju stavova, tamo gdje se može suprotstaviti svakom grupaškom nastojanju, odnosno pokušaju uzurpacije i monopola. Savjeti moraju biti organizovani tako da odražavaju samoupravni razvoj. Oni treba da na politički i odgovoran način raspravljaju o stanju u zemlji i o pojedinim krupnim problemima u svim delikatnim situacijama. To znači da oni primaju dio obaveza političkog rukovodstva na sebe, posebno osnivača pojedinih glasila. O svojoj aktivnosti savjeti treba da obavještavaju rukovodstva, a istovremeno da djeluju tako operativno da načela politike koju utvrđuju rukovodstva konkretizuju sa redakcijom. Time pomažu jačanju samostalnosti i odgovornosti i štampe, i novinara i redakcija. Savjeti su unutrašnja organska snaga glasila i moraju da ukazuju organima i organizacijama na probleme u oblasti informisanja, odnosno na zadatke koji iz toga proističu. U tom pogledu treba da usmjeravaju aktivnost redakcija, da ukazuju protiv čega se treba boriti, šta treba postići, gdje je cilj i kakve rezultate treba ostvariti. Savjeti u velikoj mjeri čine izlišnom državnu intervenciju. Bez dobrog funkcionisanja tih organa društva ne može biti ni sinhronizovanog i dobrog rada, ne može biti potrebnog samoupravnog plana u sredstvima informisanja, a on je očito potreban i u ovoj oblasti kao i drugdje.

Kad se govori o radu savjeta, može biti riječi i posebno o pojedinim dijelovima. Na primjer, televizija zahtijeva posebno organizovanje jer je tu zajednički program od dosta širokog interesa za sve naše građane, a on je ujedno i veoma diferenciran. Prvi rezultati su već postignuti i tu predstoji i nešto šira aktivnost, između ostalog, u vezi sa zajedničkim programima u mnogim oblastima, što bi obezbjeđivalo da se poštuje i republička samostalnost, i nacionalne slobode i individualnosti i što bi povezivalo sve ono što je potrebno povezivati. Povezivanje tih programa ne bi se odnosilo samo na srpskohrvatsko jezičko područje, nego na cijelu zemlju. Tehnički to nije tako teško riješiti, a na samoupravnoj osnovi mogu se sva druga pitanja riješiti na ravnopravan način.

Isto tako, treba ojačati društveno upravljanje na radiju i televiziji. To što je osnivač radija i televizije najčešće državni organ, u sadašnjoj situaciji samo po sebi je samo pretpostavka za ostvarivanje punog društvenog uticaja. Treba razviti takav mehanizam upravljanja koji bi ove medije efikasno zaštitio od raznih klanova i birokratizovanih grupacija. To bi ujedno podsticalo da do izražaja dođu sve prave vrijednosti. To bi razbilo zatvorenost koja vlada u nekim sredinama i omogućilo da radni ljudi koriste vrijedna dostignuća naših naroda, a obezbijedilo bi i da sve ono što se radi u federaciji bude dostupno svim gledaocima televizije, odnosno slušaocima radija. Savjeti bi naročito ovdje morali doći do izražaja s obzirom na svestranost radio i televizijskog medija, na njihov uticaj, na obimnost i raznovrsnost programa. U savjetima radija

i televizije bi trebalo da bude angažovan veliki broj ljudi iz raznih oblasti, posebno sposobnih prosvjetnih radnika. Trebalo bi da na svoj način budu zastupljeni predstavnici stručnih i upravnih organa koji se bave tim pitanjima. To je krupna djelatnost koja je ponegdje prepuštena malom broju ljudi.

Slično bi se moglo reći i za preduzeća koja izdaju literaturu za zabavu. U tim institucijama savjeti moraju biti i po sastavu i po organizaciji nešto drukčiji. Jedan njihov dio mogao bi se formirati na delegatskom principu, slobodno rečeno, po uzoru na skupštinski rad i skupštinsku organizovanost.

Dovoljno čvrstih kriterija i veza sa društvom još nema ni u izdavačkoj djelatnosti, naročito kad je riječ o kriterijima na kojima počivaju programi izdavačke djelatnosti za prevođenje stranih djela. Previše smo opsjednuti prevođenjem sa određenih područja, a zanemarujemo vrijedna djela iz drugih dijelova svijeta, što sebi ne smijemo dozvoliti jer naš čovjek mora biti upoznat sa svim vrijednim što se u svijetu stvara. O društvenim kretanjima i zbivanjima, o dometima umjetnosti i nauke zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike, na primjer, treba da čujemo i od autora sa tih područja.

Kada je riječ o tome ko sve treba da utiče na politiku, sve što važi za novinske kuće i radio-televiziju važi i za izdavačku djelatnost. Zato i treba težiti borbi za bolju izdavačku mobilizaciju svih snaga i otklanjanju vlastitih slabosti, a ujedno i oslanjanju na društvene faktore. Saradnja sa društvenim faktorima je tu od krupnog značaja kako bi se iskoristile sve mogućnosti. Izolacija i izdvajanja osjetno se negativno odražava na ovu oblast, počev od planiranja tiraža pa dalje. Zato i sadašnja akcija oko jačanja društvenog uticaja u izdavačkoj djelatnosti, u stvari, doprinijeće izdavanju većeg broja djela, bogaćenju ove djelatnosti uopšte i afirmaciji samoupravnog kursa u njoj. Zadržavanje sadašnjeg stanja odgovara samo uskim monopolističkim grupama. Takve grupe u preduzećima se moraju onemogućiti.

Moramo poći od toga da je izdavačka politika sastavni dio cjelokupnog koncepta našeg razvoja i da tu ne može biti ni kompromisa ni ustupka raznim težnjama koje se prikrivaju komercijalizmom. Moramo se ovdje boriti i protiv težnji ka pseudoliberalizmu, pravdanju svega i svačega. Zato je od krupnog značaja rad asocijacija u ovoj oblasti, rad pojedinih udruženja i dogovori u njima kojima treba regulisati značajna pitanja.

Bolja organizovanost i djejstvo SKJ u ovoj oblasti svešće restrikciju na najmanju moguću mjeru kako bi i uloga javnog tužioca mogla da se ograniči samo na zabranu onoga što je izrazito kontrarevolucionarno ili što predstavlja pornografiju. U tom pogledu javni tužilac bi svoja ovlašćenja morao i efikasnije i bolje da vrši. To bi dovelo do pozicije da se redovni sud bavi samo onim što je izdaja zemlje i njenih interesa.

Na toj liniji bi se moralo biti odlučniji protiv politiziranja vjerske štampe jer se zna kakav je njen domen i namjena.

Pri ovakvom razvoju samoupravnog sistema u oblasti informisanja i sudovi časti udruženja novinara imali bi sve veću ulogu. Njihove nadležnosti morale bi biti šire. Sudovi časti ne bi smjeli da budu usko vezani, kao aparat, za određena udruženja iako ne mogu odvojeno od njih djelovati. Oni bi trebalo da djeluju mnogo samostalnije i da svakodnevno utiču na rad u ovoj oblasti. To djelovanje sudova časti bi dijelom moralo biti dostupno i uticaju drugih faktora koji su zainteresovani za objektivno i dobro informisanje jer smo svi za dobar kvalitet štampe i knjige. Tužilaštva bi trebalo osposobiti da samostalno vrše svoju ulogu, ali onda kad je teže narušen društveni moral, kada se atakuje na samostalnost zemlje, kada se radi o izrazito antisocijalističkim i antikomunističkim pojavama, kada se narušava bratstvo naših naroda. U tom pogledu trebalo bi razmotriti ovlašćenja i organizaciju tužilaštava i vidjeti šta bi na toj liniji dalje u zakonodavnom pogledu trebalo preduzimati.

VI

Materijalni položaj sredstava informisanja u našim uslovima nije u svim slučajevima dobro riješen. Osjeća se izvjesna stagnacija i u tiražima i u cjelini. Mnoge stvari su, kad je riječ o tržištu, danas nerazvijene, nedorađene. Nijesu nađeni dovoljni zaštitni mehanizmi. Tržište je nedovoljno organizovano, a nema ni dovoljno jasno usmjerene društvene akcije.

Dugi niz godina protivnici samoupravnog razvoja glorifikovali su tržište koje negira i plan i svaku socijalističku usmjerenost i koje se gotovo izjednačavalo sa kapitalističkim u njegovoj prvoj fazi nastajanja. Naši tehnokrati i danas traže slobodno tržište, ali samo za sebe. U tom pogledu — kad im to odgovara — oni su podjednako liberali kao i nacionalisti, uvijek onda kada traže slobodu za svoju destrukciju. Takva glorifikacija tržišta je i na ovom planu bila odbrana parcijalnog interesa. To je teorija jačih koji su smatrali da velikim tiražima mogu potisnuti manje, koji su to zaodijevali u samoupravno i demokratsko ruho naročito ističući slobodu štampe i slobodu cirkulacije informacija na čitavom području naše zemlje. To je dovelo neke redakcije iz određenih centara u poziciju da se sukobe sa interesima pojedinih republika.

U borbi za tiraž moramo odlučno ustati i protiv teza koje glorifikuju tržište. Jer, u stvari, tu se radi o interesima suprotnim interesu radničke klase. Na toj liniji su i razna izdavanja nacionalističkih djela.

U stvari, nijesmo još našli u praksi put kako obezbijediti prodor štampe i knjige. To se djelimično može postići putem pretplate ili na druge načine. To nije ni materijalno dovoljno stimulirano od strane društva. Mnogi društveni faktori se tu dosta pasivno odnose, a Savez komunista se nije dovoljno bavio tim pitanjem iako je očito da se Savez komunista time mora više baviti jer to nije pitanje odnosa samo prema prodaji, nego prvenstveno prema čitaocu; to je pitanje odnosa prema demokratizaciji štampe. Prodaja postaje sve značajnija u izgradnji lista,

a danas je najčešće prepuštena dijelu kolektiva koji obično ne shvata dnevnu ulogu lista i značaj veza između čitalaca i dnevnog lista, a obavlja tako značajnu funkciju kao što je prodaja.

Neke asocijacije iz ove oblasti tim pitanjima se bave deklarativno i previše uopšteno ne tražeći koordinaciju i saradnju sa drugim društvenim faktorima, već pokušavaju da problem svale na nekog drugog ili da u nekom drugom traže krivca. Očito je da to nije put koji će doprinijeti bržem rješavanju ovih pitanja.

U finansiranju ove oblasti vanredan značaj imaju interesne zajednice i one moraju potpunije integrisati određenu izdavačku i informativnu djelatnost jer su za to i neposredno zainteresovane. Na primjer, kod televizije za obrazovni program su zainteresovani obrazovanje, školski sistem i njegove institucije. Mnogi od programa po svojoj funkciji mogu biti značajni dijelovi školskog sistema. Interesne zajednice u oblasti školstva moraju biti zainteresovane da finansiraju takav vid obrazovanja.

Ne treba isključiti ni potrebu određenih namjenskih dotacija i iz drugih izvora. Pri tome se podrazumijevaju i mogućnosti korišćenja kredita kad su u pitanju investicije. U svim tim slučajevima, kad je riječ o dotaciji i kad je riječ o kreditu, moraju se graditi čisti odnosi koji neće isključivati tržište, ali neće dozvoliti ni njegovu fetišizaciju. Uz sve to, posebno moramo tražiti bolja i adekvatnija rješenja za informativno-političku štampu.

VII

Pisana riječ je za borbu Saveza komunista danas važnija nego ikada ranije. Promijenila se struktura našeg društva, promijenili su se uslovi života. Čovjek se danas najviše informiše putem novina, radija i televizije. Ako je, na primjer, knjiga antikomunistička, ona ostavlja nekog traga kod čitaoca, ako ništa drugo, čovjek postavlja sebi pitanje zašto i ko izdaje takve stvari. Zato Savezu komunista nije svejedno da li je uticaj štampe, radija i televizije socijalistički i samoupravni ili je kompromis svega i svačega i egzistiranje raznih ideologija, neborbenosti, interesa koji nijesu interesi radničke klase. Kod nas je u raznim oblastima bilo primjera gdje su socijalistički samoupravni odnosi nazivani društvenom dezintegracijom i gdje je zagovaran sistem centralizacije ili buržoaske restauracije. Napadani su avnojski principi rješavanja nacionalnog pitanja i na toj je liniji tražena centralizacija i komandovanje sistemom informisanja. Vještački su konstruisane dileme šta je socijalističko, a šta nije. Manipulisalo se rezultatima. Suprotstavljan je interes radničke klase u ovoj oblasti interesu drugih slojeva. Vršen je pokušaj da se nacionalnim mitovima razvodnjava akcija, obezvređuje autoritet NOB i njenih moralnih normi. Težilo se favorizovanju antisocijalističkog i antikomunističkog u umjetnosti — izbacivanju revolucije iz umjetnosti. Zagovaran je unitarizam i time favorizovan nacionalistički interes. Pokušalo se sa protežiranjem parcijalnog interesa itd.

Savez komunista je zadao odlučujući udarac takvim shvatanjima. Ali mi moramo i dalje krčiti puteve za punu pobjedu cjelovitog koncepta naše politike i u ovoj oblasti. Mi se moramo boriti da i komunisti šire gledaju, razrađuju, odnosno realizuju koncept Saveza komunista.

Naša snaga je danas takva da smo, uz dobru usmjerenost, kadri da riješimo vrlo brzo sva ova i brojna druga pitanja i da se izborimo da naša informativna i izdavačka djelatnost u cjelini daje podršku samoupravnom socijalističkom kursu razvoja i u spoljnoj i u unutrašnjoj politici. Na toj liniji treba graditi jedinstvo radnih ljudi u cijeloj ovoj oblasti. Zato i borba u informativnoj djelatnosti znači jačanje autoriteta naše politike i jedinstva na novim principijelnim osnovama. Ustavne promjene će olakšati povezivanje na širokom planu, posebno između pojedinih interesnih zajednica i pojedinih dijelova sistema za informisanje i izdavačke djelatnosti. Ojačaće međusobno povezivanje i uticaj društveno-političkih organizacija. Politika Saveza komunista će se javljati u sve konkretnijem vidu jer su i ljudi u ovoj oblasti zainteresovani za dobar rad Saveza komunista kao unutrašnje pokretačke snage tog razvoja. Od toga u velikoj mjeri zavisi dalji razvoj i jedinstvo na tom planu. Bez toga nema ni razvoja samoupravljanja ni zaštite interesa radnih ljudi u toj oblasti. Zato je u Savezu komunista mjesto svima onima koji hoće aktivno da rade, da se zalažu u društvenim organizacijama i društveno-političkom životu. Treba se odlučno izboriti protiv svih onih koji razbijaju i rastaču našu politiku u oblasti informisanja. SK je usvojio kao svoj princip da ne nameće unaprijed pripremljena rješenja, pa utoliko prije mora onemogućiti manipulisanje od strane pojedinaca i grupa.

Savez komunista se u ovoj oblasti mora boriti za kadrovska rješenja koja će omogućiti uticaj najprogresivnijih pojedinaca u svim redakcijama i u svim preduzećima. Treba osposobiti takvog novinara i takvog izdavačkog radnika koji će htjeti i moći da osjeti gdje je naš interes i čemu treba dati poentu. Kadrovski sastav treba da obezbijedi našu politiku u ovoj oblasti. Razumije se, oni koji se sa našom politikom ne slažu, normalno je da idu iz novinarstva. To ne znači stvaranje poslušnika. Ali, oni koji ne mogu kreativno da rade, oni koji ne prihvataju kurs, koji polaze sa pozicija suprotnih radnom čovjeku, ne mogu ostati u toj oblasti. Zato Savez komunista i tu treba odlučno da se zalaže za svoje jasne stavove i odnose. Mi moramo u sadašnjoj fazi tu akciju intenzivirati i stvarati samostalnije i odgovornije ljude koji se neće plašiti te svoje samostalnosti. Moramo prevazići anemičnost koja se još zadržala na nekim mjestima, odnosno moramo se više baviti idejno-političkom stranom uređivačke izdavačke politike, kao i društvenim odnosima u kućama. Tu moramo imati više inicijative i pokazivati maksimum interesovanja.

Sistem koji izgrađujemo i demokratski centralizam koji razvijamo u Savezu komunista traže potpunije informacije upravo radi te njegove demokratske komponente. Zato je potrebno više međusobnih kontakata, povjerenja i otvorenosti, zajedničke akcije cijelog Saveza. Ne radi se o nekakvom apstraktnom povjerenju ili nepovjerenju, već o dobrom radu, o dobrim sistemskim rješenjima koja utiru put daljem jačanju

povjerenja i jedinstva na principijelnim osnovama. Mi još nijesmo dovoljno u praksi savladali razna mišljenja koja su se zadržala od prošlih godina, kao, na primjer, da su redakcije, s obzirom na to da su sastavljene pretežno od komunista, same po sebi dovoljne i da su one garancija i nadomjestak organizovanom djelovanju Saveza komunista.

Rukovodstva Saveza komunista moraju biti uključena u rad kao odgovorne snage bez kojih sistem ne može da funkcioniše. Da bi ona mogla tako raditi, nužno se moraju stvoriti i ojačati organi pri rukovodstvima Saveza komunista. Oni moraju biti sastavljeni od sposobnih ljudi koji su kadri da pomažu rukovodstvima.

Zabavna štampa i literatura, razna revijalna i večernja novinska izdanja postaju sve značajniji dio štampe. To je upravo ono što se razvilo u posljednje vrijeme i što treba uzeti kao pozitivno. To je ono što znači nov prodor na našem tržištu i što izaziva interesovanje kod našeg čitaoca. Utoliko je potrebnije izboriti se za čvrste i stabilne idejne i estetske kriterije u ovom dijelu štampe, protiv svega onoga što bi razvijalo neukus i loše navike, senzacionalizam i slično, a podsticati ono što znači pozitivnu radoznalost i zanimljivo prezentiranje vrijednosti. Zato podizanje nivoa ove štampe mora biti povezano sa razvojem i naših dnevnika i drugih programa. To mora biti jedinstveno usmjereno i po svom rukovođenju objedinjeno. To treba tretirati kao jedinstven problem. Mi tu štampu ne možemo proglašavati ni neinformativnom ni nepolitičkom. I u njoj je potrebna angažovanost novinara koja je jednako važna kao i kad je riječ o političkim dnevnicima, radiju i televiziji. Ujedno treba odlučno ustati protiv kaluđerskog moralisanja i puritanskih shvatanja koja žele da guše svaku korisnu zabavu. Treba se odlučno suprotstaviti svemu negativnom što se infiltriralo iz prošlosti, naročito nacionalističkom razjedanju naših društvenih tokova, našeg bratstva i jedinstva. Zato je organizovanje i aktivnost komunista u ovoj oblasti za nas od krupnog značaja. Socijalistički savez tu ima široko polje rada i njegova uloga tu ni izbliza nije iscrpena.

S obzirom na naš istorijski razvoj, s obzirom na geografski položaj i interese određenih sila na ovom području, naša sredstva informisanja u odnosu na inostranstvo imaju značajnu ulogu. Kad govorimo o inostranstvu, treba reći da prihvatamo sve što je progresivno, ali po našim kriterijima. To je od ogromnog značaja, bilo kad je riječ o štampi, radiju, televiziji ili filmu bilo kad je riječ o knjizi. Ali, isto tako, mi se suprotstavljamo svemu što je reakcionarno. Zato sistem informisanja mora postati brana svemu što je reakcionarno. Na toj osnovi treba razvijati takva kretanja i u izdavačkoj djelatnosti i u cjelini. Često su antisocijalistički prodori bili takvi da neke naše ustanove i organizacije nijesu bile brana, nego njihov sprovodnik. Zato i našu djelatnost na ovom planu treba potpunije koordinirati.

Moramo savladati mnogo toga inferiornog što se zadržalo iz ranijeg vremena. Moramo prezentirati sve što se vrijedno u svijetu stvori, ali, isto tako, moramo obezbijediti da se prezentira i svijetu sve što se kod nas vrijedno stvara. Na toj liniji treba razvijati ponašanje naših novinara i drugih radnika iz ove oblasti, izboriti se protiv neutralizma,

kopiranja iz inostranstva, prihvatanja negativnog uticaja inostrane propagande, odnosno ne ponašati se onako kako neke institucije u inostranstvu žele da se ponašamo.

Često se pod vidom širine i tolerancije pokušava prokrijumčariti mnogo toga što je suprotno našoj politici i socijalističkom moralu. Treba jasno reći da je jedno širina u tretiranju problema, a drugo tolerancija svega i svačega. Za nas je od krupnog značaja da se izborimo protiv onih pojedinaca u našem društvu koji traže istomišljenike u inostranstvu i od njih poručuju pritiske na nas kao podršku za njihove stavove, a i radi podrške tim inostranim krugovima. Oni te svoje prijatelje snabdijevaju poluistinama i neistinama koje ovi obilato koriste. I neki naučnici iz inostranstva interesuju se za pitanja Jugoslavije na način koji izlazi izvan okvira nauke. Pod plaštom nauke interesuju se, na primjer, o izrazito dnevnim političkim pitanjima. Sve to rade na način koji ne izražava prijateljstvo prema samostalnoj nesvrstanoj samoupravnoj Jugoslaviji. Moramo poći od toga da nam je stalo do pune istine o nama. Zato i naše pisanje mora i sa tog stanovišta, a ne samo sa unutrašnjeg stanovišta, biti i objektivno, i istinito i angažovano. Naša dopisništva i razna predstavništva vani, razmjena novinara i izdavača mogu imati krupnu ulogu. U svemu tome moramo biti aktivniji.

Pisanje koje obeshrabruje, pisanje koje znači poluistinu upravo je ono što želi inostrana antikomunistička propaganda. Nama je danas utoliko lakše tu propagandu potiskivati jer sve više raste razumijevanje u svijetu za novija zbivanja kod nas. Ali, pri tome treba imati u vidu da se antisocijalistička, pa, prema tome, i antijugoslovenska propaganda u svijetu sistematski proširuje i usavršava i u mnogo čemu ima ulogu permanentnog političkog pritiska, agresije psihološkog karaktera. Zato i mi moramo biti mnogo organizovaniji, djelovati ofanzivno, boriti se da obezbijedimo i više sredstava i bolju tehniku, da sve naše organizacije u tom pogledu budu ofanzivnije i organizovanije. Na toj liniji je značajan svaki list, radio i televizija, značajni su svi naši centri vani. Naročito je značajno da naša izdavačka djelatnost sve to ima u vidu. Sve to treba da obezbijede komunisti u svom organizovanom djelovanju.

Boro Petkovski

PRODUKCIONI ODNOS SAMOUPRAVLJANJA I RADNIČKA KLASA

— Teze —

1. Samoupravni produkcioni odnos u našem društvu još nije postao dominantan društveni odnos koji svojom imanentnom snagom prevazilazi suštinu nasleđenih i kasnije razvijanih društveno-ekonomskih odnosa.[1] Ta imanentna snaga bazičnog produkcionog odnosa je onaj činilac na osnovu kojeg radnička klasa „postaje" nosilac osnovne društvene funkcije odlučivanja o uslovima, sredstvima i rezultatima rada, odnosno o svim bitnim komponentama ukupne društvene reprodukcije.[2] Time i raspodela rezultata društvenog rada postaje neposredan izraz društvenog rada. Proces „prelaska" ove društvene funkcije iz sfere posredovanja, otuđenja (njenog vršenja od strane društvenih činilaca „u ime radničke klase") u sferu radnikovog neposrednog vršenja označava u isto vreme, kako je to rekao Marks, proces razotuđenja. Time se menja stanje u kome se „predmet, koji proizvodi rad, njegov proizvod, suprotstavlja njemu kao tuđe biće, kao sila nezavisna od proizvođača". I dalje: „otuđenje se ne pokazuje samo u rezultatu, nego i u aktu proizvodnje, unutar same proizvodne djelatnosti"[3].

Samoupravna socijalistička društvena praksa naše zemlje pokazuje da u društveno neučvršćenom i hibridnom bazičnom produkcionom odnosu objektivno postoje društveno-ekonomske pretpostavke koje u svim sferama omogućuju ne samo zadržavanje i razvijanje elemenata starih društvenih odnosa, već i takav njegov sopstveni razvoj koji u

[1] Imamo u vidu samo one sadržaje pomenutih pitanja koji su, po našem mišljenju, značajni za širu razradu društvene suštine samoupravljanja u našem društvu.

[2] „Funkcija može da bude instrument udruženih i ravnopravnih proizvođača, oruđe za racionalno upravljanje stvarima i procesima rada. No, ona može da bude i oruđe spoljne sile koja je instrument upravljanja ljudima. Ukoliko su društvene funkcije više instrument te relativne „samostalnosti" reprezentanata prema udruženim ljudima u radu i stvaralaštvu, utoliko se više izmiču ulozi sluge udruženih, slobodnih i samoupravnih proizvođača i pretvaraju se u instrument vladanja nad njima i time „višeg društvenog interesa" (E. Kardelj, *Beleške o našoj društvenoj kritici*, „Socijalizam", br. 9/1965).

[3] K. Marx—F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed", Zagreb, 1961, str. 210. i 213.

jednom određenom periodu stimuliše pojavu, pa čak i dominaciju činilaca suprotnih njegovoj osnovnoj sadržini.

U bazičnom produkcionom odnosu egzistiraju, a u određenim periodima samoupravnog razvitka mogu imati i prevagu, mnogi činioci najamnih odnosa zasnovani na „prisutnosti" državnosvojinskih i grupnosvojinskih elemenata u društvenoj svojini.

Produkcioni odnos samoupravljanja je protivrečan. Nekoliko elemenata je posebno karakteristično za njegovu protivrečnu društvenu suštinu. Globalno, on izražava bit protivrečnosti epohe prelaska iz kapitalizma u komunizam. Ali, on je u isto vreme i određujući činilac te protivrečnosti. Prema tome, produkcioni odnos samoupravljanja „vrši" dvojaku funkciju — izražava protivrečnu društvenu suštinu prelazne epohe i određuje društveni sadržaj dijalektičkog jedinstva protivrečnosti te epohe. On, na primer, proizlazi i oslanja se na robnu proizvodnju, ali je društveni činilac njenog transformisanja.

Svojinska komponenta je određujući činilac svakog bazičnog produkcionog odnosa. U produkcionom odnosu samoupravljanja taj određujući činilac počeo je gubiti mnoga svoja osnovna obeležja. Složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti svojine „razlaže" se na mnoge „jednostavne" elemente. Početak, odnosno osnova tog razlaganja je društveno „spajanje" radničke klase sa ukupnim uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Zbog toga je u osnovi prihvatljiva teza E. Kardelja da je „društvena svojina... kompleks društveno-ekonomskih, političkih i pravnih odnosa u kojima se ljudi u udruženom radu povezuju na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju kao uslova zajedničkog, odnosno udruženog rada, i to na osnovu jednakih prava i odgovornosti u raspolaganju tim sredstvima i prisvajanju proizvoda, odnosno dohotka ostvarenog sopstvenim radom"[4].

Složenom biću produkcionog odnosa samoupravljanja „dodaje" neke elemente (i time još više „umnožava" tu složenost) još uvek potpuno nekonstituisan samoupravni udruženi rad. Intenzitet i sadržaj tog konstituisanja ujedno je i proces izgradnje društvene svojine, odnosno ukidanja onih elemenata odnosa koji izrastaju na drugim, njoj tuđim elementima sopstvenosti.

Proces „spajanja" radničke klase sa viškom rada izražava u isto vreme svu dubinu „osposobljavanja" produkcionog odnosa samoupravljanja za sopstvenu samoreprodukciju. Reč je o takvom samoreprodukovanju u kome radni ljudi — samoupravno povezani preko svojih organizacija udruženog rada, a na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju, uključujući tu „jednaka prava i odgovornosti" — postaju ne samo nosilac svih vitalnih tokova društvene reprodukcije, nego što na osnovu tog svog društvenog položaja stalno reprodukuju samoupravne odnose u svojim asocijacijama i u globalnoj strukturi.

2. Proces podruštvljavanja viška rada, to jest društvenog ovladavanja izvorima koji ga stvaraju, raspodeljuju i reprodukuju, izražava

[4] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, „Radnička štampa", Beograd, 1972.

sadržaj korenitih promena u bazičnom produkcionom samoupravnom odnosu, odnosno predstavlja proces dubokih preobražaja u sadržini svojine, u razrešavanju njenih protivrečnosti. A time zapravo i otpočinje dug istorijski proces društveno-ekonomskog oslobađanja rada ne samo u procesu proizvodnje i u odnosu na proizvode rada, već i u odnosu na sve druge činioce u sferi društveno-političkog sistema.

U društvenoj sadržini viška rada u našem samoupravnom društvu nastali su mnogi novi kvaliteti; u onoj meri u kojoj su se vršili preobražaji u društvenoj svojini, u toj meri se menjao i društveni karakter viška rada. U svemu tome sadržana je složena dijalektika odnosa svojine i viška rada. Reč je o promenama koje znače da višak rada gubi, ali još nije izgubio, karakter onih društvenih odnosa koji se zasnivaju na tome da o njegovoj sudbini odlučuju posebne društvene grupe čija se pozicija temelji na otuđenosti znatnog dela ukupnog društvenog rada u odnosu na radnika — njegovog stvaraoca.

Prema tome, odražavajući osnovni sadržaj bazičnog produkcionog odnosa, višak rada u isto vreme odražava i klasnu suštinu tog odnosa i svoj klasni karakter. Prisutnost tih klasnih obeležja u društvenoj sadržini produkcionog odnosa i viška rada uslovljena je, u krajnjoj liniji, klasnim elementiua koji se nalaze u društvenom biću materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim sferama ukupnog društvenog rada. Sve to ukazuje na složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti bazičnog produkcionog odnosa, viška rada, materijalnog proizvodnog rada i svih drugih oblika ukupnog društvenog rada.

Zbog svega toga transformacija viška rada u našim samoupravnim društvenim uslovima neminovno se kreće u pravcu njegovog pretvaranja u deo novog društvenog proizvoda koji se u odnosu na radnika, na radničku klasu kao celinu, ne pojavljuje kao otuđena sila, odnosno ne postaje osnova na kojoj određene društvene grupe obavljaju društvene funkcije odlučivanja o uslovima, sredstvima i višku rada. To su, isto tako, putevi takvog socijalnog strukturiranja društva koje znači prevazilaženje klasnih protivrečnosti između materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim sferama društvenog rada.

Uslov takvih društvenih preobražaja sadržan je u prevazilaženju postojećeg društvenog položaja radnika, radničke klase kao celine u procesima ukupne društvene reprodukcije. A te promene povlače, odnosno zahtevaju da se i sadašnji društveni sadržaj veza materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim sferama, odnosno delova unutar samog proizvodnog rada, mora menjati. Etatističko posredovanje u toj sferi nije još prevaziđeno. Još nije uspostavljeno društveno stanje neposredne samoupravne razmene radova, odnosno neposredno samoupravno udruživanje radova.

Značajne su i sledeće pretpostavke od kojih polazimo u razmatranju ove složene problematike: višak rada stvara se u materijalnoj proizvodnji; on je rezultat ukupnog društvenog rada, ukupne društvene produktivnosti rada; sve vrste radova na odgovarajući način učestvuju, odnosno utiču na stvaranje viška rada kao osnove obezbeđenja proširene društvene reprodukcije; odlučivanje o višku rada je složena druš-

tvena funkcija koju ne vrše u potpunosti neposredno i samoupravno organizovani radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim primarnim samoupravnim delovima toga rada; sadržaj procesa oslobađanja rada u osnovi je zavisan od toga u kolikoj je meri samoupravno organizovana radnička klasa ovladala, u smislu vršenja *neposredne društvene funkcije*, celokupnim procesom odlučivanja o višku rada.

Podruštvljavanje viška rada nije spontan proces. Dozvoliti prisutnost spontanosti u ovom procesu znači dozvoliti da društveni položaj radničke klase još ostane zavisan od onih nosilaca društvenih funkcija u odlučivanju o višku rada koji se oslanjaju na državnosvojinske i grupnosvojinske elemente u ukupnoj društvenoj svojini.

Društvena bit procesa podruštvljavanja viška rada sadržana je u realizaciji neposrednih i dugoročnih interesa svih učesnika ukupnog društvenog rada. Autentični interesi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji, koji su u najdirektnijem sukobu sa svim ostacima i novoreprodukovanim klasnim elementima u sadržaju bazičnog produkcionog odnosa (državnosvojinski i grupnosvojinski elementi svojine), činilac su koji određujuće utiče na društveni sadržaj ovih procesa.

Realizacija autentičnih interesa ovog fundamentalnog dela radničke klase — neposrednih proizvođača u materijalnoj proizvodnji ne odvija se izolovano u odnosu na radnike u drugim oblicima društvenog rada — obrazovanju, nauci, kulturi, zdravstvu itd.

Nemoguće su revolucionarne promene u društveno-ekonomskom položaju fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji i u društvenoj organizaciji u celini ako klasa svoje akcije za ovladavanje viškom rada izvodi izolovano u odnosu na sve druge učesnike u ukupnom društvenom radu. I obrnuto. U svim drugim oblicima društvenog rada van materijalnog proizvodnog rada radni ljudi ne mogu „samostalno" promeniti svoj društveno-ekonomski položaj ako u zajedničkoj društvenoj akciji sa radnicima iz sfere neposredne materijalne proizvodnje ne usmere svoje snage u pravcu obezbeđivanja procesa podruštvljavanja viška rada. U meri u kojoj se realizuju autentični interesi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj sferi, u toj meri se realizuju i promene u postojećem društveno-ekonomskom položaju nosilaca svih drugih oblika ukupne društvene reprodukcije. Bez njihove zajedničke samoupravne društvene akcije, čiji društveni sadržaj određuju dugoročni interesi fundamentalnog dela radničke klase, nije moguće obezbediti proces oslobađanja ukupnog društvenog rada svih vidova alijenacije. Reč je o dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti društvenog rada u celini, o uzajamnom dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti subjektivnih činilaca društvenog rada.

Prema tome, društveno ovladavanje viškom rada od strane radničke klase — njenom neposrednom samoupravnom revolucionarnom akcijom — predstavlja materijalnu i širu društvenu osnovu procesa prevazilaženja elemenata klasnih protivrečnosti u višku rada, odnosno otvaranje procesa njegovog pretvaranja u potreban rad, a time i us-

postavljanje neposrednih samoupravnih odnosa i veza svih učesnika ukupnog društvenog rada, uspostavljanje neposredne razmene radova unutar ukupnog društvenog rada. To su putevi, prvo, za organizovanje ukupnog društvenog rada na samoupravnim osnovama i, drugo, za samoupravno organizovanje radničke klase u neposrednog nosioca svih društvenih funkcija odlučivanja o rezultatima materijalnog proizvodnog rada i za sve druge oblike društvenog organizovanja.

Pretvaranje viška rada u potreban rad je dugotrajan proces prevazilaženja klasnih sadržaja društvenog organizovanja. Sadržaj i intenzitet odvijanja tog procesa zavisi od sveukupnog razvoja društvenih proizvodnih snaga, karaktera i sveobuhvatnosti revolucionarne samoupravne akcije radničke klase usmerene ka tome da njeno klasno oslobođenje bude delo nje same. Jugoslovenska samoupravna praksa, posebno Platforma i novi ustav odredili su osnovne pravce akcije i puteve tih procesa.

Dugoročni interesi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji određuju sadržaj procesa društvenog ovladavanja viškom rada u onoj meri u kojoj uspevaju da u taj proces „uvuku" i nosioce društvenog rada u svim drugim oblicima ukupnog društvenog rada.

U samom sadržaju društvenih procesa ovladavanja društvenim viškom rada odvija se i proces *vraćanja radu* njegove otuđene intelektualne, naučne komponente. To nije spoljašnje unošenje intelektualne komponente u rad, već njeno „buđenje" unutar rada, unutar materijalnog proizvodnog rada. Reč je, između ostalog, o činjenici da naučni rad svojim razvitkom i razvitkom materijalnog proizvodnog rada postaje direktno proizvodan rad. Naučni rad time postaje funkcija materijalnog proizvodnog rada. To je suština dijalektičkog jedinstva protivrečnosti ukupnog društvenog rada.

U tom dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti odvijaju se procesi koji izražavaju ne samo promene u karakteru i sadržaju rada, već, u svojoj suštini, i promene u društvenom položaju nosilaca naučnog i materijalnog proizvodnog rada. To je samo jedan vid ostvarivanja protivrečnog procesa „poradničavanja" društva u uslovima učvršćivanja samoupravnog produkcionog odnosa — dovođenja nosilaca svih oblika jedinstvenog društvenog rada na iste društvene pozicije koje treba da ima fundamentalni deo radničke klase prema uslovima, sredstvima i rezultatima svoga i ukupnog društvenog rada, odnosno prema svim drugim društvenim funkcijama. Jer istorijski zadatak radničke klase je da — oslobađajući sebe samu — oslobađa i celo društvo.

Proces pretvaranja naučnog rada, naučne proizvodnje u neposredan materijalni proizvodni rad ima vrlo značajnu istorijsku dimenziju. Reč je o njegovoj dugotrajnosti, ali to je i epohalan prodor produkcionog odnosa samoupravljanja u prevazilaženje klasnih elemenata ukupnog društvenog rada. Zbog svega toga ti procesi ne smeju biti prepušteni svojim spontanim tokovima. Uloga organizovanih socijalističkih snaga u svemu tome je nezamenljiva.

3. Razmatranje dijalektike odnosa: produkcioni odnos samoupravljanja — radnička klasa u suštini znači vraćanje Marksu i njegovim zaključcima da je „postojanje klasa povezano sa određenim istorijskim fazama razvitka proizvodnje", ali i „da klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata"[5].

Sve ovo upućuje na zaključak da Marks u teorijski pojam klase unosi element *akcije*. To je i njegov pogled na praktičnu revolucionarnu akciju radničke klase.

Ali, za određivanje sadržaja pojma radničke klase u našim samoupravnim uslovima potrebna su i druga određenja. Njih ćemo samo markirati.[6]

Ukupnost produkcionog odnosa samoupravljanja je osnovno izvorište za određivanje pojma radničke klase. Odnosno, ne možemo definisati koje sve društvene slojeve ubrajamo u radničku klasu ako ne pođemo od složene celine materijalne produkcije i reprodukcije društvenog života.[7]

Sadržaj i karakter međusobnih odnosa učesnika različitih oblika jedinstvenog društvenog rada u procesu produkcije društvenog proizvoda i reprodukcije ukupnog društvenog života počinju se kvalitativno menjati. Menjaju se sadržaj, karakter i neposredni nosioci društvenih funkcija odlučivanja o bitnim elementima ukupne društvene reprodukcije.

U društvenoj praksi, međutim, nisu prevaziđena shvatanja koja u određivanju pojma radničke klase za polaznu osnovu uzimaju samo neka njena spoljna obeležja. Zanemaruju se pre svega odlučujući značaj produkcionog odnosa i društvena pozicija u tom odnosu nosilaca ukupnog proizvodnog procesa. Ta shvatanja sferu raspodele društvenog proizvoda potpuno odvajaju od produkcionog procesa dajući joj pri tome naročito naglašen značaj u pomenutim prilazima u određivanju pojma radničke klase. Pri svemu tome zaboravlja se da je Marks upozoravao da je „svaka raspodela sredstava potrošnje samo posledica samih uslova proizvodnje... da vulgarni um pretvara klasne razlike u debljinu novčanika, a klasne borbe u novčane (trgovačke). Veličina dohotka („novčanika") je čisto kvantitativna razlika".

---

[5] „Ono novo što sam ja dao — kaže Marks — sastoji se u tome što sam dokazao: (1) da je postojanje klasa povezano sa određenim istorijskim *fazama razvitka proizvodnje;* (2) da klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata; (3) da ta diktatura čini samo prelaz ka ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu."

[6] Značajnu Lenjinovu definiciju klase ne komentarišemo jer nju uzimamo za osnovno odredište. Međutim, samo elementima koji su sadržani u toj definiciji ne može se objasniti sve ono novo što je nastalo i nastaje u produkcionom odnosu samoupravljanja, u poziciji radničke klase u tom odnosu, u karakteru svojine, ukupnog društvenog rada itd. Aktuelnost ovog kompleksa pitanja danas je posebno značajna.

[7] U ovim tezama pokušaćemo samo da naznačimo šta se sve promenilo ili se nalazi u procesu transformisanja u karakteru i sadržaju produkcionog odnosa samoupravljanja, u svojini, društvenom radu, društvenoj poziciji učesnika u svim oblicima jedinstvenog društvenog rada, odnosima unutar različitih oblika ukupnog društvenog rada — društvenoj zakonitosti tih veza, u tehničko-tehnološkoj strukturi rada itd.

Susreću se i zablude da korene stvaranja klasa treba tražiti u sferi političkih odnosa. Za nas je prihvatljiva poznata teza da klase i klasne razlike ne nastaju „ni u sferi političkih odnosa samih po sebi niti u drugim sekundarnim tokovima društvenog života“[8].

U celini gledano, nisu prevaziđena ni shvatanja po kojima radničku klasu sačinjavaju samo fizički radnici, samo nosioci fizičke potfunkcije unutar ukupnog društvenog rada. Međutim, svesti pojam radničke klase samo na fizičke radnike u suštini znači da se fizički deo jedinstvenog društvenog rada odvoji od njegovih sastavnih delova. Znači, štaviše, razbiti proizvodnu i društvenu povezanost intelektualne i fizičke potfunkcije ukupnog proizvodnog rada, odnosno celine društvene reprodukcije i time zadržati njihovu istorijsku društvenu razdvojenost.

Za generalnu konceptualizaciju pojma radničke klase mora se imati u vidu činjenica da je u našim samoupravnim uslovima prevaziđen kapital-odnos, odnosno kapital-najamni odnos, kao određujući činilac kapitalističkog produkcionog odnosa. Prema tome, iz sfere produkcionog odnosa samoupravljanja likvidirana je kapitalistička klasa. Prevaziđene su osnove za društvenu egzistenciju antagonističke kapitalističke klase — nasuprot radničkoj klasi. Ali, nisu prevaziđene društveno-ekonomske i druge pretpostavke da radnička klasa zagospodari celinom odnosa proizvodnje i reprodukcije. Nisu prevaziđene društvene protivrečnosti u samom produkcionom odnosu samoupravljanja i u drugim društvenim odnosima na osnovu kojih se zadržavaju i još uvek reprodukuju i pojedini elementi starih klasnih odnosa.

Radnička klasa nije izgubila mnoga svoja fundamentalna klasna određenja jer još nije u potpunosti ovladala ukupnim društvenim uslovima, sredstvima i rezultatima svoga i ukupnog društvenog rada i nije postala neposredni nosilac društvenih funkcija odlučivanja o ukupnoj društvenoj reprodukciji. Nisu prevaziđeni osnovni klasni sadržaji materijalnog proizvodnog rada i rada u svim drugim oblicima ukupnog društvenog rada i klasni elementi u njihovim međusobnim odnosima.

Nasuprot radničkoj klasi ne nalaze se druge organizovane klase. Ali, radnička klasa, optimalno organizovana, mora svojom revolucionarnom akcijom da se oslobađa, da prevazilazi izvore koji reprodukuju klasne elemente. U tome je suština organizovanog samooslobađanja radničke klase i društva u celini svih oblika klasnih otuđenosti.

Polazeći od svega toga, a imajući u vidu i mnoge druge elemente realnih odnosa u ukupnoj produkciji i reprodukciji društvenog života, protivrečnosti produkcionog odnosa samoupravljanja, pa i samog bića radničke klase, postojanje razdvojenosti fizičkog i intelektualnog rada, u najširi pojam radničke klase objektivno spadaju i svi oni delovi društva koji su neposredno ili posredno uključeni u materijalni proizvodni rad.

Međutim, to je samo jedna strana problema. Ostati samo na njoj značilo bi ne voditi računa o svim onim društvenim promenama koje su izvršene ili su u toku u našem samoupravnom društvu u celini. Mora se imati u vidu i sledeće vrlo složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti

[8] *Radnička klasa, birokratija i SKJ*, „Socijalizam“, br. 1—2/1968.

— u proizvodnju novog društvenog proizvoda nisu uključeni samo radnici, nosioci fizičkih i intelektualnih potfunkcija u neposrednom materijalnom proizvodnom radu, već i nosioci fizičkih i intelektualnih potfunkcija i u drugim delovima ukupnog društvenog rada. Novi društveni proizvod je rezultat napora ukupnog društvenog rada, ukupne društvene produktivnosti rada. Prvi se neposredno nalaze u procesu materijalnog proizvodnog rada, drugi su u proizvodnju novog društvenog proizvoda posredno uključeni. Prve označavamo kao fundamentalni deo radničke klase, a druge kao *potencijalni* deo radničke klase, koji se nalazi u procesu svog neposrednog društvenog preobražaja objektivno tendirajući ka radničkoj klasi. To je, između ostalog, suština procesa koji se obično naziva „poradničavanje" nosilaca različitih oblika jedinstvenog društvenog rada. Dugoročni interesi fundamentalnog dela radničke klase su određujući vrednosni činilac u ukupnom procesu tog „poradničavanja", odnosno ukupnog procesa samoupravnog socijalističkog preobražaja društva i njegovog socioklasnog strukturisanja. „Poradničavanje" celog društva nije, razume se, cilj za sebe, nego oblik oslobađanja rada u celini, ukidanje rada kao nužnosti, a time i klasne strukture uopšte.

Sve društvene grupe koje su indirektno uključene u materijalni proizvodni rad još u celini ne zasnivaju svoj društveno-ekonomski položaj na principima koji važe za fundamentalni deo radničke klase. Ali, društvena osnova za menjanje takvog stanja je već data iako još u rudimentarnim oblicima.

Nasuprot fundamentalnog dela radničke klase, kao što smo rekli, ne nalaze se antagonističke klase, ali to ne znači da sve učesnike ukupnog društvenog rada možemo svesti pod pojam radničke klase. Oni su to još samo potencijalno, ali ne i stvarno. Intenzitet njihovog „prerastanja" u radničku klasu uslovljen je pre svega intenzitetom kojim će se materijalni proizvodni rad i društveni rad u celini oslobađati svojih klasnih elemenata.

Odnosi fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji i učesnika u svim drugim oblicima ukupnog društvenog rada imaju društvena obeležja, kao i realne društvene pretpostavke na osnovu kojih počinje da se izgrađuje samoupravno udruženi rad. Ali je činjenica i to da su u tim odnosima realno prisutne pretpostavke na kojima mogu da se i dalje zadržavaju i reprodukuju klasni elementi.

U onoj meri u kojoj se u materijalnom proizvodnom radu smanjuje fizička, a povećava intelektualna komponenta, potfunkcija (pod pretpostavkom radikalnijih preobražaja društvene svojine, odnosno samoupravnog produkcionog odnosa), u toj meri će on sve manje biti materijalni proizvodni rad u klasičnom smislu reči. Međutim, u uslovima nerazvijenog produkcionog odnosa samoupravljanja ostaje uvek prisutna protivrečnost između radnika koji proizvode materijalna društvena bogatstva i radnika kojima na osnovu podele rada još uvek pripada vršenje društvenih funkcija van sfere materijalne proizvodnje. I u ovom slučaju potrebno je podsetiti se na Marksovu misao: „Ukoliko je rad ravnomernije podeljen među sve članove društva koji su sposobni za rad, ukoliko manje neki društveni sloj ima mogućnosti da

prirodnu podelu rada svali sa sebe na neki drugi sloj, u tom slučaju apsolutna granica za skraćenje radnog dana jeste opšta obaveza rada." I dalje: „postaje pitanje života ili smrti... da se delimična individua, koja je nosilac samo jedne delimične društvene funkcije, zameni svestrano razvijenom individuom, za koju su različite društvene funkcije način delatnosti koje ona naizmenično vrši"[9].

U društvenim uslovima u kojima se objektivno menja „društveni sklop" ukupne organizacije društvenog rada zasnovanog na svojinskim elementima stranim društvenoj biti samoupravnog produkcionog odnosa, a na osnovu odlučujućeg radničko-klasnog interesa, neposredna samoupravna društvena akcija radničke klase objektivno postaje privlačna snaga i inspiracija i za društvenu akciju nosilaca svih drugih oblika društvenog rada u sklopu ukupne samoupravno organizovane društvene delatnosti fundamentalnog dela radničke klase u materijalnoj proizvodnji posebno.

Prema tome, ne stvara se nova radnička klasa, već radnička klasa svojom samoupravno organizovanom revolucionarnom akcijom izgrađuje društveno-ekonomske, političke i druge pretpostavke za likvidiranje svih uslova koji produkuju i reprodukuju klasne elemente u njenom društvenom biću i u biću svih drugih društvenih slojeva i u ukupnom društvenom radu.

4. Iako su već učinjeni značajni samoupravni društveni prodori i ostvarenja, još se ni po razmerama ni po sadržaju ne realizuje osnovna komponenta strateškog kursa našeg samoupravnog socijalističkog razvitka da radnik, stupajući u proces društvene reprodukcije, u isto vreme počinje da se izražava i kao neposredni društveni subjekt odlučivanja jer su uslovi, sredstva i rezultati rada, proces društvene reprodukcije, velikim svojim delom van neposredne samoupravne kontrole radničke klase. A to je glavni blokirajući faktor samoreprodukovanja našeg bazičnog samoupravnog produkcionog odnosa. Zbog toga još mnogi najamni elementi (radnikovog društveno-ekonomskog položaja i svesti) lebde nad svim njegovim akcijama. Ti faktori blokade imali su naročito naglašen uticaj poslednjih nekoliko godina.

U našem društvu otvoren je proces u kome radnik, radnička klasa, stupajući u proizvodni proces, uključujući se u društvenu reprodukciju, započinje da se preko dohotka, ostvarenog u osnovnoj organizaciji udruženog rada, izražava i kao reprezentant ukupnog društvenog dohotka. Međutim, to izražavanje se ne ostvaruje u takvoj društvenoj meri i sadržaju da bi obezbedilo da njihova pomenuta društvena reprezentacija dođe do punog izražaja.

A tim i takvim radnikovim „izlaženjem" započinje, u suštini, proces razrešavanja vrlo naglašenih protivrečnosti na relaciji: dohodak ostvaren u osnovnoj organizaciji udruženog rada — ukupan društveni dohodak; višak rada — potreban rad; prosta i proširena i ukupna društvena reprodukcija; individualna produktivnost — ukupna društvena

[9] K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", Beograd, str. 433 i 434.

produktivnost rada itd. A to su vrlo značajne relacije u kojima se još izražavaju bitne komponente radnikovog protivrečnog društvenog bića.

Razrešavanje tih društvenih protivrečnosti predstavlja, u krajnjoj liniji, put prevazilaženja složenog protivrečnog bića radnika i radničke klase kao celine.

Koreni radnikovog protivrečnog društvenog bića u presudnoj meri nalaze se u činjenici da radnik, samoupravno organizovan u osnovnoj organizaciji udruženog rada, još ne odlučuje neposredno o celini ostvarenog dohotka u toj svojoj primarnoj organizaciji udruženog rada. Tu, u „aktu proizvodnje“, nastaju prve pukotine njegovog razdvajanja od uslova i rezultata rada, odnosno tu počinje slabljenje pozicije radnika da se izrazi na osnovu društvene svojine kao stvarni nosilac uslova, sredstava i rezultata rada, kao osnovni odlučujući nosilac društvene funkcije odlučivanja.

Nemogućnost da se radnik u potpunosti izrazi kao nosilac ukupnog društvenog dohotka, odnosno da u društvenoj reprodukciji njegov radničko-klasni interes bude osnovni vrednosni činilac opredeljivanja, ima svoj fundament u prvom redu u činjenici da je od radnika otuđena njegova društvena funkcija da samoupravno organizovan odlučuje i, kroz svoju neposrednu samoupravnu društvenu akciju, obuhvati i kontroliše sve komponente „akta proizvodnje“ i sudbinu ukupnih rezultata društvenog rada na njihovom celokupnom putu kretanja i realizovanja.

5. Sve društveno značajne akcije radnika, nezavisno od toga što su oni samoupravno organizovani u primarnim organizacijama materijalnog proizvodnog procesa, koje su preduzimane u uslovima proste reprodukcije i raspolaganja samo delom rezultata tekućeg rada svaki put su bile neutralizovane postojećim odnosima u ukupnoj društvenoj reprodukciji jer su ovi poslednji ostali van sfere neposredne društvene prakse samoupravno organizovanih radnika. Osim odnosa *odeljaka* u reprodukciji, njen društveni sadržaj u prvom redu je uslovljen društveno-ekonomskom pozicijom radničke klase unutar ukupne društvene reprodukcije.

Svaki zahvat koji ostaje na nivou parcijalnih akcija i promena u poziciji radnika u primarnim organizacijama u materijalnom proizvodnom procesu ne može da „unese“ neku ozbiljniju promenu u ukupnu društvenu reprodukciju, u bazični produkcioni odnos jer se ta parcijalna akcija „izvodi“ van celine društvene reprodukcije. Problem je u tome što ukupna društvena reprodukcija ostaje na mnogim svojim ključnim punktovima nepromenjena. Pojedinačne akcije i promene u primarnim organizacijama materijalnog proizvodnog procesa, iako samoupravno organizovane i izvođene, u suštini, predstavljaju pokidane veze, pa zbog toga još društveno i ne tako bitne za značajniji uticaj na promene u društvenoj reprodukciji. Pojedinačne, pokidane i zatvorene u primarnim organizacijama udruženog rada, samoupravne akcije radnika zbog toga se i ne izražavaju u punom društvenom smislu kao nedeljive komponente ukupne revolucionarne samoupravne delatnosti radničke klase kao celine.

Prevazilaženje posredovanja radnika i radničke klase kao celine u sferi proste reprodukcije predstavlja put da se radnička klasa javi kao stvarni nosilac ukupne društvene reprodukcije, odnosno prevazilaženje otuđenosti u sferi proste reprodukcije je jedan od bitnih društvenih uslova da radnik i radnička klasa kao celina svojom neposrednom samoupravnom društvenom akcijom obuhvate sve činioce ukupne društvene reprodukcije.

6. Posle 1957. godine, prvi put, u našem društvu, u društvenoj praksi počeli su se jasnije, u odnosu na raniji period, izražavati i otkrivati fenomeni neposrednijeg preplitanja dominacije državnosvojinske i grupnosvojinske komponente u ukupnoj društvenoj svojini. U vezi sa tim još je jedan momenat vrlo značajan. Naime, otkrivanje i sagledavanje tih činjenica od strane svesnih subjektivnih snaga, zatim odražavanje svega toga na sadržaj i pravce samoupravnog razvoja našeg društva, prešlo je teorijsko saznanje okvira. Reč je o tome da se organizovana samoupravna društvena praksa radnika neposredno sudarila sa tim fenomenima. Sva ta pitanja, koja su kasnijih godina bila stavljena na dnevni red samoupravnog razvoja naše zemlje (u cilju njihovog prevazilaženja), bila su uslovljena, u osnovi, time što su u neposrednu samoupravnu društvenu akciju radničke klase bile „ubačene" i socijalne snage koje su se suprotstavljale samoupravljanju.

7. Ukupnu društvenu poziciju radnika i radničke klase u celini i puteve prevazilaženja i razrešavanja društvenih protivrečnosti u kojima se ostvaruje ta pozicija moramo posmatrati u celini produkcionih odnosa, a ne samo u okvirima onih odnosa koji su parcijalizovani u svakoj pojedinačnoj organizaciji udruženog rada. U vezi sa ovim poučna je Marksova misao da „kapitalistički proces proizvodnje, posmatran u svojoj povezanosti... ne proizvodi samo robu, samo višak vrednosti, on proizvodi i reprodukuje i sam kapitalistički odnos".

Svojom neposrednom samoupravnom društvenom akcijom radnička klasa, dakle, mora da obuhvati odlučivanje, kontrolu i sve druge društvene funkcije nad uslovima, sredstvima i rezultatima rada. To je sada središni punkt prelomnih odnosa i revolucionarnih preobražaja našeg društva. Tu se sada na širem frontu počeo odvijati proces organizovane samoupravne revolucionarne akcije radničke klase.

Čini nam se vrlo značajnim što je ta akcija u ovom momentu naglašena u osnovnim organizacijama udruženog rada i što je usmerena ka razbijanju elemenata parcijalizacije samoupravnog odnosa u primarnim ćelijama udruženog rada.

Ako radnička klasa svojom neposrednom organizovanom samoupravnom društvenom akcijom obuhvati celinu društvene reprodukcije, ako samoupravno društveno određenje bazičnog produkcionog odnosa postane dominantan činilac sadržaja svih drugih društvenih odnosa u našem društvu, tada je obezbeđena i učvršćena i samoupravna društvena moć radničke klase. Zbog toga radnička klasa ne može izmeniti

sadržaj društvenih odnosa ako ostane zatvorena u primarnim organizacijama udruženog rada.

Uslov „izlaska" radničke klase na širu društvenu scenu, u smislu vršenja osnovnih društvenih funkcija odlučivanja, sadržan je u neminovnosti da ona prethodno u toj primarnoj organizaciji udruženog rada ovlada svim uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Društveni dohodak ostvaren u osnovnoj organizaciji udruženog rada, reprezentujući se kao početak i kraj ukupne društvene reprodukcije, u suštini je jedan od vrlo značajnih društvenih činilaca građenja jedinstva radničke klase, i to kroz procese organizovane samoupravne društvene akcije na razrešavanju objektivno postojećih protivrečnosti njenog društvenog bića. Dozvoliti spontanost u ovim procesima znači, u krajnjoj liniji, omogućiti tehnobirokratskim snagama vršenje društvenih funkcija „u ime radničke klase". Uloga Saveza komunista, sindikata i drugih organizovanih socijalističkih snaga u ovim procesima je nezamenljiva.

Ako nema odlučujuću ulogu u samoupravnoj akumulaciji sredstava, u integraciji „kapitala i rada", radnička klasa ne može imati ni dominantnu poziciju u odlučivanju o celini društvene reprodukcije. Kretanje akumulacije mora da prati zakonitost procesa ukupne društvene reprodukcije. Ako to izostaje, onda tu treba tražiti mnoge uzroke što samoupravna organizovanost radničke klase ostaje prenaglašeno zatvorena u sferu proste materijalne reprodukcije. U tim domenima radničko-klasni interes još nije postao u potpunosti određujući vrednosni činilac ukupnog društvenog razvoja. Čim se radna zajednica ne nalazi u poziciji da kontroliše dejstvo spoljnih činilaca na materijalne i ukupne društveno-ekonomske procese u radnoj organizaciji i primarnim ćelijama samoupravnog organizovanja, društvena praksa pokazuje da ona objektivno nije u poziciji da samoupravno organizovana usmerava dejstvo tih procesa na izgrađivanje samoupravnih društvenih odnosa. Na ovim društvenim punktovima treba tražiti i uzroke jačanja tehnokratskih snaga.

Sva naša istraživanja i mnoga druga društvena saznanja potvrđuju tezu da razbijenost društvene reprodukcije, etatističko povezivanje oblika društvenog rada, odnosno delova društvene reprodukcije, u krajnjoj liniji, ukazuje i na postojanje mnogih elemenata razbijenosti, „razmrvljenosti" u samom društvenom biću radničke klase, rastrgnutosti tog društvenog bića radničke klase i njenim sopstvenim, isto tako, protivrečnim interesima, i na postojanje mnogih činilaca koji još uvek društveno ograničavaju radničku klasu da svojom sopstvenom organizovanom neposrednom samoupravnom društvenom akcijom savlađuje i tu svoju unutrašnju razbijenost. Prema tome, organizovana težnja radničke akcije za ovladavanje ukupnom društvenom reprodukcijom u isto vreme je njena istorijska težnja za savlađivanje svih društvenih činilaca koji ograničavajuće deluju na prevazilaženje svih vidova i sadržaja njene otuđenosti (elemenata najamnih odnosa), pa, prema tome, i elemenata njene unutrašnje razbijenosti.

8. Radnik gradi svoj subjektivni stav prema celini društvene reprodukcije, odnosno ukupne samoupravne integracije društva polazeći u prvom redu od neposrednih odnosa u kojima živi i delatno se izražava u primarnim oblicima svog samoupravnog društvenog organizovanja.

Radnikova parcijalizovana pozicija u organizacijama udruženog rada je najpogodnija osnova za iskrivljeno prelamanje društvene celine u njegovim pojedinačnim i širim društvenim akcijama. Značajne su u ovom smislu Lukačeve misli da je „u klasnom stanovištu proletarijata pronađena ona tačka s koje postaje vidljiva cjelina društva — samo zato što je za proletarijat životna potreba pitanje egzistencije da postigne najpuniju jasnoću o svom klasnom položaju; što je njegov klasni položaj shvatljiv samo u poziciji čitavog društva“[10].

Zbog toga se društvena bit organizovane neposredne samoupravne društvene akcije radničke klase usmerene ka osvajanju bitnih činilaca društvene reprodukcije i samoupravne integracije društva izražava u prvom redu kroz stvaranje novih samoupravnih veza i spojeva među radnicima svih oblika društvenog rada i „komponovanje“ novih samoupravnih društvenih procesa u tim odnosima.

U prevazilaženju klasnog, najamnog bića radničke klase nalaze se bitni uslovi za likvidiranje klasnih ostataka u društvu u celini.

[10] Đ. Lukač, *Povijest i klasna svijest*, „Naprijed“, Zagreb, 1970, str. 76.

Vladimir Milić

SOCIJALNO IZVORIŠTE TEHNOKRATIJE U KAPITALIZMU I SOCIJALIZMU

Često se u razmatranjima o tehnokratiji nedovoljno ukazuje na dva momenta bez kojih se ne može razumeti njeno socijalno biće. Jedan momenat se odnosi na idejno izvorište tehnokratije, a drugi na karakter socijalnih odnosa u kojima ona nastaje. Oba momenta nisu i ne moraju biti međusobno povezana. Naime, idejno „začeće" tehnokratije prethodi njenom stvarnom socijalnom formiranju.

Pravi problem koji otkriva suštinu tehnokratije jeste priroda vlasti u društvu. Od svog nastanka pa do danas tehnokratija ispoljava težnju da vlast, kao političko upravljanje zasnovano na interesima, zameni racionalnim upravljanjem na osnovu prirodnih zakona. Ova duhovna potka može se uočiti i pratiti od Platona preko Machiavellija do Saint-Simona, a sa stvarnim rađanjem tehnokratije, u okviru određenih društvenih odnosa, ona će se iskazati u jasnom vidu.

Platonovu ideju o vladaocu kao filozofu i filozofu kao vladaocu[1], Machiavellijeva pravila najboljeg vladanja i Saint-Simonovo naučno upravljanje društvom[2] povezuje ideja o najboljim načinima društvenog upravljanja. Ovo idejno stanovište prešlo je dug put, ali je pri tom osnovno jezgro ostalo isto. U Saint-Simonovoj ideji ono je oformljeno i razvilo se u dva pravca; prvi je izražavao duboko uverenje da je sa svetom industrije i mašinske proizvodnje stvorena mogućnost da se društvo uredi kao i proizvodnja. Ovo je izviralo iz napora galske misli uopšte da otkrije univerzalne zakone kretanja ljudskog društva, odnosno one po kojima se, kako su to isticali svi racionalisti, ljudsko društvo kreće od vitalističkog, životinjskog, ka umnom, ljudskom. Ceo problem se svodio na određivanje toka univerzalne utilitarizacije razvoja ljudskog društva i na iznalaženje sklada između prirode i društva, i to na način u kome um trijumfuje nad onim što je dao život.[3] U okviru ovog opšteg

---

[1] O Platonovom funkcionalizmu i pozitivizmu vrlo informativan osvrt dao je A. Gouldner (*Nastupajuća kriza funkcionalizma*, JUS, Beograd, 1966).

[2] O značaju Saint-Simona za razvoj tehnokratskog pogleda na svet vidi G. Friedman, *Tehnokratija i tehnička civilizacija* (u zborniku *Birokratija i tehnokratija*, knj. II, „Sedma sila", Beograd, 1966, str. 172).

[3] U pomenutom radu G. Friedmana data je izvrsna ocena racionalističke misli, a naročita pažnja je posvećena jednom od značajnijih doprinosa ovoj težnji u filozofiji Gournota.

filozofskog stanovišta, dakle, sa materijalnim pretpostavkama koje je iz dana u dan stvarala industrija, izgledalo je da je lako moguće upravljati društvom na osnovu prirodnih zakona.

Međutim, za duhovno „začeće" tehnokratskog pogleda ovo opšte filozofsko stanovište je bilo omotač koji je razbijen onog trenutka kada se misao o prirodnom racionalitetu „sukobila" sa politikom kao načinom upravljanja društvom. To je drugi pravac koji znači veru Saint-Simona i njegovih pristalica da je moguća nova vrsta upravljanja i način njenog ostvarenja. Ovo je značajno jer je celokupnom razvoju tehnokratije dalo neizbrisiv pečat koji je ostao do današnjih dana.

Celokupno Saint-Simonovo uverenje o upravljanju društvom na osnovu prirodnih zakona izloženo je u maksimi: Od upravljanja ljudima ka upravljanju stvarima.[4] Biće tehnokratije se formiralo na mnogo dubljoj filozofskoj osnovi, ali odnos prema politici kao subjektivnoj volji jeste prava osnova tehnokratije. Tehnokrati su smatrali, a i danas smatraju, da se vladanje kao „igra interesa" koja sobom nosi uvek neke potrebe mora zameniti upravljanjem stvarima. Ne vladanje, već upravljanje, odnosno podređivanje društva prirodnim zakonima. Ljudi su kao stvari, a među stvarima vladaju prirodne zakonitosti — to je maksima tehnokratije. Stoga tehnika nije vladanje ljudima, već je ona objektiviziran odnos upravljanja. Tehnika umesto politike ili da se politika svede na tehniku — to je takođe načelo tehnokratskog duha.

Tehnokrati su čvrsto verovali da je njihovo upravljanje nepristrasno, neutralno, stoga prirodno, odnosno naučno. Oni su izbegavali razmatranje realnih interesa i vrednosti, sem onih koji označavaju potrebe ljudske vrste; za njih je bitno da su se uvek deklarisali kao pristalice „progresa za sve".

O pomenutoj filozofskoj osnovi i idejama tehnokratije R. Mills je izrekao duboku misao. Mada on govori o „supstitutu političke filozofije tehnokratije", misleći pri tom na moderne predstavnike, ipak je njegovo poimanje sveobuhvatnije i pogađa upravo osnovnu ideju tehnokratije. „Sasvim često — kaže R. Mills — osnovna ideja se prezentira kao „zaostajanje" društvene nauke iza nauke o fizici i prema tome insistira na potrebi da se jaz ukloni. Te tehnokratske parole predstavljaju kod mnogih pretencioznih naučnika o kojima sam maločas govorio supstitut za političku filozofiju. Njihova je misija, smatraju oni, da sa društvom postupe onako kako su, misle oni, fizičari postupili sa prirodom. Njihova politička filozofija sadržana je u jednostavnom gledištu da, ako bi samo naučni metodi pomoću kojih je čovek uspeo da zavlada atomima bili upotrebljeni kao sredstvo kontrolisanja društvenog ponašanja, problemi čovečanstva bi ubrzo bili rešeni, a mir i izobilje bili svima obezbeđeni."[5]

Bitna je, dakle, težnja da se društvene potrebe, izložene kroz interese, svedu na prirodne, da se izvrši zamena politike tehnikom. To je

---

[4] Ova Saint-Simonova maksima ima sasvim drukčiji društveni smisao od socijalističkog načela zamene vladanja ljudima upravljanjem stvarima koje su formulisali klasici marksizma. O tome će kasnije biti više reči.

[5] R. Mills, *Sociološka mašta*, „Savremena škola", Beograd, 1961, str. 117.

i uslovilo njihov napor da se distanciraju od stvarne društvene strukture, što ih je, očito, i odvelo u spiritualizam.

Možda je sve ovo u biću tehnokratije bila samoobmana jer se, očito, društvom ne može upravljati kao prirodom. Jedan deo argumentacije ističe P. Blau kada s pravom kaže: „Upravljati društvenom organizacijom prema čisto tehničkom kriterijumu racionalnosti jeste iracionalno pošto takvo upravljanje zanemaruje neracionalne aspekte društvenog ponašanja“.[6]

Dakle, jedan iracionalizam, bez obzira na to što različiti autori misle da je racionalizam, ne uzima u obzir drugi iracionalizam, odnosno deo prave prirode društva. Međutim, mnogo je važnije to da tehnokratski duhovi, ne shvatajući pravu prirodu društva, ne vide da se društvene zakonitosti kao specifične ne mogu svesti na prirodne zakonitosti. Upravo pomenuti P. Blau to zaključuje: „Ni jedan sistem koji se sastoji od pravila i nadgledanja ne može biti tako fino izgrađen da predviđa sve neprilike i nužde koje mogu da se pojave... Ukoliko članovi organizacije ne mogu da ispolje slobodu i inicijativu, da se uhvate u koštac sa problemima onako kako oni naiđu, efikasnost će trpeti. Osim toga, neke prepreke za efikasne operacije ne mogu se izbrisati zvaničnim ukazom. Ovakav je slučaj sa brigama, neraspoloženjem i osećajem anomije.“[7]

Ali, ostavimo zablude tehnokratskog uverenja i ukažimo na znatno dublju činjenicu da se ono iskazalo u okviru određenih društvenih odnosa. Čim se izvrši makar i sumarno osvetljavanje vremena u kome se tehnokratija stvarno ispoljila u jasnim konturama, može se uočiti da ona nije nastala iz duhovne spekulacije, već iz realne društvene potrebe. Duhovni okviri morali su da dobiju svoje materijalno značenje u samom sistemu društvenih odnosa. Tehnokratija se stoga stvarno rađa u određenim društvenim odnosima, nasuprot svom duhovnom „začeću“ koje smo osvetlili. Ako je sensimonistička misao nastala kao zrela tehnokratska misao u jednom određenom vremenu, onda je najbolji način ukazivanje na nastanak tehnokratije analiza tog vremena.

RANI KAPITALIZAM — KOLEVKA TEHNOKRATIJE

Nije nimalo slučajno što je sensimonistička misao ponikla u vreme razvoja liberalnog kapitalizma. Mlada buržoazija je tada izlazila na društvenu scenu, njen prodor je bio vezan samo za jednu moguću oblast gde je mogla steći afirmaciju — industriju i sa njom i nauku.

Industrijsko proizvođenje, prerada materija i racionalno shvatanje sveta jesu tačke oslonca mlade buržoazije, i to iz dva osnovna razloga: prvo, jer je oplođavanje kapitala moguće samo u uslovima bržeg razvoja tehnike, nauke, prirodnih saznanja kao točka zamajca i, drugo, svet rada moguće je upregnuti u takav sistem kapitala samo ukoliko postoje

[6] P. Blau, *Bureaucracy in Modern Society*, R. House, New York, 1956, str. 120.

[7] Isto, str. 131.

relativne slobode od apsolutističke volje, harizme feudalaca. Dakle, racionalnost je ona tačka na kojoj je moguće poklapanje kapitalističkog i tehnokratskog pogleda na svet.

To poklapanje je izvrsno opisao K. Mannheim. „Podizanje buržoazije — kaže on — je bilo praćeno krajnjim intelektualizmom. Intelektualizam onako kako je bio upotrebljen sa ovim u vezi znači način mišljenja koji ili ne vidi elemente života i misli koji se zasnivaju na volji, interesu, osećaju ili Weltanschauungu — ili, ako priznaje njihovo postojanje, tretira ih kao da su ekvivalenti intelekta i veruje da se mogu savladati i podrediti razumu. Ovaj buržoaski intelektualizam izričito je zahtevao naučnu politiku i stvarno je nastojao da pronađe takvu disciplinu.“[8]

Dakle, od početka nastajanja buržoazija je okrenuta prema tehnokratskom duhu i njegovom svođenju društva na prirodne zakonitosti. S druge strane, buržoazija je pružila ne samo materijalne pretpostavke za rađanje tehnokratije, već i stvarnu podršku. Približavanje tehnokratskog duha kapitalističkom ima svoju drugu stranu o kojoj J. Habermas kaže: „Svako svrsishodno, racionalno ponašanje kojim upravljaju tehnička pravila može biti mereno samo kriterijumima uspeha.“[9]

Tako se, znači, već od samih početaka kapitalizma gotovo poklapaju kapitalistički i tehnokratski duh, ali je presudan momenat za uspostavljanje njihovih veza i za stvarno rađanje tehnokratije nastupio sa prelaskom od zanatsko-manufakturne proizvodnje ka krupnoj industriji.

To je vreme u kojem se formira blok zasnovan na industrijskom mašinizmu: univerzalna mašina — parcijalni radnik — nadzornik, kontrolor koji se brine za delovanje čoveka kao satnog mehanizma. Formira se ono što će se kasnije razviti do vrhunca — krupna industrija i u njoj klasa proizvođača i upravljači, racionalizatori procesa proizvodnje.

Tehnokratsko uverenje, u svom čistom vidu, da se društvo kao i pojedinac može shvatiti pretežno kao prirodan fenomen i da su prirodne zakonitosti osnova društvenih odnosa javilo se u okviru kapitalističkih odnosa kao tvrdokorna opna koja je skrivala značajniji sadržaj — cilj, u čije ime se to čini.

Jedino u okviru kapitalističke organizacije rada je bilo moguće postići rastavljanje celovitih operacija na delimične i svođenje radnika na delimičnu funkciju. To je učinjeno ne da bi se postigao maksimalan efekat ovladavanja prirodom, već upravo da bi se najbrže oplođavao kapital, stvarao profit. Ideja o „homo economicusu“ nije tehnokratsko, već izrazito kapitalističko stanovište. Tehnokratija nije gajila taj ideal u svom začetku, a delimično ni kasnije (stoga je razumljivo što se tehnokratija trudi da se strogo ogradi od motiva dobiti, ali je ironija sudbine da je ona bila najznačajnija za njegovo ostvarenje!). Međutim, njeno stvarno rađanje tek u okvirima kapitalizma značilo je prećutno prihvatanje ove osnovne vrednosti postojanja kapitalističkog odnosa. Od

[8] K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, 1960, str. 109.
[9] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 261.

prividnog vrednosnog neutralizma još od tog vremena pa do danas zaista ništa nije ostalo.

Upravo tu kritičnu tačku, odnosno stvarno rađanje tehnokratije u okviru kapitalističkih odnosa indikativno je osvetlio K. Kosik: „Helvecijeva teorija interesa i Rikardova teorija ekonomije — ističe K. Kosik — počivaju na zajedničkoj osnovi, čija skrivenost je uzrok mnogih nesporazuma. Tako se, na primer, smatra da je psihologija egoizma (interesa) — zakoni ekonomije su po definiciji sile izvan egoizma — direktna analogija fizikalnog mehanizma. Egoizam kao opruga ljudskog delovanja vredi samo u okviru pretpostavljenog sistema, u kojem čovek idući za svojim privatnim interesima ostvaruje „blago sviju". Šta je to „blago sviju" koje istupa kao rezultat? To je pretpostavka i ideologizirana premisa da je kapitalizam najbolji mogući sistem."[10]

To sve govori da je tehnokratsko izvorno stanovište, pravim rođenjem u kapitalizmu, postalo kapitalističko; ono nije svelo društvene zakone i potrebe na prirodne, već na zakone kapitalističkog sveta, na logiku profita i najamnine. Tehnokratija je postala „sluga" najmoćnijeg svetskog gospodara — kapitala.

Kapitalistički duh je duboko transformisao i obuhvatio izvorni tehnokratski duh, koji se tek sa kapitalizmom mogao ispoljiti. „Za klasičnu ekonomiju — kaže K. Kosik — postoji čovek kao deo sistema i istovremeno se kao čovek poznaje samo time što na sebe gleda kao na deo sistema. Maksimalno apstrahovati od svog subjektiviteta, slučajnosti i posebnosti, pretvoriti se u „fizikalnu veličinu" koja se može apriorno konstruisati, opet i na kraju krajeva takođe matematički izraziti kao druge veličine klasične mehanike — ideal je naučnog saznanja. Prelaz od čoveka kao „brige" k ekonomskom čoveku nije prosta promena stanovišta... Sa prividnom promenom pogleda ili stanovišta menja se predmet ispitivanja, te od objektivne stvarnosti postaje objektna stvarnost, stvarnost objekata... Ljudski svet postaje fizikalni svet, a od nauke o čoveku postaje nauka o čoveku-objektu, tj. socijalna fizika."[11]

Prema tome, prava kolevka socijalnog bića tehnokratije jeste kapitalizam; u njemu je tehnokratija odigrala ulogu stuba nosača i kapitalističke zakone podigla na nivo prirodnih zakona.

POZNI KAPITALIZAM — SAZREVANJE TEHNOKRATIJE

Kapitalizam je u svom razvoju prošao dug i značajan put: od sitne svojine do krupne, od zanatsko-manufakturnog proizvodnog mehanizma do gigantskih korporacija; od individualnog do akcionarskog kapitalističkog profita; od nepovezanog tržišta do kontrolisanog (naravno, ne u celini jer se takva usmerenost ipak ne može postići u okvirima kapitalizma); od skučenih i rascepkanih programa proizvodnje do naučno-tehničkih sistema; od „neekonomske" države u embrionu do njene

[10] K. Kosik, *Dijalektika konkretnog*, „Prosveta", Beograd, str. 106.
[11] Isto, str. 110.

ogromne intervencije u privredi i društvu; od spontano rođene do naučne organizacije rada itd.

U svemu tome tehnokratija je imala izvanrednu ulogu, koja se često pogrešno smeštala u okvire kolosalnog umnožavanja i razvijanja proizvodnih snaga, što, međutim, nije tačno jer je ona sazrevala uporedo sa kapitalizmom. Istina je na drugoj strani: proizvodnja je kao okvir razvoja proizvodnih snaga bila i ostala polje na kome se uporedo razvijala tehnokratija i kapitalizam. Pretvaranje sitnog u krupni kapitalizam, što je inherentno njegovom razvoju, pratilo je sazrevanje tehnokratije i njene bitne uloge u tom procesu.

U tom razvoju savremena proizvodnja stigla je do tačke kada je zasnovana na automatizaciji, mehanizaciji, primeni nauke i tehnologije. To je stvorilo uverenje kao da je ostvaren ideal tehnokratije o racionalizaciji proizvodnje. Obrazac savremenog proizvođenja, koji se ogleda u standardizaciji, tipizaciji, homogenizaciji i kvantifikaciji proizvoda, kao da je pobeda tehnokratskih načela! Kao slika u ogledalu javlja se to da iza svakog pojedinačnog načela stoji logika prirodnih zakona i matematički proračun koji je neumitan i nezavisan od bilo čije volje! Proizvodnja postaje takva da se sa izvesnošću planira kvantum proizvoda, velike serije. Takve serije omogućuju da se primene odgovarajući standardi, koji istovremeno odražavaju formiranu potrebu kupaca.

Stvara se određeni tip robe i nastoji se da se on ne menja za dugi niz godina, a elementi od kojih se sve robe stvaraju su homogeni, tako da pravu revoluciju znači uvođenje novih elemenata. Putem nauke i tehnike, po istom principu, nastoje se kontrolisati i konkurenti i potrošači. Stvaraju se standardi ponašanja — poslovnosti; stvaraju se posebne ličnosti iz sveta biznisa i potrošnje. Oni se javljaju u velikim serijama kao robe i, što je još važnije, sami se ponašaju gotovo kao robe. Čitavi slojevi, tako integrisani i homogeni kroz svet roba, imaju gotovo istovetan način potrošnog života. Tehnička civilizacija dobija identičan izraz u potrošačkoj civilizaciji.

I organizacija rada u potpunosti sadrži pomenuta načela. Stvaraju se standardi operacija koji su čvrsto tehnički i društveno zasnovani; tipovi radnih mesta koji su zasnovani na čvrstoj hijerarhiji, naučno utvrđenoj i ostvarenoj. Upravljački i izvršni rad su strogo odeljeni i unutar sebe vrlo homogeni. Oni su masovni po obimu: obuhvataju desetine hiljada ljudi u okviru gigantskih korporacija. Obrazovanje postaje impersonalno, odeljeno od čoveka i zasnovano na stepenima, gradaciji.

Tome odgovara i sistem idejnih predstava, ponašanja itd. U tom pogledu verovatno su najinstruktivnije analize koje su izvršili W. H. Whyte (čiji je jedinstveni zaključak i rezultat sadržan u impresivnom naslovu njegovog dela *Čovek organizacije)* i J. Galbraith (koji otkriva nove elemente tipova organizacije rada).[12]

I u društvenom životu kao da se natkrilio isti oblak. Uočava se standardizacija ponašanja u politici, nauci, kulturi, obrazovanju itd.

[12] W. H. Whyte, *Organization Man*, New York, 1956. i J. Galbraith, *Industrijska država*, „Naprijed", Zagreb, 1971.

Stvaraju se klišei političkog ponašanja; standardizuje se način izražavanja; programira se način mišljenja koji je tipski po karakteru itd. „Tehnološka racionalnost — ističe H. Marcuse — zahteva (u različitim stepenima) poslušnost prema (sve više automatizovanoj) snazi stvari koje je čovek napravio: standardizovana reagovanja pre nego individualne aktivnosti, gubitak autonomije i 'ličnosti'."[13]

Stvara se nova nauka oličena u jednostranoj tehnizaciji — empirijskom poimanju sveta. Vrši se „tehnokratizacija ljudi", koja je, po R. Millsu, sveobuhvatna i pogubna po naučnu i društvenu misao.[14] Ova svojevrsna kibernetizacija, „tiho osvajanje", kako to ističe D. Micheel, počinje da prožima sve — od proizvodnje artikala preko javnog mnenja do kulture.[15] Upravo na planu kulturnih posledica kao da ceo proces, kako ističe J. Habermas, dobija karakteristike kvazinatprirodnog procesa.[16]

Kao da je ostvarena težnja tehnokratije i pripremljen teren za njenu vladavinu. Istovremeno niz mislilaca već proglašava da je ta vladavina ostvarena. U prilog tome se navode činjenice o bitnim promenama u svojinskim odnosima: razdvajanje svojine od upravljanja. Upravljanje preuzimaju profesionalni upravljači i ono postaje izvor moći potpuno nezavisan od interesa klase na vlasti — kapitalističke klase. Dok se na planu gigantskih korporacija ističe prevlast tehnokratije, na planu upravljanja društvom ukazuje se na ulogu države, njeno mešanje u svojinsko-pravne i društveno-privredne poslove. Sveobuhvatnost, razgranatost i kontrola od strane države, moć birokratskog aparata jeste drugi momenat koji se ističe kao bitan u prevlasti tehnokratije. Ide se i dalje i tvrdi se da zbog racionalnog pristupa društvu od strane birokratije, i iste prirode delanja, neminovno dolazi do njihove sprege, koja u potpunosti potiskuje kapitalističku klasu. Tehnobirokratija od „sluge" postaje „gospodar".

Međutim, ili je to previd ili se svesno prikriva pravo stanje. Naime, ne uvida se da je logika tehnokratskog bića u suštini ostala slična logici kapitalističkog bića, samo što se kapitalizam menja, a sa njim i tehnokratija. To dolazi otuda što je prerastanje od sitnog posedništva ka krupnom zasnovano na univerzalizaciji proizvodnih snaga. Uloga tehnokratije je očita: ona ne samo da sledi, već i projektuje takav razvoj. Naime, regulisanje tržišta od stihijskog ka kontrolisanom, sa ulogom države, nije došlo — a to je nepobitna činjenica — kao posledica inherentne potrebe tehnokratije i birokratije, a i teško je dokazati postojanje takve potrebe, već zbog potrebe očuvanja krupnog kapitala koji samo tako može da opstane! U ovom procesu tehnobirokratske grupe su dobile očitu instrumentalnu ulogu, doduše, dosta nezavisnu, što proističe iz činjenice da se u sveopštem razgranjavanju kapitalizma, koji stari, ispoljila njegova nesposobnost da kontroliše svoje sopstveno biće.

[13] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 266.
[14] R. Mills, op. cit.
[15] D. Micheel, *Cybernation — the Silent Conquest*.
[16] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd.

Sociološki je najtačnije konstatovati da tehnokratija crpe svoju snagu upravo iz takve „nesposobnosti" kapitalizma. O tome A. Gorz kaže: „Totalitaran i kvazidiktatorski aparat tehnokratije postao je nužnost tek u nazadovanju kulture, sa čime su individue (većina buržuja je tu takođe uključena) izgubile sposobnost da same sobom upravljaju i da u svim područjima... budu delatne."[17]

Međutim, ako tehnokratija, kao predstavnički aparat za koordinaciju kapitalističkog sistema, dobija zbog toga posebnu ulogu, to ne znači nestanak kapitalizma. Jer, na primer, regulisanje najamnine ne znači očinsku brigu tehnokratije za proizvođače, već realnu potrebu smanjivanja socijalnih napetosti i sukoba koji bi rastrgnuli kapitalističko tkivo. Takođe se često utilitarizacija od strane tehnokratije, koja joj je prirodna, uzima kao negiranje individualnih sloboda. Na osnovu toga proglašava se njena prevlast, a ne uviđa se da nestajanje slobode za svakog i totalitarizacija ne označavaju prevlast tehnokratije, već kapitalizma. Za tehnokratiju se tvrdi da od sluge postaje gospodar, a dojučerašnji gospodar „mirno" gleda svoju smrt ne preduzimajući ništa! Ono što se ne vidi ili ne želi da se vidi je činjenica da se sam kapitalizam odrekao individualnih sloboda da bi u takvoj neslobodi opstao.

Međutim, najbitnije je da i dalje postoje klasni temelji. Snagu vlasništvu još uvek daje fundamentalni odnos: kapital — rad.

I pored „nezavisne" uloge, upravo je tu tehnokratija nemoćna jer je vezana za snagu vlasništva. Ako je nekada potekla iz kapitalističkog bića, pa se sa njegovim razvojem relativno osamostalila, ipak ona je i danas njegov sastavni deo, izdanak, čak možda više nego juče jer počinje da deli njegovu sudbinu. Tehnokratija je na taj način sa razvojem kapitalizma prevalila put od mladalačkog doba do pune zrelosti.

SOCIJALIZAM I TEHNOKRATIJA — MARKSISTIČKI I TEHNOKRATSKI POGLED NA SVET

Često se smatra da je Saint-Simonov pogled, a i pogled njegovih nastavljača, uticao na marksističku misao. Ovo nije netačno jer je poznato da je na Marksovo shvatanje misao Saint-Simona i utopista dosta uticala kao značajan izvor. Svet industrijskih proizvođača i vera u tehnološki napredak nesumnjivo da su našli mesto u marksizmu. Uostalom, navedeni uticaj je bio toliko snažan da je F. Engels prihvatio ideju o zameni vladavine ljudima upravljanjem stvarima.[18] Sensimo-

---

[17] A. Gorz, *Tehnokratija i radnički pokret*, Frankfurt am Main, 1970.

[18] Taj uticaj ističe G. Friedman: „sensimonovski socijalizam je socijalizam proizvođača, industrijalaca... Marksizam mnogo duguje sensimonizmu" (zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 173—174).

Bitna razlika između Saint-Simonovog shvatanja i shvatanja klasika marksizma je u pogledu samog smisla zamene vladavine ljudima upravljanjem stvarima. Klasici marksizma su smatrali da je upravljanje stvarima moguće tek kada se među ljudima ukinu svi odnosi i oblici eksploatacije zasnovani na privatnom vlasništvu. Tako, vladanje jednih ljudi drugima ustupa mesto njihovom zajedničkom upravljanju stvarima — materijalnim procesima u društvu. Dakle, ne postupanje sa ljudima kao sa stvarima, već stvarna kontrola ljudi nad materijalnim procesima.

ruska misao je bila ono područje gde su se na jednoj strani formirali tehnokratski pogledi i čak prakse socijalizma ostvareni u kapitalističkom vidu i gde je na drugoj strani počelo rađanje socijalističkog shvatanja sveta.

Međutim, iz toga ni u kom slučaju ne proizilazi da između marksizma i tehnokratskih shvatanja stoji znak jednakosti. Postoje bar dve korenite razlike između marksizma i sensimonističke misli iz koje se razvio tehnokratski pogled, odnosno tehnokratska shvatanja.

I jedno i drugo se odnosi na objašnjenje prirode ljudskog društva. Marksizam, kao i sensimonizam, uzima tehnički, tehnološki činilac kao značajan faktor društvenog kretanja, ali marksizam od sensimonizma deli shvatanje da se društvo ne može usmeravati na osnovu prirodnih zakona tehnike i tehnologije. Štaviše, ako su klasici marksizma isticali da se društveni zakoni ispoljavaju snagom prirodnih zakona, onda to govori ne o njihovom poistovećivanju, već samo o tome da društveni zakoni postoje kao prirodni, odnosno da su objektivni kao i prirodni. I više od toga oni postoje kao specifični društveni zakoni! J. Habermas razmatra tu zabludu poistovećivanja marksizma i tehnokratizma i daje njihovu korenitu razliku. „Cilj sticanja kontrole — kaže on — nad društveno-kulturnim konsekvencijama tehničkog progresa, koji je prvi proklamovao Marks, čini se da je na putu da bude ostvaren, kako na Istoku tako i na Zapadu, sledeći, međutim, kurs koji je zasnovan na jednom tehnokratskom modelu... Marks je ovaj problem slobodnog i svesnog formiranja istorije smatrao kao zadatak sticanja praktične kontrole nad do tada nekontrolisanim društvenim procesima. Danas se isti problem očigledno postepeno svodi na pitanje ostvarenja daljih tehničkih izuma sa ciljem da se utiče na prilagođavanje društveno-kulturnog sveta tehničkom progresu.“[19]

Dakle, ne upotreba tehničkog progresa za socijalistički razvoj društva, kao što to ističe marksistička teorija, već suprotno — prilagođavanje društvenog razvoja tehničkom progresu, što je izrazito tehnokratsko shvatanje.

Sa stanovišta naznačene razlike još manje se može reći da marksistička teorija pati od svođenja društvenih i ličnih potreba na prirodne. Upravo ono što je odlikuje jeste isticanje društvenih potreba radničke klase i potreba pojedinaca kao bitnih za ostvarenje humanijeg društva.

S druge strane, potpuno je u pravu G. Friedman kada, kritikujući G. Gurvitcha, smatra da između sensimonizma i marksizma postoji bitna razlika u pogledu shvatanja klasne strukture i borbe.[20] Dok sensimonistička doktrina, stavljajući u centar proučavanja industriju, izjednačava klasu kapitalista i radnika i negira na taj način klasnu borbu, marksizam baš u industriji vidi polje klasnih sukoba i podeljenosti na klasu radnika i na klasu vlasnika sredstava za proizvodnju.

Međutim, ovim nisu eliminisani mnogi nesporazumi, odnosno izjednačavanje marksizma i tehnokratskih predstava nije na taj način

[19] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 262.
[20] Isto.

izbegnuto. Postoji niz teoretičara, od J. Burnhama do J. Schumpetera, koji su, prihvatajući ideju da je marksizam kalvinizam XX veka, isticali da on nije revolucionarna, već reformistička teorija čija je intencija da na vlast dovede profesionalne upravljače tehnobirokratskog tipa.[21]

Dva su pravca ovih pogleda, ali je rezultat isti. Prvi pravac ističe da se smisao marksizma sastoji u evolutivnom razvoju proizvodnih snaga, i to onih koje su stvorene u kapitalizmu. Silom kolektivne prinude, na čijem su čelu profesionalni upravljači, zatim na osnovu primene nauke i tehnike, socijalizam ima za cilj da ovaj razvoj dovede do najviše tačke. Drugi pravac sastoji se u nizu tvrdnji da je marksizam u stvari mašinizam, stvaranje socijalističkog sistema u kojem se ostvaruje idealizovan i glorifikovan tehnički svet.

Naravno da je teza o marksizmu kao evolutivnoj teoriji proizvodnih snaga netačna. Marksizam u proizvodnim snagama nalazi izvanredno značajnu polugu društvenog razvoja, ali to su samo *pretpostavke*. I to ne za evoluciju, već za revoluciju. Revolucija je bitna kao što su stvaranje socijalne snage koja izrasta na podruštvljenom karakteru rada, njena volja i svest bitni za revoluciju. Proizvodne snage bez ovoga nisu osnova revolucije, već zajedno sa tim čine suštinu epohalnih promena.

Da marksizam nije mašinizam, može relativno lako da se dokaže. Ali i više od toga. Značajno je da on nije bolovao od naivne utopističke predstave o mašini kao tiraninu radnika, ljudskog rada. Štaviše, marksizam je jedini ukazao da je antimašinizam rođen u klimi beznađa kada se izgubio onaj kompas čija je igla označavala pravog krivca za nedaće radnika. Antimašinizam je kao rezultat imao promašen socijalni pokret — ludistički — čije se slepilo ogledalo u aktu uništavanja mašina. U tom pogledu je u pravu E. Mounier kada ističe: „Faktički antimašinistički mit konstituisao se kao buržoaski mit; posle nekoliko potresa u početku industrijske revolucije radnički pokret ostao mu je vrlo tuđ. To je i shvatljivo: mašina je radniku bliska, ona u njemu ne izaziva strah od onoga što je nepoznato ili što ga može deklasirati; pod uticajem socijalističkih teoretičara on je brzo shvatio da je besmisleno uništavati nju samu, već da treba uništiti njenu upotrebu."[22]

Dakle, ne mašina kao tiranin, već kapitalista kao tiranin, to je marksističko objašnjenje uloge mašine u okviru kapitalističkih odnosa. U tim odnosima ona je sredstvo za eksploataciju radnika, kao što u drugim odnosima ona radniku može biti sredstvo oslobođenja vlastitog rada! Očigledno da to ne znači glorifikaciju mašina i ljudi koji njima upravljaju. Iz marksističkog stanovišta proizlazi da je mašina samo sredstvo i da su bitne vrednosti kojima ona služi. Očigledno je, dakle, da su marksizam i tehnokratska shvatanja dva izrazito oprečna pogleda na svet.

---

[21] O tome vidi: J. Burnham, *The Managerial Revolution*, Penguin Books, London, 1945. i J. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, „Kultura", Beograd, 1960.

[22] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 164.

PRIRODA ETATISTIČKOG, BIROKRATSKOG SOCIJALIZMA I TEHNOKRATIJA

Kontroverze oko toga da li je socijalizam otelotvorenje, prava kolevka tehnokratije ili nije nastavljaju se, možda i žešće, i sa pojavom socijalističke prakse u svetu. Argumentacija je različita. Tako, na primer, V. Machajshij smatra da eksproprijacija kapitalističke svojine ne znači uništavanje i proizvodnog aparata kapitalizma, a pogotovu ne i eksperata: „Socijalizacija sredstava za proizvodnju znači samo ukidanje prava privatne svojine i kontrole nad fabrikama i zemljom. Napadajući vlasnika fabrike, socijalista ni najmanje ne dira u platu njegovog menadžera i inženjera."[23] Štaviše, ovaj autor smatra da se eksperti ustoličavaju, nameću svoju „intelektualnu vladavinu" (to je ideja koju je usvojio od Bakunjina), što sve daje pečat tehnokratskoj prirodi novog sistema.

J. Burnham je na osnovu uloge i položaja upravljača izveo dalekosežnije zaključke. On tvrdi da je socijalistička revolucija u Rusiji samo skok ka menadžerskom društvu. Ceo sistem on naziva menadžerskim dajući mu univerzalne oblike oličene u „naddržavi".

Postoje i druga shvatanja, ali im je kao i navedenim zajednička crta da u zasnivanju etatističkog socijalizma, u kojem država preuzima sveobuhvatnu komandu nad ljudima i materijalnim potencijalima, vide otelotvorenje tehnokratskog bića i vladavinu tehnokratije. Međutim, upravo to ukazuje na njihovu nesposobnost da shvate suštinu državnog socijalizma.

Kao što se „anatomija građanskog sveta mora tražiti u političkoj ekonomiji" — kako je istakao Marks — tako se i anatomija državnog socijalizma mora naći u odgovarajućem produkcionom odnosu, političkom predstavništvu i istoj vrsti birokratije. To nije nimalo slučajno jer se svet socijalizma rađa revolucijom na tlu nerazvijenih proizvodnih snaga. On je od početka određen činjenicom da se država javlja kao oblik diktature proletarijata, zaštita tekovina revolucije, način da se političkim merama odstrani opasnost od kontrarevolucije i istovremeno unište temelji klasnog društva. Posredstvom države vrši se obnova ratom opustošene zemlje, koncentracija materijalnih i ljudskih resursa.

Ali, ta revolucionarna sredstva su se razvojem državnog socijalizma pretvarala i u njegove ciljeve. Vremenom se stvara ogroman i razgranat državni aparat koji kontroliše sve procese, koncentriše odlučivanje u malom broju ruku, što sve dovodi do birokratizacije. A upravo to može da uspori razlaganje klasne strukture. Na to je upozoravao i Lenjin: „To je situacija kakva još nije bila u istoriji; proletarijat, revolucionarna avangarda ima potpuno dovoljno političke vlasti, a u isto vreme postoji — državni kapitalizam."[24] S druge strane, Lenjin je ukazivao na stvarno nerazvijen socijalistički društveno-ekonomski život. I više od toga, takav etatizam i birokratija objektivno odražavaju vlast

[23] Isto, str. 138.

[24] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 486.

nad radom, sa posledicama da se novostvorena vrednost deli na radničke plate, najamnine, i onaj lavovski deo kojim raspolaže birokratija. Na taj način etatistički socijalizam kao da je sličan državnom kapitalizmu i kao da je u pravu S. Hobson kad kaže: „Oba se jednako bave eksploatacijom rada putem najamnog sistema, a u korist municipalnog investitora.“[25]

Ne ulazeći u šire objašnjavanje prirode državnog socijalizma, konstatujemo da stvaranje proleterske države u stvari znači vlast u ime klase, vlast koju ima i sprovodi birokratija. Birokratija je političke prirode — predstavnik klase proletarijata. Zato što je predstavništvo, ona se ne konstituiše u klasu, što je, naravno, ovde sporedno pitanje, mada i to otkriva njenu prirodu. Ma koliko K. Rakovski bio u pravu kada tvrdi da originalni oblik „svojine“ birokratije jeste posedovanje državne vlasti, ipak birokratija ostaje politički reprezentant proleterske klase koji se od klase otuđuje. To je prava kolevka njenog rađanja, a posedovanje državne vlasti je otuda izvedeno.

Priroda tehnokratije koju smo analizirali je drukčija. Tehnokratija se javlja kao izdanak klase kapitalista, a politička birokratija u socijalizmu nastaje kao predstavništvo interesa klase proletarijata. To se pokazuje kao korenita razlika između birokratije i tehnokratije u socijalizmu. Ali ne samo to. Inherentno jezgro tehnokratije — težnja da se zakoni i potrebe društva svedu na prirodne zakone i da se eliminiše politika kao delanje zasnovano na interesima — u direktnoj je suprotnosti sa bićem političke birokratije kao predstavnika interesa proletarijata, radničke klase.

Tehnokratija u državnom socijalizmu je višestruko uslovljena birokratijom. Svakako je najvažnije to da ciljeve tehničko-tehnološkog projekta i proizvodnih snaga ne određuje tehnokratija, već to u okviru državnog socijalizma čini birokratija. To je moguće zbog nerazvijenog materijalnog nivoa i zbog toga što se ideologija klase vulgarizuje i pragmatizuje od strane birokratije i što se javlja kao barijera tehnokratiji. Birokratija vrši „stvaralačku“ interpretaciju marksizma, te se i na taj način odvaja od klase; ona vrši svođenje opštih vrednosti na pragmu dnevnih zadataka i time u svoju „službu“ stavlja i tehnokratu. Stoga je biće tehnokratije ozbiljno izmenjeno; njeno osnovno jezgro čini kombinacija naučno-tehničkih pravila i vrednosti ideologije klase reinterpretiranih od strane birokratije.

S druge strane, tehnokratija kroz napor za razvijanje proizvodnih snaga, tehnologije u stvari služi nastojanju birokratije za sveopštom

[25] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. 151.
Smatramo da se kao tačno može usvojiti stanovište koje u citiranom zborniku iznosi prof. J. Đorđević: „Nije potrebno dokazivati da menadžerska birokratija i uopšte savremena birokratija u razvijenim zemljama, pa čak i u manje razvijenim zemljama, gde je kapitalizam slab, a „socijalizam“ nije drugo već etatistička eksproprijacija rada i sloboda čoveka, nije došlo do bitnijih promena u osnovnim klasnim odnosima i sukobima.“

kontrolom.[26] Zato je u pravu prof. J. Đorđević kada ističe: „Tehnokratija uopšte ne može kao takva da bude vodstvo i inspirator snage i komandant birokratije. Ona u suštini ne može da živi i da ostvaruje svoje interese i funkcije bez birokratije."[27]

Međutim, spregu birokratije i tehnokratije sigurno da uslovljavaju još dve bitne činjenice. Prva se odnosi na krupnu državnu svojinu na kojoj je čvrsto zasnovan — tehnički, materijalno i vrednosno — tehnobirokratski spoj. Ali, moraju se navesti karakterne specifičnosti ovog tehnobirokratskog spoja. Za razliku od sveta kapitalizma — gde ekonomska osnova uslovljava standardizaciju, tipizaciju, kvantifikaciju i homogenizaciju dobara i ideja — u administrativnom socijalizmu politički interesi, interesi birokratije uslovljavaju sve navedeno, imaju osamostaljen uticaj na ekonomsku osnovu. Druga činjenica se odnosi na „interesni savez" tehnokratije i birokratije. I jednoj i drugoj odgovara sistem opšte kontrole jer to čuva sistem u kome se obe grupacije osećaju sigurno. Ta „sigurnost", težnja da se ostane na vlasti nagoni na savez i tehnokratiju i birokratiju.[28] Tehnokratija je zbog toga okrenuta prema birokratiji i otuda insistiranje na tome da je za radničku klasu najbitniji naučno-tehnološki razvoj sa nekom dalekom i zamagljenom perspektivom (a ne njene potrebe) i da sve služi klasi proizvođača i uvek „samo njoj". Na taj način birokratija nalazi u tehnokratiji drugi izvor legaliteta. Takođe na taj način, zbog istorijskih okolnosti razvoja etatizma, sprega tehnokratije i birokratije postala je čvrsta i jedinstvena, bez onih protivrečnosti koje su karakteristične za kapitalizam, i zato je teže slomiti taj savez.[29]

Međutim, to ne znači da ne postoji nikakva suprotnost između tehnokratije u državnom socijalizmu i birokratije. Ta suprotnost je dvostruko uslovljena. S jedne strane, tehnokratija je bar u „misaonoj" vezi sa dalekim pretkom iz pretkapitalističke epohe. I u državnom socijalizmu ona pokazuje težnju, doduše, „kastriranu", za prirodnim racionalitetom — da svet uredi na osnovu prirodnih zakona. S druge strane, ona se „ugleda" na svog „polubrata" iz sveta kapitalizma, što se ispoljava kroz težnju da nadraste uske nacionalne okvire, čak i državne, i

---

[26] Mislimo da je u pravu V. Hadžistević kada, govoreći o tehnokratiji, podvlači da „neke bitne crte ove društvene grupe zavise od karaktera društvenih odnosa u kojima ona deluje... *Ako se u kapitalizmu može — a možda i mora — tretirati drukčije, tehnokratija u socijalizmu nije ništa drugo do jedan vid i jedna frakcija socijalističke birokratije*" (*Tehnokratizam — stvarna ili izmišljena opasnost*, „Gledišta", br. 7—8/1972, str. 905).

[27] Zbornik *Birokratija i tehnokratija*, cit. izd., str. XXIV.

[28] Nije nevažna činjenica da tehnokratija sa svoje strane sistematizovanim znanjima, metodima rada itd. „prosvećuje" birokratiju, nudi joj ono što ovoj nedostaje, odnosno što ona poseduje u maloj meri. I time se tehnokratija odvaja od birokratije. Ali u uslovima etatističkog socijalizma i ovo može biti uslov za spregu jer birokratiji upravo odgovara „sticanje znanja" da bi lakše održavala vladavinu.

[29] Proizvoditi više iz godine u godinu i trošiti više da bi se moglo više proizvoditi — to je potrošačka logika koja eliminiše revolt radničke klase jer se njene potrebe zadovoljavaju; doduše, jednostrano — „jesti, piti i tehnički se obrazovati". Zato je i teže razbiti tehnobirokratsku spregu.

da se ispolji na „kosmološkoj ravni“. Tome treba dodati još jedan momenat. Ne samo zbog toga što je potekla iz nedara radničke klase, već zbog ozbiljnih promena u državnom socijalizmu tehnokratija je više nego ikada okrenuta prema radničkoj klasi. Državni socijalizam, samo na drugoj osnovi, muči problem kao i kasni kapitalizam: odnos između sve većeg kvantitativnog zadovoljavanja potreba i nazadovanja kvalitativnog aspekta — slobode. Kao što to ne može rešiti ni birokratija, to ne može ni tehnokratija, koja je u njenoj službi. Stvarna socijalna dilema tehnokratije, kao i državnog socijalizma, može se najplastičnije opisati rečima M. Groziera: „Klasični racionalisti nisu smatrali da su članovi jedne organizacije ljudska bića, nego da su samo točkići u mašini. Za njih su radnici predstavljali samo ruke. Prilaz sa gledišta ljudskih odnosa pokazao je kako je takvo rezonovanje bilo nepotpuno. On je takođe omogućio da se radnici posmatraju sa osećanjima... Ljudsko biće, međutim, nema samo ruke i srce. Ono ima i glavu, što znači da je ono slobodno da odlučuje i postupa u sopstvenom interesu.“[30]

Dakle, sudbina državnog socijalizma, a i tehnokratskog opredeljenja je vezana za onaj put stvaranja u kome ljudi kroz samosvest, samoopredeljenje — što znači socijalističko samoupravljanje — odlučuju o svojoj sudbini. I opet sve zavisi od snage klase proizvođača da stvori novo društvo.

SAMOUPRAVNI SOCIJALIZAM — TEORIJSKI I PRAKTIČNI ODNOS PREMA TEHNOKRATIJI

Istorijsko iskustvo jugoslovenskog samoupravnog socijalizma i analiza nastanka tehnokratije u njemu mogu biti od dragocenog značaja za buduće perspektive socijalizma uopšte. Dosadašnje analize ukazuju na dva momenta. Prvi momenat je vezan za činjenicu da su u nas nerazvijene proizvodne snage, što se uzima kao odlučujući činilac za odnos prema tehnokratiji. Mnogi smatraju da se tehnokratija (kakva je stvorena u kapitalizmu i etatizmu) nije u potpunosti konstituisala u nas zbog karaktera socijalne strukture. Navode se podaci da je najveći deo seljaštva od rata do danas činio i čini radnu snagu kojoj nedostaju organizacija rada, racionalizacija, produktivnost itd. Nasuprot ovom stanovištu često se ističe da se u situaciji nerazvijenog samoupravljanja i preke potrebe za razvojem proizvodnih snaga otvara prostor za stvaranje i delovanje tehnokratije, u kome ona znanje, stručnost, savremenu tehnologiju proglašava za vrhovne vrednosti i na taj način ne samo što instrumentalne vrednosti podiže na nivo cilja za sebe, već i pogubno utiče na oslobodilačke i humane vizije samoupravljanja.

Međutim, i jedno i drugo stanovište ispušta iz vida ono što je najvažnije — pravu prirodu našeg društva, pa samim tim i tehnokratije; naime, ni jedno ni drugo ne zahvata celinu društvenih odnosa.

Kritičko razmatranje ove pojave mora poći od toga da je samoupravni socijalizam nastao na tlu nerazvijenih proizvodnih snaga i odnosa

[30] M. Grozier, *The Bureaucratic Phenomena*, The University of Chicago Press, 1964, str. 147.

i iz etape — doduše, kratke i do kraja neizgrađene, ali ipak značajne — etatizma, što mu je i dalo pečat u razvoju. Državna svojina, političko predstavništvo, nerazvijene proizvodne snage i tržište su se svakako prelomili kroz samoupravljanje kao kroz prizmu i dobili drugi odblesak. Ali, unutar sistema samoupravnih odnosa relativno duže vreme egzistiraju društvena i državna svojina, neposredno odlučivanje i političko predstavništvo. Na taj način samoupravljanje kao da je na pola puta između državne stege i kolektivnog upravljanja.

Razvoj na osnovu tržišne privrede, uz istovremeni napor za dalju deetatizaciju, jeste prava šansa za razvoj samoupravljanja jer naše društvo ne može opstati bez visoke produktivnosti i razmene proizvoda, što se obezbeđuje savremenom organizacijom rada, znanjem, tehnologijom. Zbog toga je samoupravno društvo „otvoreno" za sve tehnološke novine, ali ta „otvorenost" nije, kako to neki misle, sama po sebi dovoljna za najavu tehnokratije. Pravi uzrok da se tehnokratija zaista javlja, i to u svojoj „kapitalističkoj i etatističkoj košuljici", upravo je u tome što je samoupravljanje rasparčano, nepovezano, zatvoreno u radne organizacije.

Tako se tehnokratija u nas stvara bar na dva načina. S jedne strane, kao ponuda velikih sistema iza kojih ne stoje interesi proizvođača, već tehnokratska predstava o povezanosti delova i gde je važno samo imati što više robe i novca, pa će socijalizam doći sam od sebe. U ovome nije teško prepoznati ideologiju automatizma. „Šanse" za ovakvo zasnivanje tehnokratije su male mada se ne može sporiti da takvih pokušaja nije bilo u vidu tehnokratskih „integracija" jer nedostaju objektivne duhovne i materijalne pretpostavke. Naime, kao što smo istakli, tehnokratija se u okvirima kasnog kapitalizma razvija na krupnoj korporacijskoj i državnoj svojini. Ogromna centralizacija materijalnih sredstava i ljudskih resursa osigurava tehnokratsku kontrolu. Masovna proizvodnja roba i veliki sistemi u kojima je izražena hijerarhizacija podsistema i njihova funkcionalna povezanost jesu stvarna pretpostavka tehnokratskog ispoljavanja. S druge strane, ovo prati svest o plebiscitarnom prihvatanju „naučnog upravljanja", mit o opštem blagostanju kroz zadovoljavanje materijalnih potreba i potrošačka logika, što su idejne pretpostavke tehnokratskog bića. U našem društvu neke od ovih pretpostavki ili ne postoje ili su se javile tek u začetku. To nas navodi na zaključak da su na ovom planu „šanse" tehnokratije relativno male.

Drugi način je očevidniji i lakši jer zatvorenost radnih organizacija u sebe, u sopstveni interes, „nepovezano samoupravljanje" istovremeno pogoduje pretvaranju društvene svojine u „grupnu". Unutar radnih organizacija tehnokratija počinje da se javlja kao bitan činilac „samoupravnog odlučivanja", nameće svoje interese, i to ne neposredno, već posredno kroz organe samoupravljanja, pripremanjem odluka koje su „u interesu samoupravljanja". To je modifikovan i značajniji vid bića tehnokratije u nas — „samoupravna" tehnokratija.

Međutim, značajan je i za samoupravljanje opasan još jedan vid tehnokratije u nas, a on je vezan za državnu svojinu. Raspad centralističkog odlučivanja i deetatizacija državne svojine nisu bili praćeni

samo jačanjem samoupravljanja. Proces je išao i drugom linijom: od centralističkog ka „republičkom" etatizmu, a birokratija je pokazala sposobnost i adaptibilnost na takve promene. Štaviše, u težnji da zadrži pozicije na tom za nju bitnom nivou, ona je funkcionalizovala tehnokratiju i javila se sa njom u sprezi. Mada to izgleda nemoguće — jer, ako je tehnokratiji inherentna težnja da se javi kao naddržavna, nadnacionalna, onda je sukob sa republičkim etatizmom neminovan pošto ovaj teži da je zatvori u uske okvire — protekli događaji su pokazali da se tehnokratija bitno vezala za „nacionalne ciljeve" koje je formulisala republička „elita", birokratija. Razvoj „nacionalnih" proizvodnih snaga, integracije u okviru republika, „nacionalno" tržište i kalkulacije u okviru njega jesu obeležje republičkih birokratsko-tehnokratskih elita. Taj značajni vid tehnokratije ili birokratske i tehnokratske sprege izrastao je kao „nacionalna, republička" tehnokratija (tehnobirokratija).[31]

Nije potrebno ukazivati da su ove vrste tehnokratije opasnije po samoupravljanje od „importovane" tehnokratije upravo zato što su i „samoupravna" i „republička" tehnokratija specifično naše vrste, zasnovane na našoj realnosti. „Samoupravna" tehnokratija ne samo što negira samoupravljanje na nivou kolektiva, već prevlašću nad njim teži da se ispolji na globalnom planu kao predstavnik „samoupravljanja", da se poveže kroz integraciju tehnokratskih interesa. „Republička" tehnokratija ima isti cilj da se kroz prinude i iznuđivanja javi kao pregovarač za opšte interese svih republika iza kojih stoje interesi tehnobirokratije (jačanje takvih „integracija" dovelo je do unije interesa i koalicije oba vida tehnokratije).

Jedini put otpora ovakvom zasnivanju tehnokratskog bića u nas jeste stvaranje integralnog samoupravljanja, što znači horizontalno povezivanje udruženog rada u takve zajednice u kojima interesi i svojina nisu rasparčani i gde je moguća kontrola od strane proizvođača i vertikalno povezivanje na nivou cele zajednice, čime se prevazilaze republičke i regionalne granice. Samoupravljanje može postojati samo kao celovito, kako na nivou kolektiva tako i na nivou cele socijalističke zajednice.

[31] Vidi: M. Pečujlić, *Budućnost koja je počela*, IPS, Beograd, 1971.

Slobodan P. Inić

SAVEZ KOMUNISTA I KONZERVATIVNA SVIJEST

Ispoljena je puna saglasnost u Savezu komunista Jugoslavije u pogledu sve izrazitije potrebe za njegovim organizacionim, idejnim i političkim učvršćenjem.

Bez sumnje, ta opredijeljenost Saveza komunista već znači spremnost za izvođenje komunista na društvenu ravan i inklinira samom zahtjevu dana: *iznova promisliti orijentaciju, ulogu i djelovanje Partije u društvu neobično brzih i dinamičnih promjena stvarnosti u odnosu na njegovu dalju i bližu prošlost.*

Ispoljena sposobnost SKJ da prevaziđe sopstvene slabosti te da naglasi istorijsku odgovornost za karakter socijalističkih društvenih odnosa ima svoje imperativne momente što već upozoravaju na aktuelnost neophodne preobrazbe u domen višeg kvaliteta — revolucionarnu akciju što će direktnije povezati *klasnu djelotvornost Partije sa ukupnim socijalnim sadržajem jedne nove istorijske situacije.*

Taj naglašeni kvalitet klasne preobrazbe SK smatramo najprirodnijim načinom njegove stvarne reforme. I umjesto što će se apstraktno tražiti i nagovještavati jačanje pozicije SK u društvu, najprije je potrebno u tom cilju definirati socijalne snage njegovog jačanja, sam program akcije — što se hoće postići — da bi se kvalitet jačanja SK mogao legitimirati kao izraz interesa daleko dubljih i objektivnih snaga društva. Time se stvaraju neophodni uvjeti za osiguranje SK od jačanja na birokratskoj osnovici i ujedno prevazilaze dosadašnji rutinski maniri reformističkog pristupa obnovi Saveza komunista. Ne potcjenjujući značaj dosadašnjih reformskih izvedbi u SK i ne umanjujući njihov značaj za elementarnu konsolidaciju SK i prilagođavanje samoupravnim odnosima, naglasićemo da je dobar dio rješenja u bitnim organizacionim, političkim i idejnim konzekvencijama rezultat kompromisne reformske pozicije: program partije rada bivao je umnogome zamijenjen programom partije političkog predstavništva. Tako se, kao po nekom važećem pravilu, zbivalo da je svaka primijenjena reorganizacija SKJ, umjesto da uistinu reorganizira njegove redove, produžavala postojeće slabosti samo kroz drukčije forme ili je vodila novim iako im uvjetno cilj nije bio to.

Kako mi reorganizaciju SKJ ne vidimo prosto činom „reformističke reforme" koja nužno vodi funkcionalnijem „rasporedu" danog djelo-

vanja SK u društvu i završava se verbalnim akcentovanjem za njegovo snaženje, nego permanentnom akcijom i revolucionarno-klasnom sadržinom cjeline redova komunista, želimo naglasiti nedostatke plana reorganizacije na liniji nedovoljnosti veze socijalnog nosioca rada i političkog izražavanja tog fundamentalnog interesa što će po Marxu biti pretpostavka stabilnosti „novog" društva.

Neusklađenosti i nedovoljnost dijalektičkog odnosa između postojećih slabosti u Savezu komunista i reformskih rezultata i rješenja što su već ugrađeni u novoj praksi djelovanja Saveza komunista iznevjerile su objektivnost potrebe za preobražajem SK iz partije komandnog autoriteta u partiju idejno vladajuće snage društva. Dakle, na potrebu ove neumitne transformacije Saveza komunista nisu davana prava rješenja jer se pokazalo da su mnoga od ovih rješenja bezmalo slabila Savez komunista u nekim njegovim funkcijama koje su bile neophodne i prijeko potrebne da ih i dalje vrši. Zahtjev za uspostavljanje revolucionarnog djelovanja Saveza komunista i za njegovu prisutnost u svim značajnim društvenim oblastima, što je već formirana potreba široke partijske baze i radničke klase, ostaje ujedno i trajnim zadatkom svake njegove reformske obnove.

Prošlost ni jedne partije, pa ni SKJ, u cijelosti nije automatski garant inspiracije za njenu revolucionarnu aktivnost u sadašnjosti. Kao što poznaje prije svega zvjezdane trenutke revolucionarnog uspona, prošlost partije je sačinjena i od sopstvenih slabosti. I pored toga što ovo izgleda naoko problem kojim će se rado baviti istorijski instituti, za revolucionarnu partiju to ima golemog značaja neposredno već sada: *hoće li SKJ revolucionarnom nasljeđu dodati sadržaje aktivno klasne snage za novije istorijske prodore i osigurati budućnost; dakle, ima li se snage nastaviti revolucionarni kontinuum ili će se dublje reterirati k otvorenim slabostima.*

Podvukli smo samo ovlaš okvirnost prošlosti da bismo istakli njenu relativnost za našu savremenost. Izvjesno je da istorija na gore postavljeno pitanje ne pruža ruke pomoći; ona je, štaviše, „neutralna", ona ne preferira željene ishode. Angažovanim pogledom u istoriju, u prošlost stiče se samo slika kakav je razvojni put SKJ bio, u kojim periodima je snažio, a kada je slabio, koje su mu *socijalne snage* temeljile prvu, a koje drugu poziciju.

Revolucionarna obnova SKJ danas je određena polovima „nelegitimnosti slabe partije", njenog postojećeg idejnog i političkog djelovanja i „novog legitimiteta snažno revolucionarne partije", njene moguće uloge u društvu. Nanovo promisliti političku ulogu SKJ kao marksističke partije pretpostavlja dvojako definiranje ovog pitanja: prvo, odrediti njegove neposredne veze i funkcije spram klase proizvođača i društva i, drugo, otvoriti dugoročan proces reforme unutar SKJ uključujući obnovu partijskog života, unutarpartijske demokratije, obnovu komunističkih principa itd.

U komunističkom definiranju svojih redova, u revolucionarnom samoobnavljanju, Savez komunista će se, kao partija u neposrednoj službi

samoupravljanja, i dalje kretati i dohvatati graničnih ivica dviju krajnosti svoga negativnog političkog izražavanja: liberalizma i konzervativizma. No, te tendencije uistinu ne smiju postati *vlastita praksa* Partije, način njenog života.

Pokušaćemo u glavnim crtama ukazati na osnovne oblike, karakteristike i izvore liberalizma i konzervativizma u SKJ i u društvu.

PARTIJA I BALAST NEJEDINSTVA VLASTITE PRAKSE

Konzervativizam i liberalizam su, globalno gledano, dvije klasno usmjerene i opredijeljene orijentacije, dvije strukture odnosa i ideja djelomično sadržane u političkom i idejnom tkivu Saveza komunista. One su naglašeno prisutne u određenim periodima istorijskog razvoja Partije. Izraženost konzervativizma i liberalizma bliska je naporednim, vicinalnim odnosima, „podjeli" ideološke elaboracije stvarnosti, obostranim ustupcima i uzajamnim pothranjivanjem. Njih karakteriše snažna upućenost i usmjerenost na postizanje partijske moći, dominacije. Međutim, i pored toga što su te ciljeve sa manje ili više uspjeha ostvarivale, konzervativna i liberalna praksa nisu imale trajnijeg utjecaja da bi postale jedinstvenom vlastitom političkom praksom SKJ. Jedan od razloga vidimo u afirmaciji samoupravne svijesti i orijentacije samog pokreta, narasloj moći radničke klase i iznijansiranom ideološkom smislu za programsku određenost samoupravnog socijalizma. Drugi stoji do samog liberalizma i konzervativizma. Prevaga u postizanju partijske moći jedne od ovih orijentacija ni jedanput nije značila i postizanje uvjeta za potpuniju ograđenost druge. Hegemonizam konzervativizma tjerao je liberalizam na zaklanjanje iza idejnih vrijednosti i političkih tekovina samoupravljanja i obrnuto, prodor liberalnog habitusa u tkivo samoupravljanja izazivao je golemu brigu kod konzervativaca za sudbinu i budućnost socijalističkog sistema. Samoupravljanje užlijebljeno između liberalizma i konzervativizma — to je slika nejedinstva vlastite političke prakse SKJ, istovremeno, nedovoljnost idejne i političke (faktičke!) prednosti samoupravne orijentacije.

S druge strane, u najčistijem vidu, dâ se osjetiti diferencijacija konzervativizma i liberalizma spram prakse i akcije SK na planu samoupravljanja, te izražena sposobnost „dinamičke pokretljivosti", onda kada se cjelokupna „zvaničnost" SKJ oštro ograđivala od konzervativnih ili liberalnih političkih ideja i stavova i njihovih protagonista. Partijske direktive „tamo gdje se život odvija na pravi način" nisu djelotvorno osiguravale i neposredne prednosti samoupravnoj orijentaciji kao „politici istine" socijalizma. Liberalizam i konzervativizam su se obnavljali i u odnosima a posteriori dajući svoj pečat izvjesnim akcijama SKJ. Teško je u politici samoupravljanja odrediti granične pojase kada sam koncept pati od pomanjkanja izoštrenijih idejnih krite-

rijuma i kada je karakter same akcije samoupravljanja polovičan — to objektivno ne daje uvijek realne snage za distanciranje spram liberalizma i konzervativizma.

Pored ovog, označićemo liberalizam i konzervativizam organizovanim partijsko-političkim neposluhom izvedenim u dijelovima Saveza komunista na raznim nivoima njegove organizacije povodom samoupravljanja kao generalne političke linije. Ovaj partijsko-politički neposluh očituje se kroz interpretaciju demokratskog centralizma u Savezu komunista. „Pojačanost" demokratskog centralizma kao birokratskog centralizma sredstvo je konzervativnih snaga da podignu kineski zid između Partije i samoupravljanja, da „zalede" aktivnost Saveza komunista u istorijskoj praksi. Liberalistička interpretacija demokratskog centralizma težiće ukidanju principa demokratskog centralizma kao putu i načinu slabljenja uloge i uticaja SK u društvu pod parolom da privredi i društvu ne odgovara birokratska partija. Ovo gledanje se odrazilo kroz dva vida — u jednom su učinjeni koraci k federalizaciji Saveza komunista i stvaranju „nacionalnih partija", u drugom, klasnom vidu radilo se o pokušaju lišavanja radničke klase njene idejne i političke avangarde.

Zašto i zbog čega golema opasnost od liberalizma i konzervativizma u SKJ? Čemu pridavati toliki značaj ovim pojavama u radničkoj partiji uopšte?

Svaka politička partija, u svom presjeku vertikalno i horizontalno, konglomeracija je suptilnog ideologizma u kojem mnoštvo „ideologičnosti" u svom organskom pregrupiranju za predmet uzima jednu objektivnu realnost (društvene odnose) i podvrgava je grupnoj, frakcijskoj elaboraciji. U tom pogledu podjela partije na ljevicu i desnicu — liberale i konzervativce, meke i tvrde, revolucionarne i reformističke — vječna je podjela. U onim uvjetima kada je partija na vlasti može biti vladajuća i jeste prvenstvena samo ona ideološka formacija koja najpotpunije vrši doktrinarnu elaboraciju ekonomske i političke prakse kao proizvoda vladajućeg produkcionog odnosa. U jednoj građanskoj partiji podjela na konzervativne i liberalne ili progresivne nema onog značaja koji bi imala podjela na konzervativce i s njima liberale i lijeve, samoupravne, komunističke snage u radničkoj partiji.

Kako je onda moguće potcijeniti snagu i moć liberalizma i konzervativizma kao alternativa razvojnih mogućnosti društva u uvjetima kada stari život i novi poredak još nisu našli osnovne prostore istorijskog i revolucionarnog pretakanja? Time su liberalizam i konzervativizam *realne* alternative spram mogućnosti društva „ljudske visine"; one su egzistencije vitalne i otporne zajednici individualnog samoostvarivanja i kolektivnog upravljanja kao novih temelja realizacije socijalizma. Na tom raskoraku istorijske još neodlučnosti između „vječno jučerašnjeg" i „nemogućeg" što *mora* postati „moguće" opstoje oblici klasne strukture: liberalizam i konzervativizam.

KRITIKA ETATIZMA IZ IDEJNE OPTIKE LIBERALIZMA

Sa birokratskim konzervativizmom je SK u direktnoj političkoj konfrontaciji već od VI kongresa; otprilike tada su se modelirale i prve „esejističke“ liberalističke tendencije oko pitanja suštine i karaktera socijalizma, te uloge i mjesta revolucionarne avangarde u društvu. Svi kasniji i naknadni događaji u Partiji, uključujući i sam Brionski plenum, reprizno su ocrtavali već pradilemu: liberalizam — konzervativizam ili samoupravljački tok. U političkoj stvarnosti ta dilema nikad nije bila stroga, diferentna i zasebno artikulisana. Ideje i akcije su se miješale, stapale. Konzervativci su uglavnom imali program „čuvanja“ samoupravljanja, liberali program njegovog daljeg „razvoja“. Dugo je poricana direktna konfrontacija — ona bi vodila raspletu što bi pokazao da „čuvanje“ i „razvoj“ samoupravljanja ne tvore i stvarno samoupravljanje. Svi su gledali istu stvarnost, iste probleme, ali to nije rezultiralo i istim zaključcima. Samoupravljanje nije političko negirano, a još manje direktno osporavano. Vremenom je njegova projekcija počinjala usisavati raznorodna idejna rješenja. Praksa je osjećala tu mnogostruku idejnu sačinjenost: samoupravljanje je bivalo sve manje samoupravljanje radnika, a sve više „samoupravljanje“ u službi tehnokratije i birokratije. Nije bilo potrebno suprotstaviti se politički samoupravljanju kad se to moglo postići vis-à-vis njegove forme. Tako je forma opstojala, dok joj je stvarni sadržaj bio sve manje izraz interesa radničke klase. Idejna polivalencija samoupravljanja i ravnopravnost koegzistirajućih ideologija samo su otisak raznorodnih idejnih snaga i ideologizama u SKJ. Otud je idejno uopštavanje i diferenciranje u SKJ moglo biti vršeno samo na jednom apstraktnom nivou, time i beskrvnost samog zahtjeva za konkretnom idejno-političkom diferencijacijom. Uvijek onda, kao po nekom pravilu, kad je pozitivno jezgro u SKJ, samoupravno orijentirano, najavljivalo „novi kurs“ u deetatizaciji društvenih odnosa sa ambicijom usporavanja konzervativne dinamike, na druga je vrata započetog političkog procesa upadao široki, otvoreni i „pijan od demokratije“ liberalizam. Bivajući za deetatizaciju, on nije bio istovremeno za radničku klasu; on ima interese samo prenijeti centre ekonomske i društvene moći na druge nivoe ili formirati nove.

Program i politika samoupravljanja koju je vodio Savez komunista, uz sve objektivne zapreke realizacije, uspjela je manje-više održati distancu spram liberalizma i konzervativizma. To što nije učinjeno faktičko prevazilaženje ove idejno-političko-akcione bilanse, razloge treba tražiti uglavnom u neiskorišćenosti afirmativne pozicije „revolucionarnog“ koja je stečena već samim činom otpora birokratizmu — ona je naprosto ponekad i djelomično bivala zamijenjena liberalizmom kao političkim programom.

SKJ svojim VI kongresom inaugurira proces *liberalizacije*[1] u društvu. Tada je to imalo svog realnog smisla kao najelementarnija osnovica za *relativizaciju* prakse socijalnog sistema etatističkog tipa. Zapravo, *liberalizacija je poslužila kao prolegomena u plan socijalističke demokratizacije svakodnevlja.* Revolucionarna superdržava počinje gubiti smisao za skladnost ritma s potrebama društva i pretvara se u svoju suprotnost: u tutora nad društvom. Namah je obnovljena literatura Marxove komune i Lenjinovih sovjeta. Istina, još nema dileme u punoj oštrini: samoupravljačka demokratija (socijalna emancipacija) i pozitivan razvitak postojećeg (država). Važeće pitanje nije šta izvan „postojećeg", nego kako usaditi demokratski duh institucijama socijalističke države. Socijalizmu *jednog jedinog modela* „ponuđena" je provokacija liberalizacije. Socijalna usmjerenost liberalizacije ima više spriječiti forme političke prevalencije i podvrći rekonstrukciji metodološke postavke politike zasnovane na moći nego pretresti uistinu same antidemokratske pretpostavke te politike. Revolucija će se ponajprije zabaviti svojom „političkom dušom", da bi se tek kasnije zagnjurila u probleme njene socijalne dimenzije. Za to su bili potrebni novi podsticaji; oni ubrzo pristižu. Liberalizacija je otopila krutost etatističkog sistema, uzdrmala „vječne istine" staljinskih priručnika o industrijsko-državnom socijalizmu i utrla stvarne putove pripremi ideje o samoupravljanju. Kolektivna misao Partije počinje se kretati u okviru revolucionarne prakse; ona je sada opredijeljena samoupravljačkom demokratijom: *duh tvornice i klase treba biti vladajući duh društva.*

Od tada kritika etatizma postaje osnovnim predmetom SKJ — njegovog intelektualnog jezgra i konkretne političke akcije. Kritika etatizma ima istorijski smisao samo dotle dok impulsira sa područja revolucionarnog marksizma. Radi se o afirmaciji programa radničke klase kao osnovice za konceptualizaciju socijalizma.

Linija-prekretnica u karakteru socijalne usmjerenosti kritike etatizma javila se upravo onda kada je osnovne funkcije kritike sa stajališta moralno-političkog opredjeljenja proletarijata *u bitnom preuzela politička filozofija liberalizma.* Duhovni produkti ove kritike poklapaju se s procesom decentralizacije države. Tu se i začinju *prve tendencije liberalizma* kao klasnog pokreta. Dva su karakteristična momenta „novog koncepta": kritika etatizma iz idejne optike liberalizma „u ime" marksizma i decentralizacija kao „osnovica za jačanje materijalnog položaja radničke klase". Socijalna usmjerenost političke filozofije liberalizma „dijeli" intencije revolucionarnog marksizma o potrebi razvlašćivanja države, da bi nanovo u posljednjoj instanci ostala pri teorijsko-političkom zagovaranju *pluralizma otuđenih centara društvene i ekonomske moći.*

[1] Mi u ovom slučaju pravimo razliku između „liberalizacije" i „liberalizma". Liberalizam je klasna struktura etablirana u socijalni sistem. Liberalizacija je više demokratski duh odnosa, klasno je „neutralna", ali nije i sama demokratija.

Dovoljno je jasno sada, kao pitanje ispravne analize, liberalizam protumačiti jednim dijelom kao posljedicu akcije SKJ spram etatističkog paternalizma što se ozbiljno nametnuo kao jedna od alternativa razvojnih mogućnosti jugoslovenskog društva. Raskid s državnim socijalizmom i etatizmom ne prati *izgrađen program vlasti radničke klase*, upotpunjena strategija samoupravne organizacije društva. „Akcija" ima svoju „reakciju", ona se javlja u formi liberalističkih tendencija u stvarnosti.

Da zaključimo, dilema: etatizam i samoupravljanje dobija svoje razrješenje u opredjeljenju za samoupravnu društvenu orijentaciju, za diktaturu proletarijata u neposredno klasnom vidu namjesto njene etatizirane funkcije — ukratko, ima se dosta ispravan koncept demokratije, samo „fenomenološki", uz otvorene prostore za prodore interesa snaga odlazećeg društva i prolaznih struktura. Na tom segmentu interpretacije socijalističke demokratije (socijalizma) poniče istovremeno i teza o *spontanom socijalističkom razvoju*. Partija i sve organizovane snage društva nemaju zadatak voditi revoluciju; oni je ne prave, samo je pripremno dočekuju. Sve ono što donosi spontan razvoj društva socijalističkog je karaktera, eventualni podsticaj Partije izraz su njene neprevaziđene birokratske funkcije. Partija samo verificira društvenu evoluciju. *Evolucijski socijalizam signatura je liberalističkog vjeruju jednog dijela partijskog mišljenja.*

„Liberalistička politička filozofija" dodiruje se s revolucionarnim načinom mišljenja samo do one granice kojom se istorijski osporava etatistički socijalizam i njegov politički sistem zasnovan na državnoj svojini. „Ali tu se sličnost završava i počinju nepremostive razlike", a posteriori, na „zgarištu" etatizma: *vrhovna intencija revolucionarnog marksizma je samoupravni sistem što će odgovarati i biti izraz istorijskih interesa i najdubljih potreba proizvođačke klase. Intelektualna i politička zamisao liberalizma je reformistička, a ne revolucionarna — ona ima plan prijevoda društva iz jedne klasne kombinacije (birokratsko-etatističke) u drugu na principima i logici istorijskog produžetka egzistencije najamnog rada.*

LIBERALIZAM IZMEĐU „ODNOSA" I „SISTEMA". — IMPERATIVI DEMISTIFIKACIJE

Pojava liberalizma u Savezu komunista nije nastavak intelektualnog nasljeđa ili, pak, stvar volje partijskih vodećih ljudi. Sve izmjene u konceptu političke ekonomije državnog socijalizma imaju namjeru podvrći preispitivanju „ludu trku za bruto-produktom", čime je sam socijalizam izgrađen „za narod" postao u najmanju ruku dosta problematičan. Nesumnjivo da je sve to podsjećalo već tada na traženje nekakvog metaistorijskog modela socijalizma jer su iskustva i praksa prve socijalističke zemlje važili obrascem socijalizma uopšte. No, samo vezivanje pozicije šta su klasici stvarno rekli sa plebejskim karakterom revolucije u praksi je rezultiralo *novim licem socijalizma — specifičnim is-*

torijskim modelom. Pred nama je danas razvijena praksa i tekovine koje je dosta teško generalno osporavati a da ne bismo bili uistinu nihilisti. Liberalizam sa tim nema apsolutno nikakve veze; on rezultira „drugostepenošću", *konkretnim rješenjima decentralizacije.* Ta „drugostepenost" programske vizije samoupravnog društva, dakle, njena konkretna rješenja — mehanizmi javljaju se često kao *negacija same ideje samoupravljanja.* Naravno, ne cio kompleks, već jedan dio, ne uvijek svjesno, nekad nesvjesno, ne sa znanjem, nego i u neznanju, lutanju i traganju. Generalna strategija koja je imala za cilj „jačanje društveno-ekonomskog položaja radničke klase", uslijed *uskosti političkog predstavništva,* objektivnog zaostajanja i nesuglasja s promjenama koje sama inicira, dovela je do nekog *polovičnog etatizma* koji je dosta uspješno izgradio mostove tamo gdje je njegova supstanca (kapital) intencijama „jačanja društveno-ekonomskog položaja radničke klase" oticala. A ta druga „polovina" kapitala producirala je „otuđene centre društvene i ekonomske moći". Takva decentralizacija, i njen instrumentarij konkretnih rješenja, bila je u ogromnom raskoraku sa načelno „opisanom" arhitektonikom i filozofijom samoupravnog socijalizma — uistinu, ona im nije bila podudarna. Ideja nam je bila „zajednička", ali pod njom nismo podrazumijevali ista rješenja. Kako se kapital hoće ponašati gospodski, on je tražio obnovu „nesrećno" raskinute roditeljske veze i imao ju je. Jedinstvo birokratskih, tehnokratskih i liberalističkih snaga samo je izraz njegove produžene otuđene pozicije i nanovo integralne jedinstvenosti. Na tom prostoru nastaje snop „izama" *fundamentalno oprečnih „programu radničke klase" kao programu pomjeranja granica revolucije.*

Ono što možemo smatrati izgradnjom temelja liberalizma koincidira sa redukcijom uloge saveznog etatizma u privredi, ali ne i sa vlašću radničke klase nad cjelinom društvene reprodukcije. Tamo gdje je savezna država napuštala svoje pozicije, daju se vidjeti kohorte osamostaljenosti novih centara ekonomske moći: republičkih etatizama i bankarsko-proizvodnih i osiguravajućih integracija i društava.

Samoupravljanje i dalje živi život više političke ideje nego što je učinjeno dominantnom materijalnom snagom. Razvlašćivanje državno-svojinskog monopola u cilju materijalne reprodukcije samoupravljanja kao ideja-vodilja završilo je nesuglasjem sa idejom-stvarnosti, realizacijom ideje-vodilje. Ideja-vodilja samoupravljanja ima za cilj osloboditi radničku klasu najamnog položaja spram vlastite države i staviti je *u situaciju same vlasti.* Međutim, ideja-stvarnosti ne korespondira joj: sa decentralizacijom išlo se slobodnim — da!, sa konkretnim i cjelovitim rješenjima materijalizacije samoupravljanja još odlučnije — ne! Ideja-vodilja je sama po sebi razumljiva; štaviše, ona je na izgled manifestirala *punu saglasnost cjeline Partije povodom klasnog pitanja u socijalizmu.*

Godine su bile potrebne da bi pastoralni mir socijalizma bio ponovo doveden u pitanje. Ideja-vodilja hoće se ostvariti, hoće napustiti zajedničko i naporedno obitovanje sa principima starog života, hoće postati uistinu sam život. Ona ima svoje protagoniste, ali i one koji na njenu realizaciju drugačije gledaju. Program radničke klase (ideja samoupra-

vljanja) biva naprosto zamijenjen programom grupno-svojinskih tendencija („ideja o samoupravljanju") u društvenoj strukturi. Supstanca društvene, ekonomske i političke moći stiče sjedište samo na drugim nivoima društvene organizacije. Parcelizacija ukupne društvene moći u „novoj situaciji" snažno ocrtava složenost ideološke protivrječnosti: ideja samoupravljanja i „ideja o samoupravljanju", čime je manifestirana *kriza razumijevanja unutar cjeline Partije povodom klasnog pitanja.*

Sada je ideja-vodilja pred složenijim iskušenjima, ukliještena između stvarnog realizacionog iskustva i radničke klase kao njenog istorijskog nosioca, što se, prije svega, sastoji u otporima i spregama polurazvlašćenog etatizma i novih, otuđenih centara ekonomske i društvene moći.

Prodor liberalizma u SKJ i u društvo mora biti svestrano razmotren shodno uslovima njegove savremene obnove. Ako je liberalizam samo liberalan odnos Partije spram „devijacija socijalističkog razvoja", onda je on i prolazan zanos duhovne i političke preokupacije jedne grupe političara i intelektualaca i nema značajniji politički domašaj. Međutim, ukoliko je liberalizam našao sebe u društvenom sistemu, pustio korijene u čvorišnim ganglijama socijalističkog samoupravljanja i počeo se, prirodno, legitimirati dijelom i aktuelitetom samog sistema, onda svakako da je njegova egzistencija u SKJ i u društvu plod jedne dosta realne esencije, jer nije u pitanju imanencija filozofije liberalizma, već liberalizam kao tvrd sistem odnosa. I umjesto što su komunisti počeli čistiti liberale iz SKJ, moglo se desiti da to ovi posljednji počnu raditi, ako to do sad nisu i činili. Za sad možemo smatrati ispravnom i tačnom konstataciju da je prodor liberalizma u SKJ samo izraz političkog pritiska jednog dijela, sloja u društvu koji je na osnovici „predstavništva — posredništva — reprezentacije — polarizacije" socijalno i ekonomski u proizvodnji i potrošnji privilegovan i povlašten u odnosu na masu proizvođačkog svijeta. U analizi reprodukcije ovog sloja, načina njegovog proizvođenja i prodora u SK dâ se uočiti savremena putanja jugoslovenskog socijalizma između etatizma i liberalizma.

„NOVA STVARNOST" — TROJANSKI KONJ PRED BEDEMOM SOCIJALIZMA ILI ZAHTJEV ZA AKTUELIZACIJU SAMOUPRAVNE STRATEGIJE SOCIJALIZMA

Liberalizam se predstavlja bučnim programskim proglasom o *„novoj stvarnosti"*. „Nova stvarnost" je u genezi političkog bića liberalizma. Ona je to u istoriji radničkog pokreta bila — ona je to i danas. Bernstein je istupio sa tezom o „novoj stvarnosti", da bi kasnije partija napravila kompromis sa srednjom buržoazijom. „Nova stvarnost" je ideološka parola za upliv liberalističkog preoblikovanja društvenih odnosa, camera obscura stvarnih rješenja društvenog razvoja. Tezom o „novoj stvarnosti" hoće se vulgarno poništiti i osporiti sposobnost socijalizma da dostigne svoju demokratsko-civilizacionu prirodu; dakle,

riječ je o idejnom nihilizmu spram poduhvata umne projektualne volje u temelje društva u smislu nove egzistencije čovjeka svodeći socijalizam na birokratske „standarde“ i istorijsku atrofiju. Važno je ne smetnuti s uma da liberalizam u ime „nove stvarnosti“ osporava mogućnosti uređenja društva na komunističkim principima samoupravne asocijacije, da bi opet u ime „nove stvarnosti“ ponudio klasne sadržaje prolazećih istorijskih struktura. Osporiti generalnu strategiju socijalizma k izgradnji i konstituenciji neposredne asocijacije proizvođača — samoupravnog produkcionog odnosa, pretpostavlja osporavanje radničke klase u socijalizmu.[8] Pri tome se ukazuje na promjene izvršene u radnom položaju radničke klase pod utjecajem tehničkog progresa, dok se istovremeno tvrdi da i ostali socijalni slojevi postaju poradničeni. Pod kutom amorfnog stanja različitih slojeva i profesija radnička klasa prestaje biti klasa u svom izvornom smislu jer čitavo društvo postaje radničko! Sama teza o poradničenju svih ostalih slojeva u društvu je pseudokonvencionalna fraza. Cilj komunističkog društva nije poradničenje ni slobodni rad, nego, naprotiv, ukidanje rada kao otuđene ljudske djelatnosti, ukidanje radničke klase. Ova tendencija (samo jedna uzeta za primjer) osporavanja radničke klase u socijalizmu povezana je sa stvaranjem duhovne klime za likvidaciju revolucionarnih promjena. *Teorijski utopiti radničku klasu — index neslobode u složeni medij „radnih“ slojeva je put osporavanja revolucije kao načina ozbiljenja slobode.*

Biti svjestan „nove stvarnosti“, imati prožimajuće osjećanje za promjene u biću radničke klase, sagledavati ubrzan porast tehničkog napretka i znalački umjeti ocijeniti usložnjavanje i intelektualizaciju fonda rada — sve su to elementi sa kojima komunistički pokret mora i treba računati; tačan uvid u njih u smislu implikacija na socijalne odnose graniči s pameću, ali nije sama pamet: vrednota je uvijek (iz)nova promisliti idejnu i političku orijentaciju partije, njenu strategiju pod izmijenjenim okolnostima socijalno-ekonomskog i kulturnog miljea ostajući u granicama teorijske i političke vizije društva u kojem će neposredni proizvođači biti i neposredni upravljači.

KRITIKA SAMOUPRAVLJANJA IZ KONZERVATIVNOG POJASA

Konzervativizam u SKJ izraz je jednog posebnog dijela njegovih redova, upravo onog dijela što nikada stvarno nije napravio raskid sa konceptom etatističkog socijalizma. Dilema: za državu ili samoupravljanje ostala je neriješena, tajanstvena, umnogome dosta rastočena politička svijest u Savezu komunista. Započeti proces izmjene političke svijesti Partije imao je golemi zbir pojedinačnih homo duplexa; „konzervativci“ su ponekad znali govoriti o „društvenom samoupravljanju“, dok djelom nikada nisu mogli u realnoj praksi i odnosima da i dokažu da za to uistinu jesu.

---

[8] O tendencijama osporavanja radničke klase u socijalizmu plastično piše S. Šuvar u studiji *Samoupravljanje i druge alternative.*

Takođe, navika na komandni autoritet SK u uslovima kada to on prestaje faktički biti izvor je snažnog i masovnog, unutarnjeg konzervativizma u Savezu komunista. To još nije razvijena forma otpora; tek svjesnim *organiziranjem* „konzervativizma po inerciji“ u zamisao uređenja društva postaje on zapreka stvarnoj demokratizaciji društva i redova SK.

Dok liberalizam društveni razvoj vidi i temelji na razvijenom vidu reformizma — ne radi se formalno o sitnoburžoaskom socijalizmu, o radnicima koji će takođe biti „bogati“; riječ je o potrebi snažne mobilizacije proizvodnih segmenata, velikim sistemima, golemoj upotrebi radne snage, tehnodemokratskom konceptu „velike moderne“: moderne Srbije, moderne Jugoslavije — fokus konzervativne refleksije usmjeravan je protiv snaženja ukupnosti tvornice i njenog organa, „radničkog vijeća“, da bi rješenja društvenog razvoja vidjela u prostom podređivanju proizvodnih i društvenih elemenata državi — strukturi moći kao ekonomskom agensu i potencijalu.

Birokratski konzervativizam u SKJ, shodno idejnim intencijama „moralnog“ socijalizma, odbacuje ideju samoupravljanja kao utopističku i nerealnu. Manirom vulgarne političke diskvalifikacije konzervativizam negira dostignuća i perspektive samoupravnog razvoja. Tipično je da izostaje *teorijsko osporavanje* samoupravljanja sa pozicija konzervativizma. Izuzetak su, svakako, neki ekonomski radovi što su ukazali na posljedice nekonstituiranog samoupravnog produkcionog odnosa po „karakter razvoja socijalističkih društvenih odnosa“. Njima se poglavito nude rješenja političke ekonomije državnog socijalizma. Kritika konzervativizma upućena je samoupravljanju sa pozicija nemogućnosti za ubrzanje privrednog rasta, mobilizaciju proizvodnih resursa, povećanje proizvođačke supstance itd. U sferi „nadgradnje“ samoupravnog sistema kritika sa aspekta konzervativizma odnosi se na shvaćanje teorije odumiranja države, za koju smatra da nema osnove; jedino snaženje državne regulative uspostavlja u društvu sredstvo održanja njegove cjeline. Načelna konzervativna kritika samoupravljanja iskazana je kroz bavljenje potrebom „utvrđenog“ reda u društvu i u SKJ. Kako nije red, „samoupravljanje je nered“. Otud se kritika samoupravljanja jednoznačno iscrpljuje političkim zahtjevom za utvrđenim, nesmetanim funkcioniranjem sistema sa pozicije reda. *Isticanje inkompatibilnosti samoupravljanja i reda tradicionalan je kritički stil političke opozicije konzervativizma.* Zahtjev za većim redom u društvu nije politički neutralan zahtjev: on sažima oblik, karakter, supstanciju reda — to može biti red u ime radničke klase ili red same radničke klase. A to dalje znači da potreba za redom implicira njegove iracionalne autoritete — „avangardni“ sloj birokratije što će imati ljude koji znaju slušati ili će, pak, proizvođačka klasa imati vlastiti red organskog jedinstva „proizvodnje, upravljanja i raspolaganja“ kao funkcionalno povezan i ustrojen autoritet. Red kao etatistički propis i red same radničke klase kroz samoupravljanje potiču iz dvije različite političke ravni; njihova prosta zamjena je nespojiva kao nespojivost socijalnog karaktera jednog i drugog sistema.

Birokratski konzervativizam je danas u SKJ izrazito multipliciran; idejni i politički karakter konzervativizma — satkan od informbirovske izdaje, rankovićevskog socijalizma, „radne države“, „teškog socijalizma“, primitivne predstave o egalitarizmu i socijalizmu do „društva vlasti“ — ima zajednički nazivnik u otporu produbljivanju socijalne suštine revolucije, u vraćanju podržavljenih društvenih odnosa. Konzervativizam idealizira prošlost da bi moralizirao postojećem i budućem stanju; moralizam je instrument idealizacije, njenog ostvarenja — promjena postojećeg ima smisla ako je nadomještena prošlošću: jedina svrha političkog života jeste živjeti životom prošlosti. Konzervativizam je sa opterećenošću idealizacijom jedne istorijske situacije socijalizma — etatizmom — inercija ideološke svijesti o prošlosti, nekadašnje stvarnosti.

LIBERALIZAM I KONZERVATIVIZAM POVODOM VLASTI

Iskušana granica snaga liberalizma i konzervativizma jeste *vlast* kao konzekvencija samog okvira građanskog društva. To se misaono odnosi na prijelomna dostignuća socijalističke revolucije (osvajanje vlasti), dok njene perspektive (socijalna revolucija) imaju poglavito istorijski, utopistički karakter. U tom okviru vlasti, oko vlasti i sa vlašću (građansko društvo) birokratski konzervativizam i liberalizam posjeduju uistinu *visinu vlasti* jer nemaju *ljudske visine;* njihova (ko)egzistencija i snaga obnavljanja samo nanovo zapliću društvene odnose borbom za vlast, potrebom za vlašću, što im je imanentna potreba. Konzervativna provenijencija opredijeljena je mitom vlasti sa opstojnošću koncepta socijalističke revolucije kao političkog prevrata. Pod demokratijom se jednostavno i prosto shvaća *proisteklo stanje* društvenih odnosa kao posljedica samog prevrata. Ovo primitivno shvaćanje socijalističke revolucije jeste temeljni sindrom teorije o homogenosti i beskonfliktnosti socijalističkog društva.

Liberalizam je protiv vlasti birokratizma i partitokracije, ali nije protiv *vlasti same.* On ponire krizom u kojoj su se našle birokratske institucije socijalizma. Liberalizam mistificira istorijsko rješenje krize birokratskog socijalizma kroz vlast udruženih proizvođača. On je alternativa samo utoliko ukoliko smjenjuje vlast vlašću, birokratsku vlast „iluzijom o demokratiji“. Time je odnos konzervativizma i liberalizma u biti *odnos borbe za vlast — jednodimenzionalna mijena prevalencije politike.*

Konzervativizam i liberalizam otjelovljuju hegelovski stav: „što je zbiljsko, to je umno“ — ukratko, radi se o žilavom otporu deontološkoj perspektivi socijalizma. Samoupravljanje kao program vlasti radničke klase i programi osporavanja njene rukovodeće uloge u društvu (konzervativizam i liberalizam) u našim uslovima aktueliziraju u praksi životvornost Marxove kritike Hegela, to jest Hegelove filozofije države i prava. Riječ je o ograničenosti političke emancipacije, o aktuelitetu socijalne i ljudske emancipacije.

Socijalizam izgrađen „za narod“, a ne „od naroda“ ima granice svoje egzistencije. Jer on nije društvo „poslije revolucije“, nego „društvo revolucije“. Kao što nije društvo političkog prevrata, a time ponajmanje građanskog društva, socijalizam mora istaći svoj fundamentalni zahtjevom izraz potrebe socijalističke (socijalne) revolucije. Pretpostavka socijalne revolucije je izmjena „teorije osvajanja vlasti“ u normativnu filozofiju forme socijalističkih odnosa koja bi rasuđivala o onome što bi trebalo biti, a ne o onome što već jeste. Odlučno raskinuti s dosadašnjim načinom socijalističke političke svijesti, što je u pozitivnoj korelaciji s etabliranjem „društva vlasti“, a dosljedno teorijski aktuelizirati vlast proletarijata koja je i kraj svake vlasti, pa i proleterske, izravan je imperativ socijalizma kao „novog društva“. Socijalizam je onda ako posjeduje uvijek *izvornu misao revolucije.*

Konzervativizam je opredijeljen političkim stavom i uvjerenjem o „slabom proletarijatu“ i „jakoj državi“, naročito onda kada se radnička partija odlučnije orijentira prema svom istinskom klasnom području revolucionarne akcije kada pokušava da se potvrdi kao partija u velikom istorijskom smislu. Ispravnost teze o „slabom proletarijatu“ i „jakoj državi“ je relativna: ona je istinita samo u onom vidu u kojem pripada istorijskom periodu razvoja jugoslovenskog socijalizma. Drukčijim iskazima bezmalo nedostaje dijalektičnosti; razlike radničke klase 45-te godine ili 60-te sa ovom današnjom po onome što ona faktički jeste i što bi mogla tek biti neosporne su, bez obzira htjelo se to nečijim glavama ili ne. To dogmatsko shvaćanje radničke klase što se sastoji u „statičkom i neizmijenjenom citatu o njoj“ samo je drugo ime za otpore akciji kojom bi radnička klasa preuzela svoju i društvenu situaciju u vlastite ruke. Potreba jake države ima svoj istorijski raison d'être onda kada postoji potreba da se i političkom silom, u početnoj fazi, afirmiše jedan klasni interes (radničke klase) kao opšti interes.[3] Sposobnost proletarijata kao istorijskog nosioca novog, samoupravnog produkcionog odnosa da ovlada cjelinom društvene reprodukcije vrši inverziju teze „slab proletarijat“ — „jaka država“ u „jak proletarijat“ — „slaba država“. Revolucionarna sposobnost proletarijata da direktno vrši vlast sastoji se u prevazilaženju potrebe da to u ime njega čini revolucionarna superdržava opskrbljena golemim nadležnostima, čime stara šema socijalističke vlasti biva zamijenjena novom; u početku proletarijat čini prost element socijalističke države, danas je ona (država) *element vlasti samoorganizacije proletarijata (samoupravljanja)* i istorijski je potrebna samo u onim uvjetima u kojima je rigorozna politička vlast kompetentna za određena pitanja graničnog integralizma, odbrane, zaštite, reprezentacije, diplomatije i slično. Time jedna neuralgija socijalističke zajednice oko pitanja države ima svoj kraj: sa samoodređenjem klase radi se o novom poretku socijalizma. Otud samo „jak proletarijat“ i „slaba država“ može biti nova relacija samoupravnog socijalističkog društva i njegova istorijska orijentacija.

[3] M. Pečujlić, *Horizonti revolucije.*

SAVEZ KOMUNISTA IZMEĐU LIBERALISTIČKOG I KONZERVATIVNOG TEORIJSKOG PLANA

Metodološka implikacija liberalne partije zasnovana je na etičkom stajalištu nasuprot revolucionarnom: *partija ne „pravi revoluciju"*. Koncept „mirne" partije što je zadovoljna socijalnom stvarnošću i samom sobom intiman je *liberalizmu kao sistemu* u kojem je on inkubator uvjeta pod kojima se *održava infrastruktura* klasnih protivrječnosti. Partija *moralizira o stvarnosti,* dok u svom praktičnom djelovanju odstupa od logike praktične akcije. Pred nama je isektorisana partija, opterećena hroničnim neskladom: *ona živi s mislima o revoluciji u jednom sektoru, ona praktično služi održavanju postojećih odnosa u drugom.* Partija ima zadatak moralno-ideologijski integrirati „radni narod" u socijalni sistem. *Integracija, a ne revolucija; etika, a ne politika* opredjeljuje „opšti" mandat partije nasuprot njenom klasnom mandatu.

Liberalistički politički rezon negirao je SKJ kao organizovanu partiju radnika: „on uopšte nije prevashodno partija radnika". Klasa je zabačena intermedijalnim odnosom politike što inklinira privilegovanim slojevima u društvu koji imaju i najveću moć utjecaja na politiku partije. Liberalistički koncept partije je znak partije „zadovoljne" samom sobom i društvenom stvarnošću. Razvoj SKJ posljednjih nekoliko godina kretao se između liberalističkog izrođavanja i narasle zdrave potrebe za reafirmacijom njegove uloge u društvu; on je dijelio podjednako antipodnu sopstvenu realizaciju kao moguću: partija — „ne više" i partija — „još da".

Liberalizam ekvilibrira *konzervativnoj orijentaciji i zamisli* razvoja SKJ i društva. Iz praktične i teorijske konfrontacije sa etatizmom izrasta liberalizam kao istorijski prevaziđena alternativa društvenog razvoja u jednom dijelu SKJ. Sa liberalizmom ocrtava se dvostruka linija oslobađanja jedne iluzorne svijesti i zapada istovremeno u drugu; birokratski konzervativizam je „jednodimenzionalan" — njegova snaga zrači iz faktičke opredijeljenosti etatističkom socijalizmu. „Minimum konzervativne svijesti" liberalizma i konzervativizma ujedno je i njihovo dodirno stjecište: *poništiti program proizvođačke klase kao platformu revolucije motorna je snaga u apologetizaciji nesmislenosti datog poretka stvari.*

Rodno područje liberalizma i konzervativizma je element različnosti karaktera njihove socijalne usmjerenosti. Konzervativizam izrasta i unutar Partije kao znak njenih unutarnjih slabosti, faktičke neprevaziđenosti svijesti o *rukovodećoj* funkciji Partije i njenom neposrednom vršenju vlasti. Konzerviranje ovog sklopa idejne svijesti stimulacija je produženju *antiistorijske funkcije Partije kao rukovodeće elite revolucionarnog pokreta.* Sačinjenost konzervativizma data je u temeljima odnosa „političkog društva": osnovna socijalna snaga razvoja društva jeste *birokratija.* Liberalizam postaje istorijski obnovljiv u onim uslovima u kojima iz idejne konfrontacije sa etatizmom ne proizlazi istovremeno *autentična elaboracija kritičke i samoupravne izgradnje društva.* Klasni interes poništen je „opštim" interesom, politika Partije inicira balast kompromisa sa srednjim slojevima koji su istovremeno i nosioci socijalnog progresa.

Konzervativizam znači stagnaciju socijalizma, liberalizam njegovu degradaciju.

Birokratski konzervativizam oblikuje svijest etatizma svakako inkogruentnu procesu oslobađanja vlastite revolucionarne moći radničke klase. Fundamentalna razlika svijesti partije — „teorija osvajanja vlasti" i oslobođenja vlastite moći klase (samodjelatnost) formulira krizu odnosa partije i klase: vlastita revolucionarna moć klase po onome što ona već jest i što bi mogla biti sutra nadilazi ukupnu određenost partije kao rukovodeće elite revolucionarnog pokreta, taj nivo „revolucionarne forme svijesti proletarijata". Sposobnost partije da u istorijskim trenucima odgovara potrebama klase jeste i njena sposobnost prilagodbe razvoju cjelokupnih društvenih odnosa, izvođenja klase na društvenu scenu. Negativno određenje spram procesa samodjelatnosti klase distancira je od mogućnosti za vršenje neposredne vlasti. Istorijskim ispoljavanjem samodjelatnosti klase proizvođača rukovodeća funkcija partije kao platforma supstitucije klase u jednom periodu ne korespondira potrebama izgradnje neposredne asocijacije proizvođača, čime je njeno dalje opstojanje u toj funkciji blisko antiistorijskom stanju. Gramši je to stanje partije naznačio nazadnom funkcijom koja teži da zadrži žive snage istorije i održi prevaziđenu, antiistorijsku zakonitost.[4] Životna vezanost radničke klase za socijalizam, organizovano učešće i direktno uređivanje odnosa postaje zapriječeno birokratskim konzervativizmom partije koja degradira potrebu da „narod uzdigne do novog tipa civilizacije"[5].

Birokratizam-konzervativizam i liberalizam, dakle, u svakom pogledu su pripremni dovesti u pitanje politički život partije; tačnije, oni ga ukidaju — imobilizacija klasno-radne osnove sprovedena je u njenom izvoru: *članstvo je nesumnjiv politički činilac, ali bez stvarne političke uloge*. Partija i masa su dva reda odnosa; neidentitet što je uspostavljen logikom socijalizma kao „političkog društva" ocrtava savremenu kontradikciju partije i klase povodom revolucije.

DVA PROGRAMA SAMOUPRAVLJANJA: IDEJA SAMOUPRAVLJANJA I „IDEJE O SAMOUPRAVLJANJU"

Liberalizam i konzervativizam programski i politički nalaze se u opreci povodom programa radničke klase kao revolucionarnog programa partije. Oni čine suprotnost „između vlastitih zamisli Saveza komunista o uređenju društva"[6] i istorijskog produženja klasne strukture pod novim okolnostima i momentima.

Liberalna struja je u Savezu komunista imala cilj ostvariti nama dobro poznatu varijantu tehnobirokratskog oblika tradicionalnog reformizma. Ta praksa počela je postupno da se razvija, da dobija svoje karakteristične reformističke izraze. Klasni interes biva zapostavljen i nadomješten metafizičkim interesom cjeline društva. Mi ne mislimo da je

[4] A. Gramši, *Moderni vladalac.*
[5] Isto.
[6] S. Šuvar, isto.

to slučajno; liberalizam ima potcjenjivačku logiku spram klasnog interesa — on ga jednostavno zatura. *Klasni interes je istorijski kompleks liberalizma.* Dok konzervativizam klasno pitanje etatizira kroz paternalističko-klasnu zajednicu, liberalizam ga razvodnjava — u prvom slučaju (kod konzervativizma) ono je neodvojivo od *države*, u drugom je „podvrgnuto“ oslobođenju *organizovane* dimenzije kao „svijest o klasnoj svijesti“. Etatizacija klasnog pitanja oktroira slobodu kao idealnu neslobodu, njegovo razvodnjavanje samo je drugi izraz istoga negativuma — riječ je o iluziji o slobodi. Zajednička sličnost konzervativizma i liberalizma vrhuni u *istom:* to su koncepcije *strane* oslobođenju radničke klase. Pred nama se zbiva produžetak istorijskog skandala rada i kapitala, koji samo stiče novije forme izgleda, ali ne poništava svoju osnovnu bit sposobnu na reprodukciju sve „više istoga“.

Liberalizam i konzervativizam odražavaju ideološki prolazne istorijske strukture. U tom pogledu budućnost im nije intimna: konzervativizam je inercija jedne privremene veze partije i države uozbiljene socijalnim sistemom; njegovom održanju priliči skleroza idejno-političke diferencijacije povodom samog samoupravljanja. Liberalizam se predstavlja sitnoburžoaskom vizijom društva osavremenjenom tehnokratskim konceptom i imitacijom „ekonomskog rasta i velikih sistema“. Ono što im je zajedničko moglo bi se dvojako iskazati: prvo, socijalizam koncepcijski im ne može dugovati svoj put u budućnost i, drugo, obnova u bilo kom vidu ovih struktura mora po pravilu postaviti pitanje daljeg postojanja SKJ u društvu kao revolucionarne organizacije. Naravno, postoje i razlike u namjerama da se negira uloga SKJ: konzervativizam ima plan birokratski degradirati ulogu Saveza komunista, liberalizam istorijski ga kompromitirati pred radničkom klasom. Partija „komandnog autoriteta“ i partija „moralnog protesta“ spram partije *praktičnog revolucionarnog mišljenja* koja ima istinske ambicije za izmjenu svijeta i same sebe — to je vododijelnica između marksističke partije i one koja to nije.

U onoj mjeri u kojoj se SKJ bude *rukovodio principijelnošću Marxove ideje samoupravljanja,* on će biti sve principijelniji u pogledu razvoja ostvarenja same ove ideje.

Potrebno je da neke stvari najzad počnu dobijati svoja prava imena, potrebno je da povrate svoju jedinstvenu formu i sadržaje; treba prestati nazivati nešto i neka rješenja samoupravljačkim ako to nisu, jer ne mogu biti, jer su takva da *ne mogu biti.*

Samo Marxova ideja o samoodređenju može biti uvjet da samoupravljanje postane istinsko djelo jugoslovenskog socijalizma i put oslobođenja radničke klase.

Prilozi

Ivan Kristan

KOČEVSKI ZBOR — ROĐENJE SAMOSTALNE SLOVENIJE

I

Cankareve reči: „Narod će sam napisati presudu...", koje su bile ispisane kao geslo na zidu Sokolskog doma u Kočevju, gde je od 1. do 3. oktobra 1943. godine održana skupština delegata slovenačkog naroda, mogu se simbolično shvatiti u dvostrukom značenju: prvo, kao reči koje znače nagoveštaj socijalne revolucije, uspostavljanja vlasti naroda; narod će sam izgraditi svoju vlast, „neće mu je izgraditi ni frak ni mantija"; drugo, kao reči koje znače nagoveštaj nacionalnog oslobođenja, nacionalne samostalnosti, dakle nacionalnog samoopredeljenja.

U toku narodnooslobodilačke borbe ostvareno je i jedno i drugo. Cankareva simbolika, u kojoj su se odražavale pre svega oštre društvene protivrečnosti koje su bile karakteristične za bivšu Jugoslaviju u celini, simbolika koja je označavala strasnu veru u budućnost i nesalomljivu nadu koja je slovenačkom narodu pomogla da opstane, pretvorila se u stvarnost.

Tridesetogodišnjica zasedanja skupštine delegata slovenačkog naroda (Kočevskog zbora), koju proslavljamo ove godine, obavezuje nas da osvežimo sećanje na tu skupštinu, u prvom redu na značaj koji je ona imala za slovenački narod.[1]

---

[1] Mnogi delegati na Kočevskom zboru isticali su u svojim govorima njegov istorijski značaj. U svom govoru kojim je otvorio Kočevski zbor predsednik Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Josip Vidmar je rekao da Zbor znači početak ere o kojoj je France Prešern pevao: „Ta, naći ćemo put na kome će njeni sinovi (sinovi Slovenije — prim. prev.) slobodno birati veru i zakone" (*Zbor odposlancev slovenskega naroda*, „Cankarjeva založba", Ljubljana, 1953, str. 12). Po rečima potpredsednika Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Edvarda Kardelja, Zbor je značajan po tome što potvrđuje pravilnost dotadašnjeg puta i što je postavio „temelje slobodne i demokratske budućnosti slovenačkog naroda" (Isto, str. 91). Član Izvršnog odbora Osvobodilne fronte Zoran Polič je naglasio da je (pošto je Narodnooslobodilačka vojska oslobodila polovinu teritorije Slovenije) važan i odgovoran zadatak ostvarenje zaključka iz programa („Osnovnih tačaka") Osvobodilne fronte po kome ona posle oslobođenja treba kao celina da preuzme vlast (Isto, str. 113). Sekretar Izvršnog odbora OF Boris Kidrič je rekao da je potrebno da Zbor „postavi neku vrstu osnove naše... nacionalne i narodne vlasti". Pri tom je izrazio mišljenje da je izbor Vrhovnog plenuma OF jedan od glavnih zadataka Zbora (Isto, str. 144).

Kad ocenjujemo značaj Kočevskog zbora s ustavnopravnog i političkog gledišta, treba istaći njegovo delovanje naročito u tri sledeća glavna pravca: (1) u pravcu izgradnje slovenačke države, (2) u pravcu raščišćavanja odnosa prema pređašnjoj vlasti i (3) u pravcu uspostavljanja federativnog odnosa s ostalim jugoslovenskim narodima.

II

Glavni značaj, odnosno glavni zadatak Kočevskog zbora bio je, nesumnjivo, u tome da u državnopravnom pogledu sumira rezultate dotadašnjeg procesa uspostavljanja nove, narodne vlasti, da taj proces završi i postavi osnove samostalne slovenačke države. Druga dva zadatka — stupanje u federativan odnos s ostalim jugoslovenskim narodima i uklanjanje izbegličke vlade u Londonu — proisticala su iz prvog zadatka, bila su njegova logična posledica: bez rešenja prvog zadatka ne bi bila rešena ni ova dva druga zadatka.

Reč je o tome da je „slovenački narod prvi put u svojoj istoriji uzeo kormilo svoje sudbine u sopstvene ruke", odlučio da izgradi sopstvenu državu na principima koje je sam postavio i tim *„konačno punopravno stupio među suverene narode"*, kako je rečeno u proglasu skupštine delegata.[2]

U Kočevju su od 1. do 3. oktobra 1943. godine, u vreme kad se vodila najteža oslobodilačka borba, zasedali demokratski izabrani poslanici (delegati) slovenačkog naroda, koji su odlučivali o predstavništvu i rukovodstvu narodnooslobodilačke borbe Slovenije i o organima narodne vlasti u ratnom periodu.

S obzirom na to, neosporno je utvrđeno: prvo, da je Osvobodilna fronta slovenačkog naroda predstavnik narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije, da je ona jedini zakoniti predstavnik slovenačkog naroda na njegovoj teritoriji, i, drugo, da je Plenum Osvobodilne fronte slovenačkog naroda, odnosno Slovenački narodnooslobodilački (Slovenski narodnoosvobodilni) odbor (SNOO) najviše predstavničko telo slovenačkog naroda u ratnom periodu, koje u sebi sjedinjuje zakonodavnu i izvršnu vlast slovenačkog naroda i koje ima pravo da postavlja sve potrebne organe narodne vlasti.

Na Kočevskom zboru je ponovo došla do izražaja i ponovo bila potvrđena specifičnost oslobodilačke borbe i izgradnje nove vlasti u Sloveniji koja je oličena u Osvobodilnoj fronti slovenačkog naroda.

Kad je Komunistička partija Slovenije već prvih dana posle okupacije dala podsticaj za stvaranje Osvobodilne fronte (antiimperijalističkog

---

[2] Da slovenački narod u svojoj borbi za ujedinjenje mora računati pre svega na sopstvene snage, a ne oslanjati se na posredovanje velikih sila, pogotovo ne na tvorce versajskog sistema, koji su slovenački narod rasparčali između četiri države, snažno je svojevremeno naglasio Edvard Kardelj Sperans u svom poznatom delu iz 1938. godine *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, u kojem je izričito rekao „da je ujedinjenje slovenačkog naroda stvar njega samoga, njegovih najnaprednijih snaga i njegove borbe na sopstvenoj teritoriji i borbe protiv svakog konkretnog neprijatelja" (str. 343).

fronta), i kako je od njenog osnivanja pa dalje predstavljala njeno idejno i organizaciono jezgro, ona je time pokrenula proces prerastanja Osvobodilne fronte u opšti *svenarodni oslobodilački pokret.*

Ako je bilo logično što je Komunistička partija Slovenije, s obzirom na to da je celo vreme postojanja stare Jugoslavije vodila nepokolebljivu borbu za socijalna i politička prava radnog naroda i neustrašivo se suprotstavljala fašizmu, dala podsticaj za stvaranje Osvobodilne fronte, onda je razumljivo i to što se prilikom njenog stvaranja „sve ono što je u slovenačkoj prošlosti bilo pozitivno sjedinilo s onim što je bilo prelomno za budućnost Slovenije", kako je na Kočevskom zboru rekao Boris Kidrič.

Pošto je Osvobodilna fronta bila svenarodni oslobodilački pokret koji je sjedinjavao sve napredne snage slovenačkog naroda, bilo je sasvim razumljivo da je jedino iz tog svenarodnog pokreta mogla da izraste nova, narodna vlast. S tog stanovišta se može govoriti o *dvostrukom karakteru Osvobodilne fronte,* naime da je ona bila svenarodni politički oslobodilački pokret i u isto vreme nosilac nove, narodne vlasti.[3]

Ta dvojnost se, naravno, izražavala i u organima vlasti koje je Kočevski zbor izabrao kao jedine predstavnike narodne vlasti u Sloveniji u ratnom periodu. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte bio je ujedno najviše političko rukovodstvo Osvobodilne fronte i najviši predstavnički organ slovenačkog naroda, to jest Slovenački narodnooslobodilački odbor.[4] U skladu s tim, Izvršni odbor Osvobodilne fronte kao izvršni organ njegovog Vrhovnog plenuma bio je u isto vreme i Predsedništvo Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora.

Treba naglasiti da nije tek na Kočevskom zboru došla do izražaja činjenica da je Osvobodilna fronta nosilac narodne vlasti. To nije bilo sporno još od početka afirmacije Osvobodilne fronte. Zato se Vrhovni plenum Osvobodilne fronte još na svom trećem zasedanju 16. septembra 1941. godine u isto vreme konstituisao u Slovenački narodnooslobodilački odbor, i to sa ciljem da u ulozi najvišeg organa vlasti istupa pod

---

[3] Zoran Polič, član Izvršnog odbora OF, u svom referatu o izgradnji nove, narodne vlasti između ostalog je rekao: „Osvobodilna fronta ima, prema tome, dvostruki karakter: u prvom redu, ona je svenarodni oslobodilački pokret koji sjedinjuje sve slojeve slovenačkog naroda, sve poglede i sve slovenačke oblasti i tako predstavlja volju celog slovenačkog naroda. Drugo, što proističe iz prve činjenice, Osvobodilna fronta je nosilac narodne vlasti" *(Zbor odposlancev slovenskega naroda,* str. 116).

Boris Kidrič, sekretar Izvršnog odbora OF, istu misao je izrazio ovako: „Na jednoj strani, Osvobodilna fronta je svenarodni politički *pokret koji se* bori za oslobođenje slovenačkog naroda, za njegovo oslobođenje i ujedinjenje, za postizanje nacionalnih ciljeva, za ostvarenje demokratskih prava narodnih masa; na drugoj strani, Osvobodilna fronta je, kao što sam već rekao, stvarno slovenačka narodna vlast" (Isto, str. 145).

[4] Upravo zbog dvostrukog karaktera Osvobodilne fronte o kom je govorio, Boris Kidrič je rekao da Vrhovni plenum OF „mora biti i najviše političko rukovodstvo Osvobodilne fronte i vrhovni predstavnik suverene slovenačke vlasti" (Isto, str. 145).

nazivom Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO).[5] Međutim, ovaj organ tada nije bio izabran, već su ga sačinjavali predstavnici svih političkih grupa sjedinjenih u Osvobodilnoj fronti. Zbog toga je vođstvo Osvobodilne fronte duže vreme imalo u planu sazivanje skupštine izabranih predstavnika slovenačkog naroda. Da nije bilo italijanske ofanzive, ta skupština bi bila sazvana još u leto 1942. godine.[6]

Pokušaj da se sazove skupština bio je ponovljen u jesen 1943. godine i uspešno je ostvaren. Tako je konstituisana *„u istoriji slovenačkog naroda prva demokratski izabrana, od narodnih predstavnika sastavljena Skupština"*[7], koja je morala izabrati Vrhovni plenum Osvobodilne fronte, odnosno Slovenački narodnooslobodilački odbor kao vrhovne organe slovenačkog naroda u vreme narodnooslobodilačke borbe. Upravo demokratski izbor Vrhovnog plenuma, odnosno Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora, Boris Kidrič je smatrao za jedan od glavnih zadataka Kočevskog zbora.[8]

III

U vreme kad su se postavljali temelji slovenačke državnosti, odnosno narodne vlasti, prirodno je moralo doći do *raščišćavanja odnosa s ostacima pređašnje vlasti,* to jest s izbegličkom vladom u Londonu. Stav Kočevskog zbora prema londonskoj vladi je bio negativan, i to iz

---

[5] Stvarno su već na tom zasedanju Vrhovnog plenuma OF kao Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora, dakle kao najvišeg organa vlasti, donete veoma značajne odluke, u kojima je došla do izražaja nova, narodna vlast, kao što su: odluka o zaštiti slovenačkog naroda i njegovog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje, odluka o uključenju slovenačkih partizanskih jedinica u narodnooslobodilačke partizanske odrede Jugoslavije, odluka o narodnom porezu i odluka o Zajmu slobode (vidi odluke u zborniku: Makso Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji,* str. 21—24).

[6] T. Ferenc, *Nekaj doneskov k problematiki zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju,* „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja", št. 1—2/1966, str. 402.

[7] Josip Vidmar, predsednik Izvršnog odbora OF, u svom govoru kojim je otvorio Kočevski zbor naglasio je njegovu demokratičnost kao jednu od njegovih karakteristika: „Svi vi dobro znate kako ste bili izabrani, pa zato morate takođe znati da slovenački narod još nikad u svojoj istoriji nije tako nezavisno postavljao, birao svoje predstavnike kako je birao i izabrao vas" *(Zbor odposlancev slovenskega naroda,* str. 11).

[8] Na skupštini u Črnomelju održanoj 19. februara 1944. godine Boris Kidrič je, pored ostalog, rekao: „Izbori za Kočevski zbor i sam Kočevski zbor su pokazali dve stvari...; na drugoj strani, predstavljali su džinovski korak napred u razvitku našeg slovenačkog parlamenta, u razvitku parlamentarnog zametka koji je stvoren 1941. godine, u stvarni parlament, u *izabrani parlament.* Slovenački narodnooslobodilački odbor, koji je formiran na Kočevskom zboru, nije više sastavljen od predstavnika patriotskih grupa koje su se izjasnile za narodnooslobodilačku borbu, nego je on skupština *poslanika* slovenačkog naroda, skupština sa svim parlamentarnim kvalitetima, iako je osnovan u uslovima koji su sve drugo pre nego uslovi povoljni za afirmaciju formalnih zahteva i principa demokratije" (Boris Kidrič, *O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije, Zbrano delo,* II, „Cankarjeva založba", 1959, str. 28).

dva glavna razloga: zato što u izbegličkoj vladi nije bilo pravog predstavnika slovenačkog naroda i zato što ona ništa nije učinila za rešenje slovenačkog nacionalnog pitanja.

Zbog toga je Kočevski zbor osporio „izbegličkoj vladi pravo zakonitog predstavnika slovenačkog naroda". Kao zakonite predstavnike Kočevski zbor je priznao Izvršni odbor Osvobodilne fronte i AVNOJ.[9] Međutim, kako je radi međunarodnopravnog kontinuiteta Jugoslavije bilo potrebno da londonska vlada deluje još neko vreme (to je bilo razdoblje „dualizma vlasti"), iako je bilo očigledno da stara vlast u zemlji, u unutrašnjim odnosima, nije više živela niti je imala ikakve nade na povratak, ipak je ovo pitanje celo vreme ostalo formalno otvoreno, da bi bilo rešeno po završetku rata.

Klasni interesi su pređašnje vlastodršce doveli u sukob s narodnooslobodilačkom borbom sopstvenog naroda. Zato što su se nadali da će ih okupator za njihovo izdajničko držanje nagraditi time što će im vratiti njihove ranije pozicije vlasti, oni su se stavili na njegovu stranu, a protiv oslobodilačke borbe svog naroda. To je bio odlučujući momenat[10] u tako brzom i nespornom izvođenju socijalne revolucije u kojoj je radnička klasa zamenila buržoaziju.

IV

Međutim, u narodnooslobodilačkoj borbi u Sloveniji, pa ni na Kočevskom zboru, nije se radilo samo o ostvarenju nekog apstraktnog *prava slovenačkog naroda na samoopredeljenje* (kao političkog prava koje je dobilo značaj još u francuskoj revoluciji, a koje je istakao i ruski proletarijat u oktobarskoj revoluciji). Radilo se o nečem mnogo većem. Radilo se o odlučivanju o sudbini slovenačkog naroda, o njegovoj budućnosti, o njegovom biti ili ne biti.

Zasluga Osvobodilne fronte s Komunističkom partijom na čelu sastoji se u tome što ona samoopredeljenje nije shvatala kao pravo koje je samo sebi cilj, kao put k samozadovoljnom zatvaranju u sebe i k nacionalističkoj autarkiji, nego ga je shvatala kao put za rešenje neodložnog nacionalnog pitanja bivše Jugoslavije. Zato je samoopredeljenje ostvareno na istorijski jedino realan način koji može da obezbedi budućnost Slovenaca kao naroda, to jest stupanjem u federativan odnos s drugim jugoslovenskim narodima.

U ostvarivanju samoopredeljenja došlo je do nužnog dijalektičkog povezivanja dvaju načela: s jedne strane, *prava na samostalnost* i nacionalnu nezavisnost i, s druge strane, potrebe za stupanjem u *federativan odnos* s drugim narodima s kojima Slovence povezuju životni interesi.

---

[9] Po sadržini sličnu odluku o izbegličkoj vladi doneo je AVNOJ u ime svih jugoslovenskih naroda na svom Drugom zasedanju u Jajcu 29. novembra 1943. godine.

[10] Ivan Kristan, *Družbena ureditev SFR Jugoslavije*, CZ, Ljubljana, 1972, str. 36.

A to je način rešavanja nacionalnog pitanja koji je Komunistička partija u staroj Jugoslaviji zastupala u svom programu.

Tako je u izgradnji nove, narodne vlasti bio povezan klasni interes radničke klase s rešavanjem nacionalnog pitanja. Ivan Cankar, koji je u radničkoj klasi video budućeg nosioca vlasti slovenačkog naroda („Na tvojim plećima, na plećima slovenačkog radnika, radnika proletera, leži sudbina slovenačkog naroda, naroda proletera"), jedino realno rešenje nacionalnog pitanja Slovenaca video je u federaciji s drugim jugoslovenskim narodima.

Cankarev program rešavanja socijalnog i nacionalnog pitanja je u potpunosti ostvaren. Ostvaren je upravo *zato što klasno i nacionalno pitanje nisu bili tretirani kao odvojena pitanja, već kao međusobno zavisna dijalektička celina.*[11]

Delegati slovenačkog naroda su na Kočevskom zboru potvrdili usmerenost ka izgradnji jugoslovenske federacije, koja je zatim dobila svoje najviše telo na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. godine u Jajcu i definitivno bila izgrađena 1944. godine sa zasedanjima najviših nacionalnih predstavničkih tela pojedinih naroda, koja su potvrdila odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a (u Sloveniji je to učinjeno na skupštini održanoj u Črnomelju 19. i 20. februara 1944. godine).

Kočevski zbor je potvrdio odluku Izvršnog odbora Osvobodilne fronte o njegovom ulasku u ime slovenačkog naroda u AVNOJ. To je Izvršni odbor OF učinio tako što je naknadno, posle zasedanja AVNOJ-a u Bihaću, pozdravio osnivanje AVNOJ-a i članove Izvršnog odbora Osvobodilne fronte imenovao za članove AVNOJ-a.[12] U rezoluciji Kočevskog

---

[11] Povezanost nacionalnog i klasnog pitanja je naročito naglasio Edvard Kardelj Sperans u navedenoj studiji o razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja. Tu je, između ostalog, pisao: „Ujedinjenje slovenačkog naroda je istorijska nužnost i borba za taj cilj je jedan od glavnih zadataka naprednih snaga slovenačkog naroda. Međutim, njegovo ostvarenje može biti samo rezultat sloma imperijalističkog sistema u ovom delu Evrope" (str. 343). Kad citira već toliko puta navođenu misao Ivana Cankara, Kardelj ističe da je Cankar video izlaz u rešavanju nacionalnog pitanja kad je rekao da „budućnost slovenačkog naroda zavisi od povezanosti njegove borbe s naprednim i demokratskim društvenim snagama s radničkom klasom na čelu" (str. 378).

[12] Kao što je poznato, Slovenci (pored Makedonaca) nisu poslali delegaciju na zasedanje AVNOJ-a u Bihaću. E. Kocbek (*Tovarišija*, „Obzorja", Maribor, 1967, str. 270, 272) piše da Slovenci nisu bili blagovremeno obavešteni o sazivanju AVNOJ-a. Ovo tvrđenje preuzima i T. Ferenc (*Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*, „Obzorja", Maribor, 1967, str. 675). U izveštaju Verifikacionog odbora, koji je na zasedanju u Bihaću pročitao V. Zečević, rečeno je da u spisak članova AVNOJ-a nisu uneseni delegati Slovenije, *koji nisu stigli zbog teškoća na putu*. Ovaj, drukčiji, podatak je zatim široko usvojen. Između ostalih, preuzima ga i prof. Šnuderl (*Politični sistem Jugoslavije*, Ljubljana, 1965, str. 25), koji kaže da se slovenački delegati nisu mogli probiti preko okupiranih teritorija. Prof. Šnuderla sam zamolio za objašnjenje u vezi s tim podatkom. Objasnio mi je da je njegov podatak u knjizi stvarno samo delimično tačan: u njemu se ne misli na put naše delegacije na osnivačku skupštinu AVNOJ-a u Bihaću jer je poziv za zasedanje u Bihaću stigao u Sloveniju prekasno, već se odnosi na neuspelo putovanje u Bihać dvojice članova AVNOJ-a, odnosno Izvršnog od-

zbora je rečeno da je Izvršni odbor Osvobodilne fronte time „ostvario sveti princip sloge i jedinstva južnoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora i da je postupio u smislu opredeljenja slovenačkog naroda za demokratsku Jugoslaviju — istinsku i ravnopravnu domovinu južnoslovenskih naroda".

V

Posmatran u istorijskoj retrospektivi, Kočevski zbor predstavlja jedan od najznačajnijih međaša u istoriji slovenačkog naroda. Kao prva demokratski izabrana skupština delegata slovenačkog naroda, on je postavio *temelje* izgradnje slovenačke države i odredio *smer* te izgradnje.

Kočevski zbor je za Slovence imao isti značaj koji je Drugo zasedanje AVNOJ-a imalo za sve jugoslovenske narode.

Sazivanje Kočevskog zbora je bilo izvanredno mudar i dalekovidan čin rukovodstva Komunističke partije Slovenije, odnosno Osvobodilne fronte. Pogotovu posle kapitulacije Italije, kad je bila oslobođena već polovina slovenačke teritorije, sazivanje takve skupštine je bilo krajnja potreba.

To je bilo vreme *kad je tekovine revolucije trebalo i formalnopravno učvrstiti*[13] ako smo hteli da idemo samostalnim putem, ako smo hteli da sprečimo da o nama drugi odlučuju, ako smo hteli da sprečimo da ponovo budemo velikim silama moneta za potkusurivanje.[14] Opasnost da o našoj sudbini drugi odlučuju i da ponovo postanemo sredstvo za namirivanje međusobnih usluga drugih sigurno nije bila mala, kako su pokazali naša sopstvena istorija i iskustva mnogih drugih naroda.

Zbog toga organizovanje skupštine poslanika slovenačkog naroda u ondašnjim izuzetno teškim uslovima ima istorijski značaj i govori o političkoj dalekovidosti i doslednosti rukovodstva Komunističke partije i rukovodstva Osvobodilne fronte, što isto tako važi i za tvorce AVNOJ-a. Kočevski zbor je imao i sva formalna ovlašćenja da odlučuje o najznačajnijim pitanjima budućnosti slovenačkog naroda.

---

bora AVNOJ-a, to jest E. Kocbeka, kao potpredsednika, i J. Rusa, kao člana, koje je zajedno sa ostalim članovima naknadno imenovao Izvršni odbor OF. Trebalo je da Kocbek i Rus budu stalno u sedištu AVNOJ-a. Sredinom januara oni su u pratnji Mačka-Matije krenuli na put u Bihać, ali zbog neprijateljskih ofanziva nisu stigli do cilja, već su se morali vratiti u Dolomite. (To putovanje opisuje E. Kocbek u *Tovarišiji.)*

[13] „Revolucija mora i formalno državnopravno obezbediti svoje tekovine", naglašava Makso Šnuderl *(Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji,* str. 93).

[14] „Najzad je ovih godina došlo vreme kad je slovenački narod zasvagda zaključio to žalosno poglavlje svoje istorije... Ako smo dosad bili sitna moneta za namirivanje međusobnih računa imperijalističkih džinova, sada smo postali nosioci napredne misli u ovom delu Evrope", rekao je na Kočevskom zboru Edvard Kardelj, potpredsednik Izvršnog odbora OF *(Zbor odposlancev slovenskega naroda,* str. 72).

U vreme kad su izgrađivane osnove slovenačke državnosti, kad su bile obeležene konture ostvarenja istorijske težnje slovenačkog naroda za stvaranjem sopstvene države, bilo je prirodno očekivati da se *ujedine svi delovi slovenačkog naroda.* Osvobodilna fronta je u svoj program s kraja leta 1941. godine unela borbu za oslobođenje i ujedinjenje svih Slovenaca kao polaznu osnovu svoga delovanja.

Zato je Vrhovni plenum Osvobodilne fronte još u vreme pripremanja Kočevskog zbora izdao 16. septembra 1943. godine istorijski značajan proglas o priključenju Slovenačkog primorja Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. U tom proglasu je, između ostalog, rečeno: „Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenačkog naroda ispunjava osnovni zahtev slovenačkog naroda koji proističe iz njegovih prirodnih i istorijskih prava i proglašava priključenje Slovenačkog primorja slobodnoj i ujedinjenoj Sloveniji i slobodnoj i demokratskoj Jugoslaviji."[15]

Taj akt je bio istinski državnopravni akt u kojem je izražena suverenost slovenačkog naroda. Kad je AVNOJ na Drugom zasedanju u Jajcu, održanom dva meseca kasnije, rešavao ovo pitanje, on je praktično samo *potvrdio* odluku Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte koja je bila objavljena u pomenutom proglasu. Tako je već na zasedanju AVNOJ-a u Jajcu došla do izražaja činjenica da se u novu Jugoslaviju sjedinjuju samostalni i ravnopravni narodi koji sami odlučuju o svojoj sudbini i koji se na osnovi principa samoopredeljenja udružuju u demokratsku federativnu Jugoslaviju. Pošto je akt o priključenju Slovenačkog primorja spadao u sferu spoljne suverenosti, njega je morao doneti AVNOJ kao privremeno predstavničko telo jugoslovenskih naroda.[16]

Tim aktom je počela da se ne samo ispravlja nacionalna nepravda koja je naneta onim Slovencima koji su, u skladu s versajskom politikom, po rapalskom diktatu otrgnuti od matičnog naroda, već je njim izražena i rešenost *slovenačkog naroda i drugih jugoslovenskih naroda da ne dopuste da njihovom krvlju velike sile plaćaju međusobne račune.*

Značaj Kočevskog zbora za samostalan razvitak Slovenije, za razvitak njene državnosti, možemo unekoliko oceniti navodeći reči koje je Boris Kidrič na njemu izgovorio o Osvobodilnoj fronti: *„Da nije bila organizovana Osvobodilna fronta slovenačkog naroda, danas Slovenaca kao naroda više ne bi bilo."*

---

[15] M. Šnuderl, *Dokumenti*, str. 83.

[16] AVNOJ je istovremeno potvrdio odluku Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte o priključenju Slovenačkog primorja i odluku ZAVNO Hrvatske o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i hrvatskih ostrva.

Kad je Boris Kidrič na prvoj sednici Predsedništva AVNOJ-a 30. novembra 1943. godine govorio o tome, predložio je „da se donese zajednička odluka AVNOJ-a ne o priključenju ovih naših krajeva Sloveniji i Hrvatskoj, već odluka kojom se potvrđuje odluka zemaljskih antifašističkih veća pošto su ta veća donela odluku o priključenju anektiranih oblasti novoj Jugoslaviji" (*Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a*, str. 248).

VI

Ove godine proslavljamo godišnjicu Kočevskog zbora na delatan način: raspravama o Nacrtu ustava SR Slovenije i Nacrtu ustava SFR Jugoslavije, u kojima su ponovo potvrđeni one osnove i oni ciljevi koje su postavili poslanici slovenačkog naroda pre trideset godina u Kočevju.

Ako imamo u vidu tri glavna pravca delovanja Kočevskog zbora o kojima smo govorili u uvodu, možemo reći da su i danas aktuelna dva vida tog delovanja: *izgrađivanje slovenačke državnosti* i *federativno povezivanje* s ostalim jugoslovenskim narodima. Ta dva vida delovanja su predmet oba nacrta ustava i sprovode se u skladu sa zahtevima sadašnje faze socijalističke izgradnje i iskustvima tridesetogodišnjeg razvitka.

Ali i sada je polazna osnova ona ista koja je bila postavljena u ono vreme. To je pravo slovenačkog naroda na samoopredeljenje i izgrađivanje sopstvene državnosti i u isto vreme povezivanje Slovenaca s ostalim jugoslovenskim narodima u federaciju ravnopravnih i dobrovoljno udruženih naroda. Druge alternative tada nije bilo, a nema je ni danas. Slovenci mogu tražiti osnovu i garanciju za svoj nacionalni razvitak i za svoju samostalnost jedino u federativnoj povezanosti s drugim jugoslovenskim narodima. Toga su svesni i drugi jugoslovenski narodi jer bi svaki od njih, ako bi ostao sam, bio izložen realnoj opasnosti da izgubi svoju samostalnost i nezavisnost.

Upravo je u tome najvažnija *dodirna tačka Kočevskog zbora i AVNOJ-a* i baš zato avnojska načela mogu biti trajna podloga dalje izgradnje jugoslovenske federacije.

Slovenci su preko Izvršnog odbora Osvobodilne fronte pozdravili zasedanje AVNOJ-a u Bihaću kao „ustavotvornu skupštinu budućeg jedinstva i zajedničkog života južnoslovenskih naroda, koji će se izgrađivati na bazi samoopredeljenja i ravnopravnosti“[17]. Nova Jugoslavija mora svakom narodu obezbediti ravnopravnost i pravo da sam bude gospodar na svojoj zemlji. Stoga je Kočevski zbor odobrio ulazak Izvršnog odbora Osvobodilne fronte u AVNOJ, priznao AVNOJ kao jedinu vrhovnu vlast naroda Jugoslavije i izabrao delegaciju za njegovo Drugo zasedanje 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu.

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, čiju tridesetogodišnjicu takođe proslavljamo ove godine, postavile su dve odlučujuće polazne osnove za izgradnju nove Jugoslavije, naime *demokratsku narodnu vlast* i *federaciju*. Od tada se za novu Jugoslaviju upotrebljava i nov naziv koji izražava te polazne osnove: demokratska federativna Jugoslavija (DFJ). Te dve osnove predstavljaju dve ose oko kojih se kretao celokupan dalji razvitak Jugoslavije. Te dve polazne osnove su i danas glavna sadržina ustavnog uređenja koje ozakonjujemo; razlika je u tome što danas više nije reč samo o demokratskoj federativnoj Jugoslaviji, već o socijalističkoj demokratskoj federativnoj (republici) Jugoslaviji.

[17] M. Šnuderl, *Dokumenti*, str. 67.

Kočevski zbor i zasedanje AVNOJ-a u Jajcu postavili su osnovu i za definitivno formalno ostvarenje samoopredeljenja slovenačkog naroda i za njegovo udruživanje s ostalim jugoslovenskim narodiima u federativnu zajednicu. Slovenačko narodnooslobodilačko veće (Slovenski narodnoosvobodilni svet) je na svom zasedanju u Črnomelju 19. februara 1944. godine potvrdilo rad slovenačke delegacije i izjavilo da se „slovenački narod udružio s narodima Srbije, Hrvatske, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine u jedinstvenu državnu zajednicu, u federativnu Jugoslaviju, koja je izgrađena na načelima istinske narodne demokratije i nacionalne ravnopravnosti". Slovenačko narodnooslobodilačko veće se u ime slovenačkog naroda obavezalo da će „slovenački narod časno izvršavati svoje dužnosti koje proizlaze iz njegove pripadnosti federativnoj Jugoslaviji"[18].

Kada danas raspravljamo o Nacrtu ustava SFRJ i o Nacrtu ustava SR Slovenije, svesni smo pređenog puta i žrtava koje je trebalo podneti da bi se ostvarile dugogodišnje želje i očekivanja Slovenaca da se oslobode i da se kao ravnopravan narod udruže s drugim jugoslovenskim narodima u federativnu Jugoslaviju. Svesni smo da socijalistička federativna Jugoslaviija može opstati *samo kao zajednica ravnopravnih naroda* i da je za ostvarivanje te ravnopravnosti u isto vreme potrebno *razvijati međusobnu solidarnost i razumevanje* među narodima, narodnostima i radnim ljudima Jugoslavije. To je, između ostalog, cilj i ustavnih dokumenata koje sada donosimo.

Sa slovenačkog preveo
Milorad Simonović

[18] Isto, str. 135.

Milan M. Miladinović

MORALNO-HUMANA SADRŽINA RADA AVNOJ-a OD PRVOG DO DRUGOG ZASEDANJA

Rasplamsavanje oslobodilačke borbe i osetno narastanje oružanih snaga revolucije, proširenje oslobođene teritorije, veliki uspesi u radu i svestrana afirmacija narodnooslobodilačkih odbora, demaskiranje izdajničke uloge četnika Draže Mihailovića i izbegličke vlade, kompromitacija vođstva građanskih političkih partija saradnjom sa okupatorom i kvislinškim režimima — sve to dovodi do potrebe stvaranja najvišeg organa revolucionarno-oslobodilačke vlasti, do osnivanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.[1] U uslovima razmaha oslobodilačke borbe održano je 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću Prvo zasedanje AVNOJ-a, na kome se AVNOJ konstituisao i izabrao svoj Izvršni odbor. Time je sistem revolucionarne vlasti bio izgrađen od seoskih narodnooslobodilačkih odbora do AVNOJ-a.

Osnivanje AVNOJ-a imalo je velikog uticaja na dalje rasplamsavanje narodnooslobodilačkog rata i revolucije i na angažovanje sve većeg broja ljudi u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Rasla je svest o tome da sada narod počinje sam sobom da vlada. Postojanje AVNOJ-a, kao najvišeg organa oslobodilačke borbe, predstavljalo je najbolji dokaz da neće biti povratka na stare, buržoaske društvene odnose, da snage kontrarevolucije, okupljene oko okupatora, doživljavaju sve veće poraze na vojnom i političkom planu. Narodnooslobodilačka vlast postaje jedina vlast koju narod smatra svojom i koju slobodno bira. Zato su svi jugoslovenski narodi i narodnosti prihvatili AVNOJ s velikim oduševljenjem. Tako je, na primer, slovenački narod sam čin osnivanja AVNOJ-a u Bihaću s pravom smatrao „kao prekretnicu, kao „odbacivanje" londonske vlade, kao početak nove vlade i nove skupštine"[2].

---

[1] „Svi uslovi, unutrašnji i spoljni, bili su sazreli za to i ta je potreba narodnooslobodilačke borbe morala biti zadovoljena bez odgađanja. Razvitak događaja na unutrašnjem frontu posle osnivanja Veća i događaja na Istočnom, pa i Afričkom frontu, kao i međunarodni politički razvoj, pokazali su da je Veće osnovano baš u pravi čas, te ga i to potvrđuje kao istorijsku potrebu" (M. Pijade, *AVNOJ i KPJ).*

[2] Pismo E. Kardelja od 14. decembra 1942. godine drugu Titu *(Zbornik dokumenata NOR,* tom II, 7, str. 81, dok. br. 24).

Prve ideje o stvaranju jednog tela koje bi bilo neka vrsta narodne vlade u toku rata nalazimo već u naređenju Vrhovnog komandanta narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od avgusta 1941. godine upućenom Štabu NOP-a Hrvatske o koordinaciji borbe u Lici i Bosanskoj krajini. U tom naređenju se ističe da razvitak ustanka, pokušaj neprijatelja da prikaže borbu naroda kao čisto komunističku stvar i korumpiranost i sluganstvo stare, buržoaske vlasti prema okupatoru „nameće nam pitanje stvaranja — i to što pre — jednog narodnog komiteta oslobođenja, u koji bi ušli predstavnici demokratskih struja... zajedno s našim ljudima. To bi bila neka vrsta narodne vlade koja bi izdala proglas narodu i pozvala ga u borbu"[3]. Iz ovih stavova jasno se vidi orijentacija naše Partije i rukovodstva NOP-a da se još u početku ustanka stvori opštejugoslovenski organ koji bi istupao kao najviše telo NOP-a i revolucionarne vlasti i usmeravao borbu naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika. Međutim, uslovi borbe odložili su realizaciju ove zamisli do novembra 1942. godine, kada je stvorena velika slobodna teritorija i dosta brojne jedinice NOV i POJ.[4]

Na Prvom zasedanju, prilikom konstituisanja, nije došlo do pretvaranja AVNOJ-a u zakonodavno i izvršno telo zbog odnosa u antihitlerovskoj koaliciji i stava Kominterne i Staljina prema našem revolucionarnom pokretu.[5] Namera je bila da se formira revolucionarna vlada i skupština koja bi zajedno s Vrhovnim štabom NOV i POJ rukovodila borbom. Bez obzira na to što takva odluka nije doneta, ne može se negirati istorijska činjenica da je „ustvari AVNOJ od svog osnivanja u Bihaću bio ne samo politički centar oslobodilačkog pokreta naših naroda, nego i centralni organ narodne vlasti"[6]. Narod se prema svim odlukama AVNOJ-a i NOO-a odnosio kao prema obavezi koju je dužan da ispuni. U njima je video ostvarenje svojih interesa i davnašnjih težnji da sam bude gospodar svoje sudbine, da živi u slobodi i bratskoj zajednici i jednakosti.

Bez obzira na to što se AVNOJ nije i formalno proglasio najvišim zakonodavnim i izvršnim organom oslobodilačke borbe, on je delovao upravo tako. Istupao je kao najviši organ revolucionarno-oslobodilačke vlasti. Razvijao je delatnost na širenju oružane borbe, na omasovljavanju i učvršćivanju NOV i POJ, na jačanju moralno-političkog jedin-

---

[3] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 2, dok. br. 8.

[4] U vreme održavanja Prvog zasedanja AVNOJ-a NOV i POJ su u svom sastavu imali: 36 partizanskih odreda, 2 korpusa NOVJ i 31 partizansku brigadu (*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. 1, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1963, str. 333—334).

[5] U telegramu Kominterni od 12. novembra 1942. godine drug Tito, generalni sekretar KPJ, pored ostalog, kaže: „Sada formiramo nešto slično vladi, što će se zvati Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. U Komitetu će biti zastupljene sve nacionalnosti iz svih ranijih partija." Na ovo je stigao odgovor Kominterne: „Ne smatrajte taj Komitet kao neku vrstu vlade, već kao politički organ narodnooslobodilačke borbe... Ne suprotstavljajte se jugoslovenskoj vladi u Londonu. U datoj etapi ne pokrećite pitanje o ukidanju monarhije. Ne ističite parolu o republici" (*Bihaćka republika*, knj. II, str. 182. i 186).

[6] M. Pijade, *Izabrani govori i članci 1941—1947*, str. 147.

tvene svojine predstavljalo obavezu svih, a nemaran odnos prema njoj značio je veliki moralni i društveni prestup.

Na zasedanju u Bihaću AVNOJ je utvrdio osnovne principe delovanja revolucionarne vlasti, koju je trebalo dalje usavršavati. Tako razvijena i učvršćena oslobodilačka vlast postaje trajna vrednost buduće socijalističke društvene zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti.

AVNOJ prilazi pojedinim delovima zemlje kao budućim federalnim jedinicama — kao individualnostima koje se razvijaju ka sve većoj samostalnosti, ali uvek u jedinstvu s drugim individualnostima težeći stalnoj saradnji i povezivanju u jugoslovensku celinu. U tom cilju dolazi do stvaranja antifašističkih veća Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, a postojali su i najviši organi narodnooslobodilačke vlasti u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Vojvodini, Kosovu i Metohiji, Sandžaku, Dalmaciji itd. Tako se stvaraju teritorijalne zajednice na novoj osnovi — sa centrima oslobodilačke borbe i vojnom organizacijom.

Osnivanje AVNOJ-a odrazilo se i na povećanu revolucionarnu odgovornost da se obezbedi nesmetana aktivnost narodnooslobodilačke vlasti, da se ona proširuje, da stiče sve veće poverenje u narodu. Došlo je i do podizanja borbenog morala, koji se ispoljio posebno u toku bitke na Neretvi i Sutjesci i posle u nizu drugih borbi širom zemlje.[17]

Istupajući kao najviši organ vlasti i opštepolitičko predstavništvo jugoslovenskih naroda i narodnosti, AVNOJ se u svojoj delatnosti rukovodi revolucionarnim moralnim normama. U njegovom delovanju sve više se afirmišu revolucionarne moralne vrednosti. AVNOJ podiže optimizam i veru u konačnu pobedu i predstavlja materijalni dokaz da neće biti povratka na staro. Uspostavlja se novi odnos između revolucionarnih ciljeva, političke vlasti i moralnih normi i pojačava važenje revolucionarnog kriterija vrednovanja ljudske aktivnosti, shvatanja i ponašanja.

AVNOJ svoje odluke, izjave i proglase zasniva na revolucionarnom moralu i humanizmu, na solidarnosti u borbi i radu, na razvijanju i obezbeđivanju slobode ličnosti. Moralne norme koje su tako dobile društveno-pravnu snagu prerastaju u opštevažeće norme regulisanja međusobnih odnosa unutar revolucionarnog pokreta. Društvene norme dobijaju moralnu sadržinu i predstavljaju izraz jedinstva zajedničkih i pojedinačnih interesa i zajedničkih prava i dužnosti. U odlukama AVNOJ-a, odnosno njegovog Izvršnog odbora kodifikovane su najdublje ljudske vrednosti. U njima su svi narodi i narodnosti Jugoslavije videli garanciju svojih težnji ka slobodi, čovečnosti, dogovornom rešavanju međusobnih odnosa — bez nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja; ka razvijanju moralno-humanih vrednosti (drugarstva, hrabrosti, poštenja, pravičnosti itd.) i ka prevladavanju politikantstva, suzbijanju mita, korupcije i ostalih negativnosti buržoaskog sveta.

---

[17] „Važnost i značaj AVNOJ-a shvatila je velika većina boraca... Popularizacija AVNOJ-a naročito je pripravljala akcije koje je naša divizija (Četvrta — M. M.) izvodila na glavnoj pruzi Beograd—Zagreb. Partizani su pokazali veliku ljubav prema AVNOJ-u, jer su bili spremni da dadu život za njega" (*Zbornik dokumenata NOR*, tom. IX, 3, dok. br. 52).

Rešavanje sporova za kakvo se zalagao AVNOJ ostvarivano je takođe na moralno-revolucionarnim normama. Tražena je stvarna krivica i detaljno ispitivani uslovi i sadržina krivice. Tražena je iskrenost i revolucionarna objektivnost u sagledavanju krivice i pravičnost u odmeravanju sankcija.

Moralno-humana sadržina rada AVNOJ-a ispoljavala se i u oblasti ostvarivanja bratstva i jedinstva — jednog od centralnih pitanja oslobodilačkog rata i revolucije i velike tekovine ostvarene u njoj. AVNOJ je istupao kao opštepriznati i jedini predstavnik svih nacija i nacionalnosti u Jugoslaviji. U njegovom sastavu bili su zastupljeni istaknuti predstavnici svih naših naroda. Istina, zbog udaljenosti pojedinih centara revolucije od Bihaća na Prvom zasedanju AVNOJ-a nisu bili predstavnici Slovenije i Makedonije, ali time nije umanjen značaj AVNOJ-a kao materijalnog izraza rešenog nacionalnog pitanja i po personalnom sastavu jer su Slovenija i Makedonija kasnije delegirale svoje predstavnike. Tako su položeni „temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređenje u zemljama Jugoslavije — rekao je Vrhovni komandant NOV i POJ — položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije“[18]. A „Borba“, organ KPJ, mogla je da zabeleži da „sama pojava predstavnika svih naših naroda na jednom takvom istoriskom sastanku dokaz je jedne velike pobede, najdraže pobede“[19]. Govoreći na prvoj sednici AVNOJ-a u Bihaću, Veselin Masleša je o sastavu toga tela rekao: „U njemu treba i mora da se ogleda bratstvo naših naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu“[20], što govori da je AVNOJ delovao i kao „ujedinjavajući faktor u borbi naroda Jugoslavije“[21].

U svojim političkim, normativnim i drugim dokumentima AVNOJ je mogao samo da ozakoni već postignute rezultate u razvijanju bratstva i jedinstva. On je nastavio rad na jačanju bratstva i jedinstva usmeravajući akcije svih naroda i narodnosti u pravcu konačne pobede antifašističke i revolucionarne borbe. Uticao je na suzbijanje šovinističke propagande okupatora i kontrarevolucionara i raščišćavao nesuglasice nastale u toku bratoubilačke borbe.[22] Pravilan stav prema nacionalnom pitanju, revolucionarna perspektiva i svest o novom životu postali su materijalna sila koja je snažno uticala na proširenje baze NOR-a i revolucije.

Pored aktivnosti na sprečavanju bratoubilačke borbe i na razvijanju novih odnosa među jugoslovenskim nacijama i nacionalnostima,

---

[18] Tito, *Govori i članci*, knj. I, str. 153.

[19] *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, 2, str. 250.

[20] *Bihaćka republika*, knj. II, str. 205.

[21] E. Kardelj, Govor na svečanoj sednici CK SKJ od 28. decembra 1967. godine.

[22] U Izjavi Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ od 8. februara 1943. godine se, pored ostalog, kaže: „Narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih. Taj pokret je jednako hrvatski kao i srpski i slovenački. Prema tome, on predstavlja garantiju da će biti izvojevana nacionalna prava svim narodima Jugoslavije“ (*Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 8, str. 38).

što je bila evidentna manifestacija revolucionarnog humanizma, AVNOJ radi i na ostvarivanju cilja da je čovek u centru delovanja nove vlasti. Pomaže NOO-e u organizovanju prihvatanja i zbrinjavanja izbeglica koje su se povlačile pred neprijateljem, a kao glavnu obavezu svih činilaca revolucije isticao je „brigu za ranjenike“[23]. AVNOJ ukazuje na potrebu obezbeđenja zbegova i ranjenika (hranom, prevozom, stražama), sugeriše da se obezbedi teritorija od špijuna i diverzanata itd. Izvršni odbor AVNOJ-a ulaže veliki napor da se organizuju prihvatni centri, ishrana i smeštaj ranjenika i izbeglica. To je bio težak zadatak kroz koji se manifestovala humanost i proleterska solidarnost. Sve ove moralno-humane vrednosti koje je inicirao AVNOJ prodirale su preko boraca revolucije duboko u svakog našeg čoveka.

Veselin Masleša piše da uoči neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju u Lici, Baniji, Kordunu i Bosanskoj krajini „jedno od najtežih pitanja koja stoje pred Izvršnim odborom jeste pitanje izbjeglica“, a zatim da je stambeno pitanje u popaljenim selima „vrlo teško“ i da je Izvršni odbor „stao na gledište da treba sve učiniti da niko ne ostane bez krova nad glavom. Zbog toga je i donio odluku da izvjestan broj pilana koje su konfiskovane od ustaša besplatno prerađuju materijal seljacima čije su kuće popaljene“[24]. O tome je još ranije, na prvoj sednici AVNOJ-a, govorio i Moša Pijade.[25]

Organizovanje dečjih domova u kojima su bila smeštena deca bez roditelja, deca poginulih u ratu i bratoubilačkoj borbi, predstavlja značajan humani poduhvat AVNOJ-a. Na taj način je AVNOJ odmah po svom osnivanju dokazao revolucionarnu, moralno-političku i humanu suštinu svoje delatnosti. Ispoljio je humanu brigu za smeštaj, zbrinjavanje i čuvanje dece i staranje o njihovom vaspitavanju i razvijanju njihove ličnosti. Iako su se i ranije NOO-i brinuli za decu, ipak je delovanjem AVNOJ-a to postavljeno kao jedan od primarnih humanitarnih zadataka nove vlasti.[26]

Humanizam je dolazio do izražaja i u realizovanju prosvetne, obrazovne i kulturne politike koju je vodio Izvršni odbor AVNOJ-a. Prosvetni odsek uticao je na otvaranje škola[27]; on je propisivao i program

[23] Dr I. Ribar, *Uspomene iz NOB,* cit. izd., str. 96.

[24] „Borba“ od 10. januara 1943. godine (*Istorijski arhiv KPJ,* tom I, 2, str. 358).

[25] „U socijalnom pogledu nama predstoje vrlo veliki i zamašni zadaci. Bezbrojne su izbeglice, bezbrojni su pogorelci sa popaljenim kućama, ljudi koji treba da se vrate na svoja slobodna ognjišta na kojima, na žalost, umesto kuća zatiču zgarišta. Bezbrojna su deca koja su ostala bez roditelja i bez najbližih rođaka. Sve to spada u našu brigu i u probleme Socijalnog otseka našeg Izvršnog odbora“ (*Bihaćka republika,* knj. II, str. 206).

[26] V. Masleša: „Već su ranije NOO-i pristupali otvaranju dječjih domova. IO je posvetio punu pažnju ovoj inicijativi, smatrajući da je pitanje smještaja i vaspitanja djece koja su izgubila roditelje pitanje najosnovnije moralne dužnosti. Briga za djecu mora biti briga cijelog društva“ (*Istorijski arhiv KPJ,* tom I, 2, str. 358).

[27] „Odlukom Prosvjetnog odsjeka obnovljen je školski rad u svim osnovnim školama grada i sela na oslobođenom teritoriju“ (Dr I. Ribar, *Uspomene iz NOB,* cit. izd., str. 72).

za neke predmete osnovnog i srednjeg obrazovanja. Delovao je na osposobljavanju učitelja i nastavnika, na obnovi popaljenih škola, na pravljenju učila, na nabavci knjiga itd. U ovoj revolucionarno-humanoj orijentaciji njegovog rada treba videti težnju za svestranim obrazovanjem, vaspitavanjem i razvijanjem svih sposobnosti čovekove ličnosti. Programi ukazuju na potrebu vaspitavanja učenika u duhu revolucionarnog patriotizma i na nužnost oslobađanja nacionalne istorije od svih idealističko-buržoaskih naslaga. Istovremeno su razvijane nove moralne vrednosti i postavljani zahtevi za usvajanje i poštivanje društvenih normi nastalih u borbi.

Podizanje kulturnog nivoa naroda bio je stalan zadatak na kome je od svog osnivanja radio AVNOJ. Povećava se interesovanje za kulturno nasleđe, inicira se delovanje raznih kulturno-umetničkih ekipa, pojačan je rad Kazališta narodnog oslobođenja[28] (ono je imalo i svoj statut kojim su regulisani unutrašnji odnosi i način prijema novih glumaca). Organizovane su priredbe po selima na kojima su davani razni pozorišni komadi. Ove priredbe su bile od velikog značaja za buđenje svesti o potrebi podizanja kulturnog nivoa, za razvijanje osećanja ljudskog dostojanstva, za negovanje patriotizma itd. U ovoj delatnosti bio je obezbeđen umetnički, idejno-politički, moralni i humani kvalitet. Kazalište je pružalo i stručnu pomoć kulturno-umetničkim ekipama u jedinicama NOV i POJ i pri narodnooslobodilačkim odborima.

Pored škola, analfabetskih tečajeva, rada na podizanju kulturno-umetničkog ukusa i znanja, otvaranja biblioteka, čitaonica i domova kulture, delovali su i narodni univerziteti kao viši oblik obrazovanja i vaspitavanja. Oni su stvarani u Bihaću i drugim mestima na oslobođenoj teritoriji. Njihovo omasovljenje prekinula su dejstva neprijatelja na slobodnu teritoriju. Iz njih će se posle bitke na Neretvi i Sutjesci razviti široka mreža ustanova za obrazovanje odraslih sa veoma bogatim i raznovrsnim programima. Statuti narodnih univerziteta su izraz novih pogleda na uspostavljanje odnosa između ustanova, nastavnog kadra i slušalaca. U njihovim upravnim odborima bili su zastupljeni nastavnici, polaznici, predstavnici NOO-a, odbora AFŽ-a i odbora USAOJ-a. Pitanja su razmatrana na ravnopravnoj osnovi, a primenjivana je kritika i samokritika i drugarsko ukazivanje. Na taj način imamo veoma vidno izražene klice samoupravnih odnosa u obrazovnim ustanovama.[29]

Humanistička orijentacija u radu AVNOJ-a ogledala se i u raznim merama zdravstvene zaštite, zdravstvenog prosvećivanja i organizovanja bolnica i drugih centara za pružanje sanitetske pomoći. Pod neposrednim rukovodstvom Izvršnog odbora AVNOJ-a organizovani su higijenski kursevi na kojima je obučavana pretežno ženska omladina i kadrovi

[28] „Od kad su izišli iz Zagreba — piše u „Borbi“ od 8. oktobra 1942. godine — oni su igrali u svim krajevima oslobođene teritorije u Hrvatskoj i Bosni. Dali su bezbroj priredbi. Imali su veće posete nego ikada u svom ranijem umetničkom životu. Hiljade i hiljade su ih gledale i slušale“ (*Istorijski arhiv KPJ*, tom I, 2, str. 63).

[29] O statutima narodnih univerziteta vidi u knjizi *Dokumenti o razvoju narodne vlasti* (sabrao i uredio dr Leon Gršković, izd. Odbora za objavljivanje predavanja na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1946, str. 84).

koji će kasnije pomagati NOO-ima u ostvarivanju zdravstvene preventive i razvijanju higijenskih navika.

Izvršni odbor AVNOJ-a obraćao se zavedenima da se vrate na pravi put čoveštva, tražio da prestanu da služe tuđinu i domaćoj kontrarevoluciji. Obećano im je da prema njima neće biti primenjene sankcije, sem ako su izvršili zločin koji se mora kazniti. Na taj način je objavljena neka vrsta amnestije koja je u sebi, pored vojno-političkih efekata, imala i humanističku i moralnu sadržinu.

Sa humanističkog stanovišta je karakterističan i sledeći stav poznate Izjave Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ od 8. februara 1943. godine: „Narodnooslobodilačkom pokretu, koji se bori za slobodu naroda, za socijalna i demokratska prava — jeste tuđe svako nasilje i nezakonitost".[30] Ova Izjava dolazi u vreme kada neprijatelj uveliko ostvaruje svoju ofanzivu i čini nečuvena nasilja nad stanovništvom Like, Banije, Korduna i Bosne, kada sručuje bombe na žene i decu koja se povlače sa svojom vojskom. U Izjavi je izražen i stav da se nasilje primenjuje prema neprijatelju samo kada je to nužno u cilju ostvarenja zadataka NOR-a i revolucije. Istovremeno to je značilo i poštivanje uspostavljene zakonitosti i pridržavanje proklamovanih načela u svim međusobnim odnosima učesnika oslobodilačke borbe, ali i u odnosu prema zarobljenom neprijatelju. Iz toga jasno proizlazi stav da je revolucionarni humanizam predstavljao polaznu i završnu osnovu celokupne delatnosti narodne vlasti i Narodnooslobodilačke vojske.

AVNOJ utiče na još aktivniji rad NOO-a: razvija samostalnost mesnih, opštinskih, sreskih i okružnih NOO-a i podstiče njihovu samoinicijativu. Istupa kao koordinator njihovog rada suprotstavljajući se pojavama nametanja odluka viših instanci vlasti nižim organima. I sam nastoji da svoje odluke ostvaruje putem objašnjavanja i ubeđivanja u njihovu potrebu i nužnost. AVNOJ razvija dinamizam u radu NOO-a koji se manifestuje u svim oblastima društvenog života. U tom cilju Izvršni odbor AVNOJ-a organizuje konferenciju predstavnika narodnooslobodilačke i vojne vlasti na oslobođenoj teritoriji o radu i narednim zadacima vlasti.[31] Tom prilikom su razmenjena iskustva i ukazano na do tada stvorene vrednosti koje će narodnooslobodilačke odbore još više približiti narodu i doprineti njihovom sadržajnijem radu. Članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a i ostali većnici pružaju neposrednu pomoć nižim organima vlasti: obilaze odbore, prisustvuju njihovim sednicama i osposobljavaju ih za samostalnu revolucionarno-oslobodilačku i moralno-političku i humanu delatnost.[32] Zahvaljujući, pored ostalog, i pomoći dobijenoj od većnika AVNOJ-a, NOO-i su mogli da u stvaralačkom zanosu okupe gotovo sve stanovništvo svoje teritorije i da ga angažuju u raznim oblicima borbe, društvenog života i rada. Ova inicijativa

---

[30] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 8, str. 39.

[31] *Bihaćka republika*, knj. II, dok. br. 224.

[32] Izvršni odbor AVNOJ-a pomaže narodnooslobodilačkim odborima da izrastu u stvarne organe vlasti sposobne da vrše uspešno sve svoje funkcije. NOO-i su imali u AVNOJ-u, „u njegovom Izvršnom odboru, najvišu instancu koja će rukovoditi njihovim radom, koja će im davati uputstva, koordinirati njihov rad i kontrolisati ga" (*Bihaćka republika*, knj. II, str. 206).

NOO-a se prenosi na stanovništvo i ono sve aktivnije učestvuje u radu svoje vlasti i u pronalaženju novih sredstava i oblika borbe.

Izvršni odbor AVNOJ-a pružao je odgovarajuću pomoć i sreskim i okružnim odborima razvijajući kod njih odgovornost za pravilan odnos prema mesnim i opštinskim NOO-ima. On se zalagao da mesni i opštinski odbori postanu stvarni nosioci celokupne vlasti na svojoj teritoriji, sem onog što je u nadležnosti vojnih vlasti. Pre svega se tražilo da ovi odbori postanu centri za razvoj demokratizma, samoupravnosti, centri razbuktavanja oslobodilačke borbe, razvijanja inicijative i pokretanja novih aktivnosti. Na taj način su mesni i opštinski NOO-i izrastali u stvarne nosioce vlasti i predstavljali su čvrstu bazu na kojoj je u ratnim uslovima bila izgrađena revolucionarna društvena struktura sve do AVNOJ-a. NOO-i su sve više istupali kao predstavnici naroda koji vrši svu vlast na određenoj teritoriji. U tome se izražavala težnja da sva vlast potiče od naroda i da služi njegovim interesima i potrebama borbe za nacionalnu slobodu, socijalnu i ekonomsku jednakost.

Aktivnost NOO-a i AVNOJ-a manifestuje se i u sferi međuljudskih odnosa, što je od bitnog značaja za jačanje moralno-političkih osnova oslobodilačke borbe i revolucije. Odnosi između naroda, s jedne, i NOO-a i AVNOJ-a, s druge strane, bili su postavljeni na revolucionarne moralno-političke i humane osnove. U njihovim odnosima nije bila prisutna kruta hijerarhija nadležnosti, prava i dužnosti, nego uzajamna pomoć, shvatanje istovetnosti interesa i potreba jedinstvene borbe protiv okupatora i njegovih slugu. To se vidi i iz posebne odluke Izvršnog odbora AVNOJ-a kojom se određuju stvarne nadležnosti NOO-a.[33]

Svojim postojanjem AVNOJ utiče i na omasovljenje i proširenje delovanja NOO-a.[34] Mreža odbora se širi, konstituišu se viši organi revolucionarne vlasti, te dolazi do povećanog autoriteta političke vlasti i do odgovornijeg odnosa prema odlukama koje njeni organi donose.

Izvršavajući svoje revolucionarne zadatke, AVNOJ je od Prvog do Drugog zasedanja razvijao nova moralna i humanistička shvatanja i moralne vrednosti i zajedno s jedinicama NOV i POJ stvarao uslove za još bolje i svestranije funkcionisanje revolucionarne vlasti. Moralno-humana sadržina rada AVNOJ-a ispoljiće se još snažnije i šire u delovanju posle Drugog zasedanja. Mnoge dotadašnje moralne i humane vrednosti biće dalje razvijane i realizovane.

---

[33] O tome dr Ivan Ribar kaže: „Posebnom odlukom Izvršnog odbora određena je privremeno stvarna i prostorna nadležnost NOO-a. Sve funkcije zakonodavne i izvršne vlasti unutar svog teritorijalnog područja, osim onih koje su pripadale vojnim vlastima, oni su obavljali strogo na liniji narodnooslobodilačke borbe" (*Uspomene iz NOB*, cit. izd., str. 74).

[34] Strahil Gigov u napisu *Makedoniija za vreme zasedanja AVNOJ-a u Bihaću* piše: „Glavni štab Makedonije na osnovu materijala sa Prvog zasedanja AVNOJ-a izdao je uputstvo da se svugde gde za to postoje uslovi formiraju opštiinski, sreski i okružni narodnooslobodilački odbori. Oni postepeno postaju nosioci nove vlasti, a narod ih je kao takve i prihvatio" (*Bihaćka republika*, knj. II, str. 309).

Prikazi

Dr Branko Petranović, dr Čedomir Štrbac, dr Stanislav Stojanović: Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu

(Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973, strana 348)

Knjiga *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu* grupe istaknutih naučnih radnika predstavlja veoma uspešan pokušaj da se našoj javnosti pruži celovit i sistematizovan uvid u mnogostruku povezanost jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta i socijalističke Jugoslavije sa međunarodnim radničkim, socijalističkim i drugim progresivnim pokretima u svetu. Njen je osnovni cilj, kako sami autori ističu, da „prikaže i analizira borbu SKJ za određene koncepcije internacionalnog povezivanja socijalističkih i drugih progresivnih snaga u današnjem svetu, ali i internacionalističku međunarodnu praksu SKJ". Odmah treba reći da su autori i po predmetu i po karakteru prevazišli ovako skromno postavljen cilj svojih istraživačkih napora. Iako okosnicu celoga rada predstavlja međunarodna aktivnost SKJ i njegova borba za stvarnu internacionalističku proletersku solidarnost, autori nisu izostavili ni određenu analizu međunarodne aktivnosti drugih društveno-političkih organizacija (Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, Saveza omladine) i posebno međudržavnih odnosa socijalističke Jugoslavije. U tom sklopu autori i nisu mogli da se usko vežu samo za tokove i rezultate međunarodne politike SKJ i Jugoslavije kao države u međunarodnom radničkom pokretu, već su nužno morali da svoja istraživanja prošire i na druge subjekte međunarodne zajednice. Većim svojim delom ova knjiga predstavlja istorijsko-politikološki pregled, ali daleko prevazilazi obični hronološki prikaz. Nastojeći da čitaocu predstave obilje činjenica i događaja, autori su svojevrsnom analizom veoma ubedljivo uspeli da pokažu jedno od suštinskih obeležja jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta — istinski i dosledan proleterski internacionalizam, obeležje koje je bilo pretpostavka i izraz njegovog idejnog i političkog rasta i prožimalo njegovu revolucionarnu borbu od prvih dana preko oružane socijalističke revolucije do današnjih napora za ostvarenje samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa.

Svesni da svaka periodizacija istorijskih procesa koji su u toku može biti samo uslovna, autori su ipak izvršili tematizaciju oko nekoliko ključnih pitanja karakterističnih za istorijske etape jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta.

Prve dve glave („Proleterski internacionalizam KPJ 1919—1945" i „KPJ u međunarodnom radničkom pokretu 1945—1948"), čiji je autor dr Branko Petranović, obuhvataju dorevolucionarni period između dva svetska rata, oslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju i prve godine posleratne obnove i socijalističke izgradnje. Autor nam najpre daje opštu političku i društveno-ekonomsku sliku u svetu i kod nas u vreme stvaranja KPJ. To je vreme stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, oktobarske revolucije i širokog talasa revolucionarnih vrenja u Evropi.

Svoj internacionalistički duh i proletersku solidarnost jugoslovenski radnički pokret je već u tim danima ispoljio učešćem plejade boraca u oktobarskoj revoluciji (na strani boljševika borilo se preko 30.000 Jugoslovena) i akcijama solidarnosti sa proletarijatom Rusije i Mađarske u njihovoj borbi protiv strane intervencije. Klasnu solidarnost sa borbom međunarodnog proletarijata u posleoktobarskoj situaciji KPJ je izrazila i putem pristupanja Trećoj, komunističkoj internacionali (Kominterni). Autor daje sažet prikaz ove centralizovane međunarodne organizacije komunističkih partija, ukazuje na njen pozitivan, ali i negativan uticaj na pokret u celini i na pojedine partije. S pravom ističući da je KI u prvim godinama svoga postojanja pružila veliku pomoć organizovanju komunističkih partija i formulisanju njihovog revolucionarnog programa, dr Petranović ukazuje da je u kasnijem periodu — zbog svoje izolovanosti, nemanja uvida u život i uslove borbe svojih sekcija i podređenosti jednoj partiji — često slala pogrešne direktive, davala netačne analize, gušila samoinicijativu i samostalnost pojedinih partija mešajući se neposredno u njihov rad. Šesti kongres KI (1928) pogrešno je procenio da je situacija u Jugoslaviji zrela za revoluciju, što je jugoslovenske komuniste navelo na pogrešan korak da 1929. godine pozovu na oružani ustanak. Pogrešne procene i nagle promene linije Kominterne unosile su pometnju u redove sekcija, što je imalo negativnih posledica i na KPJ.

Autor daje sažetu, ali ilustrativnu panoramu velikog broja internacionalističkih akcija solidarnosti jugoslovenskih komunista između dva svetska rata, čije su najsvetlije stranice ispisane u Španiji, gde se na strani španske republikanske armije borilo 1.300 Jugoslovena, a oko 700 ih je dalo živote za odbranu Španske Republike. Vodeći neprekidno obimne akcije protiv rata i fašizma, jugoslovenski komunisti su gradili antifašistički front u zemlji spremajući se za predstojeće sudbonosne događaje. Antifašistički pokret u Jugoslaviji posebno snažno se oglasio 25—27. marta 1941. godine kao otpor vezivanju Jugoslavije za sile osovine. Mada je državni puč bio delo prozapadno orijentisanih oficira, KPJ je, ističe autor, digla talas nezadovoljstva politikom vlade Cvetković—Maček tako „da je ta vlada mogla biti srušena samo zahvaljujući plimi negodovanja u narodu na povezivanje sudbine Jugoslavije sa fašističkim silama". Delujući organizovano u erupciji patriotskog i antifašističkog raspoloženja, koje je sama pripremila svojom prethodnom politikom, KPJ je nužno izbila na čelo revolucionarno-demokratskog pokreta neposredno pred početak rata.

Autor je poseban prostor posvetio oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji i njenom internacionalističkom duhu. Odluka o pozivu na ustanak protiv okupatora bila je zasnovana na dubokoj analizi i realnoj proceni događaja, a činjenica da je on upućen jugoslovenskim komunistima i narodima u vreme napada Nemačke na Sovjetski Savez pokazuje doslednost KPJ u izvršavanju njene „proleterske dužnosti". Vidovi internacionalizma KPJ u periodu 1941—1945. godine su brojni, počev od poziva na ustanak preko doprinosa jugoslovenskih naroda zajedničkoj stvari antifašističke koalicije i pobedi nad fašizmom do pomoći našeg narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ oslobodilačkim pokretima i partijama u drugim zemljama. Ne upuštajući se u detaljniji prikaz razvitka oslobodilačke borbe i revolucije, autor je uspeo da ukaže na sve vidove internacionalizma KPJ u tim teškim danima rata i revolucije.

Prve godine posleratne obnove i izgradnje sve do 1948. godine, do sukoba sa Informbiroom, dr Petranović obrađuje takođe u posebnoj glavi. Prikaz međunarodne političke scene, postepene evolucije ratnog savezništva antihitlerovske koalicije u međusobni hladni rat, analiza odnosa Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, zemljama Zapada i susednim, posebno socijalističkim, zemljama predstavlja solidnu osnovu za razmatranje ne samo internacionalizma KPJ u tim prvim posleratnim godinama, već i za razumevanje odnosa među socijalističkim zemljama posle sukoba KPJ i Informbiroa sredinom 1948. godine.

Pisac treće i četvrte glave („Sukob između Informbiroa i KPJ" i „Protivrečnosti odnosa sa socijalističkim zemljama"), dr Čedomir Štrbac, metodološkim pristupom i načinom pisanja sačinio je tekst koji se logički povezuje sa prethodnim dr Petranovića, ali koji daje punije odgovore na mnoge dileme rođene u oštrom sukobu te, 1948. godine. Dr Štrbac daje izvanredno plastičnu ilustraciju toka sukoba između KPJ i Informbiroa. On pruža obilje faktografskog materijala zasnovanog na brojnim dokumentima (od kojih neki do sada nisu bili poznati široj javnosti), ukazuje na uzroke sukoba i njegove posledice po odnose među socijalističkim zemljama. Autor je ukazao i na sve bitne elemente prerastanja sukoba od „ideološkog" na područje međudržavnih odnosa. Iskonstruisani ideološki rat protiv KPJ, vođen putem moćnog propagandnog aparata, samo za nekoliko meseci pretvara se u oštru kampanju na svim sektorima protiv CK KPJ i jugoslovenske države, da bi kulminirao u prekidu ekonomskih, političkih, kulturnih i drugih odnosa od strane svih istočnoevropskih zemalja i u snažnom vojnom pritisku na istočnim jugoslovenskim granicama.

Ukazujući na značaj jugoslovenskog otpora informbirovskim napadima, dr Štrbac ističe da su „u oštrom političkom konfrontiranju s velikodržavnim hegemonizmom, koji predstavlja spoljnopolitički izraz birokratizacije socijalističkog sistema, otvoreni novi vidici o mnogim bitnim problemima savremenog sveta, posebno o raznim aspektima borbe za socijalizam. To je bio istovremeno i početak oslobađanja savremene socijalističke misli i prakse od dogmatske ukalupljenosti. Štaviše, ovim otporom izražena je potreba i mogućnost otvaranja nove opšte perspektive borbe za mir i socijalizam" (str. 171). Najveći značaj jugoslovenskog suprotstavljanja Informbirou, po autoru, „sadrži se u činjenici da je Jugoslavija u borbi za odbranu tekovina svoje revolucije, oslanjajući se na načela na kojima su se one originalno i samostalno ostvarivale, počela da preispituje ceo splet socijalističke misli i prakse... Pri tom je KPJ podvrgla principijelnoj kritici staljinističke koncepcije o razvitku socijalizma, o odnosima između socijalističkih zemalja, o međunarodnim odnosima i borbi za mir u svetu". Istorijski odlučujuće u njenom otporu informbirovskom pritisku i u teorijskom konfrontiranju sa birokratskim dogmatizmom predstavljao je pre svega „zahtev za pravo na sopstvena gledišta, sopstvene metode i sopstveni, narodu razumljiv i na njegovim istorijskim tradicijama i realnostima zasnovan socijalizam. Logična posledica ovoga je — ističe autor — i načelo o potrebi pune i stvarne ravnopravnosti socijalističkih zemalja, kao i gledište da svaka komunistička partija odgovornost za socijalistički preobražaj snosi pred sopstveniim narodom" (str. 174).

Prekretnicu u odnosima između Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja prema Jugoslaviji predstavlja 1953. godina, kada je nastupio zaokret u pravcu poboljšanja i normalizovanja međusobnih odnosa. Dr Štrbac prikazuje prve nagoveštaje i konkretne akcije koje su u toku 1953. i 1954. godine usledile kao rezultat promene stava prema Jugoslaviji. Poseta sovjetske državno-partijske delegacije Jugoslaviji u proleće 1955. godine i tom prilikom usvojena zajednička Deklaracija vlada FNRJ i SSSR-a (poznata kao Beogradska deklaracija) s pravom se ocenjuje kao prelomna tačka ne samo u procesu normalizovanja odnosa sa Jugoslavijom i SKJ, već i u menjanju odnosa među socijalističkim zemljama uopšte i promeni nekih suštinskih postulata staljinističke političke teorije i prakse. Isticanje da su različiti oblici razvitka socijalizma stvar isključivo naroda datih zemalja podrazumevalo je prihvatanje postavke o različitim putevima u socijalizam i poštovanje prava svake zemlje na sopstveni put. Reafirmisanjem načela nedeljivosti mira, poštovanja suverenosti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti među državama, priznavanja miroljubive koegzistencije među državama bez obzira na ideološke razlike i razlike u društvenom uređenju, uzajamnog poštovanja i nemešanja u unutrašnje stvari — Beogradska deklaracija je postavila realne temelje kako za zasnivanje odnosa saradnje među socijalističkim

zemljama tako i za prevazilaženje blokovskog konfrontiranja i ideološke isključivosti u međunarodnoj zajednici uopšte.

Proces produbljavanja i jačanja odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja koji je potom usledio autor posmatra i iz ugla promena koje su se odvijale u komunističkom pokretu i socijalističkim zemljama posle XX kongresa KPSS 1956. godine. Autor ukazuje da proces demokratizacije i oslobađanja od staljinizma i dogmatizma u komunističkom pokretu nije bio pravolinijski s obzirom na složenost pokrenutih procesa i otpore konzervativnih snaga. Proces demokratizacije i takozvane destaljinizacije se razlikovao ne samo po zemljama, već i po pojedinim periodima, nailazio je i na krupne zastoje i nagle zaokrete. U ovom periodu dolazilo je i do povremenih ponovnih zaoštravanja odnosa prema Jugoslaviji, posebno posle usvajanja Programa Saveza komunista Jugoslavije na VII kongresu SKJ 1958. godine. Autor ističe da su pod vidom kritike jugoslovenskog koncepta socijalizma bili ponovo oživeli metodi političkog pritiska. Ipak, i pored žestine napada na SKJ i Jugoslaviju, u celom ovom periodu koji će trajati do 1961. godine postojali su relativno normalni međudržavni odnosi, uz uobičajeno međusobno komuniciranje gotovo na svim područjima društvenog života. U ovom delu autor detaljno prikazuje i analizira stavove SKJ prema odnosima među socijalističkim zemljama i u komunističkom pokretu, posebno ukazujući na razloge jugoslovenske rezerve prema tada uvedenoj praksi savetovanja komunističkih partija (1957. i 1960).

U obema glavama koje obrađuje dr Štrbac daje se i prikaz odnosa između naše zemlje i najznačajnijih zapadnih kapitalističkih zemalja, pri čemu se ukazuje na značaj uspostavljanja dobrih međusobnih odnosa saradnje u borbi za probijanje političke izolacije i ekonomske blokade u kojoj se Jugoslavija našla posle 1948. godine. Autor ukazuje da je upravo tada, početkom pedesetih godina, KPJ počela da uspostavlja šire kontakte sa nacionalnooslobodilačkim i drugim radničkim partijama van komunističkog krila shvatajući taj put ne samo kao onemogućavanje izolacije jugoslovenskog socijalističkog pokreta, već i kao dugoročnu orijentaciju u borbi za socijalizam.

Dr Stanislav Stojanović je pisac dve poslednje glave koje obuhvataju period od 1960. do 1970. godine. Prva od ove dve glave („Politika aktivne miroljubive koegzistencije i nesvrstavanja") u izvesnom smislu odstupa od koncepta koji je pretežno zastupljen u prethodnim glavama (a odstupa i od naslova knjige). Međutim, za razumevanje mesta i uloge SKJ u međunarodnom radničkom pokretu i posebno međunarodnog položaja Jugoslavije u poslednjoj deceniji bilo je neophodno analizirati koncept aktivne miroljubive koegzistencije i politiku nesvrstavanja, čiji je začetnik i jedna od najistaknutijih snaga Jugoslavija. Dr Stojanović najpre pruža sažetu, ali veoma upečatljivu sliku sveta i izmenjenih odnosa međunarodnih snaga u sedmoj deceniji. Pri tom autor ne prati hronološki tok zbivanja, već nastoji da ukaže na ključne probleme i osnovne karakteristike međunarodnih odnosa. Ublažavanje međunarodne zategnutosti i napuštanje hladnog rata i direktne blokovske konfrontacije, buran naučno-tehnološki napredak u razvitku proizvodnih snaga, uporedo sa produbljavanjem suprotnosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja tri su suštinske karakteristike koje daju pečat međunarodnim odnosima i koje, po dr Stojanoviću, produbljavaju „protivrečan proces istovremenog ujedinjavanja i razjedinjavanja sveta". U novonastalim uslovima sukobljavanja se počinju sve više zasnivati na novoj diferencijaciji; krajem decenije oformio se, u stvari, u velikoj meri „nov raspored međunarodnih snaga", oformile su se tri grupe zemalja: „nuklearne supersile („trougao" SAD—SSSR—Kina)... industrijski razvijene zemlje... i ekonomski nerazvijene zemlje tzv. trećeg sveta". Prihvatajući ovakav „raspored snaga" u svetu, dr Stojanović s pravom tvrdi da „ranija grupisanja — prvenstveno na ideološko-političkoj osnovi — nisu iščezla. Ona su samo ublažena (kontrolisana konfrontacija umesto hladnog rata), ali osnovna društvena suprotnost sa-

vremenog sveta (kapitalizam—socijalizam) deluje nesmanjenom žestinom i prožima i pomenuto novo međunarodno grupisanje, a time i sama postaje složena" (str. 245).

U ovoj glavi posebno mesto autor daje jugoslovenskom shvatanju aktivne miroljubive koegzistencije i politici nesvrstavanja. Čitalac će ovde moći detaljno pratiti spoljnopolitičku aktivnost Jugoslavije kao nesvrstane zemlje, počev od prvih koraka povezivanja sa zemljama vanblokovski orijentisanim (krajem 1953) sve do III konferencije nesvrstanih zemalja u Lusaki (1970). Na taj način autor daje celovitu sliku i o pokretu nesvrstanih, kolektivnoj aktivnosti nesvrstanih zemalja i mestu Jugoslavije u tom pokretu. U delu u kome se obrađuju međudržavni odnosi dat je veoma detaljan pregled konkretne spoljnopolitičke aktivnosti Jugoslavije i njenih odnosa sa nesvrstanim, socijalističkim i kapitalističkim zemljama Zapada. Čini se da je ovaj deo teksta nepotrebno opterećen obiljem detalja bez kojih mnoge autorove tvrdnje ne bi izgubile u svojoj ubedljivosti.

Poslednja glava ove knjige posvećena je odnosima u komunističkom pokretu i mestu i ulozi SKJ u njemu u periodu 1960—1970. godine. Tu su obrađeni: kinesko-sovjetski sukob, diferencijacija u komunističkom pokretu, savetovanja komunističkih partija i odnos SKJ prema bitnim problemima u komunističkom pokretu sedme decenije ovoga veka. Ukazujući na stavove SKJ, dr Stojanović je prikazao i praktičnu aktivnost i međunarodnu saradnju kako SKJ tako i Saveza sindikata Jugoslavije.

Knjiga *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu* predstavlja vredan doprinos našoj istoriografskoj i politikološkoj literaturi. Njena pojava upravo u ovom trenutku je dobro došla jer će popuniti jednu prazninu u našim dosadašnjim saznanjima i zadovoljiti akutnu potrebu za celovitom obradom ove problematike. Isto tako, ova knjiga može da posluži kao putokaz za dalja naučna istraživanja još uvek nedovoljno obrađenog savremenog razvitka jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog i nesvrstanog opredeljenja.

B. MARKOVIĆ

Marksizam i marksističko obrazovanje danas

(Zbornik radova sa savetovanja održanog u Primoštenu od 16. do 19. marta 1972. godine. Izdavač: Centar za društvene djelatnosti omladine RK Saveza omladine Hrvatske)

Marksističko obrazovanje nalazi se već duže u žiži interesovanja u nas. Održana su brojna savetovanja, naročito u pripremama za Treću konferenciju SKJ. Ali i kasnije. Jedan od takvih skupova, i to među prvima te vrste, jeste i savetovanje u Primoštenu (organizator je bio Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske; u radu savetovanja je učestvovalo oko 650 učenika, nastavnika i predstavnika društveno-političkih organizacija i obrazovnih institucija). Ovaj skup je i po načinu na koji je koncipiran i po širokom zahvatu problema (ne samo marksističko obrazovanje, već i stanje u savremenom marksizmu i u razvoju socijalizma i njegovih vrednosti, i to sve s osvrtom na aktuelna kretanja u društvu) — na najadekvatniji način ostvario cilj ovakvih savetovanja. Šteta je što se zbornik rasprava sa ovog skupa javlja tek sada. No, kako je najveći deo sadržaja rasprava trajnije aktuelan, i ovakvo, zakasnelo objavljivanje ima opravdanja. Posebno zbog toga što se najveći deo sadržaja svih tekstova osvrće na aktuelnu situaciju (vreme posle 21. sednice Predsedništva SKJ) i na okolnosti koje su dovele do prodora raznih idejnih kretanja tuđih i suprotnih ideologiji Saveza komunista i samoupravnog socijalizma. Neka od razmatranih pitanja su posle Pisma dru-

ga Tita i Izvršnog biroa i nakon odlučne akcije SKJ dobila nova osvetljenja i nove dimenzije, pa se ta okolnost mora imati na umu kada se čita i ocenjuje ovaj zbornik.

Napisi u zborniku podeljeni su u nekoliko tematskih celina: *savremeni marksizam, marksizam i društvene vrednote mladih, marksističko obrazovanje u školi, obeležja društvene situacije i marksističko obrazovanje.*

P. Vranicki *(Marksizam u XX stoljeću)* daje sintetički osvrt na tokove i tendencije, stanje i perspektive savremenog marksizma. Autor je pošao od toga da se marksizam već više decenija razvija kroz svoje kontroverze i da one kao određene protivrečnosti i danas traju. Dalje, marksizam mora bitno da sadrži kritičku dimenziju kao svoju imanentnu suštinu i da se bori protiv ideologijske svesti. A upravo to — smatra Vranicki — kao i istorijska dimenzija Marksove misli, često se zaboravlja u brojnim interpretacijama marksizma danas. Marksizam, bilo kako da se shvati (nauka, teorija, ideologija, filozofija), ne može biti završen. Vranicki posebno upozorava na neprihvatljivost onog stanovišta u marksizmu koje smatra da je marksizam u kapitalizmu kritička metoda, kritika, a da u socijalizmu treba da bude „odgojna metoda". Opredeljujući se za otvorenu i kritičku poziciju marksizma, Vranicki smatra da stvarni život marksizma kao teorije može biti samo u dijalogu, čak i u oštrim kontroverzama. Marksizam je relevantna teorijska misao samo u meri u kojoj doprinosi razrešenju istorijskih kontroverzi. U vezi sa uslovima za razvoj marksizma u socijalističkim zemljama on je upozorio da je za marksizam u tim zemljama kobno ako politika ne dozvoli marksističku diskusiju. Vranicki smatra da kod nas takve diskusije ima, „premda možda ne uvijek u punom opsegu".

V. Korać *(Marksizam i suvremena sociologija)* razmatra odnos marksizma i sociologije. On konstatuje da se taj odnos često posmatrao kroz brojne krajnosti i u našoj teoriji (izjednačavanje marksizma i sociologije, što je vodilo zanemarivanju filozofske osnove marksizma; shvatanje da marksizam odbacuje sociologiju kao „buržoasku tvorevinu"). Korać problematizira i polemiše sa ovim i sličnim shvatanjima i zalaže se za razvoj marksizma kao kritičke teorije o društvu. On povodom odnosa marksizma i sociologije zaključuje da „samo takav marksizam može da bude plodotvoran i za sociologiju".

A. Pažanin *(Marksizam — od dogmatizma do kritičkog mišljenja)* razmatra, uglavnom na nivou teorijskog određivanja, dogmatsko i kritičko mišljenje i razvoj marksizma. Povodom jednostranog isticanja „kritike svega postojećeg" zanimljivo situira pravo značenje ove Marksove postavke: „Jer ni u Marksa nije riječ o apriornoj osudi postojećeg svijeta, o negativnom stavu i pukom protestu prema postojećem... nego o analizi i istraživanju i na tome razvijenom prosuđivanju temelja postojećeg svijeta, a to znači svijeta kao čovjekova svijeta." On primećuje i to da je u Marksa takav pristup doveo do saznanja „krize". Pažanin zaključuje s tim u vezi da je kritičko mišljenje u stvari promišljanje krize postojećeg sveta i pronalaženje snaga preokreta i uslova prevladavanja te krize.

A. Krešić *(Marksizam u dijalogu)* povodom dijaloga marksizma i katolicizma razmatra na širem planu prirodu dijaloga koji je imanentan marksizmu. Dijalog marksizma određuje kao „dijalog marksizma i sveta", odnosno kao odnos (ili dijalog) teorije i prakse.

Rasprava o marksizmu i njegovim perspektivama neminovno je otvorila pitanje jugoslovenskog socijalizma i marksizma, kao i više drugih aktuelnih teorijskih i praktičnih pitanja našeg razvoja. Ni jedno od ovih pitanja nije posebno razrađivano, ali su o njima izrečena mnoga interesantna, iako fragmentarna, mišljenja.

P. Vranicki se posebno osvrće na „model" jugoslovenskog socijalizma posle 1948. godine. On smatra da je za razliku od staljinizma u SSSR, gde je bila stvorena jedna struktura (birokratska) koja je dobila apologiju u teoriji, kod nas taj proces tekao drugačije. U liku KP, u našoj revoluciji, bio je stvoren samosvesni istorijski subjekt. Taj subjekt se suprotstavio staljinizmu 1948. godine. Do 1948. godine i mi smo imali državni socijalizam, iako specifičan. Ta

specifičnost je istorijski značajna i sastojala se u tome što u nas nije bila formirana birokratska struktura. Uvođenje samoupravljanja kao projekcije nečega što nije postojalo bilo je negacija etatističkih odnosa.

R. Lang *(Marksizam i politička ekonomija socijalizma)* smatra da je oblast političke ekonomije, i pored određenih rezultata, ostala područje otvorene i kritičke analize. Socijalistička ekonomija se suočila sa mnogim teškoćama. Od političke ekonomije danas se traži da služi kao baza za donošenje odluka, da bude podloga za akciju. Bitno je pri tom da vrednosni sudovi utiču na ekonomske odluke, a oni sami zavise od društvenih odnosa. On smatra da je uprošćeno osnovne politekonomske probleme svoditi na dileme plana i tržišta. Kod nas postoje iluzije u pogledu tržišta, ali i nerazumevanje. Mi moramo utvrditi i statičke i dinamičke granice tržišta, kao i njegove stvarne mogućnosti. Nedostaje dugoročna koncepcija razvoja zemlje. Mi smo zemlja sa neravnomernim razvojem i zato se ekonomski problemi često javljaju kao politički. Otežavajuću okolnost predstavlja i to što još ne vladamo dovoljno metodama izrade dugoročnih planova razvoja.

Nekoliko napisa razmatra temu: *marksizam i društvene vrednote mladih*. U celini uzev, razmatranje odnosa marksizma i mlade generacije postavljeno je kao pitanje mogućnosti da mlada generacija prihvati marksizam kao revolucionarnu teoriju i metodu i učini ga delatnim u svom svakidašnjem životu.

S. Vrcan *(Marksizam i suvremena omladina)* polazi od uverenja da se susret omladine i marksizma vrši u vreme krize socijalizma, te da stoga šansa za plodan ishod ovog susreta mladih i marksizma zavisi pre svega od artikulacije datog istorijskog trenutka. Marksizam je lako uspostavljao kontakt sa mladima uvek kada je revolucionarna akcija pokreta bila na uzlaznoj liniji, kada je značila demokratsko i revolucionarno rešavanje osnovnih protivrečnosti. Međutim, institucionalizacija pokreta po pravilu je uticala negativno na taj odnos i činila ovo pitanje problemskim i otvorenim.

Po Vrcanu, samo onaj marksizam koji se obraća mladima i od njih nešto očekuje, koji u omladini vidi potencijalnu kritičku i revolucionarnu snagu za ostvarenje svoga programa ima šansu da bude delotvoran na mlade.

Vrcan je izložio jednu tipologiju osnovnog odnosa mladih prema marksizmu u nas: jedni ga prihvataju i traže njegov smisao; za jedne je preživeo; jedan deo zna za marksizam, ali on za njih ništa ne znači; jedan deo mladih, i to znatan, ne zna za marksizam; to je pre svega radnička omladina (taj deo mladih zbog svog položaja i načina obrazovanja stvara svoje životne orijentacije bez marksizma). Ovi rezultati, zaključuje Vrcan, indikator su i simptom dubljih kretanja.

I. Kuvačić *(Omladinski pokreti)* skicirao je sliku omladinskih pokreta u svetu. Pored ostalog, on daje i sociološku analizu nacionalističkih pojava na Zagrebačkom sveučilištu 1971. godine. Polemično primećuje da nema opravdanja da se ta pojava dovodi u kontinuitet sa studentskim (levim) pokretima u svetu. Tu se na jasan način radi o desnom pokretu („težio je da nas približi kapitalističko-potrošačkom sistemu"; „smjeranje na prebrojavanje po tvornicama na nacionalnoj i nacionalističkoj osnovi pokazuje da je to izrazito desni pokret").

L. Petak *(Društveni procesi i vrednote mladih)* nastoji da dâ jedan metodološki pristup u izučavanju promena u sistemu vrednosti na osnovu promena u stvarnim društvenim procesima. Čini se da on ovu dinamiku daje metodološki i teorijski veoma uspešno. Ako bi se izvukao neki rezime iz analize ove dinamike, on bi glasio: na vrednosnu orijentaciju mladih vrlo mali uticaj vrši radnička klasa zbog svog položaja i nerazvijenosti; industrijski sistem u svojoj tehničkoj, tehnološkoj i potrošačkoj eskalaciji doneo je vrednote (ekonomizam) koje su suprotne ciljevima pokreta (humanizam); taj sukob vrednota je evidentan i intenzivan i utiče na idejna strujanja među omladinom.

Marksističko obrazovanje u školi raspravlja se sa uverenjem da danas

u pedagogiji nema pitanja koje bi bilo tako aktuelno kao što je marksističko i društveno-političko obrazovanje. Problem je u tome kako da se marksistička idejna usmerenost učini integralnom komponentom obrazovnog procesa i celokupnog društvenog života.

Četiri napisa posvećena su ovoj temi: R. Bernardić: *Marksističko obrazovanje u srednjim školama;* M. Ogrizović: *Neki pedagoški aspekti marksističkog obrazovanja i odgoja učenika u našoj školi;* S. Haladin: *Za reafirmaciju marksističkog obrazovanja;* A. Pažanin: *Moderno sveučilište i marksizam.*

Marksizam mora da bude u nastavi prenesen učenicima kao kritička analiza stvarnosti i istorijskih mogućnosti razvoja našeg društva, a ne kao „koreografija" stvarnosti. Vranicki se, na primer, zalagao da u obrazovanju i prezentiranju marksizma treba insistirati na kritičnosti i istorijskoj dijalektici.

Razrešenje sadašnjih kontroverzi oko marksističkog obrazovanja ne svodi se na sudbinu nekih marksističkih disciplina i ideja. Suština je u tome da se stvore uslovi da mlada generacija nastavi revolucionarnu akciju na temelju istorijskih interesa radničke klase. Bez aktivnog života mlade generacije i njenog uključivanja u revolucionarne tokove svako ideološko obrazovanje svodilo bi se na „ubrzavanje sazrevanja" svesti mladih, dociranje i slično. Samo ono znanje koje proizlazi iz realnih potreba i interesa i koje se upotrebljava u akciji postaje uverenje.

Razmišljanja o aktuelnoj situaciji sadržana su u većini tekstova. Dva se odnose posebno na to (S. Šuvar: *Aktuelna politička situacija i zadaci u idejno-političkom obrazovanju;* V. Koprivnjak: *Marksističko obrazovanje omladine).* Dati su osvrti na niz pitanja, i to veoma aktuelnih: odnosi u federaciji, aktueliziranje nacionalnog pitanja kod nas, eskalacija nacionalizma u Hrvatskoj, 21. sednica Predsedništva SKJ, uslovi za prevazilaženje idejne krize u SKJ, borba za radničke amandmane itd.

RATKO NEŠKOVIĆ

Frantz Fanon: Prezreni na svijetu

(„Stvarnost", Zagreb, 1973, strana 234)

Franc Fanon godinama je već simbol buđenja jednog sveta koji je vekovima egzistirao u zapećku istorije budući da mu je naša vrla Evropa odredila ulogu žrtve koja se imala neprekidno prinositi u slavu njenog „narcisizma". Neposredno uoči svoje smrti Fanon piše svome prijatelju Rogeru Taiebu: „Roger, htio bih vam kazati ovo: smrt je stalno s nama i nevažno je znati možemo li je izbjeći, nego je važno jesmo li učinili doista sve što je moguće za našu stvar. Ono što me je tištilo ovdje u krevetu dok sam osjećao kako s krvlju odlaze moje posljednje snage, nije bilo to što ću umrijeti u Washingtonu od leukemije, a mogao sam umrijeti prije tri mjeseca suočen sa neprijateljem, jer sam znao od čega bolujem. Mi smo na ovoj zemlji ništa ako nismo, iznad svega, zatočnici jedne stvari, stvari pravičnosti i slobode. Želio bih da znadete kako sam i onda kada su liječnici od mene posve digli ruke i dalje mislio, kao u magli, na alžirski narod, na narode trećega svijeta, pa, ako sam odolijevao, bilo je to zbog njih." Fanon je umro 1961. godine u svojoj 36-oj godini, a neposredno pre toga izašla je njegova knjiga *Prezreni na svijetu,* koja se nedavno pojavila i na našem jeziku u izdanju zagrebačke izdavačke kuće „Stvarnost". „Prezreni na svijetu" početne su reči „Internacionale" i njima Fanon kao da želi da nagovesti povesno stupanje na scenu onih kojima je posvetio čitav svoj život.

Glavni problem koji Fanona interesuje, i kome on posvećuje ceo svoj teorijski i praktični život, jeste problem kolonizovanog i porobljenog čoveka, što se odnosi uglavnom na takozvanog obojenog čoveka, a ponajviše na crnca. Beli čovek, ili kolonizator, upotrebio je sve što je mogao da bi domoroca lišio svake ljudske težnje i smisla i pretvorio ga u „strašilo". „Narcisizam" Evrope, kako to on kaže, guta sve pred sobom i pri tome njegove milozvučne i na izgled ultrapametne meditacije o „Čoveku" i „Humanizmu" nisu ništa drugo do superciničnе priče za decu. Ali deca su odrasla, a sa njima i Fanon, koji želi da odstrani komplekse i zapadnjačke halucinacije o „crnoj duši" crnog čoveka, a kroz to on preduzima akciju spasavanja čoveka uopšte. Ovo je jedna nova „antropologija" sa nedvosmislenim revolucionarnim porukama i nju on razrađuje u konačnom obliku u ovoj svojoj knjizi.

Pošto je Fanon teoretičar antikolonijalne revolucije, dakle, teoretičar emancipacije naroda trećeg sveta, glavno njegovo interesovanje usmereno je na pronalaženje puteva i sredstava te emancipacije. S tim u vezi on dolazi i do najvažnijih pitanja u svom teorijskom radu — do pitanja nasilja i uopšte do pitanja masovnog revolucionarnog subjekta u uslovima antikolonijalne borbe.

Pitanje koje Fanona najsuštinskije zaokuplja odnosi se na razmatranje mogućnosti ili nemogućnosti kolonizovanog da postane tvorac i gospodar sopstvene povesti drugačije nego revolucionarnim putem. Pri tom se ne radi o apsolutizovanju nasilja kao takvog, nasilja u Sorelovom mističnom smislu. On polazi od izvesnih Engelsovih teza o nasilju u *Anti-Diringu* i od poznatog stava iz *Komunističkog manifesta* koji naglašava da je cela dosadašnja istorija bila u stvari istorija klasnih borbi i zatim nastoji da ta svoja saznanja verifikuje na primeru kolonijalnih zemalja. On ne zna za drugu mogućnost nego da se jedno nasilje mora iskoreniti drugim. Za njega je nasilje „intuicija koloniziranih masa da se njihovo oslobođenje mora izvesti, a može se izvesti samo silom". Nasilje kome pribegavaju kolonizovani narodi ima dvostruku ulogu: ono je sredstvo da se suzbije imperijalističko nasilje u svim njegovim vidovima, a ujedno i medijum ujedinjenja, prevladavanja plemenskog partikularizma, stvaranja nacionalnih zajednica i oslobađanja od „kompleksa niže vrednosti". Sartr, koji je za ovu knjigu napisao zaista odličan predgovor, naglašava da Fanonova teorija nasilja ima oslobodilački karakter. Ona je duboko čovečna premda se ne može odreći da u sebi nosi klicu opasnosti koja je u stanju da dovede u pitanje humanističku bit široko zasnovanog revolucionarnog prevrata. Međutim, tu se radi o tome kako nasilje kao nužnost pretvoriti u odgovarajuću taktiku i strategiju, kako ga, dakle, usmeriti i strukturisati u skladu sa rasporedom i odnosom unutrašnjih i spoljnih snaga, a načela njegove čovečnosti ne dolaze u pitanje. Njemu se u vezi sa pojmom nasilja, pri čemu treba naglasiti da se tu verbalnim kontroverzama ne može adekvatno zahvatiti njegovo stanovište, zamera da je i suviše blizak francuskom egzistencijalističkom krugu, posebno Sartru. Ovi kritičari su poglavito autori marksističke provenijencije, a među njima se izdvaja Ngujen Nge, koji Fanonu zamera što nasilje razmatra sa stanovišta egzistencijalizma, a ne sa stanovišta istorijsko-marksističke koncepcije društva, istorije i čoveka. Za koloniziranog je nasilje, po Fanonu, apsolutna praksa. Delovati, to znači raditi za smrt kolonista. Ovo nasilje omogućuje zalutalim i prognanim članovima grupe da se vrate, da ponovo nađu svoje mesto, da se integrišu. Ono je na taj način „glavno posredovanje". Kolonizirani čovek se oslobađa u nasilju i nasiljem. Fanon ove stavove izlaže u odeljku „O nasilju", a Ngujen Nge ih povezuje sa nekim Sartrovim analizama u *Kritici dijalektičkog uma*. Pored Ngea, Fanona kritikuje i Imre Marten, koji mu zamera da više vodi računa o psihološkim nego o socijalnim i ekonomskim momentima. Po njemu, on subjektivizira istoriju trećeg sveta apsolutizirajući ono što deli svet metropole od kolonijalnog sveta, odvajajući tako političko nasilje od ekonomskih mehanizama i cepajući političku sferu kolonijalnog sistema od ekonomske sfere. Pri tom ovi autori ubrajaju Fanona u najznačajnije figure antikolonijalne revolu-

cije i u tom kontekstu njihova kritika je u dobroj meri opravdana.

Drugo pitanje koje Fanona najviše zaokuplja je pitanje o masovnom revolucionarnom subjektu, ili o glavnom nosiocu društvene i nacionalne emancipacije naroda trećeg sveta. Pri tom on u svojim analizama polazi od hegelovsko-marksističkog odnosa gospodara i roba u kome, kao što je poznato, rob ili proleter postaje subjekt revolucionarnog preobražaja i temelj novoga sveta. Za afričku situaciju ovaj se odnos u mnogome menja i zaoštrava, ili, kako to Fanon kaže, „konkretizira". Marksistička teorija posmatra kapitalistu i proletera kao suprotnosti koje se međusobno određuju i dopunjuju. Međutim, u kolonijalnom svetu suprotnost kolonizator — kolonizirani je potpuna, polovi se isključuju međusobno. Domorodac je jednostavno „kolonizirana stvar" koja vekovima trpi sve strahote ugnjetavanja koje je Evropljanin i njegova „superevropska sablast", Amerikanac, uspeo da izmisli. Stvarnost trećega sveta, stvarnost Afrike, drugačije je, dakle, društveno diferencirana, drugačiji su sukobi društvenih grupa, društvena dinamika nije nalik onoj u Evropi. Domaća buržoazija, na primer, po Fanonu, ne može biti istinski nosilac nacionalne i ljudske emancipacije jer je zahvaćena kompromiserstvom i korupcionaštvom. Ona je samo prepreka istinskoj antikolonijalnoj revoluciji. Ali je i urbani proletarijat istinski nesposoban da bude revolucionarni subjekt jer je malobrojan i bitno povlašćen. Za razliku od proletarijata u kapitalističkim zemljama koji nema šta da izgubi, a može da dobije sve, u koloniziranim zemljama on može sve da izgubi. To je, po Fanonu, deo naroda koji je nužan za nesmetan rad „kolonijalne mašine": vozači tramvaja, taksisti, lučki radnici, tumači, bolničari itd. Zbog svog povlašćenog položaja oni predstavljaju „buržoaski" deo koloniziranog naroda.

Fanon „jedinu spontanu revolucionarnu snagu" vidi u nepreglednom mnoštvu prezrenih seljačkih masa; one su za njega masovni subjekt revolucije. Na njih je bitno upućena revolucionarna avangarda. On prilazi teorijskom pitanju koje se već pola veka postavlja s obzirom na nerazvijene zemlje: o mogućnosti da se preskoči faza afirmacije nacionalne buržoazije po poznatom evropskom kalupu — na taj način što smatra da se ono ne rešava na planu doktrinarnih diskusija, nego u revolucionarnoj praksi. „Buržoaska faza" bi, po njemu, imala svoje opravdanje samo ako bi proizvela jak proletarijat. Međutim, u nerazvijenim zemljama nema istinske buržoazije; umesto nje na delu je „uskogruda, pohlepna kasta koja se brzo lijepi na dividende što ih osigurava stara kolonijalna sila". Zbog toga je ova „buržoaska faza" u istoriji nerazvijenih naroda nepotrebna.

Dakle, Fanonov zaključak glasi da su „prezrene" seljačke mase „jedina spontana revolucionarna snaga"; u njima je do krajnjih granica sabrano „očajničko iskustvo stoljetnoga kolonijalizma". Jednom rečju, za njega je seljaštvo u izvesnom smislu pravi proletarijat trećega sveta. Oko ovih njegovih stavova bilo je najviše diskusija i osporavanja, pri čemu treba reći da se o tim pitanjima i danas vrlo temperamentno raspravlja. Oponenti Fanonovi uglavnom su marksistički orijentisani, posebno Ngujen Nge, Amilkar Kabral, ubijeni vođa oslobodilačke borbe Gvijene-Bisao, i Romando Leda, kako to navodi Vjekoslav Mikecin u svom pogovoru („Život i djelo Frantza Fanona"). Romando Leda tvrdi, recimo, a sve primedbe ostalih teoretičara se svode uglavnom na to, da seljaci svakako mogu da odigraju u tim zemljama odlučnu revolucionarnu ulogu, jer ih, uostalom, ima preko 80% u ukupnom stanovništvu, ali valja svakako imati mnogo više rezervi kada treba precizno da se odgovori na pitanje jesu li oni u stanju da budu samostalna revolucionarna snaga koja može sama da odigra predvodničku ulogu u borbi protiv neokolonijalizma.

Fanon u svojoj knjizi govori i o „novom društvu" koje se ima roditi iz borbe i revolucije, pa u skladu s tim i o „novom čoveku" i „novoj kulturi" što će nastati kao rezultat negacije kolonijalizma i imperijalizma. Njegova vizija tog novog društva nije, naravno, identična viziji marksističkog socijalizma, ali je nesumnjivo da je marksistička teorija jedna od

njegovih glavnih inspiracija. On smatra da će nacionalna revolucija, ako zaista pobedi, biti socijalistička. Ali, ako njen zamah opadne, ako kolonizirana buržoazija prigrabi vlast, nova država će, uprkos formalnom suverenitetu, ostati u sferi dominacije imperijalista. U ovome je duboko u pravu; stvarnost tu nije bila dvosmislena. U borbi protiv kolonijalne okupacije, ma u kojim se vidovima ona javljala, obespravljeni narod, a posebno potlačeno seljaštvo, koje čini njegovu ogromnu većinu, mora se organizovati na nivou nacije da bi se postigla nacionalna sloboda i suverenitet. Najopasnijim otuđenjima on smatra lidere, kult ličnosti, zapadnu kulturu, ali podjednako i vraćanje dalekoj prošlosti afričke kulture. Po njemu, „istinska je kultura Revolucija".

Time Fanon u stvari koncipira neku vrstu kulturne revolucije za treći svet. On se zauzima pre svega za istorijsku odgovornost i socijalizam smatra neodvojivim od načela demokratije. Ovo važi naročito za nerazvijene zemlje jer on odlično zna, premda je teoretičar i propagator nasilja, da se bez temeljnih demokratskih načela svako zalaganje za ljudsku slobodu, pravdu i bratstvo može da preokrene u kvazirevolucionarno, birokratsko nasilje. Ostaje, osim svega ovoga, i pitanje da li je koncepcija kulturne revolucije, bila ona kineske ili Fanonove varijante, najbolji put negacije klasnog sveta. Tu postoje duboke sumnje danas u svetu.

Posebno su interesantne neke Fanonove teze koje se odnose na izvesna temeljna pitanja savremenog sveta i koje on daje u „Zaključku". Pri tome se ne radi o nekim sistematskim i produbljenim analizama jer ova knjiga je i pisana prevashodno akcije radi. Međutim, prodornost njegovih razmišljanja, generalizacija i uputstava je nesumnjiva i zaslužuje mnogo pažnje.

Fanon, naime, problematizuje na početku i sam novovekovni pojam napretka koji se sastoji u specifičnom shvatanju proizvodnih snaga, svojstvenom evropskoj građanskoj civilizaciji. Naš današnji svet, po njemu, koji tako brzo menja svoju materijalnu kulturu, oruđa, tehniku, tehnologiju, jednom rečju, svoje proizvodne snage, suočen je sa izvesnim problemima koji izazivaju strahovanje. To je svet dihotomije; on se, s jedne strane, karakteriše mogućnošću da garantuje svestranu ljudsku emancipaciju u punom smislu, ali drugo njegovo lice izrazito je tmurno, ono kao da nagoveštava bezizlaznu, tragičnu situaciju. U skladu sa ovim Fanon razmišlja o tome u kom smislu nerazvijene zemlje treba da slede ekonomski i tehnički visoko razvijena društva i trebaju li to uopšte ili je neophodno da ponude sebi i drugima drugačiju alternativu. On je pri tom sasvim svestan da afričke zemlje ne smeju da se okrenu kultu „vlastite tradicije", kako je to zahtevao, na primer, Sengor. Ovo bi, po njemu, bila zapravo odbrambena reakcija na kulturnu asimilaciju koju je sprovodio kolonizator, pa je kao takva pre dokaz neprevaziđenosti kolonijalnih kompleksa i kolonijalnog mentaliteta nego dobar program za budućnost. Ne to, dakle, već nešto drugo. „Prema tome, važno je da se više ne govori o prihodima, o intenziviranju, o ritmu. Ne, ne radi se o povratku Prirodi. Radi se vrlo konkretno o tome da se ljudi ne vuku prema smjerovima koji ih sakate, da se mozgu ne nameću ritmovi koji ga kvare i ponizuju. Ne smije se dogoditi da pod izlikom dostizanja Evrope čovjeka bacamo tamo-amo, kidamo ga od njega samoga, od njegove intimnosti, da ga čupamo i ubijamo."

Vidljivo je, dakle, da Fanon razmišlja u terminima modernih kritičara takozvane tehničke civilizacije, „tehničkog uma", „buržoaskog racionalizma". On radikalno problematizuje karakter rasta proizvodnih snaga u svetskim razmerama. Građanski svet, svet kapitalizma pokazuje se kao izrazito životan u razvoju proizvodnih snaga, u tehničkom napretku, ali ujedno srlja i u totalni iracionalizam na području društvenih odnosa, dakle, na humanističkom planu. Isto ovo gledište zastupa i niz levih teoretičara posle njega (na primer, Svizi, Baran, Markuze i mnogi drugi). Jasno je da Fanon zaključuje na osnovu ovoga da zemlje trećeg sveta ovaj primer ne mogu i ne smeju prihvatiti jer u najboljem slučaju mogu postati „industrijski patuljci u društvu industrijskih divova". Treba re-

či da Fanon u ovoj svojoj kritici svega onog što donosi spektakularni razvoj nauke i tehnike ide predaleko, pa se približava grupi pesimističkih i nihilističkih teoretičara koji ne mogu da vide ovakvu situaciju drugačije nego kao izvor neprilika savremenog čovečanstva. Jasno je da se tu radi o izvesnoj jednostranosti s obzirom na sveobuhvatne latencije nauke i tehnike koje se ne mogu prenebreći, kao što se, naravno, ne mogu prenebreći ni latencije, pa ni realnosti njihovog otuđivanja. Međutim, ova jednostranost ne umanjuje značaj Fanonovih stavova jer uvek treba imati u vidu da on nije samo niti prevashodno teoretičar, već borac. A svaki borac mora da pojednostavni stvar, da je učini jasnom i izdvojenom. Fanon to čini veoma dobro.

Bez obzira na sve prigovore koji mu se mogu učiniti, ostaje činjenica da je on jedan od najvećih humanista našeg vremena.

ZORAN STANOJEVIĆ

Vijetnam

(Zbirka dokumenata, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1973, strana 246)

Inicijativa Instituta za međunarodnu politiku i privredu za izdavanje zbirke osnovnih dokumenata, akata i izjava od Ženevske konferencije do danas, kao i izjava predstavnika Jugoslavije koje se odnose na položaj Vijetnama — veoma je pohvalna.

Knjiga *Vijetnam* obuhvata najvažnije dokumente: hronologija događaja od 1940. do 1973. godine; jugoslovenski stavovi i izjave o Vijetnamu; nesvrstane zemlje i vijetnamski problem; izjave predstavnika NR Kine, Francuske, SSSR-a i Velike Britanije u vezi sa vijetnamskim problemom; svetsko javno mnenje i rat u Vijetnamu i važniji dokumenti i ugovori koji se tiču vijetnamskog problema.

Potpisivanjem Sporazuma o okončanju rata i obnavljanju mira u Vijetnamu, 27. januara 1973. godine, kao i usvajanjem Završnog dokumenta međunarodne konferencije o Vijetnamu kojim su Sporazumu date međunarodne garantije — završen je jedan od najdužih ratova našeg vremena.

Za dvanaest godina američke intervencije u Vijetnamu najteže posledice rata svakako su ogromni gubici u ljudstvu. Preko dva miliona lica izgubilo je živote, a ukupan broj žrtava, uključujući ranjene i nestale, iznosi oko četiri miliona ljudi. Ukupna materijalna cena rata nepoznata je i verovatno da nikada neće biti procenjena.

Francuska je preko sedam godina vodila rat u Indokini. U maju 1954. godine zauzeto je i poslednje uporište francuske kolonijalne vojske — Dijen Bijen Fu. Odlukama Ženevske konferencije priznato je postojanje Demokratske Republike Vijetnam i „Države Vijetnam" koja se nalazi južno od sedamnaeste paralele. Podelom Vijetnama 1954. godine nije došlo do sređivanja prilika u ovom delu sveta; naprotiv, nastao je period ideološke i političke konfrontacije. Sada su na pozornicu stupile Sjedinjene Američke Države sa svojom intervencionističkom politikom čiji je cilj bio da se zaustavi razvoj nacionalnooslobodilačkog pokreta, koji su one, u atmosferi hladnog rata, poistovećivale i povezivale sa NR Kinom i SSSR-om.

Osnovni razlog angažovanja SAD u Vijetnamu i Indokini u celini bilo je verovanje da kraj francuske kolonijalne uprave označava ne samo kraj svakog uticaja Zapada u tom prostoru, nego i neposredan prelazak tog područja pod kontrolu „međunarodnog komunizma", u konkretnom slučaju — pod kontrolu NR Kine. To

je dovelo do dugotrajnog i iscrpljujućeg rata koji je, pored Vijetnama, obuhvatio i Laos i Kambodžu, to jest celo područje Indokine.

Sporazum o okončanju rata i obnavljanju mira u Vijetnamu, sa četiri dodatna protokola, i Završni dokument međunarodne konferencije o Vijetnamu, prihvaćen 2. marta 1973. godine, po svojoj sadržini predstavljaju jedinstvene dokumente. Ti međunarodni akti čine političku i pravnu osnovu koja narodu Vijetnama garantuje osnovna prava: nezavisnost, suverenitet, teritorijalni integritet i jedinstvo.

U pogledu sadržaja, Sporazum se može podeliti na dva dela: deo u kome su iznesene odredbe političke prirode i deo posvećen vojnim problemima. Kada je reč o političkom delu Sporazuma, od posebne važnosti za budućnost Južnog Vijetnama je to što su se SAD i sve druge zemlje obavezale da će poštovati nezavisnost, suverenitet, jedinstvo i teritorijalni integritet Vijetnama, koji su priznati Ženevskim sporazumom o Vijetnamu iz 1954. godine. SAD se obavezuju da neće nastaviti vojno angažovanje niti se mešati u unutrašnje stvari Južnog Vijetnama. Prema članu 11, dve južnovijetnamske strane obavezale su se da će ostvariti nacionalno izmirenje i slogu, okončati mržnju i neprijateljstvo, zabraniti sve represalije i diskriminacije protiv pojedinaca ili organizacija koje su sarađivale sa jednom ili drugom stranom, da će osigurati demokratske slobode: slobodu ličnosti, štampe, okupljanja, organizovanja, slobodu političke aktivnosti, uverenja, kretanja.

Sporazumom je predviđeno da se dve strane u Južnom Vijetnamu međusobno konsultuju u duhu uzajamnog poštovanja i međusobnog nenapadanja, kao i radi uspostavljanja Nacionalnog saveta narodnog izmirenja. Ovaj savet, prema Sporazumu, treba da organizuje slobodne demokratske i opšte izbore. Sporazumom je predviđeno i ponovno ujedinjenje oba Vijetnama mirnim putem, na osnovi sporazuma između Severnog i Južnog Vijetnama, bez prinude i stranog mešanja.

Sporazum o okončanju rata i Završni dokument potvrđuju međunarodno priznanje oslobodilačkog pokreta i nove, narodne vlasti, formirane tokom borbe, čiji je predstavnik Privremena revolucionarna vlada Republike Južni Vijetnam.

Završena je etapa borbe vijetnamskog naroda za slobodu i nezavisnost. Međutim, unutrašnja politička situacija u Južnom Vijetnamu je veoma složena i delikatna, tako da je teško poverovati da kraj vojnih operacija sam po sebi može da dovede do rešenja svih otvorenih problema.

U delu knjige „Hronologija događaja od 1940. do 1973. godine" dat je pregled najvažnijih događaja od 1940. godine, to jest od ulaska japanskih oružanih snaga u Vijetnam, do potpisivanja Završnog dokumenta međunarodne konferencije o Vijetnamu. Najvažniji događaji koji su se odigrali u ovom razdoblju jesu sledeći: 6. marta 1941. Ho Ši Min je formirao Ligu za nezavisnost Vijetnama, koja je dala snažan impuls borbi za konačno oslobođenje Indokine; kapitulacijom Japana, 16. avgusta 1945, došlo je do masovnog ustanka u svim vijetnamskim oblastima, a francuske vlasti su izbacivane i zamenjivane novom, narodnom vlašću; 1950. predsednik SAD Hari Truman je odlučio da se ubrza isporuka vojne pomoći francuskim snagama u Indokini i da se u Sajgon uputi vojna misija radi uspostavljanja kontakata sa francuskim trupama; 6. maj 1954. bio je katastrofalan za Francusku zbog pada Dijen Bijen Fua; i, najzad, Ženevska konferencija 1954. i usvajanje dva dokumenta o Indokini: Sporazuma o prekidu neprijateljstava u Vijetnamu i Završna deklaracija Ženevske konferencije o Indokini. Ovim dokumentima priznata je nezavisnost Laosa i Kambodže i određena demarkaciona linija koja je trebalo da privremeno odeli Severni od Južnog Vijetnama do izbora 1956. godine. Priznato je postojanje Demokratske Republike Vijetnam i „Države Vijetnam". Učvršćivanjem vlasti predsednika Ngo Din Dijema dolazi do sve većeg oslanjanja na SAD, koje su mu pružale svestranu podršku. U maju 1961. potpisan je sporazum o ekonomskoj i vojnoj saradnji između SAD i Južnog Vijetnama. Dugotrajni rat u Vijetnamu najzad je završen potpisiva-

njem Završnog dokumenta u Parizu 2. marta 1973.

Motivisana principima poštovanja prava svakog naroda na nezavisnost i suverenitet, Jugoslavija je 1950. godine prihvatila predlog Demokratske Republike Vijetnam za uspostavljanje diplomatskih odnosa između dve zemlje.

Ženevskoj konferenciji o Indokini data je puna podrška u Jugoslaviji jer „samo ovakvim daljim rješavanjem problema u Indokini i ostalih neriješenih pitanja u svijetu uopšte moći će se zadovoljiti kako opravdane težnje svakog naroda na nezavisnost i ravnopravnost, tako i interesi mira" — naglašeno je u izjavi predsednika Tita od 21. jula 1954. godine.

Borbi vijetnamskog naroda protiv američkog agresora data je jedinstvena i odlučna podrška jugoslovenskih naroda, što je došlo do izražaja i u brojnim izjavama i stavovima Predsednika Republike, jugoslovenske vlade i društveno-političkih organizacija.

Nesvrstane zemlje su na Trećoj konferenciji šefova država i vlada i na Ministarskoj konferenciji u Džordžtaunu usvojile rezolucije u kojima je izražena duboka zabrinutost i oštra osuda američke agresije i dalje eskalacije rata u Indokini. Rezolucije su zahtevale hitno, potpuno i bezuslovno povlačenje svih stranih snaga iz Vijetnama kako bi se vijetnamskom narodu omogućilo samoopredeljenje bez stranog mešanja.

Veoma uznemireno, svetsko javno mnenje je strogo osudilo agresivni rat u Vijetnamu: „Savest čovečanstva duboko je uzbuđena ratom koji se vodi u Vijetnamu, gde se sukobljavaju najbogatija i najmoćnija država sveta i jedna nacija siromašnih seljaka koji se već četvrt veka bore za svoju nezavisnost. Osim toga, taj rat se vodi bez obzira na međunarodno pravo i uzuse" — rečeno je u Deklaraciji Međunarodnog suda za ratne zločine.

U knjizi *Vijetnam* dat je i pregled važnijih dokumenata i ugovora koji se odnose na vijetnamski problem: Ženevska konferencija; Politička deklaracija Narodnog fronta Vijetnama; Program Fronta nacionalnog oslobođenja Južnog Vijetnama; Sporazum o okončanju rata i obnavljanju mira u Vijetnamu itd.

JELENA STUPAR

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1973

12

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 12

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

СОВРЕМЕННАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTEMPORARY SOCIAL THOUGHT

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Živojin Rakočević

SPECIFIČNOSTI I ISTORIJSKI PROLAZAN KARAKTER ROBNOG OBLIKA PROCESA UDRUŽIVANJA RADA*

(Ka kritičkoj sintezi uslovâ i načina funkcionisanja robne proizvodnje relativno udruženog rada)

Istorijska smena — zamenjivanje administrativno-centralističkih odnosa proizvodnje udruživanjem rada zbiva se u nas na „zemljištu robne proizvodnje". To je elementarna ekonomska zakonitost i ujedno bitna specifičnost tog društvenog procesa koji traje više od dve decenije.

Ta protivurečna istorijska činjenica — društvena tendencija našla je svojevrstan političko-pravni izraz u novom ustavu SFRJ; tačnije, u tekstu Predloga ustava SFRJ. Kako u Osnovnim načelima (tačka II i III) tako i, naročito, u glavi I, deo drugi, relativno je iscrpno, potpuno i tačno formulisan osnovni stav o oslobađanju, razotuđenju rada kao konkretnom istorijskom obliku praktičkog prevazilaženja različitih „društveno-ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u radu". U prvom redu nejednakosti i zavisnosti koje izviru iz još nesavladane razdvojenosti rada i svojine, minulog rada kod otuđenja, to jest specifičnog načina „zastupanja" i raspolaganja društvenim minulim radom u relativno osamostaljenoj prometnoj oblasti društvenog reprodukcionog procesa, razdvojenosti intelektualnog i manuelnog rada, suprotnosti grada i sela itd.

Uopšte, uporedna analiza ustavnih tekstova u razdoblju 1953—1973. otkriva doslednost u pogledu shvatanja i tumačenja osnovnih karakteristika našeg društvenog razvitka. Zato je ta analiza ujedno i genetičko prikazivanje odnosâ samoupravljanja kao datog konkretnog istorijskog oblika udruživanja rada.

Pretvaranje stvarnih proizvoda u robe traje koliko i sam taj proces razotuđenja rada. Ta „transsupstancijacija" društvene proizvodnje i rada

---

* U broju 1/1974. biće objavljen drugi, završni deo ove studije, u kojem će biti razmatrana pitanja minulog rada u sferi prometa, odnos minulog i živog rada, kao i neki aspekti metoda i takozvanog sistemskog pristupa problemu društvene reprodukcije.

nije nešto po sebi razumljivo, jednostavno i ekonomistički jednostrano. Ne svodi se samo na egzistenciju „radnih kolektiva kao robnih proizvođača" i „određivanje vrednosti robe radnim vremenom" niti na redukciju svakog „realnog korisnog rada" na rad in abstracto, proizvodni rad uopšte — rad „bez posebnog kvaliteta i prema tome merljiv prostim kvantitetom" (K. Marks).

Rečeni društveni procesi i preobražaji nužno uključuju specifične *oblike* robne vrednosti i neki u stvarnosti dati način povezivanja robne proizvodnje relativno udruženog rada sa svetskim ekonomskim zakonitostima i tržištem.

U procesu preobražavanja naturalne u robnu proizvodnju kritičnu tačku sačinjava osamostaljivanje različitih korisnih proizvodnih radova kao međusobno nezavisnih *privatnih* ili pak paraprivatnih radova. U daljem toku te transformacije „prometna vrednost pretvara svaki materijalni proizvod u društveni jeroglif" (K. Marks). Taj proces i to tajanstveno robno žigosanje pripada svima konkretnim egzistencijalnim oblicima i istorijskim epohama u razvitku robne proizvodnje. Dalji razvitak robne proizvodnje ide preko sukcesivnih oblika vrednosti do definitivnog oblika prometne ili relativne vrednosti — novca, to jest „apsolutno otuđive robe" kao opšteg rezultata „otuđivanja robâ" ili „apsolutne robe svetskog tržišta". To je onaj proces koji je Marks definisao kao „udvostručenje robe u robu i novac", — čim se jednom u stvarnosti već pojavio bipolarni i dijalektički protivurečan odnos relativnog i ekvivalentskog oblika vrednosti.

Skraćeno rečeno, istorijski razvitak kapitalističke robne proizvodnje započinje takođe jednim specifičnim prometnim procesom: otuđivanjem radne snage kao *robe* sui generis; naravno, uz prethodno ili uporedo izvršene velike socijalne i političke prevrate u smislu ukidanja, negacije feudalnih odnosa, a završava se kapitalom kao „automatskim fetišom", tendencijom udruživanja i organskog srastanja različitih konkretnih oblika kapitala, to jest tendencijom akcijskog i finansijskog kapitala, emisijama i špekulativnom trgovinom akcijama na takozvanim otvorenim novčanim tržištima u svetu; dakle, „privatnom proizvodnjom bez kontrole privatne svojine" i opet specifičnim prometnim procesima koje je Marks dalekovido označio kao kritične „tačke prelaza" u jedan viši, socijalistički društveni oblik.

I razvitak robne proizvodnje relativno udruženog rada započet je u nas takozvanim oslobađanjem ekonomskih zakona; u prvom redu, zakona vrednosti. To je uključivalo delovanje prometne vrednosti; najpre na tačkama dodira reproduktivnih preduzeća u velikom odeljku II društvene reprodukcije i u odnosima s inostranstvom; a zatim, lančanom reakcijom, i u granama takozvane bazične industrije, saobraćaja itd.

Uporedo s tim procesima razvijali su se odnosi samoupravljanja kao svojevrsni društveni odnosi u proizvodnji i raspodeli. Naravno, neravnomerno i protivurečno i sa stalnom težnjom — tendencijom stvarnog podređivanja različitih ekonomskih oblika i same robne proizvodnje objektivnoj logici samoupravljanja kao relativno udruženog rada.

To podređivanje podrazumeva neko realno postojanje *društveno merodavnih pretpostavki robne proizvodnje*, to jest realnu dispoziciju odnosa samoupravljanja da „prihvate" i dalje razviju robnu proizvodnju; a posredstvom nje i samu tehničko-tehnološku osnovicu društvene proizvodnje, odnosno proizvodne snage društvenog rada. Taj proces teče uporedo s „ukidanjem" ili negacijom odnosa kapitala, državno-svojinskih i grupno-svojinskih odnosa; dakle, uporedo s negacijom svih ostalih oblika i načina funkcionalizacije robne proizvodnje.

Ako istoriji socijalizma i treba mnogo vremena da odgonetne tajnu osnovnog ekonomskog oblika pod kojim se danas u svetu i u nas vrši udruživanje rada, to je — nasuprot tome — već danas relativno lako razumeti samu istorijsku nužnost odnosâ samoupravljanja; čak i neki stvarni društveni raison d'être različitih egzistencijalnih i funkcionalnih oblika relativno udruženog rada.

Isto tako, u našim istorijskim prilikama nesravnjivo je teže shvatiti različite egzistencijalne i funkcionalne oblike udruživanja rada; na primer, njegovu osnovnu organizaciju (OOUR) kao svojevrstan ekonomsko-politički oblik u kojem se već vrši ili tek ima da ostvari spajanje svojine (načina prisvajanja, raspodele) i rada, negoli razumeti njene socijalne i političke funkcije i onu njenu gotovo do perfekcije dovedenu političko-pravnu (institucionalnu, konstitutivnu) stranu.

Otud sada pred sobom imamo i ovaj paradoks: iako je OOUR ponegde u praksi sporadično nicala i razvijala se do izvesnog stepena i *pre* usvajanja ustavnih amandmana XXI—XXIII, tek danas postaje aktuelna njena implementacija u najširim društvenim okvirima, to jest konkretna primena i stvaralačka razrada ustavnih načela koja se odnose na taj elementarni, „ćelijski" oblik našeg društva. Pa ipak, ono najteže i najkomplikovanije u smislu doslednog oživotvorenja uloge i funkcija OOUR tek predstoji.

ZAKONI SVOJINE ROBNE PROIZVODNJE I TENDENCIJA RASPODELE PREMA RADU. — RELATIVNO UDRUŽENI RAD KAO OSNOVICA ROBNE PROIZVODNJE I RAZMENE. — KONTROVERZIJE U TEORIJI I STVARNOSTI

I pre nego što je službeno ili meritorno politički proglašena za osnovni oblik udruživanja rada OOUR je istakla vlastite pretenzije na ukupni ili tako reći „apsolutni proizvod svoga rada", to jest na ukupnu tržišnim putem realizovanu „novostvorenu vrednost", odnosno „celokupni dohodak" koji joj tim putem periodički stalno pritiče. Ostvarenje pretenzije OOUR-a da na tako originalan način prisvaja i raspolaže „apsolutnim proizvodom svoga rada"; i da joj dohodak po osnovu njenog novododatog i tržišnim putem valorizovanog proizvodnog rada stalno periodički i u celosti pritiče, podrazumeva niz uslova, materijalnih i specifično društvenih ili ekonomskih pretpostavki. U prvom redu, da *minuli rad;* „masa oruđa rada", fizičke materije proizvodnje, životne namirnice i aktivna radna snaga, bude stvarno ekonomski podređen

svakom proizvodnom radniku, — ali kao „udruženom radniku". I dalje, kao neizostavni uslov njegove faktičke ekonomske vladavine nad minulim i tečnim radom: stvarnu egzistenciju *proizvodnje vrednosti* sa specifičnim procesom *rastavljanja* robne vrednosti („apsolutnog proizvoda"), — što uključuje važne prometne procese i njihove karakteristične neproizvodne funkcije i organizacione oblike, relativno razvijene novčano-kreditne odnose i „proizvodnu moć kredita" itd.; naravno, i specifične ekonomske funkcije i ulogu države, — sve dotle dok u društvenoj stvarnosti deluju protivurečnosti i suprotnosti različitih klasnih i nacionalnih interesa, različite centrifugalne ekonomske sile i monopoli i tako reći prirodna nužnost ekonomskog povezivanja s veoma različitim zemljama, regionalnim ekonomskim grupacijama zemalja i međunarodnim ekonomskim institucijama.

O tim uslovima, društveno merodavnim pretpostavkama i kardinalnom ekonomskom problemu *rastavljanja* robne vrednosti u funkciji relativno udruženog rada biće reči u narednim odsecima ovog članka. Glavna svrha ovog rada i jeste u tome da se prikaže izvestan stvarni ili danas još samo potencijalan ekonomski način pomoću kojeg tendencijski udruženi radnik može da zagospodari celinom društvene reprodukcije i konačno „prisvoji totalne proizvodne snage" društva i time definitivno ukine privatnu, odnosno kolektivno-privatnu svojinu u svim njenim vidovima; odnosno, da u praksi potpuno savlada otuđeni (tako reći kapitalski) karakter minulog rada i njegovu još uvek izrazitu ekonomsku nadmoć nad živim ljudskim radom. Ne treba posebno dokazivati da ti društveni procesi sačinjavaju epohu prelaza od ultraetatističkog sistema ranog socijalizma ka razvijenim društvenim oblicima slobodno udruženog rada.

Uvrežilo se shvatanje po kome je robna proizvodnja s njoj imanentnim otuđenjem rada i zakonima prisvajanja nekakva nepremostiva prepona za proces udruživanja rada. Ako ostavimo po strani pogrešna shvatanja i dogme iz ranijih epoha; posebno „sitnoburžoaska shvatanja Prudonovog socijalizma" i apriorno negativan stav takozvane nove levice (u svetu i u nas), onda uzroke otpora, i one manje ili više izražene neverice i kritike na račun same društvene celishodnosti tržišta i robne proizvodnje u socijalizmu, treba tražiti u stvarnim istorijskim prilikama našeg sadašnjeg još nedovoljno razvijenog, poluetatizovanog socijalizma i u nekim neporecivo kontroverznim i ambivalentnim stavovima tvoraca naučnog socijalizma prema odnosu socijalizma i robne proizvodnje; dakle, prema tom glavnom pitanju koje se tada moglo samo hipotetički postaviti i rešiti u obliku naučnih anticipacija, vizija, pa i utopijski. Naravno, ne računajući tadašnje sporadične oblike „pozitivnog ukidanja odnosa kapitala" u takozvanim kooperativnim fabrikama (u doba čartističkog pokreta i posle njega), kao i različite oblike „razvitka socijalizma u negativnom, izokrenutom vidu" u akcionarskim društvima i monopolima.

Po Karlu Marksu, na primer, slobodno udruženje rada — s precizno utvrđenim normativnim granicama raspodele prema radu — sasvim isključuje robnu proizvodnju; jer je ova, pored ostalog, nepremostiva pre-

pona za egzaktno merenje utroška rada pomoću različitih (danas već relativno razvijenih) tehničkih — računskih metoda: „vremenskih funkcija" i parametara intenzivne veličine i složenosti rada, — ali uvek, naravno, u funkciji tog i takvog društvenog odnosa; dakle, uz prethodnu saglasnost svakog člana udruženja u pogledu samih tih zajednički utvrđenih merila i njihovu doslednu i plansku primenu. V. I. Lenjin u nekim svojim delima, slično Marksu u „Fetiškom karakteru robe..." *(Kapital,* I), otkriva u samom razvitku proste robne proizvodnje kritične tačke prelaza u kapitalistički način proizvodnje, iako u najpretežnijem delu svoje analize razvitka kapitalizma u Rusiji apsolutno naglašava prevratničke preobražaje u istorijskim odnosima u proizvodnji i raspodeli tadašnjeg ruskog društva (ukidanje kmetstva, raspadanje „ruskog mira" — seoske opštine, supsumciju ili podređivanje ekonomskih oblika poznog ruskog feudalizma pod tadašnje odnose svetske profitne stope i cene proizvodnje, „terms of trade" svetskog prometnog procesa, novac i kredit svetskog tržišta, transfer tehnologije itd.), a u svom mnogo kasnije pregnantno i briljantno pisanom *Porezu u naturi* — pored ponovljenog ambivalentnog „i da i ne" stava, — smelo i dosledno izlaže vlastitu originalnu koncepciju o civilizatorskoj ulozi robne proizvodnje u socijalizmu; čak i nekih njenih državno-kapitalistički funkcionalizovanih oblika i elemenata; uvek, naravno, na istorijskoj osnovici kvalitativno novih, socijalističkih odnosa u proizvodnji i raspodeli i s rizikom da zbog toga bude proglašen „robnim fetišistom" ili čak „zastupnikom kapitalizma"[1]. Pored toga, Lenjin je stvarne uzroke robne proizvodnje u socijalizmu tražio u tada izrazito heterogenoj strukturi proizvodnih odnosa, egzistenciji seljačkog privatnog poseda, istorijskoj potrebi ekonomskog povezivanja s razvijenim kapitalističkim zemljama i slično. U svemu tome Lenjin je stalno računao s ekonomskom ulogom i funkcijama države, odnosno državne političke vlasti proletarijata i radnog seljaštva, odnosima planiranja u društvenim razmerama, — naglašavajući naučni karakter organizacije društvene proizvodnje i planiranja privrednog razvitka.

Sve napred rečeno ne treba dalje da „proveravamo" i kroz analizu ekonomsko-političkih rasprava Fridriha Engelsa. Dovoljno je reći da je on na nekim mestima još decidniji u zastupanju shvatanja o inkompatibilnosti socijalizma i robne proizvodnje; uvek kada pred sobom ima prudonistička, diringovska i slična nenaučna i malograđanska shvatanja socijalizma; ali isto tako da je bio krajnje smeo u isticanju civilizatorske uloge kapitalističke robne proizvodnje u smislu tehničko-tehnološkog i organizaciono-društvenog pripremanja istinskog socijalizma.

Ali pre no što završimo s tim velikim pitanjem — dilemom postavimo sebi jednu sasvim realnu pretenziju. Ispitajmo kritički obe strane istorijski date alternative: socijalistička proizvodnja bez, to jest s veštački „odmanipulisanim" robno-novčanim odnosima i zakonima i socijalizam sa robnom proizvodnjom; prema vlastitom karakteru i obličju „skrojenom", funkcionalizovanom, strukturiranom.

---

[1] Uporedi Lenjinov *Razvitak kapitalizma u Rusiji*, kao i moj predgovor tom delu: V. I. Lenjin, *Dela*, tom III, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973.

(A) Socijalistička nerobna ili naturalna proizvodnja znači danas, volens-nolens, ultraetatistički uređenu i regulisanu proizvodnju koja po prirodi stvari ne vodi niti može da vodi računa o ekonomiji rada (utrošcima tečnog i minulog rada; i to kako u svakoj datoj konkretnoj organizacionoj jedinici materijalne proizvodnje tako i u društvenim razmerama). Naravno, u strogom smislu tog elementarnog ekonomskog pojma; dakle, i s obzirom na njegovu komparativnu stranu, koja se danas tako reći prisilno sprovodi delovanjem zakona konkurencije na svetskom tržištu.

Recimo još samo to da po jednoj poznatoj kritičkoj sintezi Đerđa Lukača rečene „nakaznosti socijalističke proizvodnje" proističu iz jednog elementarnog razloga — uzroka: dati sistemi naturalne, antirobne proizvodnje i administrativno-centralistički metodi planiranja ne zasnivaju se na *proizvodnji vrednosti*, to jest na zakonu vrednosti, pa zato u tim sistemima ne postoji strujanje informacija o kretanju različitih vrednosnih odnosa: svetskih cena, regulativnih troškova, platežno sposobne tražnje i njenih „koeficijenata elastičnosti" itd.

Strogo uzev, pitanje o poreklu, karakteru i oblicima veze socijalizma s robnom proizvodnjom postalo je danas naučno pitanje par excellence. Sholastika, metafizika i aprioristička ideologijska „tumačenja" inkompatibilnosti ili, obrnuto, potpune identičnosti socijalizma s robnom proizvodnjom ustupaju sve više mesto ozbiljnim i trezvenim, racionalnim naučnim raspravama tog elementarnog društvenog pitanja prelazne epohe. Sve više se pokazuje da i savremene doktrine o takozvanoj neprotivurečnoj i prozračnoj socijalističkoj robnoj proizvodnji (u koje, na primer, spada i teorija „dohodne cene"); koja, navodno, egzistira ili bi mogla egzistirati bez neravnina i „neprilika", to jest s ugašenim ekonomskim impulsima i žaokama koje u sebi inače uvek nosi robna proizvodnja kao takva, nisu ništa drugo do kvaziteorijske preinake ultraetatističkog modela antirobne proizvodnje. S „odmanipulisanim" novcem, kamatom i uopšte takozvanim rđavim stranama te proizvodnje, ona je samo beznačajan rezultat jedne čudne doktrine; onoliko stare i originalne koliko je staro i originalno samo „živopisanje filistarske utopije Prudonovog socijalizma"[2].

(B) Socijalistička proizvodnja s dosledno uključenom i razvijenom *proizvodnjom vrednosti* (što se ni na koji način ne svodi na takozvanu apsolutnu tržišnu orijentaciju, to jest na neograničenu konkurenciju tržišta privatne ekonomije laissez faire-a; de facto, i u inostranim ekonomskim stvarnostima nepostojećeg, odavno izumrlog) ima stvarne i potencijalne sposobnosti i mogućnosti da primeni i razvije ekonomiju rada, osigura i ubrza kontinuelni razvitak proizvodnih snaga čovekovog rada, — kao tendencijski sve neposrednije i planski uređenog i regu-

[2] Uporedi: K. Marks, *Kapital*, I, str. 33, fusnota 24 i Marksovu kritiku Prudonovog sitnoburžoaskog shvatanja robne proizvodnje i socijalizma u *Bedi filozofije*. Isto tako, vredno je uočiti vezu između „Prudonovog socijalizma" i njegovih pravih teorijskih izvora u utopijama V. Tompsona, Dž. Greja i Dž. F. Breja, kao i vezu između Prudonovog aprioristlčkog konstruisanja „prozračne" i „neprotivurečne" robne proizvodnje (i „radnog novca", to jest „banke radnog novca") i one „čudne dogme dohotka" Adama Smita, odnosno njene francuske verzije u radovima Žan-Batista Seja.

lisanog *društvenog* rada, ostvari raspodelu prema radu i dovede naučno-tehnološki razvitak do kritične tačke posle koje može da započne slobodno prisvajanje prema svestranim i bogatim potrebama slobodnih i svestrano razvijenih individuuma, nastane era takozvane antiraspodele, izraženo merilom-kriterijumom naše istorijske epohe.

U našoj, pa i nekim inostranim stvarnostima; istina, uvek u različitim oblicima, varijantama i nijansama, imamo danas samo neravnomerno, protivurečno i bolno napredovanje ka proizvodnji vrednosti (robnoj proizvodnji) relativno udruženog rada, uz još prisutne elemente „državnog socijalizma" i odnosâ kapitala, grupne ili paraprivatne svojine, pojave reprivatizacije društvene svojine i onu famoznu „apsolutnu tržišnu orijentaciju" u njihovim „intermundijama". U nas, na primer, u tim „međusvetovima" egzistiraju „crna tržišta", različite špekulativne transakcije „društvenim kapitalom" (društvenom svojinom; minulim radom, devizama i novčanim fondovima reproduktivnih preduzeća i „udružene radničke klase"); što odavno i u nezanemarljivom obimu čine izvesni naši „veliki kombinatori" i prononsirani „preduzetnički geniji", na opšte užasavanje i nevericu. Ponekad po sopstvenoj inicijativi, a najčešće pod pritiskom i zahtevima republičkih (nacionalnih) ekonomija. Dakle, u nekoj našoj „privatnoj proizvodnji i trgovini" bez društvene kontrole. Međutim, ono što već na ovom mestu želimo da istaknemo jeste to da se vrlo efikasno i u relativno kratkom roku mogu podseći koreni tih izrazito devijantnih, negativnih pojava i tendencija, a da se pri tom ne dovede u pitanje generalni privredni kurs dat ekonomskom reformom iz 1965. niti sadašnji proces transformisanja i revolucionisanja ekonomskih oblika relativno udruženog rada (odnosâ samoupravljanja), — iniciran i podstican aktuelnom ustavnom reformom. Iskorenjivanje ili danas u praksi dato bitno ograničavanje odnosâ kapitala, to jest reprivatizacije društvenog minulog rada i sasvim realnih privatnih i paraprivatnih pretenzija na radnikov višak rada, ne bi smelo da posluži kao pretekst ili izgovor da se napuste logika i različiti funkcionalni oblici robne proizvodnje relativno udruženog rada, — u smislu već prisutne taktike „mic po mic" napuštanja rečene ekonomske logike i oblika ili povremenih taktičkih i, čak, strateških udara u smislu restituisanja starih administrativnih odnosa i metoda, kako u republičkim tako i u federalnim okvirima. Ovo poslednje svi osećamo i zapažamo; jednom kao promašenu (enormno skupu i pozitivno nerentabilnu) „političku fabriku" i uopšte „političku investiciju", drugi put kao obavezni zajam, treći put kao prekomernu inflaciju robnih cena i porast troškova života, četvrti put kao opšte zamrzavanje cena i naglašeni državni protekcionizam na unutrašnjem ekonomskom planu i planu odnosa s inostranstvom itd,; tim ili nekim drugim redom, a najčešće sve to dato u isto vreme.

Posmatrano via facti i u istorijskoj retrospektivi koja seže do takozvanog ratnog komunizma u doba velike oktobarske revolucije u Rusiji, svi praktički pokušaji da se socijalizam debarasira, definitivno otrese robne proizvodnje i robno-novčanih kategorija završili su neslavno u ropotarnici svetske istorije.

U te relativno kratkotrajne i malobrojne (tako reći incidentne) pokušaje „ukidanja" robne proizvodnje i tržišta spada Staljinova ultraetatistička primena doktrine o „permanentnoj revoluciji" na oblast ekonomike — privredni život u tridesetim godinama i takozvani veliki skokovi u NR Kini u vreme „kineskih komuna" i početka otvorenog državnog i partijskog sukoba između NR Kine i SSSR-a.

Pri svakom iole kritičkom istraživanju tog (ranije naučno nepredviđenog) zajedništva — koegzistencije, uzajamnog prožimanja socijalizma s robnom proizvodnjom pokazuje se da je pozitivan odgovor moguće dati jedino na ono napred postavljeno pitanje. Praksa ga je u tom smislu donekle i dala.[3] Istraživanje različitih konkretnih oblika zahteva naučne tomove. U teoriji, naročito u političkoj ekonomiji, mora se zato s Geteovim Faustom konstatovati: „U početku je već bilo delo"!

Zakoni robne proizvodnje nisu, dakle, u nepremostivoj koliziji s procesom udruživanja rada. Isto tako ni relativno udruženi rad s onim jako udaljenim strateškim društvenim ciljem — dosledno i slobodno udruženim radom. Štaviše, relativno udruženi rad sadrži u klici i samo potencijalno elemente slobodno udruženog rada, — uprkos ili možda upravo zato što stalno mora da računa s određenim ekonomsko-političkim protivurečnostima (stvarnom dijalektikom kretanja), zakonima robne proizvodnje i prometa i danas samo relativnom saglasnošću njegove formule rastavljanja robne vrednosti s istorijskom pretenzijom „neotuđivanja dohotka", to jest tendencijom slobodne i ekvivalentne razmene rada. U „slučaju" relativno udruženog rada ta „protivurečnost formule prema pojmu vrednosti" nipošto ne „oslobađa obaveze da [se] razume ovaj poslednji pojam" (K. Marks). Naprotiv, Marksovo učenje o robnoj vrednosti postaje tu jedini siguran kompas.

---

[3] Privredne reforme u socijalističkim zemljama i dalja evolucija odnosâ unutar SEV-a (naročito izvesne pozitivne promene u paritetima cena i prerastanje klirinške, obračunske rublje u takozvanu transferabilnu rublju), mnogostruke i sve značajnije ekonomske veze — odnosi SSSR-a i ostalih istočnoevropskih zemalja sa SAD, Japanom i zemljama zapadne Evrope (u šta se mogu uvrstiti sadašnji ozbiljni pregovori i počeci davanja koncesija zapadnonemačkom, američkom i japanskom privatnom kapitalu u pogledu zajedničke eksploatacije prirodnog bogatstva u Sibiru; zatim, industrijska koprodukcija u nekim „propulzivnim" granama, aktivno prisustvo sovjetskih banaka na najvažnijim otvorenim novčanim tržištima u svetu, nedavno učlanjenje Rumunije u Međunarodni monetarni fond i zainteresovanost SSSR-a i NR Kine u tom pogledu i drugo), — neoborivi su materijalni dokazi i službena priznanja za onu tako reći normalnu povezanost socijalizma s robnom proizvodnjom i svetskim tržištem. Sadašnje seriozne diskusije u krugovima ekonomista i političara u SSSR-u i ostalim zemljama SEV-a o rečenim i nekim drugim gorućim (spornim) pitanjima privrednog sistema i razvitka; uključujući i najnovije rasprave o robnoj proizvodnji i tržištu na osnovici socijalističkih društvenih odnosa, uneće, verovatno, više svetlosti i razumevanja i u ovaj, ovde razmatrani problem i raspršiti famu o navodnoj nespojivosti socijalizma s robnom proizvodnjom.

PREOKRET U PRISVAJANJU „APSOLUTNOG PROIZVODA RADA“

Ispitajmo sada glavno pitanje, — ovako formulisano: da li proizvodnja vrednosti relativno udruženog rada (s njenim regulativnim prosecima, to jest specijalnim procesom rastavljanja robne vrednosti i relativnim podređivanjem, analogijama, „simulacijom“ i vezivanjem tako stvorenih oblika sa zakonima kretanja svetskih robnih cena, novca, kredita i nove tehnologije) vodi otuđivanju dohotka i onog „apsolutnog radnikovog proizvoda“; ili, naprotiv, preokreće celu tu stvar sa originalnim i izvedenim oblicima i načinima prisvajanja u korist proizvodnog radnika kao tendencijski udruženog radnika, to jest u korist njegove OOUR, nešto složenije radne organizacije (reproduktivnog preduzeća) i cele radničke klase, organizovane i kao država, sindikat i Savez komunista Jugoslavije.

Na primer, robna proizvodnja podrazumeva strogu ili pak samo relativnu ekvivalenciju (regulativne i nužne ekonomske proseke) u procesima robne razmene; a zbog toga — iako u krajnjem rezultatu analize uvek otkrivamo egzistenciju ekonomskog otuđenja rada — ono što otuđuje neki konkretni njen organizacioni i egzistencijalni oblik; na primer, OOUR i reproduktivno preduzeće, nije robna vrednost (niti dohodak kao rezultat onog rastavljanja robne vrednosti i njen integralni sastavni deo), već *upotrebna* vrednost datog materijalnog proizvoda ili proizvodne usluge, — koja egzistira u relaciji s njenim kupcem i koja se materijalno ispoljava u procesu njene individualne ili proizvodne potrošnje; dakle, tek pošto se izvrši razmena, uspešno obavi „smrtni skok robe“. Otuđivanje dohotka, novostvorene vrednosti, bez ekvivalenta; dakle, de facto, neekvivalentna razmena ili primarna i takozvana sekundarna eksploatacija rada, rezultat su mnogo kasnijeg, relativno poznog razvitka robne proizvodnje kao kapitalistički funkcionalizovane robne proizvodnje. Neekvivalencija, otuđivanje viška rada — dohotka, „sekundarna eksploatacija rada“ posredstvom prometnog procesa i delovanjem takozvanih otuđenih centara finansijske i uopšte ekonomske moći; uopšte, recidivi odnosâ kapitala, realno su i potencijalno prisutni u stvarnosti jednog nedosledno razvijanog sistema proizvodnje vrednosti i društvenog planiranja, usmeravanja, — jer u njegovoj društvenoj osnovi — pored tendencije udruživanja rada, samoupravljanja — leže i društveno merodavne pretpostavke i interesi državnog kapitala i nacionalnog odnosa u ekonomskoj oblasti društvenog života. Te specifične društvene pretpostavke, pretenzije i interesi rezultiraju u sasvim konkretnim oblicima i načinima prisvajanja, te se mogu naći i nalaze se u sasvim realnoj koliziji s interesima i pretenzijama relativno udruženog rada kao primordijalnih društvenih odnosa u proizodnji i raspodeli. U izvesnim slučajevima radi se i o tome da se iz onog radnikovog „apsolutnog proizvoda“; u stvari, njegovog viška rada, mora da plati renta, odnosno „cena zemlje“ privatnom zemljovlasniku (prilikom podizanja hidroelektrana, izgradnje puteva i slično), plati provizija privatnom trgovačkom putniku ili inostranom zastupniku, kamata inostranom kreditoru i slično.

Ima nebrojeno mnogo materijalnih i naučnih dokaza koji potvrđuju tezu o relativnoj ekvivalenciji robne razmene. Čak i neke kritike na račun „stihijnosti" i otuđenog karaktera robne proizvodnje i realnih robno-novčanih kretanja i oblika, te, navodno, razornog delovanja svetskog tržišta i novca na naše domaće ekonomske prilike i odnose, u vrlo velikom broju slučajeva pružaju dokaze o suprotnom.

Na primer, kritika o prenaglašenom otuđivanju viška rada, to jest njegovom ekonomskom otuđenju, trajnoj odvojenosti od neposrednih proizvođača; što, navodno, u delo sprovodi sama robna proizvodnja, ili jednostavno zaboravlja na potpunu razdvojenost viška rada i radnikovog potrebnog rada u administrativnom socijalizmu; štaviše, previđa da radnici u tom sistemu nemaju ni elementarni uvid u prave razmere i oblike tog otuđenja, ili apologetski igroniše istorijsku činjenicu da se s takozvanim oslobađanjem ekonomskih zakona, stvaranjem relativne samostalnosti preduzeća i različitim oblicima ekonomske stimulacije rada uvek započinjalo onda i tamo kada je i gde ultraetatistička proizvodnja zapadala u vlastite dublje i opštije krize.

Ista je stvar i s kritikom o navodnom odsustvu i, čak, apsolutnoj nemogućnosti društvene kontrole nad robnom proizvodnjom. Pa upravo se i radi o tome da se razvijanjem robne proizvodnje u socijalizmu; pod njegovim specifičnim ili originalnim društveno merodavnim pretpostavkama i zakonitostima, u praksi ostvari novi oblik društvene kontrole i planiranja koji neće, kao do sada, izražavati tendenciju države za apsolutnom ekonomskom vlašću i funkcijama u celokupnom procesu društvene reprodukcije, već kvalitativno nove društvene pretenzije relativno udruženog rada; koje — pored vlastite kontrole, ekonomske vlasti i funkcija — uključuju u sebe i istorijske zahteve u smislu ukidanja samih materijalnih i ekonomskih uslova egzistencije različitih društvenih klasa i slojeva, to jest istorijski zahtev za ukidanjem vekovne podvojenosti intelektualnog i proizvodnog (pretežno fizičkog) rada i ostvarenjem istinskog socijalističkog humanizma i kulture življenja.

Ono što danas u našoj društvenoj praksi ide u prilog rečenim kritikama tržišta i robne proizvodnje; dakle, i nešto što tu kritiku stalno pothranjuje i inspiriše, jeste sada već neporeciva činjenica nedoslednosti u ukidanju ili negaciji takozvanog državnog kapitala; u krajnjem rezultatu, oklevanja i kolebanja u pogledu konačnog raskida s etatističkim sistemom proširene reprodukcije i zatvaranja samoupravljanja u normativne okvire preduzeća. Veštački razlomljeni komadi tog kapitala obitavaju u velikoj prometnoj oblasti; u zemlji i inostranstvu i pod različitim materijalnim i finansijskim oblicima. Naravno, i pod ingerencijom republičke i federalne državne vlasti. Ne treba mnogo dokaza da se shvati činjenica o njegovom u suštini nepromenjenom otuđenom karakteru, — pa makar se on ponešto i „približio" neposrednim proizvođačima; učinio „demokratskijim" i dohvatljivijim za mnoge, prikazao svoje razmere i uzeo uglađenije forme kretanja. Ima mnogo razloga i dokaza za tezu da su upravo te pojave i tendencije u kretanju državnog kapitala misaono odražene kao restituisani „odnos kapitala", — u nekim novijim teorijskim raspravama i službenim partijsko-političkim dokumentima.

Ozbiljnost i verodostojnost te kritičke konstatacije nameće se tako reći elementarnom nužnošću. I to kako s obzirom na pomenute nekonsekventnosti u razvitku našeg privrednog sistema i „ukidanju" državnog kapitala tako i s obzirom na stvarne razmere, oblike i ispoljenu agresivnost otuđenog državnog kapitala u smislu takozvane sekundarne eksploatacije rada. Kada se još ima u vidu da je državni kapital prostorno neravnomerno raspoređen; što se u našoj društvenoj stvarnosti, hteli to ili ne, prepliće s nacionalnim odnosom, onda se može steći relativno potpuna slika o ozbiljnosti i složenosti situacije s tim kapitalom (odnosima „nacionalnih kapitala"). Iako se još nije kritički proniknulo u sve egzistencijalne i funkcionalne oblike tog mehanički decentralizovanog državnog kapitala; kao ni u stvarne uzroke njegovog neprestanog obnavljanja pod uglađenijim i tajanstvenijim ekonomskim oblicima, ipak se može uočiti karakterističan ambivalentan odnos prema njemu, — u politici i ekonomskoj teoriji.

Na ovom mestu reći ćemo o ovom problemu — velikom društvenom kamenu spoticanja — još samo ovo: ponikao je u praksi tako reći iznenada i neočekivano, — kao ono čudovište iz jezera Loh Nesa; sasvim, uostalom, kao i bezbrojne druge kategorije i odnosi u istorijskom kretanju ekonomije. Ali to zahteva da se kritičkom redukcijom, misaonim razotkrivanjem, mora doći do samih njegovih stvarnih korena, unutrašnjih mehanizama i skrivene dublje povezanosti s odgovarajućim drugim ekonomskim odnosima i problemima. Već i zbog toga što je to danas meritoran politički zahtev i stvarna društvena potreba da se „skinu hipoteke" i rasteraju političke dimne zavese, kako bi se na pravi način i relativno iscrpno postavila i pozitivno razrešavala sva bitna ekonomska pitanja našeg socijalističkog društva. Jer, pomenimo to ukratko i unapred, nikako ne možemo zaobići činjenicu postojanja takozvanih kompenzacionih razloga u sklopu velike teme o „različitim uslovima privređivanja", realnost problema ekstradohotka ili rente u različitim oblicima, — uvek kada se radi o takozvanim velikim sistemima (elektroenergiji, naftovodima, telegrafu i telefoniji, železnici itd.), odnosno različitih kompenzacija koje država iznuđuje od relativno udruženog radnika (privrede) u obliku porezâ, a republike i pokrajine međusobno i u odnosu prema privredi, — posredstvom ili mimo federacije. U okviru tih odnosa izravnanja nezaobilazna su i ova pitanja: cene poljoprivrednih proizvoda, mineralnih i energetskih sirovina, to jest utvrđivanje njihovog apsolutnog nivoa, strukture i relativnih odnosa, način finansiranja takozvanih infrastrukturnih grana privrede, naučne proizvodnje i obrazovanja, prenos i regulisanje „industrijske svojine" u vezi s transferom tehnologije i znanjâ i neka druga pitanja.

Robna proizvodnja ne vodi automatski otuđivanju viška rada, dohotka. Ali, ukoliko je spojena s naglašenijim diferencijama u tehničko-tehnološkoj osnovici društvene proizvodnje i nedoslednostima socijalističke proizvodnje, pooštrava poremećaje u odnosima raspodele i biva enormno falsifikovana.

Ima nebrojeno mnogo materijalnih i naučnih dokaz
tezu o relativnoj ekvivalenciji robne razmene. Čak
račun „stihijnosti" i otuđenog karaktera robne pr
robno-novčanih kretanja i oblika, te, navodno, raz
skog tržišta i novca na naše domaće ekonomske p
velikom broju slučajeva pružaju dokaze o supr

Na primer, kritika o prenaglašenom otuđi ... u
njegovom ekonomskom otuđenju, trajnoj odvo
izvođača: što, navodno, u delo sprovodi sam
nostavno zaboravlja na potpunu razdvoje ... u Marksovo
potrebnog rada u administrativnom socij ... u njegovo shva-
nici u tom sistemu nemaju ni elementar ... ginalni pojam dvo-
tog otuđenja, ili apologetski igroniše ... analizu težak posao
zvanim oslobađanjem ekonomskih zak ... tivnost tih pojmova i nji-
nosti preduzeća i različitim oblicima ... odnose u stvarnosti imamo u
počinjalo onda i tamo kada je i gd ... regulativnih proseka, egzistenci-
u vlastite dublje i opštije krize ... svetskog novca i celih nizova

Ista je stvar i s kritikom ... ekonomske suštine jako udaljenih, otu-
nemogućnosti društvene kontr
se i radi o tome da se razvij ... pretenziju „udruženog radnika"; bli-
njegovim specifičnim ili or ... preduzeća (radne organizacije), da
kama i zakonitostima, u r ... U praksi, opet, deluju različiti re-
planiranja koji neće, kao ... društvena cena (u našem sistemu: speci-
lutnom ekonomskom vl ... tržištu: svetska cena proizvodnje
ne reprodukcije, već ... price", te „price leadership", „price
udruženog rada: koje ... fiksna cena itd.). Rečeni zahtev —
cija — uključuju u ... udruženog rada nužno, dakle, podrazu-
materijalnih i eko ... ili tržišne vrednosti, odnosno strogu
i slojeva, to jest ... razmene, a na unutrašnjem planu raspo-
telektualnog i pr ... organizacije — čak i neku direktniju
socijalističkog ... prometa koja se izražava i u pro-
Ono što d ... prema radu i „slobodne razmene
kama tržišta ... društvenog rada. U stvarnosti, taj
branjuje i ... ta načela dolaze u koliziju s onim re-
ukidanju ... cenama: to jest s fakticitetom da ne
tanu oklev ... relativni koordinatni sistem proizvod-
stemom p ... društvenoj osnovici udruživanja rada. Kad
tivne okv ... egzistencija različitih ekonomskih mono-
vaju u ... raspolaganja društvenim minulim radom;
materija ... inostranim licencama i domaćim nauč-
publik ... pronalascima („industrijskom svojinom"),
... onda ti regulativni proseci i cene
... ili „lažnom socijalnom vredno-
... i kao nepremostiva prepreka za onaj
i ure
da s ... proizvodnje tako reći apsolutno zado-
odr ... „normalnog" delovanja najamni rad-
skir

alnu najamninu ili cenu rada bez obzira u
grani proizvodno funkcioniše njegova
ormalni ili prosečni profit, nezavis-
e kompozicije njegovog proiz-
i je kapital uložio — plasi-
novčanu trgovinu. Otu-
ova tako reći potpuna
prema inače neizbežnoj
uređivanja robne vrednosti.
ra se u „vruću" zainteresova-
ja; dakle, u oblasti konkurencije
e ulovi tehnološka renta, diferenci-
ede i ekstraktivne industrije, ekstra-
ne i novčane trgovine i slično. U svima
ovanja regulativne društvene cene moraju
, to jest njihov pozitivni iznos izravnavati ob-
sečnih profita, — pa bilo da se za toliko sma-
apitalista u datoj ekonomiji nacije ili da se to
a inostrane partnere, konkurente ili kupce odnosnih
natprosečnom tehničko-tehnološkom strukturom. Jer
vrednost" nije neka imaginacija, naučna fikcija, niti
mana pada s neba ili raste iz zemlje, već skup sasvim
omskih preferencija koje se imaju platiti iz radnikovog
, pa ma sa koje tačke materijalne proizvodnje on dolazio. Ta
pozicija profita kod otuđenja i ti različiti konkretni oblici
rofita nisu nikakvo zlo za sam kapitalizam; najmanje neka pre-
za njegov razvitak, već nužne i tako reći prirodne neravnine i
e kapitalističke robne proizvodnje i oni vazda živi i pokretljivi mo-
nti i ekonomski impulsi u njenom kretanju.

Ali kako te stvari stoje i izgledaju u sistemu robne proizvodnje relativno udruženog rada; u prvom redu, imajući u vidu onaj napred pomenuti motiv i specifične istorijske pretenzije?

Počnimo jednim upoređenjem i „automatskom asocijacijom". Nekome modernom fizičaru, zainteresovanom za teorijska pitanja, moglo bi se učiniti da se u ekonomiji zbiva proces obrnut od onoga u teorijskoj fizici. Od Marksove „teorije relativiteta", to jest njegovog učenja o relativnoj vrednosti kao pojavnom obliku i neizostavnom uslovu egzistencije i kretanja same tržišne vrednosti (ili „apsolutne vrednosti" u duhu ekonomskog učenja Davida Rikarda); a zatim i njegove do perfekcije dovedene naučne rasprave procesa preobražavanja tržišne vrednosti u društvenu cenu proizvodnje; dakle, u nešto po sebi *relativno* i istorijski prolazno, vraćamo se na stari Rikardov princip „apsolutne vrednosti" i strogu ekvivalenciju u procesu robne razmene u kojoj bi njen oblik u najvišoj meri izražavao njenu pravu suštinu — uloženi ljudski rad shvaćen in abstracto i u nekom njegovom regulativnom proseku gde bi se individualna odstupanja kretala u jako uskim i društveno podnošljivim granicama. Shvatanje o takozvanoj vrednosnoj ceni kao „ravnotežnoj" ceni ili gravitacionoj tački oko koje osciliraju realne tržišne

PROIZVODNJA VREDNOSTI I RASTAVLJANJE ROBNE VREDNOSTI U FUNKCIJI RELATIVNO UDRUŽENOG RADA

Da bi se ona napred pomenuta pitanja mogla na pravi način postaviti; u nekoj njihovoj unutrašnjoj povezanosti i zasnovanosti, moraju biti izgrađena i neka merila-kriterijumi. U prvom redu treba da postoji nešto što se u modernoj fizici naziva „jedinstvenim poljem" — univerzalnim principom. U savremenoj ekonomiji to može da bude samo *proizvodnja vrednosti,* odnosno Marksovo učenje o robnoj vrednosti, u povodu tog stvarnog procesa.

No, i pri pretpostavci da se do u tančine proniknulo u Marksovo naučno određenje „čulno natčulne supstance", to jest u njegovo shvatanje robe kao *društvenog odnosa* i u njegov originalni pojam dvorodnog karaktera rada, ostaje još uvek za teorijsku analizu težak posao da do kraja razotkrije i shvati društvenu *relativnost* tih pojmova i njihovu složenu strukturu, — uvek kada te odnose u stvarnosti imamo u njihovom dovršenom obliku različitih regulativnih proseka, egzistencijalnih i funkcionalnih oblika savremenog svetskog novca i celih nizova iracionalnih i od one unutrašnje ekonomske suštine jako udaljenih, otuđenih vrednosnih odnosa i oblika.

Napred smo istakli istorijsku pretenziju „udruženog radnika"; bliže, njegove OOUR i reproduktivnog preduzeća (radne organizacije), da prisvoji „apsolutni proizvod rada". U praksi, opet, deluju različiti regulativni proseci i regulativna društvena cena (u našem sistemu: specifična cena proizvodnje, a na svetskom tržištu: svetska cena proizvodnje ili „prix nécessaire", „natural price", te „price leadership", „price discrimination", monopolska cena, fiksna cena itd.). Rečeni zahtev — ekonomski motiv relativno udruženog rada nužno, dakle, podrazumeva egzistenciju zakona vrednosti ili tržišne vrednosti, odnosno strogu ekvivalenciju u procesu razmene, a na unutrašnjem planu raspodele — u okviru OOUR-a i radne organizacije — čak i neku direktniju analogiju s načelima prostog robnog prometa koja se izražava i u proklamovanim principima raspodele prema radu i „slobodne razmene rada", — među različitim sferama društvenog rada. U stvarnosti, taj motiv — istorijska pretenzija i ta načela dolaze u koliziju s onim regulativnim ekonomskim prosecima, cenama; to jest s fakticitetom da ne postoji neki apsolutni, već samo relativni koordinatni sistem proizvodnje vrednosti na istorijskoj društvenoj osnovici udruživanja rada. Kad se ima u vidu sasvim realna egzistencija različitih ekonomskih monopola — privilegija u pogledu raspolaganja društvenim minulim radom; novom tehnikom i tehnologijom, inostranim licencama i domaćim naučnim otkrićima i tehničkim pronalascima („industrijskom svojinom"), kao i različitim prirodnim resursima, onda ti regulativni proseci i cene s njima imanentnim „ekstradohotkom" ili „lažnom socijalnom vrednošću" (K. Marks) mogu izgledati i kao nepremostiva prepreka za onaj motiv i ona načela.

Što se kapitalizma tiče, cena proizvodnje tako reći apsolutno zadovoljava. Pod pretpostavkom njenog „normalnog" delovanja najamni rad-

nik može da prisvaja normalnu najamninu ili cenu rada bez obzira u kom preduzeću ili privrednoj grani proizvodno funkcioniše njegova radna snaga, a kapitalista prisvaja normalni ili prosečni profit, nezavisno od organske strukture ili kvalitativne kompozicije njegovog proizvodnog kapitala i čak nezavisno od toga da li je kapital uložio — plasirao u oblast materijalne proizvodnje, robnu ili novčanu trgovinu. Otuđenom karakteru kapitala sasvim je primerena ova tako reći potpuna indiferentnost najamnih radnika i kapitalista prema inače neizbežnoj stvarnoj diferenciji procesa stvaranja i raspoređivanja robne vrednosti. Ta indiferentnost prestaje; štaviše, pretvara se u „vruću" zainteresovanost, kada se radi o profitu *kod otuđenja;* dakle, u oblasti konkurencije kapitalâ, to jest kada se nastoji da se ulovi tehnološka renta, diferencijalna renta II u oblasti poljoprivrede i ekstraktivne industrije, ekstraprofit u ovoj ili onoj grani robne i novčane trgovine i slično. U svima tim posebnim slučajevima delovanja regulativne društvene cene moraju se ekstraprofiti rektrificirati, to jest njihov pozitivni iznos izravnavati oblicima od normalnih, prosečnih profita, — pa bilo da se za toliko smanjuju profiti ostalih kapitalista u datoj ekonomiji nacije ili da se to izravnanje prebaci na inostrane partnere, konkurente ili kupce odnosnih proizvoda-robâ s natprosečnom tehničko-tehnološkom strukturom. Jer „lažna socijalna vrednost" nije neka imaginacija, naučna fikcija, niti nešto što kao mana pada s neba ili raste iz zemlje, već skup sasvim realnih ekonomskih preferencija koje se imaju platiti iz radnikovog viška rada, pa ma sa koje tačke materijalne proizvodnje on dolazio. Ta specifična pozicija profita kod otuđenja i ti različiti konkretni oblici ekstraprofita nisu nikakvo zlo za sam kapitalizam; najmanje neka prepreka za njegov razvitak, već nužne i tako reći prirodne neravnine i žaoke kapitalističke robne proizvodnje i oni vazda živi i pokretljivi momenti i ekonomski impulsi u njenom kretanju.

Ali kako te stvari stoje i izgledaju u sistemu robne proizvodnje relativno udruženog rada; u prvom redu, imajući u vidu onaj napred pomenuti motiv i specifične istorijske pretenzije?

Počnimo jednim upoređenjem i „automatskom asocijacijom". Nekome modernom fizičaru, zainteresovanom za teorijska pitanja, moglo bi se učiniti da se u ekonomiji zbiva proces obrnut od onoga u teorijskoj fizici. Od Marksove „teorije relativiteta", to jest njegovog učenja o relativnoj vrednosti kao pojavnom obliku i neizostavnom uslovu egzistencije i kretanja same tržišne vrednosti (ili „apsolutne vrednosti" u duhu ekonomskog učenja Davida Rikarda); a zatim i njegove do perfekcije dovedene naučne rasprave procesa preobražavanja tržišne vrednosti u društvenu cenu proizvodnje; dakle, u nešto po sebi *relativno* i istorijski prolazno, vraćamo se na stari Rikardov princip „apsolutne vrednosti" i strogu ekvivalenciju u procesu robne razmene u kojoj bi njen oblik u najvišoj meri izražavao njenu pravu suštinu — uloženi ljudski rad shvaćen in abstracto i u nekom njegovom regulativnom proseku gde bi se individualna odstupanja kretala u jako uskim i društveno podnošljivim granicama. Shvatanje o takozvanoj vrednosnoj ceni kao „ravnotežnoj" ceni ili gravitacionoj tački oko koje osciliraju realne tržišne

cene u nekom datom konkretnom obliku socijalističke proizvodnje kao da potvrđuje taj paradoks. Ako se ima u vidu i ono što je napred rečeno o „Prudonovom socijalizmu“, njegovoj „degradaciji *novca* i vaznesenju robe“ (K. Marks) i njegovom teorijskom ugledanju na pomenute engleske socijaliste-utopiste, koji su i sami bili pod snažnim uticajem Rikardovog učenja, onda postaje razumljivo — iako ne i naučno prihvatljivo — ono sadašnje uporno traganje za nekom čarobnom formulom pomoću koje bi se „egzaktno“ utvrdila apsolutna veličina novostvorene vrednosti (ili količina novododatog rada u nekom njegovom vrednosnom izrazu), u svakoj radnoj organizaciji ili OOUR-u egzaktno izračunale količinske razlike između stvorenog i tržišnim putem prisvojenog prosečnog dohotka itd.

U stvarnosti, međutim, i socijalizam mora da računa s različitim regulativnim prosecima i transformacijom tržišne vrednosti u specifičnu cenu proizvodnje; de facto, s nekim objektivno datim procesom *rastavljanja* robne vrednosti, — uvek kada se u praksi suoči s problemom međusobnog trajnog povezivanja robnih proizvođača, kao i s različitim inostranim ekonomijama i logikom svetskog tržišta.

Proces stvaranja robne vrednosti sa njegovim zakonima rada in abstracto i egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima prometne (relativne) vrednosti jedino je racionalno jezgro u svakoj istorijski datoj *robnoj* proizvodnji. Jer, i kad se uzme u obzir differentia specifica svakog konkretnog istorijskog oblika robne proizvodnje, to jest činjenica da se materijalne vrednosti kao *robe* proizvode na osnovi odnosa najamnog rada i kapitala (kapitalističke proizvodnje), državno-kapitalističke ili ultraetatističke proizvodnje na granicama njenih dodira sa svetskim tržištem, te specifičnog istorijskog načina socijalističke proizvodnje — relativno udruženog rada, to ni u čemu ne menja sam osnovni *robni* karakter materijalnih proizvoda niti ekonomsku zakonitost da kao *robe* „oni imaju da prođu kroz proces razmene i promene oblika koje njega prate“[4]. Tome nasuprot, sadašnja ekonomistička apologetika s brutalnošću tretira razlike prometnih oblika držeći se njihove tehničke ili materijalne strane. Za nju ne postoje razlike između proizvodne i prometne sfere, to jest kvalitativna različnost procesa stvaranja robne vrednosti i prometnog procesa (sa ili bez relativnog osamostaljivanja prometnih funkcija kao funkcija kapitalâ robne i novčane trgovine, odnosno trgovinskih preduzeća i banaka), te i samu regulativnu društvenu cenu uzima kao prost zbir osamostaljenih „cena faktora proizvodnje“ — kapitala, rada, zemlje, preduzetništva, nauke, obrazovanja itd. Na taj način ekonomistička apologetika teži da prikrije unutrašnje karaktere specifičnih istorijskih načina proizvodnje, kao i vezu tih načina sa specifičnim ekonomskim oblicima u prometnoj oblasti i da same te izvedene (reflektovane) i iracionalne ekonomske oblike predstavi kao nužne i večite formacije koje zakonito „proizlaze iz procesa proizvodnje kao takvoga“, to jest procesa razmene materije između čoveka i prirode. Metamorfoza robâ; kružni tok tih metamorfoza i stalni opticaj novca

[4] Uporedi: K. Marks, *Kapital*, III, str. 285.

imaju *posredničku* ulogu u procesu razmene (i raspodele) materije apstraktnog ljudskog rada, ali ta vrsta „posredništva" „do neba se razlikuje" od „posredništva" samog procesa proizvodnje (procesa rada) u onom univerzalnom odnosu čoveka prema prirodi; to jest „posredništvo" prometnog procesa nipošto ne može imati „isti apsolutni karakter nužnosti, isti rang" (K. Marks) kao ova druga vrsta „posredništva".

U tom pogledu za naše društvo ne može da postoji alternativa ili slobodan izbor između onog „jedinstvenog polja" u ekonomici, odnosno Marksovog učenja o proizvodnji vrednosti, i nekog drugog principa koji bi mu bio direktno suprotan; na primer, „principa korisnosti", neomarginalističkih načela iz Kejnzovog ekonomskog učenja, „principa retkosti" i slično. Jedino se sa stanovišta Marksovog učenja o robnoj vrednosti može shvatiti unutrašnja kvalitativna zasnovanost različitih izvedenih i otuđenih vrednosnih odnosa i oblika, kao i stvarna ekonomska logika stvaranja različitih ekonomskih organizama i formacija. Isto tako, neki u stvarnosti dati proces rastavljanja, razdeobe robne vrednosti može se naučno shvatiti i objasniti jedino ako se ima u vidu ta neporecivo racionalna osnova političke ekonomije kao kritičke i pozitivne nauke. Primera radi, sadašnja prava revolucija cena energetskih i mineralnih sirovina na domaćem i naročito svetskom tržištu ostala bi velikom misterijom oko koje se kreću savremene teorijsko-političke rasprave ako se ne bi dublje kritički proniknulo u mehanizam stvaranja svetskih cena, to jest u zakone internacionalne profitne stope i ekstraprofita u toj oblasti, a u okviru toga i u različite uzroke poremećaja relativnih odnosa svetskih cena sirovina i industrijskih proizvoda visoke tehničko-tehnološke strukture i u onaj kolosalni proces *socijalizacije rente*, ekstraprofita, što ga već decenijama vrše najrazvijenije industrijske zemlje na Zapadu u odnosu na „treći svet" — ekonomski slabo razvijene zemlje (najpretežnije svetske proizvođače rečenih strateških sirovina). To, opet, ne znači da taj proces socijalizacije rente neće ići dalje, ali će „raspored snaga" u njemu od sad biti bitno drukčiji. Sličan preokret dogodio se nedavno i na tržištu svežeg zlata; u proces socijalizacije rente prirasle za plemeniti metal uključile su se sada — pored zemalja „Kluba desetorice", to jest ekonomski najrazvijenijih zemalja na Zapadu — i zemlje proizvođači zlata; u prvom redu Južnoafrička Unija i SSSR. U svima tim slučajevima važi ekonomsko pravilo da se u razdeobi robne vrednosti; uže, nove vrednosti ili viška vrednosti može ići u ovom ili onom pravcu, ali nikad preko objektivno datih granica *proizvodnje vrednosti;* ili, kako to duhovito primećuje Marks u *Kapitalu* (treći odeljak II toma), ovakvim ili onakvim rastavljanjem prave linije ne menja se sama ta linija niti zakon njene „proizvodnje", odnosno linearna jednačina prave kao njena matematička interpretacija, egzistencija.

Tu „pravu liniju" u savremenoj ekonomiji proizvodi jedino najamni radnik, — stavljajući u pokret svoju radnu snagu, ispoljavajući materijalno svoj proizvodni rad; odnosno i relativno udruženi radnik ukoliko je njegova proizvodnja materijalnih vrednosti ujedno i proces stvaranja robne vrednosti. Rastavljanje robne vrednosti dolazi post festum,

— u oba ta istorijska slučaja proizvodnje vrednosti. Kao što zbir delova na koje je podeljena neka prava $\overline{AB}$ ne može biti veći ili manji od dužine te prave, tako ni suma delova na koje se raspada robna vrednost ne može biti veća ni manja od apsolutne veličine materijalnog ljudskog rada, rada in abstracto.

Razdeoba robne vrednosti jeste uvek neki specifičan istorijski čin. Isto, uostalom, kao i sama proizvodnja vrednosti, — samo s tom bitnom razlikom što zakoni ove „prave linije" deluju u svima dosadašnjim epohama i formacijama, — od vremena raspada prvobitne ljudske zajednice; dok je rastavljanje, razdeoba, raspoređivanje te ekonomske „linije" nešto u najvišem stepenu specifično društveno određeno i omeđeno istorijskim horizontom ove ili one epohe, odnosno društveno-ekonomske formacije.

Tako stoje stvari s tom društvenom „linijom" i njenom razdeobom, — dok te procese posmatramo u njihovom tako reći idealnom preseku. Čim u analizu uključimo odnose konkurencije na domaćem i, naročito, svetskom tržištu, te se stvari jako komplikuju, te dalja naučna analiza te de facto podeljene, rascepljene ekonomske stvarnosti otkriva različite inverzije i reverzibilnosti ekonomskih odnosa; pa i naoko paradoksnu ekonomsku činjenicu da se *rezultat* tog rastavljanja pojavljuje i kao bitna *pretpostavka* proizvodnje one „linije", to jest da se različiti i u praksi već okoštali oblici dohotka pojavljuju u oblicima iracionalnih cena takozvanih faktora proizvodnje i zato nužno kao konstituensi ili komponujući elementi društvene regulativne cene ili jedinstvene prodajne tržišne cene ove ili one robe.

Ilustracije radi, ukazujemo ovde na već svuda u svetu službeno priznat problem apriornog „zidanja cena" — prostim sabiranjem „cena" onih različitih „faktora proizvodnje" — koji u svetskoj ekonomskoj praksi odavno i uveliko dovodi do poremećaja u relativnim odnosima cena robâ i proizvodnih usluga; a zato — indirektno i zaobilazno — i do velikih poremećaja u novčano-kreditnim odnosima i, u krajnjem rezultatu, u deviznim kursevima.

To „zidanje cena" ne bi imalo smisla niti bi, ekonomski gledano, bilo praktično izvodivo da u domaćoj i inostranim stvarnostima ne deluje tendencija neravnomernog razvitka proizvodnih snaga društvenog rada, to jest prava disperzija strateških pozicija različitih zemalja u svetskom naučno-tehnološkom i ekonomskom razvitku. Ta tendencija spojena s proizvodnjom vrednosti i njenim rastavljanjem nužno uključuje prelivanje rada in abstracto = robne vrednosti (ili samo dohotka) u granicama date ekonomije nacije i u međunarodnim razmerama, — pa se u tom i takvom ekonomskom kontekstu na kraju pokaže ko je „zidao cene" uz relativno tačne proračune normalnog i ekstraprisvajanja te vrednosti, a ko je „veselo i rasipnički živeo na račun buduće proizvodnje" i njene precenjene tržišne realizacije.

Ali naličje tog „zidanja cena" u svetu jeste ono periodičko pogoršanje uslova razmene („terms of trade") za mnoge ekonomski nerazvijene zemlje, pa se s obzirom na tu činjenicu pokazuje da je ono rastavljanje robne vrednosti u stanju da pravu liniju pretvori u krivu; na

primer, u „krivu granične efikasnosti kapitala" koja uključuje i zamašan ekstraprofit dobijen iz inostranstva (kroz različite kanale svetskog ekonomskog procesa, koji danas uključuje i internacionalno kretanje kapitala u različitim oblicima), — u smislu ekonomskog učenja Džona Majnarda Kejnza i sasvim suprotno geometrijskim pravilima. O tome da pri delovanju te ekonomske „krive linije" deblji kraj izvlače one zemlje koje se nalaze ispod nekog svetskog proseka proizvodnosti rada napred smo već nešto rekli.

Ono što za naše društvo ima neposredan značaj jeste neporeciva činjenica da su i mnoga naša industrijska i trgovinska preduzeća zaokupljena tom vrstom „zidanja"; da u praksi veoma često pribegavaju onom pretvaranju prave u krivu liniju, — ali se uvek na kraju pokazuje da neko ovima svojim radom — delom stvorene robne vrednosti mora da isplati njihov „ekstradohodak" ili rentu ili da im izravna, nadoknadi gubitke takozvanim reeskontom, dinarskom ili deviznom „stimulacijom", kada tim „zidanjem" nisu uspele u svojim ekonomskim transakcijama s inostranstvom.

Marksovo naučno otkriće i objašnjenje složenog i protivurečnog sistema proizvodnje vrednosti i procesa rastavljanja robne vrednosti „čini epohu u istoriji razvitka čovečanstva". U tom Marksovom „periodnom sistemu elemenata" precizno su određena mesta različitim iracionalnim vrednosnim odnosima i oblicima, kao i njihove funkcije u službi istorijskih odnosa najamnog rada i kapitala. Ne dovodeći u pitanje sam taj sistem niti ranije utvrđen poredak njegovih različitih i brojnih elemenata, danas je moguće u njemu odrediti i specifičan ekonomski položaj države i nacionalnog odnosa i, posebno, ekonomski položaj relativno udruženog rada s njemu primerenim ekonomskim odnosima i oblicima. Ali ono što ta otkrića i taj teorijski sistem nisu u stanju da otklone jeste *predmetni privid* ekonomskih odnosa i njihov protivurečni otuđeni društveni karakter, to jest „prozaično realna mistifikacija" ili fetišizam i tajanstvenost njihove fenomenologije. Ne ukidaju, dakle, te odnose i oblike; ali — udruženi s dijalektikom — unose u „pozitivno razumevanje postojećeg stanja" i „razumevanje njegove *negacije,* njegove nužne propasti; jer svaki postali oblik shvata u toku kretanja, dakle, i po njegovoj prolaznoj strani..."[5]

Zato se naposletku mora da postavi i sledeće pitanje: da li se u ekonomskim (robnim) oblicima relativno udruženog rada sadrže u klici i elementi njihove negacije, izumiranja? Iako pitanje s obzirom na stvarnu nerazvijenost tog specifičnog istorijskog oblika robne proizvodnje može da izgleda preuranjeno, ono se već danas može i mora postaviti. Slično kao što se u praksi i teoriji već postavlja pitanje o izumiranju države, klase ili nacije, nacionalnog odnosa. Jer, verujemo, verodostojnim postavljanjem pitanja o postepenom izumiranju robnog oblika socijalističke proizvodnje bile bi jednom zasvagda otklonjene neke stare dileme, doktrinarni sporovi i ambivalencije u smislu onog čas „prihvatanja", a čas „mic po mic" napuštanja logike robne proizvodnje i tržišta kao njenog momenta kretanja.

[5] Uporedi: K. Marks, Pogovor dru[illegible] *Kapitala.*

MINULI RAD KAO REZULTAT RASTAVLJANJA ROBNE VREDNOSTI

Jedan od glavnih rezultata rastavljanja robne vrednosti jeste i minuli rad. Njegova prerušenost u kapital, to jest u robnu vrednost koja perenira i u oblasti konkurencije se predstavlja kao neki „automatski fetiš“ koji teži da eskontuje — unapred prisvoji sav višak rada što će ga ljudski rod proizvesti u svima budućim epohama, isključiv je rezultat onog rastavljanja robne vrednosti na istorijskoj podlozi najamnog rada i kapitala. Njegovo održanje apsolutno zavisi od stvaralačkog dodira sa živim (tečnim) ljudskim radom u njegovom konkretnom — korisnom određenju, a njegov porast od one apstraktne dimenzije proizvodnog rada i od specifičnog načina rastavljanja novostvorene vrednosti.

U sistemu proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada minuli rad je isto tako rezultat raspadanja robne vrednosti; ali naročite vrste tog raspadanja. Kada ga posmatramo u društvenim razmerama i sa njegove istorijske strane; dakle, u kretanju, onda je on delom „nasleđen“ iz ranijeg, kapitalističkog društva u Jugoslaviji, to jest nagomilani neplaćeni radnikov rad, a u najpretežnijem svom delu nagomilani višak rada što su ga naši radnici samostalno — planski ili uz posredovanje države izdvojili i materijalizovali u obliku društvenih sredstava za proizvodnju (Sp) i strateških društvenih rezervi u inostranom konvertibilnom novcu. Sámo održanje minulog rada pod naturalnim oblikom Sp takođe zavisi od konkretne proizvodne umešnosti radnika; naravno, i od načina na koji se vrši amortizacija njihovog stalnog (fiksnog) dela; koji način mora da uvaži — pored fizičkih — i takozvane moralne — ekonomske granice proizvodne funkcije oruđa rada. Prenisko i kruto postavljene stope amortizacije direktno ugrožavaju održanje minulog rada ili vrednosti najpretežnijeg dela Sp i samo privremeno i *prividno* povećavaju bruto i neto dohodak.[6]

[6] Iako se s obzirom na svrhu i okvire ovog članka ne možemo upuštati u ceo niz inače veoma ozbiljnih „detalja“, recimo samo to da gotovo svako naše relativno uspešno preduzeće insistira na višim stopama amortizacije, to jest skraćivanju veka u kojem ima da ekonomski istraje proizvodno primenjena tehnika i tehnologija, dok država i nerentabilna preduzeća postupaju upravo suprotno. U ovom poslednjem slučaju radi se o „raubovanju“, „jedenju“, eroziji „društvenog kapitala“, što se kad-tad mora da „plati s kamatama“. Na primer, danas — u jeku energetske krize, kada su se na buran i preteći način ispoljile, pored ostalog, i sledeće činjenice: (1) raniji dugi izostanak *relativne hiperprodukcije* oruđa rada (generatora, gasnih turbina, prenosne mreže itd.), to jest stvaranja dovoljnih rezervi u kapacitetima takozvanih vršnih elektrana, (2) nerealno nisko postavljene stope amortizacije u strukturi cene električne energije i (3) (što je već delimično supsumirano pod (2)), prenisko utvrđene cene uglja koje su ugljenokope i termoelektrane delimično izbacile iz procesa proizvodnje. Postojeća energetska kriza i raniji neporecivo ambivalentan odnos društvene zajednice prema problemu funkcionisanja takozvanog velikog i jedinstvenog sistema u toj krajnje važnoj oblasti društvene materijalne proizvodnje inspiracija su i važna ilustracija u raspravi nekih kardinalnih pitanja našeg ekonomskog sistema. Ali o tome nešto kasnije ili u drugoj prilici.

Da li se minuli rad i u našem sistemu (ponekad i ponegde) preodeva u kapital, to jest ima sasvim realnu pretenziju da prisvoji, ispumpa višak rada iz ovog ili onog industrijskog preduzeća, odnosno OOUR u njegovom okviru, nipošto ne zavisi od robnog karaktera socijalističke proizvodnje, već od diferencija u tehničko-tehnološkim sastavima i specifičnih društvenih uslova pod kojima se ona vrši. Robno-novčani oblik tog ispumpavanja viška rada može jedino da pospeši to ispumpavanje i dâ mu izgled neke dublje zasnovanosti i uglađenosti. Suština je, međutim, uvek bila i ostala u još sasvim praktički nesavladanoj razdvojenosti rada i svojine na Sp, odnosno društvenom minulom radu. Sve dotle dok država i različite paradržavne, nacionalno-tehnobirokratske ili tehnomenadžerske strukture budu imale pretežnu vlast ili dominaciju u kontroli (stvarnom uvidu) i praktičkom raspolaganju minulim radom (podrazumevajući pod ovim i današnji tako reći apsolutni monopol države i tih struktura u oblasti finansija; naročito, emisije novca, takozvanog reeskonta, raspolaganja deviznim rezervama, budžetom i vanbudžetskim bilansima), postojaće i ta razdvojenost rada i svojine i minuli rad sa žaokom ili „ukusom" privatnog rada, paraprivatne svojine (državne ili neke druge kolektivno-privatne svojine, — svejedno).

I s obzirom na ovo ovde rečeno, pokazuje se istorijska važnost i dalekosežnost tendencije udruživanja rada; posebno ekonomska uloga i funkcije OOUR, koja — via facti — treba da posluži kao Arhimedova stožerna tačka u procesu rastvaranja, praktičke negacije ultraetatističkih i grupno-svojinskih odnosa i oblika. Ona u praksi treba da onemogući svaku drugu tendenciju reprivatizacije društvenog minulog rada. Stavljamo naročiti naglasak na tu i takvu ulogu i funkcije OOUR iz razloga što se do sada u praksi pokazalo da nije dovoljno samo politički insistirati na „neprikosnovenosti društvene svojine" na Sp — društvenom minulom radu, već je neophodno izvesti niz revolucionarnih prevrata u odnosima proizvodnje i raspodele. I to u *svakoj* ćeliji društvenog privrednog organizma. Jer korenito nov položaj svakog radnika u tim odnosima; njegovo pravo da upravlja društvenim Sp, to jest da samostalno odlučuje i raspolaže društvenim minulim radom i vrši raspored — tržišnim putem realizovanog — novododatog rada (nove vrednosti, bruto ili neto dohotka), treba da izmeni, unapredi te odnose. A unapređenjem tih odnosa on učvršćuje i trajno reprodukuje vlastiti ekonomski položaj, to jest postaje aktivni učesnik u tom procesu udruživanja. Ne može se, naime, upravljati i biti relativno sve slobodniji bilo samo posredstvom tržišta, delovanjem ekonomskih zakona ili, tome nasuprot, samo posredovanjem društva, — društvene zajednice, nacije ili države. To se upravljanje i ta revolucionarna sloboda mora ispoljavati i potvrđivati u neposrednoj društvenoj praksi samoupravljanja i u svakom konkretnom individualnom činu. Tek se u toj „povratnoj sprezi", „interakciji", uzajamnom delovanju i podsticanju različitih nosilaca odnosâ samoupravljanja ostvaruje oslobađanje rada i čoveka, — zbiljska „republika rada" s prevladanim antagonizmom između intelektualnog i manuelnog rada, kao i ravnomeran raspored obaveze proizvodnog rada na sve aktivne — za to sposobne članove društva. Ne sme se nikad zaboraviti da oslobađanje

rada ne znači samo poboljšanje materijalnog i ekonomskog položaja radničke klase; ne, dakle, ni neko njeno trajno vezivanje za različite proizvodne funkcije u društvu, već i razdeobu tih funkcija na sve članove društva, — što se pokazuje kao jedan od neizostavnih uslova ukidanja klasne podele i same te klase koja prirodno teži takvom istorijskom cilju da i sebe kao klasu ukine. Naravno, sve su to poznate stare istine naučnog socijalizma. Međutim, ono što je i danas za mnoge individuume i narode ostalo tajna jesu praktički putevi i metodi da se dospe do tih jako udaljenih ciljeva.

Rastavljanje robne vrednosti u funkciji relativno udruženog rada mora da uvaži sledeće bitne ekonomsko-političke činjenice i pretenzije:

(1) Održavanje i srazmeran porast minulog rada u različitim njegovim egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima.

(2) Normalnu reprodukciju radne snage; a to znači i ekonomsku reprodukciju onog dela ukupnog „predujmljenog" društvenog minulog rada u *novčanom* obliku koji samoupravno društvo stavlja na raspolaganje svakoj datoj OOUR ili reproduktivnom preduzeću, — bilo u obliku takozvanog primarnog novca ili kredita, kreditnog novca, koji u radnikovoj ruci predstavlja njegov anticipirani lični dohodak, takođe u novčanom obliku. Svaki proizvodni radnik na taj način dolazi redovno do potrebnih životnih namirnica i usluga, — pa bilo da se uvoze iz inostranstva ili pribavljaju posredstvom prometa iz robnog proizvoda granâ velikog odeljka II društvene proizvodnje. Novac u tim transakcijama igra dvostruku ulogu: novčani je oblik najpretežnijeg dela radnikovog ličnog dohotka i sastavni deo „opticajnog" dela društvenog minulog rada koji mora uzeti one novčane oblike.

(3) Osim onog dela novostvorene vrednosti koji se kao akumulacija ima da pridruži proizvodno fungirajućem minulom radu, ili da služi kao rezerva (u naturalnom i novčanom obliku), sav ostatak novostvorene vrednosti (neto dohotka) ima da se rasporedi tako da svaki uposleni radnik u ukupnom računu prisvoji lični dohodak pro rata svom individualnom doprinosu zajednički stvorenom i realizovanom dohotku, dok preostali deo on kao „udruženi radnik" relativno samostalno raspoređuje na doprinose različitim društvenim fondovima i iz njega državi plaća razne poreze.

(4) Izgrađivanje „normalnih" merila u onom rastavljanju, to jest obrazovanje različitih regulativnih proseka (prosečne lične zarade ili dohotka, prosečne stope amortizacije, akumulacije; u ovoj poslednjoj i neke prosečne kamate na pozajmljeni minuli rad, „cene" države, to jest normalne stope poreza i slično) ima za osnovnu svrhu: (a) da ono „zidanje cena" bude svedeno u izvesne realne ekonomske granice; naravno, i društvenim dogovorom utvrđene, pravno-politički regulisane, i (b) da se pomoću tako stvorenih merila utvrdi „ekstradohodak" ili renta, radi njihovog posebnog društvenog tretmana. (Ovde ostavljamo po strani pitanje ko, na koji način i u kom obimu treba da prisvoji taj „ekstradohodak". Očigledno je, međutim, da nacionalni odnos; u nas tendencija „republičke ekonomije" uspostavlja vlastitu pretenziju na sve veći deo

„ekstradohotka", kao i da mnoga uspešna — tehničko-tehnološki natprosečno razvijena — preduzeća učestvuju i u konačnom prisvajanju jednog njegovog dela.)

(5) Takvo raspoređivanje robne vrednosti trebalo bi da spreči ili bar u najvišem stepenu osujeti da pasiva rada proizvođača u OOUR-ima A, B, C... dobije oblik superaktive proizvođača u OOUR-ima X, Y, Z... ili, što je još gori slučaj, uzme oblik „superdohotka" ili profita neproizvođačkih OOUR-a x, y, z... u prometnoj sferi, — preko zbira onih „normalnih" merila koja u toj oblasti na specifičan način važe. Drukčije rečeno, ta pretenzija zaseca u sam koren onog „odnosa kapitala" koji je prirodno srastao s preostalim elementima monopola u raspolaganju društvenim minulim radom; pored ostalog, i s činjenicom eksploatacije kreditnog sistema od strane osamostaljenih bankarskih organizacija ili finansijskih centara (uključujući tu i takozvane reeksportere i ostala velika trgovinska preduzeća koja se bave i poslovima kreditiranja, deviznim i drugim prometnim transakcijama).

(6) Rastavijanje robne vrednosti podrazumeva neku indirektnu vezu sa svetskim regulativnim prosecima; kretanjem svetskih cena, kamatama na važnijim tržištima „investicionog novca", menama u svetskom industrijskom ciklusu, inverzijama kreditnog u monetarni sistem i slično. To znači da ni relativno udruženi rad ne može izbeći određene analogije i relativnu supsumciju vlastitih ekonomskih oblika pod svetske. Naročito s obzirom na činjenice da s jednom trećinom našeg društvenog proizvoda izlazimo danas na inostrana tržišta, da je ukupna zaduženost naše privrede — zemlje u inostranstvu nešto oko 3,5 milijardi dolara, da stopa privrednog rasta; naročito kretanje izvoza, u određenoj meri zavisi od svetske tržišne konjunkture i kretanja stopa privrednog rasta u zemljama najvažnijim spoljnotrgovinskim partnerima, da uvoz sirovina i ostalog reprodukcionog materijala već iznosi dve trećine od ukupnog robnog uvoza, da je u inostranim preduzećima zaposleno oko milion naših radnika (od kojih bi mnogi — prema anketama sindikata — za upola manju zaradu radili u domaćim preduzećima), da stalno raste izvoz kompletnih industrijskih postrojenja i opreme na kredit (i obrnuto) itd.

(7) Rastavljanje robnog proizvoda OOUR-a znači, mutatis mutandis, da je i celokupni društveni proizvod rastavljen. Takozvani deobni bilansi u okvirima reproduktivnog preduzeća ili složene organizacije udruženog rada službeno su priznanje te rastavljenosti robnog proizvoda. Celokupni proizvod „udruženog radnika" još je samo statistička veličina i zato samo po tendenciji društven proizvod. Ni taj proizvod ne može u stvarnosti izbeći sudbinu onog rastavljanja. On se cepa već i zbog egzistencije takozvanog nacionalnog odnosa i osamostaljivanja komunalnih zajednica, — s obzirom na njihove specifične pretenzije na rentu, odnosno na deo radnikovog viška rada.

(8) Podela viška rada na dohotke i akumulaciju znači stavljanje u kretanje dela tečnog društvenog bogatstva koji treba da proizvodno funkcioniše pod naturalnim oblicima Sp. To iziskuje određenu masu *živog* rada. Ta je masa uvek data *tehnološki*. Tu tehnološki zahtevanu masu tečnog rada m [illegible] lâ ovaj ili onaj broj radnika, — što zavisi

od intenzivne i ekstenzivne veličine rada, prisustva uravnilovke ili — nasuprot ovoj — nekih razvijenih oblika raspodele prema radu; a, zatim, i od uporednog položaja date grane, odnosno preduzeća ili OOUR itd. Donja granica bruto ličnog dohotka mora da bude relativno neelastična i tako reći neprikosnovena. Jer ona izražava tendenciju „udruženog radnika" da uvek pod normalnim uslovima reprodukuje svoju radnu snagu, dok u pogledu njegove gornje granice treba da važe pravila društvenih dogovora, to jest stvarna tendencija raspodele prema radu.[7]

(9) Ne postoji neki unapred utvrđen „fond rada" iz kojeg se isplaćuju individualne lične zarade (lični dohoci) uposlenima. Ono što postoji ili treba da postoji jeste deo proizvodno angažovanog društvenog minulog rada (ili samo novčana pretenzija na taj rad) u visini anticipiranih normalnih nominalnih zarada koji treba da bude u celosti reprodukovan i preko čije visine praktički nastaje proizvodnja viška rada ili viška vrednosti; koji isto tako, kao i ukupni robni proizvod, pripada „udruženom radniku" (bar po definiciji; odnosno samo tendencijski, i uvek tamo i utoliko gde već postoji relativno razvijen sistem odnosa samoupravljanja, relativna ekonomska samostalnost OOUR-a, to jest gde de facto deluje proizvodnja vrednosti i postoji neki zadovoljavajući stepen rentabiliteta proizvodnje). Pomenuti „fond rada" ili neki post festum (statističkim putem) utvrđen obim ličnih dohodaka nije niti može da bude neka društvena međa za individualno prisvajanje. Isto tako, tu granicu ne može da povuče ni neko statističko zbrajanje tržišnim putem realizovanih dohodaka i stvarno isplaćenih ličnih zarada, da bi se deljenjem ove poslednje sume s brojem takozvanih uslovno nekvalifikovanih ili „uslovno kvalifikovanih" radnika (do kojih se kategorija došlo proizvoljnim svođenjem složenog na prosti rad) postavila tvrdnja o, navodno, potpunoj saglasnosti tako dobijenih koeficijenata i statističkih proseka (i „normalnih" odstupanja od tih proseka) s „objektivnim ekonomskim zakonima socijalističke robne proizvodnje". I u pogledu ovog čudnog postupka „misaonog odražavanja" stvarnosti važi Marksova ironična primedba na račun pomenutog „fonda rada": „Mora se priznati da je ovaj postupak osobito oštrouman."

(10) Kretanje nominalnih ličnih zarada, to jest faktičko prisvajanje ličnih dohodaka iznad one njihove anticipirane kvote u strukturi proizvodno angažovanog društvenog minulog rada („društvenog kapitala") ne ugrožava akumulaciju, to jest proširenu reprodukciju, niti doprinosi inflaciji „troškova" i prodajnih cena; ukoliko se, naravno, u svakom datom slučaju zaista radi o *proizvodnji vrednosti* i racionalnoj primeni nove tehnologije i znanjâ, to jest o nekom većem napretku „materijalnih pokretnih sila" socijalističke proizvodnje.

---

[7] U nekim našim relativno visoko rentabilnim industrijama već se postiglo to da inače neizbežne diferencije u takozvanim organskim sastavima ne utiču ili bar ne utiču u nekoj većoj meri na prisvajanje prema radu. Te se tehničko-tehnološke diferencije (koje u praksi mogu biti veoma velike) unapred eliminišu, kao što se u matematičkom postupku obračunavanja postojanih i promenljivih veličina one prve uvek svode na nulu.

U takvom kretanju može se postići čvršća veza između vrednosti robnog proizvoda („apsolutnog proizvoda rada") date OOUR i nominalnih ličnih dohodaka, — u smislu prisvajanja prema radu. Isto tako, i veća energija i brzina rastenja materijalne proizvodnje i pri padajućoj stopi društvene akumulacije. Tek u tom i takvom društvenom kontekstu otpao bi onaj često istican prigovor o ugroženosti akumulacije — proširene reprodukcije koja, navodno, dolazi sa te strane.

Ni kapitalizam laissez faire epohe nije poznavao tu vrstu „ugroženosti". Jer uporedo s tendencijski padajućom stopom akumulacije — a uz porast njene mase i tehničkog sastava kapitala — „smanjivanje neplaćenog rada nimalo ne smeta širenje kapitalove vladavine. Naprotiv, ovo kretanje privikava radnika da u bogaćenju svoga gazde gleda sav svoj spas"[8].

U kapitalizmu s takozvanom tehnostrukturom cela ta stvar s akumulacijom data je na daleko višoj potenciji. Naročito kada je napredak „tehnostrukture" spojen s internacionalnim kretanjem kapitala. Visoko koncentrisani i — posredstvom kredita — centralizovani (udruženi) kapitali podnose relativno lakše smanjenje ppf' — jer u povećanoj masi profita; mutatis mutandis, i u porastu mase akumulacije, imaju više nego kompenzaciju za pad ppf'. Bitno je da rastuća cena rada (najamnina) u slučaju „tehnostrukture" izražava rast intenzivne veličine i složenosti rada, kao i činjenicu stalnog porasta proizvodnosti rada koji se ekonomski realizuje u različitim oblicima tehnološke rente ili ekstraprofita. Otuda se u takozvanim multinacionalnim korporacijama (koncernima) ukršta delovanje te i tako pokretane cene rada (najamnine) i relativno neelastične najamnine u funkciji datog „nacionalnog odnosa". Tako danas multinacionalni koncerni raspolažu ne samo novom tehnologijom, „društveno kombinovanim i naučno uređenim procesima proizvodnje", već i moćnim ekonomskim oružjem kojim ozbiljno uzdrmavaju same temelje postojećeg svetskog ekonomskog i novčano-kreditnog poretka. Svojom velikom „monetarnom ćuskijom" uzdrmavaju intervalutarne kurseve u svetu, a svojim natprosečnim cenama rada provociraju opšte lančane reakcije u smislu promena u datoj nacionalnoj stopi najamnine, odnosno smanjenja opšte stope viška vrednosti. Ta se kretanja izražavaju u takozvanoj distorziji svetskih cena, to jest u onim opštim naporima u svetu da se „prava linija" proizvodnje vrednosti pretvori u neku „krivu" svetske regulativne cene, — pri čijem bi delovanju različiti ekstraprofiti razvijenih zemalja bili isplaćivani iz nacionalnog viška rada nerazvijenih. Pri delovanju te „krive" i savremenog svetskog novca može da egzistira i fenomen „stagflacije", to jest opšti porast cena usled porasta „troškova proizvodnje" i kad tražnja za proizvodima i uslugama osetno pada. (To se „čudo" i zbilo 1970—71. u najrazvijenijim zemljama na Zapadu.)

(11) Relativno udruženi rad biće još dugo suočen s istorijskom neminovnošću supsumcije svojih ekonomskih oblika, to jest s uvažavanjem svetskih ekonomskih zakona i tendencija. Njegova „ekonomska inferior-

[8] K. Marks, *Kapital*, I, str. 515.

nost“ ogleda se ne u samoj toj supsumciji, nego u činjenici da u poređenju s kapitalizmom još nije u stanju da utisne vlastiti društveni pečat svetskom tržištu, svetskim ekonomskim oblicima i tendencijama. Ta njegova „inferiornost“ trajaće sve dotle dok se ne izvrši neki stvarni preokret na tom planu, posle čega će krivulja onih specifično kapitalističkih ili državno-kapitalističkih elemenata u funkcionalizaciji svetske proizvodnje vrednosti imati izrazito nizlazni trend. A tada će već — uz bitno izmenjen svetski raspored proizvodnih snaga i tečnog društvenog bogatstva — i sama robna proizvodnja biti u procesu izumiranja, definitivne negacije.

(12) U našem privrednom sistemu uopšte i posebno u takozvanim međurepubličkim ili međunacionalnim ekonomskim odnosima involviran je „ekstradohodak“ (renta) u različitim više ili manje prikrivenim oblicima, — otuđenim od „unutrašnje fiziologije“ ili temeljnog ekonomskog oblika tog sistema odnosâ datog u onom njegovom još nedovoljno razvijenom „jedinstvenom polju“ — proizvodnji vrednosti i tendenciji prisvajanja (raspodele) prema radu. Naravno, date su i različite pretenzije i sasvim realni načini da se „ulovi“, realno prisvoji taj „ekstradohodak“, renta.

Dalji pozitivni razvitak tog „jedinstvenog polja“, evolucija osnovnih odnosa sistema, neće isključivati ili poništavati različite republičke i pokrajinske pretenzije na „ekstradohodak“ (na primer, na tehnološku i zemljišnu rentu u takozvanim velikim i složenim sistemima u oblasti „infrastrukture“ — tim opštim pretpostavkama društvenog rada), ali će zahtevati da se te pretenzije i načini izjednače po svom osnovnom društvenom kvalitetu. To podrazumeva jednaku primenu nekog verodostojnog i opšteprihvatljivog prosečnog merila u raspodeli novostvorene vrednosti („dohotka“), odnosno njenih u proseku datih sastavnih delova, i funkcionisanje veoma složenog sistema uzajamnih kompenzacija s obzirom na stvarnu egzistenciju takozvanih kompenzacionih razloga u tom i takvom sistemu.

Priznanje različitih republičkih interesa; na primer, u turizmu, ekstraktivnoj industriji, izvesnim vitalnim granama poljoprivrede i metaloprerađivačke industrije, energetici, saobraćaju itd., — s obzirom na različitu relativnu zastupljenost tih grana u strukturi datih „republičkih ekonomija“, nije smrtni greh niti neka originalnost našeg ekonomskog sistema. To je samo uvod u meritorno političko postavljanje i razrešavanje tog kompleksnog pitanja, što, volens-nolens, mora da uvaži relativno trajnu egzistenciju tih interesa i ono „jedinstveno polje“ koje ih jedino i može dovesti u stanje međusobne povezanosti, dublje ekonomske zasnovanosti i društvene svrsishodnosti.

I u rešavanju ovog kompleksnog problema postoji druga strana alternative. Ona za naše društvo nije, na žalost, samo potencijalna ili apstraktna mogućnost, koja se može lako izbeći, preduprediti. Ta alternativa je ultraetatističko ili „nadnacionalno“ rešavanje međunacionalnih (međurepubličkih) sporova, što u praksi uvek znači prenaglašenu ekonomsku ulogu i moć države, odnosno političke birokratije, i, naravno, praktičku dominaciju ove ili one nacije.

Ostaje, međutim, nerazjašnjeno pitanje *upotrebe* onog „ekstradohotka", rente ili „lažne socijalne vrednosti". Već prema opštim ekonomskim prilikama u svakoj datoj republici, odnosno pokrajini, jedan njegov deo ušao bi u proces obrazovanja ličnih dohodaka, drugi (i možda najpretežniji) služiće za obrazovanje društvenih rezervi i akumulacije (radi proširenja proizvodnje u „infrastrukturnim" granama), dok bi se iz preostalog dela finansirao ubrzaniji razvitak nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.[9]

(13) U datom ekonomskom sistemu OOUR deluje, ili tek treba da deluje, i kao „istorijski određen ekonomski oblik". Posredstvom OOUR-a „udruženi radnik" raspolaže svojim viškom rada (viškom vrednosti) na način koji uključuje važnu posredničku ulogu „dohotka", to jest različitih izvedenih vrednosnih (ekonomskih) oblika i odnosa koji učestvuju u procesu raspadanja, razdeobe njegovog „apsolutnog proizvoda". U poređenju s kapitalizmom taj neizbežni suvišni rad isto tako „mora prvo da prođe kroz stadij u kome se ispoljava kao *dohodak*" (K. Marks); dakle, sasvim suprotno različitim oblicima naturalne proizvodnje gde je taj rad „neposredno upravljen na proizvodnju sredstava za proizvodnju" (K. Marks), — dok se razlika kod toga pokazuje u tome što taj suvišak rada ne prisvaja neradnik (kapitalista), nego onaj koji ga sam stvara, to jest proizvodni radnik kao tendencijski udruženi radnik.

Stvaranje novih reproduktivnih preduzeća, ili pogona u već postojećim, iziskuje i u nas prethodno obrazovanje akumulacije u novčanom obliku, to jest važnu, neizostavnu posredničku ulogu novca i kredita u procesu proširene društvene reprodukcije. Pretvaranje onog viška rada u nove elemente Sp mora, dakle, da prođe kroz te nužne ekonomske međufaze. Samo što taj proces — za razliku od onog u kapitalizmu — ne bi trebalo da dovede do pogrešnog privida i „pogrešnog shvatanja da sva vrednost robâ potiče iz nekog dohotka" (K. Marks). Taj quid pro quo bitno je karakterističan za kapitalizam u kojem izgleda da „svaki nov kapital potiče iz profita, rente ili drugih oblika dohotka". U našem sistemu, tome nasuprot, trebalo bi konačno da se pokaže da jedino *dodajni rad* — „koji se uvek predstavlja u obliku dohotka" i različitih njegovih delova, potkategorija — ne služi održanju, odnosno reprodukciji mrtvog (minulog) rada sadržanog u Sp, nego — ukoliko se ne utroši sav kao lični dohodak, plate neproizvodnih radnika, državni budžet i slično — služi stvaranju novih proizvodnih kapaciteta, pokretnih sila društvenog proizvodnog rada.

[9] Ukoliko bi konkretni računi — bilansi pokazivali nedovoljnost tog izvora za ovu poslednju značajnu svrhu, moglo bi se — kao i do sad — pribeći obaveznom oročavanju i dela takozvanog normalnog ili prosečnog dohotka (koji u relacijama sistema vrši funkciju viška rada ili akumulacije), — i to pro rata njegovoj veličini i samo do granice do koje se ne ugrožava proces akumulacije u relativno razvijenim republikama, odnosno razvijenim regionima; a to znači — do ekonomske granice do koje se ne bi ugrozio sam taj izvor za finansiranje nerazvijenih.

Opšti rezultat dosadašnjeg toka analize može se ovako formulisati. I proizvodnja vrednosti relativno udruženog rada poznaje rastavljanje robne vrednosti i specifičnu posredničku ulogu izvedenih — iracionalnih ekonomskih odnosa i oblika. Isto tako, i neko stvarno razlikovanje temeljnog ekonomskog oblika (u kojem se vrši spajanje rada i svojine) od oblika koji izviru iz čisto prometnih momenata i funkcija i tehničkih kretanja svojstvenih novcu kao „prometnom medijumu" i tečno otuđivom obliku društvenog bogatstva.

Taj u praksi dati konkretni istorijski oblik robne proizvodnje razvija se uporedo s pozitivnim napretkom u procesu udruživanja rada. U prvom redu uporedo s revolucionisanjem njegovog temeljnog ekonomskog oblika; u nas — osnovne organizacije udruženog rada.

Sprega socijalizma s robnom proizvodnjom temelji se na specifičnim društveno merodavnim pretpostavkama i istorijskim pretenzijama relativno udruženog rada. Protivurečnosti socijalizma, uključujući i neravnomerni razvitak njegovih pokretnih proizvodnih sila, najdublji su društveni raison d'être te sprege, velikog socijalnog pronalaska epohe prelaza od kapitalizma ka slobodnom udruženju rada.

Rastavljanje robne vrednosti, delimična i uslovna supsumcija izvedenih ekonomskih oblika pod svetske ekonomske zakone i oblike kretanja i takozvane kalkulativne kategorije primerene ceni koštanja i regulativnoj društvenoj ceni (anticipirane stope amortizacije i akumulacije, specifična „cena rada" kao „oportunitetni trošak" ili „parametar dohotka" itd.) nisu neka „spoljašnja" ograničenja savremenog socijalizma, već nužni ekonomski momenti u kretanju njegove proizvodnje (reprodukcije) i najsigurnija brana — odbrambeni mehanizam da se ne zapadne u permanentnu krizu skupe i nedovoljne proizvodnje.

Pošto u tom specifičnom sistemu robne proizvodnje ne egzistira „samooplođujuća vrednost" — privatni kapital niti radna snaga kao roba naročite vrste, to — zajedno s klasnim antagonizmima — iščezavaju i ranija antagonistička kretanja različitih delova na koje se raspada robna vrednost. „Udruženi radnik" posredstvom svoje OOUR ili reproduktivnog preduzeća „drži" sada u relativnoj ravnoteži te delove — ekonomske kategorije na koje se rastvara njegova robna vrednost, to jest relativno samostalno utvrđuje njihove kvote i odlučuje o njihovim namenama, upotrebama.

Tek sa istorijske pozicije relativno udruženog rada može da se shvati pravi smisao one poznate Marksove sentence — „šifrovane" poruke da *razotuđenje rada prevaljuje isti put kao i sámo otuđenje rada.*

Vučina Vasović

SMISAO I ZNAČAJ IZBORA

Političko regrutovanje je, bez sumnje, jedna od osnovnih i najznačajnijih funkcija svakog društvenog i političkog sistema. Štaviše, ne mali broj autora smatra da je političko regrutovanje — ili, kako ga često nazivaju, obnavljanje političkog personala, odnosno „izbor onih koji vladaju" (uz metod kojim se vlast vrši) — „suština politike"[1], odnosno osnovni ključ za klasifikaciju političkih sistema. To je razlog što problem političke regrutacije nije ostao van osnovnih tokova političke misli niti van najužeg interesa političke elite.

Opšti razvoj društva i razvoj tehnologije poslednjih nekoliko decenija učinili su ovo pitanje naročito aktuelnim. A socijalizam ima i svoje specifične razloge da ga učini još aktuelnijim. Naime, socijalističko, posebno samoupravno socijalističko društvo u mirnijoj i razvijenijoj fazi svog razvoja nalazi se pred zadatkom da na nešto jasniji, a možda i noviji ili drukčiji način odredi svoj odnos prema ovoj funkciji.

Bilo bi suviše pretenciozno da se u okviru ovako ograničenog prostora ulazi u brojne aspekte složenog fenomena političke regrutacije. Zato će naše pretenzije i polje posmatranja biti višestruko ograničeni: prvo, posmatraćemo samo jedan vid političke regrutacije, i to onaj koji je vezan za izbore i izborni sistem; drugo, raspravljaćemo uglavnom neke teorijske aspekte opšteg odnosa izbora i demokratije, posebno samoupravne demokratije, kao i uticaj ovakvog ili onakvog konkretnog izbornog sistema na funkcionisanje ovakvog ili onakvog konkretnog sistema demokratije i obrnuto; treće, sve to ćemo izlagati više u vidu hipoteza nego nekih čvrstih stavova. Želja da se bar ukaže na potrebu dalje obrade ovih aspekata motivisana je, prvo, uverenjem da tim pitanjima u dosadašnjem razvoju socijalističke, posebno samoupravne demokratije nije poklanjano uvek dovoljno pažnje i, drugo, uverenjem da se bez odgovarajućeg i jasnijeg opšteg odnosa samoupravnog društva prema izborima teško može dalje razvijati samoupravna demokratija.

Tendencija da se izbori svedu samo na instrumentalni privesak ili periferni deo političkog sistema, koji se uvek iznova modelira zavisno od odnosa političkih snaga, može da ima višestruko negativne posledice

[1] R. Aron, *Democracy and Totalitarism,* London, 1965, str. 5.

i za razvoj društva i za razvoj demokratije. Ovo naročito važi za mlađa, dinamičnija i mobilnija društva, i to utoliko više ukoliko su sklona i eksperimentisanju. I obrnuto: pod određenim uslovima i pretpostavkama izborni sistem može biti relativno samostalna politička snaga i značajna poluga razvoja ili faktor stabilnosti u pozitivnom smislu. Da bi bio ovo drugo, izborni sistem se mora koncipirati na nešto duži rok i osloniti na određene političko-filozofske, ekonomske, sociološke, antropološke, etičke i psihološke pretpostavke i pozicije. Bez ovih širih premisa, vizija i projekcija o razvoju društva, čoveka i demokratije teško je graditi izborni sistem koji bi odgovarao samoupravnoj organizaciji društva, kao što je bez toga teško graditi i to samo društvo.

Isto tako, teško je zamisliti konstituisanje jednog demokratskog i relativno samostalnog izbornog sistema bez poznavanja i uvažavanja šireg istorijsko-komparativnog iskustva. Ovo iskustvo, naravno, uz druge pozicije i pretpostavke, pomaže da se uoči inkompatibilnost ili komplementarnost određenih principa ili elemenata i da se što je moguće objektivnije izmeri njihova vrednost. Ignorisanje ili zanemarivanje ovog iskustva često se plaća negativnim posledicama koje se očituju u brzopletom uvođenju ili praktikovanju neodgovarajućeg izbornog sistema, u nepotrebnim greškama i lutanjima. Za nedovoljno razvijena društva to predstavlja isuviše velik luksuz i kad nije rizik. Pored toga, istorijska i komparativna praksa pokazuju da je određeni izborni sistem-proces mogao zadovoljavati neku od trenutnih potreba društva ili njegovih vladajućih grupa, s jedne strane, ali da je mogao nanositi štete dugoročnim interesima društva i njegovim osnovnim vrednostima, s druge strane. Isto tako, to iskustvo pokazuje da izborni sistem koji se gradi samo na osnovu nekih projekcija, koji ne vodi dovoljno računa o realnim odnosima, može da bude uzrok mnogih društvenih konvulzija i nestabilnosti. A katkad na izgled nelogični, nekonzistentni, pa i smešni izborni sistemi u praksi pokazuju veliku vitalnost i trajnost.

Zbog svega toga i najnoviji razvoj i promene u ustavnom i političkom sistemu Jugoslavije zahtevaju da se i pitanju izbornog sistema posveti posebna pažnja. Za ovu našu svrhu i ograničene pretenzije čini se da je to lakše učiniti ako se, uz razmatranje funkcije i karaktera izbora u demokratskom i samoupravnom društvu i uz isticanje određenih pretpostavki, principa i hipoteza, podsetimo i na neke osnovne dileme oko izbora, na pro i kontraargumentaciju za ovakav ili onakav tip izbora i uslove u kojima su preovladavali ili pobeđivali jedni ili drugi koncepti izbornog sistema.

OSNOVNE DILEME I KONTROVERZE OKO IZBORA I IZBORNOG SISTEMA

Ako je tačno da političko regrutovanje ima velik značaj za jedan politički sistem, njegovu prirodu i razvoj, tada nije teško shvatiti zašto je to pitanje, kao i svako drugo veliko političko pitanje, poodavno postalo predmet mnogih dilema, rasprava, kontroverzi i konfrontacija —

akademskih i praktično-političkih. Pri tome treba reći da su i ovde, kao i u mnogim drugim oblastima, na izgled visoke teorijske racionalizacije veoma često bile motivisane praktičnim razlozima i trenutnim interesima određenih konkretnih, ne retko i vrlo uskih grupa i da je konačno konstituisanje ovakvog ili onakvog izbornog sistema bilo rezultat samo ovakvog ili onakvog pukog odnosa snaga. Ima slučajeva, naravno, gde je određeni vid smene „političkih preduzimača", odnosno nosilaca političkih funkcija plod dugotrajne i racionalne debate i odlučivanja, iako uz određene konfrontacije i kompromise. Po pravilu, ovakvi oblici političkog regrutovanja pokazuju veću vitalnost. Ovde se, svakako, izuzimaju određeni revolucionarni periodi kada je način konstituisanja vlasti izraz volje pobedničke strane i put da se olakša političko delovanje progresivnih snaga.

Pitanje konstituisanja nosilaca političke vlasti ili političkih funkcija postaje naročito aktuelno prilikom stvaranja novih državnih ili političkih tvorevina (naročito konfederacija i federacija) ili u vreme nacionalnog buđenja i narodnooslobodilačkih pokreta, odnosno raspadanja širih političkih celina i prilikom dubljih promena socijalne stratifikacije ili klasne strukture, koje su u dosadašnjoj socijalnoj istoriji išle redovno sa promenama u osnovnim društvenim, naročito ekonomskim odnosima i tehnologiji, ili, pak, u uslovima šire deprofesionalizacije politike, što je posebno danas karakteristično za naš sistem. Razvoj proizvodnih snaga i nove tehnologije uvek je u određenim periodima dovodio na horizont ekonomskog i društvenog uvažavanja nove društvene slojeve i grupe, koje su odmah zatim tražile i svoju političku legitimaciju i status u skladu sa svojim već stečenim faktičkim položajem ili snagom. Zar već i prve klice britanskog parlamentarizma (još u XIII veku) ne pokazuju da su novoformirane i već ojačale grupe veleposednika bile u stanju da nametnu neka ograničenja kralju čija je vlast do tada izgledala neograničena i u određenom smislu još uvek sankrosanktna? Konstituisanje jednog šireg političkog tela s ovlašćenjima da kontroliše ili učestvuje u kontroli javnih finansija bilo je rezultat tog novog odnosa snaga. Još bolji primer od toga pruža proboj novog sloja mlade buržoazije u politički vrh društva XVIII i XIX veka ili prodor radničke klase u parlament i njegovo povremeno, iako dobrim delom formalno, „zauzimanje" u XX veku. Gotovo svaka od ovih i drugih velikih društvenih i tehnoloških promena ogledala se delimično i u promeni načina konstituisanja i strukture nosilaca vrhovne vlasti i političkih institucija ili bar u težnji da se dotadašnji oblici promene. Nema nikakvih razloga da se ne veruje da će nove društvene i tehnološke promene i u socijalizmu stvarati nove socijalne grupe sa širim društvenim i političkim pretenzijama. A i dosadašnje iskustvo pokazuje da novokonstituisani, nazovimo ga, sloj ili agregat tehnokratije već poodavno kuca na vrata dosadašnjeg manje ili više klasičnog socijalističkog, nazovimo ga, upravljačkog sloja ili agregata i traži ravnopravan status sastavnog dela upravljačke kompozicije.

Sve je to vrlo često izazivalo prirodan otpor dotadašnjeg najužeg prstena političkih upravljača i stvaralo osnov novih političkih konfrontacija. Zato je način stvaranja kanala mobilnosti i obezbeđenja cirku-

lacije upravljača kao procesa koji se nužno izaziva ekonomskim razvojem i tehnološkim promenama i probijanje novih društvenih grupa do uskog postolja upravljanja bilo uvek jedno od osnovnih pitanja i ne retko izazivalo nove društvene sukobe i potrese.

Opšti razvoj društva i stupanje novih socijalnih snaga, naročito radničke klase, na istorijsku pozornicu XIX veka doveli su do proširivanja osnova i okvira političke regrutacije i opštih izbora kao novog načina konstituisanja i strukturisanja političke vlasti i osnova njene legitimnosti.[2] Manje ili više, svakom, bar u razvijenijem svetu, postaje jasno da ovozemaljska vlast i vladaoci nisu nikakvo božje namesništvo na zemlji niti prirodom određeno produženje kraljevske vrste (putem nasleđa krune). Ova nova svest o izvorima i karakteru vlasti bila je, dakle, samo izraz novog odnosa snaga, koji je, opet, sa svoje strane, bio rezultat promena u osnovnim društveno-ekonomskim odnosima. Nizom reformi u XIX veku (što se naročito lepo može pratiti na primeru Engleske 1832, 1867, 1885, 1918. godine) širio se krug ne samo onih koji su upravljali, već i onih koji su mogli učestvovati u njihovom izboru, dok konačno nije obuhvaćeno celo odraslo stanovništvo.

Koncept narodne suverenosti, koji je samo neki vek ranije izgledao najčešće kao utopija ili romantičarski zanos, dobija mogućnost da bude na određen način realizovan, i to iz dva osnovna razloga. Prvo, zbog toga što prvi put u istoriji demokratija ili većina dobija svoj realan socijalni supstrat, svog nosioca i potencijalnog realizatora u licu radničke klase. Drugo, zato što radnička klasa kao na neki način osnovni oblik bar donekle ili latentno politički konstituisanog naroda dobija i svoj realni oblik političke artikulacije u nizu manje ili više organizacionih oblika i naročito putem instituta izbora. Zato su izbori bili u određenom smislu ne samo „najzad pronađeni oblik“ za realizovanje koncepta opšte ili narodne volje za mnoge liberalnije buržoaske mislioce, već i nada za neke socijalistički orijentisane autore da će radnička klasa, s obzirom na svoju brojčanu nadmoćnost, putem njih moći da dođe na vlast ili da će pomoću njih moći da je kontroliše.[3] Tako su, može se reći, XIX vek, a i početak XX veka (u Nemačkoj, odnosno u Pruskoj postojalo je sve do 1919. godine pluralno glasanje prema imovnom stanju koje je faktički lišavalo niže slojeve ravnopravnog predstavljanja) i rad mnogih i građanskih i socijalistički orijentisanih pisaca završili uverenjem da su izbori osnovni način konstituisanja demokratske vlasti i zajedno s predstavničkim telom jedini i dovoljan način življenja demokratije.

---

[2] Ovde se ne želi reći da su izbori kompletan izum XIX veka. Određena vrsta izbora kao načina konstituisanja nekih oblika vlasti postojala je i u antičkoj Grčkoj i u starom Rimu, pa i u nizu drugih kasnijih društava. Ovde se misli na opšte i jednake izbore kao regularan i opšteprihvaćen način konstituisanja organa vlasti.

[3] I sam Marks je iz određenih razloga i u određenom periodu (1852) nešto slično mislio kada je pisao da bi „ostvarivanje opšteg biračkog prava u Engleskoj bilo... mnogo više socijalistička mera nego sve drugo što se tim imenom krstilo na kontinentu. Njegov neizbežni rezultat ovde jeste politička prevlast radničke klase“.

Ali, kad je ovaj novi vid političke cirkulacije, regrutacije i demokratizacije bio idejno-politički relativno dovršen (sa dobijanjem opšteg i jednakog prava glasa) i kada je ovaj mehanizam-proces počeo da se doživljava u praksi, bile su vidljive i neke njegove druge strane. Uzlazna linija u razvoju demokratije i njeno krunisanje institutom izbora krajem XIX i početkom XX veka nisu bili bez svog naličja. Izbori nisu označavali samo pravolinijski razvoj oblika i kanala artikulisanja narodne volje ili volje većine, već su služili, i u periodu njihovog uvođenja i u kasnijem njihovom funkcionisanju, i kao instrument jednih grupa u borbi protiv drugih grupa ili, pak, kao sredstvo političke manipulacije, pa i jačanja lične vlasti. Kome nije bilo jasno da su neki od nemačkih kraljeva davali pravo glasa jednom delu seljaštva da bi oslabili moć veleposednika ili da je kasnije Bizmark „dao" pravo glasa radničkoj klasi ne zato da otvori kanale za izražavanje njene političke volje i interesa, već da još više učvrsti svoju vlast pozivanjem na podršku najširih masa i iskoristi radničku klasu i socijaliste u borbi protiv liberala.[4] Kasnije iskustvo iz revolucija i postrevolucionarnih perioda pokazuje da su opšti izbori mogli biti nada i zahtev kontrarevolucionarnih snaga ili sumnjivi mehanizam konstituisanja i delovanja političkog vođstva u zemljama koje traže brži izlaz iz siromaštva i opšte zaostalosti. Radikalne reforme i konstituisanje revolucionarnog vođstva u nekim od takvih zemalja ponekad je teško obezbediti putem opšteg konsensusa i opštih izbora. Pored toga, nova politička tehnologija razvila je gotovo do savršenstva sredstva za „produkovanje" ili modeliranje javnog mnenja, pa u određenom smislu i za aranžiranje izbora i izbornih rezultata. A i kad nema svega toga, političko predstavništvo, naročito u licu parlamenta i u poslednje vreme, gubi od svog nekadašnjeg, bar teorijski i idejno postavljenog i priznatog značaja[5], a time i sami izbori. Tako je postalo jasno, prvo, da formalno izabrana elita ne mora biti istovremeno ona koju većina želi; drugo, da, iako je ta elita zaista izabrana, izbori nisu dovoljan garant da obezbede da se kasniji izabranici ponašaju u skladu sa interesima i željom birača, čak ni u skladu sa svojim predizbornim obećanjima; i treće, i kad bi predstavnici zaista bili izabrani od većine i kad bi se ponašali u skladu s njenim zahtevima, nije sigurno koliko oni imaju faktičke vlasti s obzirom na to da se vlast premešta ili je već manje ili više premeštena u uža izvršna tela. Ovo je razotkrilo višestruku prirodu izbora i izazvalo nove skepse u pogledu njihovih mogućnosti.

Tako i samo iskustvo pokazuje da izbori u različitim istorijskim situacijama ne moraju imati isti značaj i da su progresivne snage u raznim periodima imale različit odnos prema njima. Čak ni isti pisci, među njima i mnogi marksisti, nisu imali ista gledanja na izbore u raznim periodima jednog istog društva. Otuda izbori već početkom ovog veka, a i kasnije, postaju predmet oštrih polemika i kontroverzi.

Ovde ćemo pokušati da identifikujemo neka gledišta i da ih radi lakše preglednosti klasifikujemo u nekoliko osnovnih grupa. Čini se da bi se vrlo grubo i uz rizik izvesne simplifikacije sva ta gledišta mogla

---

[4] E. Eyck, *Bismarck and the German Empire*, London, 1950.
[5] Dr N. Pašić, *Klase i politika*, Beograd, 1968, posebno str. 181—271.

podeliti uglavnom na tri osnovne grupe. Jednu grupu čine ona liberalna gledišta koja u izborima vide visok stepen demokratičnosti jednog sistema i u krajnjoj instanci, manje ili više eksplicitno, identifikuju izbore i demokratiju. Druga grupa shvatanja ili zanemaruje ili potpuno ignoriše njihov značaj za razvoj demokratije i jednog pravednijeg i boljeg društva. Pored ovih, dakako, moguće je naći i ona gledišta koja uviđaju manjkavost već iznetih shvatanja, ali ne uvek sa dovoljno snage da razviju svoju pozitivnu konceptualizaciju izbora.

Danas dominirajuća gledišta građanske političke nauke gotovo bez izuzetka stavljaju znak jednakosti između izbora i demokratije. Demokratija je vladavina naroda putem izbora, doduše, „putem poštenih i slobodnih izbora", kaže Diverže, kao i pre njega Šumpeter, a zajedno s njim ili posle njega Lipset, Dal i mnogi drugi.[6] Ovo gledanje na izbore ima za svoje osnovne političko-filozofske i sociološke premise shvatanja o neophodnosti postojanja podele društva na one koji vladaju i one kojima se vlada. Kategorije države, vlasti, elite ili „lideršipa" su „trajne" društvene kategorije i svi napori da se one uklone ili bitnije transformišu ovim gledištima izgledaju donkihotski. One proističu iz delimično konfliktne prirode društva i akvizitivnosti čoveka i društva. Narod ili masa, odnosno većina ne samo da nije u stanju da neposredno upravlja društvom, nego ni da upravlja u svom interesu na najbolji mogući način. „Narod treba da učestvuje u vlasti samo biranjem svojih predstavnika" jer je nesposoban da donosi odluke koje zahtevaju stručnost.[7] Zato svi napori da se konstituiše demokratski politički sistem moraju računati s vlašću i ograničenošću upravljačkih sposobnosti i mogućnosti naroda. Najviše što narod može, to je da izabere one koji će vladati i da ih uglavnom pretnjom da ih sledeći put možda neće izabrati drži pod svojom kontrolom ili uticajem. Bitna uloga biračkog tela nije u tome da donosi odluke o pojedinim političkim pitanjima, već da odluči koji će od dva ili više konkurirajućih timova potencijalnih vođa donositi odluke.[8]

Naravno, da bi se ova funkcija izbora ostvarila, politički sistem mora biti pluralistički, sa mnoštvom elita i dve ili više partija. Postojanje više elita i partija koje se bore za lojalnost osnovnih delova populacije daje izborima karakter i smisao demokratskog instrumenta i načina na koji većina vrši uticaj na svoje lidere (samim tim što ih može izabrati ili ne izabrati).

---

[6] J. Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd, 1959. — M. Duverger, *Uvod u politiku*, Beograd, 1966. — M. Lipset, *Politički čovek*, Beograd, 1969. — R. Dahl, *Preface to Democratic Theory*, Chicago, 1961. — A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957. — H. Mayo, *An Introduction to Democratic Theory*, New York, 1960.

[7] Baron De Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, New York, 1949. — „Osnova cele demokratije je da ljudi imaju pravo da glasaju" (W. S. Churchill, H. C. Debates, October 31, 1944, col. 667). A i u stvarno egzistirajućim sistemima, čak i u onima koji počivaju na teoriji narodnog suvereniteta, narod vlada isto onoliko koliko bog vladaše u monarhijama srednjeg veka koje se pozivahu na božansko poreklo kraljevske vlasti — cinično primećuje R. Aron (*Categories Dirigeantes ou Classe Dirigeant*, „Revue Française de Science Politique", februar 1965).

[8] R. McKeenzie, *British Political Parties*, London, 1955.

Kao što se vidi, ovde su izbori jedan deo prilično razrađene i jasne skice društva, čoveka i politike, odnosno demokratije. Ovakav koncept izbora logički odgovara privatno-svojinskom i kompetitivnom dvopartijskom ili višepartijskom društvu i njegovoj društveno-političkoj filozofiji, antropologiji i političkoj sociologiji. On je, s jedne strane, na određen način teorijska racionalizacija postojećeg faktičkog stanja građanskog društva u kome nema neposredne i participacione demokratije i, s druge strane, izraz želje da se taj sistem predstavi što je moguće više demokratskim (što on delimično u izvesnom smislu i u određenoj formi i jeste). U stvari, on samo na drugi način izražava ili potvrđuje koncept buržoaske demokratije kao predstavničke i posredničke.

Veoma različita, često i potpuno suprotna ovim shvatanjima su shvatanja koja se mogu uslovno i uz izvesne rezerve nazvati nihilističkim. Iako dosta heterogena iznutra, ova skupina gledišta gotovo je jedinstvena u pridavanju veoma malog ili nikakvog značaja izborima. Tu se mogu ubrojiti i vulgarno-deterministička, odnosno birokratska gledanja, i revolucionarno-etatističko stanovište Kastra i elitističko gledanje Moske, kao i anarhističko stanovište Malateste.

Birokratsko shvatanje vidi u izborima uglavnom mogućnost realizovanja samo sumnjivih namera ili akcije protivničkih snaga ili nepotrebno trošenje društvene energije. I kad ih priznaje, ovo gledište ne može a da ih ne svede na sredstvo potvrđivanja već faktički „izabranih" nosilaca političkih funkcija ili na sredstvo mobilizacije najširih masa društva. I revolucionarni etatizam, sa svojim geslom „prvo revolucija, pa posle i izbori" (Kastro), smatra da progresivnost i legitimnost jednog sistema treba tražiti u karakteru određenih ciljeva i akcija, a ne u formalno-demokratskom dekoru, koji još može biti i sredstvo kontrarevolucionarnih snaga.[9] Malatesta je sa sasvim drukčije pozicije negirao značaj izbora. On je u njima video čak i opasnost za jedno zdravo i moralno društvo. U društvu u kome se vlada izborima „broj je jedini kriterijum, a za broj je jasno da nije dokaz razuma, pravde ili sposobnosti" — kaže Malatesta. Osim toga, „na opštem glasanju se izabere onaj koji zna da se najbolje snađe u masama. Manjina koja može da bude upola manja od prvih je žrtvovana. Štaviše, iskustvo je pokazalo da je nemoguće naći izborni sistem koji zaista obezbeđuje izbor većinom"[10]. Moska je smatrao da su izbori, jednakost, sloboda i uopšte demokratija obmane i mistifikacije koje onemogućavaju da najsposobniji upravljaju društvom. Pored toga, izbori su samo način kojim se vladajuća elita služi da bi sebe izabrala i otuda, u stvari, sredstvo elite u manipulisanju masom, a ne sredstvo mase u obezbeđivanju svoje vladavine ili ograničavanju elite.[11]

---

[9] Ovakvo shvatanje izloženo je dobrim delom i u prvoj Havanskoj deklaraciji iz 1962. godine: „Opšta nacionalna skupština naroda Kube izražava svoje uverenje da se demokratija ne sastoji od prava glasanja na izborima, jer se gotovo uvek radi o fikciji, a stvarno upravljaju latifundisti i profesionalni političari."

[10] E. Malatesta, *Anarchy*, London, 1907.

[11] J. Moska, *The Rulling Class*, New York, 1939.

Iako interesantno, nije nimalo čudno što dve skoro oprečne teorije političke organizacije društva, neke varijante anarhizma i elitizma, imaju gotovo istovetno stanovište u pogledu izbora. Prvi, negirajući značaj i potrebu organizovane vlasti, logično ignorišu i bilo kakve puteve njenog konstituisanja, a drugi, negirajući bilo kakve pozitivne vrednosti demokratije, normalno negiraju i bilo koji njen poseban element. Revolucionarno-etatističko zapostavljanje izbora ima dublje razloge i prihvatljiviju racionalizaciju.

Ako bismo hteli da saberemo razloge protiv izbora koji se iznose u ovoj grupi gledišta, tada ne bismo mogli a da ne pomenemo upozorenja: da su izbori neracionalni; da šire prostor za demagogiju i koruptivnost i da su otuda nemoralni; da mogu biti, naročito u određenim fazama razvoja društva, i antirevolucionarni; da razvijaju formalizam koji može da otežava stvarni aktivizam; da su pogodno sredstvo manipulacije i učvršćenja neograničene vlasti; da razvijaju aspiracije i očekivanja najnižih slojeva društva koje se ne mogu, pored ostalog, i zbog opšte oskudice društva, zadovoljiti i da time izazivaju ili još više intenziviraju društvene sukobe. Po sebi se razume da svaki od ovih razloga nema istu težinu i opravdanje.

Treća grupa gledišta uviđa manjkavosti ovih ekstremnih stanovišta i čini se da je, naročito u nekim svojim modalitetima, najprihvatljivija. Ona je svesna određenih ograničenosti izbora, ali i njihove latentne ili efektivne snage. O ovim gledištima biće kasnije reči.

FUNKCIJE IZBORA U DEMOKRATSKOM, POSEBNO SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Kakav odnos prema ovim shvatanjima treba da ima jedno samoupravno društvo? Koje se od njih čini najprihvatljivije? I više od toga. Kakve mogućnosti ono, posebno naše samoupravno društvo, otvara za formiranje jednog istorijski novog odnosa prema funkciji društveno-političke regrutacije i izborima uopšte? Drugim rečima, kakve su mogućnosti za konstituisanje jednog novog tipa izbora i izbornog mehanizma-procesa u širem smislu u našem društvu danas?

Očigledno je da svođenje demokratije na sistem koji omogućava narodu da utiče na upravljanje društvenim poslovima putem biranja svojih predstavnika ne može zadovoljiti potrebe i zahteve društva ili društvene većine za faktičkim i širim učestvovanjem u političkom procesu. I kad bi bio savršeno demokratski organizovan i realizovan, čin izbora sam po sebi i u određenim uslovima ne može presudno uticati na konstituisanje i funkcionisanje političkog sistema, a još manje može biti dovoljna osnova i garancija za razvoj samoupravne socijalističke demokratije. Ovo naročito zbog toga što iole stvarnija i posebno samoupravna demokratija predstavlja proces stalnog i aktivnog učestvovanja širokih slojeva ljudi, a ne njihovo povremeno aklamiranje ili prenošenje ovlašćenja na uzak krug „izabranika".

Otuda je prvi vid odnosa izbora i demokratije, odnosno svođenje demokratije na mogućnost izbora predstavnika i vlade, karakterističan

uglavnom za buržoasko društvo i njegovu teoriju, a neprihvatljiv za jedno društvo punije demokratije i samoupravljanja.[12] Ako se tome doda činjenica da je i u tako ograničenoj i predstavničkoj buržoaskoj demokratiji najznačajnija faza izbornog odlučivanja, kandidovanje, dobrim delom plen najužih monopolsko-partijskih grupa, tada bi se moglo poći korak dalje pa reći da ta demokratija nije čak ni puna elekciona demokratija. Mogućnosti građanina da se pojavi kao samostalan i slobodan predlagač i nosilac kandidature su veoma male, a izgledi na uspeh minimalni. Stoga je kasnije i sloboda birača takođe ograničena.[13] Birač je na neki način prinuđen da bira između kandidata u čijem određivanju nije učestvovao ili da ne bira, odnosno ne glasa.

Ali, i pored tih ograničenosti, ceo proces ima i svoju drugu stranu. Iako građanin ne može izabrati nekog koga bi želeo ako taj nije istovremeno i kandidat već određen od neke uže grupe, najčešće partije, ipak je politički veoma značajno to što on može da ne izabere nekoga ko je kandidat ili da se relativno slobodno opredeljuje za jednog od postavljenih kandidata, o čemu vladajući politički i naročito izborni aranžeri moraju voditi računa.

Mogućnost izražavanja intimne izborne inklinacije, u uslovima jedne makar i formalno disperzirane vlasti i postojanja njenih različitih izvora, predstavlja delimično samostalan izvor političke moći i uticaja na kandidate ili institucionalizovane nosioce kandidatura. U jednoj relativno demokratizovanoj političkoj strukturi određeni stepen demonopolizacije vlasti, bez obzira na to što je vlast demonopolisana ili disperzirana samo na nivou i u okviru elita, stvara potrebu da se elite u međusobnoj konkurenciji za politički prestiž i suprematiju obraćaju biračima kako bi im oni dodelili svoju lojalnost. Sama ta činjenica, bez obzira na niz ograničenja, stavlja pojedinca, birača, u relativno i povremeno aktivan položaj iako nije učestvovao u isticanju kandidature, za razliku od autokratskih političkih sistema koji unapred lišavaju pojedince i takvih mogućnosti. Zbog toga, kao i zbog niza drugih momenata, o kojima će kasnije biti više reči, izbori predstavljaju veoma značajan (iako nikad sam po sebi dovoljan) element demokratije. Otuda se značaj izbora ne može apsolutno negirati, kako to rade anarhisti i elitisti (naročito), niti zanemarivati, kako to rade uglavnom pojedine novije birokratski nastrojene političke orijentacije. To se ne može učiniti makar se radilo i o izborima u jednom sistemu tako ograničene demokratije kao što je buržoaska demokratija.

---

[12] Dr Jovan Đorđević: „Liberalna politička teorija je preuveličavala mesto i ulogu izbornog sistema. Ona je dokazivala da je izborni sistem srž političkog uređenja i da se prema njemu meri kvalitet, odnosno demokratizam političkog režima" (*Politički sistem*, Beograd, 1967).

[13] „Sloboda birača — kako kaže Diverže — ograničena je isto kao i sloboda posetioca restorana. Kad postoji menu, posetilac nema mogućnosti nikakvog izbora; to je kao izbori sa jednim kandidatom. Kad je u pitanju obed à la carte, posetilac može da bira među jelima koja mu se predlažu; to je kao izbor za više kandidata. Ali posetilac ne može izabrati jelo koje se ne nalazi na jelovniku; isto tako birač ne može izabrati nekoga ko nije kandidat."

U sasvim drugim socijalnim uslovima socijalističko društvo, iz niza već poznatih razloga, bilo je prinuđeno da u jednom periodu svog razvoja institucionalizuje politički sistem sa naglašenim mobilizacionim i administrativno-upravljačkim svojstvima. Izbori u takvim uslovima vrlo često su bili samo naknadna masovna aprobacija onih predstavnika na čiji su izbor imali značajan ili presudan uticaj partijski vrhovi. Čak i to pravo je jednom delu stanovništva bilo uskraćeno.[14] To je davalo izborima u sociološkom smislu strogo klasni karakter, a u formalno-političkom smislu delimično karakter državno-partijske investiture. U takvom sistemu izbori objektivno nisu mogli biti u velikom stepenu mera demokratije kao što je to slučaj u buržoaskoj demokratiji. Oni su u uslovima diktature proletarijata, odnosno u jednom periodu njenog trajanja, predstavljali više aposteriorni plebiscit određenoj politici, a delimično i jedno od sredstava pomoću kojih se održavala politička mobilnost osnovnih radnih masa.

U neposredno postrevolucionarnom periodu takvo stanje u mirnijoj fazi razvoja socijalizma nužno počinje da ispoljava svoje manjkavosti. Jer takva, u suštini, plebiscitarna demokratija u svom institucionalno-političkom izrazu ne odmiče mnogo onoj predstavničkoj ili, kako bismo je mogli nazvati, elekcionoj demokratiji. I elekciona i plebiscitarna demokratija su, u suštini, posredne i predstavničke demokratije. One se svode uglavnom na proceduru izjašnjavanja za određeni poredak i proceduru konstituisanja ili naknadne aprobacije političke vlasti bez obzira na to što su osnovni društveni odnosi i politički ciljevi jedne i druge vlasti bitno drukčiji.

Takve demokratije imaju za svoju pretpostavku, u stvari, elitističku ili državno-avangardističku političku filozofiju, bilo da je to monistički ili pluralistički građanski elitizam ili socijalistički avangardizam. Izbori su samo sredstvo konstituisanja elite ili avangarde (premda se one i po drugim osnovima konstituišu), a građanin svoj politički život živi uglavnom u periodu izbora. Aristotel nije u pravu kada tvrdi da je čovek „politička životinja", *homo politicus*, ističe Robert Dal, jedan od savremenih američkih političkih pisaca (inače poznati pristalica pluralističkog razmeštaja vlasti u Americi) i konstatuje da on to postaje samo ako pripadne određenom političkom sloju ili ako bude posebno iritiran da se politički ponaša. Stalni politički aktivizam, participacija i neposredna demokratija nisu u skladu s ljudskom prirodom niti mogu biti osnova i način upravljanja društvenim poslovima. Zato su izbori sve ono u čemu se iscrpljuje politički subjektivitet i aktivizam masa i ostvaruju mogućnosti neposredne demokratije.

Samoupravljanje prevazilazi takav ograničen koncept demokratije i otvara mogućnost konstituisanja demokratskog sistema kao realnog društvenog stanja i procesa u kome radni ljudi i građani, organizovani u osnovnim organizacijama života i rada, permanentno, kontinuirano i ravnopravno, a ne samo u vreme izbora, utiču na upravljanje najznačajnijim društvenim poslovima. Izbori dobijaju više karakter jedne ka-

[14] Vidi Ustav RSFSR iz 1918. godine.

rike u lancu upravljačkih i samoupravnih aktivnosti i funkcija, a ne karakter čina kojim biračka masa ovlašćuje svoje predstavnike da u ime nje politički odlučuju. Istovremeno biračko pravo-aktivnost, odnosno izbori u samoupravnom društvu znatno proširuju polje svoje primene. Oni se sada protežu u određenom smislu i na kandidacionu fazu, uključuju i takozvane socijalno-ekonomske izbore i postaju principi konstituisanja upravljačkih organizama i u mikroćelijama društva (radnim organizacijama).

Ovakvom opštem principu i mestu izbora mora biti primeren i konkretan izborni sistem i izražavati više elemente delegatstva ili delegatskog sistema. Izbori se, drugim rečima, pojavljuju kao jedan od aspekata delegatstva ili načina povezivanja samoupravnih aktivnosti u bazičnim organizacijama društva i širih oblika društveno-političkog organizovanja. Time i predstavnička tela i predstavnici sve više gube karakter samo opštih apstraktnih tvorevina izabranih od strane apstraktnih građana i dobijaju vid i funkcije delegacija i delegata s paketom konkretnih „zaduženja" i zadataka koje im poveravaju konkretne samoupravne organizacije čiji su oni članovi, kojima su odgovorni i od kojih su u svako doba smenljivi, pod određenim uslovima, naravno. Ovo svakako zahteva postojanje relativno razvijenih samoupravnih odnosa u bazičnim organizacijama, ali i doprinosi njihovom daljem razvijanju.

Takav sistem omogućava ne samo izbor predstavnika, već je istovremeno i mehanizam širokog i neposrednog artikulisanja interesa, ideja i volje osnovnih organizacija, odnosno ljudi koji žive i rade u njima, kao i mehanizam njihovog komuniciranja, odnosno njihovog vertikalnog povezivanja. On otežava pretvaranje nosilaca političkih funkcija u zaseban, trajan krug profesionalnih upravljača i njihovo odvajanje od osnovnih organizacija života i rada. Zato je ovakav sistem direktan izraz uverenja u mogućnost manje ili više neposredne demokratije i direktno je usmeren na prevazilaženje podele na one koji vladaju i one kojima se vlada, odnosno podele društva na elitu i masu. Pored toga, delegatski sistem otežava ili onemogućava tendencije da predstavničko telo postane plen ili paravan za dominaciju izvršnih tela, uglavnom političke birokratije. Proizašle u svakodnevnom radu, oslonjene na rad osnovnih organizacija rada, delegacije postaju produžena ruka ovih organizacija.

Ali, onamo gde probija i napušta granice klasičnog koncepta i sistema izbora, delegatski sistem ulazi u nova iskušenja i u određenim okolnostima izlaže ceo politički sistem novim rizicima ili opasnostima. Na ove opasnosti treba upozoravati ne zato da bi se umanjila vrednost delegatskog principa i sistema, nego da bi se olakšalo njihovo sprovođenje i praktično demokratsko funkcionisanje. Na neke od njih će se i ovde ukazati.

Prvo, ako se putem delegatskog sistema obezbeđuje prisustvo i dominacija interesa i zahteva bazičnih organizacija u višim oblicima povezivanja i time otežava ili onemogućava hijerarhija i konstituisanje uskih i otuđenih upravljačkih grupa, mora se uvideti da se time isto-

vremeno otvara mogućnost za enorman priliv pritisaka i zahteva odozdo, koji u izvornom vidu dolaze do viših nivoa povezivanja i odlučivanja. Ovo može dovesti do sledeće dve posledice: prvo, do povećanja intenziteta konflikata među pojedinim grupama s obzirom na potpuno otvorene kanale izražavanja interesa, a relativno nedovoljnu materijalnu osnovu za njihovo zadovoljavanje i, drugo, do otežavanja ili onemogućavanja da ova, delegatski konstituisana i u određenom smislu predstavnička tela budu u stanju da upravljaju tim konfliktima, odnosno da donose politički relevantne i racionalne odluke na efikasan način. U tom slučaju ceo mehanizam delegacija i predstavničkih tela postaje podobniji da vrši funkciju političke artikulacije nego da bude telo koje donosi konačne i opšteobavezne odluke.

Pre nego što se zapitamo kako izbeći ove opasnosti moramo postaviti pitanje da li su to zaista opasnosti i da li ih treba uopšte izbegavati. Odgovor na ovo pitanje neophodno zahteva jasan odnos prema pitanju ko je nosilac finalne faze procesa odlučivanja u jednom samoupravnom socijalističkom društvu. Drugim rečima, ko donosi konačne odluke ili, u određenom smislu, ko je osnovni nosilac vlasti u određenoj sferi društva dok ona kao takva postoji (ako postoji, naravno). Ako se odgovori da su to u jednom skupštinskom sistemu predstavnička tela, u našem slučaju skupštine kao konstituisane delegacije radnih ljudi i građana organizovanih u osnovnim organizacijama života i rada, na šta delimično upućuju marksističke ideje o predstavničkim telima kao zakonodavnim i radnim, a ne klasičnim parlamentarnim telima[15], tada je i odgovor na postavljena pitanja jasniji.

Postaje jasnije da ta tela ne mogu imati samo karakter mehanizma izražavanja interesa ili poprišta dijaloga, već i karakter tela koja mogu kompetentno da odlučuju. Tada i delegatski sistem treba da bude bar delimično primeren toj ideji. Delegacije tada ne mogu dolaziti u „predstavničko“ telo sa unapred čvrsto zauzetim stavovima, već i spremne da u međusobnom dijalogu i vođenjem računa kako o svojim užim tako i o opštim interesima donose odluke. Otuda se ne čini prihvatljivom ideja o delegaciji sa isključivim imperativnim mandatom, kao što se ne bi mogla prihvatiti ni ideja o potpuno slobodnom mandatu. Tu se, dakle, postavlja praktičan problem kako na određen način kombinovati zahteve da konstituisane delegacije budu i mesto izražavanja interesa, ali i mesto odlučivanja, odnosno rešavanja aktivnih društvenih kontroverzi. Delegatski sistem može da dovede do svih onih pozitivnih efekata, ali može da izazove, kako smo već videli, i nove opasnosti za normalno funkcionisanje skupštinskog sistema. Zato je pitanje konkretnog postavljanja delegatskog principa jedno od osnovnih.

Drugo, delegatski sistem zahteva i pretpostavlja relativno razvijene odnose samoupravljanja u bazičnim organizacijama društva. Gde to nije slučaj i gde unutrašnjim procesima u osnovnim organizacijama života i rada dominiraju uske birokratske i tehnokratske upravljačke grupe, postoji opasnost da delegacije predstavljaju više interese i za-

[15] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj.*

hteve tih grupa, a manje interese šire organizacije ili njene većine. U tom slučaju radilo bi se više o delegaciji „odozgo" ili „sa strane" nego o delegaciji „odozdo". Umesto da postane sredstvo kolektiva u kontroli nosilaca upravljačkih funkcija ili u uklanjanju hijerarhije, delegacija bi se ubrzo pretvorila u instrument kontrole upravljačkih grupa nad životom i radom kolektiva. U tom slučaju radilo bi se više o posrednim izborima nego o delegatskom sistemu. A posredni izbori su najčešće, bar u dosadašnjoj istoriji, bili pouzdano sredstvo vladajućih grupa da obezbede svoj izbor i izbor sebe kao nosilaca vlasti. Tako je bilo i u carističkoj Rusiji (kada su krupni posednici i stanovnici gradova — osim radnika — birali izbornike koji će kasnije izabrati poslanike), a i u praksi nekih drugih političkih sistema.

Treće, delegatski princip-sistem traži i pretpostavlja (više nego što sam po sebi stvara) određen stepen homogenosti, odnosno integrisanosti društva i neke, bar najopštije okvire ili vrednosti.

Napokon, normalno i demokratsko funkcionisanje delegatskog sistema zahteva da se on postavi relativno jasno, sa preciziranom osnovom koja delegira i mandatom predstavnika, odnosno delegata. Bez toga teško je očekivati određen integritet delegata i efikasno odlučivanje delegacije. Ovde treba, bar analitički, vrlo jasno razlikovati dva momenta: prvo, sam izbor delegata u užem smislu, koji mora biti posebno regulisan, i, drugo, onaj deo manje ili više istog posla koji je vezan za izražavanje interesa i zahteva organizacije koja istovremeno i bira. Opravdana težnja da se ta dva procesa i vremenski povežu i da se izabere delegat čije mišljenje odgovara izraženom mišljenju većine i koji će biti u stanju da deluje na određen način — može da dovede do potiskivanja onog prvog, naime, do zanemarivanja izbora samog delegata i (kad je on već izabran) do manje ili više nesvesnog ili inspirisanog zaboravljanja činjenice da je taj delegat legitimni predstavnik određenog dela populacije ili kolektiva i da on mora imati određen autoritet i poverenje. Ovo utoliko pre ukoliko pojedine uže grupe unutar kolektiva same podstiču neku vrstu omalovažavanja ovih delegata, čak i onda kada imaju presudan uticaj na njihov izbor, radi daljeg i uspešnijeg manipulisanja njima. Potpuno utapanje delegata u delegatsku osnovu dovodi i do mešanja funkcija i odgovornosti i do određenog „straha" delegata da će zbog svog delovanja na višim instancama odlučivanja biti stalno pozivan na odgovornost i neku vrstu saslušanja u svojoj baziČnoj organizaciji. Od svega postaje najgore kad takvo saslušanje svesno inspirišu, organizuju i stalno traže određeni, da ih nazovemo, dokoni delovi kolektiva ili neka uža grupa koji svoj rad i doprinos kolektivu daju samo u ovakvim „prigodama". Očuvanje karaktera i funkcije izbora u okviru šireg delegatskog principa i sistema doprinosi očuvanju i razvijanju jedne od osnovnih vrednosti konstitucionalizma i demokratije, naime, doprinosi očuvanju jedne od legitimnih osnova konstituisanja i vršenja vlasti, odnosno delovanja nosilaca političkih funkcija. Ako toga nema, društvo se izlaže opasnosti da neke, inače društveno i politički neophodne, funkcije vrše određeni samozvani „predstavnici", razne neformalne grupe ili najuže tehnobirokratske grupe.

Zato smatramo da izbore treba razlikovati od drugih aspekata odlučivanja i participacije, jednom rečju, od drugih političkih procesa. Razlikovati ovde ne znači i izdvojiti, a još manje indicira na bilo kakvo hipertrofiranje izbora ili potiskivanje drugih aspekata participacije. Štaviše, to ih podrazumeva i samo zajedno s njima može doprinositi razvoju punije demokratije.

Možda će ovo insistiranje na posebnom akcentiranju izbora biti jasnije ako se u nešto drukčijoj formi saberu i iznesu neke opšte i za naše društvo danas posebno značajne funkcije izbora. Te se funkcije, naravno, veoma teško mogu razdvojiti i mi to činimo više iz analitičkih razloga i želje da ukažemo na pojedine aspekte izbora i njihov višestruki značaj i složenost.

Čini se da pre svih treba istaći legitimizirajuću funkciju izbora. Ova funkcija izbora doprinosi da postojeće funkcije vlasti i nosioci upravljačkih funkcija u mirnom i konstituisanom poodmaklom postrevolucionarnom periodu dobiju karakter opšteprihvaćenih i opravdanih društvenih delatnosti i struktura. Bez ovog vida opšte legitimizacije nosilaca političke delatnosti i oslonca na opštu saglasnost izraženu putem izbora teško je očekivati u jednom razvijenijem i demokratskijem društvu da će se odluke izvršavati na odgovarajući način, kao i da će postojeće političko „vođstvo" uživati dužno poverenje.

Značaj ove funkcije u samoupravnom društvu ističemo posebno iz dva razloga: prvo, zbog toga što je u dosadašnjoj istoriji politike i demokratije (osim u određenim revolucionarnim ili neposredno postrevolucionarnim periodima ili u određenim kriznim situacijama) teško ili nemoguće naći neki demokratskiji instrument u obezbeđivanju prihvatljivosti određenog vođstva dok ono kao takvo postoji ili dok postoji potreba za njim i, drugo, zato što usled nastojanja da se stvori što neposrednija demokratija i obezbedi učešće svih ili većine u upravljanju društvenim poslovima postoji opasnost da se previdi još uvek neophodnost postojanja i uže sfere politike i određenih nosilaca političkih funkcija, pa otud i zanemari potreba njihovog demokratskog izbora i delovanja.

Pored legitimizirajuće funkcije izbora, treba istaći i njihovu moguću funkciju regularnog održavanja ili akceleracije horizontalne i vertikalne mobilnosti. Bez ovakvog legitimnog i regularnog načina „smene" ili popune „upravljačkih kategorija", odnosno nosilaca političkih funkcija u jednom konstituisanom socijalističkom, posebno samoupravnom društvu teško je očekivati, prvo, da će se društvo i naročito njegove vladajuće snage uspešno nositi sa manje ili više stalnim izazovom što ga čine nove ekonomske i naročito tehnološke promene i, drugo, da će se priznati i prihvaćene promene nosilaca političkih funkcija odvijati na demokratski način.

U određenom smislu ne manje značajna od prethodnih je i funkcija mobilizacije. Izbori su dobra prilika da se „nacija" povremeno trgne iz političke apatije u koju je stavljaju, vrlo često, kako tendencija ka „gvozdenom zakonu oligarhije" tako i sopstvena letargija i da pokaže svoju lojalnost ili političku volju za ovakvu ili onakvu političku orijen-

taciju ili, pak, prihvatanje, odnosno spremnost za izvršavanje određenih odluka.

Uz to, izbori mogu imati i participacionu ulogu ako postoje još dva uslova: ako sam građanin to zna i nastoji da ih iskoristi kao šansu u svom političkom delovanju i ako postoje objektivni uslovi da izbori ne budu samo izbori ličnosti, nego i izbor određenih političkih alternativa, svakako u okviru određenog sistema vrednosti. Ovo, naravno, uz napomene koje smo prethodno učinili. U tom svojstvu izbori predstavljaju, odnosno mogu predstavljati jedan od osnovnih načina ili oblika realizacije nekih elementarnih političkih prava (na primer, biračkog prava) i aktivnosti građana.[16] U neposrednoj vezi s ovom funkcijom je i artikulaciona funkcija izbora, naročito u složenim društvenim i političkim zajednicama. Bez slobodnog i otvorenog mehanizma artikulacije interesa, ideja i zahteva teško je zamisliti funkcionisanje jednog demokratskog političkog sistema. A izbori mogu biti pogodno sredstvo za takvu artikulaciju pojedinih delova i okvira jedne šire društvene i političke celine.

Treba pomenuti i veliku potencijalnu integracionu funkciju izbora. Ovo naročito u društvima koja traže i trebaju mehanizme efikasnije, ali demokratske integracije.

Izbori su i osetljivo i u određenim uslovima dosta pouzdano sredstvo javnosti rada u politici. Time što predaju rezultate kadrovske politike kakvom-takvom „sudu“ javnosti, izbori posredno postaju način unošenja javnosti rada i demokratičnosti u kadrovsku politiku. Oni su na neki način prozor kroz koji se može zaviriti u tu najintimniju sferu politike i političke manipulacije.

Napokon, nije na odmet istaći i političko-socijalizirajuću ili edukacionu funkciju izbora. Zbog svega toga izbori mogu biti značajan faktor ograničavanja nosilaca političke vlasti i brana preteranom kumuliranju političke moći.

Sasvim je sigurno da će uži smisao ovih funkcija, stavljanje akcenta na jednu ili drugu funkciju, odnosno mera njihovog doziranja, kao i eventualno nastojanje da se one kombinovano ili komplementarno koriste zavisiti od mnogih okolnosti, od opštih ciljeva, potreba i mogućnosti datog društva i želje da politički sistem funkcioniše na jedan ili drugi način, manje ili više demokratski, da štiti određene interese ili vrednosti. Tako bi, verovatno, u određenim uslovima hipertrofiranje integracione funkcije izbora moglo da zapostavi njihovu artikulacionu funkciju, kao što bi preterano isticanje ove druge moglo da ugrozi integracione mogućnosti izbora. Shvatanje izbora samo kao čina političke socijalizacije i mobilizacije verovatno može dovesti do potiskivanja njihove legitimizacione funkcije, kao što i obrnut slučaj može voditi zapostavljanju nužnih funkcija mobilizacije ili kao što njihovo kombinovanje u određenoj meri i na određen način može dovesti do zadovoljavanja i jednih i drugih potreba društva i demokratije.

---

[16] Dr Jovan Đorđević, op. cit., str. 958.

Pored toga, svaka od tih funkcija izbora i mogućnost da se realizuju na jedan ili drugi način vezane su, pored ostalog, i za određeni način ili oblik njihovog postojanja i funkcionisanja. Ako se, na primer, želi postići integraciona funkcija u većoj meri, tada je verovatnije da će određeni tip ili način, odnosno tehnika izbora tome više doprineti. To isto važi i za svaku drugu funkciju uzetu pojedinačno. Takođe će opšta funkcija izbora zavisiti od toga kako će se te konkretnije funkcije kombinovati i u kakvim formama realizovati. Zato je za izvršavanje pomenutih funkcija izbora pitanje konkretne forme značajno isto toliko koliko i pitanje određenih principa. Šire rastojanje između principa i formi otežava posao prevođenja prvih u druge, odnosno u život i pruža širok prostor za manipulaciju. Po sebi se razume da će sve to zavisiti ne samo od pretpostavljenih opštih ciljeva i funkcija izbornog sistema, već i od konkretnog odnosa snaga koje se ogledaju i u procesu izbornog odlučivanja i u procesu konstituisanja izbornog sistema. Ovo je naročito vidno u jednom složenom društvu gde postoje izrazite tendencije da svaka grupa ili deo favorizuje samo jednu ili drugu funkciju, samo jedan ili drugi aspekt, odnosno oblik sistema izbora zavisno od svog interesa i svoje slike i vizije društva.

Na kraju treba ponovo istaći da izbori, ma koliko demokratski bili, predstavljaju samo jedan deo političkog sistema i samo jedan aspekt demokratije. Izborima se može doprineti legitimnom i demokratskom konstituisanju nosilaca političkih funkcija i držati izvesna kontrola nad „izabranicima“, ali isključivo putem njih teško se može uspostaviti kontrola nad politikom, a još teže učestvovati u kreiranju politike.[17] Čak i u sistemima koji, kako smo videli, imaju relativno demokratske izbore i gde se praktično demokratija poistovećuje sa slobodnim izborima pokazuje se visok stepen divergencije između stavova biračkog tela i njihovih političkih predstavnika. Miler i Stokes nalaze i u sistemu SAD veoma nizak stepen pozitivne korelacije između stavova izbornih jedinica i ponašanja poslanika: u pitanjima spoljne politike to je prosečno 0,09, u društveno-ekonomskoj oblasti 0,30 i u oblasti građanskih prava 0,60.[18] A u Velikoj Britaniji nisu bila potrebna naročita istraživanja da bi se uočio zaista visok stepen neslaganja između mišljenja velike većine populacije i uskog kruga izabranika oko ulaska u Zajedničko evropsko tržište.

Zato samoupravno društvo ne može ograničiti svoju demokratiju samo na izbore, ma koliko oni demokratski bili, kao što ne može a da istovremeno ne vidi i njihov veliki značaj za razvoj i funkcionisanje demokratije. Zbog svega toga izbori mogu biti samo jedan od vidova ili elemenata demokratskog sistema. Samo u određenom kontekstu, uz određene pretpostavke i projekcije oni mogu imati relativno samostal-

[17] Ovo delimično dobro primećuju I. L. Sullivan i R. E. O'Connor u studiji *Electoral Choice and Popular Control of Public Policy: The Case of the 1966 House Elections*, „American Political Science Review“, br. 4/1972.

[18] W. E. Miller and D. T. Stokes, *Constituency Influence in Congress*, „American Political Science Review“, mart 1963, str. 49.

nu snagu ili pozitivan povratan uticaj na celo društvo i biti snažna poluga daljeg razvoja socijalističke demokratije.

Kad je reč o delegatskom sistemu kao načinu prevazilaženja klasičnih predstavničkih izbora, treba još naglasiti da je za njegovo odgovarajuće funkcionisanje u praksi neophodno obezbediti, pored uslova o kojima je delimično već bilo reči, i aktivan odnos, to jest angažovanje svesnih, subjektivnih društveno-političkih snaga i organizacija. Teško je verovati da će delegatski sistem kao deo i u određenim uslovima instrument kadrovske politike ispuniti određena očekivanja ako ne budu postojali jasni ideološki okviri ili sistem vrednosti, odnosno kriteriji koji su osnova konkretnog diferenciranja i pomoć biračkom telu u izboru određenih kandidata i ako uporedo s tim ne budu angažovane društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista, Socijalistički savez i sindikat na obezbeđivanju poštovanja usvojenih kriterija i samoupravnog socijalističkog izbornog ponašanja.

Isto tako, teško je verovati da se bez angažovanja društveno-političkih organizacija može obezbediti odgovarajuća struktura delegacija ili odgovarajuće prisustvo i vladajuća pozicija radničke klase u svim političkim telima i oblicima odlučivanja, kao i priprema delegacija i delegata da mogu, sa svešću o opštem i posebnom interesu ili sa uvidom u šire i uže probleme društva, učestvovati u procesu političkog odlučivanja. Ako subjektivne društveno-političke snage, posebno u radnim organizacijama, budu u stanju da razvijaju samoupravljanje i podstiču stalno povezivanje i interakciju između delegata, delegacije i delegatske osnove, onda je sasvim izvesno da će se bar znatnije suziti prostor za otuđivanje delegacije od njene osnove ili mogućnost da ona postane plen neke uže tehnobirokratske grupe. Nikakve norme o međusobnim pravima i dužnostima delegata, delegacija i delegatske osnove, ma kako dobro bile sačinjene, same po sebi neće biti dovoljne ako se ne obezbedi aktivno delovanje ovih subjektivnih političkih snaga.

Posebne zadatke i odgovornost društveno-političkim organizacijama nameće i to što nacrti novih ustava onemogućavaju da članovi određenih rukovodećih organa budu istovremeno i članovi delegacija. To zahteva gotovo savršeno funkcionisanje sistema informisanja. Društveno-političke organizacije moraju obezbediti da delegati budu blagovremeno obaveštavani o svim aspektima odlučivanja i da im stručne službe budu na usluzi kad god je to potrebno.

Pored toga, treba imati u vidu da delegatski sistem zahteva i stalnu cirkulaciju ljudi koji dolaze iz različitih oblasti društvenog i proizvodnog rada, a koji se posle određenog vremena vraćaju na svoja radna mesta. Zato se subjektivne društveno-političke snage moraju angažovati da tu cirkulaciju učine normalnom i bez „gubitaka“ za one koji odlaze sa svojih radnih mesta na političke funkcije ili se vraćaju na bivša „nepolitička“ radna mesta ili, pak, za one koji sa svojih radnih mesta obavljaju određene političke, odnosno upravljačke funkcije.

U svemu tome treba istaći i posebnu odgovornost i ulogu Saveza komunista. Delegatski sistem može biti oblik samodelatnosti radničke

klase na širem društveno-političkom planu samo ako je njena avangarda — Savez komunista — sa njom i u njoj delatna. Zato je ovo i novo područje dokazivanja snage i avangardnosti Saveza komunista. I upravo zato što je to novo područje stvaranja, a ne samo posmatranja i analiziranja, ono je i novi test stvaralačke snage Saveza komunista. Koliko će biti zaista stvaralački, zavisiće ne samo od njegove organizacione sposobnosti, već i od stepena angažovanosti i ličnih stvaralačkih sposobnosti svakog pojedinog člana Saveza komunista.

Dragomir Drašković

SOCIOLOŠKE PRETPOSTAVKE NAUČNE POLITIKE

Ciljevi naučne politike, to jest politike u oblasti naučnog rada u Jugoslaviji ne iscrpljuju se ostvarivanjem nekoliko makroprojekata. Zasnivanje sveukupnog društvenog razvoja i odnosa na temelju nauke izloženo je delovanju različitih socijalnih sila. Proces scijentizacije u mnogim slučajevima postaje osnova dominacije određenih društvenih grupa. Isto tako, suprotstavljanje dominaciji tehnomenadžerskih grupa koje nauku i znanje stavljaju u funkciju svoje moći često se pretvara u frontalno suprotstavljanje znanja, pa se prodor naučno-tehnološke revolucije simplificirano izjednačava sa tehnokratskim sistemom moći u društvenim odnosima. Zato nije slučajno što se u poslednje vreme u nas sve manje govori o naučno-tehnološkoj revoluciji, kao što nije bilo slučajno što je u nedavnoj prošlosti ta tema bila bezmalo kriterij savremenosti, sposobnosti itd.

U ovom radu biće učinjen pokušaj da se pitanje naučne politike u Jugoslaviji posmatra u duhu mogućnosti ustavnih amandmana, čije pretvaranje u praksu menja društveni položaj i funkciju nauke u samoupravnom društvu. U tom kontekstu biće reči i o osnovnim principima naučne politike i njihovoj sociološkoj interpretaciji.

DRUŠTVENE PROMENE U SISTEMU I PROMENA POLOŽAJA NAUKE

Nezadovoljstvo i kritika postignutog u oblasti nauke u nas treba da izraze stalno aktueliziranje društvene funkcije nauke i njenu primenu u celokupnom sistemu društvenog odlučivanja, a posebno u proizvodnji. Ostaci stereotipne svesti o društvenoj funkciji nauke u praksi inkliniraju različitim varijantama čvrstog vezivanja nauke samo za državu, državne fondove ili administrativno-budžetski način finansiranja. Posledice su dobro poznate. Proizvodnja je finansirala nauku, ali je pečat naučnoj politici davala država. U čestim poređenjima odvajanja od nacionalnog dohotka za nauku u industrijski razvijenim zemljama, htelo se to ili ne, tražila se „državna intervencija“ bez stvarnog uticaja proizvodnje i njenih nosilaca na određivanje ciljeva naučne politike.

Uprkos postojanja jasnog vrednosnog opredeljenja SKJ prema nauci, pri čemu se SKJ kao avangarda radničke klase ne stavlja u ulogu arbitra, što, naravno, ne blokira njegov angažovan odnos prema nauci, ipak se ne bi moglo konstatovati da je u nas razvijen konzistentan sistem politike u oblasti naučnog rada u samoupravnom društvu. Realni društveni razvoj u nas je prevazišao sistem veza među pojedinim delatnostima, pojedinim oblastima društvenog rada, koje je regulisala država. Umesto toga, samoupravljanje znači mogućnost kombinovanog rada, o čemu je govorio Marks. Zato se položaj nauke i njena društvena funkcija ne mogu odvajati od društvenih promena koje su inicirane ustavnom diskusijom, to jest koje predstoje oživotvorenjem intencija novog Ustava.

Problem naučne politike u Jugoslaviji nije u tome da li će moć društveno-političkih zajednica i njihovih institucija doći do izražaja u odlučivanju o naučnoj politici, nego u tome kako će doći i kako će ta moć biti upotrebljena u zadovoljavanju potreba proizvodnje i nauke, u menjanju položaja nauke i u zadovoljavanju potreba društva u celini.

Dosledna primena ustavnih amandmana i promene u funkciji federacije predstavljaju kvalitativno nove mogućnosti za razvoj nauke i njenu primenu. U čemu se ogledaju te mogućnosti?

(A) Stvorena je formalno-pravna i društvena osnova neposrednog povezivanja rada. Novi položaj nauke moguće je uspostaviti kroz direktnu vezu između naučnog rada i proizvodnje na jedinstvenom društvenom produkcionom odnosu. Ta veza može biti različitog stepena složenosti, pri čemu je njena suština neposredno odlučivanje o proširenoj reprodukciji. Socijalni nosioci tog odlučivanja su neposredni nosioci rada različitog stepena složenosti. Isti produkcioni odnos jedino tako može postati bitna društvena osnova udruživanja različitih oblasti rada i njegovih nosilaca. Visok stepen uzajamne povezanosti nauke i proizvodnje na jedinstvenom produkcionom odnosu stavlja sva sredstva u funkciju tako udruženog rada.

Za razliku od administrativno-etatističkog odnosa prema nauci, nosioci naučnog i proizvodnog rada, kao i njihove institucije i organizacije mogu stupati u kvalitativno nove odnose, i to:

— u pogledu neposredno demokratskih odnosa među ljudima i njihovim organizacijama udruženog rada;

— u pogledu rešavanja problema materijalne osnove naučnog rada, istraživanja i razvoja kao funkcije proširene reprodukcije. Na toj osnovi je zasnovana hipoteza o visokom stepenu korelacije između visine direktnog ulaganja od strane proizvodnje u istraživanje i razvoj i stope rasta produktivnosti, masovne proizvodnje inovacija, uspešnosti preduzeća na tržištu i ukupne ekspanzije proizvodnje;

— u pogledu proširivanja tržišta koje utiče na reprodukciju uslova za razvoj nauke (difuzija znanja, primena i proizvodnja inovacija, komparativne prednosti pojedinih nacionalnih naučnih politika na temelju „kritičke mase znanja“ itd.), što je očito „prigušeno na malom i zatvorenom tržištu“;

— u pogledu usklađivanja pojedinih ciljeva naučne politike i istraživanja sa programima razvoja proizvodnje, te u pogledu koncentracije i modernije manipulacije informacijama u njihovom korišćenju;

— u pogledu stabilnijih veza dugoročnih programa razvoja nauke u funkciji proizvodnje i obrnuto, kao i u pogledu adekvatnijeg prostornog lociranja naučnih potencijala i institucija za difuziju znanja i slično.

(B) Na kvalitativno nov način je moguće uspostaviti vezu između nauke-proizvodnje i društveno-političkih zajednica. U razvijenim kapitalističkim zemljama ta veza se uspostavlja u interesu vojno-industrijskog kompleksa ili modalitetima njihove političke dominacije. Može se tvrditi da je nauka u kapitalističkim zemljama, gotovo sve vrste istraživanja, a fundamentalna naročito, u funkciji reprodukcije kapitalističkog produkcionog odnosa i njemu odgovarajuće strukture društvene moći. Otuda je vojno-industrijski kompleks kao kičma kapitalističke države razvio jaku kontrolu razvoja nauke, istovremeno ulažući sredstva u fundamentalna, ali i u razvojna istraživanja. Međutim, treba reći da se razvojem nauke stvaraju mogućnosti negacije kapitalističkog načina proizvodnje, ali samo onda kad se organizovanom i svesnom akcijom revolucionarnih snaga te mogućnosti počnu pretvarati u konkretnu praksu. Dakle, način upotrebe nauke i njenih rezultata faktički izražava njenu društvenu funkciju.*

U nas je ustavnim promenama stvorena kvalitativno nova osnova tih veza. Naime, republike i pokrajine mogu udruživati sredstva, organizovati složene oblike saradnje i zajedničkih istraživanja koji će stimulisati primenu nauke i njenih rezultata u cilju ostvarivanja dominacije udruženih proizvođača na temelju više tehničko-tehnološke osnove proizvodnje. Dakle, nauka nije zatvorena u republičke granice jer se u tim granicama, naravno, kao zatvoren društveni rad, ne može reprodukovati u svim svojim mogućnostima.

(C) Dosledno ostvarivanje duha ustavnih amandmana pretpostavlja stimulaciju difuzije znanja i primene naučnih rezultata. Presudno je u svakoj nacionalnoj (republičkoj) naučnoj politici ko utiče na distribuciju sredstava za nauku, koja i kakva se nauka finansira, koje se grane ili discipline razvijaju i kako se stvaraju uslovi i sistem veza za korišćenje naučnih rezultata iz drugih republika i pokrajina. Znači, udruživanje rada i njegovih nosilaca nije ograničeno postojanjem društveno-političkih zajednica. To udruživanje ne može biti spontano. Prema tome, i razvoj nauke i njeno povezivanje sa proizvodnjom takođe mora biti svesno i planski usmeravano. Putem udruživanja treba rešavati i pitanja uvoza tehnologije kako bi se izbegli mnogi negativni efekti na planu modernizacije ukupnih proizvodnih snaga u Jugoslaviji.

(D) Državno-svojinski monopol i njegova „jedinstvena" naučna politika moraju sve više ustupati mesto zajedničkoj politici na svim nivoima društveno-političkog sistema. U okviru takve politike moguće je usaglasiti:

---

* Vidi *Platformu za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, „Komunist", Beograd, 1973, str. 167.

(1) ciljeve naučne politike koji se izvode iz potreba proizvodnje i društvenih odnosa i ciljeve koji se izvode iz funkcija države i njenih institucija u unutrašnjim i međunarodnim odnosima;

(2) sistem koordinacije ciljeva naučne politike i sredstava kojima se ti ciljevi ostvaruju, zatim definisati karakter moći sadržane u svakoj koordinativnoj ulozi i funkciji, koordinaciju uticaja i potreba svih subjekata naučne politike (proizvodnje i njenih asocijacija, društveno-političkih zajednica, interesnih zajednica, naučnih institucija, institucija obrazovanja itd.);

(3) putem usaglašavanja interesa i potreba (dogovaranjem i sporazumevanjem kao sredstvom tekućeg komuniciranja) ograničiti potencijalne mogućnosti izolacije dela u odnosu na celinu i druge disfunkcionalne procese i odnose koji blokiraju razvoj pojedinog dela društva ili razvoj Jugoslavije.

Na tim osnovama ne samo da se može izmeniti društveni položaj nauke u našem društvu, nego je moguće realno prevladavanje tehnološkog jaza unutar društva i ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti na višem nivou razvoja materijalnih proizvodnih snaga.

Karakter vlasti, karakter društvenih odnosa opredeljuje i način upotrebe nauke i njenih potencijala: da li će ona biti sredstvo tehnostrukture, to jest da li će se moć scijentizacije pretvoriti u moć tehnostrukture, ili će se moć scijentizacije integrirati u sveukupnu moć udruženih nosilaca proizvodnje — savremene radničke klase kao osnovnog subjekta socijalističke revolucije, zavisi od stepena razvoja samoupravljanja na svim nivoima društveno-političkog sistema.

Pretvaranje ovih mogućnosti o kojima smo govorili u realnu praksu promene položaja i funkcije nauke u samoupravnom društvu temelji se na radikalnoj promeni odnosa na relaciji uticaja na naučnu politiku i izbor ciljeva u kontekstu uticaja: društveno-političke zajednice — nauka — proizvodnja — obrazovanje.

KRITERIJI IZBORA NAJRACIONALNIJIH ODLUKA I ALTERNATIVA U OBLASTI NAUČNE POLITIKE

Izbor ciljeva i karakter odlučivanja u oblasti naučne politike u Jugoslaviji uslovljava dijalektička sprega sledećih faktora:

(1) društveno-politički karakter sistema samoupravljanja i međunarodni položaj Jugoslavije sa ciljevima međunarodne politike i odnosa;

(2) ekonomski interesi i ekonomska efikasnost proizvodnje u društveno-političkim zajednicama i u Jugoslaviji sa jedinstvenim tržištem i osnovama produkcionog odnosa;

(3) zatečene ili potencijalne komparativne prednosti izražene u sklopu materijalnih, tehničko-tehnoloških, prirodnih i ljudskih resursa, kao i organizaciono-institucionalnih činilaca.

Svaki od ovih faktora predstavlja relativno samostalan sistem veza i odnosa, relativno samostalnu organizacionu strukturu, ali i međusob-

no povezan sistem faktora svake politike, pa i naučne politike u Jugoslaviji.

Celinu sistema i međusobnu povezanost njegovih elemenata obezbeđuje:

(a) jedinstven društveno-ekonomski odnos i jedinstveno tržište;

(b) nužna otvorenost društveno-političkih zajednica zasnovana na jedinstvenom produkcionom odnosu;

(c) sličan sistem organizacijskih sredstava kojima se obezbeđuje ostvarivanje ciljeva sistema u odnosu na unutrašnje zakonitosti njegova razvoja, kao i u pogledu funkcionisanja pojedinih delova sistema i njegove celine u međunarodnim okvirima.

Delovanje ovih faktora na izbor ciljeva naučne politike u društveno-političkim zajednicama (republikama i pokrajinama), kao i na naučnu politiku u Jugoslaviji dobija ustavnim amandmanima novi sadržaj i oblike.

Promena uloge društveno-političkih zajednica (republika i pokrajina)

Ove društveno-političke zajednice bitno menjaju svoju ulogu u regulisanju odnosa nauka — proizvodnja — obrazovanje i u povezivanju ciljeva naučne politike u Jugoslaviji.

U povezivanju nauke i proizvodnje uloga republike i pokrajine treba da bude stimulativna u dvostrukom vidu:

(a) Materijalno stimuliranje primene nauke u proizvodnji, stimuliranje osvajanja i usvajanja inovacija u oblasti tehnologije putem usmeravanja, u delokrugu svojih nadležnosti, postojećih sredstava za NIR u one poduhvate i projekte koji stvaraju veći prostor za primenu rezultata nauke u proizvodnji i na taj način šire materijalni prostor za fundamentalna istraživanja. Pored toga, društveno-političke zajednice moraju stvarati formalno-pravnu osnovu udruživanja rada, to jest sistem pravnih normi ne sme blokirati taj proces, nego, naprotiv, stimulirati povezivanje savremenih komponenti razvoja: proizvodnja — nauka — obrazovanje.

(b) Stimuliranje ovih istraživanja koja obezbeđuju ekonomsku efikasnost i uspešnost (ekspanziju) pojedinih grana ili proizvodnih asocijacija na unutrašnjem i međunarodnom tržištu s ciljem izvoza tehnologije i efektuiranja komparativnih prednosti na unutrašnjem i spoljnom planu.

Na temelju ustavnih amandmana republike i pokrajine su u prilici da stvaraju nove oblike povezivanja nauke i proizvodnje.

Prvo, društveno-političke zajednice na osnovu svojih komparativnih prednosti (prirodni i materijalni resursi, razvoj tehnologije, institucija, zadovoljavajući ili veći odnos „kritičke mase znanja" u odnosu na druge društveno-političke zajednice) treba da u okvirima svoje funkcije u samoupravnom sistemu sve svoje aktivnosti usmere na povezivanje i udruživanje rada na samoupravnoj osnovi s ciljem prevladavanja te-

hnološkog jaza unutar Jugoslavije i na toj osnovi stvaranja novog kvaliteta u komparativnoj prednosti u međunarodnim odnosima i međunarodnoj podeli rada i tržištu. Uprkos tome što ne postoje detaljne analize o mogućnostima pojedinih republika i pokrajina u pogledu zadovoljavanja svojih potreba datom „kritičkom masom znanja“, sa sigurnošću bismo izrekli pretpostavku da ni jedna „nacionalna nauka“ nije u stanju u nas da nešto ozbiljnije znači u međunarodnim razmerama. Međutim, te „nacionalne nauke“ u okvirima Jugoslavije i naučne politike u Jugoslaviji, politike koja je u punom smislu konzistentna, mogu računati na određenu ulogu u međunarodnoj podeli rada i međunarodnim ekonomskim odnosima.

Drugo, uticaj društveno-političkih zajednica na sistem povezivanja, to jest udruživanja rada ne sme se pretvoriti u otuđeno posredovanje s ciljem zatvaranja „nacionalnog“ tržišta jer to znači jačanje otuđene moći „nacionalne“ tehnostrukture ili tehnobirokratskih grupa, a istovremeno šteti razvoju samoupravnih odnosa budući da ograničava prostor za difuziju znanja, razvoj nauke, tehnologije i inovacija. U takvim slučajevima javlja se elitistička koncepcija obrazovanja i široki slojevi proizvođača se drže u stanju „sjajne izolacije“ od obrazovanja i njegove demokratizacije. O takvim posledicama najbolje govori u nas socijalna struktura studenata na visokoškolskim ustanovama i tretman škola za radnička zanimanja.

Naučna politika društveno-političkih zajednica u nas u suštini je samostalna, ali i čvrsto povezana društvenim sadržajem udruživanja rada u samoupravljanju. Tako se, na primer, komparativna prednost dela (republike ili pokrajine) pretvara u činilac sopstvenog razvoja u Jugoslaviji, ali zbog samoupravnog karaktera udruženog rada komparativna prednost unutar Jugoslavije postaje bitan faktor prednosti čitavog društva u međunarodnim razmerama. U tom smislu treba shvatiti i praktikovati samostalnost republika i pokrajina u naučnoj politici jer se naučna politika u Jugoslaviji javlja kao novo jedinstvo relativno samostalnih činilaca društvenog razvoja. Otuda i potreba da se menja socijalni nosilac naučne politike u društveno-političkim zajednicama i Jugoslaviji kao celini. To više ne može biti država i njene institucije, nego proizvodnja i njene asocijacije neposredno udružene sa nosiocima naučnog rada i obrazovanja. U tom smislu se naučna politika u federaciji ne može iscrpsti u nekoliko makroprojekata jer se stvara nova društvena osnova za horizontalno i vertikalno povezivanje različitih oblasti društvenog rada. Tako nauka u samoupravnom društvu postaje integrirajuća snaga, osnova reprodukovanja samoupravnih produkcionih odnosa u svakoj republici i pokrajini i u Jugoslaviji kao celini.

Koordinativna funkcija društveno-političkih zajednica od pokrajine do federacije dobija u svom značaju. Ta funkcija se mora praktikovati u takvim oblicima usmeravanja društvenih tokova koji se javljaju kao „prirodno“ povezivanje rada i njegovih oblasti mimo granica društveno-političkih zajednica.

Naučna politika u međunarodnim i međudržavnim odnosima

Međunarodna naučna politika u nedavnoj prošlosti mahom je bila funkcija države, federacije, a u najnovije vreme i republika. Prikazane promene uloge društveno-političkih zajednica u naučnoj politici moraju se odraziti i na međunarodnu naučnu politiku. Ta politika ne može biti izuzeta iz koordinacije na jugoslovenskom nivou, ali se ta koordinacija ne može odvijati kao osamostaljena funkcija države ili državnih institucija. U svakom svom potezu, bilo da je reč o republičkim ili pokrajinskim interesima u oblasti nauke, treba imati na umu da to čini deo interesa celog društva. Ona mora izražavati celinu udruženog rada i biti u njegovom interesu. Koordinativne funkcije državnih institucija na pojedinim nivoima društveno-političkog sistema treba da u svoje funkcionisanje ugrade principe sporazumevanja i dogovaranja u okvirima jedne opšte platforme međunarodne saradnje i međunarodne politike Jugoslavije. Naravno, koordinacija ne može da eksproprise samostalnost republika i pokrajina, ali, isto tako, ta samostalnost ne može biti lišena svesnog, planskog usmeravanja, dogovaranja i sporazumevanja društveno-političkih zajednica. Jednom rečju, međunarodna naučna politika mora biti komplementarni deo opštih principa međunarodne politike u Jugoslaviji. Dakle, zajednička međunarodna naučna politika mora biti izraz dijalektičke veze zajedničkih društvenih interesa u nas i funkcija udruženog rada, koji sve više postaje osnova integralnog samoupravljanja kao sistema.

Promena karaktera interesa u naučnoj politici u Jugoslaviji

Ekonomski interesi kao skup determinanti naučne politike i izbora njenih ciljeva javljaju se u specifičnom vidu. Ti interesi ne mogu biti osnova dominacije ni jedne društveno-političke zajednice u odnosu na drugu i u odnosu na naučnu politiku u Jugoslaviji. Ovaj princip sistema u nas ne ograničava delovanje ekonomskih zakona ni ekonomski interes kao bitnu komponentu udruženog rada. Ekonomskim zakonima kao određenim silama moraju vladati udruženi proizvođači. Bez te vlasti kao svesnog usmeravanja ekonomski zakoni su slepa sila. Sve dotle dok društvenim zakonima, pa i ekonomskim, ne vlada čovek, ne vladaju udruženi proizvođači, oni se mogu javljati kao sila iznad ljudi ili sila kojom određena grupa ljudi vlada nad drugima. Ekonomski interesi u naučnoj politici ne smeju biti posredovani državnim instrumentima, nego se moraju učiniti oblikom direktnog sučeljavanja njihovih nosilaca. Naravno, svaki interes u ekonomskim odnosima ne može biti vladajući društveni interes, pa ni interes na osnovu koga se povezuje nauka i proizvodnja. Zato se o ekonomskim interesima mora govoriti u kontekstu vladajućeg društvenog produkcionog odnosa.

Čvrsto povezivanje nauke i proizvodnje u takvom shvatanju ekonomskih interesa treba da obezbedi širenje tržišta kao pretpostavku

povećanja njegove apsorpcione moći. Ovo upravo stoga što se na zatvorenom tržištu (tržištu jedne društveno-političke zajednice u našim uslovima) ne mogu reprodukovati uslovi modernog razvoja materijalnih proizvodnih snaga, a to znači ni uslovi razvoja nauke. Republičke granice ne mogu biti granice povezivanja proizvodnje i nauke. Svako zatvaranje u tom pogledu dalo je i daje negativne rezultate.

Ekonomski interes pojedinih društveno-političkih zajednica može biti nešto specifičan, oštrije izražen u celini društveno-ekonomskih odnosa i ekonomskog razvoja. To treba razumeti. Međutim, ukoliko takav interes nije otvoren prema drugima, ukoliko svoje zadovoljavanje ne traži u povezivanju sa radom u drugim društveno-političkim zajednicama (drugim rečima, ukoliko se ne transformiše u zajednički interes), on sve manje ima šansi da se realizuje na višem nivou razvoja samoupravnih društvenih odnosa. Oblici administrativno-birokratskog regulisanja takvih interesa mimo društvenih sadržaja udruživanja rada, ljudi i njihovih interesa na samoupravnoj osnovi sužavaju prostor za delovanje opštih zakonitosti razvoja materijalnih činilaca društva. Ovo stoga što je celokupni ekonomski sistem više entropičan, neefikasan, ako se razvija na bitno različitim osnovama i ako istovremeno reaguju u sistemu bitno različita sredstva po svom karakteru.

Glavne pravce i ciljeve u naučnoj politici, pored stvaranja uslova za delovanje opštih zakonitosti savremenog razvoja nauke i za socijalnu kontrolu tih zakonitosti od strane udruženih proizvođača, treba da diktiraju ekonomski interesi svake društveno-političke zajednice. Bojazan da će se sva nauka svesti na primenjena istraživanja samo je rezultat sumnje u mogućnost proizvodnje da shvati potrebe nauke. Uz to se mora istaći kao pouka da je „suverenitet parcijalnog interesa u odnosu na interes celine sistema“ granični činilac razvoja nauke i njene primene u našim uslovima, ali i granični činilac razvoja celine društva.

Nauka je upravo takav vid društvenog rada u kome se ekonomski interesi javljaju u svom autentičnom karakteru prema tome ko i u koje svrhe upotrebljava rezultate nauke, jer je u njoj koncentrisana najveća socijalna i materijalna snaga upravo u samom činu karaktera njene društvene upotrebe.

Funkcija zatečenih i potencijalnih komparativnih prednosti društveno-političkih zajednica u naučnoj politici u Jugoslaviji

Razlike u nivou razvijenosti kao rezultat istorijskih okolnosti u društveno-političkim zajednicama su poznate. Međutim, sa tim razlikama se mora računati u svakom koncipiranju naučne politike u Jugoslaviji pošto one izražavaju određene prednosti pojedinih društveno-političkih zajednica. Te prednosti su povezane i sa određenim potrebama, pa je neophodno u konkretnim odnosima uvek imati na umu vezu između komparativnih prednosti i potreba društveno-političkih zajednica.

Ko poseduje komparativnu prednost, on treba da bude i nosilac samoupravne inicijative u povezivanju rada kako unutar grane, grupacije ili unutar društveno-političke zajednice tako i među društveno-političkim zajednicama. Zadovoljavanje potreba na prednostima ne sme voditi produbljavanju tehnološkog jaza.

Korišćenje komparativne prednosti u jugoslovenskim okvirima može imati dve dimenzije:

(a) maksimalno iskorišćena komparativna prednost kao rezultat funkcionalnog povezivanja unutar društveno-političke zajednice i na tim osnovama njeno korišćenje unutar Jugoslavije;

(b) uklapanje jednog elementa komparativne prednosti grane ili grupacije jedne društveno-političke zajednice s drugim granama ili grupacijama u drugim društveno-političkim zajednicama.

I jedna i druga dimenzija su komplementarne i verovatno ne isključuju i druge kombinacije faktora razvoja društveno-političkih zajednica i Jugoslavije kao celine. Naravno, nije reč o mehaničkom, nego o funkcionalnom povezivanju koje odgovara samoupravnim odnosima i koje se zasniva na analizi svih neophodnih pretpostavki uspešnosti i ekonomske racionalnosti kombinacije faktora razvoja kako sa stanovišta interesa društveno-političke zajednice tako i interesa društva u celini.

Komparativne prednosti mogu biti različite veličine. Ali, njima treba posvećivati posebnu pažnju u povezivanju nauke i proizvodnje, kao i nauke i upravljanja celokupnim društvenim procesima i odnosima. Pre nego se iskoriste date prednosti treba tačno znati šta one znače na unutrašnjem i spoljnom planu. Dobar primer za komparativne prednosti je i poslednja reorganizacija naučnog rada u nas. Tako su, na primer, bivši savezni instituti u različitim oblastima nauke (prirodne, društvene nauke) predimenzionirani za potrebe jedne društveno-političke zajednice. Međutim, njihovo mesto ne bi smelo da znači zatvorenost za potrebe drugih zajednica u nas. Izgleda, na žalost, da se oni ne koriste dovoljno i da i zbog toga doživljavaju krizu sa velikom fluktuacijom kadrova. To je samo jedan primer neracionalnog korišćenja komparativnih prednosti.

Korišćenje komparativnih prednosti zahteva dugoročno planiranje i predviđanje budućih trendova razvoja na interdisciplinarnom nivou. To pretpostavlja spoznaju potencijalnih prednosti u okvirima svake društveno-političke zajednice i zemlje u celini, i to na osnovu veze sa konkretnom komparativnom prednošću.

Znači da se dosadašnji razvoj naučnih potencijala u Jugoslaviji mora koristiti na osnovu novih odnosa i novih veza koje se daju uspostaviti primenom ustavnih amandmana i udruživanjem rada na svim nivoima društveno-političkog organizovanja društva. Date i buduće promene nisu stoga bez mogućnosti bitnog kontinuiteta koji može dosta da utiče na intenziviranje i racionalnije korišćenje svih relevantnih faktora društvenog razvoja, a nauke posebno.

PRINCIPI IZBORA CILJEVA NAUČNE POLITIKE

U izboru ciljeva naučne politike u svakoj fazi razvoja društveno--ekonomskih odnosa i materijalnih snaga društva, te u kontekstu međunarodnih odnosa i međunarodne politike jedne zemlje, treba davati prednost onoj alternativi koja najviše odgovara jednoj zemlji. Tako, na primer, poznata parola „kadrovi rešavaju sve“ nema uvek samo pežorativno značenje. Naime, zemlja deficitarna u kadrovima u obrazovnoj i naučnoj politici mora forsirati onu alternativu koja znači zadovoljavanje bitnih potreba društva. Otuda se i desilo da je u nas svojevremeno značajno mesto u naučnoj i obrazovnoj politici bilo dato formiranju kadrova, a to znači i razvoju institucionalne baze naučnog rada i institucionalne baze obrazovnog sistema. Te alternative nisu bile bez efekata kako u pogledu adekvatnije lokacije obrazovnih i naučnih institucija tako i u pogledu rešavanja problema deficitarnosti kadrova ili pojedinih njihovih profila. Pored toga što ne postoji kritička analiza rezultata u tom pogledu, analiza efekata koji bi bili utvrđeni ne samo na bazi poređenja sa drugima, nego i na bazi stvarnih mogućnosti društva u datim fazama i stvarnim potrebama, ima dovoljno razloga za preciznije određivanje ciljeva naučne politike u Jugoslaviji u ovoj fazi našeg društvenog razvoja, ali u skladu sa društvenim promenama koje su u toku i mogućnostima koje te promene pružaju i o kojima smo već govorili.

Gotovo je univerzalno pravilo da od funkcionalnosti modela naučne politike zavisi ekonomska efikasnost, razvoj zemlje, korišćenje njenih komparativnih prednosti u međunarodnoj podeli rada i na međunarodnom tržištu. Teorijski posmatrano, parametri funkcionalnosti se ne svode na matematičke funkcije, nego supsumiraju celinu materijalnih i društvenih odnosa i društvenih ciljeva, stanje socijalne strukture, položaj u međunarodnoj podeli rada, demografski potencijal, geografski položaj, stanje međunarodnih veza i odnosa itd.

U Jugoslaviji u celini, kao i u svakoj društveno-političkoj zajednici (republici i pokrajini), u rekonstrukciji naučne politike i redefinisanju njenih ciljeva mislimo da treba poći od principa primene nauke kao osnovnog principa naučne politike u ovoj fazi razvoja našeg društva.

Ovaj princip se zasniva na sledećim dijalektički povezanim pretpostavkama:

(a) na širem spletu faktora u društvenom sistemu koji iniciraju i utiču na adekvatnu povezanost bitnih činilaca razvoja društva: nauke — proizvodnje — obrazovanja;

(b) na relativno samostalnim činiocima sadržanim u svakoj od ovih oblasti društvenog rada.

Empirijski bi se dalo utvrditi, na primer, da je relativno razvijena institucionalna baza kako naučnog rada tako i obrazovanja. Lociranost naučno-obrazovnih institucija tendira približavanju proizvodnji (u mnogim proizvodnim centrima došlo je do formiranja naučno-obrazovnih institucija). Razvojne službe, naročito u velikim radnim organizacijama, bezmalo su osposobljene za razvojna istraživanja. Princip primene nauke u fazi udruživanja rada imao bi i praktično-političke implikacije, a pri-

mena nauke i njenih rezultata kao osnovna alternativa u ovoj fazi razvoja društva bila bi značajan impuls proizvodnji za inovacije i za proizvodnju inovacija. Jednom rečju, princip primene nauke kao bitan cilj naučne politike „naleže“ na osnovne pretpostavke u proizvodnji i društvenim odnosima koje su do sada stvorene.

Društveni sistem i princip primene nauke

Društveni sistem mora biti otvoren za primenu nauke u svim oblastima društvenih odnosa. Otuda se ta otvorenost sistema mora potvrđivati u prvom redu u donošenju društvenih odluka i strategije razvoja na osnovama primene nauke, to jest na osnovama naučnih rezultata i naučnog predviđanja. Jedino takav društveni plan, uz demokratski karakter svog nastanka, može odgovarati interesima samoupravnog društva i biti efikasno sredstvo sistema u ostvarivanju njegovih funkcija.

Pored navedenog, samoupravne institucije treba da sistemom pravnih normi i drugim instrumentima sistema sa svoje strane stimuliraju primenu nauke u proizvodnji i društvenim odnosima. To ne znači da se daju „olakšice“ nauci, nego da se stimulira onaj vid naučnih istraživanja koji daje rezultate u proizvodnji i koji na taj način proširuje i materijalne pretpostavke fundamentalnih istraživanja.

Konkretnije potvrđivanje otvorenosti sistema za primenu nauke ogleda se u sledećem:

(1) U okvirima koordinativne funkcije društveno-političke zajednice treba da doprinose integrisanju nauke i proizvodnje putem samoupravnog usmeravanja razvojnih planova i programa.

(2) Tekuću ekonomsku politiku moguće je u maksimalnoj meri zasnivati na primeni nauke, to jest odluke se mogu donositi na osnovi sistematskog oslanjanja na rezultate nauke i naučnog predviđanja, a u najmanju ruku na osnovi sistematskog konsultovanja naučnih institucija.

(3) Zajednička naučna politika u Jugoslaviji na principu primene nauke treba da čini osnovu razrade koncepcije međunarodne naučne politike, to jest međunarodne naučno-tehničke saradnje kao komponente interesa Jugoslavije u međunarodnim odnosima i njenog uklapanja u međunarodnu podelu rada. Oblici povezivanja društveno-političkih zajednica na ovom planu ne mogu biti spontani procesi, nego, naprotiv, organizovano povezivanje sa razvijenim planovima i programima rada donetim putem korišćenja širokih mogućnosti dogovaranja i sporazumevanja društveno-političkih zajednica i drugih subjekata naučne politike.

Nauka, obrazovanje i proizvodnja i naučna politika na principu primene nauke

Izbor ciljeva naučne politike na principu primene nauke inicira značajne promene u oblasti organizacije naučnih institucija, institucija obrazovanja, kao i u organizaciji u proizvodnji kojoj treba da prethodi nauka i koja je u stanju da apsorbuje naučne rezultate.

Operacionalizacija predloženog principa pretpostavlja promene u ovim oblastima rada koje će sadržati sledeće važne principe:

(a) princip organizacione efikasnosti;

(b) princip koordinacije ciljeva, interesa i potreba (planovi, programi, materijalna sredstva i ulaganje u nauku);

(c) princip ekonomske efikasnosti.

OBRAZLOŽENJE OSNOVNOG POLAZIŠTA I ELEMENTI OPERACIONALIZACIJE KONCEPTA NAUČNE POLITIKE U JUGOSLAVIJI

Princip organizacione efikasnosti

a) Nauka

Primena ovog principa u oblasti naučnog rada i u pojedinim naučnim jedinicama (institucijama, organizacijama udruženog rada u naučnim institucijama) treba da obezbedi efikasnost organizacije naučnog rada koja bi se merila: (1) frekvencijom pronalazaka, inovacija u tehnologiji, organizaciji proizvodnje i u skraćenju vremena prezentiranja naučnih rezultata za primenu u proizvodnji ili u nekom drugom obliku rada i upravljanja; (2) razvijenošću sistema naučnih informacija, tehnologije obrade informacija i tokova informisanja do proizvodnje i drugih oblasti društvenog rada; (3) udelom naučnih rezultata u vrednosti proizvoda onih privrednih subjekata sa kojima se udružuju naučne institucije; (4) smanjenjem uzroka socijalnih konflikata unutar naučnih organizacija, stepenom motiviranosti za naučni rad i udruživanje rada (zadovoljstvo socijalnom okolinom i međuljudskim odnosima u radnoj organizaciji i OOUR-u, dosledna primena principa raspodele prema rezultatima rada, zadovoljstvo mogućnostima vertikalne promocije i slično); (5) sposobnošću organizacije naučnog rada da prihvati i zadovolji zahteve proizvodnje i drugih subjekata naučne politike (proizvodnih asocijacija, društveno-političkih zajednica i organizacija itd.).

b) Obrazovanje

U oblasti visokoškolskog obrazovanja primenu ovog principa treba meriti: (1) konkretnim oblicima uticaja proizvodnje i drugih oblasti društvenog rada na profesionalno oblikovanje kadrova; (2) količinom najnovijih informacija iz pojedinih disciplina koje se prezentiraju u toku nastavno-obrazovnog procesa; (3) prosečnim smanjenjem trajanja studija na visokoškolskim ustanovama; (4) organizacionom sposobnošću obrazovnih institucija za primenu permanentnog obrazovanja, to jest obrazovanja uz rad; (5) karakterom nastavno-obrazovnih sadržaja u smislu formiranja ličnosti za samoupravne društvene funkcije i odnose u samoupravnom društvu (idejni sadržaji nastavno-obrazovnog procesa) i drugim indikatorima koji odgovaraju obrazovnom procesu u samoupravnom društvu i njegovom materijalnom razvoju.

c) **Proizvodnja**

Otvorenost proizvodnje za primenu nauke samo je jedna dimenzija savremene organizacije rada i upravljanja proizvodnjom i njenim funkcijama. U tom smislu njena organizaciona efikasnost se može meriti: (1) stepenom razvoja samoupravnih odnosa koji blokiraju privatizaciju naučnih rezultata i konstituisanje tehnobirokratske moći, to jest stavljanje nauke u funkciju tehnobirokratskih grupa; (2) organizacionom osposobljenošću radnih organizacija za primenu inovacija i transfer znanja i za koordinaciju interesa proizvodnje i nauke, kao i razvijenošću sopstvenih laboratorija i njihovom vezom sa naučnim institucijama; (3) širinom tržišta za plasman proizvodnje; (4) stepenom svesti o potrebi povezanosti nauke, proizvodnje i obrazovanja.

Princip koordinacije ciljeva, interesa i potreba nauke, proizvodnje i obrazovanja

Primena ovog principa pretpostavlja dijalektičku spregu među nosiocima koordinativnih funkcija u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, kao i između nauke, obrazovanja i proizvodnje.

a) **Nauka**

Princip koordinacije u oblasti nauke ima dve bitne dimenzije: (1) koordinaciju ciljeva naučnog rada unutar nauke izvedenu iz mogućnosti koje pružaju ustavni amandmani i iz principa primene nauke u proizvodnji i celini društveno-ekonomskih odnosa; (2) koordinaciju ciljeva nauke s drugim oblastima s kojima se udružuje rad.

Nije reč samo o koordinaciji ciljeva, nego i o koordinaciji svih sredstava kojima se žele ostvariti dati ciljevi, i to u svim društveno-političkim zajednicama i na nivou Jugoslavije. Ovaj princip je komplementaran principu ekonomske efikasnosti jer polazi od toga da planski utvrdi: ko, šta, gde, kojim sredstvima, kojim i kakvim naučnim potencijalima, tako da plansko usmeravanje bude rezultat primene sredstava sistema (sporazumevanje i dogovaranje — demokratski karakter moći u koordinaciji) i da odluke u oblasti naučne politike budu racionalne u društvenom i ekonomskom smislu.

b) **Obrazovanje**

Izuzimajući specifičnosti obrazovanja, nema bitnih razlika u pogledu primene principa koordinacije ciljeva, interesa i potreba.

c) **Proizvodnja**

Proizvodnja vrši koordinaciju u nekoliko pravaca. Jedan pravac koordinacije je koordinacija programa, planova, interesa i potreba naučnih jedinica u okviru same proizvodnje, njenih grana i grupacija. Drugi

je koordinacija tih jedinica sa naučnim jedinicama van proizvodnje, to jest sa asocijacijama (interesnim zajednicama) u oblasti naučnog rada. Treći je uticaj proizvodnje na koordinaciju interesa, potreba, planova i programa u društveno-političkim zajednicama. Tako bi proizvodnja davala osnovni pečat bitnim opredeljenjima ciljeva u naučnoj politici na svim nivoima društveno-političkog sistema.

Princip ekonomske efikasnosti

Ekonomska efikasnost primene nauke podrazumeva vrednosno opredeljenje društva i njegovih subjektivnih snaga u pogledu društvene funkcije i upotrebe nauke. U operacionalnom smislu ekonomska efikasnost se meri učešćem nauke i njenih rezultata u povećanju dohotka radnih organizacija, grana ili grupacija, odnosno u povećanju dohotka društveno-političkih zajednica i u zadovoljavanju društvenih potreba udruženih proizvođača. Taj princip pretpostavlja pre svega novi karakter socijalnih i društveno-ekonomskih veza među različitim oblastima društvenog rada i njegovo udruživanje na istim produkcionim odnosima. Pored toga, on pretpostavlja i ostvarivanje prethodnih principa o kojima smo govorili.

Na drugoj strani, princip ekonomske efikasnosti se ogleda u sistemu upravljanja (odlučivanja) o nauci i povodom nauke u društvenoj funkciji koju treba da ima u razvoju samoupravnih odnosa.

Predloženi pristup ne polazi od unapred datih ekonomskih pokazatelja odvajanja za nauku od nacionalnog dohotka, koji su u suštini vid fiskalnih odnosa. Ovde je reč o drukčijim odnosima među subjektima naučne politike i o izmeni socijalnog nosioca moći u odlučivanju o naučnoj politici. Na taj način nosioci scijentizacije neće biti produžena ruka tehnobirokratskih grupa i osnova otuđivanja moći u odlučivanju. Naprotiv, udruženi rad će sve više dobijati mogućnost da se razvija na višoj tehničko-tehnološkoj osnovi proizvodnje kad se sva sredstva stave u njegovu funkciju.

NAUČNA POLITIKA I ULOGA SKJ

Savez komunista Jugoslavije mora biti u središtu političkih procesa i političke borbe, pa otuda i u središtu rešavanja pitanja naučne politike. Odnos SKJ i nauke definisan je u Programu SKJ. To se može smatrati trajnom orijentacijom avangarde radničke klase u odnosu na naučno stvaralaštvo. Drugim rečima, vrednosna orijentacija nauke u nas ne stavlja SKJ u položaj arbitra u naučnim sporovima, ali nauka treba da bude u funkciji reprodukcije samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i doslednog marksističkog revolucionarnog opredeljenja.

U savremenim uslovima razvoja naučno-tehnološke revolucije (a na to je ukazano i u Platformi za X kongres) društveni položaj i funkcija nauke u nas posmatra se u okvirima udruženog rada. Na taj način se

čini dobar napor da se do X kongresa SKJ svestrano i kritički sagledaju problemi u oblasti naučne politike, to jest politike u oblasti naučnog rada. Po našem mišljenju, okosnica bitke je u činjenici upotrebe nauke i naučnih rezultata. Nauka mora biti jedna od poluga povezivanja društvenog rada, integrirajuća snaga razvoja samoupravljanja, što će reći — integrirajuća snaga radničke klase kao socijalnog nosioca udruživanja rada i socijalnog povezivanja radničke klase sa drugim društvenim slojevima na doslednom ostvarivanju samoupravnog produkcionog odnosa. Prema tome, svaki oblik upotrebe nauke i naučnih rezultata u cilju dominacije nad udruženim radom ili u cilju otuđenja moći u sveukupnom procesu odlučivanja od radničke klase u udruženom radu, direktno se suprotstavlja klasnom opredeljenju SKJ u pogledu društvene funkcije nauke u samoupravnom društvu.

U ostvarivanju ciljeva naučne politike te konstituisanju položaja nauke u društvu na principima ustavnih amandmana Savez komunista Jugoslavije treba da svoja programska opredeljenja pretvara u život. Jer se razvoj produktivnosti rada, efikasne organizacije rada zasnovane na samoupravljanju, jačanje integrativnih funkcija udruženog rada i integracije društvenog sistema kao celine može postići upravo na temelju nauke i posredstvom nauke. Zato SKJ mora u tom pravcu da deluje u organizacijama udruženog rada, ali i u udruženom radu na svim nivoima društveno-političkog sistema.

Svesno, plansko usmeravanje društvenog razvitka, sporazumevanje i dogovaranje u definisanju planskih zadataka, ne bi smelo da ispusti, ali ni da napusti nauku kao integrirajuću snagu razvoja samoupravljanja i ostvarivanja radničko-klasnog interesa u njemu. Zato što u nauci i u razvoju materijalnih proizvodnih snaga na temelju nauke taj interes dobija materijalnu snagu, SKJ mora ostvarivati svoju avangardnu ulogu i u ovoj oblasti.

Gavro Perazić

MEĐUNARODNI SUBJEKTIVITET FEDERALNIH JEDINICA U SLOŽENOJ DRŽAVI

1.

Federalizam kao princip ustrojstva složene državne zajednice karakterističan je za mnoge države. Naravno, osnova federativnog uređenja pojedinih država je različita jer su im različite socijalne suštine, istorijsko-političke okolnosti nastanka, vrsta, obim i princip deobe nadležnosti između saveznih i užih regionalnih organa (republika, državica, provincija, kantona itd.). U proučavanju ovog fenomena uvek se mora imati u vidu u kom vremenu i pod kakvim okolnostima se stvarala složena država. U prvo vreme neke od federativnih država bile su konfederacije — savez država, gde su pojedini delovi (državice) u savezu zadržavali prilično veliku autonomnost, da bi kasnije transformisanjem tog saveza država u saveznu državu centralna vlast federacije poprimala sve značajniju ulogu. Time se unekoliko i objašnjava relativna samostalnost delovanja kantona u Švajcarskoj, pojedinih državica u Nemačkoj jer je to bilo neko prelazno stanje u konstituisanju saveznih država. Pri tome su veze i odnosi centralnih (federalnih) organa i organa užih političko-teritorijalnih zajednica i obim njihovih kompetencija često doživljavali promene. Naime, u jednom istorijskom razdoblju se javljaju tendencije sve većeg širenja nadležnosti članica federacije, dok u drugom savezni organi nastoje da za sebe zadrže što veću ingerenciju u ključnim sferama državne delatnosti.

Kad je reč o sferi spoljne politike i uopšte o međunarodnom subjektivitetu članica federacije, svojevremeno su se u ustavima nekih federacija mogla zapaziti relativno različita rešenja: delovi saveza su uživali neku vrstu subjektiviteta, ali nije dolazila u pitanje predominacija centralnih organa federacije. U savremenom dobu se postepeno napušta praksa koja je nekim članicama savezne države davala slobodu na međunarodnom planu, a savezni organi istovremeno centralizuju spoljnopolitičku delatnost u svojim rukama. Ukazuje se, na primer, na to da je vlast švajcarske konfederacije postepeno rasla u odnosu na ovlašćenja kantona koja su fiksirana u ustavu iz 1874. godine.[1] Danas je

[1] Vidi šire: *Etude sur le Federalisme,* Vol. II, Bruxelles, janvier 1953, str. 418. i sl.

opšta tendencija da se proces etatizacije odražava na proces sve veće koncentracije ključnih delatnosti države u centralnim organima, pogotovo kad se radi o tako važnim sferama državne delatnosti kao što su odbrana, spoljna politika i slično.

Po sebi se razume da je nemoguće dati jednu opštu političku ocenu procesa osamostaljivanja i proširivanja vlasti članica federativne države u odnosu na centralne organe države. Tendencija ka sve većim kompetencijama užih lokalnih političkih jedinki mogla je imati nazadan karakter u onom periodu kad je služila aristokratsko-feudalnoj klasi u borbi protiv naprednih političkih sistema koji su, pod vođstvom mlade građanske klase, ujedinjujući naciju, išli na izgradnju naprednijeg društva. I obrnuto, takva tendencija mogla je imati progresivnu istorijsku ulogu kad je služila kao politički cilj naprednih snaga protiv centralističkih i autokratskih režima, radi postizanja demokratije i samouprave.

2.

U ustavima federativnih država, u pogledu nadležnosti članica federacije, zapaža se nekoliko rešenja. Neki stari ustavi ostavljali su priličnu slobodu članicama federacije za delovanje na međunarodnom planu. Ali, ta se sloboda svodila uglavnom na određenu delatnost (na primer, u zaključivanju nekih međunarodnih ugovora i slično). Često se u literaturi navodi slučaj nemačkog ustava iz 1871. godine, koji je pojedinim političko-teritorijalnim zajednicama ostavljao jus legationis, to jest aktivno i pasivno pravo poslanstva.[2] Slična je stvar i kad se radi o jus tractatum, pravu na zaključivanje međunarodnih sporazuma. Tim pravom su se koristile neke države (Bavarska, Wirtemberg i druge). U novije vreme imamo slučaj, mada usamljen, jednog skoro kompletnog međunarodnog subjektiviteta članica federacije, bar prema ustavnom tekstu.[3] Tako, na primer, u ustavima nekih sovjetskih republika, u pogledu međunarodnog subjektiviteta, to jest diplomatskog opštenja i prava na zaključivanje međunarodnih sporazuma, nema razlike od saveznog ustava. Međutim, oživljavanje nekadašnje prakse u tom pogledu, odnosno obnavljanje međunarodnog subjektiviteta republika (ta praksa je bila karakteristična za neke republike sve do stvaranja Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika na I svesaveznom kongresu sovjeta 1922. godine), ima drugačiju socijalno-političku sadržinu nego što je to slučaj kod drugih federacija.

Druga rešenja zastupljena u ustavima nekih federacija idu za tim da expressis verbis ili implicitno isključe svaku mogućnost da članice federacije nastupaju na međunarodnom planu kao posebni međunarodno-politički ili pravni entiteti. To je slučaj kod nekih latinskoameričkih federacija.[4]

---

[2] Vidi šire: Paul Gougenheim, *Traité de droit international public*, T. I, Genève, 1953, str. 306; *Etude sur le Federalisme*, Vol. II, str. 418. i sl.

[3] Peaslle, *Constitutions of Nations*, Vol. III, second edition, Martinus-Nijhoff, The Hague, 1956, str. 422—423.

[4] Isto, Vol. I, str. 33, 66—67; Vol. III, str. 705.

Najzad, treća vrsta rešenja koja se zapaža u savremenim ustavima polazi od razgraničenja kompetencija saveznih organa i organa užih političko-teritorijalnih zajednica. U tom pogledu postoje razne nijanse, pri čemu se negde generalno pravo na neku vrstu međunarodnog opštenja daje svim članicama federacije podjednako, ali ga u praksi samo neke koriste. Pored toga, opaža se neka vrsta podeljenih prava s obzirom na vrstu ugovorne materije koja se ostavlja članicama federacije (granična policija, lov, sprečavanje požara ili slično) ili, pak, ta nadležnost ostaje konkurentna sa osnovnom tendencijom da opštu patronažu nad celokupnom spoljnopolitičkom i međunarodnopravnom delatnošću članica federacije poseduje federacija i njeni organi. Pri tome, naravno, savezna administracija predstavlja i osnovnu garanciju da će se obaveze prema stranim državama izvršiti.[5] Dakle, ovi izuzeci predstavljaju u stvari pravo da se federalne jedinice koriste, kako kaže profesor Bartoš[6], svojim krnjim suverenitetom u međunarodnom pravu.

3.

Što se tiče našeg ustava (odnosno Nacrta ustava SFRJ), tu na prvom mestu treba podvući da je jugoslovenski federalizam sazdan u osnovi na nacionalnoj osnovi, koja je bila prevalentna još na Drugom zasedanju AVNOJ-a, odnosno u toku narodne revolucije. Ta nacionalna komponenta našeg federalizma kao principa izgradnje složene države vremenom se dopunjavala novom socijalnom komponentom — samoupravljanjem kao novim oblikom društvenih odnosa u federativnoj državi. Na taj način federacija, druge društveno-političke zajednice, kao i svi kolektiviteti u strukturi naše zemlje predstavljaju ambijente u kojima narodi i narodnosti, kao i etničke grupe ostvaruju svoja suverena prava vezana za nove odnose kroz ostvarivanje samoupravljanja. Republika kao država naroda i narodnosti i socijalistička samoupravna demokratska zajednica i pokrajina kao „socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica" su posebno naznačene kao državno-pravni i socijalno-politički okvir u kome narodi, narodnosti, kao i etničke grupe koje u njima žive ta prava u punoj meri koriste. Ali, time nije izvršena podela niti zamena državnosti među ovim društveno-političkim zajednicama, već su republike dobile taj atribut kako bi, pored ostalog, i elementi njene državnosti kao i elementi državnosti federacije sa stanovišta unutrašnjepolitičkog razvitka nestajali kroz sve dublje društvene procese kojima se naše društvo uputilo. Otuda je nemoguće očekivati da se u deobi funkcija između federacije i republika ide metodom državnog mehanizma raspodele vlasti i ustanova.[7]

[5] Vidi šire: član 9, 10, 85 (5) Federal Constitution of the Swiss Confederation, May 29, 1874 (sa amandmanima i revizijama); Peaslle, op, cit., Vol. III, str. 330—348.

[6] M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, knj. I, „Kultura", Beograd, 1954, str. 231

[7] Vidi šire: Dr Jovan Đorđević, *Federalizam, nacija i socijalizam*, „Privredni pregled", Beograd, 1971, str. 37.

U okviru svojih suverenih prava koje narodi u svojim republikama kao državama ostvaruju nesumnjivo je i pravo na određivanje pravaca ponašanja svoje zajednice u međunarodnim odnosima jer je upravo ponašanje zajednice na međunarodnom planu u tesnoj vezi sa njenim unutrašnjim procesima i celokupnim unutrašnjim životom koji oni izgrađuju. Otuda je proces jačanja političkog subjektiviteta naroda i njegove suverenosti u okviru njegove zajednice morao biti praćen i jačanjem subjektiviteta i uticaja na ponašanje zajednice na međunarodnom planu. Celokupna politika jugoslovenske zajednice, pa i spoljna, delo je njenih članica sa različitim političkim subjektivitetom u strukturi Jugoslavije, te u ovom slučaju nema mesta klasičnim konceptima podele nadležnosti, delegacije ovlašćenja i slično. Zapravo, radi se o jedinstvenom i zajedničkom sistemu spoljne politike kao delu jedinstvenog političkog i društveno-ekonomskog sistema, a ustavno utvrđene kompetencije pojedinih činilaca tog sistema su idejni i pravni mehanizmi jedinstvene i zajedničke međunarodnopravne ličnosti — Jugoslavije. Otuda je bilo nužno da ostvarenje saradnje sa organima i organizacijama drugih država i međunarodnim organima i organizacijama, kao prerogativa republika i autonomnih pokrajina po članu 251. Nacrta ustava SFRJ, bude određeno dvema determinantama, to jest locirana „u okviru utvrđene spoljne politike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i međunarodnih ugovora".

Osnovni ustavni princip o jedinstvu spoljne politike SFRJ, iznet u Osnovnim načelima (odeljak VIII) Nacrta ustava SFRJ, izričito ukazuje da su „svi organi, organizacije i pojedinci dužni da se u međunarodnim ekonomskim, političkim, kulturnim i drugim odnosima i u svojim odnosima sa organima i organizacijama u inostranstvu, pridržavaju i zalažu za ostvarivanje ovih načela i utvrđene spoljne politike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije". Ovaj stav ustavnih načela, koja su „sastavni deo ovog ustava i osnova i pravac za tumačenje ustava i zakona, kao i za delovanje svih i svakoga" (odeljak X), obavezuje sve faktore koji su u poziciji da kreiraju ili realizuju spoljnu politiku SFRJ i uopšte deluju na međunarodnom planu da ih se pridržavaju jer su ova načela po hijerarhiji pravne obaveznosti dominantna, pa bilo da se radi o organima federacije, republike i drugih društveno-političkih zajednica ili drugih činilaca.

4.

Kad se razmatra problem međunarodnog subjektiviteta članica federativne države, pisci se obično zadržavaju na nekoliko grupa pitanja. Naime, ispituje se pravo na aktivno i pasivno diplomatsko i konzularno predstavljanje, međunarodno-ugovorni kapacitet i odgovornost za izvršavanje međunarodnih obaveza, kao i pravo na proglašenje ratnog stanja (jus belli).[8] Upravo ti atributi čine suverenu državu, pa time i sposobnu

[8] Dr Smilja Avramov, *Spoljnopolitičke odredbe u Nacrtu novog ustava SFRJ,* „Međunarodna politika", br. 560—1/1973.

kao međunarodni subjekt. Mi ćemo na primeru najkarakterističnijih rešenja prikazati praksu u pogledu nekih od ovih problema.

Skoro opšte usvojeno rešenje u ustavima je da samo federacija ima aktivno i pasivno pravo poslanstva. U nekim ustavima ove savezne prerogative su izričito istaknute, dok se u drugima to dâ veoma lako iz teksta zaključiti. Tako, na primer, u tekstu ustava Savezne Republike Nemačke iz 1949. godine, po članu 32. održavanje odnosa sa stranim državama je dato u nadležnost federaciji, a po članu 73. njoj se daje isključivo u nadležnost zakonodavstvo (exclusive legislation) u odnosu na spoljne poslove.[9] Dakle, dok je po ustavu iz 1871. godine svaka država u Nemačkoj Carevini posedovala aktivno i pasivno pravo na diplomatsko i konzularno predstavljanje, a po ustavu iz 1919. godine (član 78) federalna vlada je bila obavezna da u sporazumu sa članicama federacije preuzima aranžmane sa susednim državama ako ti aranžmani zadiru u posebne interese i ekonomske veze dotične članice sa stranom državom, dotle po sadašnjem ustavu ne postoje nikakve garantije u tom pogledu.[10]

Dok se kod nekih država na takav način utvrđuje isključiva ingerencija saveznih organa na međunarodnom planu, kod drugih možemo naći izričitu zabranu članicama federacije u tom pogledu. Naime, nabrajaju se poslovi u kojima članice federacije ne mogu imati nadležnost, kao što je slučaj u članu 5. ustava Brazila iz 1946. godine, u članu 17. ustava Venecuele itd.[11]

Drugu krajnost sadrži ustav SSSR-a iz 1936. godine sa amandmanom iz 1944. godine koji ostavlja republikama neku vrstu potpune slobode u pogledu međunarodnog opštenja. Tako po članu 18-A saveznog ustava „svaka republika ima pravo da stupa u neposredne odnose sa stranim državama, zaključuje ugovore i vrši sa njima razmenu diplomatskih i konzularnih predstavnika“.[12] Po članu 15(b) ustava Ukrajinske SSR od 30. januara 1937. godine (amandman iz 1947. godine) ova republika „ima pravo da stupa u direktne odnose sa stranim državama, da zaključuje ugovore sa njima, imenuje diplomatske i konzularne predstavnike“.[13] Slične odredbe se nalaze i u ustavu Beloruske SSR. Isto tako, prezidijumi vrhovnih sovjeta ovih republika imenuju i opozivaju diplomatske i konzularne predstavnike republike, primaju akreditive i daju egzekvature stranim predstavnicima (član 15. ustava Ukrajinske SSR).

Neko srednje rešenje, za razliku od iznetih, nalazi se u pojedinim starim ustavima. Tako, na primer, u ustavu Švajcarske iz 1874. godine (član 10) kaže se: „Službene veze između kantona i stranih vlada ili njihovih predstavnika obavljaće se posredstvom Federalnog saveta“, s tim što kantoni mogu direktno korespondirati sa potčinjenim vlastima i službenicima strane države kad se radi o javnoj ekonomiji, susedstvu, policiji i slično.[14] U Švajcarskoj je Federalni savet prihvatio praksu da

[9] Peaslle, op. cit., Vol. III, str. 35, 42.

[10] *Le Federalisme*, Press Universitaire de France, Paris, 1956, str. 189. i sl.; *Etude sur le Federalisme*, Vol. II, str. 418. i sl.

[11] Peaslle, op. cit., Vol. I, str. 75; Vol. II, str. 66—67.

[12] Isto, Vol. III, str. 487.

[13] Isto, str. 421.

[14] Isto, str. 330.

konsultuje kantonalnu vladu na čijoj teritoriji treba da obavlja dužnost konzul pre nego što se da egzekvatura za stranog konzula, ali konfederacija nije na to bila obavezna niti je bila obavezna da se drži mišljenja dotičnog kantona.[15]

Sličnu praksu poznavala je i Nemačka po ustavu iz 1871. godine. Naime, nije se sprečavalo pravo državama članicama saveza da održavaju diplomatsko-konzularne odnose sa stranim državama, ali je bilo neophodno da se koordinira delatnost diplomatskih misija federalne vlade i lokalnih vlada. Tako, na primer, u sporazumu sa Bavarskom bilo je predviđeno da ambasador Bavarske dobije ovlašćenje od centralne vlade da predstavlja federalnog ambasadora na dvoru na kome je bio akreditovan. S druge strane, bavarski ambasador dobijao je instrukcije i pomoć od federalnog ambasadora u svakom slučaju gde je pomoć bila neophodna i korisna za odbranu opštih nemačkih interesa.[16]

Interesantna je i praksa u vezi s pravom na članstvo u međunarodnim organizacijama. Tu su rešenja skoro jedinstvena. Naime, samo je savezna država član međunarodnih organizacija, a savezni organi su zaduženi da je predstavljaju na međunarodnim konferencijama i telima. Svakako, ovde se radi o međudržavnim organizacijama, a ne o nevladinim organizacijama, gde su članovi drugi subjekti međunarodnih odnosa kao što su razne organizacije u oblasti prosvete, privrede, humanitarne organizacije i slično.

Slučaj da se članicama savezne države po ustavu ostavlja sloboda članstva u međunarodnim organizacijama, kao što je to sa sovjetskim republikama, danas je usamljen. Tako po članu 22. ustava Ukrajinske SSR vrhovni organi ove republike imaju dužnost uspostavljanja predstavništva u međunarodnim odnosima. Mada republike u SSSR-u nemaju direktne diplomatske odnose ni sa jednom državom, Belorusija i Ukrajina su članice Ujedinjenih nacija, specijalizovanih agencija i drugih međunarodnih organizacija. Zapravo, još se u Dumbarton Oaxu (septembar—oktobar 1944. godine) postavilo pitanje prijema 16 republika SSSR-a kao posebnih međunarodnopravnih ličnosti u članstvo međunarodne organizacije. Sovjetski Savez je to pravdao time što je svaki tadašnji član britanskog Komonvelta smatran kao posebna država i što je imao svoj poseban glas. Na Jalti (februar 1945. godine) to je prihvaćeno samo za Belorusku SSR i Ukrajinsku SSR, koje su imale i uprave spoljnih poslova, pa su kao takve kvalifikovane da budu članice OUN.[17]

U ovom slučaju svakako moramo videti jednu koncesiju datu SSSR-u u određenoj međunarodnoj konstelaciji snaga, odnosno ugledu što ga je

---

[15] *Etude sur le Federalisme,* Vol. II, str. 418. i sl.

[16] Kad se formirala australijanska vlada, države članice su imale svoje predstavnike u Londonu; diskutovalo se o fuziji ovih službi u Londonu, ali su države članice to odbile na konferenciji Komonvelta 1930. i 1931. godine. Dugo je vođena diskusija o sličnoj praksi u Kanadi, ali su neke države (Quebec) ponovo, s vremena na vreme, imenovale svoje generalne agente u Francuskoj, Belgiji i Njujorku. — Robert R. Bowie et Carl J. Friedrich, *Etude sur le Federalisme,* première partie, Paris, 1960, str. 418.

[17] J. B. Duroselle, *Histoire Diplomatique,* cinquème ed., Paris, 1971, str. 407—408.

SSSR kao saveznik zadobio kod svojih partnera. No, s druge strane, ukazuje se i na istorijsku genezu autonomnog spoljnopolitičkog statusa ovih republika u prvoj fazi stvaranja sovjetske države, što je takođe imalo uticaja na to da baš ove dve republike dobiju tu privilegiju. Naime, do stvaranja SSSR-a 1922. godine ove su dve republike bile razvile vrlo žive diplomatske međunarodne odnose. Ruska SFSR imala je sporazume sa 25 država, a pri njenoj vladi bili su akreditovani diplomatsko-konzularni predstavnici 18 država. Od 1920. do 1923. godine Ukrajinska SSR bila je sklopila 50 međunarodnih ugovora i imala je svoje predstavnike u Austriji, Nemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj itd. S druge strane, SAD, Francuska i Velika Britanija su priznavale samo Rusku SFSR, pa je ona bila pozvana da učestvuje na konferenciji u Đenovi.[18]

Sem gornjeg izuzetka, savremeni ustavi se ne bave problemom članstva i učešća članica federacije u radu međunarodnih organizacija. Upravo iz ustavnih normi koje to pravo ne pominju normalno je zaključiti da to pravo poseduje federacija i njeni organi. Ali, s druge strane, ima slučajeva, mada ređih, da se i izričito utvrđuje isključivo pravo federacije na članstvo u međunarodnim organizacijama i telima. Tako, na primer, po ustavu Libije iz 1951. godine (član 36) isključivo federalna vlada vrši zakonodavnu i izvršnu vlast u stvarima koje su u vezi s Ujedinjenim nacijama i specijalizovanim agencijama (tačka 2), kao i u vezi s učešćem na međunarodnim konferencijama i telima i izvršenjem njihovih odluka (tačka 3).[19] Slično stoji i u Annexu VII (lista federalnih pitanja) ustava Indije gde se kaže da centralni organi Unije imaju kompetenciju u poslovima vezanim sa Organizacijom ujedinjenih nacija (tačka 12) i u pogledu učešća u međunarodnim organizacijama i konferencijama, kao i izvršavanja odluka koje se na njima donose (tačka 13)[20]. Potpuno identična rešenja nalazimo u listi zakonodavne vlasti Burmanske Unije[21] i u listi federalnih nadležnosti ustava Malezije iz 1963. godine (Annex IX)[22].

Jugoslovenski ustav, dopunjen amandmanima, koji je sada predstavljen u jedinstvenom tekstu Nacrta ustava SFRJ, otišao je dalje od teksta ustava iz 1963. godine u pogledu izvesnih specifikacija kojima se reflektuje neka vrsta unutrašnjeg subjektiviteta republika i drugih društveno-političkih zajednica u stvaranju i realizaciji spoljne politike Jugoslavije. One dobijaju kompletniji subjektivitet u celokupnim unutrašnjim procesima, pa i u procesu određivanja spoljne politike. Kako smo videli u članu 251, stav 2, republike i autonomne pokrajine ostvaruju saradnju na međunarodnom planu sa organima i organizacijama drugih država. Međutim, okviri „utvrđene spoljne politike SFRJ" i „međunarodnih ugovora" u kojima se ostvaruje ta saradnja moraju biti poštovani,

---

[18] Vidi šire o ovom problemu u radu: **Mr Dragan Medvedović**, ***O pravu sovjetskih saveznih republika da istupaju u međunarodnim odnosima***, **Zbornik** Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 4/1971, str. 444—462.

[19] Peaslle, op. cit., Vol. II, str. 602.

[20] *Les Constitutions d'Asie et Australasie*, Paris, 1965, str. 437.

[21] Isto, str. 111.

[22] Isto, str. 627.

njima je podređena ta saradnja jer upravo oni predstavljaju granicu njihovog subjektiviteta. Otuda republike i druge društveno-političke zajednice u ovom pogledu predstavljaju instrumente federacije čije interese i u ime koje ostvaruju svoju spoljnopolitičku akciju.

Kao dopunu gornjeg stava ustavotvorac nije propustio da izričito još jedanput potvrdi i ukaže u članu 222. Nacrta ustava SFRJ da „u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji narodi i narodnosti i radni ljudi i građani“, pored ostalog, ostvaruju „odbranu zemlje i međunarodni položaj i odnose zemlje sa drugim državama i međunarodnim organizacijama“, pri čemu federacija po članu 253. „utvrđuje politiku međunarodnih odnosa Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i stara se o njenom sprovođenju, održava političke, ekonomske i druge odnose sa drugim državama i međudržavnim organizacijama“. Dakle, federacija utvrđuje i stara se o sprovođenju politike međunarodnih odnosa i odnosa sa drugim državama i organizacijama, dok je republikama i drugim društveno-političkim zajednicama ostavljeno samo pravo da „ostvaruju saradnju“ sa organima i organizacijama drugih država i međunarodnim organima i organizacijama i teritorijalnim jedinicama drugih država.

Dakle, funkcija „ostvarivanja saradnje“ je ustavnopravno uža od funkcije „utvrđivanja“ celokupne politike međunarodnih odnosa koja je federaciji data, isto kao što je formulacija odnosa sa „drugim državama“ šira od „organa i organizacija“ drugih država. Mi tu nalazimo određene nijanse za utvrđivanje razlika u širini odnosa, pa i ovlašćenja raznih društveno-političkih zajednica. Zapravo, time se potvrđuje postojeća praksa tih odnosa, koji su normalna pojava u međunarodnoj zajednici .Danas je nužno da ne samo centralni organi federacije, već i druge političko-teritorijalne zajednice i organizacije sve više razvijaju svoje međunarodne odnose u raznim oblastima društvene delatnosti (privreda, sport, kultura itd.). Na taj način našu zemlju potvrđujemo kao otvorenu zajednicu, što je, uostalom, i ustavni princip, gde su razmena dobara, radne snage, iskustava, znanja itd. normalne pojave u procesu izgradnje međuzavisnosti članova međunarodne zajednice, na kom načelu međunarodna zajednica i počiva.

Posebno, ostavljanje raznim subjektima prava da deluju u međunarodnim odnosima predstavlja ona načela ustava i ideje vodećih socijalističkih snaga Jugoslavije preko kojih i ovu sferu delatnosti želimo da socijalizujemo, uključimo u nju širi krug njenih kreatora i realizatora, uklonimo indolenciju javnosti, a diplomatiju učinimo podložnom javnoj odgovornosti jer spoljna politika nije više njena monopolisana stvar. Dakle, taj, ako se može reći, subjektivitet „sui generis“ republika i drugih društveno-političkih zajednica nije konkurentan subjektivitetu federacije niti njegov supstitut, već njegov sastavni elemenat koji kao takav negira republičku autonomnost posebnog međunarodnog entiteta.

Zato je i pravo na diplomatsko opštenje, odnosno na članstvo u međunarodnim organizacijama ostavljeno samo u nadležnosti federacije, što je izričito istaknuto u članu 287, po kome Predsedništvo SFRJ kao kolegijalni organ, odnosno po članu 310. Predsednik SFRJ „predstavlja

Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju u zemlji i inostranstvu", postavlja i opoziva ukazom ambasadore i poslanike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, prima akreditivna i opozivna pisma od stranih diplomatskih predstavnika koji su kod njega akreditovani.

Unutrašnji ustavnopravni mehanizmi putem kojih federacija u međunarodnim odnosima istupa kao emanacija republika i drugih društveno-političkih zajednica obezbeđuju neprekidnu uzajamnu cirkulaciju ideja i interesa svih ovih kolektiviteta, tako da uže društveno-političke zajednice nisu našle za potrebno da u svojim ustavnim tekstovima fiksiraju ustavne norme kojima bi garantovale više sopstvenog ovlašćenja u međunarodnim odnosima od onoga koje je dato u saveznom ustavu. One zapravo ne shvataju tu kompetenciju kao neku koncesiju iznuđenu od federacije, već kao svoju sopstvenu stvar i istovremeno zajedničku stvar svih republika i federacije kao celine. Zapravo, putem te kompetencije ne obezbeđuju se nikakvi posebni interesi republika koji ne bi bili i interesi federacije kao šire zajednice.

5.

U pogledu ocene međunarodnopravnog subjektiviteta članica federalne države, pisci se najviše zadržavaju na pravnom kapacitetu užih zajednica u zaključivanju međunarodnih ugovora. Rešenja koja o tome sadrže ustavi slična su rešenjima kojima se regulišu kompetencije u drugim spoljnopolitičkim delatnostima (aktivno i pasivno pravo poslanstva, članstvo u međunarodnim organizacijama itd.). Tako, na primer, ustav Meksika (član 117) i ustavi nekih drugih latinskoameričkih država izričito zabranjuju članicama federacije zaključivanje međunarodnih ugovora ili, pak, pojedinih vrsta ugovora.[23] U ustavu Nemačke iz 1919. godine (član 45) izričito stoji da predsednik države zaključuje saveze i druge ugovore u ime Rajha, a po članu 8. švajcarskog ustava konfederacija ima isključivo pravo da zaključi saveze, kao i trgovačke ugovore i ugovore o carinama. Zapravo, po švajcarskom ustavu jasno se može diferencirati ovo pravo s obzirom na vrstu ugovora: za neke ugovore konfederacija zadržava isključivo pravo, a za druge ugovore koje zaključuje kanton traži se odobrenje vlasti konfederacije. Kod republika SSSR-a, kao što smo videli u pogledu samostalnog prava na diplomatsko opštenje i članstva u UN, slično se daje pravo i u pogledu zaključivanja međunarodnih ugovora.

Švajcarsku praksu unekoliko izdvajamo jer se tu očituje i određena vrsta pravne sposobnosti članica savezne države u ovom pogledu. Zapravo, kantoni imaju pravo da zaključe ugovore sa stranim državama u pitanjima javne ekonomije, graničnih, trgovačkih i policijskih poslova, ali da ovi ugovori ne štete interesima konfederacije i drugim kantonima (član 8. i 9). Ako Federalni savet ili drugi kanton stavi primedbu, ugovor se podnosi federalnoj skupštini na definitivnu odluku. Ili, na primer, po

[23] Peaslle, op. cit., Vol. II, str. 700.

članu 89. švajcarskog ustava zahteva se da jedan ugovor bude podnet narodnom referendumu ako je zaključen na neodređeno vreme ili na period duži od 15 godina i ako je zahtev u tom cilju podnet od 30 hiljada građana ili od 8 kantona.[24] Tako je pristup Švajcarske Društvu naroda bio 1920. godine podnet referendumu.[25] U ustavu Savezne Republike Nemačke (član 32) kaže se da, u onoj meri u kojoj je zakonodavstvo u nadležnosti Laendera, oni mogu sa odobrenjem federalne vlade zaključiti međunarodni ugovor.[26] U Kanadi, kako navodi profesor Rousseau[27], gde se tražio pristanak federacije za zaključenje ugovora, provincije su dugo vremena malo koristile pravo da sklapaju međunarodne ugovore.

Inače, danas je skoro opšta praksa da je savezna vlast za sebe rezervisala pravo sklapanja međunarodnih ugovora, i to kako kod starih tako i kod novih federacija, bilo na način kako smo izneli u nekim slučajevima bilo izričito kao što je to u članu 74. ustava Malezije, sect. 92. ustava Burme, Annexu VII ustava Indije, članu 108. ustava Venecuele itd.

Kad se međunarodni ugovori uvode u unutrašnji pravni poredak putem ratifikacije, čak i u državama koje su svojim članicama ostavile izvesnu slobodu za zaključivanje međunarodnih ugovora, opaža se tendencija da taj finalni akt u primanju međunarodnih obaveza bude u nadležnosti centralnih organa. Na taj način savezna država u celini odgovara za poštovanje međunarodnih obaveza.[28] Tako po članu 102, tačka 7. ustava Švajcarske Federalni savet ispituje i odobrava ugovore koje su zaključili kantoni i objavljuje ih u Recueil officiel des lois.[29] Dakle, i u tim slučajevima organi federacije stoje vis-à-vis stranih država kao garant ispunjenja međunarodne obaveze, a država u celini kao nosilac međunarodnih obaveza u međunarodnom pravu. Isto tako, po švajcarskom ustavu centralni organi federacije mogu u ime kantona zaključiti ugovore i u onoj materiji koja je po ustavu u nadležnosti kantona. Radi se zapravo o elementima delegacije ovlašćenja na osnovu koje je izvršena podela tih kompetencija tako da uže teritorijalno-političke jedinice taj pravni kapacitet ne poseduju izvorno, već je on u neku ruku izveden.

U članu 5, paragraf 2. projekta Bečke konvencije o pravu ugovora Komisija za međunarodno pravo je prihvatila sposobnost članica federacije da zaključe međunarodni ugovor u slučaju ako je taj kapacitet dopušten saveznim ustavom i u granicama koje su njim određene. Međutim, to nije ostalo u konačnom tekstu.[30] U vezi s tim negde se u dok-

[24] Isto, Vol. III, str. 348.

[25] Robert R. Bowie et Carl J. Friedrich, op. cit., str. 490.

[26] Peaslle, op. cit., Vol. II, str. 35.

[27] Sporazumi Quebeca i Ontarija sa SAD i Velikom Britanijom o izbegavanju duplih taksa, razni ugovori o administrativnim pitanjima, ekstradiciji, turizmu, sprečavanju paljevine šuma itd. (Rousseau, *Traitê de droit international public*, T. I, Paris, 1970, str. 80).

[28] Vidi: Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb, 1971, str. 89.

[29] Paul Gougenheim, op. cit., str. 307; Peaslle, op. cit., Vol. III, str. 350.

[30] Rousseau, op. cit., str. 78; Andrassy, op. cit., str. 88.

trini ukazuje da ustavno pravo ne može biti prepreka da se izvrše međunarodne obaveze; zato su nužni savezni zakoni čak i onda kad je kao ugovorna strana nastupila članica federacije.[31]

Postojeći ustav, kao ni Nacrt novog ustava SFRJ, ne izjašnjava se na izričit način o sposobnosti republika za zaključenje međunarodnih ugovora. S obzirom na to da onaj ko potpiše ugovor treba da ga obezbedi ustavnim mehanizmima, to se iz teksta ustava da zaključiti da su ti mehanizmi usredsređeni u organima federacije. Otuda i naš zaključak da republika ne može biti kao samostalna međunarodnopravna ličnost — partner ugovora sa stranom državom.[32] Pored utvrđene spoljne politike SFRJ, videli smo da međunarodni ugovori predstavljaju drugi pravni okvir za delatnost republika i drugih društveno-političkih zajednica na međunarodnom planu. Radi se zapravo o ugovorima propisno zaključenim i ratifikovanim od strane ustavom određenog organa i time oni čine sastavni deo prava SFRJ. Ti ugovori se po članu 187. Nacrta ustava SFRJ „primenjuju danom stupanja na snagu akta o ratifikaciji, ako tim aktom ili ugovorom na osnovu ovlašćenja nadležnog organa nije drukčije određeno". Prema tome, po istoj normi u Nacrtu ustava „sudovi neposredno primenjuju one međunarodne ugovore koji su objavljeni".

Takvim rešenjem Nacrt ustava je ponudio koncepciju o primatu onog dela međunarodnog prava koji je ugovorima kodifikovan, a koji je Jugoslavija prihvatila i svojom ustavnom procedurom uvela u pravni sistem SFRJ. Otuda će po našem ustavu federacija biti odgovorna pred stranim ugovornim partnerima za dosledno poštovanje navedenih ugovora, a svi organi pravosuđa u SFRJ, počev od saveznih pa do opštinskih, ustavom se obavezuju da im ti ugovori budu pravni izvori za rešavanje sporova i za primenu prava.

Međutim, dok je u operativnom delu Nacrta, kada je reč o ugovorima, situacija veoma jasna, dotle je u osnovnim načelima (odeljak VIII) ukazano (i to je novina u odnosu na postojeći ustav) da se Jugoslavija zalaže „za poštovanje opšteprihvaćenih normi međunarodnog prava". Imajući u vidu realnost situacije, redaktori Nacrta su, sasvim razumljivo, našli za potrebno da stav Jugoslavije prema međunarodnopravnom poretku generalno izraze baš u načelima, mada kod nekih država slične odredbe nalazimo u normativnom delu ustava. Prema tome, imajući u vidu ustavnopravni karakter i mesto načela u hijerarhiji ustavnog i opštepravnog poretka SFRJ, a skladno tekstu odeljka X osnovnih načela Nacrta ustava, normalno je zaključiti da ugovori o kojima je bilo reči nisu isključili ostale međunarodnopravne norme koje će naši sudski i drugi organi primenjivati.

Svakako, u datom slučaju kad dođe do primene jedne „opšteprihvaćene norme" međunarodnog prava u radu sudskog organa, neće biti jasna situacija kao kad treba primeniti navedeni ugovor. Tu države nemaju podjednake kriterijume u svakom pojedinačnom slučaju u pogledu ocene opštosti i prihvatljivosti navedene norme u međunarodnoj zajednici, a, isto tako, i sadržaja jednog pravila međunarodnog prava. Dok je

[31] *Le Federalisme,* cit. izd., str. 190. i sl.
[32] Vidi: Dr Smilja Avramov, op. cit.

ugovor relativno čist i jasan, sa međunarodnim običajem to nije slučaj, pogotovu ne sa načelima međunarodnog prava. Otuda su redaktori Nacrta s pravom ukazali na razliku u automatizmu primene obaveze iz međunarodnog ugovora koji je Jugoslavija prihvatila i ostalih opšteprihvaćenih normi međunarodnog prava kojima je iskazana vernost na taj način što se svi organi države i društva obavezuju na njihovo poštovanje. Time za našu zemlju ne postoji nikakva gradacija u pogledu pravne obaveznosti normi međunarodnog prava, nego se upravo računa na jedno realno stanje u međunarodnim odnosima i obavezama država u tom pogledu.

Budući da poseduje isključivu pravnu sposobnost za zaključivanje međunarodnih ugovora, federacija je obavezna i da obezbedi njihovo poštovanje, te da ustavnom procedurom — ratifikacijom obezbedi njihovo uvođenje u unutrašnjem ustavnom poretku. U tom pogledu u Nacrtu ustava je rečeno (član 253) da federacija „zaključuje, ratifikuje i obezbeđuje izvršavanje međunarodnih ugovora“ i „obezbeđuje izvršavanje međunarodnih obaveza Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“. Zapravo, Skupštini SFRJ i Saveznom izvršnom veću je data nadležnost ratifikacije međunarodnih ugovora. U tom pogledu zapažaju se, u stvari, tri vrste ugovora, i to: (1) oni međunarodni ugovori koje ratifikuje Savezno veće „o političkoj i vojnoj saradnji i međunarodni ugovori koji zahtevaju donošenje novih ili menjanje važećih zakona koje ono donosi“, (2) ugovori o čijem zaključivanju treba da odluči Veće republika i pokrajina, a „koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih i pokrajinskih zakona ili iz kojih proističu posebne obaveze za jednu ili više republika ili autonomnih pokrajina“ i (3) međunarodni ugovori koje ne ratifikuje Skupština SFRJ, već Savezno izvršno veće kao njen političko-izvršni organ.

Kao što se iz druge grupe ugovora vidi, iako republikama i ostalim društveno-političkim zajednicama nije data samostalnost i mogućnost zaključivanja međunarodnih ugovora, ipak ih Nacrt ustava ne isključuje iz svake nadležnosti, nego čak podvlači njihovu ingerenciju u određenoj vrsti ugovora. To je jasno izraženo i u članu 251. Nacrta, po kome se „međunarodni ugovori koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih odnosno pokrajinskih zakona ili iz kojih proističu posebne obaveze za jednu ili više republika ili autonomnih pokrajina zaključuju uz saglasnost republičkih odnosno pokrajinskih skupština“, te se postupak zaključivanja takvih ugovora reguliše saveznim zakonom „uz saglasnost republičkih i pokrajinskih skupština“.

Mada nije specificiran postupak i vreme kako i kada republike i pokrajine treba da daju tu saglasnost, ne može biti sumnje u to da se radi pre svega o prethodnoj odluci da se takav ugovor zaključi. Istovremeno u organima federacije ingerenciju republika i pokrajina i njihovu nadležnost i odgovornost za sklapanje ugovora Nacrt kompletira posredstvom Veća republika i pokrajina u Skupštini SFRJ propisujući u članu 259. da ovo veće na osnovu saglasnosti skupština republika i autonomnih pokrajina odlučuje o zaključivanju takvih ugovora. Znači, tu je sadržana pretpostavka da nadležnost tog veća izražava i saglasnost

republika i pokrajina, pa je normalno očekivati da to veće ima i određenu ulogu u ratifikaciji takvih ugovora. Isto tako, u pojedinim sferama delatnosti njemu je data nadležnost da donese zakon o privremenim merama putem dvotrećinske većine ukoliko se usled nesaglasnosti ovih skupština ne mogu ispunjavati, pored ostalog, i obaveze SFRJ prema drugim zemljama (član 274). Taj se zakon posle jedne godine važenja usled istih okolnosti može obnoviti putem postupka za njegovo ponovno donošenje (član 276).

Dakle, u tim posebnim međunarodnim ugovorima direktni subjektivitet ovih društveno-političkih zajednica je u ustavno-političkom poretku jače istaknut. Na taj način je ozakonjen pristanak republika i pokrajina za prihvatanje takvih ugovora, i to je uslov ugovorne sposobnosti federacije na međunarodnom planu u pogledu navedenih međunarodnih obaveza. Treba dodati i to da ovo veće putem zakonodavne delatnosti i utvrđivanja politike ima posebnu ulogu u pogledu spoljnotrgovinskog prometa i drugih ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Gledano sa stanovišta internog ustavnog poretka, navedena razmatranja ne ostavljaju nikakvu sumnju u odgovornost republika i pokrajina prema međunarodnim odnosima uopšte, a posebno prema navedenim međunarodnim ugovorima i ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Time Nacrt, naravno, ne uvodi klasičnu šemu podeljene odgovornosti u pogledu međunarodnih odnosa, već zapravo svi faktori unutar složene države koji su ustavnim sistemom pozvani da ostvaruju obaveze na međunarodnom planu nose jedinstvenu i zajedničku odgovornost za njih. Naravno, time se podrazumeva i isključiva odgovornost federacije kao jedine međunarodnopravne ličnosti uopšte u međunarodnim odnosima, jer je jedino ona neposredno ovlašćena da koristi prava i prima obaveze na međunarodnom planu.

STRATEGIJA KOMUNISTIČKE PARTIJE ITALIJE U BORBI ZA SOCIJALIZAM

— Intervju Luiđija Longa „Socijalizmu"* —

Pitanje: Teze italijanskih komunista o mogućnosti saradnje sa socijalističkim i katoličkim snagama — odnosno sa najznačajnijim narodnim strujama u političkom životu zemlje — izazivaju veliko interesovanje. Ta je teza u izvesnom smislu bila prisutna u italijanskom političkom životu i prilikom poslednje krize vlade.

Kako, druže Longo, ocenjujete postignute rezultate i perspektive takve orijentacije i kakvo je Vaše mišljenje o značaju koji ona zauzima u koncepciji o posebnom putu Komunističke partije Italije u borbi za socijalizam?

Odgovor: Mi smatramo da su susreti i saradnja između tri najveće komponente italijanskog naroda: komunističke, socijalističke i katoličke, ne samo mogući, nego i da postaju sve neophodniji da bi se pozitivno napala duboka kriza koja na svim poljima muči italijansko društvo i, ujedno, sve teži i hitniji problemi radnika, novih generacija, nacionalne zajednice u celini.

Na toj smo liniji radili i radimo postižući ne male uspehe. Tom linijom ćemo nastaviti iskreno ubeđeni da je u Italiji nužno široko okupljanje društvenih i političkih snaga radi odbrane i obnove demokratskih institucija, obezbeđenja budućnosti Republike, rođene iz pokreta otpora, uspostavljanja novog političkog i vladinog uređenja kadrog da raskine s dosadašnjim konzervativnim pravcima koje su sledile rukovodeće grupe hrišćanske demokratije i radi otpočinjanja duboke obnove italijanskog društva.

* Luiđi Longo, predsednik Komunističke partije Italije, primio je u novembru 1973. godine Davida Atlagića, glavnog i odgovornog urednika Izdavačkog centra „Komunist", i dao mu intervju za časopis „Socijalizam".

Polazeći upravo od takvog ubeđenja, nastalog na osnovu celokupne i tekuće analize unutrašnje i međunarodne situacije, naša je Partija nedavno formulisala precizan predlog koji je danas u centru političke diskusije u Italiji: to jest predlog da narodne i demokratske snage koje su danas različito svrstane učine napor za uzajamno razumevanje kako bi se postigao susret i sporazum o tome kako da se zajednički napadnu i reše problemi koji su bitni za život i budućnost zemlje. To je ono što je definisano kao „istorijski kompromis", do koga, razume se, svaka od velikih komponenti italijanskog naroda treba da dođe na osnovu sopstvenih idejnih tekovina, sopstvenih predloga, sopstvenim putem, sopstvenom istoriijom. Kroz sukobljavanje, susrete, diskusije, zajedničku akciju, zajednički rad na izgradnji, radnička klasa će postepeno, činjenicama, potvrđivati svoju hegemonu ulogu u odnosu na druge društvene slojeve i grupe.

Ovi naši stavovi nisu nastali odjednom niti ni iz čega. Dolaze iz daleka, kao što iz daleka dolazi i Komunistička partija Italije. Oni su suštinski deo naše strategije napredovanja ka socijalizmu, duž nacionalnog i demokratskog puta, ali kroz našu stalnu i iskrenu internacionalističku inspiraciju. To se opredeljenje zasniva na Gramšijevim poukama, na kojima se temelji čitav rad Partije otkako su (1926) prevaziđene shematske i sektaške orijentacije bordigijanskog rukovodstva (Bordiga, prvi sekretar Partije, 1921—1926. godine, — prim. red.). Kasnije smo stalno izgrađivali i obogaćivali naša strategijska opredeljenja na bazi pouka naših učitelja i genijalnog Toljatijevog doprinosa, čije analize italijanskog društva ostaju neprevaziđene svojom lucidnošću i dubinom.

Između ostalog, tim glavnim putem krenuli smo veoma konkretno tokom oružane borbe protiv naci-fašizma pobuđujući, organizujući i podstičući slivanje u zajedničku akciju svih patriotskih snaga koje su tražile slobodu, nezavisnost i demokratsku obnovu Italije. Osim u rušenju fašističkog režima, rezultati tog istorijskog slivanja odlučujućih komponenti italijanskog naroda nalaze se i u pobedi Republike i antifašističkog ustava koji, po našem mišljenju, sadrži preduslove da se u Italiji pokrene izgradnja demokratskog sistema i socijalnog i kulturnog progresa.

Priznavanje nužnosti tog slivanja i saveza između različitih društvenih snaga koje se mogu ujediniti oko zajedničkih ciljeva u borbi protiv zajedničkog neprijatelja uvek je inspirisalo našu borbu na čelu masa, našu političku inicijativu, našu funkciju u izbornim skupštinama i u godinama posle raskida jedinstvenog ustavnog pakta koji su nametnule najagresivnije i najreakcionarnije grupe italijanske buržoazije i američki imperijalizam. Ustrajno smo delovali da uslovimo, kako u bazi tako i u „vrhovima", najšira slivanja i politička i socijalna savezništva u borbi za prava radnika, za napredak zemlje, za odbranu demokratije, slobode, nacionalne nezavisnosti i mira. Rezultati takvog našeg angažovanja mogu se konkretno meriti. Zahvaljujući širokim jedinstvenim borbama, bilo je moguće ovih decenija odbiti i poraziti ozbiljne, ponovljene pokušaje — od strane vladajućih grupa i vlada kojima je rukovo-

dila Demohrišćanska partija, krugova krajnje desnice uz podsticaj i podršku inostranih centara — da se smrtno pogode prava radnika, antifašističke institucije i sam demokratski okvir zemlje. Zahvaljujući tim borbama, iznuđene su od poslodavaca i raznih vlada mere koje, iako delimične i neadekvatne, idu u susret jasnim zahtevima radničke klase i narodnog pokreta.

Međutim, dobro je najopštije podvući da je tokom borbi za stvaranje novih demokratskih pokreta kroz iskustvo sazrevala nova svest u aktivnim masama zemlje: svest da je, s obzirom na značaj sredstava koja stoje na raspolaganju bloku reakcionarnih i konzervativnih snaga, nužno jedinstvo svih narodnih i demokratskih snaga da bi se postigle i odbranile nove pobede, kao i da je takvim jedinstvom moguće stvari menjati. Sledstveno tome, sazrela je, isto tako, još šira svest o činjenici da se pokušajima cepanja ili održavanja podeljenosti između bitnih komponenti italijanskog naroda težilo i teži da se ovekoveči politika suprotna interesima naroda i zemlje.

Mislim da o ovoj novoj i široj svesti moraju danas da vode računa oni predstavnici drugih političkih i društvenih grupa koji nisu neosetljivi prema problemima građanskog i demokratskog razvitka naše zemlje koje objektivno postavlja situacija, a i sama njihova masovna baza.

Pitanje: Komunistička partija Italije posvećuje posebnu pažnju izgradnji i postignućima sopstvene organizacije. Znamo da ste već postigli značajne rezultate. Dobro je poznato da Komunistička partija Italije ima bogato iskustvo u vršenju lokalne vlasti u mnogim opštinama i nekim oblastima. Molim Vas, recite nešto više u vezi s time, kao i u pogledu decentralizacije koja se vrši u italijanskim strukturama i da li između tih iskustava i partijskih koncepcija postoji povezanost i kako se ona manifestuje?

Odgovor: Nema sumnje da je naše iskustvo u rukovođenju opštinama, provincijama i oblastima veoma bogato i stoga što se razvijalo i izvan područja leve administracije u kojoj komunisti zajedno sa socijalistima imaju neposredne odgovornosti u upravljanju lokalnom administracijom. Značajni su i često otvoreno priznavani od strane svih rezultati postignuti u tim upravama (2.353 opštine, 17 provincija, 3 oblasti) na širenju socijalnih, obrazovnih i zdravstvenih službi i na podizanju njihovog kvaliteta, na progresivnom fiskalnom oporezivanju, na podruštvljavanju službi kojima su ranije upravljali privatnici.

Mi težimo da i tamo gde smo u opoziciji razvijamo pozitivnu ulogu rukovođenja, a ne samo kritikovanja. Povezujući se direktno s narodnim masama, ponekad uspevamo da zadremo u opredeljenja lokalnih uprava kojima rukovode demohrišćani ili koalicija levog centra i da ih jače ili slabije modifikujemo.

To je dovelo do akumuliranja iskustava i veoma širokog političkog angažovanja.

Međutim, uspostavljanje oblasne autonomije na čitavoj nacionalnoj teritoriji danas je modifikovalo objektivnu situaciju jer oblasti imaju zakonodavnu vlast i u izvesnom smislu predstavljaju ogranke državne političke vlasti u nizu veoma značajnih sfera. Stoga se one nužno javljaju kao neposredni sagovornici države u krupnim opredeljenjima nacionalne politike.

Ranije se nastojalo da se u opštinama i provincijama najbolje iskoristi i primeni postojeće zakonodavstvo i u tom smo smislu težili povezivanju s narodnim masama u vezi s njihovim osnovnim građanskim zahtevima; zbog toga smo podržali administrativnu decentralizaciju, naročito u velikim gradovima.

Ipak je u tim uslovima sistem lokalne autonomne vlasti ostajao fragmentaran i raspršen, te nije uspevao da deluje kao stvaran i usklađen element političkog konfrontiranja s centralnom vlašću.

Danas postojanje oblasti predstavlja političku tačku povezivanja, usklađivanja i objedinjavanja sistema lokalne vlasti, odgovarajući teren za trasiranje programskih pravaca oko kojih je moguće usloviti realno dijalektičko konfrontiranje s centralnom vlašću i njeniim orijentacijama.

Znači, u tim novim uslovima naša akcija u lokalnim i oblasnim skupštinama, povezana s masovnim pokretima, može da se razvija na jednom višem nivou. To objašnjava otpore i prepreke koje punom sprovođenju regionalne reforme postavljaju, juče kao i danas, konzervativne snage.

Organizaciono je naša Partija već raščlanjena na oblasnom, provincijskom i opštinskom nivou. Ona, prema tome, u decentralizaciji lokalne vlasti i njenoj mogućnosti da se odmerava s opštim političkim opredeljenjima nalazi put za podsticanje novih okupljanja i slivanja društvenih i političkih savezništava oko programa i ciljeva obnove.

Pitanje: Zapadnoevropski radnički pokret se u društvenom pogledu sukobljava s novim problemima snažne ekonomske integracije, sve jačeg uticaja multinacionalnih kompanija, a istovremeno i s problemima procesa popuštanja u međunarodnim odnosima. Prisustvujemo intenzivnijem dijalogu zapadnoevropskih komunističkih partija o saradnji novog tipa u promenjenim uslovima. Kako ocenjujete te nove uslove i sa gledišta perspektiva saradnje zapadnoevropskih radničkih političkih snaga?

Odgovor: Ocenjujemo ih pozitivno. Odavno je naša Partija izrazila potrebu da se prevaziđe zaostajanje zapadnoevropskih komunističkih partija u postizanju zajedničke svesti i zajedničkog stava. Poznato je da je KPI, ne od danas, zauzela realističan i konstruktivan stav u pogledu

Evropske ekonomske zajednice smatrajući da je proces integracije završio stvaranjem na ekonomskom terenu tako snažne međuzavisnosti koja ne čini mogućim izlazak Italije iz Zajedničkog evropskog tržišta. U novoj političkoj fazi, koju karakteriše popuštanje, Evropska ekonomska zajednica predstavlja za nas komuniste još jedno mesto sudara i demokratske inicijative, s jedne strane, za odbranu demokratskih principa koji su na snazi u našim zemljama i ugroženi monopolističkom integracijom, a s druge strane za afirmisanje novih mogućnosti demokratske obnove institucionalne strukture Evropske ekonomske zajednice, koja je, kao što je poznato, nastala kao instrument hladnog rata u službi Atlantskog saveza.

Od velikog su značaja elaboracija i akcija koju su razvili francuski drugovi, najpre s programom vlade, a zatim sa zajedničkim programom koji im je, na primer, omogućio da razbiju golističku diskriminaciju i da učestvuju u životu Zajednice preko Evropskog parlamenta.

Veoma konvergentni, iako ne i istovetni, stavovi Komunističke partije Francuske i Komunističke partije Italije predstavljaju tačku povezivanja u diskusiji između svih snaga evropske levice.

Polazeći od zasnovanih kritika zbog posledica monopolističkog karaktera integracije koji je Evropska ekonomska zajednica izražavala i izražava, vidimo da niz zapadnoevropskih komunističkih partija zadržava stavove koji se razlikuju od naših, stavove koji se, između ostalog, mogu objasniti i s obzirom na različitu unutrašnju društvenu i političku situaciju.

U evropskim socijalističkim i socijaldemokratskim partijama postoje znatne teškoće u vezi s problemima integracije: postoje snage koje shvataju antisocijalne posledice, suprotne odgovarajućim nacionalnim interesima, jednog tipa integracije koji bi automatski razvio Rimske ugovore, posebno danas kada Evropska ekonomska zajednica teži da prevaziđe prostu carinsku uniju.

Sa tim snagama, s njihovim progresivnim pokretima moguće je naći ozbiljne dodirne tačke.

Osnovni se problem sastoji u tome da radnička klasa i partije koje izražavaju njene interese i težnje razviju novu funkciju u Evropi. Mislim da se među snagama levice mogu naći tačke konvergencije oko problema kao što je problem jedinstva između svih radnika (radnika zemalja Evropske ekonomske zajednice sa radnicima imigrantima); u borbi protiv inflacije i njenih uzroka; za razvoj slabo razvijenih oblasti; za ostvarivanje reformi; za zaštitu životne sredine itd.

Tu su, zatim, osnovni politički problemi koje treba precizirati: (1) uloga Evrope koja bi, kao što mi smatramo, trebalo da uspostavi nove odnose kako sa SSSR-om tako i sa Sjedinjenim Državama razvijajući pozitivnu, samostalnu ulogu; (2) funkcija Evrope prema zemljama trećeg sveta, posebno mediteranskim i zemljama Srednjeg istoka, kroz poziciju koja prevazilazi kako stare kolonijalističke tako i neokolonijalističke postavke koje se javljaju u politici koju je do sada sledila Evropska ekonomska zajednica ugovorima o udruživanju; (3) evropska borba protiv fašizma, i ne samo protiv fašističkih režima koji tlače španski, portugal-

ski i grčki narod, nego i protiv fašističkih pretnji u drugim zemljama. Sve to smatram ciljevima, koji mogu pokrenuti velike narodne borbe, kadrim da oduševe čitavu novu generaciju komunista u Evropi i da komunističkom pokretu povrate onu moralnu hegemoniju koja ga je karakterisala u svim njegovim velikim bitkama za socijalizam, mir i protiv imperijalizma.

Danas te borbe moraju da poteknu pre svega iz evropskih fabrika. Danas u tim fabrikama, rame uz rame, rade radnici ne samo iz tih zemalja, već i iz drugih, a mnoge od tih fabrika su među sobom povezane jedinstvenim nadnacionalnim centrima rukovođenja na evropskom (i ne samo evropskom) nivou. Tu se prvenstveno mora izgraditi jedinstvo i novo iskustvo snaga koje izražavaju radničku klasu i koje bi danas, u momentu krize onih pokreta i onih ideologija koje su kulminirale u sukobima 1968. godine, zrelim i razvijenim ciljevima mogle dati novi podsticaj omladini raznih zemalja u izgradnji demokratske i socijalističke Evrope.

Pitanje: Danas postoje mnoge partije, ne samo komunističke i socijalističke, koje su se opredelile za izgradnju socijalističkog društva. U mnogim zemljama Latinske Amerike, Azije i Afrike ideja socijalizma ima ogromnu privlačnu snagu, ali ona, ipak, nailazi na ozbiljne prepreke unutrašnje i spoljne prirode. Koji su, po Vašem mišljenju, putevi za izgradnju socijalizma u tim, u suštini nerazvijenim zemljama? Karakterističan je primer Čilea gde je front Narodnog jedinstva nastojao da mirnim putem ostvari ciljeve društvene revolucije, prihvatajući nasleđeni parlamentarni sistem bez ikakve suštinske promene. Suočeni s čileanskim iskustvom, mislim da se još jedanput može postaviti principijelno pitanje o blagovremenoj i što adekvatnijoj solidarnosti progresivnih snaga. Molim Vas, recite nešto u vezi s time.

Odgovor: Nema sumnje da je iz čileanske tragedije potrebno izvući elemente za razmišljanje i pouke kako u odnosu na međunarodni okvir tako i u odnosu na strategiju i taktiku radničkog pokreta u raznim zemljama. To je zadatak različitih političkih snaga, a što se tiče nas, italijanskih komunista, mi smo već otpočeli — člancima, esejima, diskusijom — taj neophodni rad na produbljavanju. Radi se o problemima od krupnog političkog i teorijskog zamaha.

Pretpostavka od koje polazimo jeste ta da je politika popuštanja, u perspektivi izgradnje sistema miroljubive koegzistencije, obavezan put kako za obezbeđenje mira tako i za stvaranje novih uslova za afirmaciju prava svakog naroda na slobodu i nezavisnost i da bi se napali krupni problemi savremenog sveta (razoružanje, nerazvijenost itd.).

Ali, veoma je očigledno da borba za popuštanje i sami uspesi koji su u tom pravcu postignuti ne dovode automatski do prestanka uticaja, intervencije i interferencija imperijalizma. Niti, razume se, znače da je na međunarodnoj areni uspostavljena neka vrsta idilične atmosfere između progresivnih i konzervativnih snaga i izvan klasnog sukoba. Po našem mišljenju, jasno je da borba koju svaki narod vodi za slobodu i nacionalnu nezavisnost i sopstveni kulturni razvitak sve više zahteva doslednu akciju za smanjivanje mogućnosti imperijalističke intervencije i mešanja u različnim oblicima u kojima se manifestuju (dovoljno je pomisliti, da pomenem samo jednu činjenicu, na celokupnu tematiku multinacionalnih društava i ekonomskog pritiska).

To na međunarodnoj skali zahteva nove i sve adekvatnije i progresivnije oblike međunarodne solidarnosti. Istraživanje tih oblika mora da bude zajednički zadatak svih revolucionarnih, progresivnih i antiimperijalističkih snaga, a preduslov za to jeste uspostavljanje između svih tih snaga, u uzajamnoj autonomiji, sve širih i plodnijih odnosa ne samo radi pružanja direktne pomoći narodima kojima je ona potrebna, nego i da bi se na sopstvene vlade vršio pritisak da u odnosu na te narode razviju stvarnu akciju prijateljstva, solidarnosti, tehničke i ekonomske saradnje kroz puno poštovanje njihovih interesa i njihove nezavisnosti.

Pitanje: Kakav je stav Komunističke partije Italije u odnosu na NATO u svetlosti međunarodnog popuštanja i najnovijeg razvitka priprema evropske konferencije o bezbednosti i saradnji, s posebnim osvrtom na situaciju na Bliskom istoku?

Odgovor: Mi delujemo u pravcu razvijanja procesa evropske bezbednosti, popuštanja i saradnje u perspektivi prevazilaženja suprotstavljenih blokova. Ubeđeni smo da je to osnovni uslov da bi svaka zemlja mogla slobodno, mimo spoljnih mešanja, postići progresivnije ciljeve slobode, demokratije i progresa. To posebno važi za našu zemlju s obzirom na uslovljavanja koja je međunarodna situacija uvek vršila i dalje vrši na unutrašnji razvitak Italije. Radimo, dakle, za takvu italijansku spoljnu politiku koja bi ne samo obezbedila aktivan doprinos izgradnji sistema miroljubive koegzistencije, već i afirmisala pravo našeg naroda da u granicama republikanskog ustava postigne sva pozitivna politička, ekonomska i društvena rešenja koja su potrebna da bi izašao iz duboke krize kroz koju prolazi i prevazišao istorijske neravnomernosti koje ga muče.

U referatu na XII kongresu naše Partije kazao sam da „ono čemu težimo nije raspadanje zapadnog bloka u korist učvršćivanja istočnog, nego izgradnja nove Evrope". Zatim smo precizirali da težimo da doprinesemo izgradnji Evrope koja ne bi bila ni antisovjetska ni antiamerička, nego Evrope koja bi na bazi jednakosti mogla uspostaviti odnose prijateljstva i saradnje kako sa SSSR-om tako i sa Sjedinjenim Državama, sa zemljama u razvoju i s čitavim svetom.

Na poslednjem kongresu naše Partije (koji je održan u Milanu 1972. godine) još smo rekli da polazimo od ubeđenja da je danas, možda prvi put za poslednjih četvrt veka, moguća spoljna politika koja ne bi bila faktor podele našeg naroda, već, naprotiv, faktor jedinstva u kome bi mogle naći sebe sve demokratske snage i velike idejne struje naše zemlje. Za nas je očigledno, precizirali smo, da bi se — u okviru jedne spoljne politike koja bi se zasnivala na odbrani naše autonomije od stranih mešanja i uslovljavanja i istovremeno na volji da se obezbedi aktivan doprinos Italije popuštanju i prevazilaženju blokova — i same razlike u odnosu na pitanje Atlantskog pakta i na političke i vojne probleme s tim povezane mogle posmatrati dinamično, a ne više u statičkim terminima iz perioda hladnog rata.

Pitanje: Kako ocenjujete stanje odnosa između Komunističke partije Italije i Saveza komunista Jugoslavije i koje bi, po Vašem mišljenju, trebalo da budu osnovne tačke plodnijeg i intenzivnijeg razvoja uzajamnih odnosa?

Odgovor: Ocenjujem kao veoma pozitivno sadašnje stanje odnosa između Komunističke partije Italije i Saveza komunista Jugoslavije. Imali smo veoma široku saradnju i čestu, uvek otvorenu, slobodnu i podsticajnu razmenu mišljenja. Ipak, ne mislim da treba da se zadovoljimo onim što smo ostvarili i što ostvarujemo. Moguće je učiniti još više pošto postoje krupni problemi od zajedničkog interesa: Evropa, Bliski istok, znatne mogućnosti sve širih odnosa saradnje između naše dve zemlje kako na političkom tako i na ekonomskom, trgovinskom, naučnom i kulturnom sektoru.

Pitanje: Dozvolite mi sada jedno više lično pitanje. Poznato je da ste kao rukovodilac Omladinske internacionale radili u Moskvi, gde ste imali priliku da upoznate lično mnoge rukovodioce Kominterne.

Da li biste, druže Longo, bili tako ljubazni da nam kažete koji je od njih ostavio na Vas najdublji utisak?

Odgovor: Da, imao sam sreću da radim u Moskvi, najpre kao rukovodilac Omladinske komunističke federacije u KIM-u, a kasnije kao predstavnik Komunističke partije Italije u Izvršnom komitetu Komunističke internacionale.

Učestvovao sam na IV kongresu Komunističke internacionale (decembra 1922. godine), na kome sam imao sreću da slušam Lenjinov poslednji javni govor koji je tom prilikom održao. Već sam u jednoj knjizi sećanja o tom momentu rekao da me je govor impresionirao ne samo zbog jezgrovitog i jasnog rasuđivanja, nego i živošću, strašću

kojom je izlagao svoju misao kao da je goreo nekom unutrašnjom vatrom.

Na raznim međunarodnim susretima kojima sam kasnije prisustvovao u Moskvi ili drugde imao sam mogućnosti da upoznam gotovo sve najviše rukovodioce raznih komunističkih partija. Svi su oni na mene ostavili dubok utisak zbog svoje političke sposobnosti i htenja, svoje iskrene i pune odanosti stvari socijalizma i komunizma. Između svih, želim da podsetim na susret koji sam krajem 1932. godine imao u Berlinu sa Georgi Dimitrovom, koji je tada rukovodio Biroom Komunističke internacionale za zapadnu Evropu i koga sam u vezi s italijanskom Partijom video nekoliko meseci pre nego što je bio uhapšen od strane hitlerovske policije.

Prilozi

Smiljana Đurović

AKTUELNI PROBLEMI NAŠE ISTORIOGRAFIJE[1]

FORMIRANJE INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA, NJIHOV KARAKTER I ZADACI

Šta su instituti za istoriju radničkog pokreta, koji je njihov zadatak i kakav im je cilj?

Pre više od dve decenije, u vreme kada su oni osnovani, na takvo pitanje društvo je imalo precizan odgovor, posebno u pogledu nacionalnih instituta za istoriju radničkog pokreta. Danas, čini se, odgovor na ovo pitanje nije tako jasan. Štaviše, ima se utisak da je veoma nejasan i zamagljen, o čemu svedoče mnogobrojni problemi oko finansiranja ovih institucija, koji su se celu poslednju deceniju konstantno nagomilavali, a danas su dostigli kulminaciju. U nekim slučajevima oni dovode i do međusobnih materijalnih sukoba postojećih institucija, sukoba koji ponekad imaju egzistencijalan karakter (posebno dolaze do izražaja prilikom raspodele sredstava Republike i federacije, pri čemu su u naročito delikatnoj situaciji nekadašnji „savezni" instituti u Beogradu).

Istorija instituta za istoriju radničkog pokreta počinje sa Petim kongresom KPJ, održanim 1948. godine. Peti kongres je postavio kao zadatak i rad na prikupljanju građe i izučavanju istorije radničkog pokreta i Partije. Da bi se to ostvarilo, tada su bila formirana istorijska odeljenja pri CK KPJ i republičkim centralnim komitetima. U prvo vreme ta odeljenja su radila na prikupljanju i sređivanju arhivske građe, da bi posle postepeno prešla i na obradu pojedinih tema iz istorije KPJ i radničkog pokreta. U daljoj fazi razvoja ta odeljenja su prerasla u istorijske institute, koji su izradili svoje projekte i planove naučnoistraživačkog rada na izučavanju istorije radničkog pokreta, istorije KPJ i revolucije. U tim institutima je bio koncentrisan znatan partijski kadar, tako da je njihova kadrovska struktura bila nešto drugačija od nasleđenih istorijskih institucija. Jedan od zadataka tih partijskih institucija bio je i taj da stvore i osposobe marksistički orijentisan naučni kadar

[1] Osnovu ovog članka predstavlja tekst koreferata koji smo podneli na Savetovanju o istoriografiji radničkog pokreta u Srbiji između dva svetska rata, održanom 22. juna 1973. godine u Beogradu u organizaciji Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije i Društva istoričara Srbije.

koji će se baviti izučavanjem savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Na taj način je bio rešen i problem izučavanja savremene istorije.

Proslava 40-godišnjice KPJ i SKOJ-a 1959. godine stavila je u središte pažnje i interesovanje za istoriju radničkog pokreta. Istina, i pre toga se pojavljivala pokoja naučna obrada pojedinih pitanja savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, ali je ona imala karakter individualnog pristupa i nije mnogo doprinosila izrastanju istorije radničkog pokreta u ozbiljnu istoriografiju. Tek šezdesetih godina istorija radničkog pokreta počinje da se predaje na nekim našim univerzitetima, a do tada su znanja iz te oblasti sticana u partijskim školama i na raznim kursevima i seminarima.[2]

Organizovanom naučnom istraživanju najnovije istorije jugoslovenskih zemalja veoma je doprinelo osnivanje Odeljenja za istorijske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu. Ovaj institut, koji je osnovan 1958. godine, trebalo je da preraste u akademiju društvenih nauka. Njegovo Istorijsko odeljenje imalo je zadatak da pokrene organizovano naučno istraživanje istorije Jugoslavije u XX veku. U njemu je 1959. godine izrađen studijski projekat „Istorija naroda Jugoslavije u XX veku", u kome su bili razrađeni zadaci „prve etape" rada na istoriji Jugoslavije u XX veku (oko 240 monografija). U „drugoj etapi" rada poduzela bi se izrada prve sinteze istorije Jugoslavije u XX veku, koja bi bila objavljena kao četvrta knjiga „Istorije naroda Jugoslavije". Od 1961. godine na ovom projektu radi i Odeljenje za istoriju radničkog pokreta i SKJ Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu.[3] Dok se Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka bavilo prvenstveno izučavanjem istorije stare Jugoslavije, to jest „građanskom komponentom", dotle su saradnici Odeljenja za istoriju radničkog pokreta Instituta za izučavanje radničkog pokreta usredsredili svoja istraživanja na izučavanje razvoja radničkog pokreta, istorije SKJ, revolucije i posleratnog, socijalističkog razvitka.

Godine 1969. Odeljenje za istorijske nauke IDN i Odeljenje za istoriju radničkog pokreta i SKJ IRP izdvajaju se i osnivaju poseban samostalan institut pod nazivom Institut za savremenu istoriju. Osnovna metodološka koncepcija koja je zastupana prilikom te naučno-organizacione integracije bila je u tome da se omogući kompleksno izučavanje i sagledavanje procesa savremene istorije jugoslovenskih zemalja, to jest da se ukine do tada izrazita metodološka orijentacija na odvojeno izučavanje dva tematska područja: istorije radničkog pokreta i revolucije, s jedne strane, i „građanske komponente" razvoja stare Jugoslavije, s druge strane; jer je pri tom dolazilo do neprirodnih i neistoričnih izolacija pojedinih procesa, što je ponekad pretilo da odvede u

---

[2] *Bibliografija radova iz istorije radničkog pokreta i KPJ 1919—1941*, izradila grupa autora: Dragica Lazarević, Ubavka Vujošević, Slavoljub Cvetković, Jovanka Kecman, Ljubica Radulaški, Dragoje Živković i Miroljub Vasić, Institut za istoriju radničkog pokreta, Beograd, 1967.

[3] Nacrt projekta „Istorija državne zajednice jugoslovenskih naroda", Beograd, 1968.

apsolutizaciju i apstrakciju, a javljale su se i druge, čisto organizacione devijacije kao što je monopolizam na određene teme i njihovo izolovanje od prirodnih istraživačko-istoriografskih tokova.

Ove i slične institucije trebalo je da postanu jezgro iz koga će se regrutovati marksistički orijentisani naučni kadrovi, to jest gde će se formirati jedan deo naše socijalističke inteligencije, koja će i obrazovno i naučno aktivno i angažovano učestvovati u stvaranju nove, socijalističke kulture i u socijalističkom preobražaju društva u celini.

Kada je reč o primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije u nas, onda prva istraživanja ne bi trebalo započeti od nastanka istoriografije za savremenu istoriju u institutima za istoriju radničkog pokreta, nego mnogo ranije, od istraživanja rukopisa Mitrovačke biblioteke.[4] U prethodnim istraživanjima će se možda morati ići još više u prošlost kako bi se istražili preduslovi za otvaranje ovoga procesa, što znači da istraživanje mora započeti od prvih pojava marksističke misli u nas još u socijaldemokratskom periodu radničkog pokreta i prvih prevođenja Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih tekstova, od pokušaja prvih interpretacija izvornog marksizma, zatim istraživati prevodilačku delatnost Moše Pijade između dva rata, rad na prevođenju *Kapitala,* kao i rad partijskih škola u tamnicama stare Jugoslavije. Veoma je interesantna i pojava Adžijinog i Durmanovog prevoda *Istorije Rusije* od Pokrovskog 1935. godine. Za istoriografsku analizu će biti zanimljiv posebno Filipovićev rad *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma* (Beograd, 1920), zatim Keršovanijeva *Povijest Hrvatske* itd. Isto tako, od interesa je za istraživanje da se obrati pažnja na to da je Slobodan Jovanović, vodeći buržoaski istoričar toga vremena u Jugoslaviji, zapazio pojavu marksizma i Karlu Marksu posvetio jedno poglavlje u svom delu *Iz istorije političkih doktrina* (Beograd, 1935).

Druga faza u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije započinje u nas posle drugog svetskog rata i pobede socijalističke revolucije. Marksizam tada u našem društvu i u organizaciji naučnog rada dobija čvrstu socijalnu podlogu, čime su bitno izmenjeni odnosi u istorijskoj nauci u nas. B. Đurđev je u radu *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*[5] zapazio ovaj proces u svetu kao pojavu nastalu početkom XX veka obrazovanjem Sovjetskog Saveza posle oktobarske revolucije i razvojem nauke u njemu, kao i kasnije stvaranjem drugih socijalističkih država u Evropi (čime su izmenjeni ne samo odnosi u istorijskoj nauci, nego uopšte odnosi u svetu).

Na početku izučavanja ovoga procesa u nas trebalo bi obratiti pažnju na dve stvari: (1) na nastanak prvih udžbenika za istoriju pisanih sa stanovišta istorijskog materijalizma i u vezi sa tim na reorganizaciju nastave istorije u osnovnim, srednjim i visokim školama, znači na proces koji je tekao uglavnom na univerzitetu i oko njega, to jest istražiti puteve razvoja univerzitetske istoriografije, i (2) na nastanak i razvoj

---

[4] Recenzija dr Slavoljuba Cvetkovića (od 20. maja 1973) na tekst doktorske disertacije S. Đurović: „Škola Pokrovskog u sovjetskoj istoriografiji".

[5] Radovi Naučnog društva SRBiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, XX, knj. 7.

istorijskih instituta i institutske istoriografije. To su u tom početnom periodu procesi koji idu uporedo i koji na neki način i do danas kao takvi traju. Postoje neki elementi koji govore da je istoriografski proces koji se razvijao u istorijskim institutima, posebno u institutima za istoriju radničkog pokreta, autohtoniji nego onaj koji je tekao na univerzitetu, i to verovatno zbog toga što su institutski istoričari neposrednije bili suočeni sa istraživačkom praksom, posebno sa veoma složenim problemom primene istorijske teorije marksizma na izučavanje savremene istorije. Pri tome pojava sociološkog šematizma i drugih uticaja (kulturno-morfološke koncepcije, na primer) daleko se lakše ispoljavala u pisanju udžbenika istorije ili univerzitetskih kurseva, to jest pri istoriografskoj sintezi činjenica, odnosno onom postupku istoričara koji A. Ber naziva „eruditskom sintezom", a postmarksistička sovjetska istoriografija „teorijskim uopštavanjem". Kada se radilo o neposrednom metodu ispitivanja i utvrđivanja činjenica, tu se, opet, lakše upadalo u pozitivizam, koji je institutskoj istoriografiji otežavao put ka sintezi.

ZAŠTO NEMA NEKIH VAŽNIH SINTEZA IZ ISTORIJE RADNIČKOG POKRETA?

Činjenica je da do danas nije napisana ni jedna celovita sinteza istorije Partije, sindikata ili omladinskog pokreta, na primer u Srbiji. No, problem prelazi okvire navedene republike i postavlja se kao metodološki problem naše celokupne istoriografije.[6] Objavljivanje *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* (1963) prvi je i poslednji pokušaj davanja jedne prethodne sinteze opštejugoslovenskog karaktera i značaja o istoriji KPJ.

Problem, onako kako ga mi vidimo, jeste prvenstveno problem metodološke prirode, odnosno problem odnosa prema sintezi kao metodu u istoriji. Izvesne elemente za njegovo rešavanje moguće je naći u dosadašnjim monografskim istraživanjima. Isto tako, moguće je iskoristiti teorijska rešenja koja je dala naša istoriografska praksa, doduše, veoma oskudna. Ovde mislimo prvenstveno na teorijska rešenja do kojih je došao B. Đurđev istraživanjem i kritikom shvatanja o „sintezi u istoriji" A. Bera i njegovih sledbenika, kao i kritikom postmarksističkih shvatanja o „teorijskom uopštavanju u istoriji", koja je izložio u radu *Sinteza kao metod u istoriji*. Đurđevljeva istraživanja je finansirao Fond za naučni rad SR Bosne i Hercegovine, a završeni rad je primljen na sednici Odeljenja društvenih nauka Akademije nauka Bosne i Hercegovine 6. marta 1968. godine. Drugim teorijskim istraživanjima i rezultatima ne raspolaže za sada naša istorijska nauka.[7]

---

[6] Koliko je delikatna stvar pitanje sinteze istorije Jugoslavije, najbolje pokazuje slučaj sa objavljivanjem *Istorije Jugoslavije* u izdanju „Prosvete" (autori: Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer).

[7] Skrenuli bismo ovde pažnju na teorijski članak Branka Petranovića *Prethodna sinteza,* koji će se pojaviti u sledećem broju „Priloga za istoriju socijalizma", a koji je nastao kao prilog diskusiji održanoj 1972. godine na okruglom stolu „Priloga" povodom knjige Pere Morače *Jugoslavija 1941. godine.*

Zahtevi koje postavlja Đurđev izgleda da su za sada teško ostvarivi. O tome jasno govori istoriografska praksa koja se u oblasti savremene istorije do sada svodila uglavnom na monografska istraživanja, koja čine samo prethodni rad na sintezi, jer, prema Đurđevu, „istorijskom sintezom se dobija uopštena i na bitno svedena slika odnosa pojedinih strana života ljudi, naroda i društvenih zajednica u određenoj istorijskoj uslovljenosti, a ne potpuna istoriografska rekonstrukcija života u prošlosti". Istorijska sinteza, prema tome, mora dati „sliku koja odgovara stvarnosti, pa stoga mora biti *realna istorijska sinteza*". A da bi ta istorijska sinteza bila u potpunosti i na naučnom nivou, ona mora biti povezana još sa dve osnovne radnje koje se moraju obavezno izvršiti, a to su: „1. prirodno-istorijsko tumačenje razvitka pojedinih strana života u prošlosti i nastanka i smene pojedinih društava koja su u toku istorije povezivala život ljudi u jednu istorijsku celinu, 2. ekonomska i sociološka analiza istorijske sredine koja se ispituje" (str. 44).

Pred savremenu istorijsku metodologiju se, u pogledu rada na pozitivno-naučnom razrešavanju problema sinteze u istoriji, postavljaju i sledeća dva zadatka: „1. unapređenje konkretnih metoda uopštavanja u istorijskoj nauci, 2. pronalaženje postupka i organizacije naučnog rada koji će moći razne specijalnosti u istoriji i različiti pristup potreban radi prirodno-istorijskog tumačenja istorije povezati u jednu celinu".

Za ostvarivanje ovih naučnih zadataka veliki značaj imaju istorijski instituti. Rad na sintezi „zahteva i organizaciju rada u kojoj će kolektivni institutski rad i organizacija instituta, odnosno timski rad, naći svoje mesto. Na to su jasno ukazali A. Ber, L. Fever i drugi. Takav stav se danas i zastupa u savremenoj francuskoj istoriografiji i u istoriografiji većine socijalističkih zemalja. Takva organizacija rada se i sprovodi, pa je baš u sovjetskoj i francuskoj istorijskoj nauci dala odličnih rezultata. Takav stav se ponekad zastupa i kod nas, ali bez jasne koncepcije zašto se tako radi. Pa ipak, i kod nas je timski rad na istoriji, ukoliko ga je bilo, dao rezultate, makar utoliko što je na jednom poslu prikupio istoričare detaljiste[8]".

Kada se govori o radu na sintezi savremene istorije Jugoslavije, potrebno je prvenstveno konstatovati šta je do sada u tom pravcu konkretno učinjeno u istorijskim institutima.

Nacionalni instituti za istoriju radničkog pokreta i Institut za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, kao i Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka, od samog početka, od svog osnivanja, akceptirali su istorijsku teoriju marksizma kao *metod*. Danas je za istoriju savremene istoriografije u nas veoma interesantno ustanoviti *kako* su naučnoistraživački timovi ovih institucija to *metodološki* ostvarili u praksi, odnosno kakva metodološka rešenja su istoričari ovih timova, ili celi timovi, dali u ostvarivanju toga u istraživačkom radu. Primena istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije veoma je složena stvar i složeno pitanje ne samo za našu istoriografiju, nego i za

[8] B. Đurđev, op. cit., pogovor, str. 47.

druge istoriografije koje su išle i idu tim putem. Kako je metodološki tekao taj proces u nas, za sada možemo dati samo globalnu skicu.

U prvoj, početnoj etapi istoriografija nastala u navedenim istorijskim institucijama i oko njih započela je ostvarivanje primene istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije bez prethodnih teorijskih istraživanja i rešenja. Ona je to u praksi nadoknadila na nekoliko načina:

(1) zahvatanjem tematskih prostora koji su bili od vitalnog istorijskog interesa za proletersku klasu, to jest istorije radničkog pokreta, Partije, NOB i revolucije, kao i razvoja stare Jugoslavije; zatim uključivanjem u istraživačke projekte savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, odnosno posleratne istorije socijalizma u nas;

(2) globalnom metodološkom podelom na tri vrste istraživanja: (a) političku istoriju, (b) ekonomsku istoriju i (c) istoriju kulture;

(3) pojedinačnim integralnim pristupom istraživanju savremene istorije, to jest pokušajima jedinstvenog i istovremenog istraživanja svih strana istorije ljudskog života.

Mora se konstatovati da su praktična monografska realizovanja u tome pravcu išla dosta stihijno i najčešće su bila prepuštena potpuno individualnim rešenjima pojedinaca istraživača.

Za razumevanje savremene istoriografije je veoma interesantno da se istraži i analizira prvenstveno rad istoriografske škole koja se začela u Odeljenju za istorijske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu i oko njega, odnosno da se dâ analiza praktičnih metodoloških rešenja te škole u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije Jugoslavije između dva svetska rata. U ovom odeljenju, međutim, nisu vršena i teorijska istraživanja u tom pravcu.[9] A ta istraživanja treba započeti analizom koncepcije prvog Zbornika radova koji je 1959. godine objavilo ovo odeljenje pod nazivom *Istorija XX veka* (koji i danas izlazi i izdaje ga Institut za savremenu istoriju u Beogradu). U okviru toga posebnu pažnju treba posvetiti izučavanju metodološke koncepcije D. Jankovića u uvodnom članku pod nazivom *Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) (1. XII 1918 — 20. IV 1920).*[10] Praktična metodološka i koncepcijska rešenja koja je dao Janković u tom članku prihvatili su mnogi istoričari savremene istorije, naročito mlađi, posebno oni koji su izrasli u Odeljenju za istorijske nauke IDN, a čija se većina danas, kao već afirmisan kadar srednje i mlađe generacije, nalazi u Institutu za savremenu istoriju.

Drugi pravac istraživanja trebalo bi da obuhvati nastanak i razvoj istoriografije u okviru Odeljenja za istoriju radničkog pokreta i SKJ Instituta za istoriju radničkog pokreta u Beogradu, posebno metodološke koncepcije na kojima je ostvareno pisanje *Pregleda istorije Saveza komu-*

[9] Upravo pred osnivanje ISI započeta su u Odeljenju za istorijske nauke IDN teorijska istraživanja na dve teme: „Koncepcija civilizacije kod analista" (Draga Anić) i „Škola Pokrovskog u sovjetskoj istoriografiji" (S. Đurović).

[10] *Istorija XX veka*, Zbornik radova 1, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1959, str. 7—152.

nista Jugoslavije (1963). Knjiga je nastala na inicijativu CK Saveza komunista Jugoslavije, a napisao ju je kolektiv autora koji tada nije imao veće ambicije nego da dâ samo jedan opšti pregled istorije KPJ.[11]

Zatim bi sledilo pojedinačno istraživanje istoriografije savremene istorije nastale u pojedinim republičkim i pokrajinskim centrima i u tamošnjim nacionalnim istorijskim institutima. Pri tome treba obratiti posebnu pažnju na specifičnosti kojima se odlikuje ta istoriografija, a istraživanja usredsrediti na metodološke rezultate ostvarene u glavnim stručnim časopisima ili zbornicima radova kao što su: „Putevi revolucije" (Zagreb), „Prilozi" (Sarajevo), „Prispevki za zgodovino delavskega gibanja" (Ljubljana), „Glasnik na Institutot za nacionalna istorija" (Skoplje), „Istorijski zapisi" (Titograd), „Perparimi" (Priština) i drugi.

ZAOSTAJANJE ISTRAŽIVANJA U OBLASTI EKONOMSKE ISTORIJE I ISTORIJE KULTURE

Ekonomska i sociološka analiza istorijske sredine od ogromne je važnosti za stvaranje uslova za sintezu. Odgovor na pitanje zašto zaostaju ekonomsko-istorijska istraživanja, kao i istraživanja u oblasti istorije kulture, ima svoju kadrovsku i metodološku stranu. Govorićemo ovde o metodološkoj dimenziji. Naime, u poslednje vreme se sve glasnije postavlja pitanje šta je sa ekonomskom istorijom, posebno kada su u pitanju pripreme za planove oko izrade sinteze istorije Jugoslavije u XX veku.[12]

Pozabavićemo se ovim problemom malo opširnije. Jugoslovenska komisija za ekonomsku istoriju Saveza društva istoričara Jugoslavije održala je krajem 1972. godine zapažen skup u Historijskom institutu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. U radu skupa učestvovalo je 26 ekonomskih istoričara, koji su predstavljali 18 institucija (ekonomskih, filozofskih i pravnih fakulteta, istorijskih instituta, akademija i arhiva). Tada su rešavana neka veoma važna pitanja organizacione prirode, kao i pitanja izdavačke delatnosti, pa je donesen zaključak o pokretanju jugoslovenskog časopisa za ekonomsku istoriju (njegov prvi broj uskoro izlazi iz štampe); pokrenuto je i pitanje pisanja ekonomske istorije Jugoslavije; donete su odluke o izradi bibliografije ekonomske istorije Jugoslavije i slično. Verovatno će ova, veoma angažovana komisija uspeti da u dogledno vreme učini dosta u pogledu rada na sistematizaciji već postignutih rezultata u oblasti istraživanja ekonomske istorije Jugoslavije, kao i da učini nešto ozbiljno u pravcu pojačanog istraživanja problema ekonomske istorije od prvog svetskog rata naovamo, gde nedostaju, izuzev agrara, osnovne istraživačke monografije (o stranom ka-

---

[11] U pisanju *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* učestvovali su sledeći autori: Rodoljub Čolaković, Pero Damjanović, dr Sergije Dimitrijević, Kiro Hadži Vasilev, Mito Hadži Vasilev, dr Dragoslav Janković, Pero Morača, dr Najdan Pašić i Julijana Vrčinac.

[12] O tome je bilo dosta govora i na simpozijumu „Politički život Jugoslavije 1914—1945", koji je održan u martu 1973. godine u Beogradu u organizaciji redakcije Trećeg programa Radio-Beograda.

pitalu, o kapitalu uopšte, o bankama i finansijskoj politici, o saobraćaju i saobraćajnoj politici, o trgovini, o industrijalizaciji, o migracijama itd.), i to gotovo podjednako za sve krajeve naše zemlje.

Međutim, pod pretpostavkom da ekonomski istoričari u skoroj budućnosti i reše monografskim istraživanjima neke osnovne istraživačke probleme ekonomskog razvoja jugoslovenskih zemalja između dva svetska rata, kao i u vreme socijalističke izgradnje, ni u tom slučaju istoričari ne mogu očekivati da će im ti radovi u potpunosti dati sve ono što im je neophodno za razumevanje svih tokova i pojava savremene istorije Jugoslavije. Osnovni razlog je taj što istoričari prate prioritetno one istorijske tokove koji se ispoljavaju politički i socijalno, dok ekonomski istoričari izučavaju ekonomske fenomene i procese, koji nisu uvek istovetni po trajanju i ispoljavanju sa istorijskim procesima. Zbog svega toga istoričari će biti prisiljeni da koriste i dalje, kao i do sada, tri metodološka rešenja:

(1) kada u istoriografiji ekonomske istorije nalaze odgovore na pitanja koja ih interesuju, da preuzmu gotove rezultate;

(2) u slučaju kada ih ne nalaze, da vrše samostalna ekonomsko-istorijska istraživanja (neke rezultate u tom pogledu postigli su istoričari diplomatske istorije i istorije radničkog pokreta);

(3) rešenje istraživačkih problema će se morati potražiti u organizovanom koordiniranom timskom radu na principima integralne istoriografije. (Takav metod se primenjuje u Institutu za savremenu istoriju prilikom istraživanja nekih kompleksnih tema, kao što je slučaj sa Projektom istorije Borskog rudnika. Ovaj metod se pokušao primeniti i na izradi Projekta istorije Jugoslavije između dva svetska rata u Odeljenju za istorijske nauke IDN, a sada se i dalje nastoji na njemu u Institutu za savremenu istoriju kada je u pitanju Projekt istorije Jugoslavije u XX veku.)

Međutim, suština problema nije samo u zaostajanju ekonomske istorije u istraživanjima, nego u nerešenom metodološkom odnosu prema ispitivanju jedne strane u razvitku, odnosno jedne strane života, ako se ona izdvoji i zatim izolovano podvrgne istraživanju. To je jedan od glavnih metodoloških problema kada se radi o sintezi kao metodu u istoriji.

Sa tim u vezi je i rešavanje pitanja kako je ekonomska istorija shvaćena kao metodološko rešenje za marksistički pristup u našoj savremenoj istoriografiji.

Svakako da su pokušaji naše istorijske nauke u postajanju da obrati pažnju na ekonomski momenat u istoriji pozitivni, naročito u slučajevima kada su bili izraz istraživačkih napora da se upozna, ispita i razume ta zapostavljena oblast istorijskih istraživanja, to jest ekonomsko-istorijski procesi, ali su oni ponekad svođeni i na ekonomizam, pa su tada, u stvari, značili šematizaciju u istorijskom metodu. Postavlja se pitanje da li ekonomska istorija, shvaćena izolacionistički (kako je i shvaćena u mnogo slučajeva već u svom povoju), nije svojevrsna šematizacija shvatanja i tumačenja pravog metoda primene istorijske

teorije marksizma na izučavanje istorije kao egzaktne nauke. Istraživanja su pokazala da su mnoge stvari u toj oblasti teorijski još nerazjašnjene i, metodološki i naučno, tek na početku.

Zaobići ćemo ovde pitanje i dilemu (koja danas postoji u svetskoj nauci) da li je ekonomska istorija ekonomska nauka, istorijska disciplina ili samostalna nauka. Mi ovde ekonomsku istoriju posmatramo onako kako je ona već akceptirana u našoj savremenoj istoriografiji, to jest kao istorijsku disciplinu i kao jedno od metodoloških rešenja za primenu istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije.

Naša savremena istoriografija smatra bavljenje ekonomskom istorijom jednim od uslova marksističkog pristupa istoriji. Međutim, u našoj istorijskoj nauci ne postoje teorijski radovi u kojima bi se raspravljao problem odnosa: istorijska teorija marksizma — ekonomska istorija. Koliko nam je poznato, takvi radovi ne postoje ni u sovjetskoj istoriografiji iako je ona starija iskustvom u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije od naše istoriografije. Kada su u pitanju ekonomska istorija i istorija (koju poznaje već odavno i klasična zapadna istoriografija) kao metodološka rešenja u marksističkom pristupu istorijskom istraživanju, onda je veoma interesantno konstatovati da se do danas nije pojavio ni jedan teorijski rad koji bi razmatrao smisao poznate Marksove teze: „Nema istorije politike, prava, nauke itd., umetnosti, religije itd." Ovo je, naime, jedna od teza koje se nalaze na poslednje dve stranice rukopisa o Fojerbahu.[13]

Kada je reč o ekonomskoj istoriji i njenom značaju za ostvarivanje materijalističkog pristupa istraživanju istorije i za ostvarivanje naučne sinteze, smatramo da je veoma važno imati na umu sledeći Engelsov stav iz pisma J. Blohu:

„Prema materijalističkom shvatanju istorije određujući momenat u istoriji je u *poslednjoj instanci* produkcija i reprodukcija stvarnog života. Ni Marks ni ja nismo nikada tvrdili ništa više. Ako pak neko to izvrće u tom smislu kako je ekonomski momenat *jedino* određujući momenat, onda on pretvara ovu postavku u apstraktnu, apsurdnu frazu koja ništa ne kazuje. Ekonomsko stanje je osnova, ali na tok istorijskih borbi vrše svoj uticaj i u mnogim slučajevima pretežno određuju njihov *oblik* i razni momenti nadgradnje — politički oblici klasne borbe i njeni rezultati — ustavi koje donosi pobednička klasa posle dobijene bitke itd. — pravni oblici, a pogotovo odraz svih ovih stvarnih borbi u mozgu učesnika, političke, pravne, filozofske teorije, verska shvatanja i njihov dalji razvitak u sisteme dogmi. Postoji uzajamno dejstvo svih tih momenata, u kojem na kraju krajeva ekonomsko kretanje kao nužnost probija sebi put kroz beskrajno mnoštvo slučajnosti (tj. stvari i događaja čija je unutrašnja uzajamna povezanost tako daleko ili se tako teško može dokazati da je možemo smatrati kao da ne postoji, zanemariti je). Inače bi primena te teorije na bilo koji istorijski period bila lakša negoli rešenje proste jednačine prvog stepena."

---

[13] K. Marx, *Rani radovi*, „Naprijed", Zagreb, 1967, str. 350.

I dalje:

„... istorija se stvara tako da konačni rezultat proizlazi uvek iz sukoba mnogih pojedinačnih volja, pri čemu svaka od tih volja, opet, zahvaljujući mnoštvu naročitih uslova života, postaje ono što jest. Postoje, dakle, bezbrojne sile koje se međusobno ukrštaju, beskrajna grupa paralelograma snaga, i iz tog proizlazi rezultanta — istorijski događaj. Ta se rezultanta, opet, može smatrati proizvodom jedne sile, koja, uzeta kao celina, deluje *nesvesno* i bezvoljno. Jer ono što hoće svaki pojedini, to mu sprečava svaki drugi, i što iz toga izađe jeste nešto što niko nije hteo. Tako je dosadašnja istorija tekla slično prirodnom procesu i podvrgnuta je, u suštini, istim zakonima kretanja. Ali na osnovu toga što volje pojedinaca — od kojih svako hoće ono na što ga gone telesna konstrukcija i spoljne, u poslednjoj instanci, ekonomske prilike (njegove lične ili opštedruštvene) — ne postižu ono što hoće, već se slivaju u nešto srednje, u zajedničku rezultantu, — na osnovu toga se ipak ne sme zaključivati da su te volje ravne nuli. Naprotiv, svaka doprinosi toj rezultanti i za toliko je u njoj sadržana... Mora da smo Marks i ja delimice i sami za to krivi što mladi marksisti ponekad pridaju ekonomskoj strani veću važnost nego što joj pripada. Mi smo prema protivnicima morali isticati glavni princip koji su oni osporavali, i tu nije bilo uvek vremena, mesta i prilike da se u dovoljnoj meri uzmu u obzir i ostali momenti koji imaju udela u uzajamnom dejstvu. Ali, čim je trebalo izlagati neki istorijski period, čim je, dakle, trebalo teoriju praktički primenjivati, stvar se menjala i zabluda tu nije bila moguća. Nažalost, i suviše se često dešava da ljudi veruju da su potpuno razumeli jednu novu teoriju i da bez daljeg mogu njome okretati čim su naučili njene osnovne principe, pa ni to ne uvek tačno... A od ovog prekora ne mogu poštedeti mnoge od novijih „marksista" za mnoge besmislice koje su tu učinjene"[14].

Ukoliko se dublje izučavaju i studiraju dela izvornog marksizma, mora se nužno sve više udaljavati od bilo koje pomisli o nekakvim objektivnim mogućnostima da se od istorijske teorije marksizma načini šablon bilo koje vrste: ekonomistički, apsolutno-sociološki ili neki drugi, pomoću koga bi se onda, kako to kaže Engels, lakše primenjivala ova teorija na bilo koji period nego što bi se rešila jednačina prvog stepena. To jasno pokazuje i neuspeh koji je pretrpela apsolutno-sociološka šema o pet društveno-ekonomskih formacija.

Usled nerazvijenosti teorijskih istraživanja u oblasti primene istorijske teorije marksizma na izučavanje istorije u nas, praktična metodologija je prepuštena sama sebi, pa često svaki pojedinačni istraživač samostalno i individualno rešava metodološke probleme ad hoc kako su mu se oni javljali u toku istraživanja. Zbog odsustva istraživačkih teorijskih radova istoriografija institutâ za istoriju radničkog pokreta ne može danas zapravo sasvim jasno da sagleda i svoje rezultate, koji bi se morali ispoljiti i teorijski autohtono. Ova istoriografija, doduše,

---

[14] K. Marks — F. Engels, *Pisma o istorijskom materijalizmu*, Beograd, 1960, str. 32—35.

ni na svome početku nije imala radove takve vrste, pa se u svojoj marksističkoj orijentisanosti oslanjala više na opštu marksističku društvenu svest ili na ono što joj je pružala opšta marksistička sociologija i slično.

U radu na savremenoj istoriji mi danas imamo dosta veliko istoriografsko iskustvo. Zapravo, ova istoriografija mogla bi da dâ našoj celokupnoj istorijskoj nauci značajne teorijske i metodološke rezultate ukoliko bi svoje napore, i u teorijskom i u praktično-metodološkom smislu, usmerila u pravcu razrešavanja problema naučne sinteze. Ona bi, isto tako, trebalo da dâ analizu našeg autohtonog istoriografskog iskustva u primeni istorijske teorije marksizma na izučavanje nacionalne istorije.[15] Nužno je istraživački ustanoviti kako je išao ovaj proces, koje su bile njegove karakteristike u pojedinim fazama razvoja, kao i koliko je ili nije bio samostalan u odnosu na ostala iskustva marksističke istoriografije uopšte u svetu, i na tome onda zasnivati dalji napredak naše istoriografije savremene istorije.

Pokušali smo ovde da damo samo neke elemente o osnovnim kretanjima i pojavama u tome procesu i da u isto vreme ocrtamo neke puteve traženja mogućih metodoloških rešenja i odgovora na pitanja koja se postavljaju pred istorijsku nauku u postojanju u nas, a koja su, kao što se vidi, prirodno vezana za pitanje reafirmacije marksizma u nas, a time i za vitalne osnove našega društva.

SARADNJA INSTITUTA I UNIVERZITETA

Velika tematska područja savremene nacionalne istorije naroda i narodnosti Jugoslavije danas se u nas monografski izučavaju u 90% slučajeva u republičkim i pokrajinskim institutima za istoriju radničkog pokreta (neki od njih su već reorganizovani u istorijske institute opšteg karaktera) i u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, a ne na katedrama za istoriju na univerzitetima. Osnovni razlog za to je u karakteru i cilju ovih institucija: univerziteta kao visokoškolskih obrazovno-pedagoških centara i instituta kao naučnoistraživačkih centara.

Ovim nikako ne mislimo reći da se u nas na univerzitetu ne neguju naučna istraživanja u oblasti savremene istorije. Naprotiv, univerzitetska istoriografija daje svoj tradicionalni naučni doprinos i istoriografiji savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Važno je napomenuti da je gotovo ceo kadar koji se sada nalazi na univerzitetima a bavi se savremenom istorijom zapravo ponikao u institutima za istoriju radničkog pokreta.

Međutim, istraživanja koja se vrše na univerzitetu u oblasti savremene istorije nisu koncipirana i usmerena u onom smislu u kome su u institutima; nisu, naime, proizvod timskog kolektivnog rada i nisu osnovna delatnost univerzitetskih radnika, kao što je to slučaj sa naučnim

---

[15] Iz oblasti istorijske metodologije imamo samo dva opšta pregleda: pomenuti rad B. Đurđeva *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku* i rad Boga Grafenauera *Struktura in tehnika zgodovinske vede* (Ljubljana, 1960).

radnicima u istorijskim institutima. Saradnja na naučno-istraživačkom planu ogleda se uglavnom u tome što se pojedini univerzitetski radnici uključuju u naučnoistraživačke projekte pojedinih instituta.

Istoričari sa univerziteta javljaju se češće kao autori sinteza koje su im neophodne u njihovoj nastavničkoj praksi, a institutski istoričari češće kao autori istraživačkih monografija (nekada se za njih upotrebljava izraz istoričari „detaljisti"). Na toj liniji nastaju i metodološki sukobi oko pokušaja nekih sinteza (takvih elemenata imala je i diskusija u „Gledištima" o knjizi *Istorija Jugoslavije* u izdanju „Prosvete"). Čini se da je sam odnos prema aktu sinteze različit kod ove dve vrste istoričara. Dok potrebe univerzitetske nastave teraju prve ka uopštavanju, dotle monografska istraživačka praksa i njen karakter često zadržavaju druge na suviše velikoj distanci od sinteze, čak i od nekih realnih mogućnosti u tom pravcu.

Samo na nekim univerzitetskim katedrama za istoriju postoje kursevi savremene istorije, a na nekima se znanja iz savremene istorije daju u vidu postdiplomskog studija. Takvo stanje na istorijskim katedrama je posledica, između ostalog, i dugog procesa transmisije istorijske nauke između „glavnog proizvođača" istoriografije savremene istorije i potrošača, to jest između institutâ za istoriju radničkog pokreta i istorijskih katedri.

Nešto više od dve decenije stara, istoriografija savremene istorije bremenita je i još ne potpuno razrešenim metodološkim odnosima prema istorijskoj distanci, shvatanoj često klasično, ne samo na univerzitetu, nego i u institutima.

Trebalo bi imati u vidu i to da su i instituti za radnički pokret propustili priliku da daju veću i naučnu i kadrovsku podršku istorijskim katedrama u rešavanju pitanja uvođenja kurseva iz savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije. Republički i pokrajinski instituti za istoriju radničkog pokreta i Institut za savremenu istoriju nisu organizovano poduzeli znatnije napore ni oko eventualnog organizovanja u svojim institucijama postdiplomskog studija iz istorije radničkog pokreta, odnosno savremene istorije, niti seminara za profesore srednjih škola, koji su u posebno teškoj situaciji zbog toga što još nije objavljena treća i četvrta knjiga *Istorije Jugoslavije*.

Kada je reč o podmlađivanju naučnog kadra, beočug saradnje između institutâ i univerziteta (ne samo katedri za istoriju jer se istoriografija savremene istorije razvija na metodološkim principima interdisciplinarne saradnje) u velikom broju slučajeva je prekinut, odnosno nije nastavljena započeta praksa cirkulacije naučnog podmlatka u oba pravca. Kao osnovni razlog za to u institutima se navodi dugogodišnje nestabilno i nerešeno pitanje finansiranja naučnoistraživačke delatnosti. No, bez obzira na uzroke, u svakom slučaju, to je imalo negativne posledice, odnosno izvesno začaurivanje i na jednoj i na drugoj strani, od čega trpi ne samo naša savremena istoriografija, nego i naša celokupna socijalistička kultura, koja je u prošlosti bivala izložena naizmenično talasima postmarksističkog i zapadnog sociologizma, umesto da pokuša stvaralačkije vla-

stitim snagama (a za to je potreban ne samo kvalifikovan, nego i brojan kadar) da izgradi sopstveno iskustvo u prirodno-istorijskom pristupu u izučavanju razvoja čovečanstva. Zbog obustavljenog kontinuiranog procesa podmlađivanja neki od istorijskih instituta su izloženi, čak, opasnosti svakog kadrovskog osveženja.

Znanja iz savremene istorije naroda i narodnosti Jugoslavije su znanja o povesnoj afirmaciji radničke klase na njihovom istorijskom prostoru i zbog toga u nastavnom procesu istoriografija savremene istorije ima i ideološki značaj.

Istorijske katedre na univerzitetima i istorijski instituti imaju mogućnosti i potencijale da danas, kada se vodi akcija i živa diskusija o marksističkom obrazovanju na univerzitetu i reafirmaciji marksizma u našem društvu uopšte, daju svoj značajan doprinos.[16] Međutim, to zahteva svakako i velike napore celokupnog istorijskog kadra u nas, kao i neka nova organizaciona rešenja i novu politiku, naročito kada je u pitanju finansiranje naučnoistraživačke delatnosti. Posebno je nužno pojačati napore u pravcu teorijskih istraživanja.

Problemi sa kojima se suočavaju instituti za istoriju radničkog pokreta nisu neovisni od problema istorijskih katedri na univerzitetima. Zapravo, istorijske katedre na univerzitetima i istorijski instituti samo su različiti organizacioni oblici preko kojih se ostvaruje jedna nauka i jedna društvena potreba.

PROBLEM FINANSIRANJA BIVŠIH „SAVEZNIH" INSTITUTA

Kao prvo postavlja se pitanje: koji su to činioci u društvenom kretanju uslovili da istorijski instituti u najvećem broju slučajeva dođu u finansijski ćorsokak, čime se dovodi u pitanje njihova dalja egzistencija? Institut za savremenu istoriju u Beogradu (ISI), na primer, finansiran je sa svega oko 50% za svoju osnovnu delatnost, to jest za rad na istoriji Jugoslavije u XX veku. Naime, ovaj institut, u zajednici sa republičkim i pokrajinskim institutima i sa katedrama za istoriju na univerzitetima, radi na izradi treće i četvrte knjige *Istorije Jugoslavije*. Kao bivši „savezni" institut, ISI je posle ukidanja Saveznog fonda za naučni rad došao u nezavidnu situaciju. Kadrovi tog instituta su iz redova svih naših naroda i narodnosti, u njihovo stvaranje su uložena znatna sredstva i oni su osposobljeni da se bave istraživačkom delatnošću od opšteg interesa. Drugu polovinu potrebnih finansijskih sredstava ISI ostvaruje angažovanjem na raznim perifernim projektima koji ga udaljavaju od osnovnog posla na izradi istorije Jugoslavije u XX veku. Postavlja se pitanje: u kom pravcu i kako će se razvijati te institucije i njihovi kadrovi ako budu morali sada da svedu ili, pak, ne svedu svoje naučnoistraživačke projekte i rad na potrebe i zahteve SR Srbije, odnosno na njene finansijske mogućnosti? Društvo je uložilo ne mala sredstva u podizanje

---

[16] U „Gledištima" broj 1 za januar 1973. godine objavljena je diskusija o temi „Marksizam i univerzitet", koju je organizovala redakcija „Gledišta" u saradnji sa Univerzitetskim komitetom SKS u Beogradu.

i formiranje tog naučnog kadra, pa bi putem republičkih i pokrajinskih samoupravnih sporazuma i dogovora trebalo naći mogućnosti da se, finansiranjem makroprojekata sačuva taj, tako reći, tek formiran naučni kadar, koji bi i dalje mogao da radi na zadacima od zajedničkog interesa jer takvi zadaci i takve potrebe i dalje postoje iako su ti instituti izgubili „savezni" status. Isto tako, kada se znaju ciljevi i potrebe njihovog osnivanja, danas se postavlja pitanje daljeg mesta i uloge tih instituta za istoriju radničkog pokreta u formiranju socijalističke humanističke svesti, u revolucionarnom preobražaju našeg društva, kao i njihove veće angažovanosti u reafirmaciji marksizma.

Istorijska nauka danas mora da izađe iz anonimnosti i da pokuša da u oblasti društvene svesti i marksističkog obrazovanja napravi nove prodore, odnosno osvetljavanjem naučnoistraživačkog i prirodno-istorijskog pogleda na razvoj društva stvaralački ostvari ono što nisu uspele da učine u nas neke druge nauke (na primer, sociologija i filozofija). Istorijski trenutak pruža joj punu šansu i izazov za to. Pitanje je samo da li će postojeći kadar, koji kao potencijalna snaga nije mali, imati dovoljno snage i smelosti da tokove jedne nauke ulije u tokove prirodno-istorijskih procesa kojima je zahvaćeno naše savremeno društvo. Većina problema koji se danas postavljaju pred istorijsku nauku istorijska su pojava u njenom razvitku, kao i u razvitku društva, a od njihovog rešavanja zavisi dalji proces razvoja jugoslovenske istoriografije u nauku, kao i izvesni tokovi razvoja naše socijalističke društvene svesti i prakse.

Branko Prnjat

DRUŠTVENA FUNKCIJA FILMA

(O nekim idejno-političkim pitanjima u našem filmskom stvaralaštvu)

Presjek jednogodišnje filmske proizvodnje prikazan na Dvadesetom festivalu jugoslovenskog igranog filma i diskusije povodom njega pružaju dovoljno elemenata i podsticaja za raspravu o aktuelnim idejno-političkim tendencijama u ovoj oblasti. Ujedno, sadašnja situacija u oblasti kinematografije zahtijeva dublje, temeljitije rasprave o pravcima daljeg angažovanja Saveza komunista u raščišćavanju nagomilanih problema, o usmjeravanju razvoja naše kinematografije, o definisanju adekvatnijih ciljeva društvene politike u ovoj oblasti, o idejnim pitanjima stvaralaštva.

Pismo Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa i stavovi Izvršnog biroa o stanju i problemima u oblasti kinematografije pokrenuli su široku aktivnost komunista i drugih progresivnih stvaralačkih snaga u filmu za mijenjanje zatečenog stanja, postojećih odnosa.

Bitno je za svaku dalju raspravu i akciju utvrditi dokle se došlo i šta treba da se uradi. Već sada se može govoriti o izvjesnim ostvarenim rezultatima. Prije svega, stvoreni su idejno-politički preduslovi za uspostavljanje novih odnosa. Pokrenuta je šira aktivnost komunista u kritičkom preispitivanju politike i prakse u filmskoj proizvodnji. Otvoren je proces diferenciranja i suprotstavljanja neprihvatljivim idejno-političkim tendencijama u oblasti kinematografije. Zaustavljen je prodor takozvanog „crnog talasa", koji je otvorio vrata neprihvatljivim ideologijama i koji je u mnogim svojim elementima nosio antisocijalistička idejno-politička obilježja.

Aktivnost Saveza komunista i drugih progresivnih stvaralačkih snaga doprinijela je da se postupno počne mijenjati opšta klima u jugoslovenskoj kinematografiji, da se suzbiju ili poljuljaju pojedini monopoli i klanovi, da se počne odgovornije misliti i djelovati u pravcu rješavanja nekih važnih pitanja proizvodnje itd. Počinju se nazirati izvjesne nove, pozitivnije orijentacije u oblasti stvaralaštva.

Sam Dvadeseti festival jugoslovenskog filma i rasprave povodom njega, međutim, ukazuju na mnoga neriješena sistemska, materijalna i organizaciona pitanja, ali i na manje ili više prikrivene otpore novoj orijentaciji. Određene tendencije koje su ranije bile čak dominantne

sada su se, istina, povukle sa otvorene scene, ali prikriveno daju žestoke otpore promjenama. Zatim, osjeća se još prilično snažno jedna inercija u mišljenju i ponašanju. Pokušava se nametnuti utisak o tobožnjem ograničavanju slobode stvaralaštva, o opasnosti od dogmatizma itd.

Još uvijek nemamo dubljih analiza svih relevantnih činilaca koji su uslovili rađanje, dinamičnu ekspanziju toga talasa. Takođe nemamo dublju analizu njegove suštine u ideološkom, političkom i estetskom smislu. Nedostaje nam konsekventna analiza onih pogleda i shvatanja koja su teorijski pripremala nastupanje „crnog talasa". Ukratko, predstoji ozbiljno kritičko ideološko, a i teorijsko raščišćavanje sa „crnim talasom", i to tim prije što su njegovi recidivi i danas prisutni.

Mnoge rasprave o filmu nedvosmisleno su ukazale da su uske, ali uticajne monopolske grupe na mnogim punktovima u kinematografiji bile uzele poluge odlučivanja u svoje ruke, da su mnogi stvaraoci bili potisnuti ili onemogućeni itd.

Savez komunista sadašnju svoju akciju vodi upravo za razvoj i afirmaciju svih progresivnih stvaralačkih snaga, protiv monopolskih uzurpacija i antisocijalističkih ideološko-političkih tendencija.

Smisao akcije Saveza komunista, prema tome, ne može se svesti samo na borbu protiv neprihvatljivih ideološko-političkih orijentacija. Akcija Saveza komunista ima za cilj da doprinese raščišćavanju ukupnih odnosa, da oslobodi prostor za razmah novih stvaralačkih snaga, da doprinese trasiranju novih puteva razvoja kinematografije. Savez komunista mora biti inicijator i aktivni učesnik rasprava o stvaralačkim, idejno-estetskim i teorijskim pitanjima filma. Posljednji pulski festival jeste značajan povod za takvu raspravu.

POČETAK ZAOKRETA?

Filmska proizvodnja prikazana u pulskoj areni ove godine zahtijevala bi nešto precizniju i dublju analizu i stvaralačkih tendencija i izraženih shvatanja. Jer radi se o festivalu koji nosi protivrječna obilježja, kao i ne malo jednostranosti, pa i konfuzija.

Prije svega, treba istaći da se radi o festivalu koji označava izvjesnu prekretnicu u raščišćavanju sa „crnim talasom". Ali i ta prekretnica je po mnogo čemu protivrječna, i to kako po tome što su recidivi „crnog talasa" u nekim vidovima bili još prisutni u produkciji tako i po tome što nove stvaralačke snage i tendencije još nijesu uspjele da se u punijoj mjeri probiju i afirmišu.

U ocjenama pulskog festivala mogu se uočiti dva, u osnovi dosta različita stava.

Prema jednima, Dvadeseti festival predstavlja najnižu tačku u razvoju jugoslovenskog filma. Neki filmski radnici ocjenjuju ga kao „katastrofu", „haos" i slično.

Prema drugima, situacija nije toliko crna kao što se predstavlja: na festivalu je prikazano nekoliko dobrih ili čak veoma dobrih filmova: uspješno je debitovalo nekoliko mlađih autora itd.

Prema prvome stavu, do sadašnje krize u filmskoj proizvodnji i stvaralaštvu došlo je, između ostalog, zbog promjene društvene klime. Iz takvog stava, dakle, proizlazi da do sadašnje krize ne bi došlo da su stvari tekle kako su tekle, da je ostalo sve po starome, to jest da Savez komunista nije reagovao. Takva shvatanja izražavaju u suštini otpore politici Saveza komunista.

Prema drugome stavu, korijeni nezadovoljstva sadašnjim stanjem su u tome što je „pulski brod" dobrim dijelom bio natovaren teretom prošlih godina, ranijih orijentacija i tendencija, u čemu ima, svakako, dosta istine.

SMISAO ANGAŽOVANJA

Jedno od suštinskih pitanja, koje zaslužuje posebnu pažnju, jeste pitanje društvene angažovanosti filma, njegove kritičnosti i odnosa prema društvenoj stvarnosti. Paralelno sa opravdanim insistiranjem na kritičkom, društveno angažovanom filmu ubačene su u raspravu — na primjer, na nekim konferencijama za štampu u okviru pulskog festivala — — i teze o tobožnjoj „lakirovki", o novim zahtjevima za lakiranjem društvene stvarnosti, koji su rezultirali, navodno, i time što su u nekim filmovima izmijenjene završne scene u smislu „socijalističkog optimizma" itd.

Cio kompleks odnosa prema društvenoj angažovanosti filma, prema njegovoj kritičnosti, mora se, svakako, dublje i u okviru posebnih rasprava temeljitije raspravljati, i to ne stoga da bi se eventualno otklonile neodržive teze o zahtjevima za „lakirovkom", već da bi se objasnila sva složenost pitanja sadržine, smisla i oblika društvenog angažovanja stvaralaca i stvaralaštva.

Društveno angažovan film predstavlja sam po sebi negaciju „lakirovke". Međutim, samo konstatovanje činjenice da smo za društveno angažovan, kritički film, a protiv „lakirovke", ne vodi nas ka rješavanju pitanja.

Načelno postavljanje pitanja da li smo za angažovan, kritički film ili nijesmo nema naročitog značaja ako se ne opredijelimo u odnosu na stvarnu sadržinu, umjetnički i društveni smisao angažovanja, ako ne uđemo u stvarnu društvenu suštinu kritike koja je sadržana u filmskom djelu. Kritika u umjetničkom djelu jeste svojevrstan, specifičan vid društvene kritike i stoga je bitno utvrditi njenu društvenu, klasnu, ideološku poziciju.

Bez opširnijeg ulaženja u ovo pitanje, dovoljno je samo podsjetiti da su svi filmovi „crnog talasa", takozvanog „novog talasa" itd. bili izuzetno kritički angažovani, ali često sa pozicija koje nijesu socijalističke.

Dodajmo i to da je upravo „crni talas" bio i teorijski pripremljen, to jest da su određene idejno-političke snage i tendencije u oblasti filmske proizvodnje davale ovoj praktičnoj djelatnosti određenu teorijsku osnovicu.

Drugim riječima, da bi se određena orijentacija u kinematografiji mogla cjelovito izraziti i afirmisati, ona je morala imati svoj teorijski

izraz, svoju teorijsku osnovicu, koja je polazila od destrukcije sistema i u toj idejno-političkoj, moralnoj, psihološkoj, estetskoj destrukciji nalazila polaznu tačku svoga angažovanja.

O ODVAJANJU ESTETSKOG OD IDEJNOG

U razmatranju idejno-političkih tokova u našem savremenom filmskom stvaralaštvu potrebno je ukazati na snažno prisutnu tendenciju odvajanja idejno-političkih od estetskih mjerila.

Ta tendencija prisutna je kako u samom filmskom stvaralaštvu i filmskoj proizvodnji tako i u društvenoj, stručnoj valorizaciji stvaralaštva. Čak se i u odlukama nekih žirija ranijih godina izričito naglašava da se u ocjeni produkcije polazilo isključivo od estetskih mjerila.

U čemu je smisao odvajanja estetskog od idejnog i idejno-političkog u valorizaciji jednog djela? Da li je moguć ispravan kritički sud u uslovima vještačke razdvojenosti ovih kriterija? Napokon, da li je odvajanje estetskog i idejnog značilo i faktičko zapostavljanje idejne usmjerenosti filmskog djela ili je, pak, njegova idejnost takođe valorizovana, ali ovog puta kao estetska dimenzija filma?

Vještačko odvajanje estetske dimenzije od idejne usmjerenosti i društvene poruke filmskog djela moglo bi na prvi pogled da predstavlja vid idejnog neutralizma, idejne i političke nepristrasnosti, pa čak, reklo bi se, i svojevrsnog larpurlartizma. Međutim, nikada se nije radilo, niti je to moguće, o pukom estetskom neutralizmu. Puki estetizam, koji je najčešće imao tako malo veze sa estetikom, postao je u nekim slučajevima brana protiv svakog progresivnog idejnog uticaja. Vrlo brzo se počelo pokazivati da se takozvani estetski kriteriji počinju ispunjavati antihumanističkom, antisocijalističkom sadržinom. Tako je apsolutiziranje estetizma neminovno vodilo stvarnoj negaciji estetike i afirmaciji neprihvatljivih ideoloških i političkih koncepata.

Dominacija estetizma u jednom dijelu stvaralaštva nije vodila samo ka sužavanju osnova društvene valorizacije stvaralaštva, već je faktički značila potiskivanje, ograničavanje svih onih stvaralačkih tendencija koje nijesu bile u skladu sa takvim estetizmom.

I ovdje se pokazuje da svako zaobilaženje klasnog kriterija u oblasti filmskog stvaralaštva i kulturnog života uopšte objektivno vodi ograničavanju slobode stvaralaštva, diktatu uskih grupa, vladavini monopola, raznim spregama antisamoupravnih, antisocijalističkih snaga u oblasti kulture i politike.

ESTETIKA — PREMA POTREBI

Posljednji pulski festival pruža ne malo elemenata za ocjenu tematske, sadržinske orijentacije u našoj savremenoj kinematografiji. Dovoljno je navesti nekoliko osnovnih podataka da bi se uočile glavne tendencije.

Od 14 filmova prikazanih 1973. godine u Puli u zvaničnoj konkurenciji četiri su sa tematikom iz NOB; šest je pravljeno na osnovu literarnih djela i motiva iz dalje ili bliže prošlosti, a četiri se bave uglavnom perifernim problemima savremenog života.

Ovakva struktura proizvodnje neminovno nameće pitanje: u kome pravcu su usmjereni glavni tokovi našeg filma danas?

Neosporno, stub prikazane produkcije čini film „Sutjeska“, i on svojom tematikom, sadržajem poruka ima aktuelno idejno-političko značenje. On predstavlja ne samo svjedočanstvo o putu koji je pređen, već i afirmaciju onih ideja koje su u osnovi borbe jugoslovenskih komunista.

Takvu idejnu, tematsku i sadržinsku orijentaciju u našem filmu nijesu dočekali raširenih ruku oni koji su bili i ostali pobornici takozvanog „novog filma“. Zato su neki od njih još uoči festivala lansirali tezu da „Sutjeska“ ne bi trebalo da ide u zvaničnu konkurenciju, obrazlažući to materijalnim, tehničkim uslovima u kojima je snimana.

Neki su, opet, u namjeri da potisnu i umanje vrijednost filma, počeli ubacivati u raspravu takozvana estetska ili usko stručna pitanja premda niko od njih nije izvršio valjanu estetsku analizu djela. Na taj način opet dolazi do razbijanja kriterija, do odsustva kompleksnog sagledavanja ukupnog značenja jednog djela, sa ciljem da se umanji vrijednost filma i njegovih poruka.

ZAPOSTAVLJANJE SAVREMENIH TEMA

Analiza produkcije prikazane 1973. godine pokazuje, između ostalog, da su aktuelne teme savremenog života uglavnom zapostavljene.

Niko ne osporava da priče o kamiondžijama, „frajerima“, prostitutkama mogu biti takođe zahvalne teme savremenih filmova. Ali, ako se savremena tematika iscrpljuje obradom samo njihovih sudbina, onda takva tendencija u našem filmu ukazuje najmanje na dvije stvari: prvo, na odsustvo kreativne snage da se uhvati u koštac sa aktuelnim problemima i protivrječnostima savremenog života i, drugo, na odsustvo bilo kakvog smišljenog repertoarskog plana, na pomanjkanje društvenog planiranja filmske produkcije.

Pretežna orijentacija na periferne teme savremenog života, često uz jeftine humorističke prizvuke i banalnosti, udaljavaće našu kinematografiju od nasušnih potreba za stvaralačkim zahvatanjem preokupacija i problema savremenog čovjeka i društva.

Naravno, tretiranje sudbina onih koji su se, sticajem raznih okolnosti, našli na periferiji životnih tokova može da upozorava društvo na određena stanja i situacije, na aktuelnost određenih socijalnih pitanja koja društvo u naglom usponu ne uspijeva ili ne stiže da riješi. Međutim, ljudi sa „periferije života“ izražavaju najčešće svoju ideologiju, svoj odnos prema pojavama i problemima. Pri tome se, naravno, uvijek u veoma neobaveznoj formi lansiraju takva stanovišta o raznim društvenim pitanjima koja u suštini izražavaju ideološki relativizam ili nihilizam.

Zaobilaženje aktueelnih društvenih tema, dramatične borbe za nove odnose, ogleda se i u tome što se jedan broj stvaralaca bavi ekranizacijom djela književne istorije. Naravno, niko ne spori činjenicu da naše kulturno, književno nasljeđe i savremeno književno stvaralaštvo imaju vrijedna ostvarenja i pogodne teme i sadržaje za filmsku adaptaciju. Takva orijentacija može da ima značajnu kulturnu funkciju u prenošenju poruka i vrijednosti književnog stvaralaštva i kulturnog nasljeđa širokim slojevima filmskih gledalaca.

Međutim, ukoliko se takva orijentacija javlja paralelno sa nizom djela koja na svojevrstan način takođe zaobilaze obradu savremenih društvenih problema, onda ona govori o odsustvu repertoarske politike i društvenog usmjeravanja filmske proizvodnje.

Potrebno je s tim u vezi naglasiti da je velika zabluda ako se misli da se filmsko stvaralaštvo, filmska proizvodnja, može razvijati stihijno, isključivo na bazi stvaralačke spontanosti. Ako se takvoj spontanosti dodaju i svi drugi nagomilani problemi unutar filmske produkcije i sada dominantni odnosi u njoj, onda je razumljivo da se na ovome planu i ne mogu očekivati drugačiji i veći kulturni rezultati.

Rascjepkanost, usitnjenost, nepovezanost filmske produkcije, množenje uskih parcijalnih interesa i njihovo međusobno suprotstavljanje kao rezultat potiskivanja istinskog samoupravljanja, neriješeni finansijski problemi, gole improvizacije i slučajnosti, uz odsustvo društvenog programiranja i definisanja društvenog, klasnog interesa u razvoju kinematografije, sve su to samo neki elementi koji dovode do velikih oscilacija i padova u proizvodnji, i to kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom, idejnom i estetskom smislu.

Prema tome, razjašnjavanje problema kinematografije podrazumijeva temeljno, postupno sređivanje čitavog niza međusobno povezanih pitanja, uz obezbeđivanje dominantnog uticaja interesa i ciljeva ideologije radničke klase.

DEFINISANJE DRUŠTVENE POLITIKE U OBLASTI FILMA

Radnička klasa je i do sada bila prisutna u ovoj sferi, ali samo preko sredstava koja je izdvajala za kulturu, i to bez prava glasa. U takvim uslovima jačali su monopoli i klanovi, cvjetale elitističke teorije, pravili se filmovi za strane festivale, nicale antisocijalističke ideološke struje.

Obezbjeđivanje radničko-klasnog interesa znači ostvarivanje uslova za istinsko oslobađanje kulturnog stvaralaštva svih oblika monopolizma, znači ostvarivanje uslova za kulturni preobražaj.

Društveno programiranje u ovoj oblasti mora izražavati u punoj mjeri društvene, klasne interese i potrebe u oblasti kinematografije ostavljajući dovoljno prostora za ono što je slobodna igra stvaralačkih snaga, što je neophodan istraživački poduhvat, što je stvaralački napor mladog autora.

Definisanje društvenih i kulturnih interesa i potreba u oblasti kinematografije, definisanje bitnih ciljeva i sredstava kulturne politike u ovoj oblasti jeste stvar svih socijalističkih samoupravnih činilaca u ovoj oblasti, neposrednih proizvođača, filmskih stvaralaca, društvenih, političkih faktora. Potrebno je osloboditi prostor za afirmisanje novih potreba za povezivanjem i udruživanjem filmskih napora i inicijativa u podizanju filmske kulture, prije svega mlade generacije, u podsticanju novih stvaralačkih snaga itd.

Ako se kaže da je neophodno adekvatnije definisanje društvene politike i društvenih mjerila i u produkciji i u stimulaciji stvaralaštva, onda, razumljivo, nije riječ o tome da se do detalja odredi odnos prema filmskim žanrovima, sadržinskoj, tematskoj orijentaciji i slično. Međutim, isto tako je neophodno da samoupravni organi koji vode društvenu politiku u ovoj oblasti definišu u adekvatnijem vidu bitne ciljeve kulturne politike, čije bi ostvarivanje bilo stimulisano materijalnim sredstvima, sistemom nagrađivanja itd. Time bi se izbjegla krajnja deficitarnost filmske produkcije u pogledu aktuelnih tema društvenog života i borbe za samoupravne socijalističke odnose, u pogledu tema čija obrada ima veći društveni značaj ili koje su od posebnog značaja za mladu generaciju itd.

O POZICIJI KRITIKE

Usmjerenost filmskog stvaralaštva prema aktuelnim društvenim temama i afirmisanje filmskog djela kao oblika društvene kritike određenih pojava i deformacija podrazumijeva i viši stepen upućenosti u aktuelna društvena zbivanja, jasnu idejno-političku orijentaciju, društvenu i umjetničku odgovornost. Istinsko filmsko stvaralaštvo je uvijek i svojevrsna kritika zatečenog stanja i odnosa. Izoštravajući idejno-estetska mjerila, proširujući saznanja o problemima čovjeka i društva, razvijajući novi senzibilitet, kao i opredjeljenja o konkretnim društvenim, moralnim, psihološkim i drugim problemima i dilemama — ono postaje značajan činilac u razvitku socijalističke društvene svijesti i u humanizaciji odnosa.

Ohrabrivanje poduhvata koji znače kritiku slabosti i deformacija podrazumijeva i ukazivanje na one poduhvate koji objektivno, bez obzira na autorove lične poglede, ne predstavljaju doprinos kritici društvenih deformacija i protivrječnosti. Međutim, uvijek je nužno utvrditi principijelnu poziciju kritike, njeno polazno stanovište, njeno objektivno ideološko-političko značenje, njena moguća dejstva.

Nije rijetka pojava da se oko ocjene nekog filmskog djela pojave duboka razmimoilaženja. Ilustracije radi, spomenimo film „Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja". Tendenciozno unošenje Šekspirovog „Hamleta" na pozornicu zbivanja u jednom zaostalom kraju godine 1947. ima za cilj da prikaže primitivizam, beskrupuloznost i zloupotrebe nosilaca vlasti, koji su, zna se, članovi Partije, kao i da dokaže da je svaka vlast nepromjenljiva, da su zloupotrebe u osnovi svake vlasti. Ovakva

ideologija zatvorenog kruga predstavlja neprihvatljivu poziciju u kritici društvenih deformacija. Oko ovog filma koncentrisalo se mnogo više polemičkih navijačkih strasti nego što je to uistinu korisno za objektivno kritičko raspravljanje i raščišćavanje spornih pitanja. To govori da atmosfera u našem filmu i, još više, oko njega nije pogodna za razvoj kritičkog dijaloga. Navijačka galama ne obezbjeđuje argumente u odbrani neprihvatljivih teza.

O SAVREMENOM SCENARIJU

Filmovi prikazani na posljednjem festivalu na zabrinjavajući način ukazuju na odsustvo savremenog scenarija, na malu angažovanost pisca scenarija.

U takvim okolnostima filmski reditelji pribjegavaju ili adaptaciji mahom provjerenih književnih djela ili, pak, sami pišu scenarija. Ako se pođe od toga da je dobar scenario podloga za dobar film, onda rješavanje pitanja scenarija angažovanjem ozbiljnih autora predstavlja jedan od preduslova da se dođe do svježeg, originalnog filmskog ostvarenja.

Napokon, ovogodišnja Pula ukazuje na još jedno važno pitanje, a to je pitanje društvene uloge stručnog žirija.

Svojim odlukama svaki žiri favorizuje u društvenom i umjetničkom pogledu vrijedne orijentacije i ostvarenja.

Postavlja se s tim u vezi pitanje: da li članovi žirija u svojim opredjeljenjima polaze isključivo od ličnih estetskih afiniteta ili, pak, uvažavaju i neka šira mjerila, šire društvene i kulturne potrebe?

Naravno, i ovo pitanje ukazuje na neophodnost definisanja i izgrađivanja adekvatne društvene politike u oblasti kinematografije, iz koje bi onda prirodno proisticali i preciznije definisani društveni kriteriji. Time bi svaki subjektivizam doživljavao adekvatnu korekciju i ne bi se dešavalo da se nagrađeni filmovi kasnije skidaju s repertoara kao društveno i idejno-politički neprihvatljivi.

I pulski žiri je, dodajmo, bio duboko podijeljen u određenim idejno-estetskim pitanjima, u ocjeni nekih režisera i filmova, pa su se otuda i javile neke nedosljednosti u odluci o nagradama.

Jačanje društvene odgovornosti žirija u cjelini i svakog njegovog člana moglo bi se ostvariti definisanjem jasnih društvenih mjerila vrednovanja, kao i konkretnom odgovornošću svakog njegovog člana onom društvenom, samoupravnom organu koji ga je imenovao.

Prikazi

Dr Zoran Pjanić: Teorija cena

(Drugo izdanje, Novinska ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1973, strana 504)

Knjiga dr Zorana Pjanića obrađuje problematiku kojoj se u našoj zemlji intenzivnije posvećuje pažnja tek u poslednjih deset godina. U svetskoj literaturi, međutim, to je jedno od područja ekonomske teorije koja se najviše tretiraju. Teorija cena se na Zapadu smatra kao „najrazrađenija teorija koja se može naći među svim društvenim naukama". Naša ekonomska literatura ima zapaženih radova koji obrađuju pojedine probleme iz oblasti tržišta i cena, ali joj nedostaju radovi koji daju zaokruženu celinu problematike tržišta i cena. Knjiga dr Zorana Pjanića spada u drugu grupu radova, ali se od njih izdvaja širinom i dubinom tretiranih pitanja.

Namenjena široj naučnoj i stručnoj javnosti, a i kao literatura studentima, knjiga, koja ima četiri dela, obrađuje sledeće probleme: teoriju vrednosti, ponudu i tražnju, obrazovanje cena u kapitalističkoj privredi i obrazovanje cena u socijalističkoj privredi.

Vrednost zauzima jedno od centralnih mesta u ekonomskoj nauci uopšte, a u teoriji cena posebno. Među mnogobrojnim faktorima koji određuju cenu kao najsloženiju ekonomsku pojavu vrednosti pripada primarna uloga. To je razlog što je autor uzima za početnu tačku analize. „Bez nje (teorije vrednosti) analiza cena i tržišta, bitni pravci ekonomske politike, pa čak i rešenja same društveno-ekonomske organizacije, ostaju bez potrebne naučne osnove, a time i izvesnosti rezultata" (str. 19—20).

Teorija vrednosti je prolazila kroz razne faze razvoja dok nije dobila najdosledniji oblik u Marksovoj teoriji vrednosti. U njoj su svi delovi povezani u čvrstu celinu, ne samo formalno-logičkim, već duboko sadržinskim vezama. Jedino su u Marksovoj teoriji vrednosti obrađeni osnovni ekonomski odnosi, to jest odnosi među samim ljudima u procesu proizvodnje. Marksov pristup je istorijski, a zaključke izvodi na bazi posmatranja mnogih pojava. Po Marksu, postoje opšte zakonitosti, ali postoje i zakoni koji su specifični za određenu epohu i određeno društvo. Tako, polazeći od opšteg zakona razvitka ljudske istorije da materijalna baza određuje idejnu i političku nadgradnju, Marks istražuje i zakon razvitka koji je specifičan za kapitalistički način proizvodnje. U stvari, cilj njegove analize je i bio da otkrije zakon razvitka kapitalističkog načina proizvodnje. Njegov cilj nije bio da dâ teoriju cena, ali, radeći na postavljenom zadatku, morao je da razvije teoriju vrednosti i tako je objasnio i esencijalni faktor cene. Osim toga, Marks je dao i određene priloge iz oblasti ponude, tražnje i tržišnih struktura. Pretpostavku njegove analize čini potpuna konkurencija, ali je uočio i procese monopolizacije kapitalističke privrede, u čijoj osnovi leži koncentracija i centralizacija kapitala. Njegov zakon koncentracije i centralizacije kapitala dobio je visoku ocenu i od mnogih buržoaskih ekonomista, među kojima su ga neki visoko uzdigli ističući da je on bio „genijalna anticipacija kasnijeg toka društveno-ekonomskih događaja" (str. 18).

Autor je u deo o vrednosti uključio, pored Marksove, i teorije vrednosti drugih pisaca. Između ostalih se posebno ističu Rikardova i Smitova teorija vrednosti kao objektivni i teorija granične korisnosti kao subjektivni pravac teorije vrednosti.

Kada je reč o teoriji granične korisnosti, u okviru nje posebno o Maršalovoj teoriji vrednosti, ona može korisno da posluži u savremenoj analizi o tržištu i cenama tek pošto se podvrgne kritičkoj analizi sa aspekta Marksove ekonomske misli. Tako, Maršalov „opšti zakon tražnje", pošto se odbaci granična korisnost kao baza na kojoj je izgrađen, može da se prihvati kao empirijski zakon (što je cena veća, tražnja će biti manja i obrnuto). Maršalova razmatranja o cenama u trenutnom, kratkom i dugom roku, prihvaćena kao ispravna ili uz kritičko razmatranje, predstavljaju sastavne delove svakog ozbiljnijeg rada o cenama. Pored toga, Maršal je definisao pojam graničnih troškova i odredio „polje" njihove važnosti za donošenje odluka u kratkom roku. Ti njegovi zaključci su sastavni deo teorije troškova, a ona je integralni deo teorije cena.

Dajući kritički osvrt na teoriju granične korisnosti i na kasnije savremene teorije iz „porodice" izbora potrošača, dr Zoran Pjanić je ukazao na njihove osnovne nedostatke: subjektivizam, neistoričnost i davanje primata potrošnji. Ove teorije su se ograničile samo na analizu odnosa dobro—potrošač ne uključujući u sebe proizvodnju dobara i odnose među ljudima u procesu proizvodnje. Pojedinac koji se u ovim teorijama posmatra daleko je od stvarnog potrošača. To je idealna ličnost, razumno biće koje nikada ne greši, uvek dosledno svojoj skali preferencija pri izobru dobara radi zadovoljavanja potreba. Ovakvi zaključci su izrazito statički i nemaju veze sa stvarnim životom.

Međutim, ističući nedostatke ovih teorija, autor kaže da to ne znači da treba ignorisati te teorije ili odgovarajuće delove današnje buržoaske ekonomije, jer su njihovi analitički postupci postali sastavni delovi savremene formalne analize. Na bazi tih postupaka razvili su se mnogi korisni ekonometrijski modeli.

Drugi deo knjige istražuje problematiku ponude i tražnje. U okviru glave o ponudi obrađena su sledeća pitanja: proizvodnja i njene karakteristike, zakon o prinosima, proizvodna funkcija, ukupni, prosečni i granični proizvod, marginalna analiza ukupne, prosečne i granične veličine, troškovi (fiksni i varijabilni, ukupni, prosečni, granični, proizvodni, prometni, finansijski i elastičnost troškova), kriva ponuda jednog preduzeća, kriva ponuda jedne grane, regresivna kriva ponuda i elastičnost ponude.

Pored pomenutih savremenih teorija izbora potrošača, u partiji o tražnji su izložena i ova pitanja: struktura i faktori tražnje sredstava za ličnu potrošnju, tražnja za proizvodnim sredstvima, opšti zakon tražnje, elastičnost tražnje, robni promet i prihod preduzeća i empirijsko izučavanje tražnje.

U okviru trećeg dela knjige najpre se istražuju pitanja vezana za tržište kapitalističke privrede i njegovu morfologiju, a zatim se pojedinačno analiziraju osnovne tržišne strukture kapitalističke privrede (potpuna konkurencija, monopol, monopson, oligopol, duopoli, ograničena konkurencija). Sva pitanja tretirana u ovom delu knjige obrađena su veoma kompleksno. Međutim, mi bismo, ipak, istakli poglavlje o državnoj intervenciji, koja je u konačnom obrazovanju cena podjednako interesantna u kapitalističkoj privredi kao i u socijalističkoj privredi tržišnog tipa. Dosadašnje iskustvo socijalističke privrede pokazuje da ona nije imuna na povremene nestabilnosti izazvane, između ostalog, porastom cena. Literatura zapadnih ekonomista veoma je bogata istraživanjem uzroka inflacije i mera za njeno otklanjanje, pa poglavlje o državnoj intervenciji ima, pored teorijskog, pre svega praktični značaj. Kada se posmatraju posredne i neposredne mere države u oblasti cena, čitalac pred sobom vidi i Jugoslaviju i njene institucije koje, primenjujući iste ili slične mere iz arsenala državne intervencije, nastoje da otklone nestabilnost naše privrede. Stoga nam se čini da bi ovo poglavlje, prilagođeno problematici cena u Jugoslaviji, moglo da nađe mesta i u okviru dela o cenama u socijalizmu.

Četvrti deo knjige sadrži sledeća poglavlja: socijalistička privreda i njeni osnovni tipovi, buržoaski ekonomisti o vrednosti i cenama u socijalističkoj privredi, cene u sovjetskoj privredi i cene u jugoslovenskoj privredi.

Problematika cena u sovjetskoj privredi izložena je ovim redom: nastanak sovjetskog sistema cena, osnovni model sovjetskog sistema cena, predlozi o objektivnom određivanju cena (ovde su uključene rasprave među sovjetskim ekonomistima o tome da li osnovicu za obrazovanje planskih cena treba da čini vrednost, cena proizvodnje ili neki poseban preobraženi oblik vrednosti), diskusija o pojedinim elementima sistema cena i predlozi kako usavršiti način upravljanja privredom, privredna reforma i sistem cena.

Poslednje poglavlje u knjizi tretira složenu problematiku cena u jugoslovenskoj privredi. Obrađena su dva kompleksa pitanja: teorijski stavovi jugoslovenskih teoretičara o pitanju normalne cene u socijalizmu i neki praktični aspekti politike cena u Jugoslaviji. U pogledu nomalne cene, među našim teoretičarima ne postoji saglasnost oko jednog koncepta, pa se u knjizi, uz Vordov model ilirskog tržišnog sindikalizma, izlažu tri varijante te cene: vrednosna, dohodna i specifična cena proizvodnje.

Dr Zoran Pjanić, jedan od protagonista specifične cene proizvodnje, smatra da se u formulisanju normalne cene u socijalizmu samoupravnog tipa „mora poći od tačnog određivanja prirode samog društveno-ekonomskog poretka i osnovnih pobuda nosilaca glavnih ekonomskih odluka" (str. 492). Elementi na kojima počiva samoupravni socijalizam kao društveno-ekonomski sistem jesu: (1) društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju; (2) samoupravljanje radnih ljudi; (3)) raspodela prema radu po načelu „svako prema sposobnostima — svakome prema njegovom radu". Pokretačku i stvaralačku snagu socijalističkog društva, po profesoru Pjaniću, čine lični i materijalni interesi radnih ljudi.

U ovako definisanim društvenim odnosima rad istupa kao „sredstvo za život", ali i kao merilo u raspodeli sredstava potrošnje među radne ljude. „Svaki radni čovek — ističe profesor Pjanić — stvara sopstveni bilans između kvaliteta i kvantiteta uloženog rada, s jedne, i primljenog ličnog dohotka, s druge strane. Prema ovom bilansu, prema sopstvenoj proceni da li je njegov rad podvrgnut jednakom merilu ili ne, pojedinac slobodno odlučuje o svom daljem učestvovanju u postojećoj ili nekoj drugoj radnoj organizaciji. Dejstvo mnogobrojnih činilaca ekonomske, socijalne i psihološke prirode ometa idealno kretanje rada prema čisto ekonomskim potrebama i pobudama. Ali, osnovna logika našeg privrednog sistema pretpostavlja slobodno kretanje rada, njegov priliv i odliv prema ekonomskim zakonitostima sa tendencijom da se dostigne potrebna ravnoteža" (str. 493).

Slobodno kretanje rada omogućuje raspodelu prema radu, to jest obrazovanje ličnih dohodaka prema kvalitetu i kvantitetu rada. Prema tome, lični dohoci su osnovni i polazni uravnotežujući element specifične cene proizvodnje. Drugi ravnotežni element ove cene jeste akumulacija. Međutim, po autoru, akumulacija nije polazna kategorija, već kategorija izvedena iz osnovnog interesa radnih ljudi.

Predstavljena formulom, specifična cena proizvodnje sadrži u brojitelju akumulaciju, a u imenitelju predujmljena sredstva za proizvodnju. lične dohotke i opštu potrošnju. Suprotno nekim jugoslovenskim teoretičarima koji su opštu potrošnju stavljali u brojitelj formule, dr Zoran Pjanić smatra da je njeno mesto u imenitelju, i to iz sledećih razloga: (1) To je analogno Marksovoj ceni proizvodnje kod koje u promenljivom kapitalu (imenitelj formule) figurira najveći deo opšte potrošnje. Ovo posebno važi za naše društvo jer se glavni deo sredstava opšte potrošnje obezbeđuje iz doprinosa na lične dohotke. (2) Ako bi se opšta potrošnja našla u brojitelju formule zajedno sa akumulacijom, dobila bi se lažna slika o akumulativnoj sposobnosti naše privrede.

Na pitanje šta ekonomskoj nauci pruža teorija specifične cene proizvodnje dr Zoran Pjanić odgovara: „Vrednost, cena proizvodnje, zakonite trajnije inkongruencije s njom, unu-

tražnje tržišne cene i svetske cene predstavljaju sukcesivne lančane karike u poimanju i tumačenju socijalističke robne razmene. Tek ceo ovaj skup kategorija objašnjava prometne odnose. Ako prihvatamo Marxovo ekonomsko učenje, onda polazna tačka analize jeste teorija radne vrednosti. Sledeća kategorija odnosi se na normalnu cenu vezanu za opštu ravnotežu celog sistema kad se slobodno kreću ekonomski faktori. Bez nje nema tačnog shvatanja drugih, iz nje izvedenih kategorija. Upravo taj deo analize ispunjava teorija specifične cene proizvodnje. S druge strane, kad bismo se zadržali na ovom stepenu analize, opet ne bismo naučno i misaono reprodukovali ekonomsku stvarnost. Nužno je koncepte vrednosti i cene proizvodnje dopuniti teorijskim i empirijskim izučavanjima proizvodnih i tržišnih struktura, ponude i tražnje, državne intervencije i njenih posledica, zakonitih kretanja svetske privrede i tržišta" (str. 497).

Ističući koristi koje ekonomskoj politici može da pruži specifična cena proizvodnje, autor zaključuje sledeće: „Prvo, ona dopušta da se utvrdi tačan položaj svih privrednih grana kada bi se proširena reprodukcija odvijala jednakim ritmom u svim odeljcima, oblastima i granama. Različita akumulativnost jeste indikator u kom pravcu se privreda spontano kreće. Na ovoj osnovi mogu se postaviti planske mere koje bi obezbedile realizovanje razvojne politike celog socijalističkog društva. Drugo, posle kvantifikovanja cene proizvodnje (prema sadašnjem poznavanju naših postupaka i tehnike) mogu se utvrditi odstupanja stvarnih tržišnih cena od nje i potpunije ispitati snage koje deluju na obrazovanje cena, posebno na njihove relativne odnose" (str. 498).

Analiza sistema i politike cena data kroz dva osnovna perioda našeg razvoja posle rata: do 1950. godine i posle toga. Pravi problemi u vođenju politike cena izbijaju na površinu tek od 1960. godine. Pored osnovne karakteristike koju su cene ispoljile do 1960. godine — veliki dispariteti među njima, koji su uglavnom svesno stvarani zbog ubrzanog privrednog razvoja — one sada pokazuju i drugu karakteristiku: opšti rast koji prelazi dozvoljene granice. U periodu od 1952. do 1960. godine cene su bile srazmerno stabilne (indeks cena proizvođača u ovom periodu zabeležio je ukupan porast od 10%). Izrazito nestabilne situacije nastaju počev od 1961. godine kada je opšti porast cena zabeležio iznos 9,1%, da bi se 1964. godine povećao na 9,9%. Uzrok ovom rastu bila je prekomerna tražnja u odnosu na ponudu. Poznatim merama privredne reforme od 1965. godine, čiji je jedan od glavnih ciljeva bio eliminisanje naglog rasta cena i obezbeđivanje stabilne privrede, tražnja je svedena u realne okvire. Izuzev lične potrošnje, u ostalim sektorima (investicionoj, opštoj i budžetskoj potrošnji) izvršena su rigidna ograničenja. To je dalo svoje rezultate, pa su cene sve do kraja 1968. godine bile relativno stabilne beležeći porast kao u razvijenim zemljama.

Međutim, restriktivna monetarno-kreditna politika i druge okolnosti dovele su do stagnacije privrede. Zbog toga 1968. godine dolazi do nekih korekcija u ekonomskoj politici (ekspanzija kredita, povećanje carinske stope i slično), što oživljava proizvodnju, ali i ponovni rast cena, koji ni do danas nije zaustavljen.

Ukazujući na uzroke nove inflacije u našoj zemlji, autor ističe sledeće: (1) pored ranije isticana tri sektora potrošnje kao uzročnika inflacije, sada se pominju i lični dohoci, čiji nominalni rast prevazilazi porast produktivnosti rada; (2) porast materijalnih troškova; (3) nesaglasnost pojedinih instrumenata sistema i ekonomske politike; (4) uvezena inflacija.

Nova inflaciona situacija narušila je relativne odnose cena koji su uspostavljeni privrednom reformom od 1965. godine. Prezentirajući rezultate istraživanja nekoliko instituta o faktorima koji uslovljavaju apsolutni nivo i relativne odnose cena, dr Zoran Pjanić zaključuje da su na te odnose ograničen uticaj imali objektivni faktori (produktivnost rada, kretanje proizvodnih činilaca, monopolski elementi), a znatno veći subjektivne mere državne politike (režim cena, carinska politika, spoljnotrgovinski režim, poreska politika itd.).

Velike razmere državne intervencije u samoupravnom socijalističkom

društvu, po mišljenju profesora Pjanića, nepoželjne su i problem državne intervencije bi trebalo tretirati u izrazima njenog kvaliteta, a ne kvantiteta: „Kvantitet državne intervencije je veliki i ono što treba prvenstveno uraditi u ovoj oblasti jeste poboljšanje njenog kvaliteta, a što ima sa svoje strane za pretpostavku konzistentan skup planskih ciljeva, bar za uobičajeni razvojni period".

Mi se slažemo sa visokim ocenama o knjizi *Teorija cena* koje su date u mnogim prikazima još povodom njenog prvog izdanja. Ova knjiga dr Zorana Pjanića zaista prelazi granice univerzitetskog udžbenika i predstavlja naučno delo u punom smislu te reči. Ona je, osim toga, i jedinstveno delo u ekonomskoj literaturi socijalističkih zemalja.

RADOSAV MARINKOVIĆ

Dr Vera Pilić: Savremeni problemi političke ekonomije — metodološki aspekti

(„Privredni pregled", Beograd, 1973, strana 190)

Knjiga dr Vere Pilić *Savremeni problemi političke ekonomije* nastoji da aktuelizuje neke krupne, pa i sporne i otvorene probleme marksističke političke ekonomije. Studija se, istina, ograničava na uži broj fundamentalnih pitanja, ali ni njih ne izlaže tematski u celini, već im najvećim delom prilazi sa metodološkog aspekta, uključujući tu i idejno-teorijsku kritiku pojedinih struja mišljenja koje su pokušavale (i danas pokušavaju) da ospore Marksov metod i marksizam u celini.

Knjiga se, zapravo, i sastoji od dva dela. Prvi nosi naslov „Problemi političke ekonomije osvetljeni iz aspekta savremenih kretanja društva i privrede", a drugi „Stogodišnja ideološka borba s protivnicima marksizma — oblici opovrgavanja Marksovog metoda i sadržine marksizma". Iza ovih naslova ne sledi i autorova pretenzija da odgovori na sva pitanja koja oni impliciraju, već težnja da se pojedinim savremenim problemima političke ekonomije priđe metodološki, odnosno da se kritikom samog metoda ova nauka još više unapredi. Oba dela knjige data su u obliku zasebnih eseja ili kraćih studija, od kojih su pojedine već objavljivane u raznim časopisima.

Prve dve glave, inače najznačajnije jer daju ton celoj knjizi, posvećene su Marksovom metodu ekonomske analize i genezi marksističke političke ekonomije. U prvoj glavi autor, na produbljen kritički način, osporava sva ona pomodna shvatanja koja, umesto Marksovog metoda, nude takozvanu teoriju sistema i kibernetike kao tobože savremeniji i efikasniji metod ekonomske analize. Međutim, autor generalno ne odbacuje opštu teoriju sistema i kibernetike niti smatra da je ona apriorno u suprotnosti sa marksizmom niti marksizam sa njom. „Iako opšta teorija sistema kao metod i kibernetika nisu suprotne marksizmu, — kaže dr Pilić — nego naprotiv predstavljaju na neki način nastavak dijalektike, ili su implicitno sadržane u dijalektičkim postavkama, ni opšta teorija sistema, ni kibernetika ne mogu zameniti Marksov metod ekonomske analize, ne mogu zameniti suštinu Marksovog metoda analize: *stavljanje čoveka u centar pažnje, u centar analize, posmatranje društvenih odnosa, posmatranje klasnih protivrečnosti koje nisu zauvek date nego su modifikovane i posmatranje svega onoga što je Marks analizirao i nazvao otuđenjem čoveka u društvenim formacijama koje su prethodile socijalizmu, naročito razvijenoj fazi socijalizma* i koje do danas nijedna socijalistička revolucija nije uspela da preovlada, odnosno

da preovlada *sve protivrečnosti*" (str. 10—11).

Analizirajući odnos dijalektike i nauke, posebno odnos dijalektike i političke ekonomije, autor ukazuje na nihilistički odnos prema dijalektici, koji je naročito došao do izražaja u periodu kulta ličnosti. U tom razdoblju — kaže autor — sa sigurnošću možemo tražiti uzroke zakržljavanja, do određenog stepena, dijalektičkog i istorijskog materijalizma kao metoda političke ekonomije socijalizma i njegovog usporenog razvoja i primene na socijalističke društvene odnose, na sve odnose u privredi i društvu. Šteta je što tu ispravnu tvrdnju autor ne dokazuje i na većem broju primera staljinističke revizije Marksove ekonomske misli, pre svega u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama, nego ilustrativni materijal nalazi uglavnom u višemesečnoj svojevrsnoj anketi koju je vodio časopis „Marxism Today" tokom 1969. i početkom 1971. godine.

Obrazlažući opšte zakone marksističke dijalektike, kao i njihovu primenu u Marksovom metodu analize, autor posebno raspravlja o prakseologiji i političkoj ekonomiji i o matematici i političkoj ekonomiji. Posle kraćih analiza pojedinih protagonista prakseologije, kao nauke koja proučava uslove racionalnog delanja ljudi, autor kaže da je još otvoreno pitanje da li će prakseologija, kao nauka o racionalnom delanju, postati sastavni deo sistema ekonomske nauke jer se o njenom prihvatanju u značajnijem opsegu može govoriti uglavnom u Poljskoj. Pa ipak, autor smatra da prakseologija ima ne mali značaj za metodologiju političke ekonomije jer ona može biti spona između političke ekonomije kao istorijske nauke i kibernetike kao neistorijske, odnosno prakseologija „može principe racionalnog ljudskog delanja da obuhvati kibernetski".

Matematika je još od Petija uvek bila prisutna u ekonomiji. Dobro je poznato da se i Marks prilično bavio matematikom, pa je i u toj oblasti učinio samostalna otkrića, naročito u metodu postavljanja diferencijalnog računa. Autor otkriva tu činjenicu i u Marksovom metodu istraživanja i saopštavanja rezultata analize. Nije, dakle, sporno je li primena matematike u ekonomskoj analizi potrebna ili nije, jer se savremeni matematički metodi, uz korišćenje elektronskih mašina, mogu široko primenjivati u ekonomskim istraživanjima. Ali, iako je primena matematike, kao tehnike istraživanja, posebno u sagledavanju kvantitativnih odnosa i graničnih veličina, veoma korisna, ona ne može da zameni takozvanu kvalitativnu analizu, odnosno ono teorijsko uopštavanje koje vodi do samog korena raznih ekonomsko-političkih pojava, do njihove socijalno-klasne prirode. Reč je, zapravo, o odnosu kvantitativnog i kvalitativnog momenta u ekonomskim istraživanjima i o saopštavanju sintetskih rezultata analize. U savremenoj ekonomskoj misli na Zapadu, na primer, preovladava ekonometrijsko-matematički metod, dok se na Istoku više ostaje na takozvanoj kvalitativnoj analizi ili se, pak, oni mehanički razdvajaju. „Odvajanje kvalitativne analize — kaže autor — od kvantitativne u slučaju negiranja značaja matematike dovodi do osiromašivanja mogućnosti ekonomske analize čitavih područja u privredi i društvu i do ograničenosti metodologije istraživanja, a samim tim i do stagnacije ili čak i do nazadovanja u razvoju političke ekonomije kao nauke" (str. 27).

U glavi u kojoj se izlaže geneza marksističke političke ekonomije autor je nastojao da, kraćom analizom delâ Marksa i Engelsa, reljefno odslika razvojni put njihovog naučnog rada, kontinuitet i evoluciju njihove misli i metoda kojim su se služili u ekonomskoj analizi. Taj zadatak autor je uspešno obavio, nastojeći, istina samo uzgredno, da revalorizuje neke veoma značajne stavove klasika i da ih dovede u vezu sa aktuelnim i otvorenim problemima sadašnje ekonomske misli. Okvir te analize ne prevazilazi, kako to i sam autor kaže, „osvetljavanje najbitnijih dela, najbitnijih stavova u njima i najbitnijih karakteristika društveno-ekonomskih uslova i ideoloških kretanja u kojima su nastala". Međutim, kad je reč o samoj genezi i razvojnom putu ekonomske misli klasika marksizma, shvaćenim u ši-

rem, integralnijem smislu, treba reći da bi jedna takva sveobuhvatna analiza dala nov podsticaj razvoju naše marksističke misli. Pokušaj dr Vere Pilić je vredan pažnje, ali je i ograničen samim ciljem studije koja ima metodološki karakter, a za razjašnjenje mnogih, čak i vrlo aktuelnih teorijskih problema bilo bi dobro rasvetliti upravo genezu i evoluciju izvesnih kapitalnih pitanja i kategorija u delima klasika, pa i izvesne ambivalentne stavove koji su se javljali u razvoju njihove misli, naročito one koji se odnose na robnu proizvodnju, pojedine njene „srednje članove", otuđenje i proces razotuđenja, ili, pak, neke anticipacije o budućnosti, to jest o socijalizmu i komunizmu.

U posebnoj glavi, pod karakterističnim naslovom „Naš savremenik Fridrih Engels", autor s pravom revalorizuje Engelsove zasluge za revolucionarni prevrat u političkoj ekonomiji kao nauci. Pored analize svih poznatih Engelsovih dela, na svež način deluje interpretacija njegovog naučnog prvenca *Skica za kritiku političke ekonomije*, napisanog krajem 1843. ili početkom 1844. godine i objavljenog u prvom i jedinom broju, odnosno jedinoj svesci „Nemačko-francuskih godišnjaka", koji su zajednički izdali K. Marks i A. Ruge.

U prvom delu knjige se nalaze i ove posebne kraće studije: *Perspektive političke ekonomije socijalizma, Marksova anketa za ispitivanje položaja radničke klase iz 1880. godine i savremenost, Problemi seljenja kapitala u imperijalizmu, Spoljna trgovina i spoljnotrgovinska politika u Marksovoj ekonomskoj teoriji* i *Pariska komuna i savremeni društveni i privredni razvoj.*

U drugi deo knjige autor je uvrstio svoje rasprave o ideološkoj borbi s protivnicima marksizma: *Stogodišnjica Haškog kongresa Prve internacionale, Koreni anarhizma nove levice, Lenjinov doprinos metodologiji izučavanja savremenog kapitalizma (Kritika Svizijeve i Baranove kritike Lenjina)* i *Ocena Marksovog „Kapitala" u savremenoj grčkoj marksističkoj misli*. Po aktuelnosti se posebno izdvaja rad *Koreni anarhizma nove levice*, u kome autor kritiku političke ekonomije u stavovima savremenih anarholiberala dovodi u vezu sa Bakunjinovim anarhizmom. „Anarholiberalizam nove levice, — kaže autor — kao i nekadašnji Bakunjinov anarhizam, kojim se inspirišu savremena anarholiberalistička shvatanja, nema solidnu teorijsku podlogu, nego to nadoknađuje i zamenjuje veštom demagogijom."

Sve u svemu, knjiga *Savremeni problemi političke ekonomije* dr Vere Pilić je dobro došla jer aktuelizuje mnoga pitanja savremene marksističke političke ekonomije. Iako ograničena svojim metodološkim okvirima i rascepkana parcijalnim studijama i člancima, knjiga ipak predstavlja izvesnu celinu jer je metodološki aspekt upravo ono vezivno tkivo svih problema koji su u njoj analizirani. A takvih metodoloških studija, pogotovu u oblasti marksističke političke ekonomije, bilo je veoma malo u nas, a metodologija je, kao što se zna, uvek jedan od najtežih i najsloženijih istraživačkih poduhvata u svakoj nauci.

JOVAN RAIČEVIĆ

Maršal Mekluan: Gutenbergova galaksija: civilizacija knjige

(„Nolit", Beograd, 1973, strana 346)

Maršal Mekluan, mnogo hvaljen (njegove pristalice već govore o „mekluanizmu", a njega spominju kao „velikog proroka mass media") i mnogo napadan, ponovo nam predstavlja svoje ideje. Ovaj put pruža nam se prilika da originalnost njegovog opusa shvatimo i spoznamo kroz *Gutenbergovu galaksiju* (u prevodu Branka Vučićevića), taj neosporni abecedari-

jum Mekluanovih hipoteza, ideja i zaključaka. Kontroverze koje ovaj autor izaziva svojim delima su ne samo poznate, već i veoma korisne jer, kako je to primetio jedan od njegovih kritičara, u Mekluanovim delima „nalazimo hipoteze koje mogu biti istraživački program za sledećih stotinu godina".

Reč je o teoretičaru koji sam odbija da ga nazivaju naučnikom i koga su još na početku njegove intelektualne, elitistički raspoložene, kolege svrstale u grupu „pop-soca" i „pop-filozofa" (popularna sociologija i filozofija) zajedno sa Dejvidom Rismanom, Hanom Arent, Erihom Frommom i drugima. Ti njegovi kritičari rukovodili su se nakaradnim poimanjem stvari u smislu: kada je to bilo i kako to može biti da se sociologijom bavi čovek čije obrazovanje (Mekluan je doktor srednjovekovne engleske književnosti) nije obrazovanje sociologa. No, vreme, taj nepogrešivi arbitar svrsishodnosti ideja i akcija ljudskih, ponovo nas je upozorilo na neodrživost apriornog negiranja novog načina razmišljanja i zaključivanja. I pored svih kritika koje mu se opravdano mogu uputiti, danas je opšteprihvaćeno gledište da je Mekluan neosporno jedan od najoriginalnijih teoretičara mass media.

Razmišljajući o odnosu između čoveka i njegovih međusobno-korespondirajućih „produžetaka" (pismo, štampa, slika, zvuk), Mekluan u *Gutenbergovoj galaksiji* govori o našoj još uvek tipografskoj civilizaciji, dakle civilizaciji štampe, gde je pismo „vizuelna šifra govora". Nalazeći se u svojevrsnom prostoru između kulture „usmenog" čoveka i dolazeće Markoni—Ajnštajnove elektronske kulture, naša se štampi okrenuta civilizacija našla u situaciji simultanog egzistiranja različitih (čak i suprotnih) medija. To stanje koje se karakteriše neverovatno brzim prelaskom „sa mehaničke tehnologije točka na tehnologiju elektronskih kola predstavlja jednu od najvećih promena svih vremena što čine istoriju". S druge strane, taj sudar dveju kultura jedini je trenutak koji omogućava istinsko razmatranje odnosa čovek — njegovi tehnološki „produžeci" (Mekluan smatra da se jedino zbog toga ranije nije moglo prići ozbiljnijem teorijskom sagledavanju tog problema). Objašnjenju navedenih teza posvećena je *Gutenbergova galaksija*.

Ideja vodilja (za Mekluana neopoziv zaključak) je u tome da je čovek podložan najdubljim promenama pod uticajem novih tehnologija. Ovovremeno postojanje dva uporedna oblika ljudskog saobraćanja, pismeno-štamparskog i elektronskog, pruža, prema Mekluanu, izvanrednu priliku za objašnjenje svih onih metamorfoza koje čovek doživljava u svojoj istoriji.

Čovek raspolaže oruđima koja mu omogućavaju da svoje znanje i iskustvo lako prenosi (jezik, slika, štampa). Taj princip „razmene i prevođenja", kaže Mekluan, zavisi od čovekove „racionalne moći" da svako od svojih čula prevede u drugo. To „prevođenje" prirodnog čovekovog čula u drugo sastoji se u iznalaženju novih tehnoloških oblika komuniciranja, u produženju čovekovih čula. Priroda tih „produžetaka" je u tome što svaki od njih konstituiše svojevrstan „zatvoreni" sistem. S druge strane, bitna karakteristika čovekovih prirodnih čula (Mekluan kaže: „privatna čula") je otvorenost. Kroz istoriju „naša proširena čula, oruđa, tehnologije su... bili zatvoreni sistemi koji ne mogu da ostvare uzajamno delovanje ili kolektivnu svest".

Mekluan dalje kaže da je upravo ovo vreme — vreme čovekove elektronsko-tipografske sveprisutnosti kada čovekove proširene „moći i čula" sačinjavaju jedno „polje iskustva" — trenutak koji zahteva od njih da „postanu kolektivna svest". Tu mogućnost transcendiranja čovekove lične i grupne parcijalnosti Mekluan će pronaći u svojevrsnoj dijalektičkoj suprotstavljenosti čovekovih „privatnih" i „produženih" čula. Činjenica je da je „apstrahovanje ili otvaranje zatvorenih društava delo fonetske azbuke, a ne ma kog drugog vida pisanja ili tehnologije". „S druge strane, činjenica da su zatvorena društva proizvod tehnologije govora, bubnja i uha — dovodi nas, na osvitu elektronskog doba, do zatvaranja cele ljudske porodice u jedno jedino globalno pleme".

„Gutenbergovom galaksijom" Mekluan i objašnjava tehnološko-komunikacijsko-produžnu" animiranost čo-

veka da pređe put od zatvorenosti društava plemenske strukture do otvorene zatvorenosti kolektivne svesti na planetarnom, dakle globalnom nivou. Prateći razvoj produženog čoveka i njegove parcijalnosti i zatvorenosti od najdaljih odsečaka istorije pa do dana današnjega, Mekluan u svojoj knjizi daje „niz istorijskih posmatranja kulturnih upotpunjavanja proizišlih iz „poremećaja“, najpre izazvanih pismenošću, a onda štampom“.

Služeći se mnoštvom istraživanja, uglavnom antropoloških, koja su izvršili drugi, Mekluan na primeru nekih afričkih nepismenih plemena pokazuje razliku u mogućnostima percipiranja između predstavnika usmene i pismeno-tipografske kulture. „Usmeni“ čovek, čija „privatna“ čula obrazuju otvoreni sistem, percipira svim komponentama svoga sistema. On. naprosto, ne gleda i ne sluša predmet svoje percepcije; „usmeni“ čovek je u njemu i sa njim svim svojim čulima. Usmena kultura nije homogena, nije u jednoj ravni. Budući da njenim pripadnicima nisu poznati euklidovski prostori koji u velikoj meri zavise od velike mere odvojenosti gledanja od dodira i zvuka („usmeni“ čovek je, po Mekluanu, čovek čulne nepodeljenosti), to oni u susretu sa filmom, izrazito „vrućim“ medijem (nivo učestvovanja posmatrača je veoma nizak), ne mogu da, po Mekluanu, prihvate njegovu poruku. S druge strane, čovek tipografske kulture doživljava šok u dodiru sa sopstvenim elektronskim „produžecima“ jer mu njegova čulna parcijalnost ne dozvoljava da pojmi (sa stanovišta euklidovsko-njutnovske prostornosti), recimo, Ajnštajnove pojmove „zaokruženog prostora“ ili samu teoriju relativiteta.

Dolazak Gutenbergove štamparske prese, to jest početak tipografske galaksije (pod galaksijom Mekluan podrazumeva „mozaičku konfiguraciju“ sredstava i tehnologijâ komuniciranja). definitivno prevazilazi usmeno poimanje sveta i posle međufaze „rukopisnog“ čoveka (srednjovekovno pisanje knjiga rukom; „pisanje kao usmena obuka“) vaspostavlja tipografskog čoveka. Time i ljudsko društvo, upoznavši novi vizuelni način saobraćanja, ulazi, po Mekluanu, u jednu bitno novu fazu. „Jer, dok ljudi nisu unapredili vizuelni sačinilac, ljudske zajednice su poznavale *jedino* plemensku strukturu.“ Mekluan će i eksplicitno reći da su mediji komuniciranja ti koji utiču (isključivo) na promene u društvu i društvenoj strukturi: „Opadanje zaliha hartije u poznijem razdoblju Rimskog carstva je uzrok kojim se redovno objašnjava „raspad“ tog carstva i njegovog sistema drumova.“

Tipografska kultura sa svojim konceptom linearnosti i homogenosti, zahvaljujući tehnološkim sredstvima umnožavanja i rasturanja, jeste doba mehaničke parcijalizacije čovekovih čula. „Vizuelno ujednačavanje u kulturi štampe“, koje je u odnosu na čitaoca predstavljeno kao „usađivanje linearnih, sekvencijalnih navika“, potiskuje u pozadinu auditivne i bilo koje čulne kompleksnosti. Tako se doživljaj, kaže Mekluan, svodi na jedno jedino čulo, u slučaju tipografske, Gutenbergove civilizacije — na čulo vida.

Ujednačavajući vizuelni sadržaj, homogenizujući ga svođenjem na pasivno primanje jednog čula (vida). civilizacija štampe stvara jednu doista bitno novu sredinu, publiku. „Koncept homogenosti, koji tipografija podstiče u svakoj fazi ljudskog senzibiliteta, bio je taj koji je pre svega počeo da prodire u umetnosti, nauke, industriju i politiku od šesnaestog veka naovamo“, kaže Mekluan eksplicirajući mehaničnost „Gutenbergove galaksije“.

Prekid između oka i uha, koji je nastupio pojavom fonetskog pisma, dolaskom na scenu štamparske prese biva tako doveden do kraja pretapajući se i utičući i na druge raskide. Tako se, po Mekluanu, apsolutna predominacija vizuelnog što ga lansira štampa preokreće na štetu ostalih čulnih sposobnosti, što sve dovodi do gigantskog procesa apstrakcije i razdvajanja u svim sferama ljudskog života. Štampa je time uzdignuta na pijedestal vrhovnog i jedinog uzroka raspada plemenskih zajednica, dekolektivizacije, uspostavljanja individualizma. Istovremeno ona kao čarobnim štapićem svojom vizuelnošću i homogenizirajućim sadržajem neposredno utiče na formiranje tržišta, nacije, centralizovane države, javnog

mnenja, novca i morala, pa čak i nauke i umetnosti.

„Pet stoleća mehanizma“ se u ovom trenutku, kaže Mekluan, nalazi na granici sa novom kulturom. Čovek se tako nalazi, s jedne strane, pred „kosmičkom opnom koju je oko Zemljine lopte razapelo električno proširenje naših različitih čula“, a s druge — pred linearno-homogenizujućom mehanikom tipografije. Između homogenog i simultanog — jer, za razliku od „Gutenbergove galaksije“ kao izrazito mehaničke, nova kultura koja je započela sa Markonijevim radiom, a definitivno se ustoličila 1905. godine pojavom Ajnštajnove teorije relativiteta jeste organska. To znači da savremeni elektronski mediji (najbolji primer je televizija) zahtevaju usled svoje „hladnoće“ najviši mogući stepen učestvovanja svih čovekovih čula. Ali to je situacija koja za svoje postojanje treba, po Mekluanu, da zahvali isključivo tipografskoj kulturi: „Gutenbergova metoda homogene segmentacije, za koju su psihološku podlogu pripremili vekovi fonetske pismenosti, stvorila je oblike modernog sveta.“

Težnja XX veka da se izvuče ispod okrilja pasivne prisutnosti koju mu je nametnuo tipografski oblik kulture, težnja da se oslobodi svih nasleđa „Gutenbergove galaksije“ dovela je do sukoba „nesrodnih vidova ljudskog uvida i pogleda na stvari“. Ali istovremeno došli smo u situaciju kada „vekovna odeljenost čula i funkcija“ biva okončana „sasvim neočekivanim jedinstvom“ simultano egzistirajućih kultura i medija.

„Ovo je trenutak prevazilaženja Gutenbergove tehnologije“, kaže Mekluan. „Kakve će biti nove konfiguracije mehanizama i pismenosti pošto ove starije oblike percepcije i rasuđivanja bude prožimalo novo električno doba? Nova električna galaksija zbivanja već je duboko prodrla u Gutenbergovu galaksiju. Čak i bez sudara takvo naporedno postojanje tehnologija i svesti donosi svakom živom čoveku traume i napetosti. Kao da su se naši najobičniji i najkonvencionalniji stavovi naprečac izobličili u gargulje i groteske“, završava Mekluan svoje viđenje „Gutenbergove galaksije“.

I pored sve inspirativnosti koju nam Mekluan i *Gutenbergova galaksija* nude, postoje i mogućnosti stavljanja ne malih zamerki pojedinim njegovim stavovima, a, što je još važnije, on sam nam nudi argumente za bespoštednu kritiku. Mekluan je jedan od onih teoretičara koji gotovo do manijakalne upornosti jednom jedinom uzroku pripisuju najrazličitije (u Mekluanovom slučaju — sve) posledice. U slučaju „velikog proroka mass media“ radi se o već pominjanim stavovima prema kojima je sve proizvod čovekovih tehnoloških „produžetaka“. Zasnovavši svoju medij-filozofiju na čulnoj antropologiji, prema kojoj su sve psiho-društvene promene izazvane čulnim čovekovim promenama, a ove su izazvane sopstvenim mehaničko-tehnološkim produžecima (štampa kao produžetak oka, potom i svesti, alatka kao produžetak ruke), Mekluan nam je dao dovoljan razlog za najoštrije neslaganje i kritiku. Ako bismo samo ovo uzeli u obzir, mogli bismo reći da Mekluan i njegova teorija ne prelazi horizont intelektualnog dogmatizma i superdeterminizma. Taj sud bi bio potpuno opravdan i jedino logičan.

Naravno, bila bi greška negirati Mekluanovo delo u svim aspektima. Jer Mekluan veoma dobro uviđa (makar i preterivao) značaj masovnih komunikacija i njihov uticaj na čoveka. Skrećući nam pažnju na antropološku dimenziju sredstava masovnog komuniciranja, na neospornu vezu (svakako da se radi o interakciji) između medija i ukupnog društvenog fenomena, Mekluan čini mnogo. Naprosto, uvodi nas u kompleksnost fenomena i odnosa u kojima jesmo, a o kojima nedovoljno razmišljamo. Svakodnevica nas, međutim, permanentno upozorava na važnost ovih pitanja.

U svakom slučaju, radi se o autoru (jednom prilikom Edgar Moren je o Mekluanu napisao: „Njegova intelektualna spretnost graniči se često sa mađioničarstvom“) čiju knjigu vredi i treba pročitati.

LJUBOMIR KLJAKIĆ

Žan Furastje: Univerzitet pred stečajem

(NIP „Duga", Beograd, 1974)

Univerzitet je u na izgled paradoksalnoj situaciji: u mišljenju današnjeg „prosečnog" čoveka ukorenjena je predstava o univerzitetu kao hramu nauke, dok se sve alarmantnije širi svest da su upravo savremena nauka i tehnika već dobro poljuljale njegove stoletne stubove. Rešenje njegovog „biti ili ne biti" predmet je raznovrsnih idejnih projekcija brojnih autora, ali, da se univerzitet našao pred svojim hamletovskim čvorom, ostaje van sumnje, sudeći po jednodušnoj saglasnosti njegovih dobrih poznavalaca. Žan Furastje, posle trideset godina bavljenja problemima obrazovanja, u svojoj najnovijoj raspravi poziva na uzbunu već provokativnim naslovom *Univerzitet pred stečajem*.

Tragajući za uzrocima sve divergentnijeg nesklada između tradicijom opterećenog univerziteta i duha našeg vremena, Furastje dolazi na pozicije koje nisu daleko od shvatanja da savremeni univerzitet predstavlja u stvari — ostatak prošlosti. Već osnovni cilj univerziteta da mlade ljude uzdigne što bliže prastarom idealu čoveka — da sazna sve što zna čovečanstvo, danas izgleda neshvatljivo pretenciozan i neostvarljiviji nego ikad. Sve obimniji univerzitetski programi neprekidno se proširuju po načelu da prosečan student „ne može a da ne bude obavešten o tome i tome" i u skladu sa davno učvršćenim shvatanjem da „količina informacija stvara stručnjaka". Stalno zatrpavan izvanrednim obiljem informacija, koje savremena nauka ubrzano višestruko povećava, prosečan student mobiliše sve svoje snage u pravcu memoriranja. Furastje upravo insistira na suštinskoj nelogičnosti: „Đak uči umesto da uči kako se uči. Tupi zube na dovršenoj nauci... umesto da oštri zube o nauku koja se stvara." Nesumnjivo, univerzitet je zanemario najbitnije — da svog studenta nauči metodu, onom nezaobilaznom „kako", da ga inficira duhom večnog naučnog traženja, pokušaja sinteze, otkrića, da mu prenese „eksperimentalni naučni duh". Nesposobnost univerziteta za taj poduhvat rezultirala je poražavajuće: posle dva veka kako je duh naučnog eksperimentisanja i zvanično priznat kao presudan činilac ljudskog saznavanja i delovanja, on je do danas ostao u vlasništvu samo elitne manjine mozgova. Izvor brojnih konflikata je, smatra autor, u tome što „prosečan" savremenik ne uspeva da smisaono dohvati vreme u kome živi — on ostaje izgubljen između tradicionalnih predstava i verovanja, već razrušenih i opustošenih, u pogledu kojih je primoran da ih se odriče, s jedne strane, i naučnog duha, koji još nije usvojio, s druge strane.

Problem saobražavanja univerziteta zahtevu naučne i dinamične sadašnjice očigledno prevazilazi strogo akademske granice, i Furastje, sasvim logično, pitanje preobražaja postavlja pred čitav sistem obrazovanja. Ni svest čoveka sa univerzitetskim obrazovanjem, a posebno profesija kojom se bavi, danas više ne mogu dozvoliti da on od završetka studija pa do kraja svog života prisustvuje karakteristično brzom razvoju nauke i tehnike a da o tome ne bude obavešten. To je, smatra autor, jednostavno zahtev našeg vremena. „Bivši „univerzitetski" univerzitet, kome je bio cilj da svakom članu buduće elite podari u miraz lekcije koje je ostavila elita prošlosti, neminovno mora da se razvije u budući doživotni, narodni univerzitet", pokušava Furastje da projektuje puteve spasenja sistema školstva od stečaja. Svestan veličine i kompleksnosti zadatka, on sugeriše samo neke elemente ovog suštinskog preobražaja. Sagledavajući današnji univerzitet samo kao jedno od sredstava sveobuhvatnog pokušaja stvaranja „univerzitetske nacije", autor pre svega predviđa prevazilaženje sadašnje akademske izolovanosti i u tom smislu podržava Fransoa Blok-Lenea: „Apsurdno je što položaj studenata isključuje svaki drugi položaj, što studenti predstavljaju društvenu vrstu izvan proizvodnih delatnosti." Sinteza „radni čovek-student" mogla bi adekvatno da izrazi njegovu misao o organizaciji učenja uz rad i

potrebi ranijeg i tešnjeg povezivanja studiranja sa počecima bavljenja određenim zanimanjem. Zapravo, zahtev za paralelnim upražnjavanjem profesionalnog rada i studiranja Furastje stavlja pred čoveka za čitav njegov život. Zanimljiva ideja o vraćanju radnih ljudi na univerzitet svake sedme godine radi upotpunjavanja i sređivanja njihovih znanja samo je jedan, nedovoljan element u ostvarivanju permanentnog obrazovanja. Praksa okruglih stolova, dana posvećenih učenju, savetodavnih društava, udruženja, kongresa izgleda Furastjeu presudna u podsticanju čoveka da se u svojoj svakodnevici okreće nauci, u čemu je upravo suštinsko ostvarenje ideje „doživotnog univerziteta".

Do istog rezultata dovodi autora i razmatranje problema planiranja zapošljavanja. On taj problem posmatra u kontekstu odnosa između univerziteta i privrede, koji su danas, posle vekovnog međusobnog ignorisanja, priterani na tesnu saradnju. Neophodnost da se nacionalna ekonomija snabde stručnjacima određenog profila, sistem obrazovanja uskladi sa tim zahtevima, a mlad čovek stavi u manju neizvesnost pri izboru vrste škole s obzirom na kasniju mogućnost zaposlenja, privodi sve savremene države nastojanju da se, sa više ili manje uspeha, bave planiranjem zapošljavanja. Međutim, svaki takav nacionalni plan ostaje neizbežno nesavršen za izvestan stepen nepredvidljivosti i neuhvatljivosti budućeg razvoja nauke, tehnike, tehnologije. Mogućnost otklanjanja, gotovo neizbežnih, neusklađenosti Furastje sagledava opet samo u ostvarenju osnovne ideje spasa kojoj vode sva njegova razmišljanja — u „doživotnom univerzitetu". Jedino u njemu on prepoznaje permanentnu mogućnost prilagođavanja čoveka stalno promenljivih zahtevima profesionalne specifikacije rada. „Prilagođavanje univerziteta zapošljavanju nalaže, dakle, da univerzitet postane doživotan, odnosno da se njegova nastava za svakog građanina produži za čitav život."

Tragajući za svojstvima takvog budućeg univerziteta i vrednostima koje bi on morao usvojiti, autor se zapravo okreće pitanju: koje su to vrednosti koje su održale i unapredile čovečanstvo? Usredsređujući se samo na one koje smatra najvažnijim, Furastje čitavo svoje razmišljanje bazira na, čini se, vrlo problematičnoj postavci da su vrednosti koje su stotinama hiljada godina održavale čovečanstvo sasvim različite od onih koje ga unapređuju — tako je apsolutno odelio i suprotstavio tradicionalni način mišljenja i eksperimentalni naučni duh prenebregavajući mogućno stanovište da je i sama pozitivna tradicija rezultat vekovnog životnog „eksperimentisanja" bezbrojnih generacija. Furastjeove simpatije su podeljene, što proističe iz njegovih osnovnih razmatranja smisla koji tradicija i nauka imaju za čoveka. Tradicionalni način mišljenja, ma koliko danas izgledao pogrešan jer je vekovima održavao čovekov neracionalan, skoro nagonski odnos prema svetu, ipak je uspeo da obezbedi održanje ljudske vrste u materijalnim uslovima stravično kolebljivim oko „granice opstanka". Hoće li eksperimentalna nauka, pošto je čovečanstvo izvela iz hiljadugodišnje bede i neznanja, dokazati i sama svoju sposobnost da obezbedi njegovo trajanje, ostaje za Furastjea otvoreno pitanje, puno sumnjičavih naslućivanja. Zabrinutost nalazimo i u sledećoj ideji ser Džulijena Hakslija: „Nauka nas je do sada snabdela beskrajnom hrpom obaveštenja, ali nam nije kazala kako da ih koristimo. U stvari, odigrala je ulogu đavolovog šegrta. Rasplamsala je onaj opasni genije koji se zove tehnika, a koji sada ugrožava suštinske predstave što ih čovek ima o svom postojanju i o načinu na koji treba da živi". Izvesnu mogućnost prevladavanja opasnosti koje odatle za čoveka proizlaze Furastje vidi u prodoru eksperimentalnog naučnog duha i humanističke nauke, nadajući se da će ih taj duh unaprediti i da će im pomoći da čoveku pruže opet celovit sistem objašnjenja sveta i života. Ali, ma koliko da je eksperimentalna nauka ključ vremena, i sadašnjeg i budućeg, njeno dopunjavanje, ili, bolje rečeno, oslanjanje na izvesne tradicionalne vrednosti, kao izvore životne snage ljudske vrste, izgleda Furastjeu neophodno. Njegova

poruka, kako ju je izrazio dr Dragutin Franković u predgovoru knjizi, upravo ima takav smisao: „Univerzitet će stvarno pasti pod stečaj ako ne spoji u sebi vaspitanje ljudi u duhu eksperimentalne nauke, koja obezbeđuje svakodnevni progres, i (pravilno shvaćene) tradicije, koja obezbeđuje dugoročnu orijentaciju na ono što je održalo ljudsku vrstu u vrtlogu historije."

GORDANA PAVIČEVIĆ

Umberto Eko: Kultura, informacija, komunikacija

(„Nolit", Beograd, 1973, strana 444)

Knjiga *Kultura, informacija, komunikacija,* koju je napisao Umberto Eko (kod nas je ranije prevedeno njegovo *Otvoreno djelo),* polazi od pitanja „šta je i kakvu svrhu može imati semiološko istraživanje, odnosno istraživanje koje sve kulturne fenomene posmatra kao komunikacione činioce pomoću kojih se pojedinačne poruke organizuju i postaju razumljive u odnosu na određene kodove". Pri tom se autor u prvom delu bavi pretežno vizuelnom komunikacijom i arhitekturom jer se, po njemu, semiološka bitka vodi na tom polju, dok proučavanje komunikacije vrše lingvisti i kibernetičari koji imaju na raspolaganju vrlo rafiniran instrumentarijum istraživanja. Semiološko istraživanje neophodno mora da se nastavi na istraživanja lingvista i teoretičara informacije, ali se njegovi instrumenti ni na koji način ne mogu svesti na lingvističke instrumente ili na instrumente teorije informacija. Ovo je jedan od glavnih predmeta polemike u knjizi Umberta Eka.

Autor se pita da li je želja da se svi kulturni fenomeni posmatraju kao komunikacioni fenomeni „razumna". Neko je, po njemu, primetio da „semiološki pristup liči na prosti birokratski stav koji bi želeo da uvede novu kontrolu nad predmetima koji su već kontrolisani, kao i onaj poreski sistem koji bi kao „ispuste" oglobio ono što je važeći zakon već oporezivao kao „balkone". Prema ovim kritikama, novi semiološki vidici odnosili bi se, zapravo, na stare predmete posmatrane pod novom svetlošću. Ovo je, međutim, po Eku, samo „eristička malicioznost" onoga koji uništava neprijatelja. On ovaj način kritičkog prigovora upoređuje sa situacijom koja bi nastala kada bi Ptolomej prigovorio Galileju što posmatra isto Sunce i istu Zemlju kao i klasična astronomija, a pri tom previđa „sitnu birokratsku" razliku koja je u tome što Galilej posmatra Zemlju u odnosu na Sunce, a ne Sunce u odnosu na Zemlju. Semiološki pristup, dakle, „možda ne donosi neku veliku revoluciju, ali ta revolucija skromno želi da bude kopernikanska". Zaista skromno. Nova metafizika jezika, logos jezika, rado bi da bude nešto više nego Kantov kopernikanski obrat, ali sa drugim misaonim predznakom. Ili je to, možda, samo jedan epistemološki krug koji rado vidi temelje tamo gde ih nema i ne može da ih bude?

U poglavlju „Retorika i ideologija" Eko termin „ideologija" definiše, za razliku od onih stanovišta koja je vide kao lažnu svest što prikriva stvarne odnose među stvarima ili onih koja je vide kao filozofski, politički ili estetički stav u odnosu na stvarnost, tako što pod njim podrazumeva sferu znanja primaoca i grupe kojoj on pripada, njegove sisteme psiholoških očekivanja, njegove duhovne stavove, njegovo stečeno iskustvo, njegova moralna načela. Ono, međutim, što pojedinac misli i želi semiološka analiza ne može da obuhvati. To može da se sazna tek kada pojedinac to saopšti. S druge strane, on to može da saopšti tek kada ga svede na sistem komunikacionih konvencija, odnosno onda kada ono što

on misli i želi postane zajedničko, dostupno svima koji se nalaze oko njega. Da bi se to postiglo, neophodno je „sistem znanja“ pretvoriti u sistem znakova. Ideologija se, dakle, po Umbertu Eku, pokazuje ili „prepoznaje“ onda kada se, pošto je postala zajednička, pretvara u kod. To je ujedno put stvaranja tesne veze između sfere kodova i sfere prethodnog znanja. Znakovni aparat, dakle, upućuje na ideološki aparat i obrnuto, a semiologija kao nauka o odnosima između kodova i poruka pretvara se u neprekidno otkrivanje ideologija koje se kriju ispod retorike, ili „semiologija nam u sferi znakova, organizovanoj u sisteme kodova i potkodova, otkriva sferu ideologija, koje se održavaju onako kako je to predodređeno u jeziku“. Eko navodi primer fašiste ili nacionaliste koji prepoznaje svoje istomišljenike po tome što oni „zemlju“ u kojoj žive nazivaju „nacijom“.

Kodovi su, za Eka, sistemi očekivanog u sferi znakova, dok su ideologije sistemi očekivanog u sferi znanja. Postoje, po njemu, informativne poruke koje dovode do poremećaja sistema očekivanog u sferi znakova (kodu), a postoje i postupci ili „misaona produbljivanja“ koja dovode do poremećaja u sistemima očekivanog u sferi znanja (ideologiji). On se, zatim, pita: ako su retorika i ideologija tako intimno povezane, mogu li da se razvijaju nezavisno jedna od druge? Eko navodi primer Jakovetija koji, kada protivno svim „ikonografskim očekivanjima“ nacrta salamu s nogama ili crva sa šeširom, izaziva poremećaje u nekim sistemima vizuelnih očekivanja, ali ovoj operaciji, ipak, jer ima karakter igre, nedostaju „odgovarajuća razmišljanja o našim pogledima na svet“. To omogućuje da se razume jedna važna stvar: ideologija nije označeno. Ona je „finalna konotacija svih konotacija znaka i konteksta znakova“. Svaki poremećaj ideoloških očekivanja je „stvaran“ ukoliko do njega dođe u porukama koje dovode i do poremećaja retoričkih očekivanja, a svaki koreniti poremećaj retoričkih očekivanja predstavlja istovremeno i promenu dimenzija ideoloških očekivanja. Na ovom načelu zasnovana je, po Eku, avangardna umetnost. Mi ovo stanovište ne bismo mogli da prihvatimo u potpunosti premda je, svakako, izazivanje poremećaja retoričkih očekivanja važna komponenta onoga što nazivamo avangardnom umetnošću. Ali, ograničena samo na tu svoju komponentu, avangarda postaje idilično-estetski fenomen, estetski samonikli entitet nesvodiv ni na šta do na samog sebe.

Semiološko istraživanje, smatra Umberto Eko (i tu se suprotstavlja mnogim teoretičarima ovog pravca), pokazuje ne samo način na koji informativne poruke obnavljaju kodove i ideologije, već istovremeno pokazuje i „kontinuirano kretanje pomoću koga informacija menja kodove i ideologije i pretvara se u novi kod i novu ideologiju“. Semiologija priznaje jedino zakone koji odgovaraju „konstantnim mehanizmima ljudskog uma“ što se održavaju u svim kulturama i civilizacijama. Prema tome, ona polazi od uverenja da određena poruka u određenom tumačenju uvek u sebi sadrži određenu sposobnost „određivanja konstantnih generativnih shema“. Ovo je, međutim, po Eku, samo utopija o postojanju „konstante uma“, ali na njoj je sazdana „semiološka nada u konstantu komunikacije“. Eko smatra da želja za obavljanjem jednog opšteg istraživanja, ipak, nikako ne treba da odvrati semiologiju od drugog, komplementarnog zadatka da neprestano određuje načine prema kojima se komunikacija menja, kodovi rekonstruišu, a ideologije stvaraju i podstiču nove načine komuniciranja. Na taj način se pred semiologijom otvaraju dva puta: jedan koji vodi ka teoriji onoga što je u komunikaciji univerzalno i drugi koji je pretvara u opisnu tehniku komunikacionih situacija, kako u prostoru tako i u vremenu.

Naslov jednog poglavlja je „Odsutna struktura“. Po njemu je ime dobila i cela knjiga (izdavač je za naše čitaoce izmenio glavni naslov). Time je, po rečima samog autora u predgovoru, trebalo da se postigne dvostruk cilj: da se čitalac uzbudi, a da se autor primiri. To što bi čitaoca trebalo da uzbudi je tvrdnja da ne postoji nešto tako kao što je „struktura“, a danas ona ne samo da nezadrživo prodire u savremeni kultur-

ni ambijent, već postaje sve više i „čvrsta polazna tačka u odnosu na ono što se menja, što izmiče, što se rastapa i ponovo stvara". S druge strane, autor se umiruje time što „prekida sumnju koja se od početka do kraja provlači kroz čitavu knjigu" i čini je na taj način samo uvodom u jedno buduće istraživanje. To istraživanje postaje moguće tek onda kada se utvrdi da struktura ne postoji i kada se to usvoji kao metodološki stav. Postojanje semiologije koja bi bila za sva vremena određena isključilo bi svako istraživanje, umesto koga bi došlo do utvrđivanja nekoliko osnovnih načela koja bi se dala primeniti na svaki fenomen. Objašnjenje svakog događaja koji će se desiti sutra bilo bi „već sadržano u sigurnosti koju smo stekli juče". Pošto odbacuje takvo rezonovanje, autor želi da čitaoce opomene već samim naslovom svoje knjige. Međutim, njegovo osporavanje filozofske afirmacije „nekog Koda nad Kodovima" pretvara se u istraživački trud da se pokaže kako svakim našim komunikacijskim činom vladaju čvrsti, društveno i istorijski određeni kodovi. Dakle, ipak: ne vladamo mi jezikom, već jezik nama, „ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što su slučajevi u kojima on nama ne vlada redi no što se misli" i što „priznavanjem određenosti dolazi do demistifikacije lažnih oslobodilačkih poteza, sužavanja granice inventivnosti i njenog priznavanja samo tamo gde ona stvarno postoji". Eko želi da „žonglira" na konopcu na kome to nije moguće. Ako se već priznaje mogućnost inventivnosti, makar joj granice bile „sužene", onda nikako ne stoji da jezik vlada nama. Jer ta ga inventivnost konačno stvara, pa, dakle, mi vladamo jezikom, bez obzira što to može da izgleda sasvim drugačije. Pauk može ponekad da se zaplete u svoju mrežu, da izgleda bespomoćan u njoj, ali on je u celini stvorio nju, a ne ona njega. Ona je njegovo sredstvo, a ne obrnuto. Čovekova sredstva ponekad čoveka „koriste" kao sredstvo, ali to nikako ne znači da je on njihovo sredstvo.

Autor i sam zaključuje da njegova knjiga, negirajući Strukturu, a potvrđujući strukture, zapada u izvesne teškoće. On se, međutim, ipak nada da ona neće da preuzme devizu Volta Vitmana „Da li samom sebi protivrečim? Pa dobro, samom sebi protivrečim", već da će da posluži kao pomoć da se „na kraju pronađe elastičniji i sveobuhvatniji polazni model sposoban da odredi komunikaciju ne samo na njenom najnormalnijem i najlinearnijem nivou, već i tamo gde se u znakovne procese — i u svet kulture — uvode „ostatak kolizija, interaktivni odnos između pretpostavljenih konstanti i stvarnih varijacija, mutacija, dijalektički sukob i kompromis". Semiološka svest koju Eko nastoji da u ovoj svojoj knjizi anticipira pokazuje da se jedna deskriptivna disciplina može da pretvori u aktivan projekt. Ona, isto tako, donosi i sumnju da „svet posmatran sub specia communicationis nije čitav svet", da je svet komunikacije u stvari samo nadstruktura nečega što se događa iza komunikacija. Ta „krhka" nadstruktura, međutim, toliko utiče na svako naše ponašanje da „njeno usmeravanje kao modalitet našeg postojanja u određenim okolnostima nije nimalo nevažan poduhvat". Komunikacija, smatra Eko, obuhvata sve elemente prakse (kao globalne komunikacije). Sistemi aktivnosti mogu se tumačiti kao sistemi znakova samo onda ako se pojedinačni sistemi znakova uklapaju u globalni kontekst sistema aktivnosti, i to svaki od njih samo kao jedno od poglavlja — dakle, nikada najvažnije i najodlučnije — prakse kao komunikacije.

Eko izjavljuje da će rado prihvatiti i naziv „strukturalistička" i „antistrukturalistička" za svoju knjigu. Verovatno zbog toga što veruje da je prevladao protivrečnosti strukturalizma koji afirmiše Strukturu, a negira strukture — na taj način što je uveo „ostatak, koliziju, interaktivni odnos između pretpostavljenih konstanti i stvarnih varijacija, mutaciju, dijalektički sukob i kompromis", a na kraju svoje knjige i horizont prakse kao komunikacije. Naš je utisak, međutim, da je on napravio veliki korak ka prevazilaženju protivrečnosti strukturalizma i semantičkih istra-

živanja, ali zastao je negde na pola puta. Otprilike tamo gde određenje prakse zahteva dublji kvalifikativ od onog koji je svodi na komunikaciju, bez obzira koliko je široko tumačili. No, konstatujmo na kraju i to da knjigâ koje se bave ovom problematikom imamo veoma malo, pa je ovo „Nolitovo" izdanje svakako vredan izdavački poduhvat.

ZORAN STANOJEVIĆ

REGISTAR

ZA 1973.

PRIKAZI ČASOPISA

CENA 10 DINARA

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817
M

